

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNIVERSİTETİ**

**YENİ DÖVRDƏ TƏHSİL VƏ TƏDQIQAT FƏALİYYƏTİ:
REALLIQLAR VƏ ÇAĞIRIŞLAR
II Beynəlxalq elmi konfransın materialları
I CİLD**

Mingəçevir, 13-14 dekabr 2024-cü il

**YENİ ÇAĞDA EĞİTİM VE ARAŞTIRMA FAALİYETLERİ:
GERÇEKLER VE ZORLUKLAR
2. Uluslararası Bilimsel Konferansın bildirileri
CİLT I**

Mingeçevir, 13-14 Aralık 2024

**EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC ACTIVITY IN A NEW TIME:
REALITIES AND CHALLENGES
Proceedings of The 2nd International Scientific Conference
VOLUME I**

Mingachevir, 13-14 December 2024

**ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ И НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В
НОВУЮ ЭПОХУ: РЕАЛИИ И ВЫЗОВЫ
Материалы II Международной научной конференции
ТОМ I**

Мингячевир, 13-14 декабря 2024 года

Təhsil ölkəmizin ümumi inkişafına uyğun şəkildə inkişaf etməlidir və ən müasir tələblərə cavab verməlidir. Son illərdə bu sahədə çox böyük işlər görülüb, təhsil sahəsi daim diqqət mərkəzindədir və bu da təbii. Çünki hər bir ölkənin bu günü və gələcəyi təhsillə bilavasitə bağlıdır.

İLHAM ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**YENİ DÖVRDƏ TƏHSİL VƏ TƏDQİQAT FƏALİYYƏTİ:
REALLIQLAR VƏ ÇAĞIRIŞLAR**

**II Beynəlxalq elmi konfransın
m a t e r i a l l a r ı**

I CİLD

13-14 dekabr 2024-cü il

Elmi konfrans Mingəçevir Dövlət Universitetinin
rektorunun 09 sentyabr 2024-cü il tarixli 01-
02/344 nömrəli əmri əsasında keçirilmişdir.

MİNGƏÇEVİR

**AZERBAYCAN CUMHURİYETİ BİLİM VE EĞİTİM BAKANLIĞI
MİNGEÇEVİR DEVLET ÜNİVERSİTESİ**

**YENİ ÇAĞDA EĞİTİM VE ARAŞTIRMA FAALİYETLERİ:
GERÇEKLER VE ZORLUKLAR**

**2. Uluslararası Bilimsel Konferansın
b i l d i r i l e r i**

CİLT I

13-14 Aralık 2024

Bilimsel konferans, Mingeçevir Devlet Üniversitesi
Rektörü'nün 9 Eylül 2024 tarih ve 01-02/344 sayılı
emriyle gerçekleştirilmiştir.

MİNGEÇEVİR

**THE MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION
OF THE REPUBLIC AZERBAIJAN
MINGACHEVIR STATE UNIVERSITY**

**p r o c e e d i n g s
of The 2nd International Scientific Conference**

**EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC ACTIVITY IN A NEW TIME:
REALITIES AND CHALLENGES**

VOLUME I

13-14 December 2024

The scientific conference was held on the basis of the order of the rector of Mingachevir State University No. 01-02/344 dated September 9, 2024.

MINGACHEVIR

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
МИНГЯЧЕВИРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

**м а т е р и а л ы
II Международной научной конференции
ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ И НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
В НОВУЮ ЭПОХУ: РЕАЛИИ И ВЫЗОВЫ
ТОМ I**

13-14 декабря 2024 года

Научная конференция проведена на основании приказа ректора Мингячевирского государственного университета № 01-02/344 от 9 сентября 2024 года.

МИНГЯЧЕВИР

Rektor v.m.i.e. Üzeyir Zeynalovun elmi redaktorluğu ilə

ELMİ REDAKSIYA HEYƏTİ:

V.S.Əyyubov, i.e.d., prof.; V.S.Mustafayev, tex.f.d., dos.; N.D.Zeynalov, t.f.d., dos.; N.A.Qədimli, i.f.d., dos.; A.Ə.Əliyeva, tex.f.d., dos.; F.C.Cəlil, fil.f.d., prof.; E.H.Cəfərova, s.f.d., dos.; E.Y.Hüseynova, i.f.d., dos.; M.B.İsmayılov, tex.f.d., dos.; R.F.Babayev, r.f.d., dos.; M.N.Rəhimov, fil.f.d., dos.; Ü.İ.Aşurova, tex.f.d., dos.; T.F.Yusibova, f.-r.f.d., dos.; A.M.Mustafayeva, tex.f.d., dos.; A.M.Tağıyev

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ:

Üzeyir Zeynalov	– f.f.d., dos., MDU-nun rektoru v.m.i.e., Tədris məsələləri üzrə prorektoru, həmsədr;
Mehmet Naci Bostançı	– prof., dr., Hacı Bayram Veli Universitetinin rektoru, həmsədr (Türkiyə);
Uğur Ünal	– prof., dr. Qazi Universitetinin rektoru, həmsədr (Türkiyə);
Kurtuluş Karamustafa	– prof., dr. Kayseri Universitetinin rektoru, həmsədr (Türkiyə);
İnqa Zaleniene	– prof., Mykolas Romeris Universitetinin rektoru, həmsədr (Litva);
İvan Qrişçenko	– prof., Kiyev Milli Texnologiya və Dizayn Universitetinin rektoru, həmsədr (Ukrayna);
Almaz Kadıraliyev	– dos., Qırğız İqtisad Universitetinin rektoru, həmsədr (Qırğızıstan);
Veysəl Əyyubov	– i.e.d., prof., MDU-nun elmi işlər üzrə prorektor əvəzi, sədr müavini;
Vüqar Mustafayev	– tex.f.d., dos., MDU-nun Elm və innovasiyalar şöbəsinin müdiri, məsul katib;
İrfan Yazıcıoğlu	– prof., Hacı Bayram Veli Universiteti (Türkiyə);
Pınar Bilasa	– prof., Qazi Universiteti (Türkiyə);
Sergey Nikonorov	– prof., Moskva Dövlət Universiteti (Rusiya);
Evren Guçer	– prof., Hacı Bayram Veli Universiteti (Türkiyə);
Kəmalə Eyyubova	– tex.f.d., dos., MDU-nun Elmi katibi;
Səbuhi Qəhrəmanov	– tex.f.d., dos., MDU-nun Tədris şöbəsinin müdir müavini;
Nizami Zeynalov	– t.f.d., dos., MDU-nun Təhsil fakültəsinin dekanı;
Nüşabə Qədimli	– i.f.d., dos., MDU-nun İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsinin dekanı;
Almaz Əliyeva	– tex.f.d., dos., MDU-nun Mühəndislik fakültəsinin dekanı;
Vəfa Məhərrəmov	– fil.f.d., dos., MDU-nun Magistratura və Doktorantura Təhsil Mərkəzinin müdiri;
Asim Məmmədov	– s.e.f.d., dos., MDU-nun Davamlı İnkişaf və Regional İnnovasiyalar Tədqiqat Mərkəzinin müdiri;
Fərəh Cəlil	– fil.e.d., prof., MDU-nun Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müdiri;
Esmira Cəfərova	– s.e.f.d., dos., MDU-nun Humanitar fənlər kafedrasının müdiri;
Emiliya Hüseynova	– i.f.d., dos., MDU-nun Sənayenin təşkili və idarəetmə kafedrasının müdiri;
Mehdi Rəhimov	– fil.f.d., dos., MDU-nun Xarici dillər kafedrasının müdiri;
Mahir İsmayılov	– tex.f.d., dos., MDU-nun Mexanika kafedrasının müdiri;
Ülkər Aşurova	– tex.f.d., dos., MDU-nun Energetika kafedrasının müdiri;
Təranə Yusibova	– f.-r.f.d., dos., MDU-nun Fizika və ekologiya kafedrasının müdiri;

Aidə Mustafayeva	– tex.f.d., dos., MDU-nun İnformasiya texnologiyaları kafedrasının müdiri;
Rövşən Babayev	– r.f.d., dos., MDU-nun Riyaziyyat kafedrasının müdiri;
Arif Tağıyev	– MDU-nun İqtisadiyyat kafedrasının müdür əvəzi;
Elnur Xəlilov	– MDU-nun İnformasiya Texnologiyaları Mərkəzinin direktoru;
Nərgiz Mustafayeva	– MDU-nun Baş mühasib əvəzi.

© “Yeni dövrdə təhsil və tədqiqat fəaliyyəti: reallıqlar və çağırışlar”
mövzusunda II Beynəlxalq elmi konfransın materialları (3 cildə), I cild.
Mingəçevir Dövlət Universiteti, 2024, 444 səh.

MÜNDƏRİCAT

ACILIŞ – PLENAR İCLAS

ÜZEYİR ZEYNALOV

Mingəçevir Dövlət Universitetinin rektoru v.m.i.e. 15

İLHAM İSMAYILOV

Mingəçevir şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı 16

NEDİM SÖZBİR

Düzce Universitetinin rektoru, Türkiyə 17

UĞUR ÜNAL

Qazi Universitetinin rektoru, Türkiyə 18

ALMAZ KADIRALIYEV

M.Ryskulbekov adına Qırğız İqtisad Universitetinin rektoru, Qırğızıstan 20

LUCIJA RUTKA

RISEBA Tətbiqi Elmlər Universitetinin rektoru, Latviya 20

CAVAD CAVADOV

Mərkəzi Aran Regional Təhsil İdarəsinin müdiri 21

PLENAR İCLAS

Ali məktəblərdə tələbələrin tədqiqatçılıq bacarığının formalaşdırılması yolları

İ.B.KAZIMOV 2

3

Eğitim və araştırmada ulusal və uluslararası təcrübənin integrasyonu

P.BILASA 2

4

Ali pedaqoji təhsildə səriştə əsaslı kadr hazırlığı üzrə işin təşkili

M.İ.İLYASOV 3

4

Təhsilin inkişafının və bilik iqtisadiyyatı quruculuğunun tənzimləyici amilləri: müasir çağırışlar və mövcud imkanlar

A.N.MURADOV 3

9

Müasir universitetlər XXI əsrdə: ali təhsilin gələcəyinə bir baxış

M.N.RƏHİMOV 5

2

TƏHSİL VƏ HUMANİTAR ELMLƏR BÖLMƏSİ

Təhsillə elmin vəhdəti: keçmişə ekskurs, gələcəyə baxış M.NAĞISOYLU	58
Determination of Criteria for Analysing the Persuasion Processes of Voters in Post Modern Political Marketing with Multi-Criteria Decision Making Methods E.SAYGIN, Sh.BAYRAMOV, M.TOLON	61
Mifoloji şüur konsepsiyası: mifoloji qavramda xaos–kosmos münasibətlərinə ümumi baxış F.C.CƏLİL	72

Global Education Today: Core Aspects and Emerging Trends N.BOCHAROVA, I.FEDOTOVA	74
Dil eğitiminde yapay zeka destekli yeni nesil eğitim tekniklerinin tasarımı C.YILMAZ, V.MAHARRAMOVA	78
Shifting Educational Priorities of Ukrainian Students Amid Wartime Challenges Y.VELYCHKO	80
Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi S.Q.HƏSƏNOVA	83
Multilingualism and its Justification from the Position of Philosophy of Education A.E.ALLAKHVERDIYEVA	93
Methodological Foundations for the Application of the Linguistic and Cultural Aspect in Teaching a Foreign Language A.P.SADIGHOVA	95
Ədəbiyyat dərslərinin tədrisində bədii narrativlər gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas komponenti kimi F.K.NAMAZOVA	97
Ağır nitq qüsurları olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda diqqətin inkişafı üçün loqopedik işdə müasir təlim texnologiyaları N.T.HÜSEYNOVA	101
Psychological Aspects of Reading Problems in the Classroom M.F.MAMMADOVA, G.E.MUSAYEVA	103
Müasir tarixin zəngin hadisələrlə dolu bir ili: reallıqlar və perspektivlər E.H.CƏFƏROVA	106
XIX əsrin 20-30-cu illərinin qovşağında çarizmin Cənubi Qafqazda iqtisadi siyasətinə dair N.D.ZEYNALOV	110
Pedaqoji prosesin nəzəri problemləri A.N.ABDULLAYEVA	112
Освітній та науковий процес у вищій школі O.M.ПЕРУХОВА	116
Azərbaycan reallığı: COP29 və miqrasiya prosesləri A.P.ƏHMƏDOV	119
Psixi inkişafa ekopsixoloji yanaşma A.Ş.HACIYEVA	123
Overview of International Accreditation Processes Aligned with National Education Standards A.M.BUDAGOVA	126
Linguistic and Social Features of Taboos B.R.KULZHANOVA, A.B.KASHKEYEVA	128
Qərbi Azərbaycanın Vedibasar mahalının Azərbaycan-türk toponimləri B.F.APOYEV	130
Linqvokulturoloji müxtəliflik və süni intellekt B.İ.EMİNLİ	133
Balçılı Qız qalası və onun tarixi-arxeoloji tədqiqi haqqında C.V.BAĞIRZADƏ	136
Təhsildə keyfiyyət dəyişmələrinin formalaşmasında innovasiyaların rolunun psixopedaqoji istiqamətləri C.H.İBRAHİMOV	139
Xalq danışığı dilinin psixolinqvistik ifadə halları	

Ə.ƏZİMLİ, G.MƏMMƏDLİ	141
İnkluziv təhsilin tədrisinin hüquqi əsaslarına dair E.M.ASLANOV	143
İşlevsel kuram bağlamında uşak masallarının eğitimsel işlevleri D.Ö.GÜLER, M.GÖKDOĞAN	146
Müasir dövrdə ədəbi mətnlərin tədrisi və təbliği xüsusiyyətləri E.E.QARAGÖZOVA	146
Müasir təhsil kontekstində İKT-dən istifadə E.M.ATAKİŞİYEV	148
Azərbaycanın təhsil sistemində lənkəran dövlət universitetinin yeri E.N.MƏLİKOV	149
Folklorşünas Əmin Abid Y.S.HÜSEYNOVA	152
Ekotənqid: müasir ədəbi-nəzəri araşdırmalarda ekologiya mövzusu G.M.HÜSEYNLİ	154
"Qızıl üçbucaq: müəllim, şagird, valideyn" konsepsiyasının psixoloji və pedaqoji təhlili G.S.KAZIMOVA, Ə.A.RÜSTƏMOVA	156
Yeni nəsil müəlliminin hazırlanmasında tədqiqat fəaliyyətinin rolu G.B.PAŞAYEVA, M.H.MƏHƏRRƏMOVA	158
Rəqəmsal zamanədə təhsil və tədqiqatın istiqamətləri və sınaqları G.M.ASLANOVA	160
“Coğrafiya müəllimliyi” ixtisası üzrə kadr hazırlığında “Coğrafiyanın tədrisi metodikası” fənninin əhəmiyyəti İ.F.QULİYEVA	162
Azərbaycan türkçəsi ilə Türkiyə türkçəsi dilbilgisində kelimə gruplarının incelenme yöntemleri üzerine İ.GULUSOY	164
Tələbə şəxsiyyətinin inkişafında fəal təlim metodunun rolu və əhəmiyyəti İ.S.SƏFƏRLİ	168
Ekoloji məsələlərin həllində dialoq mədəniyyətinin rolu L.N.ALLAHVERDİYEVA	170
Nüvə cümlə sadə cümlənin növü kimi İ.N.SƏRDAROVA	172
Tam orta təhsil səviyyəsi üzrə şagirdlərin ingilis dilində şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində layihə əsaslı öyrənmənin rolu V.Z.BABAYEVA	175
Fərhad Vəlizadənin “Göyçəgülüm” təcnişi haqqında bir neçə söz M.Y.İSMAYILOV	176
Rəqəmsallaşma prosesinin elmi fəaliyyətin inkişafına təsiri və gələcək perspektivləri M.İ.İSMAYILOV, R.A.ABBASOV	178
Müasir dövrdə təhsilin qloballaşması problemi M.N.RƏHİMOV, A.X.İBİŞOVA	180
Kursantlarda problem hələtmə bacarığının formalaşdırılması M.F.MƏMMƏDOVA, A.A.QULİYEVA	182
Səlcuqlar dövlətinin tarixi fransız şərqşünası Klod Kaenin əsərlərində M.C.BAYRAMOV	184
Türkiyə'de Osmanlı türkçəsi eğitimi M.S.ALAP, A.KAYA	187

Akademik Möhsün Nağısoylunun yaradıcılığında yazılı abidələrimizin tədqiqi N.R.MANAFOV	189
Kütləvi Açıq Onlayn Kurslar (KAOK) – təhsil və təlimdə müasir tendensiylər N.Q.BAYRAMOVA	191
Peşəkar müəllimin tədris prosesinə yeni yanaşma məsələləri Q.M.ƏLİYEV	193
Heydər Əliyev və Lənkəran rayonunda təhsilin inkişafı R.H.İBADOV	195
İbtidai siniflərin riyaziyyat dərslərində layihə və problem əsaslı bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi və integrasiya R.F.BABAYEV, A.BİNNƏTOVA, B.C.MƏMMƏDOV	200
Modernizing Science and Research Through Digital Tools: Trends, Challenges and Recommendations K.BOLDOVSKA, V.BOLDOVSKIYI	203
Korpus dilçiliyi S.B.MUSTAFAEVA	206
Common Points of Postmodernism and Irish Literature S.ABBASOVA	209
Təlim və tədris prosesində humanist xarakter Ş.Y.NƏCƏFOVA	213
İngilis, Azərbaycan və rus dillərində keyfiyyət bildirən sifətlərin determinativ kimi istifadəsi Ş.Ə.ƏLİYEV	216
Ənənəvi təhsilin məsafədən təhsillə müqayisəsi təhlili S.F.ABDULLAYEVA	218
Danışiq bacarıqlarının inkişafında holistik və analitik qiymətləndirmə S.E.QURBANOVA	220
Проблемы и перспективы преподавания физики: теоретический аспект С.Х.ДЖАЛИЛОВА	223
Xarici dilin tədrisində ənənəvi metodlar S.R.HÜSEYNOVA	227
Ekolinqvistika və termin yaradıcılığı Ş.Ə.ƏHMƏDOVA, S.T.KƏRİMOVA	231
Uşaqların məktəb təliminə sosial, əxlaqi və emosional hazırlığı S.A.KƏRİMOVA, S.S.MİRZƏYEVA	233
Təhsildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və əhəmiyyəti S.E.SÜLEYMANOV, S.İ.NƏSİROVA	234
Xarici dilin tədrisində innovativ metodların üstünlükləri Ş.Ə.YUNUSOVA	236
BRİCS universitetlərinin ilk reyting cədvəli S.SƏYİD	238
About Galasheher Settlement (Samukh-Gakh / Azerbaijan) T.ALIYEV	241
Təhsildə innovativ texnologiyalar Y.SƏMƏDOV, Ə.QULİYEV	244
Xarici dillərin öyrənilməsində müəllim amili Z.M.ƏZİZOVA, G.T.ABBASOVA	246

Dinc quruculuq dövründə Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət: global trendlər və tarixi perspektivlər A.N.İSMAYILOV	248
Mingəçevir və ətraf bölgələr müfəssəl dəftərlərdə A.R.QƏDİROVA	252
Azərbaycan tarixinin romanlarımızda bədii inikası A.Ç.BABAZADƏ	254
Təhsil sisteminin inkişafında liderin rolu A.V.QARAYEVA	256
Tədris və tədqiqat prosesində innovasiyalar A.M.CƏLİLOV	257
“yumuşak güc” istifadəsi bağlamında Çin-Afrika münasibətləri BARIŞ ADIBELLI	260
Abbasilər dövrü ərəb cəmiyyətində xristian icmasının həyat və fəaliyyəti C.V.DƏMİROVA	265
Qloballaşma şəraitində ingilis dilinin yayılmasına təsir edən ekstralingvistik amillər Ç.Z.ŞAHBAZLI	267
Milli ədəbiyyat dövründə roman G.K.YUNUSOVA	269
Mətn və inversiya dilçiliyin nəzəri problemlərindən biri kimi E.İ.ALLAHVERDİYEV	272
Məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsində ekoloji tərbiyənin əhəmiyyəti Ə.T.ŞƏRİFOVA	275
Distant təhsil sistemləri üçün log analizator proqramları F.T.AĞAYEV, E.R.ƏLƏSGƏROVA, N.İ.BAHADURZADƏ	277
Implementation of Inclusive Education in the Digital Environment I.O.MAMMADOVA	280
Yazılı ədəbiyyatda uşaq nəğmələrinin tədrisində humanizm inklüziv təhsilin bir istiqaməti kimi G.F.ZEYNALLI	286
İşgüzar kommunikasiyada danışmaq bacarığının formalaşdırılması H.M.ÇOBANOVA	287
Linqvistik nəzəriyyə ilə lüğətin öyrədilməsi təcrübəsinin əlaqəsi məsələləri R.A.ƏLİYEV, İ.Ş.XASİYEV	291
Riyaziyyatın tədrisində süni intellekt proqramlarının tətbiqi: yeni imkanlar və perspektivlər İ.Z.ZEYNALOVA	294
Yaşıl dünya və dil tədrisi: davamlı tədris yanaşmaları J.F.MEHRƏLİYEV	297
Milli maraqların dövlətin xarici siyasətində yeri və rolu K.ALOYEVA	299
Ekolinqvistik: Məhəmməd Yusif Şirvaninin “Tibbnamə” əsərində flora və fauna leksikası M.N.MANAFİOV	302
Kuzey Azərbaycan masallarında böyükəne arketipi M.G.YANPINAR	304
Ali hərbi məktəblərdə tədrisin idarəedilməsi modeli M.Ə.MƏMMƏDZADƏ	306

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: xalqdan gizlədilmiş irs Azərbaycan mətbuatının gündəmində N.ƏHMƏDOV	309
Современные тенденции в методике преподавания РКИ H.T.РАГИМОВА	313
Qəhrəmanlıq fenomeninin sosial-fəlsəfi təhlili N.İ.KƏRİMOVA	317
Milli adət-ənənələrin öyrədilməsi məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial tərbiyəsinin vasitəsi kimi N.R.İSMAYILOVA	320
Yapay zəkâ destekli, yeni nesil hukuk eğitiminin hukuka olan güvenin artırılması ve toplumsal sorunların çözümündeki rolü P.GÖZÜM, R.YILDIRIM, Y.YILDIRIM	323
Cəlil Məmmədquluzadə və ana dili məsələsi P.A.HÜSEYNOVA	326
Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində təlimin tərbiyələndirici prinsipindən istifadə R.M.MƏMMƏDOVA	328
Лингвострановедческий аспект преподавания РКИ: историческая трансформация языка и трудности усвоения лексики и фразеологии XX века P.Г.БАЛАЕВА	330
Qoşa modallığın tədqiqi tarixindən S.T.NURİYEVA	333
К вопросу о принципах составления лексико-фразеологического словаря синонимов J.M.САДЫГОВА	336
Reference to myth in Azerbaijan and english literature S.M.HAJIYEVA	339
Bədii mətnlərin tədrisi Azərbaycan dili dərslərində aktual problem kimi S.A.AĞAKİŞİYEVA, S.B.NOVRUZOVA	342
Tədqiqat bacarıqlarının formalaşmasında ali məktəb müəllimlərinin rolu S.V.RÜSTƏMOVA	345
Rusiya müsəlmanlarının “Cədidçilik” hərəkatı təhsil inqilabı kimi T.Y.ƏLİYEVA	347
Müasir təlim texnologiyalarından istifadənin təlim prosesində rolu T.Ə.NƏBİYEVA	349
Süni intellektin ingilis dilinin öyrənilməsində və tədrisində rolu X.R.ABDULLAYEVA	351
Heydər Əliyev və milli təhsil konsepsiyası A.R.İBİŞOV	353
Müasir təhsildə rəqəmsal transformasiyanın tətbiqi: imkanlar, çağırışlar və innovativ yanaşmalar A.BAĞIROVA	356
Hərbi təhsildə psixoloji proseslər A.G.ƏLİYEVA	357
Biznes ingilis dilinin tədrisində texnologiya ilə zənginləşdirilmiş öyrənmə vasitələrinin effektivliyi A.F.KAZIMOVA	362

Elm və təhsilimiz: “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili”ndə şagird və tələbələrdə “təbiət və insan” amilini formalaşdırmaq Ə.A.MİRZƏZADƏ	364
Orduda fiziki hazırlığın tarixi E.S.CABBAROV, A.T.ƏLƏKBƏROV	366
Важная роль Гейдара Алиева в образовании Азербайджана Ф.Б.АЛИЕВА, Ш.Х.МУСАЕВА	369
Sosial intellektin təhsil mühitində tətbiqi əhəmiyyəti G.M.ABDULLAYEVA	373
Dilçilik və ünsiyyət mədəniyyətinin müraciət problemləri G.F.YUSİBOVA	376
Təhsil və tədqiqatların davamlı inkişaf məqsədləri ilə əlaqəsi İ.İ.MUSAYEVA	379
Humanizm, transhumanizm və müasir təhsilin humanistləşdirilməsində tarix dərslərinin rolu İ.M.MƏMMƏDOV	381
Ulu öndər Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycanda yeni təhsil quruculuğu dövrü K.S.KAMALOV	384
Крах самопознания главной героини через брак в произведении Дорис Лессинг «Подходящий брак» К.Я.ЯХЪЯЕВА	386
Frazeoloji vahidlərin üslubi imkanları K.N.AYDIN	388
Bağca yaşlı uşaqların fikri inkişafında maraqlı oyunların rolu L.Ə.ƏSGƏRLİ	391
“Tarix” fənninin tədrisinə yeni yanaşma M.R.YUSİFOVA	394
Təhsildə idman və hərbi təlimlərin integrasiyası: gənclərin həyata hazırlığı M.Ş.ŞİRİNOV	395
Təhsil innovasiyalarının vasitəsi ilə “Riyaziyyat” dərslərində keyfiyyətin yüksəldilməsi haqqında N.H.KƏLƏŞOVA, İ.Ə.MƏMMƏDOVA	399
XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadınlarının ictimai fəallığı N.R.QULİYEVA	402
Kiçikyaşlı məktəblilərdə nəzəri təfəkkürün inkişafında perseptiv və əqli işlərin rolu P.İ.MƏMMƏDOVA	405
İngilis dilinin mənimsənilməsində problem və strategiyaların öyrənilməsi P.S.NƏSİROVA	407
Riyaziyyatdan məsələ həllinin öyrədilməsinin şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün formalaşdırılması və möhkəmləndirilməsində rolu S.N.BABUŞOV, V.Ş.ABDULLAYEV, K.H.SADIQOVA	410
Təhsil millətin gələcəyidir S.M.MƏMMƏDOVA	412
Dil tədrisində innovativ üsullardan istifadə zamanı yarana biləcək çətinliklər Z.Q.ƏHMƏDOVA	414
COP29: Azərbaycan üçün açılan yeni imkanlar S.C.MAHMUDOVA	416
İnklüziv təhsildə pedaqoji dəstəyin əhəmiyyəti S.A.XASPOLADOVA	418

Şəxsiyyət hiss və emosiyalarını necə düzgün idarə etməli T.R.CABBAROVA	420
Müasir informasiya texnologiyaları tələbələrin idrak fəaliyyətini aktivləşdirmək vasitəsi kimi Y.N.ABBASOVA	424
Dil tədrisində innovativ üsullardan istifadə zamanı yarana biləcək çətinliklər Z.Q.ƏHMƏDOVA	426
Qarabağa qayıdış: Qarabağ abidələrində erməni təcavüzkarlığı Z.N.QƏHRƏMANOVA	428
İbtidai siniflərin “Riyaziyyat” dərsliklərinin təhlili L.Q.CƏLİLOVA	431

ACILIŞ – PLENAR İCLAS

ÜZEYİR ZEVNALOV

Mingəçevir Dövlət Universitetinin rektoru vəzifəsini müvəqqəti icra edən,
Tədris məsələləri üzrə prorektor

Hörmətli qonaqlar!

Hörmətli professor-müəllim heyətinin üzvləri!

Əziz tələbələr!

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Bu gün Mingəçevir Dövlət Universitetində təşkil edilən “Yeni dövrdə təhsil və tədqiqat fəaliyyəti: reallıqlar və çağırışlar” mövzusunda II Beynəlxalq elmi konfransımıza dəvətimizi qəbul edib gələn və açılış mərasimində iştirak edən bütün həmkarlarımızı salamlamaqdan məmnunluq duyuram.

Mingəçevir Dövlət Universiteti öz tarixi ərzində 4-cü dəfədir ki, beynəlxalq səviyyəli konfransa evsahibliyi edir. Konfransın ərsəyə gəlməsində göstərdiyi dəstəyə görə həm öz adımdan, həm də universitetimizin professor-müəllim heyəti və bütün kollektivi adından, ilk növbədə, Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyinə, Mingəçevir Şəhər İcra hakimiyyətinə təşəkkür edirəm.

Sizlərə məlum edirəm ki, “Yeni dövrdə təhsil və tədqiqat fəaliyyəti: reallıqlar və çağırışlar” mövzusunda II Beynəlxalq elmi konfransın keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq MDU üzrə 09 sentyabr 2024-cü il tarixli 01-02/344 nömrəli əmrlə təşkilat komitəsi yaradılmış, Təşkilat Komitəsinə MDU ilə yanaşı, Türkiyə, Rusiya, Ukrayna, Litva və Qırğız Respublikasını təmsil edən universitetlərin alimləri də daxil edilmişdir. Məhz bu gün konfransın açılış-plenar iclasında iştirak edən və proqram üzrə açılış nitqləri ilə çıxış edəcək qonaqlarımıza xüsusi minnətdarlığımı bildirirəm.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Cənab Prezident tərəfindən ali təhsil sahəsində qarşıya qoyulmuş vəzifələrdən irəli gələrək, hökumət tərəfindən qəbul edilmiş yeni qaydalar və təlimatlar, Elm və Təhsil Nazirliyinin, Elm və Ali Təhsil üzrə Dövlət Agentliyin birbaşa dəstəyi ilə ali təhsil müəssisələri tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər, eləcə də universitetlərdə təhsil və tədqiqat sahəsində əldə edilən təcrübələr və yaradılan yeni imkanlar ali təhsildə davamlılığın, əlçatanlığın təmin olunmasına, elmi tədqiqat fəaliyyətinin səmərəli və nəticəyönümlü olmaqla praktiki əhəmiyyət kəsb etməsinə səbəb olmuşdur. Dövlətin ali təhsilə və elmi tədqiqatlara yüksək səviyyədə diqqət və qayğısı, mövcud vəziyyətə innovativ yanaşma nəticəsində bu gün ali təhsil müəssisələrinin potensialının artırılması və inkişafı istiqamətində əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

Bu günkü konfransın qarşıya qoyduğu əsas məqsədlərdən biri də məhz Ali Baş Komandan, Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 44-günlük Vətən Müharibəsindən əldə edilən şanlı qələbədən sonra ölkənin qədəm qoyduğu yeni tarixi mərhələdə, yeni formalaşan şəraitdə təhsil və elm sahəsində aparılmış müasir tədqiqatların nəticələrinin bölüşməsi, müzakirə edilməsi, sözügedən sahədə yeni çağırışların müəyyənləşdirilməsi təşkil edir.

Konfransın hədəfləri Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 28 iyul 2022-ci il tarixində imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında elm və təhsil sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” müvafiq Fərmanından vəzifə olaraq irəli gələn məsələlərə həsr olunmuş mövzularda elmi diskussiya platformasının yaradılmasıdır. Bu bir həqiqətdir ki, müasir dövrdə bütün istiqamətlərdə həyata keçirilən strategiyaların, cəmiyyətin inkişafına təsir edən siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni konsepsiyaların, innovasiya ekosistemlərinin kökündə, birmənalı şəkildə elmin və təhsilin reallıqları və inkişafı dayanır. Beləliklə, bu məqamdan çıxış edərək təhsil millətin gələcəyidir, təhsil və tədqiqat sahəsində milli və beynəlxalq təcrübənin inteqrasiyası, tədris və tədqiqat prosesində innovasiyalar, inklüziv təhsil, innovativ inkişafın elmi-texniki əsasları, təhsil və tədqiqat fəaliyyətinin pedaqoji və psixoloji məsələləri, təhsil və tədqiqat fəaliyyətində universitet-sənaye əməkdaşlığı,

təbiət elmlərinin aktual aspektləri, dördüncü sənaye inqilabı, süni intellektin tətbiqləri və rolu, təhsil və tədqiqat fəaliyyətinin informasiya təminatı, rəqəmsallaşma dövründə elm və tədqiqat fəaliyyətinin inkişafının müasir tendensiyaları, kibertəhlükəsizlik, kadr hazırlığı və tədqiqat potensialı, ekoloji məsələlərin həllində təhsil və elmi tədqiqatların rolu, dilçiliyin aktual problemləri, Qarabağın dirçəldilməsinin elmi əsaslandırmanın əhəmiyyəti, turizmin inkişafının elmi əsasları, COP29: Azərbaycan üçün açılan yeni imkanlar, elm və təhsilimiz “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” və digər mövzularda məruzələr dinlənəcək və müzakirələrin aparılması nəzərdə tutulur.

Beynəlxalq elmi konfransımıza həm yerli, həm də xarici ölkələrin ali təhsil və elm camiasının yüksək maraq göstərməsini bizi məmnun edən bir hal kimi xüsusi vurğulamaq istəyirəm. Qeyd edirəm ki, bu günkü konfransa 55 yerli ali təhsil və elmi-tədqiqat müəssisəsindən, eləcə də 7 xarici ölkənin 25 universitetindən, ümumilikdə 490-dən artıq tezis və məqalə daxil olub.

Konfransın proqramına görə açılışdan dərhal sonra keçiriləcək plenar iclasda 5 məruzə dinlənilməsi nəzərdə tutulub. Günün ikinci yarısında isə konfrans öz işini eyni vaxtda üç bölmədə – Təhsil və humanitar elmlər (7 seksiya), İqtisad elmləri və idarəetmə (2 seksiya), Təbiət və texnika elmləri (2 seksiya) bölməsinin iclası ilə davam etdirəcək. Sabah isə konfransın Yekun iclasının keçirilməsi və bölmələrin hesabatının dinlənilməsi nəzərdə tutulur.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Çıxışımın sonunda Akt zalında əyləşən açılış-plenar, plenar və bölmə iclaslarında iştirak edən hər bir kəsi bir daha dərin hörmət və ehtiramla salamlayıram, qonaqlara “Xoş gəlmisiniz” deyir, elmi konfransın keçirilməsinə dəstək verən bütün tərəfdaşlarımıza, təşkilati-texniki və mətbuat dəstəyi verrən bütün qurumlara, konfransın Təşkilat Komitəsinin üzvlərinə, məruzəçilərə, tezis və məqalə göndərənlərə dərin təşəkkürümü bildirir, konfransımızın işinə uğurlar diləyirəm.

İLHAM İSMAYILOV

Mingəçevir şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Hörmətli qonaqlar,

İlk öncə Mingəçevir Dövlət Universitetində keçirilən “Yeni dövrdə təhsil və tədqiqat fəaliyyəti: reallıqlar və çağırışlar” mövzusunda II Beynəlxalq Elmi Konfransın iştirakçılarını və qonaqlarımızı salamlayıram. Konfransın təşkilatçılarına öz minnətdarlığımı bildirirəm.

Bildiyimiz kimi, XX əsrin sonlarında bərpa edilmiş dövlət müstəqilliyinin 34-cü ilini yaşayan Azərbaycan Respublikası ilk 2 ildə çox ciddi problemlərlə üzləşsə də 1993-cü ilin iyununda xalqın təkidli tələbi ilə böyük siyasi təcrübəyə malik olan Heydər Əliyevin ölkədə siyasi hakimiyyətə qayıdışı nəticəsində bu təhlükə sovuşdu. Həyata keçirilən dəqiq, sərrast və səmərəli siyasət nəticəsində Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini qoruyub saxladı, daha da inkişaf etdirdi. Dövlət müstəqilliyimizin siyasi və iqtisadi sütunları möhkəmləndirildi, bu inkişaf bütün sahələrdə getməyə başladı. Təhsilə, onun davamlı inkişafına dövlət səviyyəsində qayğı və diqqət göstərildi. Böyük fərəh hissi ilə qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan bu gün artıq Ulu Öndər Heydər Əliyevin layiqli varisi, onun siyasi xəttinin qətiyyətli və uğurlu davamçısı Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən düzgün siyasət nəticəsində həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən dünyanın qüdrətli dövlətlərindən birinə çevrilib.

Məlum olduğu kimi, müasirləşməni strateji hədəf kimi götürən Azərbaycan Respublikasında təhsil, onun inkişafı dünyanın qabaqçıl ölkələrinin təcrübəsi nəzərə alınmaqla dövlət siyasətinin prioritetlərindən biri kimi müəyyənləşdirilib. Son 21 ildə respublikamızda dövlət başçısının siyasi iradəsinə uyğun olaraq qara qızılın insan kapitalına çevrilməsi, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, gənclərin innovasiyalara, yeni texnologiyalara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi məqsədi ilə böyük həcmli işlər görüldü. Cənab Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “Təhsil sahəsində bu günə

qədər aparılan islahatlar daha da dərinləşməlidir. Təhsil ölkəmizin ümumi inkişafına uyğun inkişaf etməlidir və ən müasir tələblərə cavab verməlidir... Azərbaycanda ali məktəblərin mütləq əksəriyyəti müasir standartlara cavab verir, yeni binalar, korpuslar tikilir, yeni ali məktəblər yaradılır. Hesab edirəm ki, bu sahədə işlərin böyük hissəsi görüldü.”

Ölkəmizdə təhsil infrastrukturunun yenilənməsinə Heydər Əliyev Fondu da öz töhvəsini verir. Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərlik etdiyi fond tərəfindən reallaşdırılan “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb” layihəsi çərçivəsində ölkənin müxtəlif bölgələrində 100 mindən artıq şagirdin təhsil aldığı 400 dən çox məktəb binası inşa olunub və ya əsaslı şəkildə yenidən qurulub. Bu yeniliklərə Təhsil Nazirliyinin tabeliyində Mingəçevir Dövlət Universitetinin 24 iyul 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1335 sayılı Fərmanına əsasən yaradılmasını da əlavə etmək olar. Mingəçevir Dövlət Universiteti yarandıqdan sonra onun daha da inkişaf etdirilməsi baxımından universitet üçün yeni kompusun tikintisinin müəyyənəndirilməsi cənab Prezidentin təhsilə olan diqqət və qayğısının daha bir nümunəsidir. Bildiyiniz kimi kompusun tikintisi artıq başlanıb və yaxın vaxtlarda orada tikintinin sürətləndirilməsi gözlənilir. Bununla Universitetin tələbə sayının 10 minə çatdırılması, işçi heyətinin sayının xeyli artırılması nəzərdə tutulur. Əlbəttə ki, bu yeniliklər regionda təhsilin inkişafına xidmət edir, eyni zamanda razılaşaq ki, uğurların, nailiyyətlərin davamlı və dayanıqlı olması üçün də fəaliyyəti gücləndirmək, yeni innovativ inkişaf tendensiyaları tətbiq edilməlidir. Hesab edirəm bunun üçün daima təhlillər aparılmalı, global proseslər nəzərə alınmaqla, milli təcrübə əsas götürülməklə inkişafın yeni hədəfləri müəyyənəndirilməli və bunun elmi əsasları hazırlanmalıdır.

Məhz bu günkü konfransın mövzusu da bu baxımdan çox aktualdır və müasir tələblərə cavab verir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əvvəllər təkcə energetikası ilə şöhrətlənən Mingəçevir şəhəri indi iqtisadi inkişafı, turizm potensialı ilə və bir elm mərkəzi kimi də fərqlənir. Mingəçevirdə son illərdə yaradılan sənaye parkı, öz fəaliyyətini müasir texnologiyalarla yenidən quran müəssisələr şəhərin iqtisadiyyatında əsas yerlərdən birini tutur. Burada daha böyük işlərin görülməsi üçün yeni sənaye istiqamətli müəssisələrin, eyni zamanda Mingəçevir Su Anbarının ətrafında turizm müəssisələrinin yaradılması da nəzərdə tutulur. Görülən bütün işlər ölkə Prezidentini tapşırığı əsasında həyata keçirilir.

Qeyd olunan məsələlər şəhərimizin inkişafında prioritetdir və gələcəkdə yeni iş yerlərinin yaradılmasına, işsiz əhəlinin işlə təmin olunmasına hesablanmışdır. Ümidvaram ki, yaxın gələcəkdə şəhərimiz iqtisadi cəhətdən daha da inkişaf edəcək, regionun qabaqcıl sənaye və turizm şəhərlərindən biri olacaqdır.

Hesab edirəm ki, bu gün keçirilən II Beynəlxalq elmi konfrans və burada müzakirə edilən məsələlər bütövlükdə Azərbaycanımızın, eləcə də şəhərimizin gələcək inkişafında böyük əhəmiyyətə malik olacaqdır. Konfransın açılışı münasibətilə bir daha hər kəsi salamlayıram və konfransın işinə uğurlar arzu edirəm.

Diqqətinizə görə sağ olun.

NEDİM SÖZBİR

Düzce Üniversitesi Rektörü, Türkiye

**Sayın Rektörüm,
Değerli Misafirler,
Sevgili Öğrenciler,**

Mingəçevir Üniversitesi Rektörü Sayın Dr. Uzeyir Zeynalov Beyefendiye nazik davetlerinden dolayı çok teşekkür ederim. Burada sizlerle bulunmaktan mutluluk duymaktayım. İki üniversite arasında imzaladığımız iş birliği anlaşması sayesinde üniversitelerimiz arasında bağın daha da

güçleneceğine ve yapacağımız değişim programların, ortak projelerin iki üniversiteye büyük katkılar sağlayacağına yürekten inanıyorum. Ayrıca üniversitelerimiz arasında kurduğumuz köprü iki devlet tek millet olan Azerbaycan ve Türkiye arasındaki kardeşlik köprüsünü daha da güçlendirecektir.

Mingəçevir Üniversitesi'nin düzenlediği ve Düzce Üniversitesinin de organizasyon ortaklarından biri olduğu “Yeni Çağda Eğitim ve Araştırma Faaliyetleri: Gerçekler ve Zorluklar” konulu sempozyumu düzenledikleri için Mingəçevir Üniversitesi'ni tebrik ediyor, hayırlı olmasını diliyorum.

İnsanın geleceği, aldığı eğitimin nitelikleriyle nasıl şekilleniyorsa insanların meydana getirdiği toplumun da geleceği, yine insanlara verilen eğitimin nitelikleriyle şekillenir. Bir millet için en büyük zenginlik ne yer altı ne de yeryüzü kaynaklarıdır. En büyük zenginlik, hem maddi hem manevi yönleriyle çok iyi yetişmiş insan kaynağıdır. Hangi yaşta, hangi ortamda ve hangi şartlarda olursak olalım kendimize ve sevdiğimiz toplumlara yapacağımız en büyük yatırımlardan birisi “eğitim”dir.

Şu anda içerisinde bulunduğumuz yüzyıl, bilgi ve teknoloji çağı olarak adlandırılmaktadır. Her geçen gün meydana gelen yenilikleri takip etmekte zorlanmaktayız. Dijitalleşme ve küreselleşme bu çağın iki anahtar kelimesidir. Bu anahtar kelimeler, yaşam tarzımızı, eğitim, sosyal, duygusal dünyamızı derinden etkilemektedir. Artık geleneksel eğitim metotları yetersiz kalmakta, bu yeni teknoloji ile donanmış nesle ulaşabilmek için yeni metotlar geliştirmek bir zorunluluk halini almıştır. Bilgi ve iletişimin gelişmesi dünyayı her geçen gün küçük bir yaşam haline getirmektedir. Bilgi küreselleşmiş, eğitim programları sadece ulusal değerleri değil evrensel değerleri, ihtiyaçları da göz önünde bulundurmak zorunda kalmıştır.

Bugün en önemli güç, bilgidir. Toplamlar kaliteli bir yaşam seviyesine sahip olmak istiyorlarsa her şeyden önce dünyanın kaynaklarını iyi kullanmalıdırlar. Dünyanın kaynaklarını kullanmak bilgidir. Bilgi ise bilişim teknolojisine sahip olmayı gerektirmektedir.

Dijital yerliler olarak adlandırılan, dijital teknolojiyle doğan günümüzün çocukları, dijital göçmen olan ebeveynlerine göre bilgiye erişim noktasında daha Pratik daha hızlıdırlar. Özellikle keşfetme, öğrenme ve uygulama ihtiyaçlarını karşılarken yeni nesil eğitim teknolojilerine bizden daha aşinalar. Günümüzde gelişen yapay zeka teknolojisiyle birlikte özellikle kişiselleştirilmiş eğitim çözümleri ABD, Kuzey ve Batı Avrupa ve Uzak Doğu ülkelerinde ilgi görmeye başladı. Çok kısa zamanda diğer dünya ülkelerinde de yaygınlaşacaktır.

Bugün eğitim verdiğimiz gençlerimiz 10-15 yıl sonra toplumumuzu yöneten liderler olacaklardır. Bu yüzden şimdiden onları bu yeni teknolojilerle, donanımlı eğitim yöntemleriyle yetiştirmek, geleceğe hazırlamak bizim başlıca görevimizdir. Mevcut eğitim programlarını geliştirmeli, işitsel görsel açıdan zenginleştirmeli, öğrenci motivasyonun arttırmalı, teknolojinin tüm imkanlarını kullanarak, kalıcı bir eğitim gerçekleştirmek için çabalamalıyız.

Sempozyum boyunca değerli hocalarımız tarafından sunulacak olan kıymetli bildiriler, eğitim camiamıza yeni ufuklar açacak ve gelecekte yapılacak akademik çalışmalar için de bir yol gösterici niteliğinde olacaktır.

UĞUR ÜNAL

Gazi Üniversitesi Rektörü, Türkiye

Mingəçevir Devlet Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Üzeyir Elemşah oğlu Zeynalov,

Saygıdeğer hazirun, değerli basın mensupları, konuşmama başlamadan önce hepinizi hurmet ve muhabbetle selamlıyorum.

Mingəçevir Devlet Üniversitesi tarafından düzenlenen “Yeni çağda eğitim ve araştırma faaliyetleri: gerçekler ve zorluklar” konulu uluslararası bilimsel konferansta fen bilimleri, teknik bilimler, iktisadi ve idari bilimler, eğitim ve sosyal bilimler olmak üzere, çok çeşitli konularda düzenlenecek oturumlarda önemli konu başlıklarının ele alınıp, tartışılması planlanmaktadır.

Hepinizin malumu, XXI yüzyılda eğitim hızla değişen teknoloji, toplumsal ve ekonomik koşullara uyum sağlamak için geleneksel yaklaşımlardan farklı bir çerçeveye oturmaktadır. Bilgiye erişimin kolaylaşması, digital teknolojilerin yaygınlaşması ve küreselleşmenin etkileri ülkelerin eğitim sistemlerinin yeniden şekillenmesini beraberinde getirmiştir.

XXI yüzyılda eğitimin temel özellikleri dediğimizde, digitalleşme ve teknoloji, yaşam boyu öğrenme, kapsayıcı ve eşitlikçi eğitim, çevre ve sürdürülebilirlik, küreselleşme ve kültürlerarası iletişim gibi kavramlar ön plana çıkmaktadır.

Digitalleşme ve teknoloji kullanımı artık eğitim sistemlerinin önemli bir parçası haline gelmiştir. Öyle ki, *e-öğrenme* ve *hibrid* modeller sayesinde artık online eğitim platformları, sınıfiçi eğitimi tamamlayarak bilgiye her an erişimin önünü açmıştır. Keza, yapay zeka ve veri alanizi bireylere kişiselleştirilmiş öğrenme deneyimleri sunarak, her bireyin öğrenme hızına ve tarzına uygun materialler geliştirilmesine, sanal ve artırılmış gerçeklik ise eğitimde deneyimsel öğrenmeyi destekleyen yenilikçi araçların oluşturulmasına imkan sağlamaktadır.

Bilginin hızla güncellendiği bir dünyada artık bireylerin eğitim hayatı sadece okullarla sınırlı değil. Kurslar, sertifika programları ve online kaynaklar aracılığıyla sürekli öğrenim desteklenmekte ve böylece, yaşam boyu öğrenme hayatımızın bir parçası haline gelmektedir.

Bu yüzyılın bir diğer önemli kavramı ise kuşkusuz, kapsayıcılık ve eşitlikçi bir eğitim yaklaşımıdır. Eğitim sistemleri cinsiyet, ekonomik durum, engellilik veya coğrafi koşullara bakmaksızın her kes için eşit fırsatlar sağlamayı hedeflemektedir. Teknolojinin yaygınlaşması, kırsal bölgelerdeki eğitim fırsatlarını artırmada muazzam bir etkiye sahiptir. Bu sayede toplumların tamamına daha eşit imkanlar sunmanın önünün açıldığı bir vakadır.

Bu yüzyıl sadece bireysel donanımlarımızın artırılmasıyla sınırlı bir eğitim anlayışının yeterli görülmediği bir dönemdir. Artık hem kendimizi, hem ülkemizi, hem de dünyayı korumak bireysel vazifemiz halini almıştır. İklim krizi ve çevresel sorunlar, eğitimde çevre bilincinin ve sürdürülebilir yaşam becerilerinin önemini daha da artırmıştır. Artık öğrencilere doğa dostu alışkanlıklar kazandırmak XXI yüzyıl eğitiminin öncelikleri arasında yer almaktadır.

Eğitim aracılığıyla bireylerin küresel bakış açısı kazanmaları, farklı kültürleri anlamaları ve hatta çokdilli beceriler geliştirmeleri de bugünün eğitim sisteminde giderek daha da fazla önem kazanmaktadır. Çünkü XXI yüzyılda eğitim bireylerin yalnızca meslek sahibi olmasını değil, aynı zamanda etik değerlerle donatılmış, çevresine duyarlı, yenilikçi, sorumluluk sahibi bireyler olarak topluma katkı sunmasını hedeflemektedir.

Tüm bu ilkeler doğrultusunda artık geleneksel bilgi aktarılmasının ötesine geçilmesi gerekmekte, yeni nesillere “XXI yüzyıl becerileri” olarak ifade edilen becerilerin kazandırılması zorunluluk halini almaktadır. Eleştirel düşünme ve problem çözme, iletişim ve işbirliği, yaratıcılık ve inovasyon, digital okur-yazarlılığı, kültürel farkındalık ve sosyal sorumluluk becerileri bu yüzyılın evrensel becerileri arasında çoktan yerini almıştır.

Tabi tüm bu değerler ve ilkelerin uluslararası temel dinamiğini oluşturan yeni ve genç nesillere aktarılması ve kazandırılması noktasında eğitimcilere de yeni görevler ve ödevler düştüğü de bir gerçektir. Yeni nesil eğitim sistemi, yeni nesil öğretmen modelini de beraberinde getirmektedir. Öyle ki, öğretmenler artık sadece bilgi aktarıcı değil, rehber, mentor ve kolaylaştırıcı rolünü üstlenmektedir. Sürekli mesleki gelişim, öğretmenlerin yeni teknolojilere ve pedagojik yaklaşımlara uyum sağlamasında kritik bir öneme sahiptir. Bu sistematik içerisinde öğretmenin yeni konum ve misyonunu kavrayamayan toplumların başarı şansının düşük olduğunu unutmamak gerekir.

Sözlerime son verirken, dost ve kardeş ülke Azerbaycan'ın kıymetli yüksek öğretim kurumlarından biri olan Mingəçevir Devlet Üniversitesi evsahipliyinde gerçekleşen “Yeni çağda eğitim ve araştırma faaliyetleri: gerçekler ve zorluklar” konulu uluslararası bilimsel konferansın düzenlenmesinde emeği geçen tüm personeli, konferansın düzenleme ve bilim kurulu üyelerini ve bu kıymetli bilimsel etkinliğe tebliğleri ile değer katan bilim insanlarını Gazi Üniversitesi ailesi olarak ayrı-ayrı tebrik ediyor, toplantının verimli ve hayırlı olmasını diliyorum.

Sağlıcakla kalın!

ALMAZ KADIRALIYEV

Qırğız İqtisad Universitetinin rektoru, Qırğızıstan

Əziz dostlar,

Hörmətli konfrans iştirakçıları,

Mən sizin hamınızı Qırğız İqtisad Universiteti adından və şəxsən öz adımdan salamlamaqdan və mənə yaradılan bu fürsətə görə universitet rəhbərliyinə təşəkkür etməkdən məmnunluq hissi duyuram. Bu konfrans sayəsində biz, müxtəlif sahələrə aid olan bilikləri inkişaf etdirir, həmçinin müasir təhsil və elmi araşdırmanın mürəkkəb həllərində əməkdaşlığımızı gücləndiririk. Geniş dünyagörüşü, uzaqgörənliyi və işində fədakarlığı ilə seçilən, rəhbərlik etdiyi Universitetin inkişafında böyük əməyi olan Mingəçevir Dövlət Universitetinin rektoru, cənab Üzeyir Zeynalova dərin minnətdarlığımı bildirmək istədim.

Bildiyiniz kimi biz istənilən sahədə peşəkarların bizə miras qoyduqları izlərə dayanaraq inkişafa can atırıq. Məhz bu məqamda fürsətdən istifadə edərək, keçmiş rektor, cənab Şahin Bayramovun mühüm töhfələrini də qeyd etmək istədim. 2019-cu ildən başlayaraq rəhbərliyi altında doktor Bayramov, təhsil və elmi araşdırmalar sahəsində Azərbaycan və Qırğızıstan arasında əlaqələri gücləndirmək üçün sərhədləri aşan əməkdaşlıq ruhu yaratmışdır. Bu konfransın açılışını edərkən, unutmamalıyıq ki, bizim ümumi səylərimiz təhsil və tədqiqatların gələcək inkişafının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu gün üzləşdiyimiz reallıqlar, innovativ həllər və əməkdaşlıq ruhu onu tələb edir ki, biz birlikdə müxtəlif təcrübə və yanaşmalardan faydalanaraq, bu çağırışların tələblərinə cavab verək. Hər birinizi konfrans boyunca reallaşacaq müzakirələrdə fəal şəkildə iştirak etməyə, fikirlərinizi bölüşməyə və bu konfransdan yaranacaq əlaqələri möhkəmləndirməyə dəvət edirəm. Gəlin bu bizə yaradılan bu fürsətdən bir-birimizi ilhamlandırmaq üçün istifadə edək, təhsil və elm sahəsində daha parlaq bir gələcək üçün birgə işləyək.

Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm.

Gəlin bu konfransı böyük bir uğurla başa çatdıraq.

LUCİJA RUTKA

RİSEBA Tədbiqi Elmlər Universitetinin rektoru, Latviya

Əziz rektorlar, professorlar, həmkarlar və dəyərli konfrans iştirakçıları,

Yeni Dövrə Təhsil və Tədqiqat Fəaliyyətləri: Reallıqlar və Çağırışlar mövzusunda keçirilən II Beynəlxalq Elmi Konfransda sizinlə bir arada olmaq mənim üçün böyük bir şərəfdir. Mingəçevir Dövlət Universitetinin rektoru, Üzeyir Zeynalova dəvəti və mənə nitq söyləmək fürsəti verdiyi üçün dərin təşəkkürümü bildirirəm, həmçinin konfransın təşkilində əməyi keçən bütün təşkilatçılara və iştirakçılara minnətdarlığımı ifadə edirəm.

Ötən ilin dekabr ayında heyratımız şəhərinizi, universitetinizi görmək və müxtəlif ölkə və şəhərlərdən olan dəyərli həmkarları tanımaq şansını mənə yaratdığı üçün universitetinizin sabiq rektoru, cənab Şahin Bayramova dərin minnətdarlığımı bildirmək istədim.

Nəzərinizə çatdırım ki, bu il universitetlərimiz arasında akademik və elmi əməkdaşlıq, tələbə və işçi mübadiləsi üçün yeni imkanlar yaradan Erasmus əməkdaşlıq sazişi imzalanıb. Məhz elə bu səbəbdən Şahin Bayramov və Üzeyir Zeynalova, Mingəçevir Dövlət Universitetinin rəhbərliyinə və hər iki universitetin professor və müəllim heyətinə Erasmus əməkdaşlıq sazişinin həyata keçirilməsində göstərdikləri fəaliyyətə görə təşəkkür edirəm.

Hazırda elmi tədqiqatlar getdikcə daha çox sahələrarası xarakter daşıyır və bu, iqtisadiyyat, mühəndislik, sosial və humanitar elmlər kimi müxtəlif sahələrdə daha dərin biliklərə yol açır. Nəticə etibarilə, həm milli, həm də beynəlxalq əmək bazarları üçün hazırlanan, rəqabət qabiliyyətinə malik mütəxəssis və tədqiqatçılar yetişdirməyə imkan verən yüksək keyfiyyətli təhsilə olan tələbat daima artır. Bu cür yüksək keyfiyyətli təhsil təqdim etmək bizim tələbələrımız və Ailə Təhsil Müəssisələrinə olan məsuliyyətimizdir. Məhz bu məqsədlə biz çalışırıq ki, gələcək təhsilin formalaşdırılmasında öz töhfələrimizi verək

Yeni dövrün reallıqları və çətinliklərini əks etdirən çox aktual və vacib sahələri konfransın əsas mövzusu və istiqamətləri olaraq təyin etdiyinizə görə konfrans təşkilatçılarına təşəkkür edirəm. Bu sahələrə ən son informasiya texnologiyaları və süni intellekt, tədris və tədqiqat prosesindəki yeniliklər, təhsildə pedaqoji və psixoloji amillər, habelə beynəlxalq elmi əməkdaşlığın inkişafı, akademik sahədə praktik təcrübə mübadiləsi və sosial məsuliyyətin gücləndirilməsi kimi sahələr daxildir. Konfransın mövzuları RİSEBA Tətbiqi Elmlər Universitetinin strateji təməl prinsiplərini dərinlən əks etdirən rəqəmsal transformasiya, davamlı inkişaf, beynəlxalq rəqabətlik və biznesə təsir kimi sahələrlə yaxından əlaqəlidir.

Bizim əsas məqsədimiz sosial məsuliyyətli sahibkarların, Latviya və eləcə də, beynəlxalq cəmiyyət üçün hazırlanan liderlərin, menecerlərin və peşəkarların inkişafına dəstək olmaqdır. Qeyd etmək istədim ki, bu konfrans təkcə Azərbaycan və Latviya üçün deyil, həmçinin dünyada keyfiyyətli və innovativ tibbi təhsilin təbliğində mühüm rol oynayacaq. Konfrans bizə öncədən qeyd etdiyim ali təhsilin bütün sahələrində: iqtisadiyyat, mühəndislik, sosial və humanitar elmlərdə gələcək əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsi üçün əla imkanlar yaradır. Təcrübələrimizi və biliklərimizi bölüşməklə, təkcə şəxsi və peşəkar inkişafımızı təşviq etmirik, həm də dünya təhsil sistemlərinin daha geniş inkişafına töhfə veririk. Konfransın bütün məruzəçilərinə əvəzsiz elmi və praktik töhfələrinə görə minnətdarlığımı bildirir və hamınıza praktiki və elmi baxımdan uğurlu bir konfrans arzulayıram.

CAVAD CAVADOV

Mərkəzi Aran Regional Təhsil İdarəsinin müdiri

Hörmətli konfrans iştirakçıları,

Dəyərli qonaqlar və əziz həmkarlar!

Hər birinizi hörmətlə salamlayır. “Yeni dövrdə təhsil və tədqiqat fəaliyyəti: reallıqlar və çağırışlar” mövzusunda keçirilən bu beynəlxalq konfransın işində uğurlar arzulayıram. Bu cür tədbirlər təhsil və tədqiqat sahəsində qlobal təcrübənin öyrənilməsi, yeni yanaşmaların müzakirəsi və əməkdaşlığın genişləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, müasir dövrün sürətli dəyişiklikləri təhsil sistemindən yeni yanaşmalar tələb edir. Ənənəvi bilik ötürmə metodları artıq kifayət etmir. Bu gün biz şagird və tələbələrdə tədqiqatçılıq, analitik təfəkkür və yaradıcılıq bacarıqlarını formalaşdırmalıyıq. Bu baxımdan, ali və orta təhsil arasında inteqrasiya zəruridir.

Mingəçevir Dövlət Universiteti (MDU) ilə Mərkəzi Aran Regional Təhsil İdarəsi (MARTİ) arasında qurulan əməkdaşlıq bu istiqamətdə mühüm bir nümunədir. Bu əlaqə çərçivəsində məktəblilər tədqiqat layihələrinə cəlb olunur, universitetlərin laboratoriyaları, elmi bazaları şagirdlər üçün açıq olur. Bu, şagirdlərin erkən yaşlardan tədqiqat təcrübəsi əldə etməsinə və gələcəkdə peşə seçimində daha şüurlu qərarlar verməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, bu əməkdaşlıq universitetlə məktəblər arasında təcrübə və bilik mübadiləsinin məhkəmlənməsinə xidmət edir.

Ali və orta təhsil arasında bu cür əlaqələrin qurulması cəmiyyətimizin gələcək inkişafı baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnanıram ki, bu əməkdaşlıq modeli ölkənin digər bölgələrində də tətbiq edilə bilər və təhsil sistemimizin inkişafına yeni impuls verə bilər.

Sonda konfransın təşkilatçılarna, iştirakçılarna və bu mühüm platformada öz bilik və təcrübələrini bölüşən hər kəsə dərin təşəkkürümü bildirirəm. Əminəm ki, bu müzakirələr təhsil və tədqiqat sahəsində qarşıdakı dövr üçün yeni perspektivlər açacaq. Hər birinizə uğurlar və məhsuldar iş arzu edirəm.

PLENAR İCLAS

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ TƏLƏBƏLƏRİN TƏDQIQATÇILIQ BACARIĞININ FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

İsmayıl Babaş oğlu Kazımov
filologiya elmləri doktoru, professor
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Tədris, hər bir dərslər, şübhəsiz, yaradıcılıq tələb edir. Təhsil və tədqiqat, hər ikisi yaradıcılıq fəaliyyətidir. Bəllidir ki, təhsil və elmi-tədqiqat işi universitetlərdə bakalavriat və magistratura pillələrində birgə həyata keçirilir. Tədqiqat illərboyu qazanılan tədrisi tamamlamalıdır. Tədris prosesində alınan mühüm nəticələr aparılan tədqiqatlara tətbiq olunmalıdır.

Əvvəlki dövrlərdə təhsil və tədqiqat fəaliyyəti əsasən TEC (Tələbə Elmi Cəmiyyəti) yolu ilə görülürdü. Yeni dövrdə bu əsaslı fəaliyyətin həyata keçirilməsi istiqaməti tamamilə kökündən dəyişmişdir. Belə ki, tələbələrin yaradıcılıq fəaliyyətinə yeni texnologiyalar əsasında start verilir. Bu o deməkdir ki, tələbə yaxud magistr sanki özünü kəşf edir; istedadını dərk edərək irəli gedir; tədqiqatçılıq qabiliyyətinə və bacarığına inanır: onları gözləyən maneələri keçib özünü kollektivə, cəmiyyətə təqdim edir.

Bundan ötrü: təlim-tərbiyə gedişində *həvəs* oyatmalı; tələbələrin irəli getməsinə imkan verilməli; şərait yaradılmalıdır. Beləliklə, məqsəd ancaq alim yetişdirmək olmamalıdır.

Yalnız belə olduqda yeni tərzdə düşünən, hər cür yeniliyi öyrənməyə cəhd edən, bu yolla qloballaşan dünyanın problemlərini həll etməyə qadir insan yetişə bilər.

Təhsil, əlbəttə, məcburidir. Amma tədqiqat, bizə elə gəlir ki, fərdi düşüncəyə əsaslanmalıdır. Burada tələbənin istəyi, marağı, necə bir yaddaşa sahib olduğu nəzərə alınmalıdır. Yəni tələbə oxuduğunu necə dərk edir və mənimsəyə bilər. İlk dövrlərdə tələbədə olan yaradıcılıq həvəsi get-gedə genişlənir, təkmilləşir, tələbə elmi problemin qoyuluşunu, tədqiqat işlərinin necə görüldüyünü, tədqiqatın yeni dövrlə, yeni baş verən hadisə və proseslərlə əlaqələndirməyi bacarır. Bunun üçün tələbədə anlama mədəniyyəti formalaşmalıdır. Məsələn, ortaqlar əlifba problemini götürək:

Bu gün gerçəklik ondan ibarətdir ki, elmi uğurları və tədqiqat sərəfəsi nəzərə alınaraq, universitetlərdə fəaliyyətin mühüm hissəsi elmi-tədqiqat sahəsində cəmləşdirilir.

Tələbə tədqiqatçılıq fəaliyyətinə, elmi axtarışlara bir qədər əvvəldən başlamalıdır. Tələbələrin hər kursda yazdığı sərbəst mövzular, diplom işləri onların tədqiqatçılıq sərəfəsini yüksəldir. Müəllim-professor belə tələbələrə yüksək qiymətləndirməlidir. Bu işlər gələcəyin bacarıqlı tədqiqatçı-aliminin yetişməsindən xəbər verir.

Tələbə tədqiqatının nəticələri kitabxanalar küncündə yatıb qalmamalı, həyatdan, məktəb təcrübəsindən rüşlənib boy atmalıdır; çap edilməlidir.

Tələbə dövrə uyğun tədqiqat sahələrini daha da genişləndirməlidir. Problem məsələlər, çətin tədris olunan mövzular, dilə aid müxtəlif nəzəri problemlər tədqiqata cəlb edilməlidir.

Gerçəklik və çağırışlardan biri də budur ki, universitetlərdə elmi araşdırmaların aparılmasına, keyfiyyətin yüksəldilməsinə, elmi işlərin nəticələrinin təhsil işlərinə tətbiq edilməsinə meyil getdikcə artır.

Universitetlərdə tələbələrin elmi-tədqiqat işinə cəlb olunması həmin müəssisənin başlıca məqsəd və vəzifələrindən biridir. Bunun üçün bacarıq, vərdiş, dəyər, bilik, çevikliyi formalaşdırmaq çox vacibdir.

Elmi-tədqiqat fəaliyyətində tələbələrdə *motivasiya* yaradılmalıdır. Şübhəsiz, tələbələr müasir dövrün yeni tələblərinə uyğun olaraq müəyyən mənada tədqiqatçı olmalıdırlar. Yaradıcılıq motivasiyası yaradarkən, tələbənin davranışını şərtləndirən, stimullaşdırən, onları məqsədyönlü hərəkətlərə sövq edən səbəb və amillər müəyyənləşdirilməlidir. Motivasiya tədqiqatın ilk mərhələsini

təşkil edir. Bu mərhələdə müəllim tələbədə tədqiq edəcəyi mövzuya maraq oyadır, mövzu üzrə onun biliklərini yada salır, tələbəni sözügedən mövzu üzrə yeni biliklər almağa stimullaşdırır.

Bu gün tələbə tədqiqat apararkən koqnitiv (anlama, dərk) prosesləri bilməli, şüur, düşüncə və təfəkkürlə əlaqədar olan; anlayışların formalaşmasına, bilikdən nəticələrin çıxarılmasına xidmət edən dərk etmə prosesi barədə düşünməlidir.

Tədqiqatçı tələbənin kompetensiyası olmalıdır. Yəni, fərdin təcrübə və ya biliyə malik olduğu sahə, həmçinin də bir kəsin tutduğu vəzifə çərçivəsində malik olduğu səlahiyyət dairəsi olmalıdır.

Tələbə, əlbəttə, özünə qədərki, araşdırılmış məsələləri yenidən nəzərdən keçirməlidir. Yəni tələbə təlim materialı üzərində düşünür, axtarış aparır, optimal variant seçir, araşdırmanı şüurlu mənimsəyir. Düşüncənin fəallığı tələbənin oxuduğu materialın başa düşülməsi gedişini sürətləndirir, mənimsəməni xeyli asan şəkllə salır. Bu yolla qazanılan bilik, bacarıq vərdişə çevrilir, möhkəmlənir, uzun zaman yaddan silinmir.

Tələbə müasir dövrdə apardığı tədqiqatın mövzusunu müəyyənləşdirmək üçün *fəaliyyət alqoritm*ini tətbiq etməlidir. Tədqiqatın başlığına diqqət etməlidir. Başlıq assosiativ, metaforik və paradoksal ola bilər. Tədqiqat mətninin açar sözlərini və cümlələrini yazmaq bacarmalıdır. Lakonik yazmağa səy göstərməlidir (artıq təfərrüatlar, izahlara, epizodlara yol verməməlidir). Elmi məqalədə ancaq çox vacib aşar sözlər və ifadələr qalmalıdır. Tədqiqat işində ifadələri, konstruksiyaları əhəmiyyətinə görə sıralamalıdır. Tədqiqatın əsas mövzusunu müəyyənləşdirməkdən ötrü onları sütunda əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə sıralamaq lazımdır. Məqalədə verilən açar söz məqalədə əsas məna yükünü kəsb edən və məzmununu müəyyənləşdirən sözlərdir.

Tələbə apardığı tədqiqatında öncədən mövzunu və bu mövzu ilə əlaqədar söz, fikir deyər biləcəyi problemi qoya bilməlidir. Həmin problem elmi informasiyanın ötürülməsi və ya tələbənin hər hansı mövzuya münasibətinin əks olunması, yaxud gündəlik problematik sualın cavadlandırılması kimi qoyula bilər.

Bu fəaliyyət növləri, əlbəttə, ölkəmizin ümumi inkişafına müvafiq formada həyata keçirilməlidir. Bu sahələr həmişə diqqət mərkəzindədir.

Təhsil və tədqiqat fəaliyyətində milli və beynəlxalq təcrübə birləşsə, o zaman yeni uğurlar qazanmaq olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

Məmmədli Nadir. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 512 s.

EĞİTİM VE ARAŞTIRMADA ULUSAL VE ULUSLARARASI TECRÜBENİN ENTEGRASYONU

Pınar Bilasa

Prof. Dr.

Gazi Üniversitesi, Türkiye

Giriş

Tarihin en eski çağlarından beri eğitime erişmek, farklı bilgi ve beceriler kazanmak, farklı kültürlerle kaynaşmak ve deneyimler elde etmek çok kıymetli görülmüştür. Farklı coğrafyalara farklı kültür ve medeniyetlere sahip olan insanların eserleri dilden dile tercüme edilerek bir bakıma eğitimin uluslararasılaşmasının temelini atmıştır. Sürekli ilerlemek ve kendini geliştirmek isteyen insan ulusal ve uluslararası tecrübelerini birleştirerek sektörel anlamda alanına ve ekonomiye katkı sağlamaya aday pozisyonunda olmuştur. Bu yazıda eğitim ve araştırmalarda ulusal ve uluslararası düzeyde elde edilen tecrübelerin entegrasyonu konusu; Yükseköğretimde uluslararasılaşma ve tecrübe aktarımı,

uluslararasılaşmada öğrenci hareketliliği, Türkiye’de uluslararası öğrenci hareketliliğinde sağlanan gelişmeler, Uluslararasılaşma açısından akademik yayınlar başlıkları altında ele alınmıştır.

Yükseköğretimde uluslararasılaşma ve tecrübe aktarımı

Dünyanın her yerinde yükseköğretim düzeyinde sarf edilen çabaların en başında eğitim kalitesinin artırılması ve bu kalitenin güvence altına alınarak sürdürülmesi ön planda yer alır. Kalitenin sağlanması ve sürdürülmesi noktasında ise uluslararasılaşma başı çeker. Eğitimin küreselleşmesi kelimesinin günümüz popüler kullanımı haline gelen *eğitimde uluslararasılaşma*; günümüzde eğitim, öğretim, ekonomi, kalkınma, kültürel etkileşim gibi çok boyutlu yapıların ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir (Akgün, 2024: 15).

Yükseköğretim öğretim düzeyinde gerçekleştirilen eğitim ve araştırmalarda ulusal düzeydeki tecrübelerin uluslararası tecrübeyle entegrasyonu o üniversitenin dünya çapındaki yerini ortaya koyan önemli unsurlardan biridir. Bilgiye ulaşmak, tecrübe edinmek, farklı beceriler geliştirmek ulusal ve uluslararası alanda edinilen tecrübelerin etkileşimi sonucunda ortaya çıkan çok boyutlu bir konudur (Kafalı, 2024: 10). Üniversitelerarası işbirliği ile gerçekleştirilen projeler, kongreler, paneller, çalıştaylar vs. eğitim ve araştırma yapan akademisyenleri bir araya getirerek bilgi ve tecrübelerini paylaşmalarını sağlar. Bu tür inovatif çabalar üniversitelerin uluslararasılaşmaya katkıda bulunmasını sağlar.

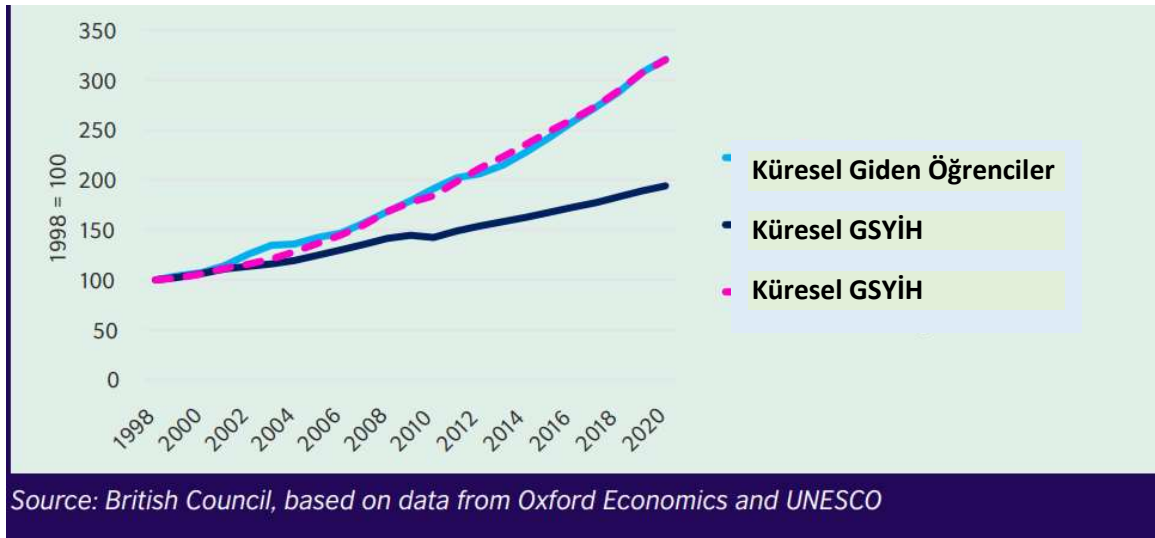
Bilindiği gibi Dünyada üniversitelerin kalitesini küresel düzeyde ölçen “RUR (Round University Ranking), U Multirank, THE (Times Higher Education)” gibi çok sayıda sıralama bulunmaktadır. Ulusal ve uluslararası düzeyde eğitim ve araştırmaların artması da bu sıralamalarda üniversiteleri ön sıralara taşımaktadır (Özölçer, 2023). 2024 Word RUR verilerine göre ilk on üniversite sıralaması şöyledir: Harvard Üniversitesi-ABD, Massachusetts Institute of Technology (MIT)-ABD, Stanford Üniversitesi-ABD, Oxford Üniversitesi-İngiltere, Cambridge Üniversitesi-İngiltere, California, Berkeley Üniversitesi- ABD, Yale Üniversitesi-ABD, California Teknoloji Enstitüsü (Caltech)-ABD, Imperial College Londra- İngiltere, Columbia Üniversitesi, ABD, John Hopkins Üniversitesi-ABD (<http://www.harvard.edu>).

Uluslararasılaşmada öğrenci hareketliliği

Dünya çapındaki üniversiteler uluslararasılaşma ile farklı ülke ve kültürlerle sahip öğrencilere küresel çapta bir öğrenme vizyonu ve fırsatı sağlamak yönünde ev sahipliği yapmaktadırlar. Örneğin İngiltere ve ABD gibi ülkeler (Oxford Üniversitesi 12 bin 774 öğrencisinin yaklaşık % 46’sı- Cambridge Üniversitesinde okuyan 22 bin öğrencinin 9 bini uluslararası öğrencilerden oluşuyor) eğitim ekonomisi olarak adlandırılan ve neredeyse sahip oldukları ulusal öğrencilerin yarısı kadar uluslararası öğrencilere her yıl kapılarını açmaktadır. Ulusal ve uluslararası eğitimin entegrasyonu bu üniversite mezunlarının uluslararası düzeyde rekabet edebilirliğini arttırmaktadır (Özölçer, 2023).

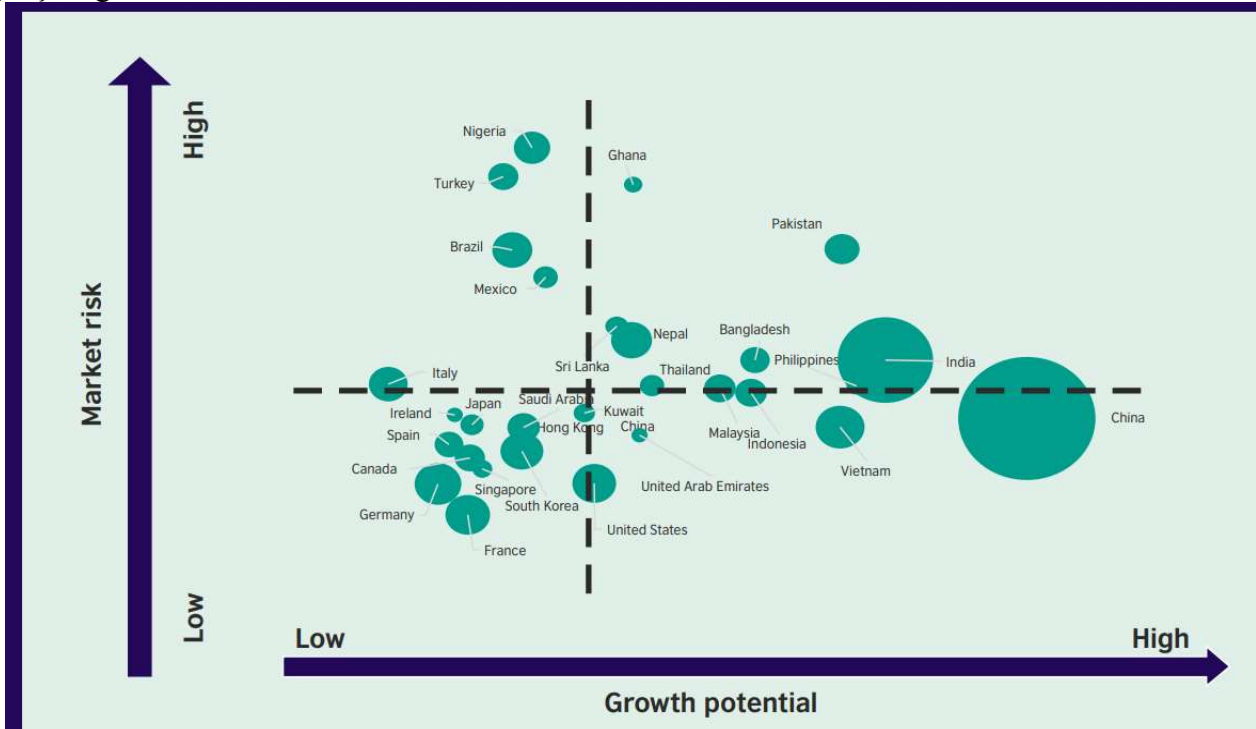
Dünya çapında yükseköğretim düzeyinde eğitim alan uluslararası öğrenci sayısı UNESCO kayıtlarının başladığı 1998 yılından bu yana büyük bir artış göstermiştir. Birleşik Krallık 2021-2022 eğitim-öğretim döneminde %45 rekor bir artışla uluslararası öğrenciye ev sahipliği yapmıştır. COVID-19 salgını ve Rusya-Ukrayna Savaşı küresel öğrenci hareketliliğini belirsiz hale getirirse de OXFORD Economics’in yaptığı çalışmaya göre küresel ekonomik büyüme ile öğrenci hareketliliği arasında güçlü pozitif bir korelasyon olduğunu ortaya koyulmuştur. Yapılan bu araştırmaya göre; küresel GSYİH’daki büyüme pandemi öncesi 20 yılda yaklaşık %5,5 olan düzeyin 2030 yılına kadar yıllık ortalama %4,2’lik bir düzeye gelmesi beklenmektedir. Bu durumun öğrenci hareketliliğindeki yansıması 2023 yılına kadar yıllık ortalama %4-4,5 oranında olacağı bununda küresel öğrenci hareketliliğinde bir gerilemeye yol açmayacağı söylenmektedir (Kafalı, 2024: 10).

Bunun yanı sıra dünyada öğrenci hareketliliğini destekleyen üç önemli unsur vardır. Bunlar; hane geliri, döviz kurundaki istikrar, ekonomik büyümedir. Aşağıdaki grafikte bu unsurlar açısından yıllar itibariyle gelişme görülmektedir.

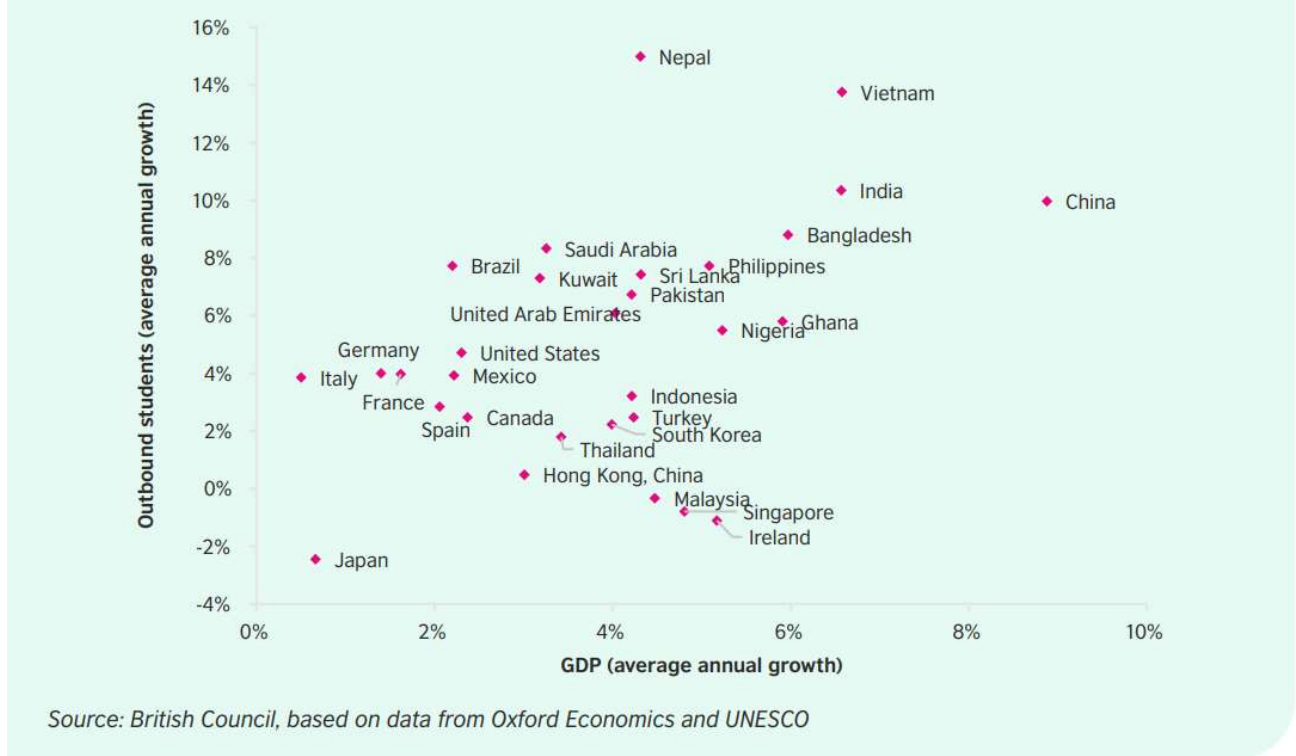
Görüldüğü gibi 1998 yılından bu yana hane halkı gelirleri ve özellikle orta ve yüksek gelirli hane halklarının sayısındaki yıllık ortalama büyüme, 1998-2020 döneminde ülke düzeyinde yıllık ortalama yurtdışına giden öğrenci büyümesi ile güçlü bir şekilde ilişkili olduğu kanıtlanmıştır. Orta ve yüksek gelirli hane halklarının sayısındaki güçlü büyüme, bu araştırmaya dâhil edilen 30 ülkeden yurtdışına giden öğrenci akışındaki daha güçlü büyüme ile ilişkilendirilmiştir. Analize dâhil edilen 30 ülke ise; Birleşik Krallık'a uluslararası öğrenci akışının mevcut ölçeğine dayanarak British Council tarafından seçilmiştir. Bu ülkeler “Bangladeş, Brezilya, Kanada, Çin, Fransa, Almanya, Gana, Hong Kong (ÖİB), Hindistan, Endonezya, İrlanda, İtalya, Japonya, Kuveyt, Malezya, Meksika, Nepal, Nijerya, Pakistan, Filipinler, Güney Kore, Suudi Arabistan, Singapur, İspanya, Sri Lanka, Tayland, Türkiye, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Vietnam’dır (British Council, 2024).

Aşağıdaki grafikte yurt dışına giden öğrenci sayıları açısından ülkelere göre ortaya çıkan gelişme görülmektedir.

Grafikte görüldüğü gibi Çin, Vietnam, Nepal, Hindistan, yurtdışına giden öğrenci sayısında en güçlü büyümeyi kaydeden ülkeler arasında orta ve yüksek gelirli hanelerde en hızlı genişleme oranına sahip ülkeler olmuşlardır. Japonya, Singapur, Hong Kong gibi ülkeler ise orta ve yüksek gelirli haneler açısından en yavaş büyüyenler arasında yer almıştır.

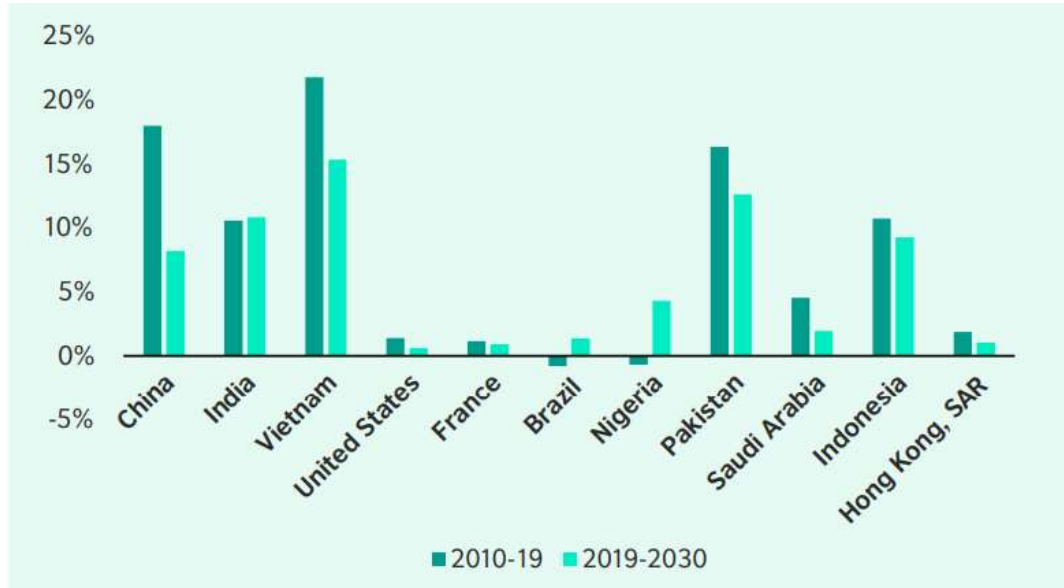
Aşağıda 1998-2020 yıllarına ait yurt dışına giden öğrenci sayıları ile ülkelerin ortalama büyüme yüzdelerine göre yüzdelik değerler yer almaktadır.

UNESCO'nun en son verilerine göre dünyanın en büyük yurtdışı öğrenci pazarlarına bakıldığında, her biri 2021-23 döneminde son yirmi yıldaki ortalama büyüme oranına kıyasla hanelerin gerçek kullanılabilir gelir büyümesinde önemli bir yavaşlama ile karşı karşıya kalınmıştır. Büyümedeki yavaşlamalar en belirgin şekilde Çin, Güney Kore, ABD ve Nijerya'da görülmüş, Hindistan ve Vietnam gibi diğer ülkelerde biraz daha az şiddetli olmuştur (British Council, 2024).

Orta ve yüksek gelirli hanelerin genişleme hızı yavaşlayacak olsa da, orta ve yüksek gelirli hanelerin sayısındaki mutlak değişim devam edecektir (British Council, 2024). Aşağıdaki şekilde de görüleceği gibi büyüme oranındaki belirgin yavaşlamaya rağmen, orta ve yüksek gelirli hanelerdeki en büyük artışın belirgin bir şekilde Çin'de olması beklenmektedir.

Özellikle, 2019-30 dönemi boyunca, Çin'deki orta ve yüksek gelirli hane halkı sayısının 66 milyon artması beklenmektedir. Bu diğer 10 odak ülke pazarının toplamındaki artışın iki katından fazladır ve 2010-19 döneminde Çin'de yaklaşık 37 milyonluk bir artışla karşılaştırıldığında oldukça yüksektir. Diğer odak ülkeleri arasında, en büyük artışın Hindistan'da (9 milyon), ABD'de (8 milyon) ve Endonezya'da (4 Milyon) olması beklenmektedir. Bu Çin'in önümüzdeki yıllarda orta sınıfının büyüme oranında önemli bir yavaşlama yaşayacağını gösterse de diğer pazarlardan oldukça önde kalmaya devam edeceğe benziyor. Böylece Çin'in önümüzdeki yıllarda küresel düzeyde yurt dışı öğrenci hareketliliği için ana büyüme pazarlarından biri olmaya devam edeceği söylenebilir (British Council, 2024).

Uluslararası öğrenci istatistiklerine ilişkin raporlarına göre kendi ülkesi dışında eğitim alan öğrencilerin sayısı son yıllarda 7 milyona yaklaşmıştır. ABD, Japonya, İngiltere, Kanada, Fransa, Almanya, Avusturalya gibi ülkeler uluslararası öğrencilerin çoğuna ev sahipliği yaparken aynı destinasyonda Çin, Hindistan, Malezya ve Güney Kore gibi ülkeler öğrencilerinin çoğunu başka ülkelere göndermektedir.

Uluslararası öğrenci hareketliliği açısından Türkiye'nin durumunu incelemekte yarar vardır. Bu açıdan yaşanan gelişmeler tarihsel perspektif açısından ele alınmıştır.

Türkiye’de uluslararası öğrenci hareketliliğinde sağlanan gelişmeler

Bilindiği gibi Osmanlı döneminde Orta Asya kökenli Ali Kuşçu gibi bilim insanları medreselerde önemli roller üstlenmiştir. 19. yy’ın sonlarına doğru özellikle askeri okullarda Almanya’dan ve Fransa’dan eğitimciler getirilmiş Tanzimat sonrası dönemde ise Avrupa’ya öğrenci gönderilmiştir. Yine aynı dönemde İstanbul’a göç eden Kazan, Kırım ve Azerbaycan Türkleri Osmanlı Eğitim sistemine önemli katkılar sağlamıştır. Bu yenilikçi yapı ilerleyen dönemlerde Meşrutiyet döneminde ve Cumhuriyet dönemlerinde modern eğitim anlayışını şekillendirmiştir. Cumhuriyetin ilanı ile Türkiye’nin dışa açılma süreci hızlanmış 1929 yılında çıkarılan 1416 sayılı kanun ile yurt dışına öğrenci göndermek daha sistematik bir hale gelmiştir (Akgün, 2024: 20).

Cumhuriyet dönemiyle birlikte Türkiye’ye birçok yabancı eğitim uzmanı gelmiştir. 1924’te ABD’li eğitimci John Dewey (1939, 1952 yıllarında tekrar gelmiştir), Alman eğitimci 1925’te Alfred Kühne (1939 yılında tekrar gelmiştir), 1927’de Belçikalı eğitimci Omer Buyse (1939 tekrar gelmiştir), 1930’da İsviçreli eğitimci Albert Malche (1939 yılında tekrar gelmiştir), 1934’te ABD’li eğitimci Beryl Parker (1939 tekrar gelmiştir), 1951’de ABD’li eğitimci Watson Dickerman, ABD’li eğitimci 1952’de Lawrence S. Thompson ve 1956’da ABD’li eğitimci John Ruffi Türkiye’ye ziyaretlerde bulunmuşlardır (Yalçın, 2019).

Bu uzmanların Türk Eğitim Sistemine önemli katkıları olmuştur. Örneğin 1933 yılında gerçekleştirilen üniversite reformu Albert Malche’in raporu doğrultusunda şekillenmiş ve bu reform İstanbul Üniversitesi’nin şekillenmesine sebep olmuştur. Aynı dönemde Nazi Almanya’sından kaçan birçok akademisyen de İstanbul Üniversitesine davet edilerek yükseköğretim düzeyinde Türkiye’ye katkılarda bulunmuştur (Akgün, 2024: 21).

1950’li yıllarda ABD’ den gelen yabancı uzmanlar Robert Koleji, 1956 yılında ODTÜ, 1958 yılında TODAİE, 1963 yılında TÜBİTAK, 1964 yılında Ankara Fen Lisesi, 1971 yılında Boğaziçi Üniversitesinin açılması ABD ile geliştirilen ilişkilerin belirgin bir etkisinin sonucu olduğu bilinmektedir. Ayrıca 1950 ve 60’lı yıllarda ABD merkezli Ford ve Rockefeller gibi kuruluşların Fulbright burslarıyla eğitim alanında işbirliği yapılmaya çalışılmış ve yurtdışına öğrenci

gönderilmiştir. 1990’ların sonunda Türkiye’nin Avrupa Birliğine adaylık sürecinde Erasmus programları ve hayat boyu öğrenme programları ile öğrenci ve akademisyen hareketliliği hız kazanmıştır. 2003 ve 2024 yılları arasında Erasmus Programından 15 milyon kişi faydalanmıştır. Yine Mevlana Değişim Programı, Türk Dünyası eğitim Programları arasındaki işbirliği destekleyen Orhun Değişim Programı Türkiye’nin Uluslararasılaştırma sürecine önemli katkılar sağlamıştır. Ayrıca Türkiye’nin ikili işbirliği sürecinde Kazakistan’da 1993 yılında Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, 1995 yılında Kırgızistan’da Manas Üniversitesi, 2016’da açılan Türkiye Maarif Vakfı, 2024’te Azerbaycan’da Türkiye-Azerbaycan Üniversitesi kurulmuştur. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) aracılığıyla Türkiye’ye üniversite eğitimi için toplamda 20 bin civarında öğrenci gelerek eğitim almıştır. Türkiye’de 336.366 uluslararası öğrenci Türkiye’nin uluslararasılaşma alanında kaydettiği başarıyı göstermektedir. Ayrıca Türkiye’de üniversiteler bu öğrencilerden 2 milyar dolar gelir elde etmiştir (Akgün, 2024: 21).

Türkiye’de 2000 yılında 2,1 milyon olan toplam uluslararası öğrenci sayısı 2021 yılında üç katına çıkarak 6,3 milyonu geçmiştir. Bugün Türkiye 198 ülkeden gelen 300 binden fazla uluslararası öğrenciye ev sahipliği yapmaktadır (YÖK, 2022: 10). Türkiye ise hem öğrenci gönderen hem de öğrenci alan önemli bir ülke olması özelliği ile yükseköğretim düzeyinde 336 bini aşkın misafir öğrenciyi misafir ederek uluslararasılaşma sürecine uyum sağlamıştır (Akgün, 2024: 19).

Bunun yanı sıra Türkiye’deki üniversitelerde çalışan uluslararası öğretim elemanları sayısı istikrarlı bir şekilde artış göstererek 2022 yılı itibarıyla 3.132’ye ulaşmıştır (YÖK, 2022: 10).

Yükseköğretimde kalite çalışmaları

Üretim sürecinde kalitenin garanti altına alınması için günümüzde kalite yönetim sistemleri uygulandığı gibi yükseköğretimde de yapılan eğitim-öğretimin kalitesini iyileştirme çalışmaları da önemli bir unsurdur. Bu konuda Dünyada gelişmiş ülkelerin üniversitelerinde kalite yönetim sistemi odaklı akreditasyon çalışmaları yapılmaktadır. Türkiye’de de bu doğrultuda çalışmalar yapılmaktadır.

Akreditasyon bağımsız bir kuruluş aracılığıyla bir üniversitenin belirlenmiş standartlara uyduğuna dair güvencenin verildiği bir kalite göstergesidir. Türkiye’de Yükseköğretim Kalite Kurulu (YÖKAK) yaptığı kalite çalışmaları ile uluslararası düzeyde üniversitelerin eğitim programlarının, eğitim-öğretim ve araştırma faaliyetlerinin, topluma hizmet uygulamalarının uluslararası standartlara uygunluğunu ortaya koymaktadır. Bu da akreditasyon sürecinden geçen üniversitelerden mezun olan öğrencilere uluslararası düzeyde rekabet edebilme imkânını artırmaktadır. Uzun soluklu bir çalışmayı gerektiren akreditasyon süreci sürdürülebilir bir uluslararasılaşmanın gereği olduğu kadar ulusal düzeyde üniversitelerde bir kurum kültürü haline gelmelidir. Ancak bu sayede dünya ile rekabet edebilen, saygınlığı yüksek ve nitelikli üniversitelerden söz edilebilir (Özölçer, 2023).

Uluslararasılaşma açısından akademik yayınlar

Bilindiği gibi bilim dünyasında bilgi ve tecrübe paylaşımının en önde gelen unsurlarından biri akademik yayınlardır. Bu açıdan Dünya da önemli paylaşım ortamları olan akademik yayın ortamları dikkati çekmektedir. Akademik yayınların geniş okuyucu kitlesine ulaşımını sağlayan indeksleme de dergi kalitesinin artmasını sağlar (Asan, 2017: 34).

İngiliz Matematikçi Samuel Clement Bradford 1930 yılında incelediği 1000 civarında derginin çok az bir kısmının önemli bilimsel sonuçlar yayınladığını fark etmesi bilimsel yayınların atıf analizini etkilemiş ve Bradford Yasası (Dağılım Yasası) olarak bilinen ifadeyi alana kazandırmıştır (Asan, 2017: 34).

Zamanla dergiler çoğalmış ve kendi içinde belirli amaçlara göre beş gruba ayrılmıştır. Birinci grupta, dünyadaki en iyi ana dergiler yer almaktadır. Bu en iyi dergilerin ortak yönleri; etki faktör değerleri ve makale ret oranlarının yüksek olması (örneğin Amer Heart Journal makale red oranı % 83, Amer Journal Cardiology % 78, Clinical Biomechanics: % 77 gibi), çok atıf alması, tanınırlıklarının fazla olmasıdır. İkinci grup dergiler genellikle SCI-Expanded, SSCI ve AHCI kapsamındadır. Üçüncü grup dergiler ESCI (İstanbul Medical Journal, Epilepsi, Klinik Journal) kapsamındaki dergilerdir. Dördüncü grup dergiler ise diğer uluslararası indekslerde (Index

Copernicus, Biosis Previews, Biological Abstracts, Zoological record gibi) yer alan dergilerdir. Beşinci grup dergilere ise herhangi bir uluslararası indekste yer almayan ancak yerel indekslerde yer alabilen veya almayan bilimsel sonuçların etki derecelerinin genellikle az olduğu yerel-bölgesel dergilerdir (Asan, 2017: 34).

Uluslararasılaşmanın bir getirisi olarak Türkiye’nin uluslararası yayın sayılarında da hızlı bir artış olmuştur. Scopus verilerine göre, Türkiye’nin 2001 yılında toplam 9 bin 969 yayını bulunurken 2021 yılında ise toplam yayın sayısı 67 bin 150’ye yükselmiştir. Bu sayının dünya içerisindeki payı ise %1,8’dir. Diğer bir ifadeyle son 20 yılda Türkiye’de uluslararası düzeyde yayın niteliğini de arttırmıştır (YÖK, 2022: 11).

Türkiye’de sağlanan gelişmeler doğrultusunda Gazi Üniversitesi’nde de uluslararasılaşma göstergeleri açısından önemli gelişmeler olmuştur. Söz konusu gelişmeler aşağıda özetlenmiştir.

Aşağıda Gazi Üniversitesinde unvanlarına göre akademik personel sayılarına yer verilmiştir (Stratejik Plan, 2023).

Unvan	2018	2019	2020	2021	2022
Profesör	906	990	1.020	1.023	1.029
Doçent	366	410	427	433	391
Dr. Öğretim Üyesi	231	224	234	263	307
Öğretim Görevlisi	551	581	578	539	485
Araştırma Görevlisi	1.000	1.041	1.168	1.228	1.043
TOPLAM	3.054	3.246	3.427	3.486	3.255

Gazi Üniversitesinde görev yapan kadrolu akademik personelin yaş gruplarına göre dağılımına bakıldığında personel sayısının ağırlıklı olarak 51 yaş ve üzeri yaşlarda olduğu görülmektedir. Gittikçe yaş ortalaması artan Gazi Üniversitesinin genç akademisyenlere ihtiyacı vardır. YÖK verilerine göre akademisyenlerin 10 temel alandaki dağılımı şöyledir (Stratejik Plan, 2023):

YÖK Temel Alanı	Akademik Personel Sayısı
Sağlık Bilimleri Temel Alanı	1.316
Eğitim Bilimleri Temel Alanı	674
Mühendislik Temel Alanı	655
Fen Bilimleri ve Matematik Temel Alanı	409
Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Temel Alanı	331
Mimarlık, Planlama ve Tasarım Temel Alanı	161
Güzel Sanatlar Temel Alanı	140
Spor Bilimleri Temel Alanı	113
Filoloji Temel Alanı	113
Ziraat, Orman ve Su Ürünleri Temel Alanı	13

Gazi Üniversitesi akademik personelinin %58’i doktora derecesine sahiptir. Doktora derecesine sahip 2.051 personelin 1.612’sinden derlenen “doktora derecesi aldığı kurum” bilgisi incelendiğinde 1.108 akademisyenin Gazi Üniversitesi, 504 akademisyenin ise diğer kurumlardan mezun olduğu görülmektedir (Stratejik Plan, 2023):

Gazi Üniversitesi’nde stratejik planlama çalışmaları yapılarak geleceğe yönelik hedefler belirlenmektedir. Aşağıda 2024–2028 yılı arası dönemi kapsayan stratejik plan hedefleri görülmektedir.

Performans Göstergeleri	Hedef Etkisi (%)	Plan Dönemi Başlangıç Değeri	2024	2025	2026	2027	2028
PG.2.1.1 Ar-Ge’ye harcanan bütçenin toplam bütçeye oranı	20	0,20	0,20	0,21	0,21	0,22	0,22
PG.2.1.2 Ulusal Ar-Ge ve Yenilik Destek Programları kapsamında ilgili yılda alınan proje sayısı	20	27	28	28	29	29	30
PG.2.1.3 Üniversite laboratuvarlarında Ar-Ge, inovasyon ve ürün geliştirme kapsamında sunulan hizmet sayısı*	20	109.254	110.000	112.000	115.000	117.000	120.000
PG.2.1.4 Öğretim üyesi başına WoS veri tabanında taranan SCI-E, SSCI ve AHCI indekslerinde taranan dergilerdeki makale ve derleme türündeki yayınlara yapılan atıf sayısı	20	38	38	39	39	40	40
PG.2.1.5 Öğretim üyesi başına WoS veri tabanında taranan SCI-E, SSCI ve AHCI indekslerinde taranan dergilerdeki makale ve derleme türündeki yayın sayısı	20	0,918	0,920	0,950	0,950	0,970	1,000

Performans Göstergeleri	Hedef Etkisi (%)	Plan Dönemi Başlangıç Değeri	2024	2025	2026	2027	2028
PG.2.2.1 Ulusal ve uluslararası özel veya resmi kurum ve kuruluşlar tarafından desteklenen toplam Ar-Ge projesi sayısı	20	135	136	137	139	141	143
PG.2.2.2 Öğretim elemanı ve öğrencilerin buluş sahibi olduğu ulusal/uluslararası toplam patent başvuru sayısı	20	54	54	55	55	56	56
PG.2.2.3 Öğretim elemanı ve öğrencilerin buluş sahibi olduğu ulusal/uluslararası toplam patent tescil sayısı	20	14	14	14	14	15	15
PG.2.2.4 Öğretim elemanı ve öğrencilerin buluş sahibi olduğu faydalı model tescil sayısı	20	2	2	2	2	3	3
PG.2.2.5 Öğretim elemanı ve öğrencilerin tasarımcı olduğu toplam endüstriyel tasarım tescil sayısı	20	9	10	11	12	13	14

Performans Göstergeleri	Hedefe Etkisi (%)	Plan Dönemi Başlangıç Değeri	2024	2025	2026	2027	2028
PG.2.4.1 Üniversite-üniversite iş birlikli yayın sayısı	10	1.547	1.550	1555	1.560	1.565	1.570
PG.2.4.2 Üniversite-iş dünyası iş birlikli yayın sayısı	25	56	60	62	64	66	68
PG.2.4.3 Uluslararası iş birlikli yayın sayısı	25	348	350	352	354	356	358
PG.2.4.4 Üniversite-iş dünyası iş birliğı kapsamında yapılan projelerde yer alan öğrenci sayısı	20	454	460	470	480	490	500
PG.2.4.5 Üniversite-iş dünyası iş birliğı kapsamında yürütülen projelerde yer alan öğretim elemanı sayısı	20	196	200	205	210	215	220

Performans Göstergeleri	Hedefe Etkisi (%)	Plan Dönemi Başlangıç Değeri	2024	2025	2026	2027	2028
PG.2.5.1 Öğrenciler tarafından alınan bilimsel ödül sayısı (araştırma görevlileri ve uzmanlık öğrencileri vb. dahil)	20	43	45	47	49	51	52
PG.2.5.2 Araştırma ve uygulama merkezleri ile araştırma laboratuvarlarında staj yapan öğrenci sayısı	20	3.046	3.050	3.055	3.060	3.065	3.070
PG.2.5.3 Ulusal ve uluslararası araştırma projelerinde yer alan lisans öğrenci sayısı	30	386	390	394	398	402	405
P.G. 2.5.4 Ulusal ve uluslararası araştırma projelerinde yer alan lisansüstü öğrenci sayısı	30	159	161	163	164	165	167

Performans Göstergeleri	Hedefe Etkisi (%)	Plan Dönemi Başlangıç Değeri	2024	2025	2026	2027	2028
PG.4.1.1. Sosyal sorumluluk proje sayısı	20	102	106	110	114	118	122
PG.4.1.2 Meslek edindirme ve mesleki gelişim etkinliklerine katılan kişi sayısı	20	9.210	9.578	9.873	10.109	10.298	11.052
PG.4.1.3 Meslek edindirme ve mesleki gelişim etkinlikleri yıllık eğitim saati	20	22.593	23.497	24.220	24.798	25.261	27.112
PG.4.1.4 Toplumsal katkı öncelikli alanlar kapsamında yürütülen etkinlik sayısı	20	470	489	504	516	525	564
PG.4.1.5 Sosyal transkripte başvuran öğrenci sayısı	20	0	3.000	4.000	5.000	6.000	7.000

Performans Göstergeleri	Hedefe Etkisi (%)	Plan Dönemi Başlangıç Değeri	2024	2025	2026	2027	2028
PG.5.3.1 URAP Ulusal Sıralamasındaki yüzdelik dilimi	25	29	29	28,5	28,5	28	28
PG.5.3.2 QS Uluslararası Sıralamasındaki yüzdelik dilimi	25	77	77	76,5	76,5	76	76
PG.5.3.3 THE Uluslararası Sıralamasındaki yüzdelik dilimi	25	56	56	55,5	55,5	55	55
PG.5.3.4 YÖK Araştırma Üniversitesi Sıralamasındaki yüzdelik dilimi	25	69,6	65,2	60,9	56,5	52,2	47,8

Görüldüğü gibi uluslararasılaşma açısından önemli kriterlerin hemen hepsinde istikrarlı bir gelişme hedeflenmektedir. Örneğin AR_GE bütçesinde, uluslararası buluş, patent, faydalı model sayılarında, uluslararası indekslerdeki yayın sayılarında önemli artışlar hedeflenmektedir. Gazi Üniversitesinin 2028 yılı hedeflerine ulaşmasının anlamı, mevcut uluslararasılaşma düzeyini daha da iyileştirmesi anlamına gelmektedir.

Bilindiği gibi uluslararasılaşma aynı zamanda tecrübelerin paylaşılması anlamına gelmektedir. Bu bağlamda Gazi Üniversitesi'nin uluslararası tecrübelerini paylaştığı üniversitelerden biri de Mingəçevir Üniversitesidir. Söz konusu işbirliğinde mevcut durum şöyle özetlenebilir.

Gazi Üniversitesi Mingəçevir Üniversitesi İşbirliğinde Mevcut Durum

Bilindiği gibi 2021 yılında Gazi Üniversitesi ile Mingəçevir Devlet Üniversitesi arasında beş yıllık eğitim, öğretim akademik ve kültürel iş birliği protokolü imzalanmıştır. Protokol gereği öğrenci ve öğretmen değişim programı yapmak, konferans, seminer, toplantı, çalıştay, proje gibi bilimsel etkinlikler düzenlemek, lisansüstü düzeyde öğrencilerin derslerinden yararlanmasını sağlamak, eğitim, öğretim araştırma altyapı ve kütüphane imkânlarının karşılıklı kullanılmasını sağlamak, her iki üniversitenin yükümlülükleri arasında sayılmıştır. Teknoloji Fakültesi Öğretim Üyeleri Prof. Dr. Cemal Yılmaz ve Ercan Nurcan Yılmaz'da birer yıl akademik alışmalarını yapmak üzere Mingəçevir üniversitesinde 20'nin üzerinde makale yazılmış, laboratuvar kurulmuş, ders içeriklerinin güncellemesine yönelik çalışmalar yapılmış, lisans ve lisansüstü düzeyde derslere girilmiştir. Aynı zamanda akademik personele yönelik olarak makale nasıl yazılır, tez nasıl yazılır konularında akademik personele seminerler verilmiştir. Yine üniversitenin akademik dergisinin çıkarılması ve her yıl akademik konferansların düzenlenmesi konusunda destekler verilmiştir. Üniversite dışında sosyal faaliyet adı altında diğer üniversitelerle de işbirliği yapılarak eşitli seminerler düzenlenmiş Mingəçevir üniversitesinin tanıtımına katkı sağlanmıştır. Ayrıca Azerbaycan'da düzenlenen Teknofest'e gönderilmek üzere onlarca proje yazılıp yüksek düzeyde bir katılım sağlanmıştır. Bunun yanı sıra "Master Doktora Tahsil Merkezi" kurulmuş Türkiye'ye de yer alan beş ayrı birime - enerji mühendisliği, imalat mühendisliği, bilgi-işlem daire başkanlığı, öğrenci işleri daire başkanlığı ve kariyer merkezi - birer ay aralıkla öğretim elemanı davet edilerek karşılıklı tecrübelerin entegrasyonu sağlanmaya çalışılmıştır.

Kaynaklar

Akgün B. (2024). Türkiye'de Eğitimin Uluslararasılaştırılması. Uluslararası Maarif Dergisi. 5(17), s.4-21.

Asan, A. (2017). Uluslararası Bilimsel Dergi İndeksleri, Önemleri ve Türkiye Kaynaklı Dergilerin Durumu: Bölüm 1: Bilimsel Dergi İndeksleri, Acta Medica Alanya, 1(1), s.33-42. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/290492> Erişim Tarihi: 24.11.2024.

British Council (2024). The Outlook for international student mobility: amidst a changing global macroeconomic landscape. www.britishcouncil.org Erişim Linki: <https://opportunities->

insight.britishcouncil.org/sites/siem/files/field/file/news/Outlook%20for%20international%20student%20mobility%20-%20amidst%20a%20changing%20global%20macroeconomic%20landscape_Jan%202024.pdf

Erişim tarihi: 23.11.2024

<http://www.harvard.edu>

Kafalı, Ş. (2024). Küresel Ekonomik Perspektiften Uluslararası Öğrenci Hareketliliğinin Görünümü. Uluslararası Maarif Dergisi. 5(17), s. 10-13.

Özölçer, İ.H. (2023). Yükseköğretimde uluslararasılaşma ve kalite süreçleri. <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/yuksekogretimde-uluslararasılaşma-ve-kalite-surecleri-42335669> Erişim tarihi: 21.11.2024

Stratejik Plan (2023). Gazi Üniversitesi 2024-2028 Dönemi Strateji Planı. Erişim Tarihi: 28.11.2024 Erişim linki: <https://sgdb.gazi.edu.tr/view/page/186750>

Yalçın, A. (2019). Cumhuriyet Dönemi Yabancı Eğitim Uzmanlarından John Dewey ve Beryl Parker'ın Raporlarında “İyi Vatandaş” Algısı. Eğitimde Kuram ve Uygulama Journal of Theory and Practice in Education ISSN: 1304-9496 2019, 15(Özel Sayı 1), 59-70.

YÖK (2022). Yükseköğretimde Uluslararasılaşma ve Türkiye'deki Üniversitelerin Uluslararası Görünürlüğü Çalıştayı 28 Kasım 2022 - Ankara Yükseköğretimde Uluslararasılaşma Ve Türkiye'deki Üniversitelerin Uluslararası Görünürlüğü Çalıştay Raporu. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi ISBN 978-975-7912-63-7.

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİLDƏ SƏRİŞTƏ ƏSASLI KADR HAZIRLIĞI ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ

Müseyyib İbrahim oğlu İlyasov

pedaqoji elmlər doktoru, professor

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Sosial həyatın təhsilin məzmun və mahiyyətində yaratdığı yeniliklər müəllimlərin daha da peşəkar və səriştəli olmasını və gələcək müəllimlərin peşə hazırlığının səriştə əsaslı aparılmasını həyati zərurətə çevirmişdir. Səriştəlilik pedaqoji prosesin məhsuldarlığında əsas amil olduğundan onun gələcək müəllimlərdə formalaşdırılması məktəblərimizin daha hazırlıqlı pedaqoji kadrlarla təmin olunmasına böyük əminlik yaradır.

Müasir dünyada pedaqoji prosesin məzmununun getdikcə təkmilləşdirilməsi, təhsilə verilən tələblərin artması, təlim və tərbiyə işində yeni-yeni metodlar və texnologiyaların tətbiq edilməsi sahəsində global əhəmiyyətli işlər həyata keçirilir. Bunlar təhsil müəssisələrində pedaqoji prosesin səviyyəsinin yüksəldilməsi və uğurlar qazanmağın ən başlıca amillərindən biri olduğundan hazırkı şəraitdə gələcək müəllimlərin peşəkar və səriştəli kadrlar kimi hazırlanmaları başlıca vəzifə kimi ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin qarşısında durur. Mütəxəssislərdən V.A.Bolotov, Q.K.Selevko, M.A.Xolodnaya, İ.A.Zimnyaya, Y.A.Ştakk və b. bu sahədə maraqlı tədqiqatlar aparmış və səriştəli müəllim probleminin həlli üçün əhəmiyyətli fikirlər irəli sürmüşlər.

Pedaqoji tədqiqatlarda “Səriştə” anlayışına müxtəlif münasibətlər özünü göstərir. Məsələn, Y.A.Ştakk yazır ki, “Səriştələr peşə çevikliyinin, mobilliyinin, rəqabətqabiliyyətliliyinin, sosial və vətəndaş məsuliyyətinin formalaşması üçün lazım olan bilik və bacarıqlar” [10]. V.A.Bolotov qeyd edir ki, “səriştəlilik insanın dərş süjetlərindən və dərş situasiyalarından kənarda səmərəli fəaliyyət göstərmək qabiliyyətinin ümumiləşdirilmiş göstəricisi”ndən ibarətdir [4, s.8-14]. Q.K.Selevko səriştəni ətraf mühitin dəyişdirilməsi istiqamətində məqsədlər qoyub, onlara çatmaq imkanı verən bilik, bacarıq və vərdislər kompleksi kimi nəzərdən keçirir [7, s.29-32]. M.A.Xolodnaya səriştəliliyi müvafiq fəaliyyətdə səmərəli qərar qəbul etməyə imkan verən fənn-spesifik biliklərin xüsusi təşkili

növü kimi izah edir [8]. İ.A.Zimnyaya isə səriştəni insanın fəaliyyətində üzə çıxan daxili, potensial, gizli psixoloji yeni törəmələr (biliklər, təsəvvürlər, hərəkət proqramları, alqoritmləri) kimi səciyyələndirir [9].

Göründüyü kimi, fikirlərdə müxtəliflik olsa da, ümumi mahiyyət, əsasən, eyni xarakter daşıyır: **peşə sahəsində daha yüksək inkişafa nail olmaq üçün bilik və bacarıqların daha çevik, daha mobil təbiiqi**. Bunların hamısını səciyyələndirən əsas cəhət isə peşəkar kadrlarda, o cümlədən gələcək müəllimlərdə bu keyfiyyətlərin formalaşmasının zəruri olmasıdır.

Hazırda ali pedaqoji təhsil müəssisələrində müəllim hazırlığı, əsasən, üç istiqamətdə həyata keçirilir:

- a) ümumnəzəri və intellektual;
- b) ixtisas hazırlığı;
- c) peşə hazırlığı.

Ümumnəzəri və intellektual hazırlıq gələcək müəllimlərin bir ziyalı kimi formalaşmasına zəmin yaradırsa, *ixtisas və peşə hazırlığı* onların bir peşəkar və səriştəli müəllim kimi hazırlanmalarını həyata keçirir. Pedaqogika, psixologiya, pedaqoji psixologiya, psixopedaqogika, fənlərin tədrisi metodikası və s. kimi fənlər tələbələrin bir peşəkar müəllim kimi hazırlanmalarında əsas baza olur. Tələbələrin bu fənlərdən təhsilin əsasları, müəllim, onun şəxsiyyəti, peşə bacarıqları və qabiliyyətləri, şagird şəxsiyyəti, onların təlim-tərbiyə fəaliyyəti, təlim-tərbiyə prosesinin spesifik xüsusiyyətləri, məktəb, təhsil və pedaqoji fikrin təşəkkülü və inkişafı, məktəbin idarə edilməsi, ayrı-ayrı fənlərin və fənlər üzrə mövzuların tədrisi metodikası və texnologiyaları və s. haqqında aldıkları bilik və bacarıqlar onların gələcək müəllim kimi hazırlanmalarının nəzəri və praktik əsasını təşkil edir.

Müəllimin peşə səriştəliliyi fəaliyyət prosesində özünü büruzə verən kompleks bacarıqlar sistemi kimi özünü göstərir. Pedaqoji ədəbiyyatlarda onun müxtəlif təsnifatlarına rast gəlinir. Xarakterik olan bir təsnifatda peşə səriştələri üç qrupda təsnif edilir:

1. İdraki səriştələr (tənqidi təfəkkür, problemlərin həlli), informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə bacarığı.
2. Kommunikativ səriştələr (sosial - qarşılıqlı fəaliyyət, heyət tərkibində çalışmaq, əməkdaşlıq).
3. İnsanın şəxsi keyfiyyətləri (xüsusiyyətləri) [2].

Bunlar həm də xüsusi meyarlar kimi peşə səriştəliliyin hansı komponentlərdən ibarət olduğunu göstərir və peşə səriştəliliyin məzmununu xarakterizə edir.

Qeyd edək ki, pedaqoji ədəbiyyatlarda müəllimin peşə səriştəliliyinin meyarlarına dair ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən xeyli sayda təsnifatlar verilmişdir. Bunlar əsasən vahid kontekstdə oxşar fikirləri xarakterizə etsələr də, müəyyən cəhətlərilə də fərqlənirlər. Belə təsnifatlardan biri V.Y.Adolf tərəfindən verilmişdir. O, bir sıra meyarlara xüsusi önəm verərək, peşə səriştəliliyinin xüsusi meyarlarının aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərir:

1. *Seçicilik*. Bu meyar tələbənin hələ ali məktəbdə təhsil aldığı dövrdə özünü müəllim kimi dərk etmək istəyini ifadə edir və subyektiv olaraq pedaqoji fəaliyyətdə məqsədlərin diferensial şəkildə əks olunmasında özünü göstərir. Eyni zamanda fərd üçün peşəkar və şəxsi əhəmiyyət kəsb edən pedaqoji məqsədlərin qəbul edilməsi dərəcəsi ilə xarakterizə olunur.

2. *Şüurluluq*. Bu, müəllimlərin zehni fəaliyyətini məqsədyönlü şəkildə idarə etmək, peşəkar vəziyyətlərin səriştəli təhlili üsullarını mənimsəmək qabiliyyətinə aiddir.

3. *Nəticəlilik*. Bu, problemlə vəziyyətlərin pedaqoji transformasiyası ilə bağlı fəaliyyətin konkret nəticələrində “lazımdır” və “arzu olunan” arasında uyğunsuzluq dərəcəsində özünü göstərir.

4. *Yaradıcı xarakter*. Qeyri-standart pedaqoji vəziyyətləri sosial və şəxsi əhəmiyyətli məqsədlərə çevirmək, onların həlli üçün ən yaxşı variantları tapmaq bacarığı ilə müəyyən edilir.

5. *Maraq*. Şəxsi və peşəkar maraqları birləşdirmək lazımdır [3, s.54].

Bunlarla yanaşı, müəllimin peşə səriştəliliyinin pedaqoji ədəbiyyatlarda kifayət qədər komponentlərinin də olduğu göstərilir, onların mahiyyət və məzmunu da açıqlanır. V.Y.Adolf peşə səriştəliliyinin struktur komponentlərini də fərqləndirir və onları aşağıdakı kimi xarakterizə edir:

1. Bilik, bacarıq, vərdiş və qazandığı təcrübəni zəruri nəticəyə çevirmək bacarığı.
2. İşinin icrasında yüksək müvəffəqiyyət nümayiş etdirməsi.
3. Öz işinin müxtəlif forma və metodlarına malik olması.

4. Peşəkar fəaliyyətində praktik bilik, bacarıq və vərdişlərini təkmilləşdirmək.

Müəllif eyni zamanda burada iki səriştənin olmasını xüsusi olaraq vurğulayır:

- 1) analitik düşünmə bacarığına malik olması və
- 2) öz vəzifəsinin icrasında kompleks yanaşmanın həyata keçirilməsi [3].

Melburn (Avstraliya) universitetinin professoru Patrik Qriffin isə XXI əsrin insanına aid 10 səriştə müəyyən edərək onları dörd kateqoriyada birləşdirir:

1) yaradıcılığı əks etdirən düşüncə metodları, tənqidi düşüncə, problemlərin həlli və qərarların qəbulu;

2) qarşılıqlı fəaliyyət və əlaqənin olduğu iş üsulları;

3) informasiya-kommunikasiya texnologiyaları kimi iş avadanlıqlarından istifadə və informasiya savadı;

4) vətəndaşlıq, peşə seçimi, şəxsi və sosial məsuliyyət kimi həyatı səriştələr [6].

Pedaqoji prosedə müəllimin peşəkarlıq göstərməsi və səriştəli olması çox mühüm amildir. Bu, pedaqoji prosesi məzmunlu, maraqlı, şagirdyönümlü, şəxsiyyətəyönümlü və nəticəyönümlü edən elə mühüm funksiyaları özündə daşıyır ki, bunlar həm də müəllim peşəsinin, müəllimin nüfuzunun artmasını, yüksəlməsini də təmin etmiş olur. Səriştəsizlik isə pedaqoji fəaliyyətdə elə deformasiyalar yaradır ki, sonradan onu heç nə ilə düzəltmək mümkün olmur. Müəllimlərin, xüsusən gənc müəllimlərin səriştəsizliyi onların pedaqoji fəaliyyətlərində bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmalarına, müəyyən pedaqoji situasiyaları peşəkarcasına həll edə bilməmələrinə, müvəffəqiyyətsizliyə uğramalarına və bir çox hallarda isə peşələrini dəyişmələrinə gətirib çıxarır.

Səriştə əsaslı pedaqoji kadrların hazırlanması müasir dövrdə pedaqoji təhsilin əsas hədəfini təşkil edir. Lakin pedaqoji ali və orta ixtisas məktəb məzunlarının işə qəbulu üzrə keçirilən MİQ imtahanlarında onların peşəkarlıq və səriştəliliyin yoxlanılması üçün verilən praktik sualları əksər hallarda düzgün cavablandırma bilməmələri ən böyük narahatlıqlar doğurur. Uzun illik pedaqoji təcrübəmiz və müşahidələrimiz bunun bir sıra obyektiv və daha çox subyektiv amillərlə əlaqədar olduğunu göstərir. Bunlar, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Tələbə qəbulu imtahanlarında abituriyentlərin müəllimlik peşəsinə maraq və qabiliyyətlərinin olub-olmamasının öyrənilməməsi və bəzi hallarda isə onların pedaqoji peşə seçiminin təsadüfi olması (peşə və ixtisas seçiminin qəbul zamanı topladıqları imtahan ballarının hər hansı bir pedaqoji ixtisasa uyğun gəlməsi ilə “həll edilməsi”).

2. Ali məktəbin tədris planlarında tələbələrin peşəkarlıq və səriştəlilik bacarıqlarının formalaşmasına bilavasitə təsir edə biləcək praktik yönümlü fənlərin və məşğələlərin azlıq təşkil etməsi. Mühazirələrə çox, seminar və laborator məşğələlərə verilən vaxtların az olması.

3. Tələbələrin pedaqoji səriştəliliyinin ilk elementlərinin yaranmasında xüsusi yeri olan pedaqoji təcrübə dövrünün az olması və bu dövrdə təcrübəçilərin diqqətinin daha çox onların sınaq dərsləri keçmələrinə yönəldilməsi.

4. Ali pedaqoji təhsil alan tələbələrin heç də hamısının müəllim peşəsinə marağının və motivlərinin dərin və davamlı olmaması. Təhsil illərində onlarla peşəyönümü və sosial-pedaqoji adaptasiyası işlərinin zəif təşkil olunması və s.

Cəmiyyətimizdə təhsilin və tərbiyənin funksiyası getdikcə artır. İndi təkcə ali təhsil alıb, diplomlu olmaq hər şeyi həll etmir. Bacarıq, səriştə, öz işini yaxşı bilmək, çevik ağıl nümayiş etdirmək, rəqabət qabiliyyətli olmaq, yeni pedaqoji texnologiyalara yiyələnmək kimi keyfiyyətlər önə çıxır. Buna görə də müasir ali pedaqoji təhsil müəssisələrində cəmiyyətin artan tələblərinə cavab verə biləcək səriştə əsaslı müəllim kadrların hazırlanması ona bir sıra yeni yanaşmaların olmasını zəruri edir. Pedaqoji kadr hazırlığının məzmunu onların *peşə, ixtisas və mənəvi hazırlıq* kontekstində

təkmilləşdirilməli və səriştəli müəllim kadrlarının formalaşdırılmasına yönəldilməlidir. Bunun üçün aşağıdakı fəaliyyət istiqamətlərdə bir sıra işlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

1. Tələbələrin peşə və ixtisas hazırlığının modernləşdirilməsi. Müasir cəmiyyət özünün sosial, iqtisadi, siyasi dinamikası və inkişaf meyilləri ilə yeni təfəkkürə malik müəllim kadrlarının hazırlanmasını zəruri edir. Təhsilin məzmunu müasir standartlarla uyğunlaşdırılmalı, müasir müəllimlərin qarşısında duran real tələblər dəqiqləşdirilməklə müəllim hazırlığında əsaslı yeniliklərə nail olunmalıdır. Tədris fənlərinin məzmun və xarakterində əsaslı yeniliklər aparılmalıdır.

2. Pedaqogika və psixologiya fənlərinin tədrisinin təkmilləşdirilməsi. Gələcək müəllimlərin peşə hazırlığının formalaşmasında əsas yer tutan pedaqogika və psixologiya fənlərinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından təkmilləşdirilməsi müəllim hazırlığının gələcək perspektivlərinin müəyyənəşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübə göstərir ki, hazırda nə pedaqogikadan, nə də psixologiyadan ixtisaslar üzrə tədris planlarında ayrılan saatlar bu fənlərin hərtərəfli şəkildə öyrədilməsinə kifayət etmir. Digər tərəfdən də, təhsilin bakalavriat səviyyəsi bilavasitə praktik müəllim hazırlığına istiqamətləndiyi halda, tədris planında əlaqədar fənlərə verilən saatlar əsasən nəzəri məşğələlər (mühazirə və seminar) üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tələbələrə praktik bacarıq və vərdislər, pedaqoji səriştə və peşəkarlıq aşılaya biləcək laboratoriya və praktik məşğələlər tədrisdən kənarda qalmışdır. Buna görə də pedaqogika və psixologiya fənlərinin daha geniş tədrisinə və tədris planında onlara ayrılan saatların artırılmasına ehtiyac vardır.

3. Tələbələrin pedaqogika və psixologiya fənlərindən elmi-tədqiqat işlərinin gücləndirilməsi. Tələbələrin elmi-tədqiqat işlərinə daha səmərəli şəkildə cəlb olunması onların peşə və ixtisas hazırlığının dərinləşməsində və onlarda tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşmasında güclü vasitələrdən biri olduğundan pedaqogika, psixologiya və fənlərin tədrisi metodikası kafedralarında bu məsələyə daha dərinlən yanaşılması olduqca vacibdir. Tələbələrdə tədqiqatçılığa maraq yaratmaq, onları bu işə stimullaşdırmaq və yeniliklər axtarışına cəlb etmək sahəsində kafedraların işinin gücləndirilməsi zəruri məsələlərdən birini təşkil edir. Apardığımız təhlillər göstərir ki, məhz bu kafedralar üzrə aparılan elmi tədqiqat işlərində tələbənin şəxsi fikirlərinə, praktik işlərə, özlərinin yaradıcılığına çox nadir hallarda rast gəlinir. Əksər işlər bilavasitə pedaqoji əsərlərdə mövcud olan fikirlərin təkrarından ibarət olur. Buna görə də kafedralarda aparılan tələbə elmi tədqiqatlarına tələbin artırılması və yaradıcı tələbələrin axtarılıb tapılması, onlara köməklik göstərilməsi müəllim hazırlığının ən vacib sahələrindən birini təşkil etməlidir.

4. Təhsil səviyyələri arasında varisliyin gözlənilməsi. Təhsilimizin pilləli təhsil sistemində keçməsi, ali təhsilin bakalavriat, magistratura və doktorantura səviyyələrinə ayrılması təhsil və elm sahəsində bir çox perspektivlərə yol açdı. Bu səviyyələrin hər birinin məqsədi, istiqaməti və xarakteri müəyyənəşdirilərək onların fəaliyyətinin məzmununun nələrdən ibarət olması direktiv sənədlərlə müəyyənəşdirildi. Ötən illər ərzində bu sahədə bir sıra uğurlar əldə edilməsi ilə yanaşı, bakalavriat və magistratura səviyyələri arasında proqram və dərslərin bir birini təkrar etməsi, təhsilin məzmununun qeyri dəqiq olması və s. sahələrdə bir çox problemlər hələ də qalmaqdadır. Bunlar əsasən bir sıra fənlərin təkcə adlarının deyil, həmçinin məzmununun da bir-birini təkrarlaması, bakalavriat səviyyəsində öyrənilənlərin bir daha magistraturada da tədris edilməsi, elmi inteqrasiyanın gözlənilməməsi, magistraturada fundamental elmi uğurlara yol açan fəaliyyətin təşkil edilməməsi, səriştəlilik və peşəkarlıq aşılaya bilən fənlərin azlığı, tədqiqatların müasir, kompetensiyalı tədqiqatlar olmaması kimi məsələlər bu qəbildən olan problemlərdəndir.

Fikrimizcə, bunun aradan qaldırılması üçün ilk növbədə proqramlar arasında bölgünün düzgün aparılmasına və tədrisdə varisliyin gözlənilməsinə əməl edilməlidir. Konkret olaraq nələrin bakalavriat, nələrinse magistratura səviyyəsində keçilməsi aydınlaşdırılmalıdır.

Doktorantura səviyyəsində də müəyyən problemlər özünü göstərir. Başlıca məsələlərdən biri doktoranturaya qəbul edilən magistrlərin əksəriyyətinin elmi pedaqoji iş stajı olmadan doktoranturaya daxil olmalarıdır. Faktlar göstərir ki, pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi, fənlərin tədrisi metodikası ixtisasları üzrə doktoranturaya daxil olan və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq istəyən şəxslərin bir

qismi bir gün də olsun orta ümumtəhsil məktəblərində və ya ali məktəbdə işləməmiş və pedaqoji prosesin nə olduğunu yalnız kitablardan öyrənənlərdir. Bunun nəticəsində də onların yazdıqları dissertasiya işləri ya sırf nəzəri xarakter daşıyır, ya da heç bir praktik əhəmiyyət daşımır.

Doktorantura ilə bağlı digər bir məsələ fəlsəfə doktorluğu proqramı üzrə “təhsil alan” doktorantlarla heç bir tədris işinin aparılmamasıdır. Bunun əsas səbəblərindən biri də doktorantura üzrə standartların olmamasıdır. Bu standartların hazırlanması və keçmişin aspirantura təcrübəsindən istifadə edərək doktorantlarla müəyyən tədris işlərinin aparılması faydalı olardı. Sadalanan bu problemlərlə bağlı aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilməsini zəruri hesab edirik:

1) tədris ediləcək mövzuların bir-birini təkrarlamaması, təhsil səviyyələri və proqramları arasında varisliyin təmin olunması məqsədilə yazılan dərslərlik və dərslər vəsaitlərində *təhsil səviyyələrinin* hər birinin *spesifik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması*. Magistratura səviyyəsində daha mübahisəli, ziddiyyətli, analitik təhlil tələb edən mövzuların tədrisinə üstünlük verilməsi;

2) bakalavrların praktik müəllim hazırlanmasını, onların orta məktəbdə müəllim kimi fəaliyyət göstərmələri işində səriştəliliyin və peşəkarlığın zəruri olduğunu nəzərə alaraq gələcək müəllimlərə *praktik bacarıq və vərdişlər aşılaya biləcək* fənlərin keçilməsinə üstünlük verilməsi. Bakalavriat səviyyəsində orta məktəb müəlliminə nə lazımdırsa onların verilməsinə nail olunması və onların əlavə materiallarla yüklənməsinə imkan verilməməsi;

3) magistratura səviyyəsində pedaqogikanın fundamental sahələrinin əhatə olunması məqsədilə tədris planına *yeni fənlərin* daxil edilməsinə nail olunması. “Təhsilin iqtisadiyyatı”, “Menecment pedaqogikası”, “Müqayisəli pedaqogika”, “Yaş pedaqogikası”, “Dünya təhsil sistemi”, “Psixopedaqogika”, “Pedaqoji peşəkarlıq və səriştəlilik” və s. fənlərə geniş yer ayrılması;

4) təhsilin magistratura səviyyəsində elmi pedaqoji kadr hazırlığının *səviyyəsinin yüksəldilməsi*. Müstəqil axtarış, dərin tədqiqat, təhsilin müasir problemlərini əhatə edən mövzulara geniş yer verilməsi;

5) pedaqogikadan fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktoranturada təhsilini davam etdirmək istəyən magistrlərdən *ən azı iki il pedaqoji iş stajının* tələb edilməsi;

6) fəlsəfə doktoru proqramı üzrə təhsil standartlarının hazırlanması və *doktoranturada oxuyan şəxslərlə* müəyyən edilmiş fənlər və kreditlər üzrə *tədris məşğələlərinin* aparılması və s.

5. Tələbələrdə müəllim peşəsinə marağın formalaşdırılması. Olduqca zəruri olan bu problemi doğuran başlıca səbəb müəllim peşəsi üzrə təhsil alan tələbələrin bir qisminin burada yalnız ali təhsil almaq xatirinə təhsil almalarıdır. Sırr deyildir ki, ali pedaqoji təhsil müəssisələrinə qəbul olan və burada təhsil alan tələbələrin heç də hamısının müəllimlik peşəsinə, müəllim olmağa maraqları yüksək səviyyədə deyildir. Belə bir münasibət isə gələcək müəllimlərin səriştəli kadr kimi formalaşmasını, öz peşəsinin vurğunu olan müəllim kimi yetişməklərini şübhə altına alır. Buna görə də hazırda ali pedaqoji təhsil müəssisələrində tələbələrlə peşəyönümü işlərinin aparılması, onlarda pedaqoji peşəyə, müəllim əməyinə müsbət münasibətlər formalaşdırılması ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin fəaliyyət istiqamətlərindən birini təşkil etməlidir.

6. Tələbələrin pedaqoji təcrübəsinə ayrılan vaxtın artırılması və məktəblərlə əlaqələrinin gücləndirilməsi. Tələbələrin ilkin praktik təcrübə qazanmalarında və bilavasitə pedaqoji prosesə daxil olmalarında mühüm yer tutan pedaqoji təcrübənin gələcəkdə tibb təhsilində mövcud olan təcrübə əsasında bir il müddətində *interna* tipində təşkilinin müəllim hazırlığının məzmun və mahiyyətinə yeniliklər gətirəcəyi böyük ümidlər yaradır. Lakin bizə belə gəlir ki, tələbələrin internaya qədərki üç il müddətində də məktəblə əlaqə saxlamaları həm internaya hazırlıq, həm də praktik pedaqoji fəaliyyətlə tanışlıq üçün olduqca vacibdir. Bunun üçün onların həftədə bir gün orta məktəbdə olmaları, məktəb dostları, müəllim köməkçisi kimi fəaliyyət göstərmələri və məktəbin pedaqoji fəaliyyəti ilə yaxından təmasda olmalarına şərait yaradılması əhəmiyyətli olar.

Beləliklə, nəticə olaraq deyə bilərik ki, pedaqoji peşə strateji əhəmiyyət daşıyan peşədir. O, cəmiyyətin inkişafı ilə, onun gələcək tərəqqisi ilə bağlı olan və cəmiyyətin gələcəyinin necəliyini səciyyələndirən bir peşədir. Buna görə də onun perspektivlərini əvvəlcədən görmək, inkişafı

proqnozlaşdırmaq və müəllim hazırlığını bunları nəzərə almaqla reallaşdırmağı günün ən aktual problemlərindən biri kimi qiymətləndirmək lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasında təhsil üzrə Dövlət Strategiyası. // 24 oktyabr 2013-cü il. Bakı: - 2013.
2. İlyasov, M.İ. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Monoqrafiya. / M.İlyasov. - Bakı: -Elm və təhsil, - 2018.
3. Адольф В.Я. Профессиональная компетентность современного учителя: монография. – Красноярский гос. ун-т. Красноярск, 1998. – 310 с.
4. Болотов, В.А. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе / В.А. Болотов, В.В. Сериков // Педагогика. – 2003. – № 10.
5. Международное бюро образования: <http://www.ibe.unesco.org/en/geqaf/annexes/technical-notes/examples-countries'-definitionskeycore-competencies>.
6. . Поиск и измерение навыков 21 века: <https://intalent.pro/article/poisk-i-izmerenie-navykov-21-veka.html>.
7. Селевко Г.К. Педагогические компетенции и компетентность // Сельская школа. -2004. -№ 3.
8. Холодная, М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. / М.А. Холодная. 2-е изд., перераб. и доп. - СПб.: Питер, 2002.
9. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. 2003. № 3.
10. Штакк Е.А. Компетенции в области устойчивого развития: контекст и стратегии формирования инновационной деятельности // Современные проблемы науки и образования. – 2019. – № 5.URL: <http://science-education.ru/ru/article/view?id=29145>

TƏHSİLİN İNKİŞAFININ VƏ BİLİK İQTİSADİYYATI QURUCULUĞUNUN TƏNZİMLƏYİCİ AMİLLƏRİ: MÜASİR ÇAĞIRIŞLAR VƏ MÖVCUD İMKANLAR

Allahyar Niyaz oğlu Muradov
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ETN İqtisadiyyat İnstitutu

Giriş

Təhsil sistemi bilik iqtisadiyyatının fundamental əsasını təşkil edir. Çünki biliyin istehsalçıları (insan kapitalı) məhz təhsil sistemində formalaşır. Əgər ölkədə həyata keçirilən təhsil siyasəti, təhsilin əlçatarlığı və hazırlanan mütəxəssislərin bilik səviyyəsi dövrün tələblərinə cavab vermirsə, o halda bilik və innovasiyalara əsaslanan iqtisadiyyatın qurulmasında problemlər yaranır.

İlk növbədə onu qeyd edək ki, təhsil sistemi – dövləti idarəetmə sistemində, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mərkəzi yeri tutur. Təhsil sistemi bir neçə mərhələdən (məktəbəqədər, ümumi orta, kollec, peşə-ixtisas, ali, yüksək ali (magistratura, doktorantura)) ibarətdir və hər bir mərhələ üzrə hazırlığın keyfiyyətli olması bilik iqtisadiyyatı quruculuğu üçün mühüm şərtidir. Bu, ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafı da, məhz təhsil sisteminin müasir standartlara cavab verməsi və əhalinin keyfiyyətli təhsillə əhatə olunma səviyyəsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Təcrübə göstərir ki, ölkənin rəqəbətli və innovativ inkişafı, biliyin yaranması və üzünmüddətli dövrdə gəlir gətirən kapitalla çevrilməsi məhz təhsilin keyfiyyəti ilə bağlıdır. Təhsil sistemi əsasən biliklərin alınması, ötürülməsi və istehsalı (ali təhsil sistemində) funksiyasını yerinə yetirir. Bu,

mərhələli və uzunmüddətli prosesdir və hər bir mərhələ özü2nəməxsus tədris texnologiyası və tənzimləmə üsulu tələb edir. Mərhələlərin sonunda insan kapitalı (insan kapitalı keyfiyyətli təhsillə formalaşır) formalaşır və bu kapital inkişaf etdirilərək təqribən 40-45 il iqtisadi dəyərin yaranmasında (əgər səmərəli istifadə olunarsa) aktiv iştirak edir. Deməli təhsil sisteminin “məhsulu” olan insan kapitalı nə qədər keyfiyyətli və bacarıqlı olarsa, əmək bazarının tələblərinə uyğun olarsa onların cəmiyyətə verdiyi sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi fayda da bir o qədər yüksək olar.

Təhsil sisteminin əsas funksiyası aşağı təhsil pillələrində baza elmi bilikləri təhsilalana ötürmək, yuxarı təhsil pillələrində isə yeni elmi bilikləri ötürməklə yanaşı yeni biliyi istehsal etməkdir. İnkə olunmaz faktdır ki, təhsil sisteminin inkişafı, eləcə də təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, hər şeydən əvvəl cəmiyyətdə biliyin inkişafına xidmət edir. Biliyin inkişafı isə ölkənin sosial-iqtisadi yüksəlişin təkanverici amili hesab olunur. Heç bir ölkə bilik və bacarıqlara malik insan resurslarına malik olmadan və bu resurslardan istifadə üçün əlverişli mühit formalaşdırmadan bilik iqtisadiyyatı qura bilməz.

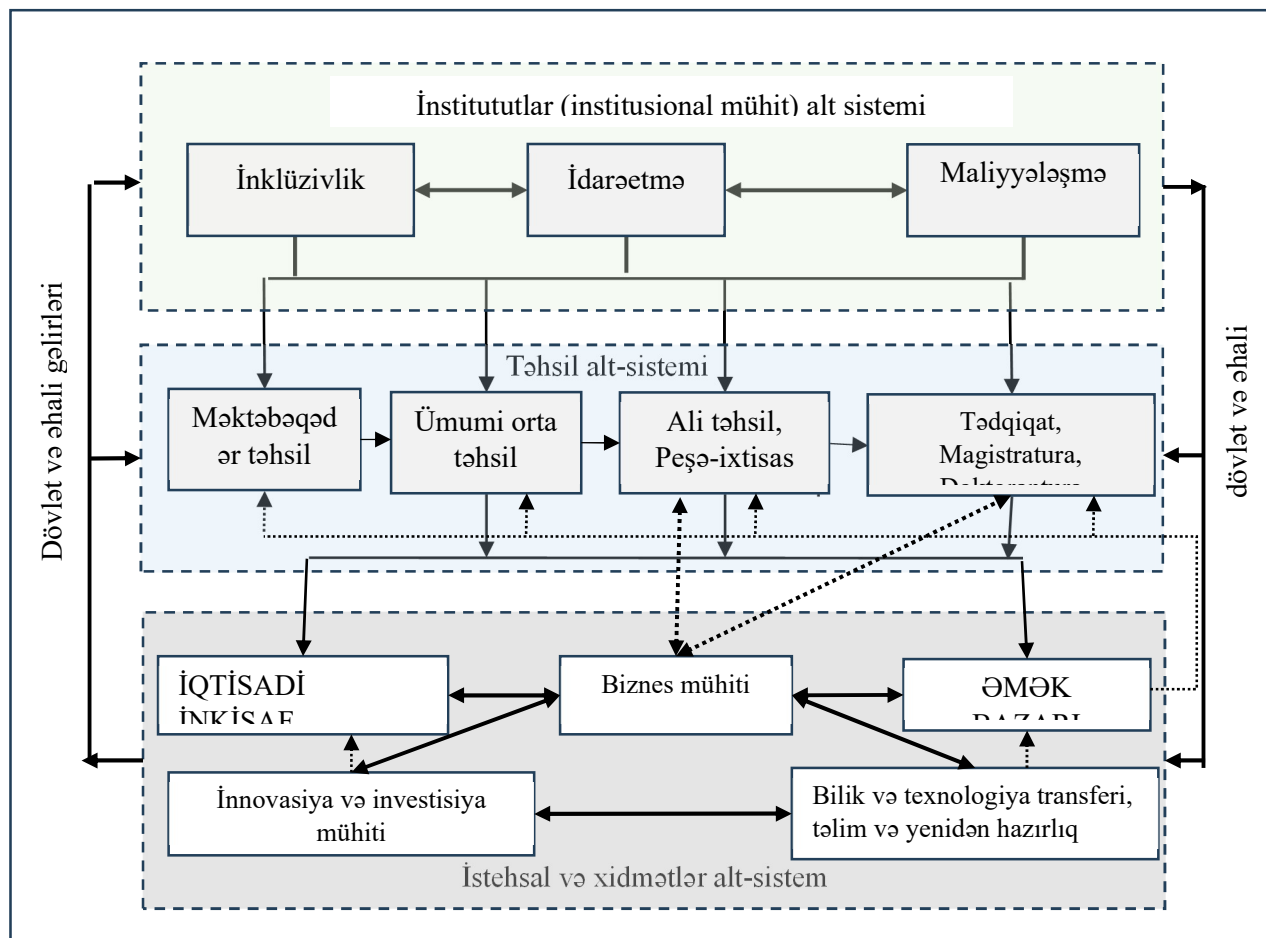
Təhsilin inkişafına təsir göstərən amillər: nəzəri baxış

YUNESKO təhsilin inkişafı ilə bağlı davamlı konsepsiya və strategiyalar hazırlayaraq dünya dövlətlərin qarşısına öhdəliklər qoyur. Belə ki, 2000-ci ildə 164 ölkənin imzaladığı *“Təhsil hamı üçün Konsepsiya”* [21, s.11] dövlətlərin qarşısına 2015-ci ilə qədər bütün uşaqların keyfiyyətli ibtidai təhsillə əhatə olunması öhdəliyi qoyulmuşdur. Keçən müddət ərzində Azərbaycanda bu hədəfə çatmaq üçün islahatlar aparılmışdır. 2015-ci ildə isə *“Təhsil 2030: Fəaliyyət Çərçivəsi”* [16] 184 üzv dövlət və təhsil ictimaiyyəti tərəfindən qəbul edildi. Adı çəkilən sənəddə dövlətlərin qarşısına *“hamı üçün inklüziv və ömür boyu bərabər keyfiyyətli təhsil imkanlarının təmin edilməsi”* [16] öhdəliyi qoyulmuşdur. Son illərdə elmi-texnoloji inkişaf sürətləndikcə təhsilin strateji əhəmiyyəti də yüksəlməyə başlayır.

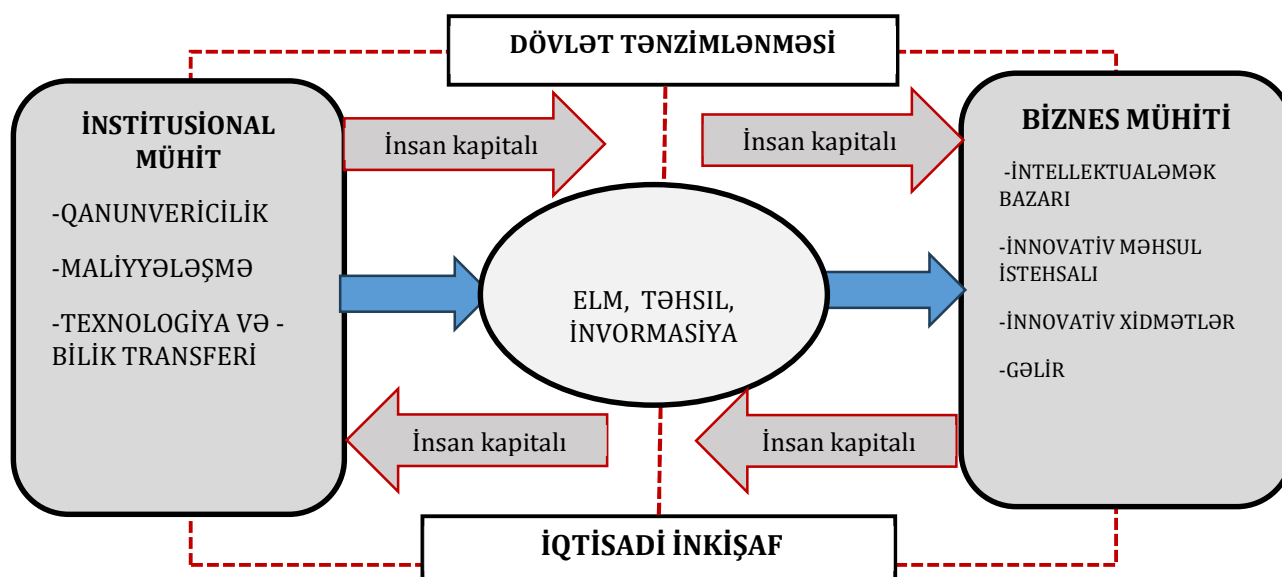
Hazırda inkişaf etmiş və bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələr bilik iqtisadiyyatı quruculuğuna hədəflənən təhsil siyasəti həyata keçirməklə ciddi nailiyyətlər əldə edirlər. Bir çox tədqiqatçılar M.B.Karstensen [3], D.Dumciuvieni [4], A.S.Veber [17], G.Boloni [1] dünyanın əksər ölkələrində həyata keçirilən təhsil siyasətinin, təhsil sisteminin və tədris texnologiyasının bilik iqtisadiyyatı quruculuğu üçün yetərli olmadığını qeyd edirlər. Təhsil sisteminin səmərəliliyi və keyfiyyəti isə, formalaşan insan kapitalı, bu kapitalın yaratdığı iqtisadi dəyərlə ölçülür. İnsan kapitalının yaratdığı dəyərin həcmi ölkələrin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir [9], [12]. Əgər bir ölkədə təhsilin keyfiyyəti aşağıdırsa, həmin ölkədə iqtisadi inkişaf tempi də zəif olacaqdır.

Qeyd edək ki, təhsilin keyfiyyətinə isə çoxsaylı birbaşa və dolaylı amillər təsir göstərir. Bunları üç alt-sistemdə qruplaşdırmaq olar. (Şəkil 1.)

Məlum olduğu kimi, dünyanın əksər ölkələrində orta təhsil məcburidir və yaxın perspektivdə orta təhsillə əhatə olunmanın 100%-ə çatdırılması planlaşdırılır. Orta təhsildən sonrakı tam orta təhsillə əhatə olunma səviyyəsinin 90,3%-ə çatdırılması nəzərdə tutulur. Digər təhsil pillələrində isə fərqli yanaşmalar mövcuddur. Maraqlıdır ki, Lissabon Sammitində 18-24 yaşda olan gənclər arasında peşə və orta ixtisas təhsili alanların xüsusi çəkisinin azaldılması, ali təhsillilərin xüsusi çəkisinin artırılması ideyası irəli sürülmüşdür. Bu ideya peşə və orta ixtisas təhsil səviyyəsinin gələcəkdə qeyri-perspektivli olması ilə əlaqələndirilir.

Şəkil 1. Təhsil sisteminin tənzimlənməsinə təsir edən makroamillər
Qeyd. Şəkil müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Şəkil 2. Tənzimləmə, təhsilin keyfiyyəti, insan kapitalı, iqtisadi inkişaf arasındakı əlaqə

Müasir tədqiqatlarda təhsil sisteminə xidmət sektoru kimi baxılır. Lakin digər xidmət müəssisələrindən fərqli olaraq burada çıxış məhsulu qazanılan bilik və bacarıqlardır. Təhsil xidmətinin keyfiyyəti təhsil alanın müəyyən peşə və ixtisasa tam yiyələnmə səviyyəsi və qazandığı biliklərdən istifadə etmə göstəriciləri ilə qiymətləndirilir. Lakin təhsildə keyfiyyətin qiymətləndirilməsi olduqca mürəkkəbdir. Adətən təhsil xidmətlərinin keyfiyyəti formalaşdırdığı insan kapitalı, kapitalın iqtisadiyyata və cəmiyyətə verdiyi (milli sərvətdə insan kapitalının xüsusi çəkisi) fayda əsasında ölçülür. A.P.Kolyadin haqlı olaraq yazırdı ki, *“əgər, bilik insan kapitalının yığılması mənbəyidirsə, təhsil onun alınması üsuludur”* [18]. YUNESKO-nun hesabatlarında qeyd olunur ki, *“insan, təhsil vasitəsilə öz qabiliyyətini inkişaf etdirməklə, təkcə iqtisadiyyatı deyil, ölkənin mədəni irsinin qorunmasında, ailənin və cəmiyyətin sağlam yetişdirilməsində, ətraf mühitin qorunmasında, ümumiyyətlə, öz təşkilatçılığını yüksəldərək ölkənin ictimai həyatında fəal iştirak edir* [22, s.3-12]. Fikrimizcə, müasir standartlara cavab verməyən təhsil xərclərini “itirilmiş vəsait” və ya “itirilmiş qazanc” kimi qiymətləndirilmək olar.

Bildiyimiz kimi, dünyanın əksər ölkələrində həm dövlət, həm də özəl təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərir. Bu o deməkdir ki, təhsil müəssisələri də digər biznes müəssisələri kimi bazara, bu halda əmək bazarına “məhsul” çıxarır. Lakin təhsil sisteminin “məhsulları”nın daxil olduğu əmək bazarı əmtəə bazardan əsaslı şəkildə fərqlənir. Burada biliyin, bacarığın alıcısı və satıcısı arasındakı münasibətlər də fərqli şəkildə reallaşır.

Beləliklə, təhsil sistemi (və ya təhsil) xidmətləri insan kapitalının formalaşması və inkişafına iki istiqamətdə təsir göstərir. Birincisi, təhsil sistemi istehlakçı kimi çıxış edir. Belə ki, təhsil sistemi insan kapitalının daha çox cəmləşdiyi, yəni insan kapitalından daha çox istifadə edən sahələrdən biridir. İkincisi, təhsil sistemi istehsalçı kimi çıxış edir. Belə ki, təhsildə cəmləşən müəllim və elmi-pedaqoji heyət yeni keyfiyyətli insan kapitalı formalaşdırır. Birinci halda təhsil insan kapitalının istehlakçısı, ikinci halda isə təhsil insan kapitalının istehsalçısı rolunu oynayır (Şəkil 2).

Təcrübə də göstərir ki, təhsil yüksək investisiya tələb etməklə yanaşı, həm də uzunmüddətli yüksək gəlir gətirmək imkanına malikdir. Təsadüfi deyil ki, inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyəti birbaşa və dolayısı ilə ÜMM-in təxminən 1/5-ni biliyin istehsalı, mənimsənilməsi və yayılmasına sərf edirlər. Nəticədə formalaşan insan kapitalı əmək məhsuldarlığının artmasına, iqtisadi artımda biliyin rolunun yüksəlməsinə təsir göstərir. İnstitusional mühit və digər makro amillər təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinə təsir göstərir. Təhsil xidmətlərinin keyfiyyətindən danışarkən ilk növbədə xidmət alanların kapitallaşması səviyyəsi və ümumi iqtisadi inkişafda bu kapitalın (elmin, biliyin) rolu və ya payı dəyərləndirilməlidir. Son illərdə robotlaşma, süni intellekt, internet-əşya kimi yeni rəqəmsal texnologiyalar sürətlə inkişaf edərək iqtisadiyyatın və həyatın bütün sahələrinə sürətlə integrasiya edir. Belə şəraitdə təhsil sisteminin üzərinə daha ciddi vəzifələr qoyulur. Təhsilin keyfiyyəti insanların gəlirlərində əməkhaqqının üstünlüyü, gəlirlərin bölgüsünə və iqtisadi artıma güclü təsiri ilə ölçülür. Bu baxımdan, bütün dövrlərdə təhsil həm insanın özü, həm də dövlətin inkişafı üçün vacib olmuşdur.

Təhsil xidmətlərinin keyfiyyəti həm istehsala, həm də istehlaka təsir göstərir. Yəni, əmək bazarına daxil olan kadrların keyfiyyəti, həm məhsul və xidmətlər sahəsində məhsuldarlığın yüksəldilməsində, həm də təhsil sistemində daha keyfiyyətli kadrların hazırlanmasında iştirak edirlər. Təhsilin keyfiyyəti təhsilə qoyulan investisiyaların iqtisadi səmərəsini artırır. Qazanılan bu biliklər həyatda tətbiq edilərək insan kapitalının və cəmiyyətin inkişafını təmin edir. E.Fromun sözləri ilə desək, *“inkişaf- insanın nəyi bilməsi ilə deyil, bu biliklə nəyi edə bilməsi ilə müəyyənləşəcəkdir”*[19]. Lakin, hesab edirik ki, insanın qazandığı biliklə nəyi edə bilməsini bilmək hələ son deyil, biliyi reallaşdırmaq üçün mühitin olması da vacibdir. Bu təhsilə qoyulan investisiyanın effektivliyi baxımından da əhəmiyyətlidir. Əgər biliyin biznes sektorda və digər yaradıcı sahələrdə reallaşdırılması və fayda gətirən məhsula çevrilməsi ilə bağlı mühit əlverişli olmazsa, o zaman insan kapitalının ölkə xaricinə axını sürətlənir ki, bu ölkənin gələcəyi baxımından təhlükəli hesab edilir.

Təcrübə göstərir ki, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, bütün ölkələrdə qazanılmış bilik və bacarıqların, yeni biznes-ideyaların reallaşması üçün mühitin olması insanın intellektual qabiliyyətinin inkişafına kömək edən əsas vasitədir. Yalnız bu halda inkişafa nail olmaq mümkündür. Bu bilik və bacarıq sayəsində insan uğur qazanmaqla başqalarından fərqlənə bilər. Çünki cəmiyyətdə baş verən elmi və texnoloji yeniliklər, onların xüsusiyyətləri təhsil vasitəsilə başqalarına ötürülür. Ona görə də, ölkənin təhsil potensialı cəmiyyətin inkişafının əsas bazası hesab olunur. K.Hamilton ömür boyu gəlir yanaşmasından istifadə edərək *“ümumi milli sərvətdə insan kapitalının dəyərinin ortalaması 62% olduğunu”* müəyyən etmişdir [6, s.70].

Ümumən idarəetmə sistemindən asılı olmayaraq cəmiyyətin dünyagörüşünün dəyişməsində, iqtisadi artım və rifahın yaxşılaşmasında təhsilin əhəmiyyətli rolu çoxsaylı tədqiqatlarda [2], [7], [8], [13], [5], [15] [10], [11] əsaslandırılmışdır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə təhsilin rolu da artmağa meyllidir. Son illərdə global miqyasda gedən sürətli rəqəmsallaşma, 4-cü sənaye inqilabı, uzaq perspektivdə gözlənilən “nano-cəmiyyət” və 5-ci sənaye inqilabı biliyin və təhsilin əhəmiyyətini daha da artıracaqdır. Bu baxımdan, biliyin inklüziv iqtisadi inkişafda daha önəmli rol oynadığı hazırkı dövrdə əhalinin bilik və təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi, yeni texnologiyalarla işləyə biləcək mütəxəssislərin hazırlanması strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Bir çox tədqiqatçılar haqlı olaraq hesab edirlər ki, cəmiyyətdə ixtisaslı insanların sayı (keyfiyyətli insan kapitalı) nə qədər çoxdursa, iqtisadi artımın yüksəlməsi ehtimalı da bir o qədər böyükdür. Əlbəttə bu fikirlə razılaşmamaq olmaz. Lakin burada biznes mühitinin, institusional mühitin, innovasiya və investisiya mühitinin, rəqabət mühitinin və digərlərinin təhsilə və onun nəticələrinə təsiri nəzərə alınmalıdır.

Sürətli qloballaşma və texnoloji inkişaf, rəqəmsallaşma və kəskin rəqabət mühitində müasir standartlara cavab verən keyfiyyətli təhsil xidmətləri mexanizminin formalaşdırılması tələb olunur. Hesab edirəm ki, hazırkı şəraitdə, işçi qüvvəsinin yüksək texnologiyalı avadanlıqlarla işləmək bacarığı, daha çox əlavə dəyər yaratmaq qabiliyyəti olan yüksək təhsilli işçi qüvvəsi və işçi qüvvəsinin yeni biliyi mənimsəmək, istifadə etmək, mübadilə etmək, yaymaq bacarığı iqtisadi artımı təmin edən mühüm keyfiyyət göstəriciləridir. Bu keyfiyyət göstəriciləri, təhsil siyasətindən, təhsilin bütün pillələrində tənzimləmənin effektivliyindən birbaşa asılıdır.

Əslində, cəmiyyətin gələcək inkişafı yalnız iqtisadi artımla məhdudlaşmır və daha çox insanların intellektual və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə müəyyən olunur. Bir çox hallarda, biliyə əsaslanmayan yüksək iqtisadi artım (birtərəflilik, xammal iqtisadiyyatı) ölkəni inkişafa deyil, əksinə, tənəzzülə apara bilər. Odur ki, bu gün “bilik iqtisadiyyatı” adlandırdığımız əsr təhsilə, o cümlədən, əmək bazarında yüksək intellektli mütəxəssislərə tələbi artırmışdır. Çünki daim yeniləşən və mürəkkəbləşən istehsal texnologiyaları və avadanlıqları yüksək təhsilli işçilərin olmasını tələb edir. Deməli, bilik iqtisadiyyatının formalaşmasında təhsilin fasiləsizliyi və keyfiyyəti əhəmiyyətli yer tutur. Təhsilin xidmətlərinin keyfiyyətinin aşağı olması insan kapitalının keyfiyyətinə, elmi araşdırmaların səviyyəsinə, təhsil xərclərinin iqtisadi səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir ki, bu da, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında daha ciddi problemlərin ortaya çıxmasına səbəb olur.

Təhsil sisteminin mövcud vəziyyəti və biliyin inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi

Ümumiyyətlə təhsil sisteminin tənzimlənməsi siyasi və iqtisadi amillərlə birbaşa bağlıdır. Lakin dünyagörüşün, sosial-psixoloji amillər, mentalitet də təsir göstərir. Bu baxımdan təhsil sisteminin tənzimlənməsinin effektivliyi giriş və çıxış göstəriciləri əsasında: kəmiyyət, keyfiyyət və faydalılıq aparıla bilər.

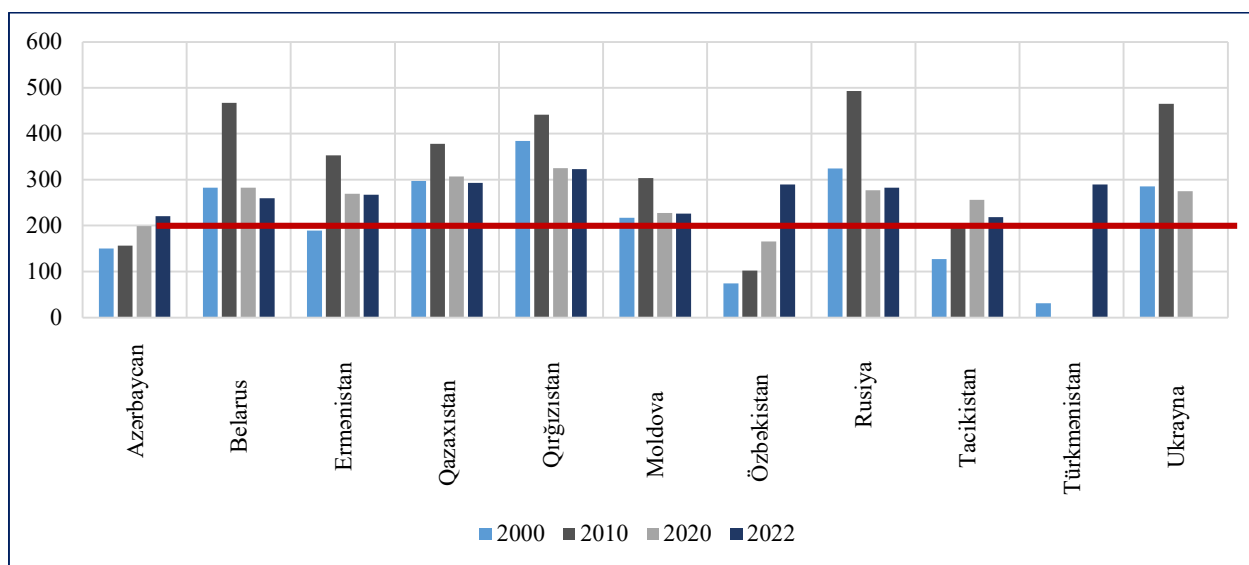
Təhsilin kəmiyyət qiymətləndirilməsi. Hesab edirik ki, təhsilin bütün pillələrində inklüzivliyin təmin olması, təhsilə çəkilən xərclərin ÜDM-ə və büdcə xərclərinə nisbəti, əhalinin təhsil xərcləri, hər bir təhsilə alan çəkilən xərclərin (dövlət, əhali və özəl sektor) həcmi, əhalinin hər 10000 nəfərinə ali təhsil (və ya peşə-ixtisas təhsili) müəssisələrinə qəbul olunanların və 10000 nəfərinə ali təhsil alanların sayı, bir müəllimə düşən şagirdlərin sayı və s. bir sıra göstəricilər əsasında təhsilin kəmiyyət qiymətləndirilməsi aparıla bilər. Bu göstəricilər təhsil sisteminin tənzimlənməsində

səmərəliliyin qiymətləndirilməsi üçün yetərli deyil. Çünki bu göstəricilər keyfiyyətlə bağlı yalnız müəyyən informasiya verə bilər.

Azərbaycan uşaqların universitetə qədərki təhsil xidmətləri ilə xalis əhatə olunma səviyyəsi göstəricisi reyting sırasında 142 ölkə arasında 62,45 indeks qiyməti (142 ölkə üzrə orta göstərici 61,88-dir) ilə 85-ci yerdə olmuşdur. Bu göstəriciyə məktəbəqədər təhsil, orta və ümumi orta təhsil daxildir. Qlobal Bilik İndeksi üzrə aparılan təhlillər göstərir ki, 2024-ci ildə ölkəmiz məktəb yaşında olan uşaqların ibtidai təhsillə əhatə olunma səviyyəsi üzrə indeks qiyməti (100 ballıq şkala) 96,86 olmaqla 142 ölkə arasında 44-cü yerdədir. Texniki peşə və orta ixtisas təhsili ilə xalis əhatə olunma səviyyəsi üzrə 51,15 indeks qiymətilə 142 ölkə arasında 74-cü yerdə, Ali təhsillə xalis əhatə olunma səviyyəsinə görə isə 38,16 indeks qiymətilə 98-ci yerdə olmuşdur. Yalnız məktəbəqədər təhsillə əhatə olunma səviyyəsi nəinki inkişaf etmiş, hətta inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə də geridədir. Belə ki, 2024-cü ildə Azərbaycanda məktəbəqədər təhsillə əhatə olunma səviyyəsi üzrə indeks qiyməti 59,1 olmaqla 132 ölkə arasında 108-ci sırada yer almışdır. Bu göstərici dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrinin böyük əksəriyyətində əhatə olunmanın xalis indeks qiyməti 80-100 arasındadır. Son illərdə Azərbaycanda məktəbəqədər təhsillə əhatə olunma əmsalında ciddi artım olsa da hələ ki, tələb olunan səviyyədən aşağıdır. DSK-nın məlumatlarına görə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tərbiyə alan və ümumtəhsil məktəblərində məktəbəhazırlığa cəlb olunmuş 1-5 yaşlı uşaqların bu yaşda olan uşaqların ümumi sayında xüsusi çəkisi, faizlə (ilin sonuna) 35,1% (2010-cu ildə 16,9%) təşkil etmişdir.

Ümumtəhsil məktəblərinin sayı 2000-ci illə müqayisədə 2023-cü ildə 2,8% azalmış, şagirdlərin sayı isə 3,1% artmışdır. Ümumi təhsil məktəblərində təhsil alanlar 5-16 yaşda olanların 95,5%-ni təşkil edir. Azərbaycanda orta ümumi təhsillə əhatə olunma səviyyəsi yüksəkdir. Peşə təhsilində isə hələ ki, vəziyyəti qənaətbəxş qiymətləndirmək olmaz. 2000-2023-ci illərdə peşə təhsili müəssisələrinin sayı 16,4% azalmış, təhsil alanların sayı isə 27% artmışdır. Orta ixtisas təhsil müəssisələrində də oxşar tendensiya müşahidə edilir. Ali təhsil müəssisələrinin sayında 2000-2023-cü illərdə 8,5% , tələbələrin sayında isə təqribən 2 dəfə artım olmuşdur.

Son illərdə ali təhsil müəssisələrinə qəbulun artırılması ali təhsillə əhatə olunma göstəricisinin yaxşılaşmasına təsir göstərmişdir. Lakin Azərbaycanda əhalinin hər 10 000 nəfərinə düşən tələbələrin sayına görə nəinki inkişaf etmiş ölkələrindən çox geridə qalır, hətta MDB ölkələri arasında sonuncu yerdə mövqe tutmuşdur. (Qrafik. 1)

Qrafik 1. MDB ölkələrində əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən tələbələrin sayı, 2022-ci il
Mənbə. AR DSK-nın məlumatları

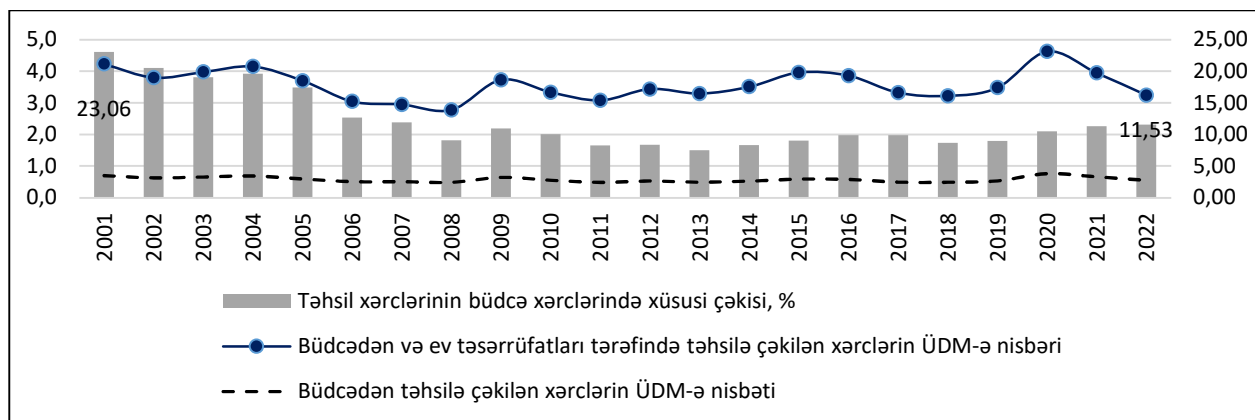
Ümumiyyətlə, elm və texnologiyaların, intellektual “ağıllı” iş yerlərinin artmaqda olduğu müasir şəraitdə peşə ixtisas, xüsusilə ali təhsil sisteminin dövrün tələblərinə uyğun tənzimlənməsi əhəmiyyətlidir.

Onu da bildirək ki, ali təhsil və peşə ixtisas təhsili biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında xüsusi yer tutur. Bundan başqa, ali təhsil, özündən əvvəlki təhsil pillələrində keyfiyyət qiymətləndirilməsini aparmaq üçün əsas meyar da hesab oluna bilər. Çünki təhsilin demək olar ki, son pilləsidir (ali təhsil özü də bir neçə pilləlidir) və bundan sonra qazanılmış biliklərin praktik istifadəsi başlanır. Ali təhsilin keyfiyyət göstəricisi isə, özünü əmək bazarında, yeni məhsulun yaranmasında, istehsal və xidmət sektorunun innovasiyalı inkişafında göstərir.

Qeyd edək ki, ölkə Prezidentinin “neft kapitalının insan kapitalına çevrilməsi” strategiyasına uyğun olaraq, Azərbaycan gəncləri dünyanın aparıcı ali təhsil müəssisələrinə göndərilir. Bu məqsədlə ayrıca dövlət proqramı qəbul edilib. Proqram çərçivəsində Azərbaycan minlərlə gənc xaricdə təhsil almağa göndərilmişdir. Bu Proqramın maliyyələşməsi Dövlət Neft Fonduna toplanan neft-qaz gəlirləri hesabına həyata keçirilir.

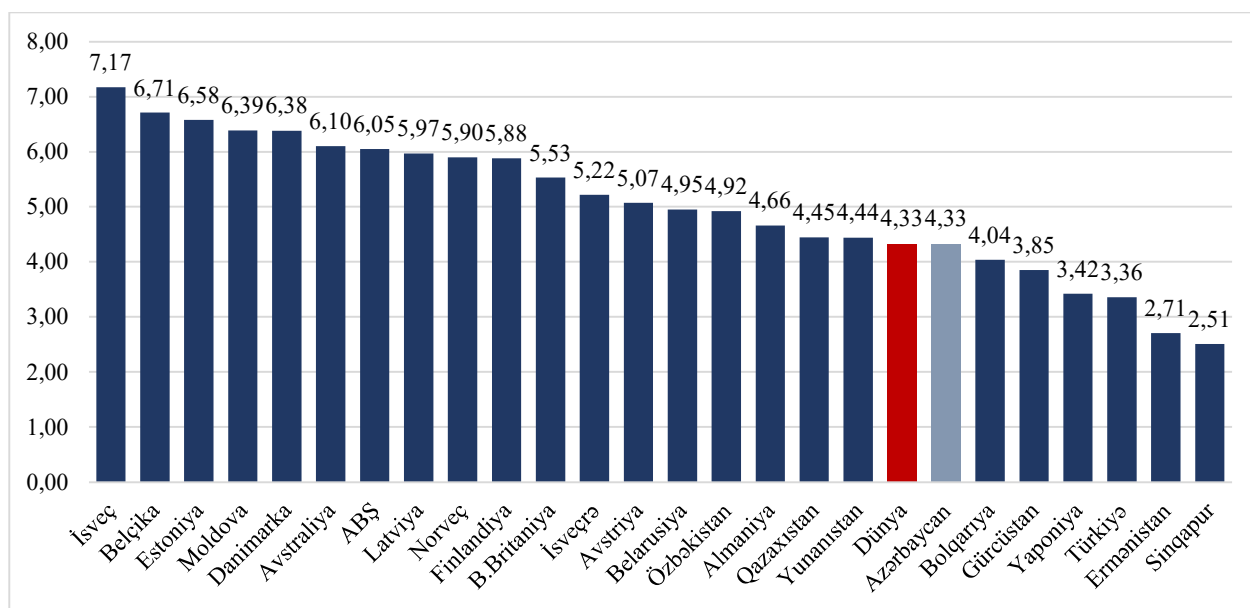
Son 10 ildə orta hesabla 1 milyondan çox gənc tam orta təhsili bitirmişdir. Hər il orta hesabla 40 min nəfər gəncin ali və orta ixtisas məktəblərinə qəbul olduğunu nəzərə alsaq, bu müddətdə 600 min nəfər gənc əmək bazarına ixtisasız işçi qüvvəsi kimi daxil olduğunu deyə bilərik. Texnika və texnologiyanın təkcə inkişaf etdiyi, intellektual əməyə tələbin artdığı bir dövrdə bu qədər gəncin əmək bazarına ixtisasız işçi kimi daxil olması bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılması və inkişafını “tormozlaya” bilər.

Təhsilin inkişafında maliyyələşmə sistemi mühüm yer tutur. Azərbaycanda təhsilə ayrılan büdcə xərclərinin həcmi dinamik olaraq artmaqdadır. 2000-ci illə müqayisədə 2023-ci ildə dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan vəsaitlərin həcmi 22,7 dəfə artaraq 181 mln. AZN-dən 3,6 milyarda AZN-ə yüksəlmişdir. 2023-cü ildə təhsilə çəkilən büdcə xərclərinin ÜDM-ə nisbəti 3,35% (2001-ci ildə 3,5%), büdcə xərclərinə nisbəti isə 11,3% (2001-ci ildə 23,0%) olmuşdur. Bu dövrdə ÜDM həcmi 26,6,1 dəfə, təhsil xərcləri 22,7 dəfə artmışdır.

Qrafik 2. Təhsilə çəkilən xərclərin ÜDM-ə və büdcə xərclərinə nisbəti, %

Qeyd edək ki, ev təsərrüfatlarının da təhsil xərclərində ciddi artım olmuşdur. 2001-ci illə müqayisədə 2023-cü ildə ev təsərrüfatlarının təhsilə çəkdiyi xərclərin ümumi həcmi orta hesabla 15,1 dəfə artaraq 38 mln. AZN-dən 684,1 mln. AZN-ə yüksəlmişdir. Azərbaycanda təhsilə çəkilən dövlət xərclərinin ÜDM-ə nisbəti bir sıra inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə aşağıdır.

Qrafik 4. 2021-ci ildə ölkələr üzrə təhsilə çəkilən dövlət xərclərinin ÜDM-ə nisbəti, %

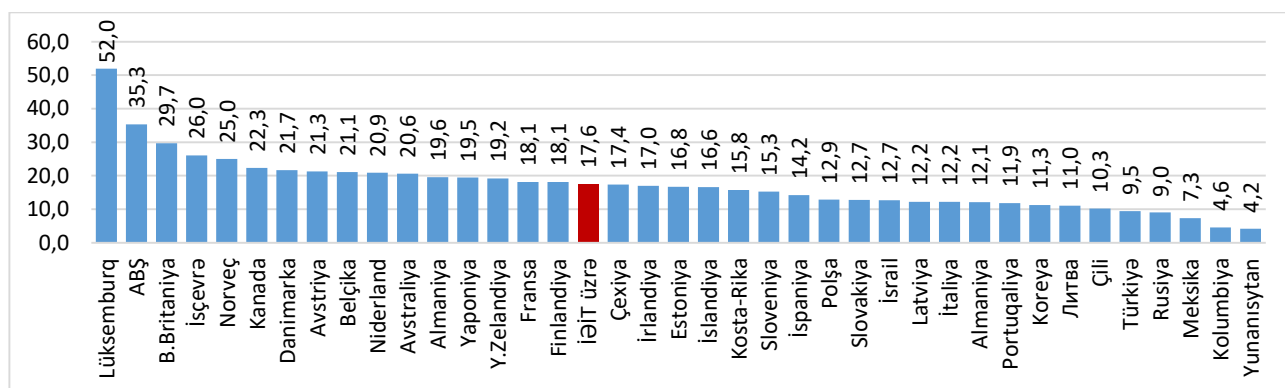
Mənbə. <https://databank.worldbank.org>

2021-ci ilin məlumatlarına görə, təhsilə çəkilən dövlət xərclərinin ÜDM-ə nisbəti ən yüksək İsveçdə (7,17%) olmuşdur. İkinci sırada Belçika (6,71%), Estoniya (6,58%), Moldova (6,39%), Danimarkada (6,38%) yer almışdır. Azərbaycanda təhsilə çəkilən xərclərin ÜDM-ə nisbəti 4,33% olmuşdur ki, bu da dünya üzrə orta göstəriciyə bərabərdir (Qrafik 4).

Onu da qeyd edək ki, bir çox hallarda ümumi faiz göstəricisinin yüksək olması heç də inkişafı xarakterizə etmir. Bu da təhlil olunan problemlə bağlı nəticə çıxarmağa çətinlik yaradır. Təhsil xərclərinin ÜDM-də payı da bu qəbil göstəricilərdən biridir. Belə ki, ÜDM-i və ya büdcəsi kiçik olan (bizim tədqiqatda Moldova, Belarus, Özbəkistan) ölkələrdə bəzən xüsusi çəki göstəriciləri yüksək olur. Odur ki, adambaşına düşən təhsil xərcləri və adambaşına ÜDM göstəricilərində istifadə olunması qiymətləndirmə üçün daha məqbul hesab edilir. Belə ki, adambaşına təhsil xərclərinə görə ilk yerdə Lüksemburq dayanır. Bu ölkədə əhalinin hər nəfərinə 5.8 min USD vəsait xərclənir. İsveçdə bu rəqəm 4.4 min USD, Norveçdə 4.0 min USD, Danimarkada 3.8 min USD təşkil edir. Keçmiş sovet respublikaları arasında Estoniyada 1552 USD, Latviyada 1087 USD, Qazaxıstanda 405 USD, Rusiyada 386 USD, Belarusda 324 USD, Moldovada 279 USD, Ukraynada 191 USD, Azərbaycanda 183 USD, Ermənistanda 121 USD təşkil etmişdir. Dünya üzrə orta göstərici isə 472 USD təşkil edir. Bütövlükdə MDB ölkələrinin göstəricisi dünya üzrə orta göstəricidən aşağıdır. Təhsil xərclərinin adambaşına düşən həcmnin yüksək olması ölkələrin iqtisadi artıma və inkişafa əhəmiyyətli təsir göstərir.

Azərbaycanda 2020-ci ildə bir təhsilalanına dövlət xərci 1510 manat (890 USD) olmuşdur. Lüksemburqda ildə 52 min USD, ABŞ-da 35,3 min USD, B.Britaniyada 29,7 min USD, Türkiyədə 9.5 min USD, Rusiyada 9,0 min USD, Yunanıstanda 4,2 min USD olmuşdur (Qrafik 5).

Böyük zaman kəsiyində xərclənən bu vəsaitin səmərəli olması həm dövlət, həm də fərdlər üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki təhsilin və ya insan kapitalı formalaşdırmanın əsas məqsədi daha gəlirli iş yerlərində çalışmaq, təhsil müddətində qazanılan bilik kapitalı hesabına rifahını yaxşılaşdırmaq və cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafına faydalı olmaqdır. Təhsil sistemində qazanılan bilik “hesabına” insan əmək bazarındakı rəqabətdə üstünlük əldə edir, cəmiyyətə və dövlətə iqtisadi, sosial və mənəvi fayda verə bilirlər. Lakin bunun üçün keyfiyyət, rəqabət və istifadə mexanizmi düzgün tənzimlənəlməlidir. Əks halda təhsilə qoyulan uzunmüddətli investisiyalar iqtisadi baxımdan effektiv olacaqdır ki, bunun da nəticəsində həm fərdlərin, həm də ölkənin inkişafı daha zəif tempə dəyişəcəkdir.

Qrafik 5. İƏİT ölkələrində bir təhsilalanına çəkilən xərclər (məktəbəqədər təhsildən ali təhsili bitirənədək) dollar, 2020-ci il
Mənbə. OECD data

Qrafiklərdən göründüyü kimi, ali təhsillilər və ya ali təhsilə bərabər tutulan təhsil (sub-bakalavr) təhsili olanlar iqtisadi inkişafda mühüm rol oynayır lakin burada mühitin əlverişliliyi də önəmlidir. Qlobal Bilik İndeksində Azərbaycanın mühitin əlverişliliyi və ali təhsil üzrə indeks qiyməti dünya üzrə orta göstəricinin altındadır. Halbuki Azərbaycanın hər iki göstərici üzrə vəziyyətinin yaxşılaşdırması üçün potensial imkanları mövcuddur. Ölkəmizin universitetə qəbul olma, bilik öyrənmə və nəticə göstəricilərinin zəif olması mühitlə də bağlı ola bilər. Çünki mühit əlverişli olmadıqda, təhsil alanların gələcək planları ilə bağlı inamları zəifləyir. Əmək bazarında sağlam rəqabət də təhsilin və biliyin inkişafına təsir göstərir.

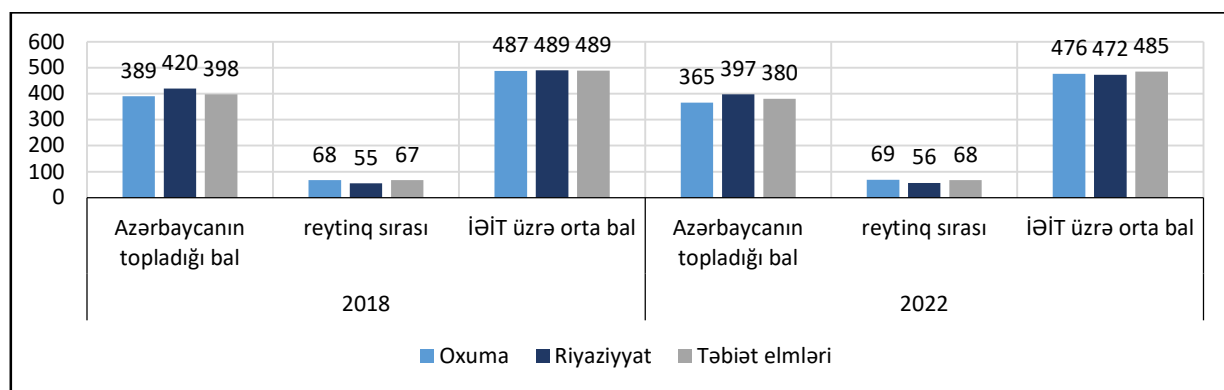
Keyfiyyət qiymətləndirməsi. Təhsilin keyfiyyət qiymətləndirilməsi isə statistik bazanın zəif olması səbəbindən bir qədər çətinlik yaradır. Təhsilin keyfiyyəti özünü cəmiyyətin dünyagörüşündə, iqtisadi inkişafda və rifahın yaxşılaşmasında göstərir. Lakin müxtəlif təşkilatların apardığı sorğu və qiymətləndirmələr, eyni zamanda müşahidələr, bir təhsil pilləsindən digərinə keçid, (ali və orta ixtisas məktəblərinə daxil olanların sayının ümumi orta təhsili bitirənlərin sayına nisbəti), ali və orta ixtisas (peşə) məktəblərini bitirənlərin əmək bazarının tələblərinə cavab verməsi və s. göstəricilər əsasında qiymətləndirmə aparmaq mümkündür.

Orta ümumtəhsil məktəblərində təhsilin keyfiyyəti keçirilən imtahanların nəticələri əsasında müəyyən edilir. Lakin bir çox hallarda imtahan metodu, xüsusilə test imtahanları biliyin qiymətləndirilməsində çətinlik yaradır. Qeyd edək ki, ölkələrdə təhsilin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün bir neçə beynəlxalq qiymətləndirmə proqramları (PISA, TIMSS və PIRLS) monitoring tədqiqatları aparılır. Bunlardan biri İƏİT-in həyata keçirdiyi “*Tələbələrin Nailiyyətlərinin beynəlxalq qiymətləndirilməsi Proqramı*”dır (PISA – *Program for International Student Assessment*) [14] PISA¹ qiymətləndirməsi çox geniş əhatəlidir və 3 ildən bir həyata 15 və yuxarı yaşlı şagirdlər (tələbələr) arasında keçirilir. Bu proqram əsasında aparılan qiymətləndirmədə tələbələrin oxumaq, dərk etmək, təhlil etmək, hesablamaq kimi bacarıqları qiymətləndirilir. Yəni insanların nəyi bildiyini və bu biliklərdən necə istifadə edə biləcəyi ilə bağlı (*Məsələn, qəzet və jurnallarda olan məqalələrdə cədvəl və qrafikləri oxuya bilmək, valyuta konvertasiyasını həyata keçirmək, elmi məqalələrin oxuyub dərk etmək, oxuduqları məqalədəki anlayışları başa düşmək və istifadə etmək və s.*) bacarıqlarını ölçür. Qeyd edək ki, sovet tədris texnologiyasında və bu gün bir çox ölkələrdə tətbiq olunan tədris texnologiyası elə qurulub ki, müəllimlər tələbələrə (şagirdlərə) əsasən bildiklərini (yəni biliyin

¹ Qiymətləndirmə 2001-ci ildən başlayaraq hər 5 ildən bir aparılır. 2001-ci ildə 36 ölkə, 2006-cı ildə 45 ölkə, 2011-ci ildə 53 ölkə, 2016-cı ildə 54 ölkə üzrə qiymətləndirmə aparılmışdır. Şagirdlərin bilik səviyyəsi ilə bağlı ətraflı informasiya əldə etmək üçün müəllimlərə və məktəb direktorlarına da anket paylanır.

ötürülməsi) öyrədirlər. Bu gen dünyanın inkişafı göstərir ki, bu texnologiya yetərli deyil və inkişafa aparmır. Burada ön vacib və zəruri olan strategiya təhsilalanlara “*öyrənməyi öyrətmək texnologiyasıdır*”. PISA qiymətləndirmədə şagirdlər “*bildiklərini ekstrapolyasiya etməyi bacarmalı, mövzu fənlərinin hüddulları üzərində düşünməyi, biliklərini yeni situasiyalarda yaradıcı şəkildə tətbiq etməyi və effektiv öyrənmə strategiyaları nümayiş etdirməyi*” bacarmalıdırlar. [14, s.3] Bu, cəmiyyətin gələcək inkişafı baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

PISA 2022-də üzrə qiymətləndirmə bəzi ölkələrin böyük şəhərlərində (məs. Çinin 4 şəhərində Pekin, Şanxay, Jiangsu və Zhejiangə, Azərbaycanda isə Bakı şəhərinə) aparılır. Qiymətləndirmənin nəticələrinə görə Çin, Singapur, Makao (Çin) həm oxuma, həm riyaziyyat və həm də elmi biliklər üzrə birinci, ikinci, üçüncü yerləri bölüşüblər. Oxuma qiymətləndirməsi üzrə İƏİT ölkələri arasında ən yaxşı nəticəni Estoniya, Kanada, Finlandiya və İrlandiya göstərmişdir. Azərbaycanda üzrə qiymətləndirmənin nəticələrinə görə ölkəmiz 2022-ci ildə oxu bacarıqlarına görə 81 ölkə arasında 365 balla 69-cı yerdə, riyaziyyat bacarıqlarına görə 397 balla 56-cı yerdə, təbiət elmləri üzrə 380 balla 68-ci yerdə olmuşdur. (Qrafik 6) Azərbaycan tələbələrinin riyaziyyat bilikləri üzrə mövqeyi oxu və elmi biliklər bacarıqlarına nisbətən yaxşıdır.

Qrafik 6. PISA-2018-2022 üzrə qiymətləndirmədə Azərbaycanın topladığı ballar və reytingi
Mənbə. Qrafik OECD, PISA 2018 Database, Tables göstəriciləri əsasında müəllir tərəfindən tərtib edilib

Ümumilikdə PISA-2022-in nəticələrinin təhlili Azərbaycanda 15 yaşlı şagirdlərin bilik və bacarıqları zəifdir. Ölkələrdə təhsilin keyfiyyətinə əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi çoxsaylı iqtisadi, sosial, psixoloji amillər təsir göstərir. Bunların sırasına şagirdlərin və valideynlərin sosial-iqtisadi statusu, oxuduğu məktəbin nüfuzu, müəllimlərin əmək haqqı, müəllimlərin bilik səviyyəsi, tədrisin texnologiyası və ən nəhayət gənclərin gələcəyə inamı və s. daxil etmək olar.

PISA qiymətləndirməsindən başqa TIMSS və PIRLS qiymətləndirməsi də aparılır. Riyaziyyat və təbiət elmləri tədrisinin keyfiyyəti üzrə beynəlxalq monitorinqi tədqiqatları (TIMSS²- The Trends in International Mathematics and Science Study)[23] və Oxunma və dərk etmə keyfiyyəti üzrə beynəlxalq tədqiqat (PIRLS - Progress in International Reading Literacy Study)³ və qiymətləndirmələr aparılır. TIMSS qiymətləndirmə 1995-ci ildən başlanmışdır və hər 4 ildə bir dəfə 4 və 8-ci sinif şagirdləri arasında keçirilir. PIRLS isə 4 və 8-ci sinif şagirdləri arasında 5 ildən bir dəfə oxu bacarıqlarını qiymətləndirir. Hazırda Azərbaycan (4-cü siniflər səviyyəsində) da daxil

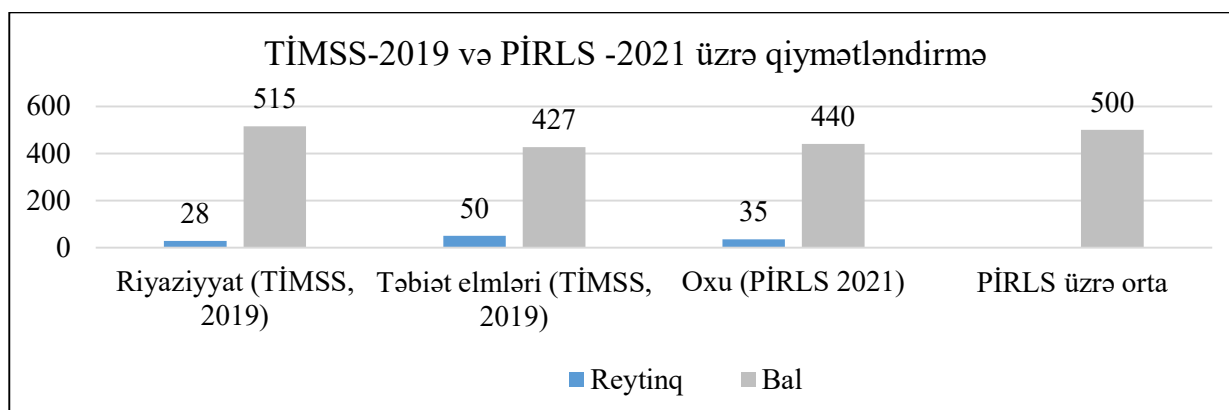
² Qiymətləndirmə 2001-ci ildən başlayaraq hər 5 ildən bir aparılır. 2001-ci ildə 36 ölkə, 2006-cı ildə 45 ölkə, 2011-ci ildə 53 ölkə, 2016-cı ildə 54 ölkə üzrə qiymətləndirmə aparılmışdır. Şagirdlərin bilik səviyyəsi ilə bağlı ətraflı informasiya əldə etmək üçün müəllimlərə və məktəb direktorlarına da anket paylanır.

³ Qiymətləndirmə 2001-ci ildən başlayaraq hər 5 ildən bir aparılır. 2001-ci ildə 36 ölkə, 2006-cı ildə 45 ölkə, 2011-ci ildə 53 ölkə, 2016-cı ildə 54 ölkə üzrə qiymətləndirmə aparılmışdır. Şagirdlərin bilik səviyyəsi ilə bağlı ətraflı informasiya əldə etmək üçün müəllimlərə və məktəb direktorlarına da anket paylanır.

olmaqla bu proqrama 70-ə yaxın ölkə qoşulmuşdur. 2019-cu ilin qiymətləndirmənin nəticələrinə görə TIMSS qiymətləndirməsi üzrə riyaziyyat bilikləri üzrə 4-cü siniflər arasında 64 ölkə arasında 515 balla 28-ci yerdə olmuşdur. Bu yaxşı göstəricidir. Azərbaycanda 4-cü sinif uşaqlarının riyaziyyat bilikləri inkişaf etmiş ölkələrə müqayisə olunacaq səviyyədədir. Hətta Kanada, İtaliya kimi ölkələri üstələyir. Riyaziyyat bilikləri üzrə ilk beşlikdə Sinqapur, Honq-Konq, Koreya, Çin Taypeyi və Yaponiya olmuşdur. Azərbaycan 500 balın üstündə bal toplayan 37 ölkədən biridir. Lakin təbiət elmlərində bunu söyləmək olmur. Təbiət elmlərində 64 ölkə arasında 427 balla 50-ci yerdə olmuşdur. Təbiət elmlərində isə ilk beşlikdə Sinqapur, Koreya, Rusiya, Yaponiya Çin Taypeyi olmuşdur. Bu qiymətləndirmə üzrə Azərbaycanın balı orta göstəricidən aşağıdır.

PİRLS-2021 qiymətləndirməsində isə Azərbaycan məktəbliləri oxu bacarığına görə 440 bal qiymətlə 35-ci yerdə olmuşdur. Bu qiymətləndirmə üzrə ilk beşlikdə Sinqapur, İrlandiya, Honq-Konq, Rusiya və Niderland olmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatla ali təhsilin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri arasında asılılıq vardır. Belə ki, ali təhsili olan işçilərin yaratdıqları əlavə dəyər ixtisasız işçilərə nisbətən bir qayda olaraq (istisna hallar da olur) yüksək olur.

Qrafik 7. TIMSS və PIRLS qiymətləndirmələrində Azərbaycanın topladığı bal və reyting sırası (4-cü siniflər üçün)

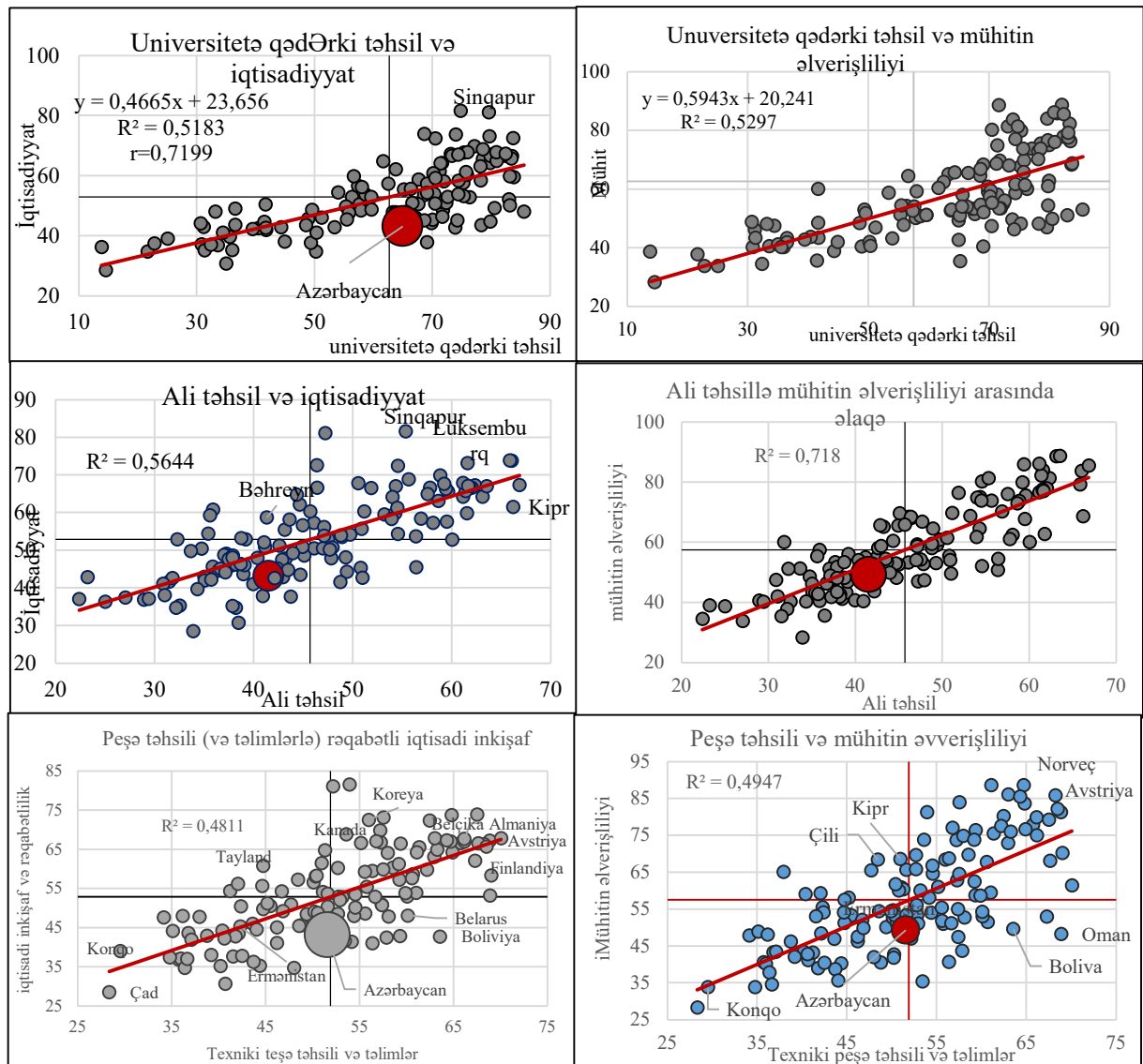
Mənbə. IEA's Trends in International Science and Science Study - TIMSS 2019; IEA's Progress in International Reading Literacy Study - PIRLS 2021

Faydalılıq

Təhsilin bütün pillələri biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Hazırda dünyanın aparıcı universitetləri nəinki biliyin ötürülməsində və yayılmasında iştirak edir, eyni zamanda bilik istehsal edən böyük beyin mərkəzləridir. Bununla yanaşı ödənişli təhsil xidmətləri göstərməklə ölkələrinin iqtisadiyyatına böyük fayda verirlər.

Müasir texnologiyalar dünyasında aşağı keyfiyyətli orta təhsil və peşə təhsili ilə biliklərə əsaslanan iqtisadiyyata nail olmaq hesab edirik ki, bir qədər mümkünsüz görünür. Avropada, eləcə də inkişaf etmiş ölkələrdə ali təhsil əmək haqqının orta hesabla 50% yüksək olmasına imkan yaradır. Hətta böhran dövrlərində yüksəkixtisaslı mütəxəssislər və universitet təhsili alanlar arasında işsizlik aşağı olur [24]. Bu baxımdan, ali məktəblərdə təhsil alanların sayının artırılması Azərbaycan üçün uzunmüddətli perspektivə hesablanmış hədəflərdən biri ola bilər. Ali təhsil müəssisələri, həm də biliyin istehsalı ilə məşğul olurlar ki, bu da biliyin yaranması yayılması və tətbiqi baxımından əhəmiyyətlidir.

Təhlillər göstərir ki, peşə ixtisas təhsili və ali təhsillə iqtisadi inkişaf arasında yüksək korrelyasiya əlaqəsi vardır (Qrafik 8).

Qrafik 8. Universitetə qədərki təhsil, texniki peşə təhsili və ali təhsillə mühit və rəqabətli iqtisadi inkişaf arasında əlaqə

Mənbə Global Knowledge Index (GKI) göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Bütün dünyada təhsildən məşğulluğa keçiddə qeyri-müəyyənlik yaranmışdır. Son illərdə biznes sektoru da təhsilə investisiya qoyuluşunda fəallaşmışlar. Bu müasir rəqabət bazarında gərginliyin artması, yüksək intellektli işçilərə tələbin artması ilə əlaqədardır. Hesab olunur ki, şirkətin, dövlətin gələcək inkişafında elm və biliyin rolu əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha çox olacaqdır.

Nəticə

Təhsilin keyfiyyəti nə qədər yüksək olarsa onun sosial-iqtisadi inkişafa təsiri bir o qədər yüksək olur. Təhsilin keyfiyyətini ölçülmək üçün dünyada müxtəlif metodlardan (əsasən imtahan) tətbiq olunsa da, cəmiyyətin inkişafına verdiyi faydanı ölçmək olduqca mürəkkəb, bir çox hallarda isə mümkünsüzdür. Yalnız makroiqtisadi və bir sıra sahəvi göstəricilər əsasında nisbi qiymətləndirmələr aparmaq olar. Təhsil sistemində biliyi ötürənin (satanın) və alanın insan olması səbəbində burada psixoloji (fərdi və toplum), sosioloji, iqtisadi, siyasi amillər keyfiyyətə və nəticələrə (yetkin ixtisaslı mütəxəssis hazırlığı) təsir göstərir.

Təhsilin keyfiyyəti dövlət və cəmiyyət, iqtisadi inkişaf üçün strateji əhəmiyyətə malik sahələrdən biridir. Bütün ölkələrin gələcək inkişafı bugünkü təhsilin keyfiyyətindən asılıdır. Əslində

cəmiyyətin inkişafının təməl şərtidir. Əgər hər hansı bir ölkədə təhsilin keyfiyyəti və əlçatarlığı dövrün tələblərinə cavab vermirsə, həmin ölkənin inkişafı da mümkün deyildir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Bonoli, G., & Emmenegger, P. (2022). Collective skill formation in a knowledge economy: Challenges and dilemmas. In G. Bonoli & P. Emmenegger (Eds.), *Collective skill formation in the knowledge economy* (pp. 1– 30). Oxford University Press.
2. Breton T.R (2012) The Role of Education in Economic Development: Theory, History, and Current Returns May 12, 2012, (1-22 p) <https://pdfs.semanticscholar.org/4ddd/423667ceec0491aed6b117be4af3fa4974c0.pdf>
3. Carstensen, M. B., & Emmenegger, P. (2023). Education as social policy: New tensions in maturing knowledge economies.// *Social Policy & Administration*, 57(2), 109– 121 . <https://doi.org/10.1111/spol.12888>
4. Dumciuvienea D. (2014) The Impact Of Education Policy To Country Economic Development // *ELSEVIER WCES 2014, Procedia - Social and Behavioral Sciences* 191 (2015) p. 2427 – 2436
5. EENEE (2021). The latest research trends in the field of economics of education: July-December 2021, EENEE report.
6. Hamilton K., Gang L. (2014) Human capital, tangible wealth, and the intangible capital residual, *Oxford Review of Economic Policy*, Volume 30, Issue 1, SPRING 2014, Pages 70–91, <https://doi.org/10.1093/oxrep/gru007>
7. Hanushek, E.A., (2016). Will more higher education improve economic growth? *Oxford Review of Economic Policy* 32, no. 4: 538-552.
8. Hanushek, E.A., Schwerdt, G., Woessmann, L., and Zhang, L. (2017). General education, vocational education, and labor-market outcomes over the life-cycle. *Journal of Human Resources* 52, no. 1 (Winter): 48-87.
9. Muradov A.N. İnsan kapitalının formalaşması və təhsil islahatları // “Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı: problemlər, inkişaf meylləri” mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransın materialları, 2011, Səh. 31-35.
10. Muradov A.N., Azərbaycanda təhsil xidmətinin mövcud vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılması yolları // *AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar və İctimai elmlər seriyası (İqtisadiyyat), №2*, Bakı: Elm nəşriyyatı, 2006, Səh. 95-101.
11. Muradov A.N., Əliyeva S. "Həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında təhsilin rolu" // *AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar və İctimai elmlər seriyası (İqtisadiyyat), №1*, Bakı: Elm nəşriyyatı, 2006, Səh. 117-129.
12. Muradov A.N., İsmayılova A. İntellektual əmək-istehsalının mühüm və hərəkətverici amili kimi nəzəri təhlil// *AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar və İctimai elmlər seriyası (İqtisadiyyat), №2*, Bakı: Elm nəşriyyatı, 2007, Səh. 74-79.
13. Ozturk I. The Role Of Education In Economic Development: A Theoretical Perspective // *Journal of Rural Development and Administration*, Volume XXXIII, No. 1, Winter 2001, pp. 39-47
14. PISA (2018, 2022) Insights and Interpretations, OECD 2019 (2023) 64 p. <https://www.oecd.org/pisa/PISA%202018%20Insights%20and%20Interpretations%20FINAL%20PDF.pdf>
15. UN (2022) Report on the Transforming Education Summit Convened by the UN Secretary-General JANUARY 2023
16. UNESCO (2016). Education 2030 Incheon Declaration and Framework for Action. Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all. ED-2016/WS/2 51 p.

17. Weber A.S. (2011) The role of education in knowledge economies in developing countries // ELSEVIER Procedia Social and Behavioral Sciences 15 WCES-2011 p. 2589–2594
18. Колядин А.П. (2009) Роль знаний и образования в инновационной экономике. http://www.pglu.ru/lib/publications/University_Reading/2009/I/uch_2009_I_00004.pdf
19. Фромм Э. <http://filosbank.narod.ru/Fails/Filosofi/Htm/Fromm.htm>
20. Фромм Э. Ф (2000) Величие и ограниченность теории Фрейда. -М.: ООО "Фирма "Издательство АСТ", 2000. - 448 с. - (Классики зарубежной психологии).
21. ЮНЕСКО, (2003) Образование в информационном обществе. Издание ЮНЕСКО, 2003. (перевод с.англ. Петрова Л.В.) Санкт-Петербург 2004 – 96 с.. <http://www.ifap.ru>
22. ЮНЕСКО, (2008) Проект Стандартов ЮНЕСКО по ИКТ-компетентности для учителей. ЮНЕСКО М.2008 <http://www.ifap.ru>, <http://www.unesco.org/cst>. 3-12
23. <http://timssandpirls.bc.edu/>
24. <http://www.education-medelle.com/education/>
25. <https://www.oecd.org/pisa/>

MÜASİR UNIVERSİTETLƏR XXI ƏSRDƏ: ALİ TƏHSİLİN GƏLƏCƏYİNƏ BİR BAXIŞ

Mehdi Nizami oğlu Rəhimov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Postindustrial cəmiyyət həm elmi-texniki, həm də sosial dəyişikliklərin getdikcə artan tempi ilə xarakterizə olunur. Biz hər yerdə ictimai həyatın bütün sahələrinə təsir edən mədəniyyətlərarası və iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsini və dərinləşməsini müşahidə edirik. Bazar münasibətləri və xidmət sektoru həyatın getdikcə daha çox sahələrinə nüfuz edir və bunun nəticəsində müəyyən edilmiş sosial praktika və ictimai institutlar norma və konsepsiyalarında dəyişikliklərə məruz qalır. Uzun müddət sarsılmaz görünən müxtəlif strukturların dəyişdirilməsi -- ya onların cəmiyyətdəki nüfuzunu itirməsi, ya da transformasiyası ilə nəticələnir. Bu proses baş verənlərin səbəbləri və mahiyyəti ilə bağlı gərgin müzakirələrlə müşayiət olunur. Konkret ictimai sahədə və ya sosial institutda bu dəyişikliklərin səbəblərini anlamaq üçün yeni baxışlar və yanaşmalar formalaşır.

XX əsrdə universitetlərin bütün dünyada yayılması sürətləndi. Müxtəlif ölkələrdə müxtəlif universitet anlayışları ortaya çıxsada da, universitetlərin əsas funksiyası kimi tədris və araşdırma hamı tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edilib. Beləliklə, universitetlərin elmi-tədqiqat mərkəzi kimi tanınması onları fərqləndirən əsas keyfiyyət olaraq müəyyənləşdirildi.

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq qloballaşma kimi beynəlxalq proseslər inkişaf edir, elmi-texniki tərəqqi güclənir, medianın, maliyyə və xidmət sektorunun cəmiyyətin bütün sahələrinə təsiri artır. Baş verən bu dəyişikliklərdən universitet modelləri də təsirlənir, bir sıra təbii çətinliklərlə üzləşir və bu proseslərə cavab hazırlamağa çalışır.

Keçən əsrin sonlarından ali təhsil insan cəmiyyətinin davamlı inkişafının əsas komponenti kimi çıxış edir, burada universitet təhsilinə önəmli yer verilir. ATM-lərin də əsas vəzifəsi inkişafın sənaye mərhələsi modelindən fərqli yeni bir təhsil modelini formalaşdırmasıdır.

Dünyada daima dəyişiklik və transformasiya prosesləri gedir. Dəyişikliklərə və yeniliklərə uyğunlaşmaq üçün ən mühüm məsuliyyət təhsil müəssisələrinin üzərinə düşür. Çünki təhsil insanları mövcud olduqları cəmiyyətin tələblərinə uyğun yaşamağa kömək etməklə həyata hazırlayan bir

prosesdir. Universitetlər ən yüksək səviyyədə təhsil verən, araşdırma aparan, bilik istehsal edən, şəxsiyyəti həyata hazırlamaq vəzifəsini öz üzərinə götürən təsisatlardır. Heraklitin də dediyi kimi “Dəyişməyən tək şey dəyişimdir.” Məhz bu səbəbdən mövcud dəyişmə və çevrilmə prosesləri qaçınılmazdır.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin sonlarında yaranan müxtəliflik özü zaman keçdikcə bir növ problemə çevrildi. Bu proses vahid təhsil məkanının inkişafını çətinləşdirdi. Məhz bu səbəbdən, təhsilin strukturunun unifikasiyası prosesləri bu problemin həlli yollarından biri kimi görünür və onlardan ən böyüyü Bolonya prosesidir. Bolonya prosesinin tarixinə qısa ekskurs etdikdə görürük ki, Avropa təhsil sistemində müəyyən uyğunluğun edilməsi məqsədilə ilk dəfə Fransanın Sorbon Universitetində 4 Avropa ölkəsinin iştirakı ilə razılaşma əldə edildi. Bundan sonra İtaliyanın Bolonya Universitetində bir çox Avropa ölkələrinin nümayəndələrinin iştirakı ilə Bolonya prosesinin tətbiqi ilə bağlı bəyannamə imzalandı. Müxtəlif illərdə, Avropa ölkələri get-gedə bu prosesə qoşuldu. Prosesin tətbiqində əsas məqsəd o idi ki, Avropa ölkələrinin təhsil sistemləri bir-birini başa düşsün. Lakin bu heç də o anlama gəlmir ki, bütün Avropa təhsil sistemi eyniləşsin və standarta salınsın. Çoxpilləli təhsil, kredit sistemi, təhsilin keyfiyyətinin qarşılıqlı qiymətləndirilməsi, tələbə, müəllim mobilliyi, diplomların qarşılıqlı tanınması Bolonya prosesinin əsas müddəalarıdır.

Ölkəmizdə təhsilin dünya təhsil sisteminə, xüsusən də ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiya prosesi və Bolonya Bəyannaməsinin tələblərinin yerinə yetirilməsi sahəsində işləri sürətləndirmək məqsədi ilə ölkə başçısı tərəfindən 31 yanvar 2008-ci il tarixində "Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında" Sərəncam imzalanıb [1]. Həmin Sərəncama əsasən “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı” qəbul olunaraq icrası təmin edilib. Bütün bunların nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, son 15 ildə Bolonya prosesi ölkəmizdə tam tətbiqini tapıb. Azərbaycanın Bolonya prosesinə qoşulmasının təhsilimizə aşağıdakı üstünlükləri qazandırır:

- * Azərbaycanın ali təhsilinin Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası;
- * Tələbə və müəllim kontingentinin vahid Avropa ali təhsil məkanına qoşulan ölkələr arasında mobilliyinin asanlaşdırılması (eyni zamanda bir ölkənin ali təhsil müəssisələri arasında);
- * Tələbə və müəllim kontingentinin vahid Avropa ali təhsil məkanına qoşulan ölkələr arasında məşğulluq (işə düzəlmə) prosesinin asanlaşdırılması;
- * Diploma əlavənin vahid modelinin yaradılması ilə məzunların əmək bazarında fəaliyyətə başlamasını asanlaşdırması;
- * Uzunömürlü təhsil almaq imkanlarının yaradılması (ali təhsil müəssisələrindən akademik uğursuzluğa görə xaric olunmanın aradan qaldırılması);
- * Hər bir tələbəyə fərdi yanaşma;
- * Hər bir müəllimin tədris etdiyi kursa (fənnə) sərbəst yanaşması;
- * Tələbələrə öz təhsil prosesini seçməkdə sərbəstliyin verilməsi (məs., müəllim və fənn seçimində sərbəstliyi);
- * Yay semestri imkanlarından istifadə;
- * Tədrisi vaxtından əvvəl bitirmə imkanları (bakalavriat səviyyəsində 3.5 il, magistratura səviyyəsində 1.5 il);
- * Diplomların ekvivalentliyi və qarşılıqlı tanınması imkanları.

Bu gün qloballaşma və onu müşayiət edən yeni liberal siyasətin təsiri ilə ATM-lər üçün yeni vəzifələr müəyyən edilir. Xüsusilə informasiya cəmiyyəti kimi səciyyələndirilən, biliklərin istehsal üsullarında dəyişikliklər yaratdığı və iqtisadiyyatın əsas mənbə kimi müəyyən edildiyi XXI əsrdə təhsil fərdlər üçün vacib bacarıqlara yiyələnmək yolunda vasitəyə çevrilib. Bu anlamda ali təhsil

ocaqlarına önəmli vəzifələr verilib. Bundan əlavə, bazar münasibətləri dünyada sürətlə söz sahibi olmağa başladığı üçün təşəbbüskar universitetlər kimi yeni anlayış ortaya çıxıb. Başqa sözlə, universitetlər iqtisadi cəhətdən yüksək əlavə dəyər yaradan bazaryönlü rollar almağa başlayıb. Bu prizmadan çıxış etdikdə sual yaranır. Bəs XXI əsr universitet modeli necə olmalıdır?

Universitetlərin tarix səhnəsinə çıxmasından bu günə qədər, əsasən, iki tip idarəetmə modeli inkişaf edib: *Avropa və anqlosakson modelləri*.

Avropa idarəetmə modelində dövlət universitetlər üzərində geniş səlahiyyətlərə sahibdir, yəni universitetlərin dövlət qurumları kimi qəbul edildiyi bir idarəetmə modelidir. Bu idarəetmə modelində universitetlərin məqsədi və fəaliyyəti dövlət tərəfindən milli səviyyədə qəbul edilən qərarlarla müəyyən edilir, yoxlanılır və qiymətləndirilir.

İkinci idarəetmə modeli olan Anqlosakson modeldə əsas prinsip universitetlərin akademik və maliyyə siyasətlərini bazarın şərtlərinə uyğun qurmasıdır. Avropa modelindən fərqli olaraq Anqlosakson model daha muxtar struktura malikdir. Bu modeldəki universitetlər digər modellə müqayisədə əmək haqqı və işə qəbul proseslərində daha çox müstəqildir. Azərbaycanda ilk ali təhsil müəssisəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qurulsa da, bu səylərin sürətlənməsi müstəqilliyin yenidən qazanılmasından sonrakı dövrdə baş verib. Müstəqilliyin bərpasından sonra təhsilin keyfiyyətinin artırılması və onun Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması Azərbaycanın prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilib. Bu sahədə islahatların aparılması hələ də davam etməkdədir. Avropa idarəetmə modelində olduğu kimi Azərbaycanda təhsilin bütün səviyyələri, o cümlədən ali təhsil vahid mərkəz tərəfindən idarə olunur. Təhsilin əsas maliyyə mənbəyi isə dövlət büdcəsidir.

Azərbaycan təhsil sistemində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məsələsi dövlətin diqqətindədir. Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında elm və təhsil sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” 2022-ci il 28 iyul tarixli Fərmanına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi adlandırılıb [3]. Elm sahəsində dövlət siyasətinin və tənzimlənmənin həyata keçirilməsi, elmi müəssisə və təşkilatların elmi fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və istiqamətləndirilməsi ilə bağlı səlahiyyətlər nazirliyə həvalə edilib. Nazirliyin yanında Elm və Ali Təhsil üzrə Dövlət Agentliyi, Məktəbəqədər və Ümumi Təhsil üzrə Dövlət Agentliyi yaradılıb. AMEA ilə Elm və Təhsil Nazirliyi elm siyasətinin həyata keçirilməsində birgə fəaliyyət göstərməyə başlayıb. AMEA-nın tərkibindəki elmi müəssisə və təşkilatlarının, habelə digər qurumlarının bir qismi Elm və Təhsil Nazirliyinin tabeliyinə verilib.

Azərbaycan təhsil camiası üçün mütərəqqi olan digər bir önəmli hadisə ondan ibarətdir ki, Prezident İlham Əliyev ali təhsildə yeni məzmunlu təhsil proqramlarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və maliyyələşdirilməsi barədə də müvafiq sərəncam imzalayıb. Vurğulamaq istərdik ki, bu sərəncam ölkədə ali təhsil sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və tələbələrin qlobal əmək bazarına uyğun bilik və bacarıqlarla təchiz olunması istiqamətində mühüm dəyişiklikləri nəzərdə tutur. Sərəncamda qeyd edilir ki, “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda ali təhsil sisteminin məzmun və keyfiyyət göstəricilərinin müasirləşməsi məqsədilə ali təhsildə tətbiq olunan yeni məzmunlu proqramların əhatə dairəsinin və keyfiyyətinin artırılması üçün tədbirlərin həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan, ali təhsildə tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə yaradılmış və 2014-cü ildən fəaliyyətə başlayan SABAH proqramı çərçivəsində ali təhsil sistemində yeni məzmunlu proqramların tətbiqi təcrübəsi özünü doğruldur. Bu proqram çərçivəsində tədrisin mütərəqqi forma və metodlarının tətbiqi, ixtisas üzrə kompetensiyalara tam yiyələnmənin təmin olunması, dərinləşdirilmiş xarici dil tədrisi, tələbələrə əlavə təqaüd verilməsi, onların xarici mübadilə proqramlarında iştirakı imkanlarının artırılması,

tələbəyönümlü tədrisin və tədrisdənkənar fəaliyyətin təşkili kimi üstünlüklər gənclərin ali təhsilin yeni məzmunlu təhsil proqramlarına marağını daha da artırıb. Sərəncamla ali təhsil sistemində kəmiyyət əsaslı maliyyələşdirmədən keyfiyyət əsaslı maliyyələşdirməyə keçidin təmin olunması və maliyyələşdirmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə qərara alınır ki, SABAH proqramının əhatə dairəsi 2025–2026-cı tədris ilindən başlayaraq mərhələlərlə 2028-ci ilədək genişləndirilsin.

Ölkə təhsilində özünəməxsus payı və yeri olan Mingəçevir Dövlət Universiteti də müasir çağırışlara cavab vermək üçün var qüvvəsi ilə çalışır. Regional ekosistemin drayverinə çevrilməyi hədəfləyən MDU-da əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq, kadr hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsi, tədqiqat və innovasiya potensialının gücləndirilməsi, idarəetmənin müasir tələblərə uyğun təkmilləşdirilməsi, rəqəmsallaşma sahəsində davamlı addımların atılması, təhsilənlərin və təhsilverənlərin hərtərəfli inkişafı, yerli və beynəlxalq tərəfdaşlığın, o cümlədən universitet-sənaye işbirliyinin gücləndirilməsi, sosialyönümlü və dayanıqlı inkişaf əsaslı fəaliyyətlərin genişləndirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Universitetin strukturu davamlı təkmilləşdirilmiş, yeni dövrün tələblərinə uyğun bölmələr və struktur vahidləri yaradılmışdır. Beynəlxalq əməkdaşlıq ofisi, Elm və innovasiyalar, İnsan resursları, Daxili nəzarət, İctimaiyyətlə əlaqələr, Rəqəmsal inkişaf və layihələrin idarə edilməsi, Keyfiyyət təminatı və davamlı inkişaf, Tələbələrle iş və tədbirlərin təşkili şöbələri, Tələbə vətənpərvərlik inkişafı, Magistratura və Doktorantura Təhsil Mərkəzi, Dayanıqlı inkişaf və regional innovasiyalar, Təcrübə və karyera inkişafı mərkəzi, Dil və tərcümə mərkəzi yaradılmışdır. Bununla yanaşı universitet idarəçiliyində rəqəmsal mexanizmlərin tətbiqinin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət göstərilmiş və vahid elektron idarəetmə platforması olan “Elektron Universitet” modelinin MDU-da tətbiq edilməsinə başlanılmışdır.

Müasir dünyada təhsildə baş verən yeniliklərlə müqayisələr apardıqda qeyd etmək lazımdır ki, əvvəllər təhsil müəssisələri üçün əsas vəzifə biliyin professor-müəllim heyətindən tələbələrə ötürülməsi idi. Təlimlər mühazirələr və kitab oxumaqla həyata keçirildi. Bu gün universitetin vəzifəsi ömürboyu təhsilin ən təsirli yollarını göstərmək, sürətlə dəyişən biliklər, texnologiyalar, peşələr, əmək bazarları dünyasında naviqasiya etməyi, lazımi məlumatları müstəqil şəkildə axtarır seçməyi öyrətməkdir. İndi yeni, getdikcə mürəkkəbləşən problemləri yaradıcı şəkildə həll etməyi bacarmaq vacibdir. Tələbələr fundamental, nəzəri, eləcə də praktiki dizayn məsələləri üzrə komandada işləməyi öyrənməlidirlər.

Yeni dövrün təhsil üçün müəyyən etdiyi çağırışlar

Təhsil aləmində köklü dəyişikliklər dövrünə qədəm qoyuruq. Texnologiyanın sürətli inkişafı, rəqəmsallaşmanın yayılması və süni intellektin gündəlik həyatımıza inteqrasiyası təhsil sahəsində böyük dəyişikliklərə səbəb olur. İndi tələbələr və müəllimlər fiziki sinif ehtiyac olmadan istədikləri yerdən dərslərdə iştirak edə bilirlər. Bu, həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün daha çox çeviklik təmin edir. Pandemiya dövründə qurtarıcı rolunu oynayan distant təhsil və onlayn dərslər çox güman ki, növbəti illərdə də vacib olaraq qalacaq. Təhsil müəssisələri virtual sinif otaqları, interaktiv təlim vasitələri və rəqəmsal məzmunla təchiz olunmuş təhsil platformalarından getdikcə daha çox istifadə etməklə tələbələrə zəngin öyrənmə təcrübəsi təqdim etməyi hədəfləyir. Zaman keçdikcə, təhsil dünyasında təlim keçmiş işçi qüvvəsi anlayışı da dəyişir. Ənənəvi təhsil modelləri əvəzinə rəqəmsal bacarıqlar, məlumatların təhlili, süni intellekt və kodlaşdırma kimi bacarıqlara malik şəxslərə daha çox tələbat var. Tələbələri bu yeni bacarıqlarla təchiz etmək üçün təhsil müəssisələri öz metodlarını yeniləməlidir. Bundan əlavə, təhsilə multidissiplinar yanaşmalar və innovativ tədris üsulları tələbələrə müxtəlif sahələrdə geniş bilik və bacarıqlar təklif edir. Hazırlanmış işçi qüvvəsi indi təkcə

akademik biliklərə deyil, həm də tənqidi düşünmə, problem həll etmə və yaradıcılıq kimi bacarıqlara malik olmalıdır”.

Təhsildə metodlar da dəyişir. Hibrid təhsil modelləri tələbələrə həm ənənəvi, həm də onlayn öyrənmək imkanı verir. Bu modellər çevik öyrənmə imkanları yaradaraq, tələbələrin öyrənmə proseslərini daha yaxşı idarə etməyə imkan verir. Əminliklə söyləyə bilərik ki, layihə əsaslı öyrənmə təhsildə daha da əhəmiyyət kəsb edəcək. Tələbələr nəzəriyyə əvəzinə, real keysləri öyrənərək daha çox təcrübə toplayacaq və gerçək dünya problemlərinə həll yolları axtarıb tapmağa təşviq ediləcəklər. Bu yanaşma tələbələrin tənqidi düşüncə və problem həll etmə bacarıqlarını təkmilləşdirəcək və eyni zamanda öyrənmə prosesini daha mənalı və maraqlı edəcək.

Vahid təhsil məkanının formalaşması uzaq perspektiv deyil, intensiv inkişaf edən bir prosesdir ki, onun çərçivəsində universitetlər mahiyyətə fəvqəlmilli institutlara çevrilirlər. Bu baxımdan britaniyalı sosioloq E.Giddens ilə razılaşmaq olar: “Konkret ərazilərdə fəaliyyət göstərən universitetlərin gələcəyi yoxdur” [3].

Yuxarıda deyilənlərə əsasən, müasir təhsilin əsas məqsədi əmək bazarında tələbat olan və intensiv özünü inkişaf etdirməyə yönəlmiş rəqabətqabiliyyətli şəxsiyyət hazırlamaqdır. Universitetin təhsildə əsas məqsədi tələbələrin özünütəhsil istəyini təşkil etmək və nəzəri bilikləri praktik biliyə çevirmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək bacarığıdır. Ali təhsil yüksək kvalifikasiyalı mütəxəssislər üçün sosial sifarişi yerinə yetirməlidir – XXI əsrin ilk yarısı üçün universitetin missiyasını belə xarakterizə etmək olar.

Universitet reytingləri nə qədər önəmlidir?

Qeyd etməmiz gərəkən ən önəmli məsələlərdən biri də ATM-lər üçün nəzərdə tutulmuş reyting cədvəlidir. Beynəlxalq səviyyəli universitetlərin reyting cədvəlləri hər il müəyyən olunur. Bəs, dünyanın məşhur universitetlərinin reyting cədvəli hazırlandığı zaman hansı göstəricilər əsas götürülür? Dünyanın nüfuzlu agentlikləri dünya universitetlərinin reytingini tərtib edərkən bir neçə meyar – akademik aləmdən olan ekspertlərin rəyi, professor-müəllim heyətinin tələbələrin sayına nisbəti, işəgötürənlər arasında reputasiyası, sitat gətirilmə indeksi, həmçinin xarici müəllim və tələbələrin payını nəzərə alır. Ümumiyyətlə, universitetlərin reyting cədvəli müəyyənləşdirildiyi zaman universitetin tədqiqat imkanları, nüfuzlu nəşrlərdə çap edilmiş tədqiqat işlərinin sayına da fikir verilir. Həmçinin, tələbə-müəllim nisbəti, universitetin infrastruktur, laboratoriyaları, məzunlarının iş tapmaq bacarıqları və iş həyatına necə hazırlanması və s. məqamlar da nəzərə alınır.

Dünyada universitetlərin reytinginin müəyyənləşdirilməsi sahəsində tanınmış təşkilatlardan biri “QS” təşkilatıdır. “QS” reyting cədvəli universitetin dünyada nüfuzu, məzunların işlə təmin olunması, beynəlxalq əlaqələr, müəllim – tələbə nisbəti, elmi nəşrlər, xarici tələbə və müəllimlərin faizi kimi meyarlara görə formalaşdırılır.

İndi orta məktəb məzunlarını 20-30 il əvvəlki kimi hansısa universitetin verdiyi diplom deyil, onun gələcək illərdəki texnoloji inqilablar dövrü ilə ayaqlaşmasını təmin edəcək daha keyfiyyətli ali təhsil maraqlandırır. Elə buna görə də bacarıqlı, özünəgüvənən gənclər reytingli universitetlərdə təhsil almağı hədəf seçirlər.

Ən etibarlı reyting isə Böyük Britaniyanın “Times Higher Education” jurnalı və “Thomson Reuters” agentliyinin hazırladığı cədvəl hesab olunur. Bu agentliyin reytinginin hazırlanması zamanı həmin universitetlərdə təhsilin qiyməti, internetə çıxış imkanları, müasir avadanlıqlarla təchiz olunma səviyyəsi və s. meyarlar əsas götürülür.

Fikrimcə, dünyanın nüfuzlu universitetləri ilə rəqabət aparmaq və reyting sıralamasında gerilərdə olmamaq üçün aşağıdakıları etməliyik:

*Təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün müvafiq islahatlar aparılmalıdır;

*Tələbələr üçün ideal təcrübə mərkəzləri olmalıdır;

*İnformasiya ilə daha zəngin yeni nəsil müəllimlərinə üstünlük verilməlidir. Yeni universitetlərimizdə gənc kadrlara, xüsusilə də xaricdə təhsil alanlara üstünlük verilməlidir;

*İnformasiya texnologiyalarının bizə verdiyi geniş imkanlardan maksimum yararlanaraq, tələbələrimizin hər birinə dərslərlərin əlaqədarlığını təmin etməliyik;

*Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bütün ali təhsil müəssisələri dünyada baş tutan bütün təhsil yönümlü elmi konfranslarda, beynəlxalq olimpiadalarda, tərəfdaşlıq proqramlarında, sərgilərdə və s. iştirak etməlidirlər;

*Hər bir ali təhsil müəssisəsinin öz kampusu, yataqxanası, kitabxanası olmalıdır;

*Ali təhsil müəssisələrinin rəhbərləri islahatçı olmalıdır;

*Ali təhsil müəssisələrində elmi dərəcələri olan çoxsaylı kontingent olmalıdır;

*Hər bir ali təhsil müəssisəsinin peşəkar SMM-i (sosial media marketinq) olmalıdır.

*Xarici ölkə vətəndaşlarının ölkəmizdə ali təhsil alması əlçatan olmalı və bu istiqamətdə təkcə Dövlət İmtahan Mərkəzi deyil, ali təhsil müəssisələri də fəaliyyətlərini tənzimləməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. [elektron resurs] <https://e-qanun.az/framework/13145>

2. Azərbaycan Respublikasında elm və təhsil sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı [elektron resurs] <https://e-qanun.az/framework/50052>

3. Giddens A. Keynotespeech. / Forum 2000: Education, Culture and Spiritual Values in the Age of Globalisation (15-19 October 2000)

TƏHSİL VƏ HUMANİTAR ELMLƏR BÖLMƏSİ

TƏHSİLLƏ ELMİN VƏHDƏTİ: KEÇMİŞƏ EKSKURS, GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ

Möhsün Nağısoylu

AMEA-nın müşaviri, akademik

Azərbaycanda təhsillə elmin vəhdəti məsələsinin qədim tarixi və zəngin ənənələri vardır. Orta əsr qaynaqlarında Bəhmənyar Azərbaycani (993-1066) və Eynülqüzat Miyanəci-Həmədaninin (1099-1131), Şəhabəddin Sührəvərdi (1154-1191) və Nəsirəddin Tusinin (1201-1274) və başqa görkəmli alimlərin bir sıra dəyərli elmi əsərlər yazmaqla yanaşı, eyni zamanda pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olmaları, elmi kadrların yetişdirilməsində müstəsna rol oynamaları haqqında məlumatlar verilir. Qeyd edək ki, bu kiçik siyahıda adları qeyd olunan elm adamlarından ilk üçü daha çox təsəvvüfə dair fəlsəfi əsərlər müəllifi kimi tanınır. Nəsirəddin Tusi isə yaşadığı dövrün, demək olar ki, bütün elm sahələrinə dair dəyərli əsərlər yazan böyük Azərbaycan alimi, ensiklopedik zəka sahibidir. Tusinin riyaziyyat və astronomiyaya, həndəsə və mineralogiya, fəlsəfə və ədəbiyyatşünaslığa və digər elmlərə dair çoxsaylı sanballı əsərləri günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Qeyd edək ki, bu böyük alimin qələmindən çıxmış “Əxlaqi-Nasiri” əsərində müəllifin əxlaq və pedaqogikaya dair fikirləri də yer almışdır. Tusinin Azərbaycan, eləcə də bütün Yaxın və Orta Şərq elminə ən böyük xidməti və töhfəsi isə 1265-ci ildə indiki Cənubi Azərbaycanın Marağa şəhərində böyük elm mərkəzi - rəsədxana tikdirməsi və ona rəhbərlik etməsidir. Yaxın Şərqin bir sıra şəhərlərindən bura dörd yüz min cild əlyazma kitabı gətirilmiş, beləliklə də, dövrün Akademiyası sayılan rəsədxanada elmin müxtəlif sahələri üzrə səmərəli elmi tədqiqatlar aparılması üçün münbit zəmin və şərait yaradılmışdır. Tusi bu elm ocağında astronomiyaya dair məşhur “Zici-Elxani” (“Elxanlı astronomik cədvəli”) adlı əsərini də yazmışdır. Qeyd edək ki, Marağa rəsədxanasında dövrün tanınmış təhsil ocağı – mükəmməl mədrəsə də fəaliyyət göstərmiş və gələcəyin bir sıra tanınmış alimləri məhz burada yetişmişlər. Orta əsrlər Azərbaycanında bu ənənə sonralar da davam etdirilmiş və bir sıra uğurlu elmi nəticələr əldə edilmişdir.

XIX əsrin görkəmli Azərbaycan alimi Mirzə Kazım bəy (1802-1870) pedaqoji və elmi fəaliyyəti də təhsillə elmin vəhdətinin bəhrəsi olaraq uğurlu nəticələr əldə edilməsinin bariz nümunəsidir. Məlum olduğu kimi, bu görkəmli şərqşünas, tarixçi və türkoloq alim əvvəlcə Kazan Universitetində, sonra isə Rusiya İmperiyasının paxtaxtı Sankt-Peterburqda öz təşəbbüsü ilə yaratdığı “Şərq dilləri (ərəb, fars, türk)” kafedrasında çalışmış və məhz pedaqoji fəaliyyəti dövründə “Türk-tatar dillərinin ümumi qrammatikaası” (1839), “Müridizm və Şamil” (1869), “İslam tarixi” (1860) və s. kimi dəyərli əsərlərini yazmışdır. Mirzə Kazım bəy türkologiyaya dair adıçəkilən əsərinə görə Rusiya İmperatorluğunun Demidov mükafatına layiq görülmüşdür. Müəllifin bu kitabı uzun müddət Avropa ölkələrində türk dilinə dair başlıca dərs vəsaiti kimi tədris olunmuşdur. Görkəmli Azərbaycan alimi Mirzə Kazım bəy Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Krallığı Cəmiyyətinin isə üzvü seçilmişdir.

Təhsillə elmin vəhdəti məsələsinə yaxın keçmişimizdə - XX yüzillikdə Azərbaycan Sovet İttifaqının tərkibində olduğu müddətdə də xüsusi önəm verilmiş və bu sahədə böyük uğurlar qazanılmışdır. 1945-ci ilin mart ayında yaradılmış Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının təsisçilərindən və ilk akademiklərindən biri, Akademiyanın birinci prezidenti olmuş Mirəsəddulla Mirqasımovun (1883-1958) ölkəmizdə təhsillə elmin əlaqələndirilməsi sahəsində böyük xidmətləri olmuşdur. Əmək fəaliyyətinə 1913-cü ildə Rusiyanın Novorossiysk İmperator Universitetində həkim kimi başlayan M.Mirqasımov 1919-1929-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tibb fakültəsində dosent, professor vəzifələrində çalışmış, 1931-ci ildən isə ömrünün sonunadək (1958-ci il) Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunun Hospital cərrahiyə kafedrasına rəhbərlik etmişdir. 1945-1947-ci illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti olmuş M.Mirqasımovun ölkəmizdə səhiyyənin təşkilində və tibb sahəsi üzrə milli kadrların yetişdirilməsində böyük xidmətləri olmuşdur.

Akademik M.Mirqasımovun elmi-pedaqoji fəaliyyəti Azərbaycanda təhsillə elmin vəhdəti məsələsinin inkişafına böyük töhfələr vermişdir. Eyni sözləri Azərbaycan SSR EA-nın ikinci prezidenti olmuş məşhur kimyaçı alim akademik Yusif Məmmədaliyev (1905-1961) haqqında da söyləmək olar. Belə ki, Y.Məmmədaliyev M.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin kimya fakültəsini bitirdikdən (1932) sonra müxtəlif dövrlərdə həm ölkəmizin ayrı-ayrı ali təhsil ocaqlarında, həm də elmi-tədqiqat institutlarında çalışmış, 1954-1958-ci illərdə isə indiki Bakı Dövlət Universitetinin rektoru olmuşdur. İki dəfə (1947-1953; 1958-1961) Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti seçilmiş akademik Y.Məmmədaliyevin bu elm ocağının inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. Akademik Y.Məmmədaliyev neft kimyası sahəsində qazandığı böyük uğurlara görə SSRİ EA-nın müxbir üzvü seçilmiş və SSRİ Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür. Bu görkəmli alimin ölkəmizdə neft kimyası üzrə elmi kadrların yetişdirilməsində də böyük xidmətləri olmuşdur.

1970-1983-cü illərdə Azərbaycan SSR EA-nın prezidenti olmuş akademik Həsən Abdullayev (1918-1993) də böyük elmə təhsildən gəlmiş və Azərbaycanda fizika elminin, xüsusilə də yarımkeçiricilər fizikası və texnikasının inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Akademik Həsən Abdullayev də SSRİ EA-nın müxbir üzvü seçilmişdir (1970).

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının təsisçilərindən və ilk akademiklərindən biri olmuş dahi bəstəkar, müsəlman Şərqində ilk operanın (“Leyli və Məcnun” – 1908-ci il) müəllifi Üzeyir bəy Hacıbəyli də ölkəmizdə istər təhsildə, istərsə də elmdə böyük uğurlar qazanmış, milli musiqi kadrlarının yetişdirilməsinə, bütövlükdə təhsillə elmin əlaqələndirilməsinə, uyğunlaşdırılmasına misilsiz töhfələr vermişdir. SSRİ Xalq artisti (1938), Stalin Mükafatı laureatı (1941) Ü.Hacıbəylinin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda Dövlət Konservatoriyası yaradılmış və dahi bəstəkar əvvəlcə bu ali təhsil ocağının professoru (1928-1929), sonralar isə rektoru (1939-1948) olmuşdur. Akademik Üzeyir bəy Hacıbəylinin ilk dəfə 1945-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” kitabı indi də bu sahə üzrə sanballı və mötəbər qaynaqlardan biri sayılır.

Azərbaycanın humanitar elmlər üzrə digər tanınmış elm adamlarının da bir çoxu həm təhsildə, həm də elmdə böyük uğurlar qazanmışlar. Onlar sırasında Azərbaycanda dilçilik elminin inkişafında, eləcə də milli pedaqoji kadrların hazırlanmasında böyük xidmətləri olmuş AMEA-nın müxbir üzvü Əbdüləzəl Dəmirçizadənin (1909-1979) xüsusi yeri, çəkisi və sanbalı vardır. Əmək fəaliyyətinə orta məktəb müəllimi kimi başlayan Ə.Dəmirçizadə 1940-1943-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetində çalışmış, 1943-cü ildən ömrünün sonunadək isə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan dilçiliyi kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Azərbaycan dilçiliyinin fonetika, orfoepiya, etimologiya, üslubiyyat, ədəbi dil tarixi kimi mühüm sahələrinin ilk dəfə sistemli və əsaslı şəkildə araşdırılması bu böyük alim və pedaqoqun adı ilə bağlıdır. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dili tarixi sahəsində apardığı sanballı araşdırmalara görə 1955-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdir.

Azərbaycanın ən görkəmli dilçi alimlərindən akademiklər Məmmədəğa Şirəliyev (1909-1991), Ağamusa Axundov (1932-2015) və Tofiq Hacıyevin (1936-2015) də elm sahəsindəki böyük uğurları birbaşa təhsildən başlamışdır. Respublika Dövlət Mükafatı laureatı, Əməkdar elm xadimi M.Şirəliyev 1931-1942-ci illərdə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun, 1943-1948-ci illərdə isə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Görkəmli dilçi alim 1949-1990-cu illərdə Azərbaycan EA-nın Dilçilik İnstitutunun direktoru vəzifəsində çalışmışdır. Qeyd edək ki, M.Şirəliyev ona böyük şöhrət qazandıran “Bakı dialekti” tədqiqatını təhsil illərində (1941) tamamlamış, bu əsərinə görə müəllifə birbaşa filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi verilmişdir (1949).

Akademik Ağamusa Axundov da əmək fəaliyyətinə birbaşa ali təhsil ocağında – indiki Bakı Dövlət Universitetində başlamışdır (1958). Dövlət Mükafatı laureatı (1986), Əməkdar elm xadimi (1991), “Şöhrət” ordenli (2002) akademik Ağamusa Axundov 1990-2011-ci illərdə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutuna rəhbərlik etmişdir. Akademik A.Axundov bu müddətdə (və bir

qədər ondan əvvəl) həm də BDU-nun Ümumi Dilçilik kafedrasına rəhbərlik etmişdir ki, bu da fikrimizcə, elm və təhsilin üzvi şəkildə əlaqələndirilməsinin təcəssümü və təntənəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Alimin “Azərbaycan dilinin fonetikasi” və “Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi” kitabları bu sahədə ən sanballı qaynaqlar sayılır.

Azərbaycan ədəbi dili tarixi üzrə görkəmli mütəxəssis kimi tanınan akademik Tofiq Hacıyev də əvvəlcə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olaraq Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasına rəhbərlik etmiş (1984-2015), sonralar isə həm də AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru vəzifəsində çalışmışdır (2014-2015). Böyük dilçi alimin “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” (2 cildə) kitabı bu sahə üzrə ən sanballı mötəbər qaynaq sayılır və ölkəmizin ali təhsil ocaqlarında başlıca dərs vəsaiti kimi ondan istifadə olunur. Qeyd edək ki, yuxarıda adıçəkilən görkəmli dilçi alimlərin ölkəmizdə bu sahə üzrə milli kadrların yetişdirilməsində də böyük xidmətləri olmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ən böyük simalarından olan Azərbaycan EA-nın akademikləri Həmid Araslı (1909-1983), Məmməd Cəfər Cəfərov (1909-1992) və Bəkir Nəbiyevin (1930-2012) də elm sahəsindəki uğurları birbaşa təhsildən başlanmışdır. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindən olan Əfzələddin Xaqani (1120-1199), İmadəddin Nəsimi (1369-1417), Məhəmməd Füzuli (1494-1556) və onlarca digər söz ustalarının yaradıcılığının tədqiqi, həm də birbaşa əlyazma kitabları əsasında araşdırılması akademik Həmid Araslının adı ilə bağlıdır. Azərbaycan və Özbəkistan respublikalarının Əməkdar elm xadimi akademik Həmid Araslının ən böyük xidmətlərindən biri ana kitabımız Dədə Qorqud dastanlarını Azərbaycanda ilk dəfə nəşrə hazırlamasıdır (1939, 1962). Akademik H.Araslı da əmək fəaliyyətinə ali təhsil ocağından (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu) başlamış, 1970-1982-ci illərdə AMEA-nın Şərqşünaslıq İnstitutuna rəhbərlik etmişdir.

Təhsillə elmin vəhdəti baxımından akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun da həyat və elmi yaradıcılıq yolu akademik Həmid Araslı ilə müəyyən mənada üst-üstə düşür. Belə ki, bu görkəmli ədəbiyyatşünas alim də bir müddət Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda və Azərbaycan Dövlət Universitetində müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, 1959-cu ildən sonra isə Akademiya sistemində işləmişdir. 1976-cı ildən Azərbaycan EA-nın həqiqi üzvü seçilən M.Cəfərov 1979-1981-ci illərdə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, 1981-1987-ci illərdə isə Azərbaycan EA Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət bölməsinin akademik-katibi vəzifələrində çalışmışdır. Əməkdar elm xadimi akademik H.Araslı Azərbaycanın böyük söz ustaları Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Hüseyn Cavid və Mirzə Ələkbər Sabir haqqında yazdığı kitabları Azərbaycan humanitar elminin ən böyük nailiyyətlərindən sayılır.

Əmək fəaliyyətinə orta məktəb müəllimi kimi başlayan (1954) akademik Bəkir Nəbiyev 1961-ci ildən Akademiya sistemində müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. 1971-1987-ci illərdə Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyinə, 2003-2012-ci illərdə isə böyük şairimizin adını daşıyan Ədəbiyyat İnstitutuna rəhbərlik etmişdir. “Şöhrət” və “İstiqlal” ordenli Bəkir Nəbiyevin çoxsaylı elmi tədqiqatları sırasında Firudin bəy Köçərliyə və Böyük Vətən müharibəsi dövrü Azərbaycan ədəbiyyatına həsr etdiyi monoqrafiyaları xüsusilə əhəmiyyətliyə.

Azərbaycanın görkəmli elm xadimləri haqqında verilən bu qısa bilgiler təhsillə elmin vəhdətinin nə dərəcədə böyük əhəmiyyət daşıdığını, səmərəli olduğunu, gələcəkdə bu yöndə atılacaq addımlar üçün müəyyən mənada nümunə sayıla biləcəyini sübut edir.

İndi isə bu olduqca əhəmiyyətli məsələnin gələcək perspektivləri barədə fikir və mülahizələrimizi çox qısa bir şəkildə bildiririk. Məlum olduğu kimi, yaşadığımız dövrün ən başlıca və global səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri elm və texnologiyalara, investisiya və rəqəmsallaşmalara böyük önəm verilməsidir. O da məlumdur ki, möhkəm və əsaslı elmin kökündə təhsil zamanı əldə edilmiş biliklər dayanır; elmin təməli, bünövrəsi məhz təhsil üzərində qurulur. Bu baxımdan təhsillə elmin üzvi şəkildə əlaqələndirilməsi, bir qurum daxilində fəaliyyət göstərməsi olduqca vacib məsələlər sırasındadır. Məhz buna görə dünyanın qabaqcıl ölkələrində elm və təhsilin vəhdəti, üzvi şəkildə əlaqələndirilməsi dövlət siyasətinin tərkib hissələri sayılır. Bir sıra ölkələrdə, eləcə də vaxtilə

keçmiş Sovetlər Birliyinin tərkibində olmuş dövlətlərdə (məsələn, Gürcüstanda, Tacikistanda və s.) Elm və Təhsil Nazirliyi adlı dövlət qurumu fəaliyyət göstərir.

Məlum olduğu kimi, ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında elm və təhsil sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” 28 iyul 2022-ci il tarixli Fərmanı ilə AMEA-nın tərkibində olan elmi-tədqiqat institutlarının bir çoxu Təhsil Nazirliyinə verilmiş və bu nazirlik Elm və Təhsil Nazirliyi adlandırılmışdır. Hazırda AMEA-nın tərkibində yalnız humanitar və ictimai elmləri təmsil edən elmi-tədqiqat institutları fəaliyyət göstərir.

Dünya təcrübəsinə əsasən deyə bilərik ki, bütün dünya üzrə son dövrün ən böyük elmi nəaliyyətləri, ixtira və kəşfləri ayrı-ayrı universitetlərdə fəaliyyət göstərən laboratoriya və elmi mərkəzlərdə yerinə yetirilmişdir. Milliyyətə türk olan, lakin ABŞ-də yaşayan Əziz Səncərin 2015-ci ildə Nobel Mükafatına layiq görülməsi buna ən yaxşı nümunə ola bilər. Əziz Səncər ABŞ-dəki Capel-Hill Şimali Karolina Universitetində Biokimya və Biofizika proqramı sahəsində çalışır. O, Mehmet Özdoğanla birgə ABŞ Milli Elmlər Akademiyasına seçilən ilk amerikalı türklərdən biridir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 2023-cü ildə AMEA rəhbərliyi Nobel mükafatı laureatı Əziz Səncəri Azərbaycana səfərə dəvət edərək ona AMEA-nın əcnəbi üzvü adını vermək istəmiş, lakin Əziz Səncər demişdir: “Mən əcnəbi deyiləm, türk oğlu türkmən və öz Vətənimdəyəm.” Belə olduqda AMEA rəhbərliyi Əziz Səncərə AMEA-nın fəxri akademiki diplomunu təqdim etmişdir.

Bir çox xarici ölkə universitetlərində elmi laboratoriya və mərkəzlərin uğurla fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, belə bir təcrübə yaxın keçmişdə, elə indinin özündə bizdə də olmuş və indi də var və öz müsbət səmərə və nəticəsini verir. Məsələn, Bakı Dövlət Universitetində “Kitabi-Dədə Qorqud” elmi-tədqiqat laboratoriyası, Azərbaycan Dillər Universitetində “Azərbaycanşünaslıq” elmi-tədqiqat laboratoriyası və s. fəaliyyət göstərir. Fikrimizcə, bu təcrübəni davam etdirmək və Elm və Təhsil Nazirliyinin tabeliyinə verilmiş AMEA-nın keçmiş elmi-tədqiqat institutlarının potensialından istifadə etməklə ölkəmizin digər ali təhsil ocaqlarında da belə qurum və laboratoriyaların yaradılması faydalı olardı. Məsələ ilə bağlı onu da əlavə edək ki, AMEA-nın humanitar və ictimai yönümlü elmi-tədqiqat institutlarında çalışan təcrübəli elm adamlarının da ayrı-ayrı universitetlərdə xüsusi kurs müəhazirələrinin təşkilində iştirak etmələri məqsədəuyğun olardı.

Ümidvarıq ki, Mingəçevir Dövlət Universitetinin rəhbərliyi də təhsil və elmin vəhdəti çərçivəsində ölkəmizin ayrı-ayrı elmi-tədqiqat institutları ilə geniş əlaqələr quracaq, həmin qurumlarda çalışan qabaqcıl elm adamlarının təcrübəsindən faydalanacaqdır.

DETERMINATION OF CRITERIA FOR ANALYSING THE PERSUASION PROCESSES OF VOTERS IN POST MODERN POLITICAL MARKETING WITH MULTI-CRITERIA DECISION MAKING METHODS

¹Esat Saygın, ²Shahin Bayramov, ³Metehan Tolon

¹Yüksek İhtisas University, Türkiye

esatsaygin@yiu.edu.tr

²Associate Professor, Karabakh University

shahin.bayramov@karabakh.edu.az

³Professor, Karabakh University

Ankara Hacı Bayram Veli University, Türkiye

metehan.tolon@karabakh.edu.az, metehan.tolon@hbv.edu.tr

Introduction

In the context of political markets, the decision-making process of voters is shaped by the influence of persuasive factors and the voters' evaluation of the actor against criteria. In this process, political actors attempt to persuade through the dissemination of information and the utilisation of

marketing activities. Conversely, voters evaluate political actors in accordance with their expectations and criteria, which are shaped by their material and immaterial desires and needs. It can be observed that the decision-making process, which ultimately determines the selection of one alternative over another, is influenced by both rational and emotional criteria. It can be posited that voters establish criteria in accordance with their objectives. In an ideal scenario, the primary objective of the electorate is to select the political actor (party leader, etc.) who will contribute the most to the creation or maintenance of a robust, autonomous state apparatus and a nation where citizens enjoy prosperity and peace. However, it is also evident that this purpose encompasses sociological, psychological, ideological, cultural, religious and historical accumulations, as well as instrumental differences resulting from the integration of these accumulations with intellectual endeavours. These differences give rise to disparate approaches and preferences in voter behaviour. While the politician persists in their political marketing activities with the objective of creating a perception and image that aligns with the criteria, it is equally important for them to possess the capacity to transform, alter and influence the relative importance of the criteria. Those in positions of significant political influence are capable of shaping the perceptions and expectations of the public by disseminating their ideas and perspectives through the use of political marketing activities. It can be postulated that this power is not solely the domain of the leader; rather, it is also shaped by the country's historical traditions, prominent figures in society, television programming, educational curricula, cultural norms, and societal expectations.

At this juncture, the political actor, whose objective is to attain power, should endeavour to appeal to the widest possible target audience by disseminating optimised messages that are consistent and do not contravene one another, taking into account the heterogeneous characteristics of the electorate. Concurrently, it should possess the attributes that can transform the target audience that it does not currently resonate with. This is achieved through the use of political marketing. A multitude of factors, activities and campaigns, including messages, narratives, images, promises, values, personalities and organisational structures, can influence and persuade voters and thus constitute gains in the context of political marketing. The objective of political marketing is to regulate and direct the actions of voters in a manner that is advantageous to the political entity in question, with the aim of fostering loyalty.

In this context, the objective of the research is to make a contribution to the new era by examining the factors affecting voters in Turkey. These factors include the expectations of the voters and the marketing activities that should be carried out to influence the decision-making behaviour of the voters in this direction. In order to achieve this objective, the current doctoral dissertations on the behaviours of voters regarding decision-making and persuasion processes were subjected to examination. The research presents comprehensive conclusions and recommendations for political campaigns and marketing strategies in the new era, with the objective of reaching the widest possible target audience. Consequently, post-modern political marketing activities and current studies are subjected to analysis. The existing knowledge is synthesised in order to propose new avenues for future research and to identify potential political actors for political campaigns and marketing strategies. In this regard, the research will provide a valuable contribution to the field by identifying potential avenues for future research and offering a reference point for practical applications and political actors.

Methodology

In this study, a combination of literature review and thematic analysis was employed to examine recent doctoral dissertations on voter behaviour.

1. A literature review was conducted. In the initial phase of the investigation, the website of the Council of Higher Education (YÖK) was searched by filtering the keywords (Voter Behaviour, Political Decision, Political Decision, Political Decision, Voter Decision, Political Persuasion, Political Persuasion, Voter Persuasion, Voter Decision, Voter Preference, Neuro Politics) according

to the parameters of the research project. Following the application of the aforementioned filters, the relevant doctoral theses were deemed suitable for inclusion in the study. Furthermore, a comprehensive literature review was conducted, analysing the sources cited by these theses in common. This method guarantees the systematic collection of data and a comprehensive analysis of the existing literature on the subject.

2. A thematic analysis was conducted on the data obtained. The data were subjected to a process of thematic analysis. In this process, the data obtained from the doctoral theses were subjected to careful coding. The main themes and sub-themes were identified, and the results were analysed through these themes. Thematic analysis enabled the identification of principal themes and patterns in voter behaviour, as well as a comprehensive interpretation of these findings.

By employing these methodologies, the dynamics and trends of voter behaviour were subjected to a comprehensive analysis and interpreted in comparison with existing literature.

Assumptions and Limitations

In this study, the doctoral theses of 2024 and the articles and other theses in the literature on the subject were used as data sources to determine the factors and criteria affecting voter behaviour, as part of an analysis of the subject matter. Accordingly, the data set comprises 2024 doctoral theses and related literature, representing the most recent research and findings in this field. This allows for the evaluation of the most recent trends and developments in political persuasion and decision-making processes.

The 2024 theses are digitally archived and readily accessible, which streamlined the data collection process.

The reliability of the doctoral theses is guaranteed by the comprehensive literature reviews and rigorous analyses they contain, which provide an in-depth perspective on the subject matter. Consequently, doctoral theses are prepared in accordance with established academic standards and are subjected to a rigorous review process, thereby enhancing the reliability of the data obtained.

In consideration of the aforementioned limitations, the findings and conclusions of this study are contingent upon the analysis of the aforementioned theses and relevant literature from 2024. Nevertheless, these findings could be reinforced by a more exhaustive review of the literature or the incorporation of supplementary data sources.

Literature review

The earliest and most foundational work on the art of persuasion is the classical Rhetoric, authored by Aristotle in the 4th century BC. The book delineates the principal tenets, design elements, and pragmatic domains of persuasion, employing the tripartite classification of persuasion for optimal efficacy: ethos, pathos, and logos. The term 'ethos' refers to the credibility of the source of the message. Pathos, or emotional appeal, is the transmission of messages in a way that evokes a strong emotional response in the recipient. The term 'logos' is used to describe the presentation of logical and rational arguments. For example, the use of statistical data to establish cause-effect relationships (Aristotle, 2007: 135). Given that the objective of rhetoric is to persuade, Aristotle's treatise 'Rhetoric', composed at that time, is regarded as the foundational text in the domain of political communication. The primary function of political marketing is to persuade (Aziz, 2013: 18, cited in Demir, 2018: 94). Furthermore, the principles of Aristotle's rhetorical theory of persuasion are supported by studies conducted by Başarır (2016), Toros (2020), Yeşil (2024), Balcı (2006) and Çadırcı (2010), which have yielded findings that corroborate the accuracy of this theory in the context of Turkey. It is evident that Aristotle's theory of rhetorical persuasion, which has informed discourse for millennia, has served as a source of inspiration for numerous subsequent theories of persuasion.

An analysis of the elements of persuasion influencing voter behaviour reveals that the most effective element is the leader. In a series of propositions regarding leader characteristics, Delibalta (2024) identified a number of key factors. These include charisma, commitment to the agenda, benevolence (in relation to social issues such as animal rights), power, nationality, populist appeal,

altruism, harmony with social values, ideology, capacity to express a vision, sincerity, politeness, ideological approach and prioritising religious values. In light of the various propositions that can be associated with election messages in relation to the factors influencing voting decisions, it is evident that the potential individual benefits that may accrue to the voter as a result of the election outcome represent a significant factor in the formation of this decision. This suggests that political actors should strive to communicate a message based on logical reasoning. It can be observed that there is a correlation between the source characteristics and the target audience. The characteristics of the source have an impact on the target audience. The source is characterised by authority, credibility and social attractiveness. As S. Deneçli and C. Deneçli (2014) asserted in their study, reliable sources facilitate attitude change through a series of mechanisms. Such individuals are perceived as experts, reliable, helpful, extroverted, sociable and composed. Expertise can be defined as the knowledge and ability attributed to the communicator. The term 'trust' is used to describe the perceived honesty, character and reliability of the source. Furthermore, sources perceived as likable, similar and attractive are also effective in influencing attitude change (Perloff, 2002: 152-170, cited in S. Deneçli & C. Deneçli, 2014). The suggestions of strong communication and strong oratory are classified under the category of message presentation. Furthermore, the analysis revealed that the impact of various communication channels, including home and tradesmen visits, media/social media, rallies, election posters, announcements, and brochures, on the voting decisions of the participants was evaluated. Each of these elements is defined as a discrete category (Delibalta, 2024). Indeed, the study conducted by Karataş (2021) on five variables related to source attractiveness, source credibility, source expertise, attitude towards advertising and purchase intention, using Ohanian (1990), Bruner & Kumar (2000) and Michael J. Baker & Gilbert A. Churchill, Jr. (1977), corroborates this categorisation.

The source credibility scale, as proposed by Ohanian (1990), comprises three dimensions: attractiveness, trustworthiness and expertise. Dimension 1 assesses the attractiveness, classiness, beauty, elegance and sexiness of the source conveying the message in the advertisement, while Dimension 2 evaluates the source's trustworthiness, honesty and sincerity. Furthermore, the third expertise dimension assesses the level of experience, knowledge, competence, and skill of the source. It can be observed that the scale is consistent with the concept of source credibility as outlined in Aristotle's rhetorical theory. Furthermore, Delibalta's (2024) investigation of the opinions of experienced and expert individuals as the primary determinant of one's voting decision is situated within the domains of both popularity and rationality. The primary determinants of my voting decision are my family and close acquaintances. The prevailing attitudes within the local community exert a significant influence on my decision to vote. I tend to vote in favour of the candidate who is portrayed most prominently in the media. These propositions were also subjected to analysis. These were also classified as instances of the popularity of the message within the scope of our research (Delibalta, 2024).

In Batar's (2024) research, the effect of social media is considered alongside the level of trust in one's social environment (family, close relatives, friends, etc.) regarding political issues. This is one of the propositions used in the research. Aymelek's (2024) research addressed the functionality of the campaign in the context of the Istanbul elections. The sample was subjected to discourse history analysis in accordance with the methodology proposed by Ruth Wodak. The prominent texts of the winning candidate, Ekrem İmamoğlu, were subjected to analysis. This scope was constructed within the framework of the political communication approach, with a particular focus on its impact on voter behaviour. The texts of the selected candidate are analysed in terms of their compatibility with the principles of the Theory of Communicative Action and the Theory of Deliberative Democracy. It has been observed that the content of the campaign evinces a historical development and structural consistency. Furthermore, the campaign diverged from the preceding polarising discourses and sought to unite two distinct voter groups. This approach enabled İmamoğlu to appeal to a more diverse

ideological spectrum, which contributed to his success. The argumentative strategies deployed in these sub-themes were subjected to analysis within the framework of the following argument types: 'Inclusiveness', 'Responsibility', 'Justice' arguments (topoi).

The proposition that achieving a state of social equality within the framework of a unified concept of citizenship is realistic is being argued in the context of diverse societal values. This argument pertains to the construction of a discourse on social peace aimed at fostering transformations in everyday life and directing social change. The deliberative democracy perspective, which opposes the narrowing of democratic space, seeks to reform the process wherein masses are excluded from politics and their influence is diminished (Aymelek, 2024). Jürgen Habermas's Theory of Communicative Action addresses the effective use of linguistic and non-linguistic elements to ensure that messages align with the leader's subjective world, the mission of the party, the values of the electorate, and universal principles. This theoretical framework offers a comprehensive approach to understanding the role of communication in society (Yıldırım, 2012). In their 2024 study, Gökgül analyses the narrative strategies employed by prominent political actors. The following terms are used to describe the various aspects of narrative: order (ordre), duration (durée), frequency (fréquence), mode (mode), and voice (voix). The theory is analogous to Aristotle's rhetorical theory. As the efficacy of the narrative contributes to the persuasiveness of the message and the subsequent influence on the voter, the form and content of the narrative, as well as the role of the narrator, are of significant importance in determining the persuasiveness of the message. It is essential to demonstrate the presence of the following elements within the narrative: characters, plot, time and place, conflict and resolution. Furthermore, the incorporation of emotional appeals is recommended. Furthermore, it is pertinent to note that this concept also bears resemblance to the rhetorical elements of the message, in that it concerns itself with the manner of presentation of the message, with a particular focus on the demographic characteristics, values and beliefs of the target audience, and the manner in which these are conveyed in a manner that is emotionally resonant and aligned with the target audience's affinity. Gökgül's (2024) study is comparable to Delibalta's (2024) study, in which the author revealed that voters are influenced by holistic memory policies and social memory policies. The objective of the texts analysed by Gökgül (2024) is to facilitate the dissemination of knowledge and memories of the past and the cultural heritage of the society in question, thereby reinforcing the collective memory. This is achieved through the implementation of educational initiatives, the use of the media, the erection of monuments, the establishment of museums, the organisation of festivals and similar means. This approach serves to reinforce the identity and values of the society in question by invoking past events and individuals. The evidence presented in Öç (2024) provides substantial support for the proposition that voter behaviour is shaped by political identities and social memory codes. Moreover, it has been demonstrated that the utilisation of social memory codes in political communication strategies can effectively inform voter perceptions and behaviours, play an instrumental role in shaping political perceptions and behaviours, and that ideological congruence and neurometric analyses can be effective in political campaigns. Güllüpınar (2013) developed a scale to determine the effect of specific persuasion techniques (namely, the Door Seeking Technique, the Door Closing Technique and the Fear Appeal Technique) on the overall effectiveness of persuasion. In regard to the door-knocking technique, the scale identifies the candidate's offering of favours to the voter, making visits and attending meetings organised by the voter, as factors that increase the likelihood of the candidate being preferred in the future. In this context, even minor achievements of the leader can serve as indicators for more significant achievements in the future. Furthermore, the provision of minor benefits by the leader to the voters or their relatives is also a significant factor. In the context of the 'closing the door' technique, the leader may request votes on a personal basis. In the event of rejection by the electorate, the candidate may experience a negative emotional response. In the event of rejection by the voter, the latter may be unable to decline the candidate's invitation to visit their residence. An alternative approach would be for the leader to offer the voter a role in the election

campaign. In such a scenario, the voter may perceive that, should they decline a candidate's proposal, they should at least be afforded the opportunity to vote for that candidate. In this context, it may become important for the leader to make promises and demands of varying degrees of significance. In the context of the Fear Appeal Technique, it is possible to consider the potential issues that may arise in the future. This may entail the candidate underscoring the potential adverse consequences that may befall the electorate in the future, or the voter seeking the most suitable candidate due to their concern about the possibility of being unemployed in the future. In the context of this technique, it can be assumed that the leader communicates a series of messages, including those related to the potential negative consequences that may arise if the opposition wins. Such messages encompass the potential harm to the voter's ideological and existential perspectives, as well as their personal well-being and autonomy. Furthermore, the leader may emphasise the adverse impact that such an outcome could have on collective citizenship (Cialdini, 2022).

In his doctoral study, Sunar (2024) demonstrated that the majority of voters tend to align their votes with their ideological beliefs. The preference of 58.2 per cent of respondents has already been established. Therefore, the emergence of different scenarios in opinion polls will not affect the aforementioned results. As confidence in public opinion polls grows, so too will the influence these polls exert on the formation of political preferences. It is of great consequence that public opinion polls are based on a reliable foundation. This situation is defined as a consensus. It is therefore recommended that the structure of the content of the messages be integrated with the political values of the voters. This criterion is founded on the communicative action theory of the Michigan School, as put forth by Habermas (1981), the Social Judgement Theory of Hovland (1961), and the findings of the studies conducted by Danacı and Parıltı (2021), Karataş (2021), Karavar (2021), and Abdimalikova (2021) in Turkey, which corroborate the veracity of these theories. Tosun (2024) conducted a study with the objective of elucidating the differences in the dimensions of political socialisation between generations in the context of two regions. The findings indicated that Generation Z displays a greater propensity towards party membership than the other two generations. A critical analysis of the most significant challenges currently facing Turkey reveals that Generation X identifies economic issues as the most pressing concern. Both Generation Y and Generation Z perceive education to be the most significant issue. This situation is characterised by the presence of rational messages.

As anticipated, the generational cohort known as Generation X is markedly influenced by familial and relational factors, which collectively shape their political views. This preference of Generation X, which has a passive structure in terms of obtaining information and accessing resources, is an acceptable result from a sociological perspective. Conversely, it is evident that Generations Y and Z are shaped by their individual personalities and the publications they consume in forming their political views. These findings are indexed with the popularity of the leader's message – social social evidence, as defined by Tosun (2024). A comparison of the attitudes and behaviours of the generations across the two regions reveals significant differences. It can be posited that individuals belonging to Generation Z, who are predominantly well-educated, exhibit a more tolerant social structure in comparison to other generations. It could be argued that this phenomenon is related to the intergenerational use of technological resources. An analysis of the evolution of political thought across generations reveals the pivotal role of education as a key variable. In this context, it can be argued that Generation X has a more traditional structure compared to the other two generations and is less able to keep pace with contemporary developments. Balcı (2006) also discussed the Elaboration Likelihood Model within the conceptual framework of his doctoral study, as well as the difference of opinion, one-way and two-way presentation of the message, and emotional and rational presentation of the message, within the scope of the characteristics of the persuasive message. Indeed, it is evident that S. Deneçli and C. Deneçli (2014) also addressed the Elaboration Probability Model in the context of propaganda and persuasion. Nevertheless, it can be classified as

a message theme in our research, in accordance with the aforementioned explanations regarding the one-way and two-way presentation of the message. An individual's capacity to persuade others is contingent upon their motivation and capabilities. Persuasion is contingent upon the presence of motivational and ability-related factors. When these factors are low, individuals tend to rely on cues such as source characteristics, rather than engaging in a thorough analysis of the relevant information (Jones et al., 2003: 180, cited in S. Deneçli & C. Deneçli, 2014). The following criteria may be considered: Cialdini (2022) Law of Reciprocity and Difference of Opinion technique; Habermasın (1981) Communicative Action theory; Hogan (2013: 56-57) Law of Expectation; He, Qiao, Wei (2009) as cited in Chang et al (2015) Social Social Evidence and Popularity of the Message technique; Martinet (1998: 48) style of the message; Balcı (2006), S. Deneçli & C. Deneçli (2014). Deneçli and C. Deneçli (2014) and Perloff (2002: 177-179) indicate that the message should be based on one-way and two-way presentation.

Chang, Yu, and Lu (2015) examine the dissemination of appealing messages on social media and the correlation between this diffusion and the congruence between message attractiveness and user popularity. The paper examines the role of appealing messages in social media marketing and explores the influence of various factors, including message appeal, popularity and argument quality, on users' preferences and sharing behaviour on social media platforms. The term 'popularity fit' is defined as the extent to which a message is perceived as attractive by the target audience. The popularity of messages is a significant factor influencing their dissemination to a broader audience. The Elaboration Likelihood Model (ELM) posits that the extent to which individuals interact with and reflect on messages encountered on social media platforms is contingent upon a number of factors, including the perceived attractiveness of the message, the extent to which it aligns with their existing beliefs and values, and the perceived credibility of the source. The research is based on the Elaboration Likelihood Model (ELM), which provides an explanation for the processes by which users perceive messages and interpret their effects. Consequently, Chang, Yu, and Lu (2015) demonstrate that appealing messages have a considerable impact on social media marketing, resulting in a favourable effect on popularity congruence and message diffusion.

Findings

CODING OF THE THEMES AND SUB-THEMES ADDRESSED IN THE STUDY ON THE CRITERIA OF VOTERS AND THE FACTORS AFFECTING THEM		
THEME (SIZE)	CATEGORY	CODE
LEADER CHARACTERISTICS	Leader Credibility	Attractiveness and Charismatic
		Being reliable and consistent
		Expertise, Competence and Merit
		Goodwill and Reciprocity The Goodness Factor and Love
		Intelligence
		Power, Authority and Self-confidence
		Social Skills
		Common point/Similarity
		Difference of Opinion
	Leader's Personality	Extraverted
		Compatible
		Responsible
		Emotionally Consistent
		Openness to Development and Experience
	Perceived Image of the Leader	Wise, Philosopher, Intellectual
		Vibrant, Dynamic and Enthusiastic
		Reputable
		Dignified, Serious
		Peaceful, Happy, Hopeful

		Sacrificer
		Bully, Headstrong, Lad
		Natural, Smiling, Sympathetic, Sincere, Humorous
		Gentle, Master, Fatherly
		Emotional
	Ideological Approach of the Leader	
MESSAGES FROM THE LEADER	Leader's Message Method	Rational
		Emotional
	Message Popularity	Comments related to Messages of Loved People in Society
		Comments on the Messages of People He Loves and Trusts Around Him
		Comments on the messages by journalists, writers, researchers and academics whom he cares about
		Perception of messages by the general public
		Perception of the messages by like-minded voters
		Perception of the messages by celebrities sympathised by the electorate
		Messages that more people like, share, respond positively to and support
	Difference of Opinion of the Leader's Message	The relevance of the message to life perspective and views
		The compatibility of the message with the opinion in terms of belief
		Harmony of the message with traditions, customs and culture
		Ideological relevance of the message
	Message Presentation	Diction
		Improvisation and Memory
		Fluency (Editing)
		Body Language

THE WEIGHT OF CHANNELS IN MAKING SENSE OF LEADER CHARACTERISTICS AND MESSAGES	
MESSAGE CHANNEL	Bazaar Market Street Talks
	Speeches from the Floor of the Assembly
	Social media video etc.
	Rally
	Press conference
	Participation in a TV programme with single or partisans
	TV programme discussion with competitors
	Participation in programmes where he answers questions from the public e.g. Babala etc.

	Posters
	Party/Election/Leader songs

In order for political actors to persuade voters, it is essential to determine the qualities they should possess, the platform they should utilise, the methods they should employ, the forms and strategies they should adopt, and the diction and body language they should utilise to convey their messages. This is particularly crucial within the context of political communication and marketing. Furthermore, it is evident that the manner in which the message is structured is of paramount importance in instances where there is a notable divergence of opinion or the potential for conflicting perspectives with the general electorate with regard to the content. What behaviours, expressions and discourses are desired by voters from political actors, and what characteristics are they looking for? In order to elucidate these questions, the table above was constructed based on the findings of the thematic analysis of the conceptual frameworks, theories, models, variables and propositions identified in the studies examined in the literature review. It is evident that previous studies, which fall outside the remit of this research project, have been examined in detail with a view to elucidating their contribution to the understanding of the present research. These studies have been found to be inspired by Aristotle's Rhetoric Theory. These studies are based on scientific substructures, including Message Learning Theory, the Cognitive Response Model/Elaboration Probability Model, the Functionalist Approach, the Social Judgement Theory, and the Communicative Action Theory. Furthermore, the criteria established are aligned with the studies of Cialdini (2006) and Cialdini (2022), which are based on six fundamental techniques of persuasion, including the creation of reciprocity, consistency, and commitment; the utilisation of social evidence; the revelation of liking; the appeal to authority; and the creation of a sense of scarcity.

Furthermore, the studies conducted in terms of persuasive message strategies have identified a number of key approaches, including Cialdini's, the foot-in-the-door technique, the door-in-the-face technique, message repetition, fear attraction, the law of reciprocity and the law of expectation.

In order to identify the common elements of the studies in the literature and practices in practice, it can be seen that the dominant view in the literature is that the characteristics of the leaders (source), the leader's messages, the platforms used by the leader in his messages (channel), the characteristics of the voters (recipient), voter preferences and thoughts (feedback) and noise are the key elements of the communication process used in political persuasion.

Conclusion and Recommendations

The findings will inform future research by elucidating the transformations, repercussions, and implications of political marketing and communication activities in Turkey within the context of evolving global political dynamics.

- Message Recipient Voters

As can be observed, an analysis of the existing literature on voter behaviour reveals that there are a multitude of factors that influence the manner in which individuals engage with the political process. These include the individual's ideological approach, political values, political attitudes, demographic and sociological structures, geographical life characteristics, personality traits, and their capacity to exert and receive influence from their environment. These behaviours and attitudes exert an influence on a number of other attitudes and behavioural variables, including political affiliation, political loyalty, voting preferences, membership of a political party, participation in activities and events, donations, participation in debates, sharing on social media, and so forth.

- Source of the Message Political Actors

It is seen that the criteria to be examined within the scope of the political actor's influencing the voters by providing trust are; Attractiveness and Charismaticism, Reliability and Trustworthiness, Expertise and Merit, Goodwill, Power and Authority, Personality, Ideological Approach, Social Skills, Commonality and Image.

- Message

The analyses of messages related to narratives, texts and social media posts by political actors reveal the significance of several key criteria. These include the subject of the message, the language used, the presence of social proof and popularity, the expression of differing opinions, the use of humour, the style of presentation (including diction, flow, order, improvisation and memory, as well as body language), and the rationality, emotional aspects, unidirectionality and bidirectionality of the messages.

- Channels of the Message

The utilisation of a multitude of communication channels is employed by political candidates to disseminate their messages to the electorate. These include street speeches, addresses in Parliament, social media videos, rallies, press conferences, appearances on television programmes, discussions with opponents on such programmes, participation in programmes where the candidate responds to questions from the public (e.g. 'Babala') and the display of campaign posters. Additionally, the use of party, election and leader songs is a further avenue of communication.

It will thus be possible to determine which leader with which characteristics will be more preferable to the target audience and which leader with which characteristics will be successful in being preferred as a persuader among alternative candidates. This will be achieved by applying a suitable technique and strategy to a selected set of sub-messages on a specific platform on a given subject, as well as to a set of sub-messages, words, behaviours and emotions.

The weight levels of all the components that constitute the political persuasion process, along with the criteria associated with these components, can be determined through the use of multi-criteria decision-making methods. The relative importance of each criterion can be determined according to the voting group in question.

The determination of the principles and criteria that the voters, as the recipients of the political communication process, will utilise to make a decision, the identification of the relative importance of these criteria according to the voter characteristics, and the scientific investigation of any differentiations between the voter characteristics and the criteria weights, as well as the identification of the criteria associated with each level, will prove invaluable in practical applications. The data and analyses on the weights and scores of the criteria that voters desire and anticipate will inform the development of more efficacious and persuasive political marketing communication activities directed towards voters

Recommendations

- The importance of diversity and polyphony is becoming increasingly evident. The advent of postmodern marketing has facilitated the articulation of diverse perspectives from various communities and individuals. This has the effect of rendering campaigns more inclusive and diverse.

- Voters are now better informed and have greater access to information. It is therefore recommended that future campaigns should be conducted with greater transparency, interaction and participation.

- In the context of a rapidly evolving political environment, post-modern political marketing requires a degree of flexibility and adaptability. This necessitates the continual updating of campaigns and the deployment of innovative strategies.

- The most striking result of the findings obtained at the thematic analysis within the scope of the literature review is the dearth of comprehensive research and data analysis on the direct practical applications and effects of artificial intelligence in political marketing. This is despite the large number of theses on social media and digital platforms in the field of political marketing and the mention of artificial intelligence technologies in these theses, which serve to underline the importance of the subject and suggest future studies. The dearth of comprehensive research and data analysis on the direct practical applications and effects of AI tools in political marketing may have significant negative consequences. This paucity of research precludes the integration of scientific studies on this

topic with global dynamics, thereby impeding our capacity to comprehensively understand and effectively target voter behaviour. Furthermore, the dearth of exhaustive research and data analysis on the immediate practical applications and consequences of AI tools in political marketing constrains the transparency of political actors' activities and the visibility of the competition between them to implement more personalised and immediate campaigns.

- A further area of current interest within this field that would benefit from further investigation through additional research is neuro-politics. In the preceding five-year period, two doctoral theses have been completed.

References

- Abdimalikova, A. (2021). *Müştəri İkna Sürecinde Kullanılan Yöntemler: Hazır Giyim Mağazaları Örneği* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı, Kayseri
- Aristoteles. (2007). *Retorik*. (Çev. R. Türker). İstanbul: Say Yayınları
- Aymelek, U. C. (2024). *Millet İttifakı'nın 2019 İstanbul yerel seçim kampanyasının müzakereci demokrasi ve iletişimsel eylem perspektifinden analizi* (Yayınlanmış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı.
- Balcı, Ş. (2006). Seçmenleri Etkileme Sürecinde Siyasal Reklamcılık Olgusu 1999 Genel Seçimleri Örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (16), 139-157.
- Başarır, M. (2016). Retorik İkna Bileşenlerin Siyasi Liderlerce Kullanımı: İktidar Ve Ana Muhalefet Liderlerinin Tbm grup konuşmaları üzerine bir analiz. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 4(2).
- Batar, H. (2024). *Dijital iletişim çağında siyasal katılım ve karar verme: Türkiye gençliği üzerine bir araştırma* (Yayınlanmış doktora tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Chang, Y. T., Yu, H., & Lu, H. P. (2015). Persuasive messages, popularity cohesion, and message diffusion in social media marketing. *Journal of Business Research*, 68(4), 777-782.
- Cialdini, R. B. (2022). *İknanın psikolojisi*. MediaCat Yayınları.
- Çadırcı, A., & Avukat, S. (2010). Retorik-Aristoteles. *Hukuk Gündemi*, 92.
- Delibalta, A. F. (2024). *Liderliğin devam ettirilmesinde holistik bellek siyasetinin rolü: Yerel yönetimler örneği* (Yayınlanmış doktora tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Demir, M. İ. (2018). Siyasal iletişim: Kavramsal bir derleme. *Uluslararası Sanat Kültür ve İletişim Dergisi*, 1(1), 79-104.
- Deneçli, S., & Deneçli, C. (2014). Propagandada İknanın Yeri/The Place of Persuasion in Propaganda. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(28), 35-48.
- Gökçül, A. N. (2024). *Siyasal iletişimde politik anlatı analizi* (Yayınlanmış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı, İstanbul.
- Güllüpunar, H. (2013). Seçmen tercihlerinde kapı aralama, kapı kapatma ve korku çekiciliği tekniklerinin etkilerinin tespitine dönük bir araştırma. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(3), 1179-1200.
- Habermas, J. (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns* [İletişimsel eylem teorisi]. Frankfurt: Suhrkamp.
- He, W., Qiao, Q., & Wei, K. K. (2009). Social relationship and its role in knowledge management systems usage. *Information & Management*, 46(3), 175-180.

Karataş, M. (2021). *Dijital pazarlama çağında Instagram fenomenlerinin tüketici satın alma davranışlarına etkisi* (Yüksek lisans tezi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü). Tekirdağ: Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi.

Karavar, M. (2021). Sosyal Medya Reklamlarında İkna Edici Mesaj Ve Kaynak İnanılabilirliği: Mikro Şöhretler Üzerine Bir Araştırma. *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 127-139.

Ohanian, R. (1990). Construction and validation of a scale to measure celebrity endorsers' perceived expertise, trustworthiness, and attractiveness. *Journal of advertising*, 19(3), 39-52.

Öç, B. (2024). *Toplumsal hafıza kodlarının siyasal algıları ve davranışları belirlemedeki etkisinin nörosiyaset ekseninde EEG ile analizi* (Yayınlanmış doktora tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Anabilim Dalı, Ankara.

Şenbabaoğlu Danacı, E., & Parıltı, N. (2021). Sosyal Yargı Kuramı Perspektifinde Genç Tüketicilerin Davranışsal Niyetlerinin Oluşumunda İlgilenim Düzeylerinin Etkisi. *Atatürk University Journal of Economics & Administrative Sciences*, 35(1).

Toros, S. (2020). Retorik, ikna ve tasarım jürisi. *Yedi*, (23), 11-20.

Tosun, A. (2024). *Demokratik vatandaşlık ve siyasal katılım bağlamında kuşaklar üzerine bir alan araştırması* (Yayınlanmış doktora tezi). Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Karaman.

Üçer Sunar, P. (2024). *Kamuoyu araştırmalarının siyasal tercihler üzerine etkileri* (Yayınlanmış doktora tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Muğla.

Yeşil, M. (2024). Aristoteles Açısından Siyasal Retorik: Unsurlar ve İkna Tarzları. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 14(14: 2), 301-324.

Yıldırım, Y. (2012). İletişimsel Eylem Kuramı Işığında Siyasal İletişim ve AK Parti Örneği. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7(1), 195-225.

MİFOLOJİ ŞÜUR KONSEPSİYASI: MİFOLOJİ QAVRAMDA XAOS–KOSMOS MÜNASİBƏTLƏRİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

Fərah Cabbar qızı Cəlil
filologiya elmləri doktoru, professor
Mingəçevir Dövlət Universiteti
farah.calil@mdu.edu.az

İbtidai cəmiyyətlərdə mif insanın həyatı qavramasının əsas ifadə forması idi. Bu mənada miflər insanın təbiətə, onu əhatə edən mühitə, bütünlükdə dünyaya münasibətini ifadə edirdi. İbtidai insanın məntiqi ilə bağlı bir çox mifşünasların gəldikləri ortaqlar bundan ibarətdir ki, əvvəla, hələ ibtidai insan özünü onu əhatə edən mühitdən təbii və sosial mənada kənarda təsəvvür etmirdi. İkincisi isə, L.Levi-Brülün təbiri ilə desək, məntiqi elementlərin diffuziyalılığı, ibtidai düşüncənin bölünməzliyi, hələ də tam olaraq emosional, affektiv-motor sferadan ayrılmaq şərti ilə mifoloji məntiqin əsasını təşkil edirdi. Bunun nəticəsində, miflərdə ümumilikdə təbiətin sadələşməsinə insanlaşdırılması və mədəni (sosial) obyektlərin geniş “metaforik” müqayisəsi yaranmışdı (2, s.9).

Bir sözlə, insan təbiəti canlandırır və ona şəxsi xüsusiyyətlərini aid edirdi. Y.E. Qolosovker isə müəyyən mənada Levi-Brülün bu fikirlərinə bir qədər fərqli yanaşır və “Mifin məntiqi” əsərində fikrini belə əsaslandırır: “Fəlsəfənin iki əsas cərəyan və tiplərindən birinin, belə deyək də, elmi fəlsəfənin təxəyyülə etibarsızlığı elmdə də təxəyyülün məntiq və psixologiyasına qarşı laqeyd

münasibət formalaşdırdı. Məhz elə buradan da “mifoloji təfəkkür” anlayışının kökləri gəlir. Mifoloji təfəkkür haradasa bilginin antipodu kimi qavranılan, təxəyyülün, diksiniş və diksindirən fantaziyanın hakimiyyəti altında olan düşüncədir. Odur ki, mifoloji təfəkkür yalnız ibtidai və primitiv təfəkkür kimi qəbul edilir, təfəkkürün özü isə infintil düşüncə səviyyəsinə endirilir.

M.İ.Steblin-Kamenskinin də mifin mahiyyətinə öz fəlsəfi yanaşması mövcud idi. O, “Mif” əsərinin “Mifin nəzəriyyəsi” bölümündə əsatirlə bağlı fikirlərini belə ifadə edirdi: “Baxmayaraq ki, mifin tədqiqi ilə bir çox elm sahəsi məşğul olur: ədəbiyyatşünaslıq və folklorşünaslıq, etnoqrafiya və antropologiya, miflər haqqında elm və dinlər haqqında elm və baxmayaraq ki, miflə bağlı geniş ədəbiyyat mövcuddur, onun əsası hələ də müəmmalıdır. Görəsən nə üçün rəvayət edilən həqiqət olmasa da həqiqət kimi dərk olunurdu? Mifin nə olduğunun əsas mahiyyətinin dərkilə bağlı bu suala hələ də qənaətbəxş cavab tapılmayıb. Bununla yanaşı bəlli deyil ki, nə üçün mifdə nəql olunan real fakt kimi dərk olunurdu, həm də bəlli deyil ki, miflər nə üçün yaranırdı, o, insan şüurunda nəyə istinad olunurdu və s. Yox əgər mifin yarandığı və yaşadığı kəslərin arasında mif haqqında danışılanlar real idisə, demək bunun nəticəsi olaraq onlar üçün mif personajları yaxud mifdə bəhs olunan hadisələr obyektiv gerçəklik qədər real idisə, o zaman aydındır ki, nəql olunan varlıqlar və ya hadisələr nə isə “məna ifadə edə bilməzdi”, nəyinsə şərti mənalara, işarələri ola bilməzdi. Axı, məsələn real mövcud olan kimi dərk edilən, eyni zamanda yalnız mövcud olan nəyinsə uydurulmuş simvolu, mənasını ifadə edən kimi dərk oluna bilməzdi” (3, s. 1).

İbtidai cəmiyyətlərdə mifin insan şüurundakı mahiyyətini araşdırmaq üçün əsas vasitələrdən biri də dünya xalqlarının miflərinin qarşılıqlı şəkildə araşdırılması oldu. Bu hal problemin həlli üçün əsas vasitələrdən birinə çevrildi. Belə ki, mif mütəxəssisləri mifləri bir araya toplamaqla və onları müqayisəli şəkildə araşdırmaqla mifin mahiyyətinə aydınlıq gətirməyə çalışdılar. Antropoloji məktəbin yaradıcılarından olan C.C. Frezer bütün dünya xalqlarının miflərini bir yerə toplamağa cəhd göstərərək mifin əsasında ayinlərin yer aldığını isbatlamağa çalışmışdı. C.C.Frezer “Qızıl budaq” əsərində miflə bağlı belə bir fikir irəli sürürdü ki, mif ibtidai elmdir və onun əsas funksiyası ayinlərin izahı üçün nəzərdə tutulub. M.İ. Steblin-Kamenski C.C.Frezerin bu nəzəriyyəsinə belə münasibət bildirirdi: “Miflə ayinin bir-biri ilə sıx bağlı olması danılmazdır. Lakin hələ də mədəni inkişafdan geri qalan bir çox xalqların miflərinin araşdırılması bu mərasim nəzəriyyəsinin o qədər də sadə olmadığını sübut edir. Beləliklə də elə miflər mövcuddur ki, onlar yalnız ayini izah etmir. (Buna bəzi “Edda” miflərini də aid etmək olar). Elə miflər də var ki, onlar mərasimlə müşayiət olunmur. Bəzi xalqların mifləri çox, mərasimləri isə azdır. Yaxud əksinə, bəzən elə olur ki, miflər ayində icra olunur, lakin heç bir mif mətnindən istifadə olunmur. Buradan da belə qənaətə gəlmək olar ki, miflə mərasimin əlaqəsini mütləq şəkildə qəbul etmək düzgün deyil və buna isnad edərək mifin mahiyyətini açmaq doğru olmaz” (3, s. 12).

Miflə bağlı formalaşan daha bir maraqlı konsepsiya K.Levi-Strossun “strukturalizm” nəzəriyyəsi ilə bağlıdır. K. Levi-Strossun əsas məqsədi mifin strukturunu formalaşdırmaq idi. O, miflə bağlı belə bir fikir irəli sürürdü ki, mif ölmür, o, bir şəkildən digər şəkə keçir. Bunun isə əsasında mifin transformasiyası və interpretasiyası yer alırdı.

“Dinin fəlsəfəsi” əsərinin müəllifi M. Tompson isə miflə simvollar arasında dərin əlaqə görür və bu fikrini belə izah edirdi: “Miflər insanın özünüdərkini müxtəlif aspektlərini ifadə edən süjetlərdir. Buna görə də bir çox qədim miflərdə dünyanın yaradılmasından, o biri dünyaya gedişi gözləməkdən, dünyanın sonundan bəhs olunur. Onlar simvollarla zəngindir. Bu simvollar cərgəsi narrativ formada ifadə olunur. Mif hərfi mənada dillə ifadə oluna bilməz. Hərfi mənada mif həqiqət ola və ya olmaya bilməz. Bu, prinsipə, o qədər də vacib deyil. Mif ona daxil olan söyləmələr və simvolların sayəsində mif olur” (4, s. 88).

Mifin belə xarakteri onun səbəb-nəticə əvəzlənməsindən doğur. Belə ki, əşyanın mənşəyi onun mahiyyəti kimi dərk edilir. Bu isə mifin genetikidir. Bu səbəbdən də mifin məzmunu ibtidai düşüncədə real qəbul olunur. K. Levi-Strossun təbiri ilə desək, mifin “praqmatik” xarakterində “ali reallıq” kimi dərk edilir. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, mifdə reallıq və fəvqəltəbiilik

arasında fərq yoxdur. Bu fikri isbat edən əsas faktor bir az öncə də qeyd etdiyimiz kimi, ibtidai inanc sistemində bütünlüklə öz əksini tapır.

Mifoloji sistemdə əsas yerlərdən birini də dünyanın yaranması və sonu ilə bağlı miflər tutur. İbtidai inanc sistemində yer alan əsas miflər Xaos-Kosmos əlaqələri üzərində qurulub. Bu miflərdə dünyanın əvvəli, yaranması və sonu ilə bağlı düşüncələr özünəməxsus şəkildə ifadə olunurdu. Miflərin mahiyyətini dərk etmək üçün əsas vasitələrdən biri də müxtəlif xalqların Xaos-Kosmos anlayışını qarşılıqlı şəkildə təhlil etməkdir. Bunun vasitəsi ilə isə uyğun mif motivlərinin genezisində yer alan əsas faktorunu üzə çıxarmaq mümkündür. Mifoloji düşüncədən qaynaqlanan tipoloji uyğunluq ibtidai insanın sosial-psixoloji durumunun açılmasına xidmət göstərir. Bunu nəzərə alaraq, araşdırma zamanı tipoloji-müqayisəli metoddan istifadə etməklə ibtidai insanın təfəkküründə mifin mahiyyətini önə çıxarmaq olar.

Qədim xalqların miflərində dünyanın əvvəli, yaranması və sonu ilə bağlı bir çox söyləmələr mövcuddur. Bu hal mifoloji düşüncədə Xaosdan Kosmosa keçidlə müşahidə olunmaqdadır. Xaosdan Kosmosa keçid hər bir xalqın düşüncəsində özünəməxsus şəkildə ifadə olunmaqdadır.

Bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, əslində Xaos özündə zaman və məkan sonsuzluğunu ehtiva etməklə yanaşı bütün elementlərin qarışığını, yəni materiyanın amorf vəziyyətini ifadə edirdi. Xaosun əsas əlaməti dünyanın ondan yaranmasıdır. Məhz onun tərkibindəki enerjiden dünya yaranır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Qolosofer Y.E. Mifin məntiqi. Tərcüməçi: Aydın Talıbzadə, Bakı. BSU, Kitab aləmi, 2006, 316 s.
2. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. М., Атеист, 1930, 337 с.
3. Стеблин-Каменский М.И. Миф. Л., Наука, 1976, 104 с.
4. Томпсон М. Философия религии. Пер. с англ. Бушуева Ю.М., Фаир-Пресс, 2001, 384с.

GLOBAL EDUCATION TODAY: CORE ASPECTS AND EMERGING TRENDS

^{1,3}Nadiia Bocharova, ^{2,3}Iryna Fedotova

¹Candidate of Economic Sciences, Associate Professor

bocharova.n.a.xnadu@gmail.com

²Doctor of Economic Sciences, Professor

irina7vf@gmail.com

³Kharkiv National Automobile and Highway University, Ukraine

The world faces unprecedented challenges, from climate change and biodiversity conservation to economic globalization and social integration. Education is a key factor in preparing the younger generation to respond effectively to these challenges, foster a sustainable society, and develop a responsible attitude toward the future of the planet. Rapid technological advancement is reshaping the job market, creating new professions while others disappear. The education system must adapt to equip students with the skills needed to thrive in this new context. Understanding modern educational trends allows for better preparation to meet the demands of the digital economy and automation.

Globalization requires a global perspective and cooperation. Education plays a crucial role in preparing young people to live and work in an international environment, promoting intercultural dialogue, and fostering a sense of global civic responsibility. Modern education faces the challenge of providing equal access to quality education for all, regardless of social status, ethnicity, or physical abilities. Research into trends that support a more inclusive and equitable education system is essential for building a just society.

In an era of constant change, learning does not end at school or university. The development of lifelong learning is a response to the need for continuous knowledge and skill updates. Research in this area highlights practical ways to implement this concept.

Considering these aspects, it becomes evident that studying the current state of education and its trends is not only relevant but essential to fostering a society capable of addressing today's challenges and future prospects. The modern state of education worldwide is a dynamic, multifaceted system undergoing significant changes and challenges. The influences of globalization, technological progress, environmental shifts, and socio-economic fluctuations have created a new educational environment that demands adaptation, innovation, and flexibility.

One of the most prominent features of modern education is its digitalization. The use of internet technologies, mobile apps, virtual and augmented reality in the educational process is transforming traditional teaching methods and approaches. E-textbooks, online courses, and self-learning platforms like Coursera, EdX, and Khan Academy offer learning opportunities unrestricted by time or location. While this has made education more accessible, it also raises questions about the quality and effectiveness of online learning.

Globalization supports the integration of educational systems, fostering the exchange of knowledge and experience across countries. International academic exchange programs, joint research initiatives, and collaboration among universities on different continents open new horizons for students and educators alike. However, this also poses the challenge for educational systems to prepare students for effective intercultural communication and work in an international environment.

Modern education increasingly emphasizes principles of inclusivity and equal access to learning for all. This includes not only integrating individuals with special needs but also ensuring quality education for minorities, low-income groups, and people in remote areas. Despite these efforts, global educational inequality remains a pressing issue.

Education today faces numerous challenges, from the digital divide between countries to a shifting job market that requires new skills and competencies. Critical thinking, creativity, teamwork, and adaptability to a rapidly changing environment are becoming essential skills for modern individuals. In response, educational systems worldwide are exploring ways to integrate the latest technologies into the learning process, develop inclusive programs that meet diverse student needs, and create a global educational space where everyone has the opportunity to receive a quality education.

Overall, the current state of global education reflects a shift toward more flexible, inclusive, and technologically advanced learning models that meet the needs of modern society. Education development remains key to solving many global issues and supporting sustainable human progress. Several key trends are shaping the modern educational landscape, transforming teaching and learning approaches worldwide. Let's explore some of the most important ones:

1. Personalized Learning.

A tailored approach to each student, considering their abilities, interests, and learning pace, is becoming more widespread. Technology enables the analysis of students' learning needs, adapting educational content, tasks, and exercises to fit individual profiles. This approach enhances learning efficiency and student engagement.

2. Digital Literacy and Game-Based Learning.

As digital technology evolves, digital literacy is becoming an essential part of education. Game elements are incorporated into the learning process to boost motivation and improve content retention. Using game mechanics and simulations helps students better understand complex concepts and develop practical skills.

3. STEM and STEAM Education.

Education in science, technology, engineering, and mathematics (STEM), along with the integration of the arts (STEAM), is gaining popularity. This approach fosters critical thinking,

creativity, and problem-solving skills through interdisciplinary learning, preparing students for careers in a rapidly changing technological world.

4. Lifelong Learning.

In a world of constant change and new technologies, learning does not end with a diploma. Lifelong learning is now crucial, as individuals must regularly update their skills and knowledge to stay competitive in the job market. This trend fuels the growth of online courses, micro-credentials, and other forms of flexible education.

5. Environmental Education and Sustainable Development.

Growing awareness of the need to protect the environment and promote sustainability is leading to the integration of environmental education in school and university curricula. Education for sustainable development teaches young people to be responsible toward future generations and understand the connection between humanity and nature.

6. Global Integration and Collaboration.

In a world where global issues demand collaborative solutions, educational institutions are increasingly working together internationally to develop joint programs, exchange knowledge, and enhance the quality of education. International research projects, student exchanges, and educational partnerships foster cultural exchange and global understanding.

These trends collectively demonstrate how education is adapting to meet the demands of a rapidly evolving world, focusing on creating well-rounded, responsible, and skilled individuals prepared for the future.

Research into the current state of education and the identification of key trends shaping its future are accompanied by numerous challenges and issues. These obstacles cover a wide range of aspects, from technological factors to socio-economic inequalities. The main challenges include:

1. Unequal Access to Quality Education.

Despite advancements in global education, a large portion of the world still faces fundamental barriers to educational access. The gap between developed and developing countries, urban and rural areas, and various socio-economic groups leaves millions of children out of school or with limited access to quality educational resources.

2. Outdated Curricula.

Many educational systems continue to use outdated curricula and teaching methods that do not meet the needs of the modern job market. Rapid technological advancements and shifts in the global economy require flexible curricula that can adapt to new conditions and demands.

3. Digital Divide.

While technology holds the potential to revolutionize education, it also creates a digital divide. Students in areas with limited internet access or technological resources are at a disadvantage compared to peers from more affluent communities. This disparity leads to unequal learning and development opportunities.

4. Teacher Training and Adaptation.

Updating curricula and integrating new technologies demand continuous professional development for teachers. Many educators may find it challenging to adapt to new teaching methods or incorporate digital tools into their instruction, especially without adequate support and resources.

5. Student Health and Well-being.

Growing pressure and stress related to academic demands, particularly amid the COVID-19 pandemic, underscore the need for psychological support for students. Ensuring student health and well-being should be a priority in modern educational systems.

6. Assessing Education Quality.

Measuring and evaluating the quality of education remains complex. Striking a balance between standardized tests – often criticized for overgeneralization and lack of adaptation to

individual student needs – and alternative assessment methods, which may be more flexible but challenging to standardize, is a pressing issue.

These challenges, summarized in Table 1, highlight the obstacles and complexities in evolving global education to meet current demands and future needs.

Table 1 - Key aspects of the study of the current state of education and related difficulties

Key Topic	Difficulties and problems

Unequal access to education	- Lack of resources in developing countries

- The gap between urbanized and rural areas	

Outdated curricula	- Inability to meet the needs of the modern labor market

- Difficulties with the integration of new technologies	

The Digital Divide	- Limited access to the internet and technological devices

- Inequalities in digital literacy	

Teacher training and adaptation	- The need for continuous professional development

- Difficulties in adapting to new teaching methods	

Student Health and Well-Being	- Stress and psychological problems among students

- Lack of support systems	

Assessment of the quality of education	- Challenges in standardization of assessment

- Finding a balance between different valuation methods	

These and other challenges require a comprehensive approach that includes innovation in teaching and learning, political commitment, and investments in educational infrastructure and resources. Addressing these issues is crucial for creating a fair and effective global education system.

Thus, research into the current state of global education highlights a range of important aspects and trends that significantly influence the development of educational systems worldwide. Education is becoming increasingly globalized and integrated with digital technologies. While this opens new possibilities for learning and teaching, it also raises questions about access and equality.

Despite progress, unequal access to education remains a pressing issue. Differences in the quality and accessibility of education across regions and socio-economic groups emphasize the need for additional efforts to ensure educational equity. The modern labor market demands that educational systems quickly adapt to new conditions. This entails not only incorporating new technologies and skills into curricula but also fostering critical thinking, creativity, and adaptability.

In a world where knowledge quickly becomes outdated, lifelong learning has become essential for personal and professional development. This requires the creation of accessible and flexible learning opportunities for people of all ages. Defining and assessing educational quality remains a complex task, underscoring the need for more effective evaluation mechanisms that account for the diverse aspects of the educational process.

Student health and well-being are gaining importance. Educational systems should integrate well-being support into their programs and policies. Understanding environmental issues and sustainable development is becoming an integral part of education, underscoring the necessity of fostering a responsible attitude toward the environment.

Given these conclusions, it is evident that the future of education depends on the ability of educational systems to adapt to a rapidly changing world. This requires an innovative approach to teaching and learning, global collaboration to address educational challenges, and a focus on creating inclusive, accessible, and high-quality education for all.

References

1. Melnychenko, O. V. (2023). Perspektivy rozvytku suchasnoyi nauky: osvitolohichnyy aspekt [Prospects for the development of modern science: educational aspect]. *Neperevrna profesiyna osvita: teoriya i praktyka*, (1), 1–10.

2. Nalyvaiko, L. R., & Martsenyuk, L. V. (2020). Suchasnyy pohlyad na perspektyvy rozvytku dystantsiynoho navchannya u vyshchiiy osviti [Modern view on the prospects for the development of

distance learning in higher education]. Naukovyy visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. Seriya PRAVO, (62), 57–64.

3. Rostoka, M. L. (2022). Informatsiyno-analitychnyy suprovid modernizatsiyi i reformuvannya suchasnoyi osvity v umovakh fors-mazhorneykh obstavyn, transformatsiynykh zmin i tsyfrovizatsiyi suspilstva (2019–2022 rr.) [Information-analytical support for the modernization and reform of modern education in conditions of force majeure, transformational changes, and digitalization of society (2019–2022)]. In Diialnist NAPN Ukrainy shchodo naukovo-metodychnoho zabezpechennia modernizatsii ta reformuvannia osvity (pp. 38–66). Vinnytsia: TVORY.

4. Shvydun, L. (2021). Osvitnia mobilnist u prostori hlobalizovanoho svitu [Educational mobility in the space of a globalized world]. Naukovo-teoretychnyy almanakh Hrani, 24(5), 27–34.

DİL EĞİTİMİNDE YAPAY ZEKA DESTEKLİ YENİ NESİL EĞİTİM TEKNİKLERİNİN TASARIMI

¹Cemal Yılmaz, ²Vefa Maharramova

¹Prof. Dr.

Gazi Üniversitesi, Türkiye

cemal@gazi.edu.tr

²filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Mingəçevir Devlet Üniversitesi

vafa.maharramova@mdu.edu.az

Tasarım

İnsanoğlu kendi işini kendisi gibi yapabilen makineler (robeotlar) yapma düşüncesiyle her geçen gün gelişen teknoloji yapay zekâ kavramını ve yapay zekâ ürünlerini hayatımızın bir parçası haline getirmiştir [1].

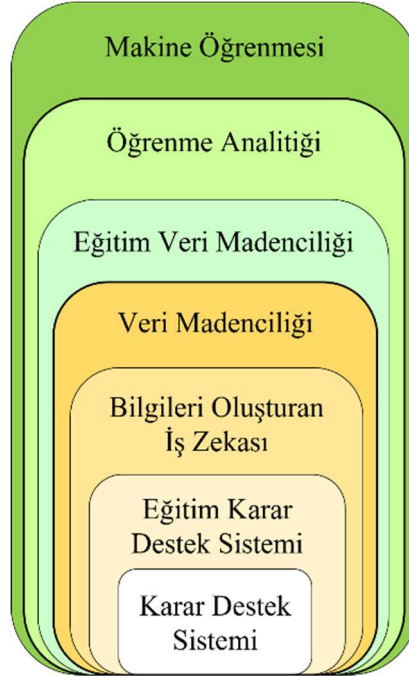
Yapay zeka tabanlı teknolojik uygulamalar; otomatik çeviri, ses tanıma ve telaffuz kontrolü, dil analizi ve geri bildirim, konuşma ve diyalog sistemleri olarak da karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca yapay zeka tabanlı uygulamalar ile eğitim alanında çeşitli tasarımlar gerçekleştirilmektedir. Yapay sinir ağları, Genetik algoritmalar, destek vektör makinesi, karar ağaçları ve kümeleme tasarımları ile kişiselleştirilmiş öğrenme süreçleri geliştirilmektedir [2]. Ayrıca sanal gerçeklik, artırılmış gerçeklik kullanarak oyun tabanlı öğrenme, uygulama toplulukları, uyarlanabilir teknolojiler geliştirilmektedir. Şekil 1’de Eğitim için karar destek sistemlerinin gelişimi ve son küme olarak verileri kullanarak öğrenme gerçekleştiren makine öğreniminin yer aldığı görülmektedir [3].

Kişiselleştirilmiş ders planları için tasarlanan yapay zeka destekli uyarlanabilir öğrenme sistemleri ile Yabancı Dil eğitiminde; yapay zeka karakterleriyle gerçek dünyadaki konuşmaların pratiğini yapmak, konuşma, telaffuz ve dil bilgisi konularında anında geri bildirim sağlayan gerçekçi konuşmalar, telaffuz ve dilbilgisini geliştirmek için anında öneriler sunan Gerçek Zamanlı Geri Bildirim sağlayan, kullanıcıların belirli kelimelere, ifadelere ve cümle yapılarına odaklanmasına “Özelleştirilebilir Uygulama” olarak tanıyan uygulamalar mümkün olmuştur [4].

Tasarlanan Yapay Zeka tabanlı Yabancı Dil eğitimi uygulamalarının yaygın özellikleri şunlardır.

- Konuşma, telaffuz ve dil bilgisi konularında anında geri bildirim sağlayan
- Gerçekçi konuşmalar
- Telaffuz ve dilbilgisini geliştirmek Gerçek Zamanlı Geri Bildirim
- Sözlü iletişime ilişkin ayrıntılı geri bildirim için Ses Kaydı ve Çağrı Analizi
- Etkileşimli diyaloglar
- Dil öğrenimi için özel olarak tasarlanmış yapay zeka destekli konuşmalar

- Otantik yerel aksanlarla insana yakın ses teknolojisi
- Hatalardan etkili bir şekilde ders çıkarmak için anında düzeltmeler ve çeviriler
- Kişiselleştirilmiş yanıtlar ve geri bildirimlerle yapay zeka destekli konuşmalar

Şekil 1. Eğitim için karar destek sistemlerinin gelişimi [1].

Yapay zeka tabanlı eğitimde her kullanıcının ihtiyaçlarına, hızına ve hedeflerine göre kişiselleştirilmiş öğrenme süreçleri sağlanmaktadır. Konuşma tanıma teknolojisi ve doğal dil işlemeyi bir araya getiren yapay zeka dil öğrenme uygulamaları, telaffuz ve dil bilgisi konusunda anında geri bildirim sunarak öğrencilerin dil becerilerini geleneksel yöntemlere göre daha hızlı geliştirmeleri sağlanmaktadır [5].

Kişiselleştirilmiş öğrenme tekniğini ön plana çıkaran Yapay zeka destekli uygulamalar, öğrencilerin seviyesine uygun dersler sunarak motivasyonu artırmanın yanı sıra her bir öğrencinin güçlü ve zayıf yanlarını belirleyerek kişiye özel **öneriler sunmaktadır**. Kısaca kişiselleştirilmiş öğrenme tasarımı ile öğrencinin seviyesine ve ihtiyaçlarına uygun içerik sunmaktadır.

Sonuç

Gerçek zamanlı geri bildirim ve hata düzeltme özelliği ile öğrencilerin hatalarını hızlıca görmeleri sağlanarak dilbilgisi seviyeleri derinleştirilmektedir. Aynı zamanda, dilbilgisi ve sözcük dağarcığının birbirine entegre edilmesiyle daha kapsamlı bir öğrenme sağlanmaktadır. *Yapay zeka*, öğrencinin konuşma, yazma ve telaffuz hatalarını tespit eder. Bu tespitleri, anlık geri bildirimlerle öğrenciye iletir. Bu geri bildirimler, dil öğrenme sürecinde önemli bir rol oynamaktadır. Teknoloji eğitimde de öğrenmeyi kolaylaştırmak ve hızlandırmak için kullanılmakla beraber eğitimcilerin yeri tartışmasız önemini korumaktadır.

Kaynaklar

[1] Akkaya, N., & Şengül, L. (2023). Sohbet Robotları (Chatbots) ve Yabancı Dil Eğitimi. Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi(58), 2988-2999. <https://doi.org/10.53444/deubefd.1340781>

[2] Nieto, Y., García-Díaz, V., Montenegro, C. *et al.* Supporting academic decision making at higher educational institutions using machine learning-based algorithms. *Soft Comput* 23, 4145–4153 (2019). [10.1007/s00500-018-3064-6](https://doi.org/10.1007/s00500-018-3064-6)

[3] Y. Nieto, V. Gacía-Díaz, C. Montenegro, C. C. González and R. González Crespo, "Usage of Machine Learning for Strategic Decision Making at Higher Educational Institutions," in *IEEE Access*, vol. 7, pp. 75007-75017, 2019. [10.1109/ACCESS.2019.2919343](https://doi.org/10.1109/ACCESS.2019.2919343)

[4] Huang, W., Hew, K. F., & Fryer, L. K. (2022). Chatbots for language learning—are they really useful? A systematic review of chatbot-supported language learning. *Journal of Computer Assisted Learning*, 38(1), 237–257.

[5] Kim, H., Yang, H., Shin, D., & Lee, J.H. (2022). Design principles and architecture of a second language learning chatbot. *Language Learning & Technology*, 26(1), 1-18.

SHIFTING EDUCATIONAL PRIORITIES OF UKRAINIAN STUDENTS AMID WARTIME CHALLENGES

Yana Velychko

Assistant Professor

Kharkiv National Automobile and Highway University, Ukraine

yana0505050@gmail.com

In today's world, education is essential for shaping the future, both for individuals and nations. It serves as the foundation upon which societies foster innovation, economic growth, and social cohesion. Education enables young people to acquire knowledge, values, and skills for effective civic participation and workforce contribution. In stable environments, students' priorities typically center on career prospects, knowledge, and specialized skills needed for professional success. For many, education is a journey of self-discovery and a path to a better future for themselves and their families, with fields chosen for economic stability and personal growth [1].

The war in Ukraine, which began in 2022, has drastically changed this focus. It has disrupted daily life and shifted students' educational priorities, as they now face unpredictable challenges. Ukrainian students have been forced to adapt, often prioritizing safety and basic needs over career goals. Education has become a means for survival, resilience, and national rebuilding [2].

The conflict has displaced millions, affecting all aspects of social life, including education. Those who remained in Ukraine struggle with unstable learning conditions due to damaged infrastructure, power issues, and constant threats of military action. Students and teachers now face physical and emotional barriers that were unimaginable a few years ago. These challenges have led students to prioritize finding ways to continue their studies in these adverse conditions [1, 2].

For students who have moved abroad, the transition has introduced new difficulties, such as language barriers, varying standards, and cultural differences. Adapting requires effort and resilience, as they learn new languages and adjust to unfamiliar academic practices. This shift has led to a focus on adaptation, language learning, and bridging gaps between past and current educational experiences [2].

In this context, one of the primary needs for students in both Ukraine and abroad has become securing access to a stable, uninterrupted learning process. Many students have come to value the opportunity for remote learning, which enables them to continue their studies despite the difficulties posed by displacement or threats to physical safety. Online education, which was once seen as supplementary, has become essential, as it provides a degree of consistency and accessibility amid highly unpredictable conditions. Nevertheless, the transition to remote learning has also brought its own challenges. For many students, particularly those in rural or under-resourced areas, there is an insufficient level of technical support, including limited internet access and inadequate digital tools, which can hinder the quality of education. Additionally, the psychological toll of studying in isolation,

away from peers and teachers, can lead to fatigue, stress, and reduced engagement, further affecting students' academic progress [3].

Another significant change in students' educational priorities has been the need to develop new competencies that will be essential in Ukraine's post-war rebuilding efforts. This need goes beyond typical academic or career-oriented skills; it includes a focus on crisis management, the ability to adapt to unforeseen circumstances, and a deeper understanding of economic and infrastructure recovery processes. These competencies are not only valuable in personal career advancement but also critical to the national recovery process. Ukrainian students are increasingly gravitating towards fields that will enable them to contribute to the country's reconstruction, such as engineering, construction, information technology, logistics, and project management. These areas of study are seen as essential for creating a workforce capable of rebuilding damaged infrastructure, revitalizing industries, and addressing the numerous logistical challenges that will arise as the nation recovers.

The war has also sparked a growing interest in social sciences, particularly psychology and social work, as the humanitarian crises triggered by the conflict require qualified professionals to provide support to affected populations. The mental health impact of the war on Ukrainian society has been profound, leading to widespread psychological trauma and a pressing need for services that can address this emotional toll. Psychological support has therefore become one of the most critical needs for individuals coping with the trauma of war, as people seek ways to heal and rebuild resilience amid ongoing stress. In this context, students are placing increased value on studying fields that not only provide them with career opportunities but also enable them to help others, reflecting a shift in priorities from personal advancement to collective well-being. Many students are now prioritizing fields that allow them to make meaningful contributions to society, underscoring a transformation in youth consciousness during times of crisis [1, 2].

To confirm these conclusions, a survey was conducted among students specializing in Management (073) at Kharkiv National Automobile and Highway University on the topic: «Changes in Students' Educational Priorities under Martial Law». A total of 120 students from all academic years participated. Considering current challenges, the purpose of the study was to identify which aspects of the educational process are most important to students, influencing their motivation and professional development. Students were allowed to select multiple priority options that reflect their current needs and expectations from the educational process.

The survey covered the following main areas: gaining practical skills to be competitive in the job market; the importance of remote learning under limited access to educational institutions; the need to learn foreign languages to integrate into the international labor market and educational programs; the need for psychological support to cope with the stress caused by the challenging situation in the country; and social responsibility, reflecting students' desire to participate in rebuilding the country and supporting affected people.

Each respondent could choose multiple aspects of learning they considered important for their development. Thus, the survey results provide a comprehensive view of how students are adapting to new conditions and what is prioritized for their personal and professional growth. The charts shown in Figures 1-2 reflect the main trends identified during the survey.

The survey results revealed the following key trends:

- 76% of students stated that acquiring practical skills is a priority for them, such as project management (30%), crisis management (25%), and other competencies directly related to working and developing in the modern professional environment. These skills will help them adapt to the realities of post-war reconstruction.

- 85% of students indicated that remote learning is important (and very important) for them, especially when physical presence in educational institutions may be restricted due to war or other circumstances. Remote learning enables students to continue their education despite challenges.

- 70% of respondents consider learning foreign languages a high priority. This is due to the desire to access international educational programs, communicate with foreign specialists, and have prospects for integration into the international labor market.

- 89% of students highlighted the importance of psychological support during their studies. Due to the high stress levels caused by war and uncertainty, students consider psychological assistance an essential component for successful learning and personal resilience.

- 80% of students are highly interested in social responsibility and volunteer activities. This indicates an active civic position among students, their desire to participate in projects for the country's recovery and support for the population. Only 10% remain neutral, and 3% are not interested in social activity.

Therefore, the analysis of changes in Ukrainian students' educational priorities under martial law shows their adaptation to new challenges and their willingness to contribute to the country's reconstruction.

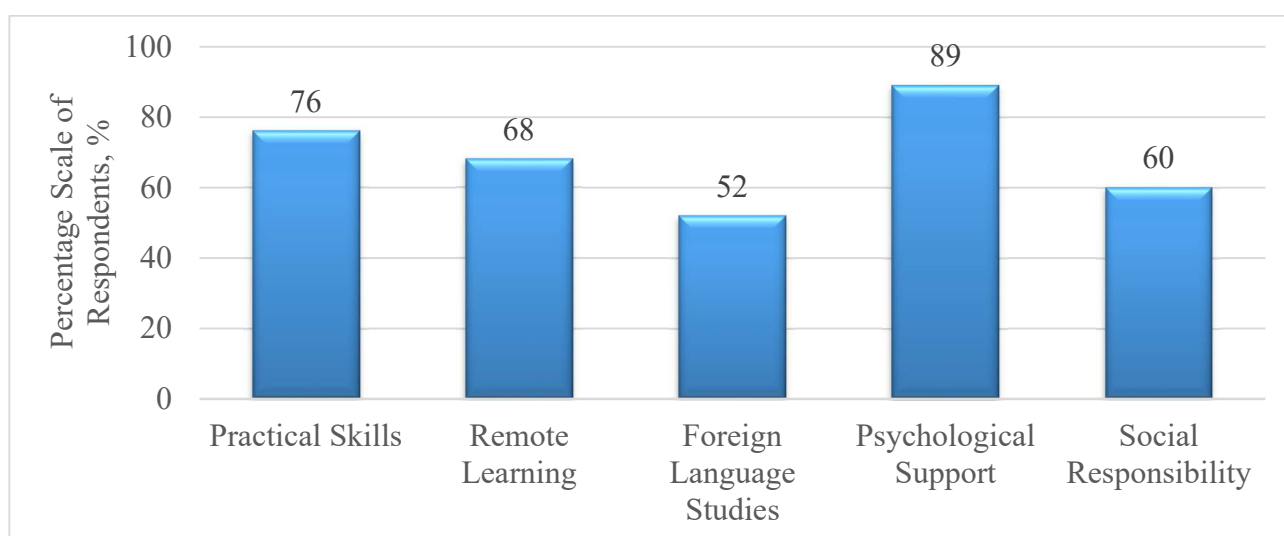

Figure 1. Educational Priorities of Students During Crisis Conditions

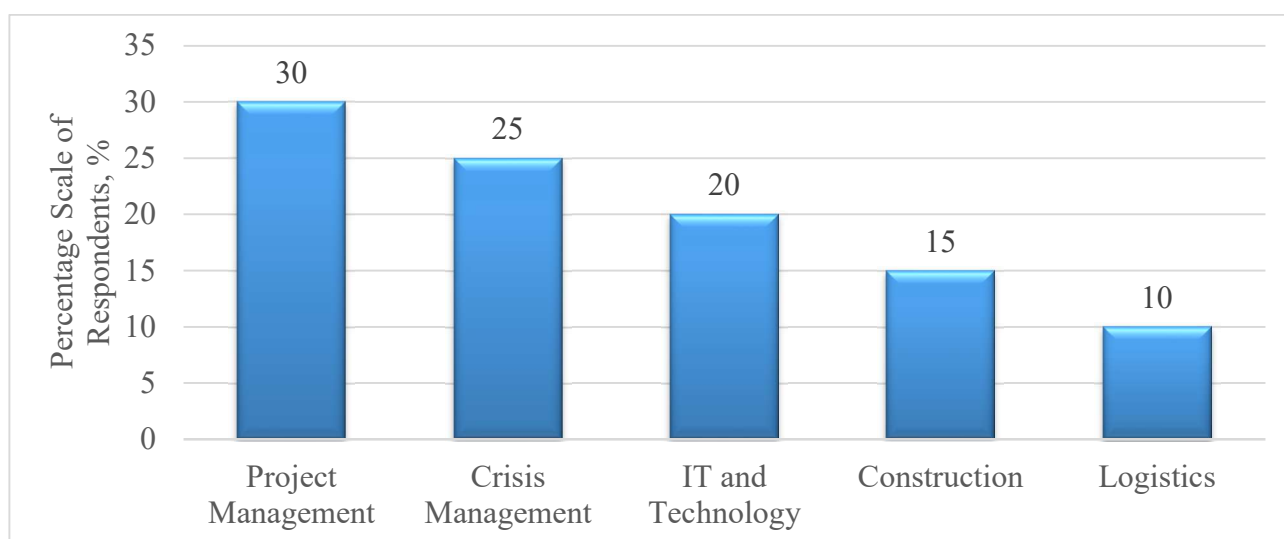

Figure 2. Key Practical Skills Students Consider Important

The war has shifted focus from career success and personal achievements to social responsibility, the desire for practical knowledge, and the acquisition of skills that will benefit not

only the individual but the entire country. Priorities have become the ability to work under crisis conditions, psychological resilience, and readiness for international integration. These changes indicate that Ukrainian students are actively forming a new approach to education that meets the demands of the times and prepares them for future challenges in post-war Ukraine.

References

1. *Education: Consequences of the War in Ukraine*. Ukraine: Sectoral Review. 2022. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099631507072239980/pdf/IDU04805ab35047b2049990a0e101c605921c504.pdf> (accessed: 25.09.2024) [in Ukrainian]
2. Marushchak, O. *Student Burnout and Incomplete Classes: What Will Happen to Education in Ukraine After the War*. TSN News Feed. 2023. URL: <https://tsn.ua/exclusive/vigorannya-studentiv-ta-nepovni-klasi-scho-vidbuvatimetsya-z-osvityu-v-ukrayini-pislya-viyni-2456140.html> (accessed: 25.09.2024) [in Ukrainian]
3. *Problems and Prospects for the Development of Online Education: Monograph*, edited by Dr. of Economics, Prof. T. A. Vasylyeva, S. I. Kotenko. Sumy: Sumy State University, 2023. 125 p. [in Ukrainian]

AZƏRBAYCAN DİLİNİN POETİK SİNTAKSİSİ

Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

filologiya elmləri doktoru, professor

Naxçıvan Dövlət Universiteti

sedagethesenova@gmail.com

Poetik dildə sintaktik vahidlərin imkanları daha genişdir. Burada söz birləşməsi və cümlə şəklində olan dil vahidləri fikirlərin düzgün və tez çatdırılmasında xüsusi rola malikdir. Həm klassik, həm də çağdaş poetik dilimizdə sintaksis həmişə yeni faktlarla zənginləşən dilçilik şöbəsidir. Bu mənada, M.P.Vaqifin dili səciyyəvidir. “Vaqif dilinin xəlqiliyi onun bədii sintaksisində də görünür. Burada xalq danışq dilinin sərbəstliyi, adiliyi, loruğu yox, sərrastlığı diqqəti cəlb edir” (5, 53). Vaqifin dilindəki bütöv bir sintaktik vahidə S.Vurğunun da dilində rast gəlirik:

Vaqif, yad et səni yad eyləyəni,
Doğru sanma hər bir yaram deyəni.
Qoymaz göz önündən sevən sevəni,
Könüldən-könülə yollar görünür (18, 120).

Məlumdur ki, Xalq şairi S.Vurğunun 50 illik yubileyi keçiriləndə o, yataq xəstəsi idi və o, öz yubileyində iştirak edə bilmirdi. Tədbirə gələn dost-taşılarla, poeziya, elm və incəsənət adamları ilə radio vasitəsilə əlaqə saxlayan şair belə demişdir:

Gözüm gözünüzdən uzaq olsa da,
Könüldən-könülə yollar görünür.

Dildəki bədii ifadə vasitələri daha çox sintaksisə aiddir. Poetik dildə bədii təsvir və ifadə vasitələrinin bol-bol işlənməsi bəllidir. Bu mənada, söz ustaları bir-birindən seçilir. Belə ki, onların yaradıcılığında bəzən hər hansı bir poetik sintaksis faktı daha qabarıq görünür. Məsələn, Molla Cuma haqqında məsuliyyət hissi ilə demək olar ki, onun metonimiyaalarının bərabəri yoxdur. Məsələn, aşağıdakı şeirdə “tabut” əvəzinə “gəmi” sözünün işlənməsi bu fikri təsdiq edən faktlardan biridir:

Cavan ömrüm getdi zaya,
Əldə sovqat yox mövləyə .
Bu dünyadan o dünyaya
Köçürməyə gəmi gəldi.

Söz-ifadə, fikir oxşarlığı baxımından Molla Cumanın aşağıdakı misraları da diqqəti çəkir:

Dedim: ay dilbərim, seyrəmi çıxdın?

Dedi: sevdalıyam, gəzməsəm, olmaz!

Dedim: mən dostuna nə mail baxdın?

Dedi: möhnətinə dözməsəm, olmaz! (11, 191).

Aşığın bütün dialoqlarında ikinci misra əvvəlki misranın cavabını mükəmməl şəkildə tamamlayır. Oxucuya elə gəlir ki, danışan insanlar yox, ürəklərdir, hissən, duyğunun qüdrətindən təlatümə gəlmiş könüllərdir:

Dedim ki, ismini Pünhan eylədim!

Dedi: danış görüm, sənə neylədim?

Dedim ki, eşqindən qəzəl söylədim,

Dedi: qələm gətir, yazmasam, olmaz! (11, 191).

Qoşmanın son bəndi mənə dərinliyi ilə daha gözəldir. Əsərdə bədii dialoqun bütün şərtlərinə əməl olunub. Dialoqda bədiililiyin bu qədər dərin olması aşığın söz dünyasının, fikir aləminin, düşüncə-təfəkkür mədəniyyətinin zənginliyindən irəli gəlir:

Dedim: Molla Cümə qəmdə qalıbdır,

Dedi: ah, naləsi canım alıbdır.

Dedim ki, göz yaşım göllər olubdur,

Dedi: mən sonayam, üzüməsəm, olmaz (11, 191).

Poeziyada dialoq mədəniyyəti süjetli lirikanın yaranmasında əsas qaynaqlardan biridir. Azərbaycan ədəbiyyatında süjetli lirikanın da bənzərsiz örnəkləri məlumdur. Bu mənada, Aşıq Ələsgərin “Düşdü” qoşması məşhurluğu ilə diqqəti daha çox çəksə də, Hüseyn Arifin dilində süjetli lirikanın başdan-başa dialoji nitqdən ibarət daha maraqlı örnəyi ilə qarşılaşırıq. Bunu şairin dilinin ümumxalq dilinə daha çox yaxınlığı ilə izah etmək mümkündür:

Dedim: – Telin nə gözəldir! –

– Yox-yox, ona dəymə! – dedi.

Dedim: – Nə vaxt gəlim sizə?

– Qapımızı döymə! – dedi.

Dedim: – Nədir bu işvə, naz?

Dedi: – Yeri, şerini yaz!

Dedim: – Ay qız, belə olmaz.

– Get, oğlan, baş əymə! – dedi.

Dedim: – Qövr eləyir yaram,

Dedi: – Sənlə yoxdur aram.

Dedim: – Axı sənətkaram,

– Çox özünü öymə! – dedi (7, 70).

Dialoqun nəzm dilində işlənməsi bədiiliyi, ritmi, axıcılığı gücləndirir. Bu baxımdan, aşağıdakı örnək də diqqəti çəkir:

Dedim, mən sevirəm, dedi, sevginən,

Dedim, qoşa gəzək, dedi, tələsmə.

Dedim, bağ içidi, dedi, seyr elə,

Dedim, bir gül üzək, dedi, tələsmə (6, 311).

Poetik sintaksisdə sual cümlələrinin özünəxas mövqeyi vardır. Bədii sual cümlələri də çağdaş dilimizdəki eyniadlı sintaktik vahidlərdən seçilir. Musa Yaqubun dilində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilindəki şirinliyi yaşadan çalarlar vardır. İntonasiya ilə deyilmə imkanına malik misralarda felin gələcək zamanına keçmiş zaman əlamətli “olmaq” felinin əlavəsi ilə bədiilik yaratmaq belə məqamlardandır:

O göz hanı yollarıma dikilmiş,

O yol hanı mənzilinə çəkilmiş.
O görüş ki, mən quş olub uçardım,
O vüsal ki, sən gül olub açardın...
Könlüm daha uçmayacaq oldumu?
Sənin gülün açmayacaq oldumu?
Dəniz boyu, dərə boyu, dağ boyu,
Orda yaşar xatirəmiz qol-boyun,
Göy zəmiydi, lalələrin alıydı,
Yaz çəmənini səndən ötrü xalıydı.
O yer bizdən soracaq almaz oldumu?
Gül çəmənlər bizə qalmaz oldumu? (12)

Mirvarid Dilbazinin poeziyasında sual cümlələri özünəxas yer tutur. Müəllifin dilində sual cümlələri qrammatik anlamından, yəni hər hansı bir cavab almaq məqsədindən uzaqlaşır və inkarlıq məzmunu ifadə edir:

Haram maldan halal çörək,
Rüşvətdən ehsan olarmı? (10, 99).
Hər kişidən karvanbaşı,
Hər otdan dərman olarmı?
Qafiyəli hər söz, şeir,
Hər füzul dastan olarmı? (10, 99).

Mirvarid Dilbazi qeyri-qəti gələcək zamanda olan, sual ədatı ilə işlənmiş “olarmı” sözünü “olmaz!” mənasına salır. Burada heç kəsin suala cavab verməyi gözlənilmir, əksinə, hamıya “rüşvətdən ehsan, hər adamdan başçı, hər otdan dərman, hər qafiyədən şeir olmaz!” nidası çatdırılır. Bu, sual cümlələrinin üslub baxımından nida cümlələrinin mövqeyinə düşməsinə göstərən faktlardan biridir. Bundan başqa, şairənin dilində xəbəri felin qeyri-qəti gələcəyinin inkarı ilə ifadə olunmuş sual cümlələrinə də rast gəlirik. Maraqlıdır ki, həmin misralar fikrin təsdiqini təqdim edir. Məsələn:

Pərvanə od görsə, oda yanmazmı? (10, 110).

Bu misranın anlamı budur: *Pərvanə od görsə, yanar.*

Mirvarid Dilbazi əsərlərindən birinə “Hanı?” sual əvəzliyi kimi başlıq verib və şeir sual cümlələrindən təşkil olunub. İlk bənddə sual əvəzliyi uğurlu bir anafora materialı kimi işlənərək bədiiliyi zənginləşdirir:

Hanı o ürək ki, onu duyaydım,
Hanı o nəğmə ki, ona uyaydım,
Hanı o çəmən ki, çiçəklərindən
Başıma solmayan bir tac qoyaydım (10, 135).

Şeirinin ikinci bəndində “Hanı?” sual əvəzliyi məzmununu saxlayaraq mövqeyini dəyişir və bu dəfə epifora kimi işlənərək maraqlı bir məqama düşür:

Bizim dağ ətirli küləklər hanı?
Kasası şəh dolu çiçəklər hanı?
Məni uçuşlara qanadlandıran
O şirin arzular, diləklər hanı? (10, 135).

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində felin indiki zamanının inkarında *-ma²* şəkilçisinin saiti düşür. Lakin Mirvarid Dilbazinin dilində köhnə forma qalır və bu cəhət o dövrün poetik dili üçün səciyyəvi əlamətdir:

Xainin mənzili uzaq olmayır (10, 99).

Mirvarid Dilbazi hikmətli fikirləri ilə reallıqları, gerçəklikləri ifadə edərək onları insanlara bir daha xatırladır:

İllərlə yığdığın haram sərvəti
Bir gündə itirə bilərsən, inan (10, 104).

Şair eldən ayrı düşməz (10, 113).

Dünya fani, biz köçəri,

Saz, söz qalandır, qalandır (10, 114).

Ana şikəst olsa, o şikəstin də

Nəfəsi övlada yenə köməkdir (10, 140).

Poetik sintaksisdə dil vahidlərindən xitab da maraqlıdır. Xitabların poetik çalarlarının zənginliyi dedikdə İmadəddin Nəsimi yada düşür:

Mənim yarı-vəfadarım, gəl axır,

Mələk surətli dildarım, gəl axır,

Fəraqın canımı yaxdı beqayət,

Həbibim, munisim, yarım, gəl axır,

Mənəm bülbül kimi naləvü-giryan,

Dodağı qönçə gülzarım, gəl axır,

Qaşın qarşısına canım bərabər,

Mənim tiri kamandarım, gəl axır,

Fəraqından qatı divanə oldum,

Kərəm qıl, zülfü zünnarım, gəl axır,

Sənintək görmədim bir gül cahanda,

Bənövşə, tazə rüzgarım, gəl axır,

Qərarım qalmadı, səbrim tükəndi,

Ləbi ləli-şəkərbarım, gəl axır,

Nəsimi natəvandır çün qəmindən,

Gəl, ey canım, gəl, ey yarım, gəl axır (15, 207).

Burada 13 ədəd xitab işlənmişdir və onların çoxu alınma sözlərdən ibarətdir. Bu qəzəlin bəhri əruzun hecaya yaxın bəhlərindən olsa və tərkibindəki milli sözlərin kəmiyyəti az olsa da, oynaqılığına, dinamikliyinə görə onların axıcılığı alınma sözlərin fəallığına yer qoymamışdır. Əsərin dilində bədii səviyyəsi ilə diqqəti çəkən və fərqli bir həyəcan ifadə edən çox sayda xitab, mənanı qüvvətləndirən “axı” ədatının “gəl” feli ilə birlikdə rədif kimi işlənməsi, üçüncü beytin ilk misrasında “mənəm” xəbərinin inversiyası və s. dil-üslub xüsusiyyətlərini zənginləşdirməyə xidmət edir.

Nəsiminin dil sadəliyi və rəvanlığı ilə diqqəti çəkən qəzəllərinin birində xitabın maraqlı bir üslub çaları ilə qarşılaşırıq. Belə ki, adətən, xitab üçüncü şəxsə müraciətlə bağlı olur. Lakin şairin dil-üslub özəllikləri bu fikri təkzib edir. Belə ki, onun dilində ikinci şəxsin təkinə aid olan əvəzlilik xitab kimi işlənərək diqqəti çəkən bir mövqeyə sahiblənmişdir:

Şəha, könlüm pərişan oldu sənsiz,

Cigərim dopdolu qan oldu sənsiz...

Kimə bənzərsən, *ey sən*, mahpeykər,

Ki, aləm bəndi-zindan oldu sənsiz (16, 55).

Poetik sintaksisdə baş üzvlər də diqqəti çəkir:

Aləmdə bu gün sənciləyin yar kimin var?

Gər var desən, yox deməzəm, var, kimin var? (15, 193).

Bu bir beytdə dörd dəfə “var” ismi xəbəri işlənmişdir. Buna baxmayaraq, o, dilə heç bir ağırlıq gətirmir, əksinə, maraqlı və oynaq bir ritm yaradır ki, bu, Nəsimi dilinin özəlliklərindən biridir. Bu baxımdan, aşağıdakı beyt də diqqəti cəlb edir:

Eşqində Nəsimi çü qılır canını qurban,

Qurbanına qurban olayım, canım əfəndi (15, 86).

Bu örnəkdə üç dəfə işlənən “qurban” sözü bədiiliyi dərinləşdirən vasitə kimi nəzərə çarpır.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, Nəsiminin dilindəki xitabların üslub keyfiyyəti heç bir söz ustasının dilindəki xitablarla müqayisəyə gəlməz. Şairin dilindəki xitablar həm kəmiyyəti, həm də keyfiyyəti ilə seçilir. Məsələn, “*Mənim rəhbanımı dəyrim, səlibim, dinim, imanım, Həbibim,*

rahətim, ruhim, rəfiqim, munisim, canım” – beyti ilə başlanan 14 misralıq qəzəldəki 55 xitab müstəqil cümlələrlə müqayisədə kəmiyyət çoxluğu ilə seçilir. Sözügedən qəzəldə cəmi iki cümlə verilmişdir. Bundan başqa, “*Ey gülüm, ey sünbülüm, ey susənim, vey ənbərim*” misrası ilə başlanan 7 beytlik qəzəl də bu baxımdan səciyyəvidir (15, 133). Həmin qəzəldəki 46 xitab iki cümlənin əhatəsidir. Başqa bir 10 beytlik *Ey həbibim, dilbərim, vey sevgili-yarım mənim, Vey dilaramım, higarım, bəxti-bidarım mənim* mətləli qəzəldə 6 cümlə, 57 xitab işlənib (15, 137). Nəsiminin dilində heç kəsə görmədiyimiz bir fakt bütöv bir əsərin yalnız xitablardan təşkil olunmasıdır. Şairin dilindəki *Nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım, Rəfiqim, həmdənim, ömrüm, rəvanım, dərdə dərmanım*” beyti ilə başlanan on dörd misralıq qəzəldə 66 ədəd xitab işlənib və heç bir cümlədən istifadə olunmayıb (15, 115). Xitablar və sualların qoyuluşu elə bir gözəllik yaradır ki, onların bu qədər üslub keyfiyyətlərinə malikliyi heyrət doğurur. Fikrimizcə, orta yüzilliklərin qəzəl dilində ən çox xitaba müraciət edən və onu bədii səviyyənin ucalığına qaldıran şair Nəsimidir. Diqqətə dəyər məsələ budur ki, yalnız xitablardan ibarət qəzəl faktı dilimizdəki bəzi nəzəri mühakimələri alt-üst edir. Belə ki, nəzəri dilçilikdə xitabın yalnız müraciət olunarı bildirməsi haqqında mülahizələr formalaşmışdır. Nəsiminin dilində isə hər bir xitab bir fikir, bitkin düşüncə örnəyi, dərin hiss, həyəcan açarıdır. Şairin xitablarında duyurlu, məhəbbət, fəlsəfə və hikmət dolu bir qəlbin təlatümləri dilə gəlir. Bu, başdan-ayağa Nəsimi dilinin özəlliyidir.

Dilbəra, mən səndən ayrı ömrü, canı neylərəm?
Tacü təxti mülkü malü xanımanı neylərəm?
İstəyəm vəsli camalın ta qılam dərdə dəvə,
Mən sənə bimarınam, özgə dəvəni neylərəm?
Ey müsəlmanlar, bilin kim, yar ilə xoşdur cahan,
Çünki yardan ayrı düşdüm, bu cahanı neylərəm?
Çox dualar qılmışam mən xalığın dərgahına,
Çün muradım hasil olmaz, mən duanı neylərəm?
Dilbər aydır, ey Nəsimi, sabir ol, qılma fəğan,
Mən bu gün səbr eyləsəm, danla fəğanı neylərəm? (15, 142).

İ.Nəsiminin yuxarıdakı qəzəlində məcaz şəxslənməsi olmasa da, dərin emosional xüsusiyyət özünü göstərir. Belə ki, ritorik suallar, bədii təzadlar əsərin obrazlılığını təmin edir. *Nəsimi sözləri bir anlamdan başqa anlamlara keçirərək, onun dərin qatlarını üzə çıxaraq bədii dəyəri yüksək olan ifadələrin yaranmasını əsaslandırır. Bədii dildə üslubi rəng və əlvanlığın keyfiyyətini təmin edən amillərdən biri də sözlərin leksik məna qruplarıdır. İfadəlilik, sözlərin deyim üsuluna əsaslı dərəcədə təsir edir. Bu, şairin üslubi məqsədini qarşıya qoyur. Sözlərin məna seçkinliklərini dərk etmək və bunu anlatmaq sənətkardan xüsusi bacarıq tələb edir. Ritmik təkrarlar poetikliyin tələbindən irəli gəlir.* Maraqlıdır ki, qəzəldəki alınma vahidlər indi də anlaşılr. Lakin buradakı bir milli sözümüz günümüz üçün arxaik plana keçmişdir ki, indi heç işlənmədiyindən anlaşılması çətindir. Bu, qədim milli sözlərimiz sırasına daxil olan “ayıtmaq” felinin əsasında “aydır” sözüdür. Bu söz çağdaş dilimizdə indiki zamanda olan “demək” felinin arxaik sinonimidir. İndi də muğam mətnlərinin maraqlı nümunəsi kimi oxunan bu qəzəldə, təəssüf ki, sözün mənasının bilinməzliyindən onun əvəzinə aidliyi olmayan başqa bir söz – “öldü” sözü işlənir ki, bu, qəzəlin ümumi ruhuna tamamilə yaddır. Muğam ustaları son beytdəki “fəğan” sözünə əsaslanaraq “aydır” – “deyir” sözünü “öldü” sözü ilə əvəzləyirlər. Qəribdər ki, prof. Y.Seyifov da öz araşdırmasında qəzəlin məqtə beytində “aydır” yerinə “öldü” işlətməmişdir. Yəqin ki, o, əsərin hansısa yanlış nəşrindən örnək almışdır.

Nəsiminin dilində şairin qələminə xas olan bir çox ifadələrə rast gəlirik. Həmin ifadələr çox zaman izafət formasında olsa da, şirinliyi ilə seçilir. Bu mənada “təmənnayi-vüsal” (vüsal təmənnası) maraqlı və uğurlu dil faktlarındandır:

Səfəvü zövqi-dünyaya, könül, aldanma, al eylər,
Səni salar bu sevdəyə, özü qeyri-xəyal eylər...
Nəsimi xəstəyə sənsiz Süleyman mülkünü versən,

Ol anı bir çöpə saymaz, təmənnayi-vüsəl eylər (16, 216).

Nəsiminin dilindəki birləşmə şəklində olan bir sıra sintaktik vahidlər alınma ifadələrə xas izafət formasında olsa da, şirinliyi ilə seçilir. Belə ifadələrdən biri kimi “*kəməli-müntəha*” birləşməsi diqqəti çəkir:

Hər kim ki tovfid əhlidir, ol didü vadid əhlidir,

Ruzi-əzəldən ta əbəd istər *kəməli-müntəha* (16, 8).

Bundan başqa, Nəsiminin dilində “qədəh yürütmək” kimi maraqlı feli birləşmələrlə də rastlaşırıq.

Poetik dildə qeyri-adi müraciət formaları ilə qarşılaşmaq mümkündür. Məsələn, Molla Cumanın dilindəki “İsmi Pünhan” xitabı belələrindəndir. Bu, müəllifini aşırıq edən maddi qüvvədir ki, artıq mənəviyə çevrilib. Molla Cumanı aşırıq kimi dilləndirən, əlinə saz verən “İsmi Pünhan”a olan məhəbbətidir. İlahi verginin gücü ilə aşığın dilinə gələn və qəlbinə girən “İsmi Pünhan” məntiqi cəhətdən aşığın fikirləri və mənəviyyəti ilə bağlanır. O, aşığın dilinə fərqli bir məziyyət verir, onun ekspressivliyini artırır:

İsmi Pünhan, əzəl başdan

Könül məskən salar səndə.

İstər yüz min gözəl olsun,

Meyl etməmə aləmində (11, 53).

“İsmi Pünhan” xitabı Molla Cumanın dili ilə o qədər bağlıdır ki, alınma sözlərdən ibarət olsa da, ona elə bir “vətəndaşlıq” hüququ verib ki, aşığın adı çəkiləndə mütləq o da yada düşür:

İsmi Pünhan, dərən, dostluq pozulsun,

İxtiyar səndədir, poz imdi, dilbər!

İki ürək bir-birindən üzölsün,

Şanına layiqsə, üz imdi, dilbər (11, 101).

“İsmi Pünhan” müraciətinin aşığın fikirləri ilə bağlılığını əsaslandıran faktlardan biri onun intonasiyasıdır. İntonasiya bədii dildə böyük rol oynayan vasitələrdəndir. Molla Cumanın yaradıcılığında intonasiya “İsmi Pünhan” xitabını bədii dilə bağlayan əsas əlamət kimi görünür. “İntonasiya isə üslubiyyatda əsas məsələlərdən biridir. Xitabların müxtəlif nidalarla işlənməsi, onun ifadə tərz, xitabın cümlədə işlənmə yeri və s. – bunların hamısı intonasiya ilə əlaqədar məsələdir. Xitabların intonasiyası bu və ya digər cümləyə bədii çalarlıq verməklə yanaşı, onu cümlənin mübtədasından fərqləndirən əsas əlamətdir. Xitablar və xitablar vasitəsilə yaranan intonasiya cümləyə yeni məzmun verir” (1, 308).

İsmi Pünhan, niyə məndən küsöbsən,

Yaxşı-yaman ya bir olar, ya iki.

Bir gün ölsəm, hamı deyər: yazıqdır,

Canı yanan ya bir olar, ya iki (11, 121).

Molla Cumanın dilində “İsmi Pünhan” o qədər məntiqi səsələnir ki, eşidənlərə də xoş gəlir. Ümumiyyətlə, oxucu Molla Cumanı İsmi Pünhansız təsəvvür edə bilmir. Cismən İsmi Pünhandan ayrı olan aşığın qəlbən və ruhən ona bağlılığı son dərəcə inandırıcı görünür.

Eldar Baxışın dilindəki söz birləşməsi şəklində olan “kınd uşaqları” xitabı diqqəti çəkən poetik sintaksis faktlarındandır:

Hara qaçırsınız, kənd uşaqları,

Göbəyiniz burda kəsilməyibmi?

Burdan – bu qaraca damın altından,

Bu ağcaqovağın, şamın altından

Hara qaçırsınız, kənd uşaqları? (3, 23).

Təbiətə, kəndə-kəsəyə vurgun bir şair ürəyinin harayı kimi səsələnən bu sözlərdə fiziki faciədən çox, mənəvi kədər var, narahatlıq və nigaranlıq var. Lakin bu kədər hisslərdən doğan kədər deyil,

ağıldan süzülüb gələn kədərdir. İnsanın sağlamlıq və həyat qaynağı olan təbiətə üz çevirmənin fəlakətlərini, acı nəticələrini anladan bu notlar sanki insanın dilinə xas deyil, ruhun, qəlbin notlarıdır.

Bu dağları atıb, daşları atıb,
Bu yayları atıb, qışları atıb,
Körpəcə-körpəcə quşları atıb,
Hara qaçırsınız, kənd uşaqları? (3, 23).

Əslində, bu misralarda bədii üsluba aid olan qanadlı sözlər yoxdur, lakin sözlər elə düzülüb-qoşulub ki, qanadlı fikirlərə yol açır. Burada faciə səviyyəsində bədbinlik də yoxdur. “Müəyyən şəraitin, hadisələrin təsiri ilə yaranan, hətta sənətdə öz ifadəsini tapan dərd-kədər sözün fəlsəfi mənasında bədbinlik demək deyil” (17, 23). Eldar Baxışın bu əsərində inkarçılıq da yoxdur, lakin həqiqəti başa salmaq istəyi güclüdür, sözlər təbiətin insana, insanın təbiətə gərəkliyini, bunun dərkinin laqeydliyinə dözməmək kimi duyumları ifadə edir.

Çay qalxıb, çay daşıb – keçən gərəkdi,
Arandan yaylağa köçən gərəkdi,
Biçənək otlanıb – biçən gərəkdi, –
hara qaçırsınız, kənd uşaqları? (3, 23).

Burada fərdi obrazdan çox insan problemləri vardır. Məsələ burada kənd uşaqlarının qaçdığı ünvanı müəyyənləşdirməkdə deyil. Əsərlərinin birində *Sözlərimin yalanı yox, Allah baxır yuxarıdan – deyən şair* suallı misraları ilə kənd uşaqlarının hara getdiyini soruşmur, niyə getdiyini soruşur. Və bu suallarda “getməyin!” nidası səslənir.

Eldar Baxışın dilindəki xitablar da seçkindir. Məlumdur ki, bədii dildə əsas iş görən xitabın intonasiyasıdır, onun cümlə və ya misradakı sözlərlə qrammatik bağlılığı olmasa da, üslub bağlılığı çox möhkəmdir. Şairin dilində həm maddi baxımdan var olanları ifadə edən, həm də həm də mənəvilərə müraciət edən xitablar diqqəti çəkir. Eldar Baxışın əsərlərinin birində çox təsirli və seçkin bir xitab var: “Yaşılım!”:

Ağac yaşılım, hara gedirsən?
Hara gedirsən, yarqaq yaşılım?
Ot yaşılım, hara gedirsən?
Hara gedirsən, kəpənək yaşılım?...
Yaşılım, yaşılım, hara gedirsən? (2, 55).

Rənglər içərisində əsəb yatırdan, qəlbə fərəh və məmnunluq verən yaşıl rəng gözəl mənaların mənbəyidir. Yaşıl təbiətin özəl rənglərindəndir. Göy qurşağındakı yeddi rəngdən biridir və elmi izahlara görə, insana rahatlıq gətirir. Təsədüfi deyil ki, dünyanın bir çox yerində yuxusu az olan xəstələrin yataq otağının pəncərələrinə yaşıl pərdə asırlar. Eldar Baxışın qələmi təsdiq edir ki, doğrudan da, rənglər də danışa bilir, sözlərin gücü çatmayanda onlar dilə gəlir. Eldar Baxış poeziyamızın yaşılılarından idi. Onun gedişi ilə poetik dilimizin yaşılılarından biri də getdi.

Mirvarid Dilbazinin poeziyası özünəxas dil-üslub xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu baxımdan, şairənin dilində xitabların maraqlı üslub məqamları diqqəti cəlb edir. Aşağıdakı misrada beş ədəd xitab işlənmişdir. Lakin onların kəmiyyət çoxluğu gözə gəlmir, çünki keyfiyyət kəmiyyətdən irəli keçir. Poetik örnəklərin dili göstərir ki, xitab təkcə müraciət vasitəsi deyildir, o, bədiiliyin dolğunluğuna güclü təsir göstərən, zəngin üslub çalarlarına malik olan dil faktıdır:

Ağlama, kamanım, sazım, ağlama!
Sil bu göz yaşını, gözüm, ağlama!
Gəlinim, ağlama, qızım, ağlama,
Dərddən güclüləri dərd əyə bilməz! (10, 11).

Poetik sintaksisdə ismi birləşmələrin də müəyyən qədər mövqeyi vardır. Məsələn, M.Müşfiqin “Yenə o bağ olaydı” şerinin dilindəki “mavi şeir” ifadəsi şairin bir çox poetik tapıntıları kimi diqqəti çəkən sintaktik vahiddir. “Mavi” rəng bildirən leksemdir və əsəbləri sakitləşdirdiyinə görə təbabət, gözəl və sevilən rəng olduğu üçün estetika və səmanın rəngini bildirdiyindən coğrafi baxımdan

maraqlıdır. Şərin rəngi olmur, əslində, hər hansı bir əsərdəki rənglə əlaqəsi olmayan əvvəldə “göy”, “yaşıl”, “qırmızı” və s. sifətinin işlənməsi dilimizin qrammatik qayda-qanunlarına ziddir. Lakin qrammatika ilə üslubiyyət çox zaman üst-üstə düşür. Üslub baxımından obrazlı və yığcam olan “mavi şeir” ifadəsi tapıntıdır və şərin maviliyini təsəvvür edən oxucu və ya dinləyici qəlbində bir məmnunluq və rahatlıq duyur. Spektrdə (göy qurşağında) rənglərin ardıcılıqla düzülüşü elmə görə düzgün və qanunauyğundur. İlk rənglərin (qırmızı, narıncı, sarı) dalğa uzunluğu yüksəkdir və onlar təbabətə görə əsəboyadıcı, qıcıqlandırıcı rənglərdir. Sonrakı rənglər isə (yaşıl, mavi, göy və bənövşəyi) qəlbə rahatlıq gətirən rənglər hesab olunur. Dünyanın inkişaf etmiş xəstəxanalarında yuxusuzluqdan əziyyət çəkən xəstələrin palata pəncərələrindən yaşıl, mavi pərdələr asırlar ki, onların sinirləri rahatlıqsın. Milli simvolikamızdakı – bayrağımızdakı üç rəngdən biri mavidir və o, türkçülüyn rəmzidir. Əslində, M.Müşfiqin dilindəki “mavi şeir” ifadəsində rəng bildirən leksem poetik rəmz daşısa da, “pantürkist” kimi ittiham edilən Müşfiqin bir “günahı” da bu idi.

M.Müşfiq poemalarının birində (“Sındırılan saz”) “sağ söz” ifadəsini işlədir:

Kim nə deyər bu sağ sözə? –

Mən elinəm, el mənimdir!(13, 273).

Əli Kərimin dili poetik sinraksis örnəkləri ilə zəngindir. Xüsusilə də təzad və bənzətmənin vəhdəti, onların hansının daha güclü olması maraq oyadır. Ümumiyyətlə, Əli Kərimin dili gözəlliyi, anlamlarının dərinliyi, qarşılaşdırmaların bənzərsizliyi ilə seçilir. Fikrimizcə, onun “İki sevgi” şəri bədii təsvir və ifadə imkanlarının zənginliyi ilə bu mövzuda olan heç bir əsərlə müqayisəyə gəlməz. Burada elə dərin bənzətmə və müqayisələr vardır ki, onların ifadəsi üçün sözlərin necə məharətlə işlənməsi insanı heyərdə qoyur:

Gözəl qız, sən saf susan,

İki qəlb arzususan.

Mənsə səni sevirəm

Susuzluğun od vurub köz kimi yandırdığı

Dodaq su sevən kimi.

O isə səni sevir,

rahatca bardaş qurub,

– Kabab üstədən sərin su pis olmaz –

deyən kimi (4, 158).

İlk misralardan sözlərinin yerinə düşməsi və kəsəri ilə diqqəti cəlb edən bu əsərin davamı dil-üslub keyfiyyəti baxımından daha çox məziyyətlərə sahib olur:

Gözəl qız, sən işıqsan,

Yurduma yaraşıqsan.

Mənsə səni sevirəm

İynənin ucu boyda

İşığa həsrət qalan göz işıq sevən kimi.

O isə səni sevir,

Bir şən mağarda, toyda,

İşıqlardan yaranmış

yaraşıq sevən kimi (4, 158).

Sonrakı müqayisə səslə sükunət arasındadır. Səs-həyat deməkdir, sükunət həyatın dayanmasıdır, hərəkətsizlikdir. Əli Kərimin təfəkküründə dayanmaq yoxdur, canlılıq var, şəhərləri aşib gələn səs, səda var:

Danış, ucalsın səsin,

Qısılmasın nəfəsin.

Mən ki səni sevirəm,

Bakıdan, Daşkəsəndən

Gələn bir səda kimi.

Səs kimi,
Qüdrət kimi.
O isə səni sevir,
Gizli deyil ki, səndən,
Bir otaq küncündəki qəmli sükunət kimi.

Əsərin finalı o qədər maraqlıdır ki, düşünürsən: az sözün qüdrəti ilə çox məna yaratmaq elə belə olar:

Bu mən, bu o, bu da sən,
De görək, nə deyirsən!
Amma yaxşı fikir ver bu iki məhəbbətə.
Daha heç nə demirəm,
Nöqtə, nöqtə və nöqtə (4, 158).

Əslində, şair mövzu ilə bağlı nə varsa, deyir və bu təsirli sözlərin qarşılığında təsirsiz qalmaq mümkün deyil.

Dilimizdə “yol” və “getmək” sözləri və yol getməyin tərzini bildirən çox sayda söz və ifadələr vardır. Məsələn, *addım-addım yol getmək, asta yol getmək, sürətli yol getmək, düşünərək yol getmək* və s. Vaqif Məmmədovun dilində yol getməyin tərzini bildirən təkrar işlənən “şəhid” sözü diqqəti çəkir. “Şəhid-şəhid yol getmək” feli birləşməsi təzəliyi ilə seçilir:

Zülmətdən işığa addım-addım yox,
Sanki, *şəhid-şəhid yol gedirik* biz (9, 18).

Poetik sintaksis faktlarını saymaqla qurtarmaz. Onlar bədii dilimizin bəzəyi və mənasını üzə çıxarır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti (oçerklər) Bakı, Elm, 1970.
2. Eldar Baxış. Ağ saçların işığı. Bakı, Yazıçı, 1985.
3. Eldar Baxış. Üçtəpə bayatıları. Bakı, Gənclik, 1979.
4. Əli Kərim. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004.
5. Hacıyev T. Vaqif dilinin və sənətinin xəlqiliyi / Yazıçı dili və ideya-bədii təhlili. Bakı: Maarif, 1979, s. 47-59.
6. Həsənzadə N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004.
7. Hüseyn Arif. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
8. Hüseynoğlu G. Müşfiq ənənəsi yaşayır / Müşfiq M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s. 4-12.
9. Məmmədov V. Dənizə qar yağırdı. Bakı, Şirvanəşr, 2012.
10. Mirvarid Dilbazi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 280 s.
11. Molla Cümə. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
12. Musa Yaqub. <https://news.day.az/culture>
13. Müşfiq M. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
14. Müşfiq M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
15. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə. Bakı, Lider, 2017.
16. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004.
17. Seyidov Y. Ey ulu dünya. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003.
18. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
19. Zəlimxan Yaqub. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.

MULTILINGUALISM AND ITS JUSTIFICATION FROM THE POSITION OF PHILOSOPHY OF EDUCATION

Aytan Elshad gizi Allakhverdiyeva

Ph.D., associate professor

ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi

a._ayten@mail.ru

In the modern world, engulfed by globalization and permeated with the phenomena caused by it, with its inherent extraordinary growth of the role of the use of information, high technologies and the unconditional priority of knowledge of a new type, such a socio-cultural and sociolinguistic category as multilingualism acquires special significance. At the level of an individual, a micro-, macro-collective or even an entire nation, this feature of the linguistic personality and a sign of linguistic practices today is by no means an exception to the rule, but, on the contrary, rather a rule and in an increasing number of cases – a completely self-evident everyday practice. Knowledge of another language, in addition to one's native language, which allows for the expansion of an individual's communicative potential, has long since become the norm. The conscious desire for such possession, as a mass phenomenon, can be seen as a general socio-cultural imperative of our historical era.

From an ontological point of view, multilingualism appears as a complex, multidimensional, internally contradictory construct, decisively dependent on the social environment. Within its framework, two fundamentally different principles are combined: on the one hand, axiological, on the other, pragmatic; contact and interaction between them are complicated by circumstances determined by historical experience and the level of economic development of a particular society. Within its framework, two fundamentally different principles are combined: on the one hand, axiological, on the other, pragmatic; contact and interaction between them are complicated by circumstances determined by historical experience and the level of economic development of a particular society. It is precisely this approach that underlies the view, which is quite widespread in our time, according to which language policy strategies are divided into pragmatic and protectionist, and among the reasons for choosing one strategy or another, the main ones are value-based, economic, historical, and political-ideological.

In his famous *Tractatus Logico-Philosophicus*, Ludwig Wittgenstein, in line with the general transition to non-classical philosophy with its characteristic appeal to language as an alternative to the Cartesian cogito, proposed a formula that can be understood as the fundamental basis of multilingualism: “The boundaries of my world are the boundaries of my language” [1, p. 56]. It follows from this that if a person speaks one language, then the boundaries of his world will be of one scale, but if two or more, then they will be of a different, much larger scale.

Consequently, in comparison with monolingualism, multilingualism appears as a guarantee of something more significant and constructive for the individual, who, thanks to it, acquires the ability to expand the boundaries of his individual world. This view logically follows from the conceptual approach according to which the leading tendency of the modern historical era in the linguistic sphere should be considered precisely the tendency of the gradual transition of all national linguistic environments to bilingualism or multilingualism.

This statement also applies to language environments that currently exist in a regime of formal or de facto monolingualism. The central dilemma of contemporary linguistic development at the global level is the choice between two main options: on the one hand, the conscious and purposeful development of linguistic diversity, and on the other, the preservation of a stable status quo.

As regards higher education, the objective tendency to use not one, but several languages in the educational process, together with a conscious orientation towards such use and its stimulation, is

determined here not only by reasons of a situational nature, but by deeper and more significant circumstances, in particular ontological, socio-cultural, and historical.

The importance of education in general and higher education in particular in the modern world cannot be overestimated. The educational sphere and especially the “product” it produces has a colossal impact on all spheres of life without exception, both spiritual and material. Higher education institutions are rightfully considered as a key organization in the sphere of reproduction of the human potential of the nation. In addition, the trend of transforming higher education into a significant factor in the innovative development of society is gaining momentum.

It is higher education that lays the foundations for the growth of the national economy, while at the same time forming concepts of national ideas, culture, and spirituality that are adequate to the historical moment. It is precisely this, as a social institution, endowed with the ability to modernize faster than most others, having adopted theoretical scientific knowledge (cognitive product) of the highest standard, that has the opportunity to become the core of national and state development according to a progressive scenario, the core of which is modernization.

The quality of education directly depends on a number of factors, in particular on the quality of educational materials. It is good if professional literature in the native language on a particular specialty quantitatively exhausts all the necessary issues and at the same time its quality corresponds to European standards and the best world examples.

If we agree with the view of the linguistic personality as a three-level structure proposed by Y. N. Karaulov, we must admit that the first of the three levels – the verbal-semantic, with the help of which the degree of proficiency in a particular language is determined – turns out to be narrower than the second – the cognitive (at which collective and individual conceptual spaces are formed, and the linguistic model of the reality of the linguistic personality is also formed) – and than the third – the pragmatic, which reflects the individual system of motives and goals as a result of the development of the linguistic personality and which is not without reason considered high [2, p. 11–13].

For higher education institutions, the unevenness of the content of the structural levels of the linguistic personality is no less relevant than for this category as a whole. One of the consequences of this fact is that a full consideration of modern educational requirements is impossible without supplementing the cognitive level with foreign-language products - and not only translated into the native language of the subject of education, but also in the original, but also without providing this subject with the opportunity at the pragmatic level to apply the knowledge acquired at the university in the workplace in a foreign-language environment.

Language issues are always closely connected with problems of a different nature and content: social, political, ideological, economic. Whether we like it or not, language is always politics. Language is very often used as a political instrument and cannot remain outside of politics by its very nature. No country in the world has ever had any history without complications and problems in the linguistic sphere, which have acquired the character of political competition, struggle and even “language war”.

The urgent need to adapt the language situation and language practices in the higher education system as an important component of the general social and communicative system, which should be understood as the entire set of language resources of a certain language community, to the requirements dictated by globalization and regionalization, makes the problem of the transition of universities to multilingualism even more urgent. A fundamentally important clarification to this thesis should be an indication of the fact that the multilingualism in question in this case is not historically established and inherited from past times, but a multilingualism of a new type.

It is possible to distinguish two types of pluralism in the linguistic sphere: on the one hand, linguistic pluralism at the level of an individual linguistic concept, on the other hand, pluralism at the level of a linguistic community, a nation as a whole, and also in the sphere of public policy [3].

There is another contextual dimension of multilingualism – civilizational and globalistic.

The conclusion that globalization is an extremely powerful driving force of economic, political, socio-cultural, humanitarian shifts and changes can be considered generally accepted today. Its influence is felt, among other things, in the field of education, in particular higher education. It is thanks to globalization that educational processes throughout the world are becoming more open and intensive, increasing quantitative parameters (the number of students is steadily growing in all countries of Europe), acquiring a qualitatively new appearance compared to previous eras.

The inclusion of the national linguistic environment and the linguistic space of education in the pan-European and global processes of the final rejection of the orientation towards monolingualism in favour of the conscious introduction of functional multilingualism instead, among other things, fits into the well-known concept of “power-knowledge” by Michel Foucault, as well as “power-information” and a number of other post-structuralist concepts based on the so-called “linguistic turn” [4].

Thus, it is precisely the philosophy of education that is called upon to study the theoretical foundations for the introduction of multilingualism and to offer corresponding general methodological recommendations regarding the reform of national higher education systems. After all, these recommendations, for all their pragmatism, cannot be of a narrowly pragmatic nature, but must correspond to the pragmatics of the development of the entire national political society in the structure of the world community.

References

1. Wittgenstein L. Philosophical Works / L. Wittgenstein; [translated from Germ. and English by M. S. Kozlova and Yu. A. Aseev] Moscow: Gnosis, 1994, 612 p.
2. Karaulov Yu. N. Russian Language and Language Personality / Yu. N. Karaulov. Moscow: Institute of Russian Language, Russian Academy of Sciences, 1999, 180 p.
3. Mackey W. F. A description of bilingualism / W. F. Mackey // J. A. Fishman (ed.), Reading in the sociology of Language. – Den Haag : Mouton, 1977, 554–584.
4. Yosypenko O. The problem of meaning and its main transformations in French philosophy of the second half of the 20th century / O. Yosypenko // Philosophical Thought. – 2009. – No. 4. – P. 59–66.
5. Everyday metalinguistic consciousness: ontological and epistemological aspects / ed. N. D. Golev. – Kemerovo; Barnaul: Publishing house of Altai University, 2009. – Part 1. – 532 p.
6. Zograf G.A. Multilingualism. Linguistic Encyclopedic Dictionary. M.: Soviet Encyclopedia, 1990. 303 p.

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR THE APPLICATION OF THE LINGUISTIC AND CULTURAL ASPECT IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Ayten Pilagha Sadighova

Ph.D., associate professor

Azerbaijan Technical University

maqsudovanermin26@gmail.com

The use of the linguistic and cultural aspect in teaching a foreign language helps to develop motivation for learning, which is important in the context of school education, since foreign language communication itself is not supported by the language environment. The most important motivational stimulus for learning a foreign language is the desire to expand one's general horizons. The linguistic and cultural aspect is aimed at achieving the ultimate goals of teaching a foreign language, namely, teaching communication. It is impossible to prepare students for foreign language communication, to

develop communicative ability without instilling in them the norms of adequate speech behavior and in isolation from this knowledge.

The identification of the linguistic and cultural aspect presupposes the clarification of its place in the content of training. The content of training consists of three components:

- 1) linguistic material and speech (linguistic information);
- 2) specific subject content transmitted with its help (extralinguistic information);
- 3) actions for receiving, processing and transmitting this content, implemented through exercises, as a result of which knowledge, skills and abilities and the ability to carry out foreign language communication are formed.

Thanks to the latter, exercises perform the function of direct means. By means we mean, as it were, "a material tool with the help of which the activity is carried out" (teaching and learning) to achieve goals. With this understanding of the content of training, extralinguistic information is given an appropriate place. This information is presented in topics (in thematic terms). Its main carriers are texts for reading and listening [1, p.59]

S.M. Koushchuk states that the concept of "linguistic aspect in teaching foreign languages in comprehensive schools" includes usage - a way of expression related to the conditions of communication, that is, a form of speech suitable for a given specific situation. From this side, cards for the development of dialogical speech play an important role in the formation of verbal forms of speech etiquette. After all, the visual clarity of illustrations in textbooks in combination with text material contributes to the establishment of the strongest associations between the image of an object and a word of the language being studied. S.M. Koushchuk believes that this significantly facilitates the formation of the lexical background of knowledge of regional studies. [2, p.120]

In light of the above, we see that in order to implement these data, it is necessary to actively and purposefully influence both the auditory and visual analyzers. It is impossible to convey in words alone the idea that, for example, in Germany there is no such thing as a megalopolis, but there are agglomerations, that you do not need to travel from the suburbs to a large city or the capital Berlin to enjoy all the values of the cultural life of society: to visit a museum exhibition, an art gallery, a concert of your favorite band, listen to an organ. Any small town sometimes contains priceless collections of works of art and rich libraries.

The concept of "linguistic aspect in teaching foreign languages (LATFL) in comprehensive schools" includes usage - a way of expression related to the conditions of communication, i.e. a form of speech suitable for a given specific situation. From this side, cards for the development of dialogical speech play an important role in the formation of verbal forms of speech etiquette. After all, the visual clarity of illustrations in textbooks in combination with text material helps to establish the strongest associations between the image of the object and the word of the language being studied. Thus, LATFL is already reflected at the initial stage of training both in the goals and objectives of teaching a foreign language and in the content and methods of teaching, which makes it possible to purposefully carry out work on the formation of background regional knowledge from the first steps.

It is legitimate to consider the content as a whole as a linguistic and cultural component, since it includes both a book for reading and for the teacher, which largely solves these problems.

In connection with the development and change of the educational system, the development of new methods, many teachers today are beginning to restructure their teaching of foreign languages [3. p.97]

Naturally, the question arises: "What does it consist of?" First of all, in great attention to students, in the desire to develop their motivation, interest in mastering a foreign language, in attempts to overcome formalism in organizing the educational process and assessing students' activities, to move from an authoritarian style of communication with students to genuine communication, dialogue. Teachers try to attract interesting additional regional studies materials, encourage students to independently search for such materials much earlier than provided for by the program, organize

work with a newspaper in lessons, take care to create a favorable psychological climate in the lesson. Songs, poems, and theatrical performances from extracurricular activities are increasingly penetrating the lesson and becoming its obligatory elements. Much is being done to "make the education more informative, meaningful, to strengthen the impact on the student's personality by means of the subject, to develop not only his worldview, but also his world perception." This is also served by the desire to rely more on consciousness in mastering a foreign language, to develop thinking, memory, to form general and specific educational skills (for example, the ability to use a dictionary, a textbook). There is no doubt that all of the above stimulates students to study a foreign language. Indeed, the teacher needs to create all the conditions for increasing motivation. It seems to us that the most important motivational stimulus for studying a foreign language is the desire to broaden one's general horizons, and the leading role is played by the desire to get acquainted with the life of the country of the language being studied, with its geography, history, and everyday life. Indeed, a foreign language makes a significant contribution to broadening the general educational horizons of students. Its role can be strengthened by an even more consistent and broader implementation of LATFL, which is a special case of the implementation of interdisciplinary connections.

It can be stated that the main goal of LSA is to study the language with simultaneous study of the culture of the country of the language being studied in the form in which it is mediated by the language. The entire educational process acts as a process of sequentially solving a chain of problems related to the goals. It is known that on the way to achieving the final goals there are many intermediate ones that determine our progress towards the final goals. Since the goals are realized by solving problems, and this is associated with mastering specific materials, the goals must be extremely specific.

References

1. Веденина, Л.Г. Лингвострановедение : учеб. пособие / Л.Г. Веденина. – М. : Академия, 2006. – 160 с.
2. Прохоров, Ю.Е. Лингвострановедение. Культурология. Страноведение : учеб. пособие / Ю.Е. Прохоров. – М. : Просвещение, 2000. – 325 с.
3. Прохоров, Ю.Е. Лингвострановедение. Культурология. Страноведение : учеб. пособие / Ю.Е. Прохоров. – М. : Просвещение, 2000. – 325 с.

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ BƏDİİ NARRATİVLƏR GƏNC NƏSLİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNİN ƏSAS KOMPONENTİ KİMİ

Flora Kamran qızı Namazova

filologiya elmləri doktoru, dosent

Mingəçevir Dövlət Universiteti

flora.namazova.flora@mdu.edu.az

Bu gün ümumtəhsil və ali təhsil müəssisələrində gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması məsələsi xüsusi olaraq aktuallaşmışdır. Bu son dövrlərdə regional və global miqyasda baş verən sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi proseslərin dinamik məzmunu və xarakteri ilə bağlıdır. Belə bir şəraitdə müasir tədris prosesinin başlıca məqsədlərindən biri kimi təzahür edən gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması işini daha effektiv və optimal şəkildə həyata keçirmək və gözənilən yüksək nəticələr əldə etmək üçün çoxlu sayda ənənəvi və yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə olunur.

Yetişməkdə olan nəslin yüksək vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında ümumtəhsil və ali təhsil müəssisələrində tədris olunan ədəbiyyat dərslərinin müstəsna rolu və əhəmiyyəti vardır. Məhz

ədəbiyyat dərslərində təhsilalanlar bədii narrativlərin öyrənilməsi və mənimsənilməsi prosesində bir tərəfdən adekvat nitq qabiliyyətinə sahib olur, digər tərəfdən ədəbi və bədii əsərlərdə təsvir olunan hadisələri təhlil etməklə analitik və tənqidi təfəkkürün inkişafı istiqamətində kompetensiyalarını da formalaşdırmağa nail olurlar. Bundan başqa tədris predmeti olan ədəbi əsərdə ümumbəşəri dəyərləri və müxtəlif məzmun kəsb edən narrativləri tərənnüm edən bədii mətnə konseptual yanaşma zamanı təsvir olunan hadisələrin psixoloji və emosional təsiri altında təhsilalanların dünyagörüşündə ciddi dəyişikliklər baş verir, onların hissləri və duyğuları pozitiv reformasiyalara və transformasiyalara məruz qalır. Beləliklə, tədris prosesində bədii əsərlərin yaradıcı gücündən bəhrələnən təhsilalanlar ümumbəşəri dəyərlərə düzgün qiymət vermək, yaxşını pisdən, xeyiri şərdən və həqiqəti yanlışdan ayırmaq bacarığına sahib olurlar. Bədii əsərin təhsilalanlarda romantik, sentimental, ekspressionist və estetik hisslər oyatması onun yüksək dəyərlərə əsaslanan iç dünyasının formalaşmasına zəmanət verən komponentlər kimi çıxış edir. Sözügedən dəyərlərin məzmununa nəzər saldıqda, onların gənc insanın psixologiyasına və dünyagörüşünə necə dəyişdirici təsir göstərməsini də anlamaq mümkün olur. Məsələn, bədii əsərdə romantizm şəxsiyyət kimi gənc insanın ruhani-mənəvi obrazının, onun yaradıcı ruhunun formalaşmasına ideal şərait yaradan ədəbi komponent kimi ortaya çıxır. Əsərdə tərənnüm olunan və qəhrəmanların davamlı olaraq can atdığı hədəf kimi təqdim edilən romanizm normativ şəxsiyyətin ən güclü tərəflərini, onun ehtiraslarını, qiyamçı ruhunu, risklərə meyilli olan xarakterini və qəlbinin əbədi ixtlası naminə daim sərgüzəşt axtarışında olmasını təsvir və təqdim etməklə ona yaşam ideallarını, həyat kredosunu və bəşəri missiyasını təyin etməkdə yardımçı və bələdçi olur. İnsan psixikasının spesifik xassəsi kimi təzahür edən sentimentalizm (fra. sentiment - hiss) insanın xarici mühitdə baş verən hadisə və proseslərə münasibətdə fəvqəladə həssas olması kimi təzahür edir. Bu zaman insan onda spesifik halət yaradan hadisələri və onların mahiyyətini şüuru və ya fikirləri ilə deyil, hisslərlə qəbul edir və qiymətləndirir. Sentimental “duyguların əsiri” olan insan hadisələrə emosional dəyərləndirmə kontekstində baxır. Fəvqəladə ruh yüksəklikliyi, sərhədlərini aşan optimizm, eyni zamanda, daim təzahür edən kövrək duyğular, başqasının dərdinə acımaq və s. sentimentalizmi xarakterizə edən əlamətlərdir. Ekspressionizm (lat. expressio – ifadə etmək), bir qayda olaraq, əsərin müəllifinin emosional duyğularının yüksək bədii ifadələrin və təsvir üsullarının köməyi ilə tərənnüm olunması kimi özünü büruzə edir. Bu zaman reallıq bilərəkdən arxa plana keçirilir və oxucuda həssas duyğuların oyadılması əsərin başlıca missiyası kimi ortaya çıxır. Qeyd edək ki, ekspressionizm XX əsrin əvvəllərində dünya sivilizasiyasının dərin böhran keçirdiyi bir dövrdə cəmiyyətdə baş verən eybəcərliklərə reaksiya kimi meydana gəlmişdir [3]. Estetizmin və naturalizmin əksinə olaraq ekspressionizm cəmiyyətdə pozitiv dəyişikliklərə nail olmağın yeganə yolunu ona güclü emosional təsir göstərməkdə görürdü. Estetizm (yun. eysfenome, yaxud eysetikos - hisslərlə qəbul edilən) şəxsiyyətin psixologiyasında dərin kök salmış əqidə kimi estetik dəyərlərin etik dəyərlər, paraqmatizm, utilitar tələbatlar, sosial-iqtisadi amillər, dini, siyasi və əxlaqi-mədəni postulatlar üzərində üstünlüyünü təsdiq edir. Bütün bunların külliyyəti isə bədii əsərdə “narrativlər” (ing. narrative, lat. narrare – danışmaq və ya ərz etmək – müstəqil şəkildə yaradılmış və bir-biri ilə əlaqədə olan çoxlu sayda hadisələri təsvir edən hekayə, narrativləri öyrənən təlim “narratologiya” adlanır) adlanır. Göründüyü kimi, ədəbiyyat dərslərinin tədrisi zamanı narrativ və yaxud hadisələrin təqdimatı öyrənilən predmetin başlıca elementi hesab olunur. Burada əsas informasiya vahidi kimi hadisə çıxış edir. Elmi axtarış predmeti rolunu isə hadisənin (süjet-ərzətmə diskursu) cərəyan etdiyi sosial-mədəni areal oynayır. Bədii narrativ kimi ifadə olunan dəyər həmin arealın mühüm seqmenti (lat. segmentum – kəsik, zolaq, - hər hansı bütövün ayrıca götürülən və spesifik xassələri olan bir hissəsi) hesab olunur.

Ədəbiyyat dərslərinin tədrisi zamanı bədii narrativlərin təqdimatı kontekstində hadisə 3 fərqli keyfiyyətdə çıxış edir:

1. Hadisə bədii əsərin motivi kimi – bu keyfiyyətdə hadisə minimal narrativ vahid və ya ilkin element kimi çıxış edir. Bu keyfiyyət əsərdə təqdim olunan hər hansı dəyişikliyin (gözlənilən və ya məqsədyönlü; gözlənilməyən və ya təsdufi) xassəsi kimi ifadə olunur. Personajların hərəkətləri və

davranışları, təzahürlər və proseslər dinamik motivlər, vəziyyət və xassələr isə statik motivlər kimi qiymətləndirilir.

2. Hadisə bədii əsərin süjeti kimi – bu keyfiyyətdə hadisə ərz olunan mətnin qlobal strukturu və yaxud süjetin özü ilə eyniləşdirilir. Bu zaman hər hadisənin strukturu özündə 3 vacib elementi birləşdirir:

1) hadisənin cərəyan etdiyi məkan (q.yun. topos – hərfi mənada “yer”, dolay mənada “mətn” və ya “arqument”) – bir qayda olaraq, əsərdə (bəddi dünyada) personajların yerləşdirilməsini təyin edir, bununla da mətnə verilmiş, lakin məkana aid olmayan münasibətlərin ifadə olunması vasitəsi kimi çıxış edir;

2) semantik sərhədlər – bədii mətnin aid olduğu məkanı (topos) komplementar (bütövün əlaqə və münasibətlərinin yaradılmasını asanlaşdıran struktur komponentləri) alt məkana və hadisələrin gözlənilən vəziyyətini dəyişən (pozan) elementə çevrilir;

3) hərəkətdə olan personaj – semantik sərhədlərin kəsilməsinə istiqamətlənmiş hərəkətləri başa çatdırır.

3. Hadisə mədəniyyətin və onun bədii narrativdə əks olunması konsepti kimi [2].

Ədəbiyyat dərslərinin tədrisində bədii narrativlər gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Bununla bağlı qəhrəmanlıq eposunun (yun. epos – söz, şeir, hekayə) tədrisinə xüsusi yer ayrılır. Qəhrəmanlıq eposu keçmişdə baş vermiş və xalqın həyatını, onun azadlıq mübarizəsini, qayğılarını, ənənələrini, həyat tərzini və dünyagörüşünü tərənnüm edən bədii əsər növü kimi gənc nəslin vətənpərvərlik (həmçinin, oğlanların cətlmen ruhunda tərbiyəsi) ruhunda tərbiyə olunmasında, onların yüksək idealları – vətənə, xalqa və doğma insanlara sarsılmaz məhəbbət ruhunda tərbiyə olunmasında müstəsna rol oynayır. Məhz qəhrəmanlıq eposunda tərənnüm olunan romantizmin, sentimentalizmin, ekspressionizmin və estetizmin sintezindən yaranmış bədii narrativlər cəmiyyətdə ali dəyərlərin daşıyıcıları olan böyük şəxsiyyətlər yetişdirməyə, solumun etik-mənəvi sütunları sayılan cətlmenlik, nəciblik və şəhidlik institutları formalaşdırmağa qadirdir.

Ədəbiyyat dərslərində bədii narrativlərin öyrənilməsi və mənimsənilməsi xalqın etik-mədəni nümunəsini tərənnüm edən normativ şəxsiyyətlərin, ictimai qaydalara və qanunçuluğa qeyd-şərtsiz hörmət edən, başqalarının hüququna hörmətlə yanaşan və pozitiv kodların daşıyıcısı olan vicdanlı vətəndaşların yetişdirilməsinə də xidmət edir. Bu gün müasir informasiya cəmiyyətinin qurucusu sayılan və gələcəyin pozitiv layihəsini formalaşdıran gənc insanın daşdığı mədəni kodların dövrün tələblərinə uyğun səviyyədə təşkili fəvqəladə aktualıq kəsb edən məsələlərdən biridir. Beləki, məhz mədəni kodlar durmadan qloballaşan müasir münasibətli cəmiyyətdə şəxsiyyətlərarası, qruplararası, xalqlararası və beynəlxalq münasibətlərin məsmonunu və simasını müəyyən edən faktlardır.

İnsanın başqa mədəni kodların daşıyıcısı olan individumlara münasibətini, onların tolerantlıq aparatının keyfiyyətini və yad elementlərə necə reaksiya verməsinin səviyyəsini ifadə edən mədəni kod (ing. cultural code) bu və ya digər mədəniyyəti anlamaq, onun sirlərini, unikal xüsusiyyətlərini və əlamətlərini başa düşmək, yalnız onun daşıyıcılarına məxsus olan əlamətləri təyin etmək üçün açaardır. Mədəni kod həm də bu və ya digər milləti təmsil edən fərdin vətənpərvərlik duyğularını və hisslərini tərənnüm edən faktordur. O, konkret millət, yaxud onun ayrıca götürülmüş nümayəndəsi haqqında hər hansı formada təzahür edən kodlaşdırılmış informasiyadır. Məhz onun köməyi ilə bir mədəniyyəti digərindən fərqləndirmək və konkret götürülmüş fərdin və yaxud şəxsiyyətin hansı mədəniyyətlə identifikasiya olunmasını müəyyənləşdirmək mümkündür. Mədəni kodlar, həmçinin insanın təfəkküründə kök salmış stereotiplər kompleksi ilə əlaqədar olan obrazların dəstini təyin edir. Millətin mədəni kodu onun kollektiv davranışlarını və ətraf mühitdə baş verən hadisələrə və proseslərə reaksiyasının məzmonunu anlamaqda yardımçı olur. Buna görə də ədəbiyyat dərslərində bədii narrativlərin öyrənilməsi zamanı təhsilalanlarda formalaşdırılan motivlər onların daim vətənin müdafiəsinə hazır olmaq kontekstində məhdudlaşdırılmamalıdır. Gənc insanlarda yüksək dəyər kəsb edən mədəni kodların formalaşdırılması, onların vətənə məhəbbətini, xalqa və dövlətə sdaqətini müəyyən edir və torpaq uğrunda hər hansı fədakarlığa hazır olmasına dəqiq zəmanət verir. Yüksək

mədəni kodlar ölkəyə və xalqa, onun adına və imicinə daha böyük fayda və mənəvi dividendlər gətirir. 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan əsgərinin əsrlər ərzində bizə düşmən kəsilmiş işğalçılara münasibəti onlara hər hansı silahdan açılmış atəşdən daha güclü və öldürücü zərbə endirmiş, çağdaş Azərbaycan insanının əxlaqı-mənəvi tərbiyəsinin, onun mədəni kodlarının yüksək səviyyəsini bütün dünyaya nümayiş etdirmişdi.

Xalqların və millətlərin mədəni kodları əsrlər ərzində zərrə-zərrə formalaşmış fenomendir və bu prosesdə çoxlu sayda elmi mədəni və intellektual komponentlər, həmçinin, təbiət, landşaft, qida, təhsil və tərbiyə sistemi, yaşayış məskəni (kənd, şəhər, dağ, aran, su hövzəsi, su hövzəsindən uzaq ərazilər və s.) kimi vacib elementlər iştirak edir. Bu elementlərdən məhrum olan milli fərd təcridcən toplumda tamamilə yad bir elementə çevrilir. Belə fərdlərə tolerantlıq, müxtəlif mədəni dəyərlərə və başqasının azadlığına hörmət kimi dəyərlər yaddır. Buna görə də bu tip insanlardan alicənablıq və mərhəmət gözləmək əbəsdir. Müasir münəfişəli cəmiyyətdə bu cür fərdlərin sayı fəvqəladə şəkildə artmışdır və onlar özündə ciddi irtica elementləri sayılan eqoizmi, brutallığı, cahilliyi, fanatizmi, ekstremizmi, zorakılığı və mənəm-mənəmliyi ifadə edir.

Ədəbiyyat dərslərində bədii narrativlərin tədrisi zamanı qarşıda duran pədaqoji vəzifələrdən biri də təhsiləlanların təfəkküründə və xarakterində kök salmış neqativ stereotiplərin sındırılması və onların idrakına “pozitiv toxumlar” səpməklə mədəni kodlarının keyfiyyətini artırmaq olmalıdır. Bunlardan başqa təhsiləlanlar mütləq şəkildə dərk etməlidir ki, vətənpərvərlik fərdi və milli dəyərlər naminə başqalarını qəti şəkildə inkar etmək, yalnız qəzavata və yaxud cihadə hazır olmaq deyil. Vətənpərvərlik insanın bütün varlığı və davranışı ilə vətənin və millətin adını ucaltmasıdır.

Yuuxarıda qeyd edilənlərlə bağlı bu gün tədris proqramına uyğun olaraq ədəbiyyat dərslərində təhsiləlanların mənəvi tərbiyəsi ilə bağlı pədaqoji prosesin qarşısında konkret vəzifələr qoyulur. Bu vəzifələr içərisində ən mühüm olanları isə aşağıdakılardır:

1) vətənə məhəbbət, ölkənin və xalqın namusunun ən ümdə məsələ olması, doğma torpağa və soykökə bağlılıq, xalqa, milli ideyalara, milli adət-ənənələrə və milli liderə, dövlət başçısına sədaqət və inam;

2) milli tariximizdə silinməz izlər qoymuş layiqli insanlara (tarixi şəxsiyyətlər, qəhrəmanlar, şəhidlər, alimlər, ədiblər) onların adına, ruhuna və xatirəsinə hörmət və ehtiram;

3) doğma dilə məhəbbət və ona mühafizəkar münasibət;

4) ümumbəşəri (humanizm, cəmiyyətdə davranış mədəniyyəti, gender bərabərliyi, dürüstlük, mərdlik, böyüklərə hörmət, sadəlik, dostluq, xeyirxahlıq, mərhəmət, ləyaqət, halallıq, təvazökarlıq, şərəf, visdan və s.) və milli dəyərlərin mənimsənilməsi və qorunması;

5) əməyə məhəbbət, zəhmətə və zəhmətkeş insanlara hörmət;

6) gözəlliyi duymaq və qiymətləndirmək bacarığı, estetik zövq;

7) təbiətə qayğı, ekoloji tərbiyə;

8) qanunlara, insanların hüquq və azadlıqlarına ehtiram;

9) tolerantlıq - fərqli düşüncələrə, mədəniyyətlərə və ideyalara dözümlü münasibət [1].

Beləliklə, ədəbiyyat dərslərində bədii narrativlər vasitəsilə gənc nəslin yüksək vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsində mədəni kodların keyfiyyətinin artırılması ən mühüm vəzifələrdən biri kimi ortaya çıxır. Bu vəzifənin uğurlu icrası isə bütövlükdə toplumun milli xarakterini və milli ideyasını müəyyən edir. Beləki, bu və ya digər xalqın mədəni kodu sistemli xarakter alanda etnik kodeks, kişilik kodeksi, şərəf kodeksi və s. kimi formalarda təzahür edir. Kodeks qismində təzəhür edən mədəni kodlar ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində müstəsna rol oynayır. Neqativ (mürtəcə) və ya pozitiv (mütərəqqi) məzmun kəsb etməsindən asılı olmayaraq, onlar ictimai-mədəni normaların pozulmasının qarşısını effektiv şəkildə alır, haqqı, ədaləti pozmağa və əxlaqi qadağalara əməl etmək istəməyən və yaxud onlardan yan keçmək istəyən fərdləri sərt şəkildə cilovlayır. Əxlaqi-mənəvi kodekslər şifahi və yazılı formalarda ola bilər. Bütün hallarda onlar xalqın tarixi yaddaşında dərin kök salan və ona ruhani güc verən əsas mənbələrdən və ya narrativlərdən qidalanırlar.

Bu gün regionda və dünyada intensiv templərlə cərəyan edən hərbi-siyasi və ictimai-mədəni proseslərin fonunda təhsilalanların vətənpərvərlik tərbiyəsilə bağlı təhsil sisteminin qarşısında duran tarixi vəzifələr göz qabağındadır. Bununla əlaqədar təhsil müəssisələrində tədris olunan ayrı-ayrı fənlərin (tarix, ibtidai hərbi-hazırlıq, Azərbaycan dili) məzmununda kifayət qədər vətənpərvərlik motivlərinə rast gəlmək olar. Lakin bu problemin daha effektiv üsullarla həll edilməsində və daha yüksək pozitiv nəticələrin əldə olunmasında ədəbiyyat dərsləri özünün bədii narrativləri ilə daha böyük ideoloji potensiala və pedaqoji resurslara malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. “Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum)” (V-XI siniflər). - Bakı, 2013. - S. 112
2. Пивоев В.М. Эстетика. Учебное пособие. – Москва. - Directmedia, 2014. 303 с. - С. 282
3. Экспрессионизм / Н. С. Павлова (литература) // Шервуд - Яя [Электронный ресурс]. – 2017. – С. 286. Большая российская энциклопедия: [в 35 т.] / гл. ред. Ю.С. Осипов; 2004-2017, т. 35)

AĞIR NİTQ QÜSURLARI OLAN MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA DİQQƏTİN İNKİŞAFI ÜÇÜN LOQOPEDİK İŞDƏ MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARI

Nailə Tofiq qızı Hüseynova

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
naile.huseynova@adpu.edu.az

Məktəbəqədər yaşda olan uşaqlarda diqqətin inkişafı onların idrak, nitq və sosial bacarıqlarının formalaşmasında mühüm təməldir. Ağır nitq qüsurları olan uşaqlar üçün diqqətin idarə edilməsi ilə bağlı problemlər dil öyrənməsini və ümumi ünsiyyət bacarıqlarını daha da çətinləşdirə bilər. Bu səbəbdən bu ehtiyacların erkən yaşlarda həlli vacibdir. Loqopedik məşğələlərdə ənənəvi metodlar faydalı olsa da, bu metodlar kiçik yaşlı uşaqları tam şəkildə cəlb etməkdə və onların fərdi diqqət ehtiyaclarını qarşılamaqda bəzən çatışmazlıq göstərə bilər. Buna cavab olaraq, müasir təlim texnologiyaları loqopedik işin səmərəliliyini artırmaq üçün innovativ, interaktiv və fərdiləşdirilmiş yanaşmalar təqdim edir.

Ağır nitq pozulması olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlar inkişaf pozulması olan uşaqların ən böyük qrupunu təşkil edir. Bu kateqoriyalı uşaqlarda qüsurlu nitq fəaliyyətinə görə, idrak fəaliyyəti, xüsusən də diqqət əziyyət çəkir. Diqqət şüurun hansısa obyektə, hadisəyə və ya fəaliyyətə yönəldilməsi və cəmləşməsidir [1].

Ağır nitq pozulması olan uşaqların diqqətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Ağır nitq pozulması olan uşaqlarda diqqətin tükənməsi qeyd olunur, onlar diqqətin aşağı səviyyədə olması və paylanması ilə xarakterizə olunur. Ağır nitq pozulması olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlar çox vaxt yavaş iş tempi və aşağı məhsuldarlıq yaşayırlar, çünki onlar uzun müddət bir obyektə diqqət yetirə bilmirlər. Bu uşaqların diqqəti qısamüddətli olur və yaş normasına uyğun gəlmir [2]. Bu uşaqların daha bir neçə xüsusiyyətini qeyd etmək olar: tapşırıqlar üçün təlimatların kifayət qədər başa düşülməməsi, diqqətin yayınması, ixtiyari diqqətin zəifliyi və aşağı sabitlik.

Diqqəti inkişaf etdirmək, korreksiyaedici və inkişaf etdirmə dərslərini daha effektiv etmək, problemlərini həll etmək üçün loqopedlər müasir təlim texnologiyalarından (MTT) istifadə edirlər ki, bu da ağır nitq qüsurlu məktəbəqədər yaşlı uşağı maraqlandıрмаğa və onunla hər bir dərsin məhsuldarlığını artırmağa kömək edir [5].

MTT-nin loqopedik təcrübədə istifadəsi ümumi qəbul edilmiş klassik texnologiya və metodlara təsirli əlavə kimi xidmət edəcəkdir. Müxtəlif tədris texnologiyalarının yaradıcı dəyişkənliyi və uyğunluğu, onlardan hər bir uşağın fərdi imkanlarına uyğun olaraq praktikada sistemli və məqsədyönlü istifadəsi ilə korreksiya və inkişaf prosesi daha təsirli və səmərəli olur.

MTT - məktəbəqədər yaşlı uşaqların intellektual inkişafı üçün bir vasitədir, koqnitiv sahələrinin (idrak, ünsiyyət, iş, sosiallaşma) integrasiyasını təmin edir. Müasir təlim texnologiyaları məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsilini, tərbiyəsini və inkişafını oyun rejimində (oyun vasitəsilə öyrənmə) birləşdirməyə imkan verir. Bu texnologiyalar oyunu tədqiqat və eksperimental fəaliyyətlərlə birləşdirir, uşağa təcrübə və öz dünyasını yaratmaq imkanı verir və kiçik motor bacarıqlarının inkişafına kömək edir. MTT passiv uşaqları aktiv fəaliyyətlərə cəlb etməyə kömək edir, tapşırıqları daha vizual, intensiv edir, düşüncə proseslərini aktivləşdirməyə kömək edir.

Loqopedlər öz işlərində müasir təlim texnologiyalarından istifadə etməyə çalışırlar ki, bu da təkcə məktəbəqədər yaşlı uşağın nitq problemlərini həll etməyə deyil, həm də diqqətin bütün xüsusiyyətlərini inkişaf etdirməyə kömək edir. Ağır nitq pozulması olan uşaqlarda diqqət xüsusiyyətlərinin inkişafına kömək edən bəzi müasir təlim texnologiyalarını nəzərdən keçirək.

Diqqətin davamlılığının artırılması.

Rəqəmlərin yadda saxlanmasına əsaslanan və ya bir neçə saniyə ərzində təqdim olunan bir sıra obyektlərin yerləşdirilməsi qaydası. Məşqi mənimsədikcə, obyektlərin sayı getdikcə artırılır. Yaddaşın həcmi artırmaq üçün nağıl terapiyası texnologiyasından və ya onun elementlərindən istifadə olunur.

Diqqətin paylanması üzrə korreksiyaedici iş.

Məşğələnin əsas prinsipi: uşağdan eyni vaxtda iki çox istiqamətli tapşırığı yerinə yetirmək xahiş olunur (məsələn, hekayə oxumaq və stola vurulan qələm vuruşlarını saymaq, tapşırığı yerinə yetirmək və səsli nağıl dinləmək və s.). Məşqin sonunda (10-15 dəq sonra) hər bir tapşırıqın effektivliyi müəyyən edilir. Diqqətin paylanmasını öyrətmək üçün ardıcıl nitq inkişafına kömək edən, səslərin avtomatlaşdırılması və diferensiasiyası proseslərini sürətləndirən xatırladıcılardan istifadə olunur.

Diqqətin konsentrasiyasının inkişafı.

Məşğələnin əsas növü korreksiyaedici tapşırıqlardır ki, bu tapşırıqlarda uşağdan formalar üzərində müəyyən işarələri (şəkillər, rəqəmlər, hərflər və s.) tapıb üstündən xətt çəkmək tələb olunur. Bu cür məşqlər uşağa "diqqətli olmaq" nə demək olduğunu hiss etməyə və daxili konsentrasiya vəziyyətini inkişaf etdirməyə imkan verir. Bu iş 2-4 ay ərzində gündəlik (gündə 5 dəqiqə) aparılmalıdır. Obyektlərin və hadisələrin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsini tələb edən tapşırıqlardan da istifadə etmək tövsiyə olunur (müqayisə texnikası). Nümunəni (hərflərin, rəqəmlərin, həndəsəfiqurların, hərəkətlərin ardıcılığı və s.) dəqiq əks etdirmə prinsipinə əsaslanan məşqlər. “Qarışıq xətlər”, gizli fiqurların axtarışı və s. kimi tapşırıqlar. Tapşırıqlar şəkillərdəki fərqləri tapmağa, səs-küylü mühitdə obyektlərin konturlarını tapmağa yönəldilə bilər.

Diqqət sabitliyinin inkişafı.

Diqqətin sabitliyini inkişaf etdirmək üçün bir sözdə hərfləri artırmaq üçün tapşırıqlar tövsiyə olunur (uşaq böyük hərflərdən kiçik hərflərə oxuyur, böyükdən kiçiyə doğru ardıcılığını müşahidə edir). Sol sətirdən sağa xətlər çəkərək hərfləri tənzimləmək lazım olan tapşırıqlar.

Uşaqlarda diqqətin sabitliyini və nitqini inkişaf etdirmək üçün müasir təlim texnologiyası - "Klaster" metodudur. Klaster məktəbəqədər yaşlı uşaqların, o cümlədən ağır nitq qüsuru olan uşaqların zehni fəaliyyətini aktivləşdirməyə kömək edir. Klaster metodu məktəbəqədər yalı uşaqlara suallar verməyi, əsas məqamları vurğulamağı, müqayisələr aparmağı və səbəb-nəticə əlaqələri qurmağı öyrənməyə imkan verir.

Müasir təlim texnologiyalarının loqopedik işə integrasiyası, ağır nitq qüsurları olan məktəbəqədər yaşda uşaqların diqqət və ünsiyyət inkişafı üçün əhəmiyyətli üstünlüklər təklif edir. Rəqəmsal alətlər, interaktiv oyunlar və multisensor fəaliyyətlərdən istifadə edərək, loqopedlər hər bir

uşağın xüsusi ehtiyaclarına uyğun fərdiləşdirilmiş, maraqlı və təsirli müdaxilələr yarada bilərlər. Bu yanaşma yalnız diqqət və cəmləşməni artırmaqla yanaşı, daha geniş idrak və dil inkişafına da töhfə verir, uşaqları uğurlu ünsiyyət və öyrənmə üçün lazım olan bacarıqlarla təmin edir. Tədqiqatlar, nitq terapiyasında texnologiya əsaslı strategiyaların tətbiqinin vacibliyini vurğulayır, çünki bu metodlar uşaqların inkişaf nəticələrinə dərin təsir göstərə bilər. Bu sahədə davamlı tədqiqat və innovasiya, nitq və diqqət problemləri olan gənc öyrənciləri dəstəkləmək üçün texnologiyanın tam potensialını reallaşdırmaq baxımından mühüm olacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Выготский Л.С. Развитие высших форм внимания в детском возрасте / под ред. А.Н. Леонтьева. – М.: Академия, 1976.
2. Логопедия: Учебник для студентов дефектол. фак. пед. вузов / Под ред. Л.С. Волковой, С.Н. Шаховской. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998.
3. Лосева П.Н. Коррекция речевого и психического развития детей 4-7 лет. – М.: Творческий центр, 2014.
4. Осипова А.А. Диагностика и коррекция внимания детей 5-9 лет / А.А. Осипова, Л.И. Малашинская. - М.: Творческий Центр 2012.
5. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие - М.: Народное образование, 1998.
6. Ткаченко Т.А. Если дошкольник плохо говорит. - СПб.: ДЕТСТВО-ПРЕСС, 1999.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF READING PROBLEMS IN THE CLASSROOM

¹**Munavvar Firudin Mammadova**, ²**Gulnar Elmaz Musayeva**

¹Ph.D, associate professor
Military Institute named Heydar Aliyev
minavarmammadova@gmail.com

²Sheki branch of ASPU
guln994@gmail.com

Reading problems in the classroom present a widespread issue, influenced by various cognitive, emotional, and social factors. These challenges not only obstruct academic progress but also affect students' self-esteem, behavior, and attitudes toward learning. Understanding the psychological aspects of these difficulties is crucial for educators and psychologists, allowing them to design interventions that address these issues effectively.

Cognitive Aspects of Reading Problems

Reading is a complex cognitive process involving several mental functions. Any impairment in these functions can result in reading difficulties. The primary cognitive factors linked to reading problems include deficits in phonological processing, working memory, and attention.

A. Phonological Processing Deficits

Phonological processing refers to the ability to recognize and manipulate sound structures within language, crucial for decoding words. Deficits in this area, particularly those linked to dyslexia, result in slow and inaccurate reading. Such deficits impede a student's ability to connect letters with corresponding sounds, leading to significant challenges in fluency and comprehension [1, pp. 45–46].

Working Memory Challenges
Working memory enables individuals to hold and manipulate information temporarily, which is essential for reading comprehension. Students with poor working memory often struggle to retain information long enough to extract meaning from text. These students frequently lose track of the

narrative or fail to retain key details [2, p. 82]. Consequently, their comprehension suffers as they are unable to connect various elements of the text over extended passages.

C. Attention Deficits

Attention, a fundamental aspect of reading, enables students to focus on the text while filtering out distractions. Attention-deficit disorders, such as ADHD, can hinder reading performance by disrupting focus and causing lapses in concentration. This frequently leads to an inability to sustain attention over a period, resulting in difficulties in comprehension and fluency [3, p. 34]. Additionally, students with ADHD often experience frustration, exacerbating their reading difficulties.

2. Emotional and Psychological Factors

The emotional toll of reading difficulties can be significant, often compounding the cognitive issues faced by students. Anxiety, low self-esteem, and frustration are common emotional responses, which in turn negatively affect the student's academic performance.

A. Reading Anxiety

Students who experience repeated failures in reading often develop anxiety. This anxiety manifests during reading tasks, particularly when they are required to read aloud in front of their peers. Such situations intensify their fear of failure and embarrassment, leading to avoidance of reading activities [4, pp. 210–211]. Physiological symptoms, including increased heart rate and sweating, further impair their ability to focus on reading tasks.

B. Low Self-Esteem and Learned Helplessness

Repeated failure in reading tasks often leads to low self-esteem, which can evolve into a sense of learned helplessness. This is the belief that no matter how hard they try, they will not succeed in reading. As a result, students may withdraw from reading activities, reinforcing the cycle of poor performance and low engagement [5, p. 67]. Over time, this withdrawal exacerbates their reading difficulties as they miss out on critical opportunities for practice and improvement.

C. Frustration and Behavioral Issues

Frustration is a common emotional response for students who struggle with reading. When their efforts do not yield the desired results, they may become frustrated and exhibit behavioral problems, such as defiance or refusal to participate in reading activities [6, pp. 123–124]. This behavior is often a defense mechanism to avoid further failure or embarrassment in front of their peers, but it can create a negative feedback loop that isolates them from the learning process.

3. Social Dynamics and Classroom Environment

The classroom environment plays a significant role in either supporting or hindering students with reading difficulties. Social comparisons, peer pressure, and teacher attitudes significantly influence a student's experience of reading in a classroom setting.

A. Peer Comparison and Social Pressure

Students are highly aware of their performance compared to their peers. Those with reading difficulties often feel inferior when they see others reading fluently. This social comparison can result in feelings of inadequacy and a reluctance to participate in reading-related activities [7, p. 191]. In more severe cases, struggling students may experience bullying or ridicule, which further discourages them from engaging in classroom reading tasks.

B. Teacher Expectations and Support

Teachers play a critical role in shaping the reading experiences of students. When teachers have low expectations for students with reading difficulties, those students may internalize these beliefs, believing they are incapable of improvement. This can lead to a decline in their motivation to engage with reading tasks [8, p. 43]. On the other hand, teachers who offer support and tailor their instruction to individual student needs can significantly improve reading outcomes for struggling students.

C. Family and Cultural Influences

The role of family and culture in shaping a student's attitude toward reading cannot be overstated. Children from families that encourage literacy tend to perform better in school, as they

are exposed to reading and literacy from an early age. Conversely, students from households where reading is not emphasized may face additional challenges in developing literacy skills [9, p. 29]. Cultural factors, such as language barriers or differing attitudes toward literacy, can also impact how students engage with reading tasks.

4. Interventions and Strategies for Supporting Struggling Readers

Effective interventions for reading difficulties require addressing both cognitive and emotional components of the problem. Several strategies have proven effective in supporting struggling readers.

A. Early Intervention and Assessment

Early identification of reading problems is crucial for effective intervention. Regular assessments allow educators to detect deficits in areas such as phonological processing or working memory and tailor interventions accordingly. Early intervention programs that focus on phonics and reading fluency have been particularly successful in improving reading outcomes [10, p. 88].

B. Tailored Instructional Approaches

Instructional approaches that are tailored to individual student needs are vital for improving reading skills. For example, phonics-based instruction is highly effective for students with phonological processing deficits. Teachers can also provide additional support by breaking reading tasks into smaller, manageable steps and offering frequent feedback [11, p. 112]. These strategies help students build confidence and gradually improve their reading abilities.

C. Emotional and Social Support

Addressing the emotional toll of reading difficulties is equally important. Creating a classroom environment where students feel comfortable making mistakes without fear of ridicule can help reduce reading anxiety [12, p. 301]. Peer tutoring programs and cooperative learning strategies have also been shown to improve reading outcomes by providing struggling readers with additional support and reducing the social isolation often associated with reading difficulties [13, p. 134].

Conclusion

The psychological aspects of reading problems in the classroom are multifaceted, encompassing cognitive, emotional, and social dimensions. By understanding and addressing these underlying factors, educators can create interventions that not only improve reading skills but also enhance students' confidence and emotional well-being. With early intervention, personalized instruction, and supportive classroom environments, students struggling with reading difficulties can overcome their challenges and achieve academic success.

References

1. Shaywitz, S., & Shaywitz, B. (2008). **Dyslexia: A New Perspective**. Yale University Press, pp. 45–46.
2. Gathercole, S. E., & Alloway, T. P. (2008). **Working Memory and Learning: A Practical Guide for Teachers**. Sage, p. 82.
3. Frazier, T. W., Youngstrom, E. A., & Glutting, J. J. (2007). ADHD and achievement: Meta-analysis of the child, adolescent, and adult literatures. **Journal of Learning Disabilities**, p. 34.
4. Katzir, T., Shaul, S., Breznitz, Z., & Wolf, M. (2004). The influence of reading anxiety on reading performance. **Journal of Educational Psychology**, pp. 210–211.
5. Sideridis, G. D. (2007). Why is reading motivation low? **Reading and Writing Quarterly**, p. 67.
6. Morgan, P. L., Fuchs, D., Compton, D. L., Cordray, D. S., & Fuchs, L. S. (2008). Behavioral effects of reading difficulties. **Behavioral Disorders**, pp. 123–124.
7. Bear, D. R., Invernizzi, M., Templeton, S., & Johnston, F. (2008). **Words Their Way: Phonics, Vocabulary, and Spelling Instruction**. Pearson, p. 191.
8. Jussim, L., & Harber, K. D. (2005). Teacher expectations and self-fulfilling prophecies. **Journal of Personality and Social Psychology**, p. 43.

9. Heath, S. B. (1983). **Ways with Words: Language, Life, and Work in Communities and Classrooms**. Cambridge University Press, p. 29.
10. Snowling, M. J., & Hulme, C. (2012). Interventions for children's language and literacy difficulties. **International Journal of Language & Communication Disorders**, p. 88.
11. Ehri, L. C., Nunes, S. R., Stahl, S. A., & Willows, D. M. (2001). Systematic phonics instruction helps students learn to read: Evidence from the National Reading Panel's meta-analysis. **Review of Educational Research**, p. 112.
12. Dweck, C. S. (2006). **Mindset: The New Psychology of Success**. Random House, p. 301.
13. Fuchs, D., Fuchs, L. S., Mathes, P.
 1. Bear, D. R., Invernizzi, M., Templeton, S., & Johnston, F. (2008). *Words Their Way: Phonics, Vocabulary, and Spelling Instruction*. Pearson, p. 191.
 2. Dweck, C. S. (2006). *Mindset: The New Psychology of Success*. Random House, p. 301.
 3. Ehri, L. C., Nunes, S. R., Stahl, S. A., & Willows, D. M. (2001). Systematic phonics instruction helps students learn to read: Evidence from the National Reading Panel's meta-analysis. *Review of Educational Research*, p. 112.
 4. Frazier, T. W., Youngstrom, E. A., & Glutting, J. J. (2007). ADHD and achievement: Meta-analysis of the child, adolescent, and adult literatures. *Journal of Learning Disabilities*, p. 34.
 5. Fuchs, D., Fuchs, L. S., Mathes, P. (2008).
 6. Gathercole, S. E., & Alloway, T. P. (2008). *Working Memory and Learning: A Practical Guide for Teachers*. Sage, p. 82.
 7. Heath, S. B. (1983). *Ways with Words: Language, Life, and Work in Communities and Classrooms*. Cambridge University Press, p. 29.
 8. Jussim, L., & Harber, K. D. (2005). Teacher expectations and self-fulfilling prophecies. *Journal of Personality and Social Psychology*, p. 43.
 9. Katzir, T., Shaul, S., Breznitz, Z., & Wolf, M. (2004). The influence of reading anxiety on reading performance. *Journal of Educational Psychology*, pp. 210–211.
 10. Morgan, P. L., Fuchs, D., Compton, D. L., Cordray, D. S., & Fuchs, L. S. (2008). Behavioral effects of reading difficulties. *Behavioral Disorders*, pp. 123–124.
 11. Shaywitz, S., & Shaywitz, B. (2008). *Dyslexia: A New Perspective*. Yale University Press, pp. 45–46.
 12. Sideridis, G. D. (2007). Why is reading motivation low? *Reading and Writing Quarterly*, p. 67.
 13. Snowling, M. J., & Hulme, C. (2012). Interventions for children's language and literacy difficulties. *International Journal of Language & Communication Disorders*, p. 88.

MÜASİR TARİXİN ZƏNGİN HADİSƏLƏRLƏ DOLU BİR İLİ: REALLIQLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Esmira Hilal qızı Cəfərova
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti
esmira.cafarova@mdu.edu.az

Mühüm əhəmiyyət kəsb edən regional və global hadisələrlə dolu 2024-cü ilin tarixə qovuşmasına sayılı günlər qalır. 2024-cü ildə Azərbaycan Respublikasında baş verəcək sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni xarakterli hadisələrin perspektivləri düz bir il əvvəl - 2023-cü ilin sonuna doğru artıq müəyyən olunmuşdu. 2023-cü il dekabr ayının 7-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2024-cü il fevral ayının 7-də Azərbaycan Respublikasında

növbədənəkar prezident seçkilərinin keçiriləcəyini elan etdi [2]. Sözügedən seçki kütləvi informasiya vasitələri və iqtidar nümayəndələri tərəfindən “Zəfər seçkisi” adlandırıldı. 25 dekabr 2023-cü il tarixində isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2024-cü ili “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan etdi [1].

Eyni zamanda dünya miqyasında 2024-cü il “Seçkilər ili” kimi yadda qaldı. Bir çox dünya ölkələrində, o cümlədən Rusiyada (Prezident seçkiləri - 15-17 mart 2024), ABŞ-da (Prezident seçkiləri - 5 noyabr 2024-cü il), Belarusda (Belarusiya Milli Məclisinin Nümayəndələr Palatasına seçkilər - 25 fevral 2024), Venesuelada (Prezident seçkiləri - 28 iyul 2024), İranda, (Prezident seçkiləri - 28 iyun - I tur və 5 iyul - II tur), Gürcüstanda (Parlament seçkiləri - 26 oktyabr 2024), Böyük Britaniyada (Parlament seçkiləri - 4 iyul 2024), Fransada (Parlament seçkiləri - 30 iyun 2024), Avropa Birliyində (Avropa Parlamentinə seçkilər - 6-9 iyun 2024), Moldovada (Prezident seçkiləri - 20 oktyabr 2024), Çində (Parlament seçkiləri - 13 yanvar 2024), Yaponiyada (Parlament seçkiləri - 27 oktyabr 2024), Koreya Respublikasında (Cənubi Koreya - Prezident seçkiləri - 10 aprel 2024) və digər ölkələrdə prezident və parlament seçkiləri baş tutdu.

2024-cü il fevral ayının 7-də Azərbaycan Respublikasında keçirilən növbədənəkar prezident seçkilərində İlham Əliyev 92,12% səsle növbəti dəfə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. 2024-cü il sentyabrın 1-də ölkədə keçirilən növbədənəkar parlament seçkilərində isə parlamentin yeni tərkibi formalaşdırıldı.

İl boyu dünyanın müxtəlif ölkələrində keçirilən bir çox seçkilər yeni dünya nizamının qurulmasında əhəmiyyətli rol oynayacaq hadisələr kimi diqqəti cəlb edir. Məsələn, 2024-cü il oktyabr ayının 20-də Moldova Respublikasında baş tutmuş Prezident seçkiləri keçmiş SSRİ məkanına daxil olmuş ərazilərdə Qərb (Avropa) inkişaf yolu seçmiş siyasi qüvvələrlə Rusiyanı siyasi qüvvələr arasında mücadilə kimi ifadə olunan savaş kimi təzahür edirdi. Seçkilər nəticəsində 24 dekabr 2020-ci il tarixindən Moldova prezidenti olan görkəmli dövlət və siyasət xadimi Maia Sandunun (1972, Moldova tarixində ilk qadın dövlət başçısı) yenidən ölkə prezidenti seçilməsi Moldova xalqının siyasi seçimini, öz müqəddəratını və milli taleyini Avropa Birliyi ailəsində həll etmək istəyini bir daha təsdiq etdi.

28 iyul 2024-cü il tarixində dünyada ən zəngin təbii resurslara malik Cənubi Amerika ölkəsi Venesuelada keçirilən Prezident seçkiləridə ABŞ-a münasibətdə müxalif mövqe tutan Nikolas Maduro Morosun (1962) yenidən prezident seçilməsi ABŞ-la Venesuela arasında münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb oldu.

2024-cü il noyabr ayının 5-də Amerika Birləşmiş Ştatlarında keçirilən növbəti prezident seçkilərinin nəticələri yaxın perspektivdə global miqyasda ciddi dəyişikliklərin olacağından xəbər verən hadisə kimi qiymətləndirilir. Seçkilər nəticəsində 2017-2021-ci illərdə Respublikaçılar partiyasından ABŞ-ın 45-ci prezidenti olmuş və radikal davranışları ilə yadda qalmış 78 yaşlı Donald Con Trampın qalib gəlməsi 2025-ci ilin əvvəllərindən dünya nizamında ciddi dəyişikliklərin olacağı ehtimalları yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, D.Tramp ABŞ-ın siyasi tarixində Demokratlar partiyasından müxtəlif vaxtlarda (bir prezidentlik müddətindən sonra) 2 dəfə (1885-1889 və 1893-1897) ABŞ prezidenti seçilmiş Stiven Qrover Klivlenddən (1837-1908) sonra ikinci dəfə bu şəkildə ABŞ prezidenti seçilmiş şəxs kimi tarixə düşmüşdür.

Bu il 4 iyul tarixində Böyük Britaniyada baş tutmuş Parlament seçkilərində Leyboristlər partiyasından olan Ser Kir Rodni Starmerin (1962)

B.Britaniyanın siyasi tarixində ilk “ağdərili olmayan” baş nazir Rişi Sunakı (1980, - 25 oktyabr 2022 – 5 iyul 2024-cü il tarixində Böyük Britaniyanın Mühafizəkarlar partiyasından penceb mənşəli Baş nazir) əvəz etməsi ölkənin daxili siyasi həyatında və beynəlxalq münasibətlər sistemində hər hansı bir əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmadı.

2024-cü il İran İslam Respublikasının siyasi arenasında baş vermiş gərgin hadisələrlə yadda qaldı. 2024-cü ilin əvvəlində İranın cənub-şərqində yerləşən Kerman şəhərində İslam İnqilabı keşikçiləri korpusunun “Əl-Qüds” qolunun komandiri Qasım Süleymaninin (11 mart 1957 - 3 yanvar

2020) Bağdad şəhərində qətlə yetirilməsinin ildönümü günü baş vermiş terror aktı zamanı 94 nəfər həlak oldu.

2023-cü il oktyabrın 7-də Qəzza sektorundan İsrailin ərazisinə daxil olan terrorçuların törətdiyi cinayətlərə görə, İsrail ordusunun başlatdığı irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar yeni fazaya qədəm qoydu. İranın baş verənlərə əvvəlcə dolayı yolla, daha sonra isə aşkar müdaxiləsi İran-İsrail münasibətlərində gərginliyi son həddə çatdırdı. 2024-cü il aprelin 13-də İran ordusu həmin ayın əvvəllərində “SAHAL”ın Suriyanın paytaxtı Dəməşqdə yerləşən İran səfirliyinin binasına endirdiyi raket zərbəsinə cavab olaraq, İran-İsrail münaqişəsi başlayandan bəri, ilk dəfə olaraq, İsrailə birbaşa raket və pua zərbələri endirdi. İranın bu hücumuna aprel ayının 19-da İsrail ordusu aviazərbələrlə cavab verdi. Belə bir gərgin şəraitdə 2024-cü il mayın 19-da İİR prezidenti Seyid İbrahim Rəisi, Xarici işlər naziri Hüseyn Əmir Abdllahian və digər rəsmi şəxslər helikopter qəzasında həlak oldular. Qeyd edək ki, baş verən hadisə ilə bağlı terror aktı versiyası da irəli sürülmüşdü. Bu, İran İslam Respublikası tarixində ikinci dəfə dövlət başçısının vəzifə başında həlak olması hadisəsi (birinci dəfə İran İslam respublikasının 2-ci prezidenti Məhəmməd Əli Rəcəi 1981-ci avqustun 30-da qətlə yetirilmişdi) idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sənişin tipli təyyarələr istifadəyə verildikdən sonra XX və XXI əsrlərdə 16 dövlət başçısı təyyarə qəzasında həlak olmuşdur (13 dövlət başçısı XX yüzillikdə 3 dövlət başçısı XXI yüzillikdə: Boris Traykovski - 1999-2004-cü illərdə Makedoniya prezidenti - 2004-cü il fevralın 26-da həlak olmuşdur; Lex Aleksandr Kaçinski - 2005-2010-cu illərdə Polşanın prezidenti - 2010-cu il aprel ayının 10-da Rusiya Federasiyasının Smolensk vilayətində həlak olmuşdur, Seyid İbrahim Rəisi - 2021-2024-cü illərdə İİR-in 8-ci prezidenti - 2019-cu il may ayının 19-da ABŞ istehsalı olan “Bell - 212” helikopterinin İran-Azərbaycan sərhəddindən bir az aralı Verzeqan əyalətinin Uzi kəndi yaxınlığında qəzaya uğraması nəticəsində həlak olmuşdur).

2024-cü il 28 iyun və 5 iyul tarixində İİR-də 2 mərhələ üzrə keçirilən növbədənəkar prezident seçkilərində Azərbaycan kökənli, 70 yaşlı Məsud Pezişkian İran İslam Respublikasının 9-cu prezidenti seçildi. Lakin yeni dövlət başçısı da İsrailə və qonşu ölkələrlə mövcud olan fundamental problemləri həll etmək istiqamətində hər hansı pozitiv addım atmadı. Əksinə, situasiya daha da gərgin mərhələyə qədəm qoydu. Məsud Pezişkianın inauqurasiya mərasiminin (30 iyul 2024) ertəsi günü - iyul ayının 31-də mərasimdə iştirak etmək üçün Qətərdən Tehrana qonaq gəlmiş HƏMAS-ın (ər. *Hərəkəti Əl-Müqavimə Əl-İslamiyyə*) siyasi lideri İsmayıl Əbdülsalam Haniyənin (1953-2024) və 1982-ci ildə Livanda yaradılmış “HəzbAllah”ın (“Allah partiyası”) lideri Seyid Həsən Nəsrullahın (1960-2024) 2024-cü il sentyabr ayının 27-də Livan Respublikasının paytaxtı Beyrut şəhərinin “Haret-Hreyk” adlanan şüə məhəlləsində öldürülməsindən sonra Yaxın Şərqdə hərbi-siyasi vəziyyət daha da kəskin xarakter aldı.

2024-cü il oktyabrın 1-də SAHAL Livan sərhədlərini keçdi və ölkənin cənub bölgəsində irimiqyaslı quru əməliyyatlarına başladı. Həmin gün İran ordusu İsrailə növbəti raket hücumu həyata keçirdi. Oktyabr ayının 16-da isə HƏMAS-ın hərbi qanadının lideri Yəhya İbrahim Həsən Sinvarın (1962-2024) Rəfahda (Qəzza sektoru) qətlə yetirilməsindən sonra gərginlik daha da artdı.

2024-cü ildə Ukraynanın və Rusiyanın ictimai-siyasi həyatında, həmçinin 2022-ci il fevralın 24-dən indiyədək davam edən Rusiya-Ukrayna savaşında da mühüm hadisələr və dəyişikliklər baş verdi. Bu ilin 15-17 mart tarixində Rusiyada baş verən növbəti prezident seçkiləri və Vladimir Putinin növbəti dəfə Rusiya prezidenti seçilməsi, həm ölkə daxilində, həm də global miqyasda səs-küylü rezonansa səbəb oldu. 2024-cü il fevral ayının Rusiya müxəifətinin liderlərindən biri olan Aleksey Anatolyeviç Navalnının (1976-2024) məhəbədə öldürülməsindən sonra ölkədə gərginlik xeyli artdı. Martın 22-də Rusiya Ukraynaya irimiqyaslı raket hücumu həyata keçirdi və həmin gün axşam Azərbaycan kökənli Rusiya biznesmeni Araz Ağalova məxsus “Crocus Sity Holle”də baş vermiş terror aktı nəticəsində 145 nəfər həlak oldu. 2024-cü il avqustun 6-da Ukrayna ordusunun Rusiyanın Kursk vilayətində 1000 km²-dən artıq ərazini nəzarətə götürməsi Rusiya-Ukrayna qarşıdurmasının xarakterini əsaslı şəkildə dəyişdi.

2024-cü il Cənubi Qafqaz respublikalarının, o cümlədən Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm hadisələrlə müşayiət olundu. 2024-cü il aprel ayının 15-də Gürcüstan respublikasında hökumətin qəbul etdiyi “Xarici agentlər haqqında” qərarın əleyhinə olaraq etiraz aksiyaları başlandı.

2024-cü il oktyabr ayının 26-da Gürcüstan respublikasında keçirilən seçkilərdə “Gürcü arzusu” partiyasının qələbəsi də kütləvi etirazlara səbəb oldu. Abxaziyada da 2024-cü il 11 noyabr tarixində “İnvestisiya qanununa” qarşı kütləvi çıxışlar 15 noyabr tarixində etirazçıların Abxaziya parlamentini ələ keçirməsi ilə başa çatdı. Nəticə etibarilə noyabrın 19-da Abxaziya prezidenti Aslan Bjaniya istefa verdi və Badra Qunba hakimiyyəti müvəqqəti icra etməyə başladı.

2024-cü il iyunun 12-də Rusiya sülhməramlı kontingentinin Qarabağ ərazisindən tamamilə çıxarılması ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında mühüm hadisə oldu. 12-22 noyabr tarixlərində isə Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakı şəhərində keçirilən BMT-nin Cop -29 [3] beynəlxalq tədbiri Azərbaycanın yeni dünya nizamının qurulmasında necə vacib aktor olduğunu bir daha sübuta yetirdi.

2024-cü ilin son ayları Yaxın Şərqdə baş verən və regionun nizamını və ya nizamsızlığını əsaslı şəkildə dəyişən hadisələrdə yadda qaldı. Noyabr ayının 27-də Cəbhə ən-Nüsrə li-Əhl əş-Şam (Şam əhalisinə yardım cəbhəsi, Səriyad Vətəndaş müharibəsi dövründə - 2012-ci il yanvar ayının 23-də təşkil edilmişdir) hərəkətinin silahlı dəstələri İdlidən (Suriyanın şimal-qərbində şəhər, İdlib əyalətinin mərkəzi) hərəkət edərək cəmi 3 gündən sonra, noyabr ayının 30-da Suriyanın ən böyük şəhəri olan Hələbi (Aleppo) ələ keçirdilər. Tezliklə, dünya siysətçiləri tərəfindən Bəşər Əsəd rejiminə qarşı başlanmış hərbi əməliyyatları silahlı müxalifətçilərin hərəkəti kimi qiymətləndirməyə başladılar. Əbu Məhəmməd əl-Culani (Əhməd Hüseyn əl-Şaraa - 1981 və ya 1982) komandanlığı altında üsyançılar bir-birinin ardınca Suriyanın strateji cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edən Hama və Homs şəhərlərini tutdular. Daha sonra hərbi əməliyyatları genişləndirərək 8 dekabr tarixində paytaxt Dəməşqi (Şam) ələ keçirdilər. Prezident Bəşər Hafiz əl-Əsəd (1965, - 2000-ci il 17 iyul tarixindən, 8 dekabr 2024-cü il tarixinədək Suriya prezidenti) 53 il Suraiyaya rəhbərlik etmiş Əsədi sülaləsinin (1971-2000-ci illərdə Suriya Ərəb Respublikasına rəhbərlik etmiş Hafiz əl-Əsəd tərəfindən yaradılmışdır) hakimiyyətinə son qoyuldu. Bəşər əl-Əsəd hərbi təyyarə ilə Suriyanı tərk edərək Rusiya Federasiyasına qaçdı. Suriyada Müvəqqəti (Keçid) Koalisiya hökuməti yaradıldı. Məhəmməd əl-Bəşir (1983, - 2024-cü il yanvar ayının 23-dən Suriyanın Qurtuluşu Hökumətinin başçısı, 2024-cü il dekabr ayının 10-dan Suriyada Keçid hökumətini başçısı) Keçid hökumətinin sədri seçildi. Hökumətin 18 ay fəaliyyət göstərəcəyinə qərar verildi. Beləliklə, 2024-cü il noyabr ayının sonlarından Suriyada başlanmış hadisələr regionda qüvvələr nisbətini dəyişdi. Rusiyanın və İranın strateji məğlubiyyətini, Türkiyənin isə növbəti qələbəsini təmin etdi. Suriya hadisələri və onlarla əlaqədar Yaxın Şərqdə cərəyan edən proseslərin yekunları 2025-ci ildə Yaxın Şərqin etnik- mədəni və hərbi-siyasi simasında əsaslı pozitiv dəyişikliklərin olacağını vəd edir. Beləliklə, çox əhəmiyyətli hadisələrlə zəngin olan 2024-cü ilin dinamik məzmunu onu əvəz edəcək yeni 2025-ci ilin də dünya nizamını fundamental şəkildə dəyişdirəcək il olacağı haqqında ehtimalları artırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 25 dekabr 2023-cü il.
2. Növbədənəkar Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçkilərinin elan edilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 7 dekabr 2023-cü il.
3. Марьян Е.В. [К вопросу истории международных климатических конференций](#) // Экономика и бизнес: теория и практика. - 2021. - № 5-2. - С. 162

XIX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNİN QOVŞAĞINDA ÇARİZMİN CƏNUBİ QAFQAZDA İQTİSADI SİYASƏTİNƏ DAİR

Nizami Dilənçi oğlu Zeynalov

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Mingəçevir Dövlət Universiteti

nizami.zeynalov@mdu.edu.az

Giriş

Azərbaycan Respublikasının əsas strateji tərəfdaşı olan Rusiya Federasiyasının Cənubi Qafqaz regionuna münasibətdə yeritdiyi siyasətin ayrı-ayrı tarixi mərhələlərinin öyrənilməsi böyük maraq doğurur. Bu mənada XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda yeritdiyi iqtisadi siyasətinin araşdırılması məsələləri vətən tarixşünaslığının aktual problemlərindən biridir. Problemin ayrı-ayrı tərəflərinin istər keçmiş sovet, istərsə də müasir vətən tarixşünaslığında əks olunmasına baxmayaraq, bütövlükdə problemin araşdırılması hələ də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Çar hakim dairələrinin regionun iqtisadi mənimlənməsinə dair fikirləri

XIX əsrin ikinci onilliyində Cənubi Qafqazın işğalı prosesi sona yaxınlaşdıqca Rusiya hakim dairələrində regionun iqtisadi cəhətdən mənimlənməsi haqqında müəyyən fikirlər formalaşdı. Hələ 1816-cı ildə çar hakim dairələrinin nümayəndələrindən biri, “İmperator Azad İqtisad Cəmiyyəti”nin prezidenti qraf N.Mordvinov Qafqazı təkə silah gücünə deyil, həm də iqtisadi yolla fəth etmək fikrini irəli sürmüşdü [4, s.109-110]. O dövrdə rus iqtisadi fikrinin bu görkəmli nümayəndəsi göstərirdi ki, Qafqaz xalqlarına münasibətdə siyasətin metod və vasitələrini dəyişmək, Qafqazı Rusiya iqtisadi həyatının orbitinə cəlb etmək lazımdır [8, s.349]. Lakin XIX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində çar hökuməti regionun iqtisadi baxımdan mənimlənməsi məsələsində hələ ki, müəyyən qəti mövqeyə malik deyildi. İşğalın ilk mərhələsində çarizm Cənubi Qafqaza, o cümlədən Şimali Azərbaycana Avropa ilə Asiya ticarətində tranzit rol oynayan region kimi yanaşır və bu vasitəçi ticarətdən yüksək gəlir əldə etməyə çalışırdı.

1821-ci il “Güzəştli ticarət tarifi” və onun nəticələri

Buna görə də çar hökuməti regionda tranzit ticarətin canlandırılmasında xüsusilə maraqlı idi. Bu məqsədlə hələ 1821-ci ildə “Güzəştli ticarət tarifi” haqqında fərman imzalandı. Güzəştli ticarət tarifinə görə regiona gətirilən Qərbi Avropa malları üçün 5%-li gömrük rüsumu müəyyənləşdirilirdi [5, s.4]. Məlumdur ki, belə bir rüsum hələ 1813-cü il Gülistan sülh müqaviləsində rus və İran malları üçün müəyyən edilmişdi [1, s.39]. Lakin çox keçmir ki, güzəştli ticarət tarifi yetişməkdə olan rus ticarət və sənaye burjuaziyasının kəskin narazılığına səbəb oldu. Çünki, güzəştli ticarət tarifi Rusiya və İran bazarlarına Avropa mallarının sürətli axınına səbəb oldu ki, nəticədə, yüksək keyfiyyətə və sərfəli qiymətə malik olan Avropa malları çox tezliklə rus mallarını yerli bazarlardan və Cənubi Qafqazdan sıxışdırıb çıxartmağa başladı. Vasitəçilik ticarətindən isə rus ticarət burjuaziyası deyil, əsasən Cənubi Qafqaz tacirləri yüksək mənfəət əldə etməyə başladılar. Məsələn, 1828-ci ilədək Cənubi Qafqaz tacirlərinin Avropanın ən məşhur Leypsiq yarmarkasındakı ticarət əməliyyatlarının dövrüyyəsi 4 dəfə artdığı halda, Rusiyanın Nijn-Novqorod yarmarkasının ticarət əməliyyatları müvafiq olaraq 4 dəfə azalmışdı [1, s.57]. Belə bir vəziyyət təbii ki, rus ticarət burjuaziyasının ciddi narazılığına səbəb oldu. Digər tərəfdən, güzəştli ticarət tarifi sayəsində Avropadan gətirilən ucuz və keyfiyyətli fabrik məhsulları yerli istehsalın inkişafına mənfi təsir göstərirdi ki, bu da rus sənaye burjuaziyasını narazı salırdı. Cənubi Qafqazda hasil olunan xammalın çox hissəsi ticarət obyektinə kimi aşağı gömrük rüsumu ilə Avropaya daşınırdı. Cənubi Qafqaz xammalının Avropaya daşınması isə Rusiyanın müstəmləkə maraqlarına cavab vermirdi.

Regionun mənimlənməsinə dair yeni fikirlər. Qriboyedov-Zavileyski layihəsi

İranla 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması Rusiyaya Cənubi Qafqazda öz mövqelərini möhkəmlətmək, diyarın daha sistemli mənimsənilməsi üçün geniş imkanlar açdı. Rusiya hakim dairələrində Cənubi Qafqazın iqtisadi baxımdan mənimsənilməsi üçün yeni təkliflər irəli sürülməyə başlandı. Bu dövrdə Cənubi Qafqazın iqtisadi baxımdan mənimsənilməsi ilə bağlı hakim dairələrdə iki qrup formalaşmışdı. Bunları tarixi ədəbiyyatda bəzən “Yermalov xətti” və “Kankrin xətti” də adlandırırlar [3]. Birinci qrupun tərəfdarları Cənubi Qafqazın əsasən mötədil-burjua qaydaları ilə, kapitalistcəsinə mənimsənilməsinə təklif edirdilər. Belə təkliflərdən biri 1828-ci ildə A.Qriboyedov və P.Zavileyski tərəfindən irəli sürülən “Rusiya-Cənubi Qafqaz şirkəti”nin yaradılması layihəsi idi. Layihənin müəllifləri bildirirdilər ki, güzəştli ticarət tarifi Cənubi Qafqazda yalnız ticarəti canlandırır, bundan isə əsasən yerli Qafqaz tacirləri böyük gəlir götürürlər. Ticarətin canlanması isə yerli sənayenin inkişafına imkan vermir. “Qriboyedov-Zavileyski layihəsi”nin əsas mahiyyəti ondan ibarət idi ki, Cənubi Qafqazın özündə yerli emal tipli fabrik və zavodlar yaradılmalıdır. Şirkətə özünü dirçəltməsi üçün 50 il müddətində güzəştlər edilməli, ilk yardım kimi dövlət xəzinəsindən 500 min manat həcmində pul ayrılmalıdır. Şirkətdə təhkimli kəndli əməyindən deyil, azad muzzdlu əməkdən istifadə olunmalı idi. Yaradılması nəzərdə tutulan “Rusiya-Cənubi Qafqaz şirkəti” əslində, yerli istehsalı nəzərdə tutan kapitalist mahiyyətli bir şirkət olmalı idi [2]. Lakin şirkətin yaradılması təklifi “ictimai rifaha uyğun olmadığı üçün” çar hökuməti tərəfindən rədd edildi [1, s.59]. Əslində layihə I Nikolay rejiminin feodal-təhkimçi xarakterinə və rus burjuaziyasının mənafeyinə uyğun deyildi. Hətta o dövrdə çara yaxın dairələrdən birinin nümayəndəsi general M.Jukovski, baron Q.Rozen və başqaları bildirirdilər ki, “əgər bu layihə həyata keçirilərsə, onda Cənubi Qafqaz Rusiyanın daxilində Amerika Birləşmiş Ştatları olardı” [6, s.485].

İkinci qrupun tərəfdarları isə regionun feodal-təhkimçi və mütləqiyyət qayda-qanunları ilə mənimsənilməsinin tərəfdarları idilər. XIX əsrin 20-ci illərinin sonu - 30-cu illərinin başlanğıcında çar hökumətində belə bir fikir qəti olaraq özünə möhkəm yer tutmağa başladı ki, Cənubi Qafqaz Rusiya sənayesini xammalla təchiz edən mənbə və rus fabrik məhsullarının satışını təmin edən bazar rolunu oynamalıdır. Lakin bu məqsədə burjua qaydaları vasitəsilə deyil, feodal-təhkimçi qaydaları ilə, yəni qeyri-iqtisadi məcburetmə və zorakı yolla nail olmaq lazımdır. Hələ 1826-cı ildə Rusiyanın Maliyyə naziri qraf Y.Kankrin çar I Nikolaya göndərdiyi qeydlərində yazırdı ki, “Cənubi Qafqazın müxtəlif hissələrində hələ də qəti müəyyən olunmuş maliyyə sisteminə malik deyilik. Burada gəlirlər hələ də qədim Asiya adətləri əsasında müəyyən edilir... Halbuki Cənubi Qafqaz diyarı ölkənin daxili quberniyalarının sənayesinin inkişafı üçün xammal əhəmiyyətinə malikdir. Diyar həmçinin rus sahibkarları üçün əla satış bazarı ola bilər” [7, s.15]. Qraf Y.Kankrin öz “Qeydlər”ində xüsusilə vurğulayırdı ki, “Ucqar regionlarda əlverişli qaydada müəyyən olunmuş maliyyə sisteminə yalnız dövlətin ciddi himayəsi sayəsində nail olmaq olar. Bu iqtisadi siyasətin məqsədi Cənubi Qafqaz regionunu metropolianın xammal əlavəsinə çevirməkdən ibarətdir” [7, s.15]. Beləliklə, bu dövrdən başlayaraq çarizmin Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda iqtisadi siyasətinin istiqaməti qəti olaraq müəyyənləşdi: Azərbaycanda yalnız xammal istehsalı və hasilat sənayesi ilə bağlı olan istehsalat sahələri inkişaf etdirilməli idi. Bəzi sahələrdə, xammalın ilkin emalı ilə məşğul olan müəssisələr (ipəkəçmə və ipəksarıma, pambıqtəmizləmə və s.) də yaradıla bilərdi. Maliyyə naziri qraf Y.Kankrinin “Qeydlər”i çar I Nikolay tərəfindən bəyənilərək müzakirəyə göndərildi. Tezliklə çar 1828-ci il 8 aprelə Y.Kankrin tərəfindən irəli sürülən layihəni təsdiq etdi. Bunun ardınca isə I Nikolayın 17 may 1828-ci il tarixli reskriptinə əsasən Cənubi Qafqazda “əhəmiyyətli müəssisələrin” tikintisi məqsədilə xəzinədən 1 mln. 300 min gümüş manat məbləğində maliyyə vəsaiti ayrıldı [7, s.16].

1831-ci il ticarət tarifi

Bu siyasətə uyğun olaraq Rusiya məhz XIX əsrin 30-cu illərində özünün ticarət siyasətini də yenidən nəzərdən keçirməli oldu. 30-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq yeridilən ticarət siyasətinin əsas məqsədi Cənubi Qafqazı Rusiyanın satış bazarına çevirmək və Ön Asiyada rus ticarətini inkişaf etdirmək idi. Bunun üçün rus malları ilə müqayisədə rəqabət qabiliyyəti yüksək olan Avropa

mallarının Cənubi Qafqaz və Cənubi Qafqaz vasitəsilə üçüncü ölkəyə aparılmasını məhdudlaşdırmaq lazım idi. I Nikolay hökuməti 1831-ci ildə güzəştli ticarət tarifini ləğv edərək yeni, proteksionist ticarət tarifi tətbiq etdi. Belə ki, yeni ticarət tarifinə görə Avropa mallarının, ilk növbədə isə ingilis mahud parçalarının Cənubi Qafqaza gətirilməsi və buradan üçüncü ölkəyə aparılması qəti qadağan olundu. Avropa malları üçün 5%-li gömrük güzəşti ləğv edildi [3].

Nəticə

Beləliklə, XIX əsrin birinci qərinasında Cənubi Qafqazın, o cümlədən Şimali Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən mənimsənilməsi üçün yalnız ilk addımlar atılırdı. Lakin çar hökumətinin məqsədi Azərbaycanı xammal mənbəyinə və satış bazarına çevirmək olsa da, hər halda bu siyasətin özü də Şimali Azərbaycanda ipəkçiliyin və müxtəlif emal sahələrinin inkişafına, ölkəmizdə yeraltı sərvətlərinin üzə çıxarılmasına, rus kapitalının Azərbaycanın iqtisadi həyatına nüfuz etməsinə, bütövlükdə isə ölkənin məhdud şəkildə də olsa iqtisadi inkişafına təkan verirdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı: Elm, 2007, 504 s.
2. Грибоедов А.С., Завелейский П.Д. Записка об учреждении Российской Закавказской компании. / Elektron resurs: https://runivers.ru/doc/d2.php?SECTION_ID=6776&CENTER_ELEMENT_ID=147286&PORTAL_ID=677
3. Мамедова А.М. Торгово-таможенная политика царизма в Северном Азербайджане в первой половине XIX века / Дисс. на соиск. учёной степени доктора философии по истории (на правах рукописи). Баку, 2013
4. Мнение адмирала Мордвинова о способах, коими России удобное можно привязать к себе постепенно Кавказских жителей / Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей, Российских при Московском Университете. Повременное издание, 1858, октябрь-декабрь, книга четвертая. М.: В университетской типографии, 1858, стр. 109-112
5. Мурадалиева Э. Северный Азербайджан в планах и практике Российской Империи по экономическому «завоеванию» Кавказа // Известия НАН Азербайджана. Серия общественных наук, 2017, №1, стр. 4-14
6. Русские писатели о Грузии (Сборник высказываний, писем и худож. произведений) / Сост. Вано Шадури. Т. 1, Тбилиси: Заря Востока, 1948, 531 с.
7. Тунян В.Г. Проекты экономического освоения Закавказья (1826-1834) // Вестник общественных наук 1989, № 11, стр. 15-25
8. Фадеев А.В. Россия и Кавказ первой трети XIX века. М.: АН СССР, 1961, 398 с.

PEDAQOJİ PROSESİN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

Aida Nadir qızı Abdullayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
aida.sff@mail.ru

Müasir dünyada təhsilin vəziyyəti mürəkkəb və ziddiyyətlidir. Müasir təhsilin əsas problemlərini müəyyən etməyin niyə mümkün olmadığını başa düşmək çətindir. Müasir pedaqogika mühüm problemlərin həllində böyük təcrübəyə malikdir. Onlardan biri dərsin təşkili problemidir. Onun icazəsi olmadan müəllim fəaliyyətini təsəvvür etmək çətindir. Axı pedaqoji fəaliyyətin bir çox problemlərinin həlli fərdin özünü dərk etməsi üçün şəraitin yaradılıb-yaratılmamasından asılı idi. Tədris prosesini elə təşkil etmək vacibdir ki, dərstdəki hər bir uşaq onun inkişafına töhfə verən

mümkün işlə məşğul olsun. Uşağı düşünməyə, yaratmağa məcbur etmək, hər bir üsula, hər bir texnikaya lazımı yaradıcı yanaşmanı yaratmaq üçün gündəlik axtarışda olmaq lazımdır. Bu, müasir müəllimin həll etməli olduğu müasir təhsilin növbəti problemidir. AXI insanlar çox vaxt yaradıcı şəxsiyyətə əhəmiyyət vermirlər. Məhz, müasir dərs onu rəhbər tutmalıdır. Əgər istedadlı bir insanın "tələblərini" yerinə yetirməsəniz, onun özünü dərk etməsinə şərait yaratmasanız, illər keçdikcə "çiçəklənmədən" quruya bilər. Tələbə düşünməyi və təhlil etməyi bacarmalıdır. Müəllimin nəticəsi tədrisin nəticəsindən asılı olmamalıdır. Ən vacib nəticə şagirdin məktəbə getmək istəyi, özünü təkmilləşdirmək, peşə seçmək istəyi olmalıdır. Əmək tərbiyəsi problemini də müasir təhsilin əsas problemlərinə aid etmək olar. Bunları zamanla ayaqlaşa bilən, pedaqoji prosesə yeni ideyalar, yeni texnologiyalar tətbiq etməyi bilən, həm də sözün köməyi ilə yüksək mənəviyyətli insan yetişdirməyi bacaran müəllim həll edə bilər. vətəninə sevmə və istənilən işə yaradıcılıqla yanaşmağı bilən. Müəllimin təhsildə rolu bir çox böyük pedaqoqlar tərəfindən qeyd edilmişdir. Bir çox müəllimlər üçün dəyərli məsləhət olan Ş.Amonaşvilinin sözlərini sitat gətirə bilərsiniz. “Müəllim, insan hərəkətini saçan günəş ol, insan hisslərinin fermentləri ilə zəngin torpaq ol və bu biliklər təkcə tələbələrinin yaddaşında, şüurunda deyil, həm də ruhunda, qəlbindədir” [1, s.165]. Pedaqogika elm və sənətdir. Pedaqoji təcrübə xüsusilə məsuliyyətli bir vəzifədir, çünki o, insanlarla, təkcə insanlarla deyil, uşaqlarla, gələcək fərdlərlə işləmək ilə birbaşa bağlıdır. Və bu şəxslərin nə dərəcədə belə hesab oluna bilməsi müəllimlərin peşəkarlığından asılıdır.

Ali təhsil müəssisəsinin spesifik modeli idarə olunan fənn, pedaqoji kollektivin və ümumtəhsil müəssisəsi rəhbərinin əməyinin məhsulu olduğundan bilavasitə idarəetmə problemləri ilə bağlıdır. Tədris, tərbiyə, tərbiyə və özünütərbiyə proseslərinin nəticəsi tələbələrin təlim, tərbiyə və inkişaf dərəcəsi, müvafiq tarixi dövrdə konkret sosial-iqtisadi və siyasi həyat şəraitinə uyğunlaşma qabiliyyətidir. Bu proseslərin idarə olunması sisteminin səmərəsiz olmasının əsas səbəbi böyük ölçüdə sistem yanaşmasının formal şəkildə həyata keçirilməsidir: onun fürsətçi xarakterli elementar tövsiyələr toplusu ilə əvəz edilməsi; fəaliyyət sisteminin şagirdlərin həyatından və maraqlarından ayrılmış ümumi təhsil müəssisəsinin səfərişli modelləri kompleksi ilə əvəz edilməsi. Bu vəziyyət tələbələr, onların ailələri və konkret təhsil modellərində fərdin meyl və maraqlarını reallaşdırmaq üçün mövcud imkanlar arasında ciddi ziddiyyətlərə səbəb olur [8, s.32]. Müəllimlərin fəaliyyətinin məqsədləri, metodları və məzmunu ilə təhsil müəssisələrinin mövcud modelləri arasında da ziddiyyət yaranır ki, bu da öz növbəsində əldə edilən nəticələrlə qarşıya qoyulan məqsədlər arasında uyğunsuzluğa səbəb olur.

Ali təhsil müəssisələrinin müasir modellərinin nəzəri və təşkilati-pedaqoji problemləri nöqtəyi-nəzərindən pedaqoji kollektivlərin fəaliyyəti formalizmlə yaradıcılıq arasında konkret təşkilati-pedaqoji və məzmunlu məsələlərin həllinin qırılmaz zənciri kimi görünür; bu ziddiyyətləri aradan qaldırmağın yollarını axtarır. Bu, öz növbəsində həm nəzəriyyənin, həm də müasir pedaqoji təcrübənin aktual problemidir. Ali təhsil müəssisələrinin müasir modellərinin formalaşması və inkişafı problemi ilə bağlı çoxillik elmi tədqiqatlar və eksperimental işlər tədqiqatın məzmununun əsas istiqamətlərini işıqlandırmaq imkanı verir. Onların arasında aşağıdakıları qeyd edirik:

- təhsil müəssisələrinin modellərinin formalaşması və inkişafı tarixi;
- təhsil modellərinin dizaynına müasir konseptual və nəzəri yanaşmalar;
- ali təhsil müəssisəsinin konkret modelinin fəaliyyətinin təşkilati-pedaqoji əsasları.[3, s.92]

Bu istiqamətlərdə aparılan tədqiqatlar müəllifə ümumtəhsil müəssisələrinin rəhbər orqanlarının fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olan ziddiyyətləri aşkarlamağa və bir sıra problemləri formalaşdırmağa imkan vermişdir. Bu ziddiyyətlər, ilk növbədə, təhsil sisteminin hazırkı vəziyyəti ilə əlaqədardır və səviyyələri fərqləndirir:

- konkret pedaqoji kollektivin tələbənin şəxsiyyətinə real təsiri əsasında tədris prosesinə nəzarət nəzərə alınmaqla təhsil müəssisələrinin nümunəvi modellərinin işlənilib hazırlanması;

- təhsilin məzmununun yenilənməsinin müasir tendensiyaları nəzərə alınmaqla ümumi təhsil müəssisələrinin ən səmərəli modellərinin formalaşdırılması üçün konkret tövsiyələrin işlənilib hazırlanması;

- bütövlükdə ali təhsil müəssisələrində pedaqoji prosesin məzmununda stereotiplərin və formalizmin aradan qaldırılması [7, s.112].

Məlumdur ki, ali təhsil müəssisələrində təhsil müddəti tələbənin intellektual və mənəvi imkanlarının ən intensiv inkişafı dövrüdür. Məhz bu dövrdə təlimin məzmununun ümumi təhsil müəssisəsinin müvafiq modeli ilə əlaqələndirilməsi vacibdir. Bu gün aydındır ki, bu problemlərin yalnız kompleks həlli cəmiyyət üçün lazım olan effekti verə bilər. Bu vəziyyətdə cəmiyyətin və tələbələrin ehtiyaclarını müəyyən dərəcədə ifadə edən ali təhsil müəssisəsinin özünün modelinin rolu artır.

Ümumiyyətlə, pedaqogikanın nəzəri problemləri aşağıdakılarla müəyyən edilir:

1. Ali təhsil müəssisələrinin müxtəlif modellərinin fəaliyyətinin yerli pedaqoji təcrübədə toplanmış təcrübəsi və onun təhlili.

2. Məqsədlərin, vəzifələrin və təhsil modellərinin işlənilib hazırlanmasının həyata keçirilməsi yollarının birləşdirilməsi və aydınlaşdırılmasının məqsədəuyğunluğu.

3. Müasir elmi-pedaqoji, fəlsəfi, tarixi ədəbiyyatda yeni və ənənəvi ümumi təhsil modelləri və onların məzmun komponentləri arasında əlaqə probleminin inkişaf səviyyəsi.[2, s.143]

Belə ki, pedaqoji elmdə uzun müddətdir yerli pedaqogikada həyata keçirilən təhsil prosesinin unifikasiyası və şəxsiyyətsizləşdirilməsinə yönəlmiş ənənəvi paradigmanın yenidən qiymətləndirilməsi ilə bağlı yeni mərhələ ilə müəyyən edilir. Əslində, təhsil sisteminin əsas məqsədi cəmiyyətin bütün üzvləri arasında hakim partiyanın ideoloji mövqeləri ilə müəyyən edilmiş spesifik dünyagörüşlərini formalaşdırmaqdan ibarət idi. Təsədüfi deyil ki, pedaqogika sahəsində istənilən tədqiqat işində, bir qayda olaraq, təhsil məqsədlərinə, metodlarına və vasitələrinə yad yanaşmaların tənqidi yer alırdı. Üstəlik, bu tədqiqatlar pedaqoji elmin inkişafını mahiyyətə geridə qoyan “yeganə həqiqi” sosialist inkişaf yoluna, ilk növbədə, təhsil müəssisələrinin qeyri-ənənəvi modellərinin layihələndirilməsi imkanlarına haqq qazandırmaya yönəlməli idi [6, s.43]. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili yeni ümumi təhsil modellərinin qurulması çərçivəsində tədqiqatın məzmunlu aspektlərinin üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Onların konkret sosial-iqtisadi və siyasi şəraitdə spesifikliyini müəyyən etmədən, fikrimizcə, onlar effektiv ola bilməz və gənclərin təhsilinin keyfiyyətinin köklü surətdə yüksəlməsinə səbəb olmur. Öyrəndiyimiz problemin nəzəri inkişafı dövlət təhsil doktrinasının olmaması, tapılan "ali təhsil müəssisəsinin modeli" anlayışının çoxlu mülahizələrinin, təsbitlərinin və təriflərinin mövcudluğu ilə çətinləşir.

Ali təhsil müəssisələrinin modellərinin əsas xüsusiyyətlərinin dərk edilməsində qeyri-müəyyənlik praktikada onların təhsil və tərbiyə sistemində lazımi səviyyədə qiymətləndirilməməsinə, onlara xas olan potensialdan tam istifadə olunmamasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da müəyyən dərəcədə qeyri-müəyyənliklə bağlıdır. təhsilin məqsədi. Bu problemin pedaqoji nəzəriyyədə və pedaqogika tarixində kifayət qədər inkişaf etdirilməməsi, müasir şəraitdə müəyyən bir ümumi təhsil müəssisəsinin funksionallığının aydınlaşdırılması və müəyyənləşdirilməsi zərurəti yaranmışdır. Ədəbi mənbələrin təhlili fəlsəfə, tarix, pedaqogika baxımından bizi maraqlandıran problemin tədqiqinin xarakterik istiqamətlərini qeyd etməyə imkan verir. Yerli və xarici ədəbiyyatın nəzəri təhlili, xarici təcrübədən əldə edilən məlumatların öyrənilməsi və xüsusi tədqiqatların nəticələri təsdiq etməyə əsas verir ki, təhsil müəssisələrinin müasir modellərinin qurulmasının nəzəri və pedaqoji problemləri sosial-pedaqoji xarakter daşıyır. mühüm, müstəqil pedaqoji fenomen. Tədqiqat sübut etdi ki, ümumi təhsil müəssisələrinin modellərinin qurulması və hazırlanması sahəsində mövcud sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət bir sıra təşkilati-pedaqoji parametrlər üzrə əlverişsizdir ki, bu da həmin müəssisələrin inkişafında və fəaliyyətində problemlər yaradır, təhsil müəssisələrində disharmoniyaya gətirib çıxarır [4,s.76]. Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin formalaşmasının xüsusiyyətlərini

nəzərə alaraq təhsil müəssisələrinin yeni modellərinin işləməsi üçün müəyyən edilmiş təşkilati və pedaqoji şərtlər aşağıdakıları müəyyən etməyə imkan verir:

- müxtəlif modellərin idarə edilməsinin əsas istiqamətləri və prinsipləri;
 - pedaqoji prosesin yeni şəraitində ümumi təhsilin və ixtisas hazırlığının keyfiyyətinin diaqnostikasının meyarları və ən səmərəli formaları;
 - təhsil müəssisələrinin modellərinin layihələndirilməsi zamanı ənənəvi və innovativ arasında əlaqə, müəyyən edilmiş ümumi didaktik baxışların müasirləşdirilməsi ilə deyil, onların fərdi müddəalarının yeni sosial-iqtisadi şəraitdə yenilənməsi ilə müəyyən edilməlidir;
 - müəllim heyətinə yeni tələbləri müəyyən edən dəyişən sosial-iqtisadi vəziyyətin əsas amilləri.
- Təhsil müəssisələrinin yeni modellərinin işlənilib hazırlanması problemlərinin sistemli təhlili əsasında pedaqoji prosesin təşkilində kulturoloji yanaşmanın həyata keçirilməsinə əsaslanan dəyişən pedaqoji reallıq şəraitində müəllim fəaliyyətinin modeli təklif olunur: pedaqoji mədəniyyətin inkişafı üçün şərait; onun yaradıcı fəaliyyətə hazırlığının komponentlərinin müəyyən edilməsi; yeni tipli təhsil müəssisələrində müəllimin yaradıcılıq potensialının inkişafı üçün göstəricilərin müəyyən edilməsi [5,s.24].

Son illərdə ali təhsil müəssisələrinin modelləri üçün getdikcə daha çox yeni konsepsiyalar meydana çıxdı ki, bu da pedaqoji ictimaiyyətin Azərbaycanda təhsil sisteminin yüksək potensial imkanlarına sonsuz nikbinliyini və dərin inamını göstərir. Bu işdə, mövcud elmi-tədqiqat və tədris təcrübəsinin sisteməlik təhlilinə əsaslanaraq, ümumi təhsil modelləri arasında əlaqə probleminə konseptual yanaşmanın perspektivli və integrativ aspektlərindəki fundamental meylləri vurğulamaq və nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq cəhdi göstərilir. müasir şərait. Bu kontekstdə yalnız şagirdlərin, valideynlərin, müəllimlərin və dövlətin tələbatına cavab verən müxtəlif təhsil modellərinin formalaşması və inkişafının müasir prosesinin əsas istiqamətləri, şərtləri, mexanizmləri və amilləri işıqlandırılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Абдеев Р.Ф. Генезис механизма управления его системообразующая роль и философский статус. Теория, методология и практика системных исследований: Всесоюзная конференция. Январь 1985. М.: ВНИИСИ, 1985. - С. 165-168.
2. Агафонов В.А. Анализ стратегий и разработка комплексных программ. М.: Наука, 1990. - 214 с.
3. Айзенберг А.Я. Социально-культурная роль самообразования в условиях научно-технического прогресса // Самообразование: История, теория и современные проблемы. М., 1986. - С. 92-115.
4. Актуальные задачи непрерывного образования: Меж/Льс:т научно-методическая конференция (Новочеркасск, 11-13 октября 1998 г. / Ред. колл.: Смирнов В.А., Андреева О.И., Басова Н.В.) Новочеркасск, 1998-89 с.
5. Гасанов З.Т. Проблемы воспитания патриотизма, дружбы народов, веротерпимости // Педагогика. — 2001. — № 4. — С. 24—30.
6. Гуманистическая парадигма и личностно-ориентированные технологии профессионального образования / Под общ. ред. В.Л. Матросова. — М.: Прометей, 1999, 234 с.
7. Гуревич К.М. Что такое психологическая диагностика. — М.: Знание, 1985, 287 с.
8. Гурова Р.Г. Современная молодежь: социальные ценности и нравственные ориентиры // Педагогика. — 2000. — № 10. — С. 32—38.

ОСВІТНІЙ ТА НАУКОВИЙ ПРОЦЕС У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Олена Миколаївна Перунова

к.ю.н., доцент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет, Україна

Головною метою для сучасного вищого навчального закладу є досягнення певних цілей які спрямовані на виховання досвідченого, кваліфікованого спеціаліста різних галузей науки. Безперечно освіта та науковий процес залежать від купи психологічних, наукових, сучасних заходів і прийомів викладання науковцями та педагогами своєї дисципліни для обґрунтованого набуття кваліфікованих знань студента.

Вважаємо, що сучасність сьогоденішнього наукового та педагогічного досвіду базується на методах та прийомах попередньої школи надання знань абітурієнтам, але новий час, його стрімкість і новітні прийоми, які застосовують викладачі, дозволяють підкреслити і натякнути на певні зміни цієї діяльності, вони вже відбулися і ще можуть трансформуватися для додавання більш яскравих кольорів у палітру надання професійного досвіду майбутнім випускникам вищого закладу.

Вищий навчальний заклад представляє собою спрямовану педагогічну і наукову структуру у відображенні своєї організаційної форми, яка має за мету своєї діяльності надання вагомих, згрупованих по своїй доцільності знань для засвоєння конкретної і бажаної професії студентом. Бажання навчатися саме в цьому вузі починається у абітурієнта з розуміння мати саме ту кваліфікацію, яка подобається і висновком його вибору буде професіоналізмі, який надається педагогічним складом, завдяки своїм знанням і психологічним прийомам, що не виключає науковість і новизну поглядів самого педагога.

Слід зазначити, що у такому навчально - пізнавальному процесі все залежить не лише від викладачів, але і від самого студента, від характеристики його натхнення і здібностей, реалізація досягнення мети – закінчення вузу і отримання диплома.

Сьогодні, ми можемо зауважити, що самим прогресивним методом і прийомом при навчально – пізнавальній діяльності є спілкування з кожним майбутнім фахівцем, воно потрібно бути спрямоване на рівності і взаємозв'язку, надання своїх доводів, які будуть підкріплені вже маючими знаннями та можливість самому викладачеві бути зацікавленим і шукати інші наукові можливості розв'язання питання. В будь-якому випадку, викладач повинен бути цікавим не лише студентові, але і собі, повинен викликати повагу і розуміння для свого підопічного, що він буде йому доцільним у набутті певної кваліфікації і знань, яких він потребує.

Отже - це може бути складністю для зладненої взаємодії, однак без цього, вважаємо ми не будемо мати засвідчений результат ради якого ми все починаємо. І також треба сказати, що науковим процесом керує викладач, але не менш необхідним є налаштування молодого спеціаліста, це залежить від його харизми, психологічного настрою, вподобань відносно навчання, стилю навчання, який задається, а також необхідною мотивацією, до речі, ця мотивація залежить від нього самого.

Таким чином, давайте, визначимо характерні ознаки, які покладаються на освітній та науковий процес у взаємодії викладача і студента.

Отже, по перше, якщо, взяти будь-яку дисципліну вона має в своїй основі *поступові форми інформації*, які потрібно засвоїти і набути характерних практичних навичок, це сприятиме і дасть можливість для базових знань і спрямування на основі їх вивчення іншої дисципліни, що в свою чергу формує фундамент і досягнення освітніх і наукових результатів.

По – друге, заохочення студента до суґубо наукової роботи, наприклад написання наукових, фахових статей, дає можливість зануритися і знайти специфіку наукових явищ, це поглиблює самі знання і вони стають об’ємніше.

По-третє, викладач, оскільки він управляє процесом засвоєння знань, повинен охарактеризувати в чому саме закладається характерна мета, принципи, поняття даної науки, це спрямовує студента на конкретний шлях виконання наукових завдань, що сприяє їх набуттю.

По-четверте, незважаючи на діалоговий формат відносин між студентом і викладачем, все ж таки повинен бути контроль виконання здійснення домашніх завдань, та самостійної праці над завданнями, це стимулює студента, ця діяльність потрібна заохочувати добрим словом, похвалою, оцінкою, це дозволить студенту бути мотивованим для подальшого навчання.

По – п’яте, студент у своїй діяльності потрібен користуватися різними джерелами походження, які так чи інакше дають об’єм для навчально-пізнавальної роботи, забезпечують належну підготовку до практичних і самостійних робіт, виконання тестів і написання рефератів.

По – шосте, професійна спрямованість повинна проходити червоною ланкою для викладання і викладача в цілому, тому, кожний навчальний заклад має лише свої притаманні йому особливості і на це повинно бути орієнтовані всі галузеві науки, що викладаються в ньому.

В структуру освітнього і наукового процесу входить цілий склад необхідних атрибутів для здійснення цієї діяльності, до таких складових можна віднести: викладання інформаційно наукового матеріалу за допомогою такої форми, як лекція; проведення практичних та семінарських занять; демонстрація наглядних матеріалів; застосування демонстрації в режимі аудіо і відео та інші.

Але, все ж таки, вважаємо найбільш продуктивною і ефективною для викладання наукового матеріалу з дисципліни є лекція. Вона представляє собою категорію публічності, її походження повинно мати в своїй основі фундаментальну базу необхідної інформації, що є безумовною частиною для засвоєння та надбання первісних вражень від конкретної галузі знань.

Суть всього цього, проявляється не лише в сухому викладенні матеріалу, а в тому, щоб поєднати ці поняття з харизмою самого викладача, в його можливості подати свою дисципліну таким чином, щоб зацікавити студента, заохотити приходити на лекційні заняття, бажати отримати ним нових знань. Можна сказати, що це залежить від педагога, як він зможе підготуватися до лекції, систематизувати конкретні знання, можливо зацікавити практичними прикладами.

Матеріал такої лекції повинен об’єднувати в собі доступність і унікальність, а це дається непросто і завдяки певній практики, тому початкові лектори можуть робити ряд помилок, лекція може не мати злагідності і логічності викладання. Так, наприклад, дуже доцільним буде підібрати необхідні цитати та вислови відомих людей чи науковців, це розбавить сухість матеріалу, надасть йому характерних ознак.

Також, хотілося б звернути Вашу увагу на сам склад лекції, вона повинна звернути увагу, зацікавити, іноді викладач не повинен перекикувати аудиторію, достатньо говорити тише і студент буде прислухатися, але і це не головне, зрозумійте головне, це поєднання знань і харизми самого викладача, а також добре продумане викладання наукового матеріалу. Іноді, здається, що лектор повинен мати деякі ознаки від професії актора, бути оратором, уміти феєрично володіти ситуацією, приводити аудиторію в певний так званий науковий транс.

Зазначимо, що в кожній лекції фінальною крапкою є завершення її, присмак, який вона залишає після себе, якщо сподобалось, студент захоче запитати ся певними питаннями до

науковця, сам наголосити на цікавому для себе, але і тут не так все просто, тому, що цей фінал повинен бути придуманий завдяки: коротким повторенням основних положень по темі; зазначення майбутнього для конкретної переглянутої проблеми; узагальнення сказаного, висновки з наведеного лекційного матеріалу.

Отже, кожна лекція має в своїй основі поєднання усної форми і змісту, причому вони будуть в даному випадку вони будуть взаємозалежні один від одного.

Тому, важливим для самого лектора є використання мовного багажу, філігранне використання мовних оборотів, термінів, доцільність словосполучень, а це досягається працею самого оратора, викладача – щоб навчати інших він повинен сам постійно знаходитися в тренді своєї дисципліни, підкріплювати знаннями з сучасної літератури, необхідності підвищати свою професійну кваліфікацію, вивчати спірні питання з наукового матеріалу, писати наукові статті, брати участь у різних конференціях. Тобто, іноді можна зробити висновок, що самим педагог – є вічним студентом, першопрохідником у отриманні доцільних знань.

Практика з викладання підказує, що не зважаючи на професійний матеріал, яким би він не був, майбутній фахівець поважає легкість спілкування з викладачем, але, як знайти цю грань, не перетинати зайвого, щоб ці відносини не переросли в панібратство і стали запорукою втрати поваги для самого лектора, тому жарт, так, він може бути, якщо він є доцільним і є морально пристойний.

Лекційний матеріал, як уже раніше ми зазначали може супроводжуватися відеоматеріалами, слайдами – це яскраві картинки, що допоможуть на рівні зіркової пам'яті запам'ятати ти характерне, дасть можливість засвоїти інформацію по темі, сприйняття та усвідомлення нового матеріалу. Відеоматеріали повинні бути систематизованими та відповідати доцільності використання, студент повинен одним поглядом охопити основні властивості поданого наукового матеріалу.

Досвідченість лектора виявляється в його вмінні трансформувати заздалегідь підготовлений текст залежно від рівня підготовленості, настрою аудиторії, її готовності сприймати матеріал [1, с. 54].

Таким чином, можна зробити висновок, що освітній і науковий процесу у вищих навчальних закладах має дуже велику кипу психологічних і наукових прийомів, хоча б взяти таку важливу форму, як викладання лекції, не кажучи про інші. Вища школа вимушена позитивно постійно змінюватися завдяки перш за все своєму педагогічному складу, плеяді викладачів, науковців, їх діяльність змушує їх самих бути в постійному охопленні знаннями і новітніми навичками освоєння явищ і наукових процесів. Тому викладач, це не професія, а покликання. Діяльність, яка притаманна вищому навчальному закладу це отримання і засвоєння кваліфікованих знань, що можуть надати доці цільну, бажану можливість для молодого спеціаліста опанувати професію, сформулювати необхідне уявлення на основі своїх творчих, наукових вражень від навчання.

Використана література

1. Мачинська Н.І., Стельмах С.С. Сучасні форми організації навчального процесу у вищій школі: навчально-методичний посібник / Н.І. Мачинська, С.С. Стельмах. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 180 с.

AZƏRBAYCAN REALLIĞI: COP29 VƏ MİQRASIYA PROSESLƏRİ

Aqil Pirmurad oğlu Əhmədov

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu

agilaham@gmail.com

Giriş

Cənubi Qafqazın inkişaf etməkdə olan dövləti Azərbaycan Respublikası hazırda yeni tərəqqi dövrü yaşayır. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən 30 ildən yuxarı zaman kəsiyində, demokratik-hüquqi əhəmətləri inkişaf etdirərək Cümhuriyyətin siyasi varisi kimi Azərbaycan regional və beynəlxalq əlaqələrini genişləndirməyə davam edir. Qərbi və Avropa dövlətlərində enerji resursları ixrac edən respublika kimi tanınan Azərbaycanda keçən 20 il ərzində milli inkişafın davamlı inkişafa keçid alması həyatın bütün sahələrində özünü göstərir.

2020-ci ilin 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycanın yaxın tarixində zəfər salnaməsi ilə kimi yaddaşlara həkk olmuşdur. Parlaq qələbə Azərbaycanın dünya birliyi ilə bir qədər də yaxınlaşması və diplomatik-siyasi münasibətlərinin genişlənməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Azərbaycan dünya liderlərinin diqqət mərkəzində olub sülh, dialoq və əməkdaşlıq platformasına çevrilir. Son illər ölkədə iqlim dəyişiklikləri, ekologiya, ətraf mühitin qorunması, yaşıllıqların artırılması, sənaye tullantılarının zərərsizləşdirilməsi ilə bağlı regional və beynəlxalq səviyyədə tədbirlər keçirilmişdir. Mövzu ilə bağlı danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, yüksək səviyyəli konfrans forum və simpoziumların məntiqi davamı kimi paytaxt Bakıda keçiriləcək COP29 artıq beynəlxalq medianın diqqət mərkəzindədir.

Qədim sivilizasiyaların inkişaf etdiyi Azərbaycan Respublikasının ev sahibliyi ilə keçirilən və BMT-nin əhəmiyyətli dəstəyi ilə bütün dünya dövlətləri liderlərinin iştirakıyla bir qədər də populyarlıq qazanan 29-cu COP ölkənin siyasi-iqtisadi, mədəni, elmi həyatında mühüm hadisəyə çevriləcək və iqlim dəyişikliklərinə Bakıdan baxışın necə göründüyünü əks etdirəcək. Beynəlxalq tədbir Azərbaycanın innovativ miqrasiya idarəçiliyi sahəsində yeni təcrübələrinin öyrənilməsi baxımından da tədqiq etdiyimiz mövzunun müasir dövrdə aktual səsləndiyini deməyə əsas verir.

İlk baxışda COP və miqrasiya prosesləri fərqli mövzular və sahələr kimi çıxış etsələr də hər ikisini birləşdirən ortaq cəhət var – bu, insan amili, bir qədər də dəqiqləşdirsək insanla təbiət arasında münasibətlərin tənzimlənməsi, iqlim dəyişikliklərinə, hava çirklənməsinə, təbii fəlakətlərə, içməli su resurslarına qarşı daha diqqətli olmamız gərəkdiyini göstərir. Məsələn miqrasiya prosesləri ilə əlaqələndirməyimiz, əməkçi miqrantların ölkə daxilində kütləvi hərəkətiliyinin müsbət və mənfi tərəflərinin təhlilinin vacibliyi üzərində durulması gərəkən mühüm problem kimi qarşımıza çıxır. Yəni, əməkçi miqrantlar Azərbaycanda necə çalışır və necə bir həyat qurub yaşaya bilirlər? 2007-ci ildə yaradılan Dövlət Miqrasiya Xidməti (DMX) respublikada miqrasiya siyasətini həyata keçirən əsas dövlət qurumu kimi ötən illər ərzində mühüm proqramlar icra edərək mövcud sahədə müsbət təcrübə qazanmışdır.

Azərbaycanın miqrasiya idarəçiliyi sahəsində qazandığı mütərəqqi təcrübə – xüsusilə Qərbi Avropa dövlətlərindən: Almaniya, Belçika, Niderland kimi inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini öyrənərək onun tətbiq olunması sahəsində irəliləməsi hazırda özünü müsbət tərəfdən göstərir. Azərbaycanın miqrasiya sahəsində həmin ölkələrlə qurduğu miqrasiya əlaqələri illər ötdükcə əməkdaşlıq üçün perspektiv imkanlar açmış və ikitərəfli təcrübənin öyrənilməsi məqsədilə rəsmi səfərlər gerçəkləşmiş, sənədlər imzalanmışdır. Azərbaycan dövləti bununla kifayətlənməmiş miqrasiya idarəçiliyi kimi həssas sahədə beynəlxalq qurumlar – BMT, Aİ, Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı (BMqT), Miqrasiya Siyasətinin İnkişafı üzrə Beynəlxalq Mərkəz (MSİBM), Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT), regional səviyyədə isə MDB ilə miqrasiya sahəsində əlaqələrini inkişaf etdirərək əməkdaşlıq səviyyəsinə yüksəltmişdir.

Azərbaycanın II Vətən müharibəsindən ötən qısa vaxt ərzində Qafqaz regionunda yaratdığı reallıq – beynəlxalq səviyyədə yaşıl dünya naminə tədbirlərin davam etdirilməsi, müsbət miqrasiya proseslərinin inkişafı kimi miqrant hüquqlarının müdafiəsi, sülhün davamlılığı, dialoq, əməkdaşlıq və integrasiya kimi mühüm məsələlərə diqqət çəkir. Öz humanist və tolerant addımları, xüsusilə multikultural mühiti ilə nəinki regionda, eləcə də dünyada özünə yeni dostlar, partnyorlar qazanan Azərbaycan Respublikası illər ötdükcə insanların yaşamaq istədiyi firavan bir dövlətə çevrilmişdir. Ölkənin dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən xeyli müddət ərzində keçdiyi tərəqqi və əməkdaşlıq yolu heç şübhəsiz ki, əməkçi miqrantların nəzərlərini öz üzərinə çəkməyə davam edir. Azərbaycan isə kütləvi miqrasiya axınlarına həssas yanaşaraq öz ərazisində yüksəkixtisaslı əməkçi miqrantların çalışmasına daha çox üstünlük verir. Yüksək təhsilli və mədəni dəyərləri üstün olan əməkçi miqrantlarla çalışaraq müsbət nəticəyə çatmaq digərləri ilə müqayisədə əlbətdə ki, daha əlverişli sayılır.

COP29: Miqrasiya, sülh, dialoq, əməkdaşlıq və integrasiya

Əslində COP Azərbaycanda böyük hadisələrin başlanğıcı kimi respublikanın diplomatik-siyasi, iqtisadi, miqrasiya, elmi-mədəni, təhsil, səhiyyə, IT, nanotexnologiyalar və s. sahələrdə yeni əməkdaşlıq perspektivlərinin yaranmasına təkan verə biləcək səviyyədə beynəlxalq platforma olub, hər kəsi dialoqa, inkişafa və əməkdaşlığa səsləyir. İqlim dəyişikliklərinə Azərbaycandan baxış yaşıl dünya naminə hərəkətinə iştirak edən respublikanın Qarabağ iqtisadi rayonu daxil olmaqla ölkənin hər tərəfində mövzu ilə bağlı dövlət proqramlarının uğurla icra olunmasından xəbər verir.

Prezident İlham Əliyevin müzəffər Ali Baş Komandan kimi, təkcə son 4 ildə yürütdüyü davamlı inkişaf siyasəti, rəsmi səfərlərdə imzalanan dövlət əhəmiyyətli sənədlər, beynəlxalq qurumlarda uğurlu təmsilçilik Azərbaycanın kiçik ölkə olmasına baxmayaraq, meqa layihələrdə yaxından iştirak etdiyini bir daha təsdiq edir. Hazırda Azərbaycanla əməkdaşlıq etmək istəyən dövlətlərin sayı əvvəlki illərlə müqayisədə bu qədər yüksək olmamışdır. Respublikada investisiya və əməkdaşlıq mühitinin formalaşması, yeni sərmayələrin cəlb olunması və davamlı inkişafın stabil siyasət ilə irəliləməsi Azərbaycan iqtidarının uzaqgörən siyasəti ilə bir qədər də genişlənmişdir.

Azərbaycan BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasına tərəf olmaqla qlobal iqlim dəyişmələrinə qarşı mübarizəyə qoşulub. Respublika 1990-cı illə müqayisədə 2030-cu ilə qədər istixana qazlarının miqdarının 35 faiz azaldılmasını hədəfləyir. 2030-cu ildən sonra isə daha iddialı hədəf müəyyən edilib ki, bu da 2050-ci ilə qədər istixana qazlarının miqdarının 40 faiz azaldılmasından ibarətdir. Dövlət başçısı işğaldan azad edilmiş torpaqları “Yaşıl enerji” zonası elan edib. Bu ərazilərin 2050-ci ilədək “Netto sıfır emissiya” zonasına çevrilməsi nəzərdə tutulur [2, s. 5]. Hazırda Azərbaycan yaşıl enerji siyasətini inkişaf etdirməyə davam edir, əsasən külək və günəş enerjisi sahəsində nəhəng layihələr icra edir. Qarşıya qoyulan məqsəd və götürülən öhdəliklər Azərbaycanın qısa müddət ərzində yaşıllaşma sahəsində bir çox irəliləyiş əldə etdiyini göstərir. Bu baxımdan, BMT-nin Bakıda keçirilən COP beynəlxalq konfransı dövlətləri bir-birinə yaxınlaşdırmaq və siyasi dialoqu genişləndirmək əzmindədir.

COP mövzuları bəşəriyyəti, müxtəlif ölkələri, dövlətlər qrupunu, düşərgələri ümumi məqsəd naminə səfərbər edən, birləşdirən qüvvədir. COP həmrəylik, qlobal məsuliyyəti bölüşmək və əməkdaşlıq platformasıdır [4, s. 8]. Dünya dövlətləri arasında uçurum yaratmaq yox, əksinə həmrəyliyi gücləndirmək mühüm məsələdir. COP bu xüsusda qlobal məsuliyyəti artırmış olur. Azərbaycan beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi etmək təcrübəsindən çıxış edərək, mövcud beynəlxalq konfrans çərçivəsində dünyaya mühüm mesajlar verir. Bu, hər şeydən əvvəl beynəlxalq aləmdə iqlim, ekoloji aşınmaların qarşısının alınması istiqamətində həmrəy siyasət yürütməyin ciddiliyindən xəbər verir.

Ədalətli və iddialı yeni iqlim maliyyə hədəfini müəyyənləşdirmək, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqlim inkişafı gündəliyinin ehtiyaclarını qarşılamaq və Paris Sazişinə olan etimadı bərpa etmək üçün Bakıda keçiriləcək COP29 tədbiri nüfuzlu platforma kimi beynəlxalq aləmdə diqqət çəkəcək [5, s. 8]. Artıq Bakı platforması qlobal diqqət çəkərək yaşanıla bilir dünya üçün çalışmaq

vaxtıdır deyib, əməli fəaliyyətə keçir. Burada ilahinin bəşəriyyətə bəxş etdiyi təbiəti yenidən canlandırmaq üçün havaya və suya buraxılan zəhərli qazların, maddələrin təmizlənməsi kimi kifayət qədər mühüm problemlərin öhdəsindən gəlmək üçün maliyyə resurlarının idarə olunması vacib faktordur. Bu işdə heç də bütün dövlətlər gerçək addım ata bilmir, yaxud mövcud məsələ ilə bağlı tərəddüdlərini yenə bilmir. Amma Azərbaycan dövləti belə qlobal əhəmiyyətli problemin həllində öz təklifləri ilə çıxış edərək, maliyyə məsələlərinin idarə olunması və sərf olunmasına diqqət çəkir, işə başlamağı bütün dünya dövlətlərinə bəyan edir.

Qloballaşma dövründə dövlətlərarası sərhədlərin şəffaflığı və bu yöndə Azərbaycanda böyük quruculuq işlərinin aparılması xarici miqrasiya proseslərini intensivləşdirsə də, təhlillərdən aydın olur ki, bu proseslərin tənzimlənməsi və inkişafı üçün obyektiv, həmçinin subyektiv amillərin təsiri araşdırılmalıdır [3, s. 174]. COP-un Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin müsbət dinamikasına dəstəyi gözləniləndir. Lakin, burada akademik təhlillərə, beyin mərkəzlərinin analizlərinə də böyük ehtiyac var. Azərbaycanda hazırda miqrasiya siyasətinin təməlində dövlət sərhədlərinin hər cəhətdən möhkəm qorunması kimi məsələ qənaətbəxş sayıla bilər. Ölkədə sərhəd mühafizəsi yüksək səviyyədə həyata keçirilir və sərhədçilərimizin ayıq-sayıqlığı bütün mənfi hallarla yanaşı, qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısını vaxtında alır və almağa hər an hazırdır.

Miqrasiya sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və bu sahədə ölkə qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə DMX BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı, BMqT, BƏT, Aİ, ATƏT, MSİBM, MDB və digər aidiyyəti beynəlxalq və regional qurumlarla, həmçinin ikitərəfli münasibətlər əsasında Qərbi Avropa dövlətləri ilə yanaşı Türkiyə və bir çox digər ölkələrlə əməkdaşlıq əlaqələrini genişləndirir, eyni zamanda, bu ölkələrin miqrasiya sahəsində təcrübələrini öyrənir [6, s. 8]. Beynəlxalq mahiyyət daşıyan miqrasiya elə bir həssas sahədir ki, burada müxtəlif idarəçilik üsulları tətbiq olunur. Təcrübələrin öyrənilməsi gələcəkdə əməkçi miqrantların yaşadıqları cəmiyyətlərə daha tez adaptasiyasını, psixoloji və sosial vəziyyətini müəyyən etməyə imkan verir. Çün ki, miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının qorunması fundamental insan hüquq və azadlıqlarına hansı səviyyədə riayət olunmasından xəbər verir. Məsələ ilə bağlı Azərbaycanda vəziyyət stabil, öz axarı ilə davam edir. Yaradılmış bir pəncərəli müraciət sistemi respublikada miqrantların sosial problemlərinin operativ həllində fayda təşkil edir.

Təkcə 2010-cu ilin mart ayının təhlillərinə görə Azərbaycanda sərmayə qoyuluşunun sürətli artması diqqət çəkən əsas faktlardan biri olmuşdur. Respublika dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra iqtisadiyyata 66,2 milyard dollar sərmayə yatırılmışdır ki, onun da 53,2 milyard dolları, yəni 80 faizi son 6 il (2005-2010) ərzində təmin edilmişdir. Makroiqtisadi sabitliyin mövcud olduğu və güclü infrastruktur layihələrin reallaşdırıldığı Azərbaycanda təkcə 2009-cu il ərzində 9,2 milyard dollar investisiya qoyulmuşdur [7, s. 5]. Hazırda 2024-cü ildir və Azərbaycanda sərmayə mühiti bir qədər də genişlənməmiş, II Qarabağ müharibəsində qazanılmış parlaq qələbə ümumi prosesə təkan vermişdir. Azərbaycanla əməkdaşlıq etmək istəyən dövlətlərin sayı illər ötdükcə bir qədər də artmışdır. İndi Azərbaycan yaşıl enerji sahəsində investisiya mühitini inkişaf etdirməyə davam edir və mövcud sahədə artıq addımlar atılmış, xüsusilə külək enerjisi sahəsində nəhəng layihə icra olunur. Külək enerjisi Azərbaycanda həm quruda, həm də suda, yəni dənizdə əsən güclü külək vasitəsilə gerçəyə çevrilir. Ölkədə müşahidə olunan müsbət inkişaf dinamikası yeni sahələrdə yüksəkixtisaslı miqrantların işə cəlb olunmasına əsas yaradır. Bu isə öz növbəsində Azərbaycanın imzaladığı beynəlxalq sənədlərə və qoşulduğu beynəlxalq konvensiyalara hörmətlə yanaşdığını, xüsusilə ölkədə insan hüquq və azadlıqlarına həssas yanaşıldığını göstərir.

Azərbaycana qısa müddətə gələn miqrantların sayı artmaqdadır. Sadəcə 2015-ci ildə ölkədə müvəqqəti yaşamaq üçün 54.000, 2016-cı ildə isə 48.500 nəfərə icazə verilmişdir ki, onların da böyük əksəriyyəti Türkiyə, Rusiya və Gürcüstan vətəndaşlarının payına düşür. Daimi yaşayış icazəsi isə ölkədə ən azı iki il müvəqqəti yaşadıqdan sonra verilir və ümumi sayı 3.200-dən çox olan bu cür icazə 2016-cı ildə rəsmiləşdirilmişdir [1 s. 5]. Ötən dövr Azərbaycanda miqrasiya siyasətinin müsbət inkişaf etdiyini göstərir. Bunu respublikada miqrantlara qarşı tolerant münasibətdə və onlar üçün

müvəqqəti yaşadıqları məkanlarda yaradılan, beynəlxalq standartlara yüksək səviyyədə riayət olunmasında görmək mümkündür. Son illər Azərbaycan miqrant göndərən ölkədən daha çox miqrant qəbul edən ölkə kimi statistik göstəricilərdə öz əksini tapmışdır. Ölkədə müşahidə olunan təhlükəsiz iş mühiti, sosial-iqtisadi tərəqqi bunu deməyə əsas verir. COP isə bu məsələdə respublikada miqrasiya proseslərinin idarə olunması istiqamətində innovativ üsulların tükənmədiyini, hələ də mütərəqqi təcrübənin öyrənilməsinə ehtiyac olduğunu əks etdirir.

Nəticə

Apardığımız tədqiqatın nəticəsində deyə bilərik ki, mövzu kifayət qədər geniş, elmi-nəzəri yanaşma tələb edən bir inkişaf sahəsi kimi XXI əsrdə ölkənin daxili, həm də xarici siyasəti üçün aktual olaraq qalır. Növbəti illərdə Azərbaycanın həyatın müxtəlif sahələrində əldə etdiyi müsbət təcrübələr, yeni əməkdaşlıq və dialoqlar məsələyə fərqli müsbət yanaşma tələb edəcək.

Burada beynəlxalq tədbirlərin və miqrasiya proseslərinin integrasiyaya müsbət təsirləri nəzərdən keçirilə bilər. İnkişaf etmiş dövlətlərlə yaxınlaşma dialoq ilə paralel Azərbaycanın sosial-iqtisadi, diplomatik-siyasi, elmi-mədəni integrasiyasına da yol açmış olur. Belə olduğu təqdirdə, problemə kompleks yanaşma Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq təhlükəsizliyinin milli maraqlarının əsas tərkib hissəsi olduğunu, bununla bağlı müxtəlif sahələrdə yaranan perspektivlərin dəyərləndirilməsinin hər baxımdan əhəmiyyət daşıdığı aydınlaşmış olur. COP çərçivəsində respublikanın miqrasiya əlaqələrinin genişlənməsi, innovativ ideyaların tətbiq olunmasının aktual səsləndiyini deməyə əsas verir.

Sonda məqalə boyu sadalanan bütün müsbət məqamları ümumiləşdirərək alınan elmi yeniliyi aşağıda göstərildiyi kimi təqdim edirik:

- COP29 miqyasına və mahiyyətinə görə Azərbaycanda BMT xətti ilə keçirilən hələ ki, ən mötəbər təbir kimi yaxın tarixə çevrilir;
- Bu tarixdə paralel olaraq Azərbaycanın miqrasiya sahəsində həyata keçirdiyi siyasət əməkçi miqrantların nəzərlərini çəkməyə davam edir;
- Beynəlxalq platforma vasitəsilə Azərbaycan regionun aparıcı dövləti olduğunu bir daha bütün dünyaya bəyan edəcək;
- Artıq Cənubi Qafqaz kimi Avropa və Asiyanı birləşdirən tarixi məkanda Azərbaycanın iradəsi olmadan heç bir beynəlxalq layihə gerçəkləşə bilməz;
- Azərbaycanda müşahidə olunan tərəqqi və təhlükəsizlik mühiti, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiə olunması kimi mühüm amillər əməkçi miqrantlar üçün perspektivli görünə bilər;
- Respublikanın yaşıl dünya naminə atdığı addımlar ətraf mühitin, ekologiyanın cirkəlməsinin qarşısının alınması istiqamətində faydalı olmuşdur;
- Bu baxımdan, COP29 Azərbaycanın XXI əsr tarixinə regional və beynəlxalq siyasətdə qazanılan mühüm qələbə kimi daxil olmaq şansına malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycanda miqrasiya vəziyyətinə dair tədqiqat. Hesabat / redaktorlar: R.Hosner, M.Quluzadə, V.Vaqner. Vyana: Miqrasiya Siyasətinin İnkişafı üzrə Beynəlxalq Mərkəz, aprel, 2018-ci il, 79 s.
2. Azərbaycana böyük etimad - COP29 // “525-ci qəzet”. № (231), 19 dekabr, 2023, s. 5.
3. Bədəlov E.S. Qloballaşma və Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin dinamikası // “Azərbaycanda miqrasiya siyasəti: nailiyyətlər və inkişaf perspektivləri” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2017, s. 171-175, (198 s.).
4. COP29 – qlobal iqlim təhlükəsizliyi platforması // “Xəq qəzeti”. № 144, 12 iyul, 2024, s. 8.
5. COP29 ekoloji mübarizənin önəmli mərhələsi olacaq // “Xəq qəzeti”. 7 avqust, 2024, s. 8.
6. Nəbiyev F. Dövlət miqrasiya siyasəti xalqımızın milli maraqlarına xidmət edir // “Respublika” q., 19 mart, 2013, s. 8.

7. Rəhimov A. 19 mart – Azərbaycan Respublikası miqrasiya orqanları işçilərinin peşə bayramı günüdür // “Xalq” q., 19 mart, 2010, s. 5.

8. PART II. Complex and emerging migration issues // World migration report 2024. Geneva: International Organization for Migration, p. 111, (384 p.).

PSIXİ İNKİŞAFA EKOPSIXOLOJİ YANAŞMA

Ayna Şirzad qızı Hacıyeva
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sumqayıt Dövlət Universiteti
haciyevaayna748@gmail.com

Ekoloji dəyişikliyin insanların rifahına təsirinin araşdırılması, insanların iqlim dəyişikliklərinin həllərində iştirak etmək və dəstəkləmək istəyinin artması ehtimalı, onları yerli reallıqlarla və öz təcrübələri ilə əlaqələndirə bilirlərsə və ya uyğunluğu görürlərsə öz sağlamlığının və rifahının üçün xüsusilə vacibdir.

Əgər 20-30 il əvvəl ekoloji problemlər yalnız mütəxəssislər tərəfindən müzakirə olunurdusa, indi hətta uşaqlar da bilirlər ki, “ekologiya” hər yerdədir. Ümumi qəbul edilmiş tərifə görə, ekologiya canlı orqanizmləri və onların təbiətini öyrənən elmdir. Lakin insanların əksəriyyətinin şüurunda “ekologiya” sözü həm də “narahatlıq”, “qoruma” və “mühafizə” anlayışları ilə əlaqələndirilir. Ekologiya elmi heyvanlar, bitkilər, mikroorqanizmlərin bir-biri ilə və ətraf mühitlə arasındakı əlaqələri araşdırmışdır. Elm inkişaf etdikcə öyrənilənlərin siyahısına yeni obyektlər də daxil edilmişdir, bunun nəticəsində müasir dövrdə insan ekologiyası kimi yeni araşdırma sahəsi yaranmışdır. [4, s.36]

Tədrisən ənənəvi olaraq ekoloqların tədqiqatlarında ətraf mühitdən insana kimyəvi, fiziki və bioloji təsirlə yanaşı, yaşayış mühitinin psixoloji təsirinə getdikcə daha çox diqqət yetirilməyə başlandı. Bu, ekologiya və psixologiya ilə bağlı xüsusi elm sahəsinin formalaşmasına səbəb oldu Psixoloji Ekologiya. Psixoeekologiyanın tədqiqat predmeti ətraf mühit amillərinin insan psixikasına təsirini araşdırmaqdır.

Psixoeekologiya sahəsində tədqiqatlarda ekoloji mühitin insan psixikasına təsiri işıq, temperatur, hava kimyası, səs-küy səviyyəsi kimi amillər, fon radiasiyası, cazibə qüvvəsinin dəyişməsi və s. öz əksini tapır. [5, s.52]

Psixoeekologiya sahəsi üzrə araşdırmalar adətən ekoloji, psixoloji metodologiya istifadə edilərək həyata keçirilir. Belə tədqiqatlarda misal: fon radiasiyasının insan psixikasına təsirini öyrənirlər və ya radiasiya fobiyasını. Psixoeekologiyanın əsas vəzifəsi insan psixikası üçün ən əhəmiyyətli vurğulamaqdır ətraf mühit amilləri, onların psixofizioloji baxımdan öyrənilməsi psixi sağlamlığa və insan davranışına təsirini, bu amillərin optimal təşkili metodlarını işləyib hazırlamaqdır.

Psixoeekologiya elminin məqsədləri:

- ətraf mühit amillərinin təsirinin öyrənilməsi;
- psixi sağlamlıq və psixofizioloji baxımdan insan davranışı;
- ətraf mühit amillərinin adambaşına optimal təşkili üçün metodların işlənilib hazırlanması.

Ekoloji amillərin təsiri:

Abiotik: iqlim (ışıq, rütubət, təzyiq, temperatur, hava hərəkəti), torpaq (tərkibi, rütubət qabiliyyəti, sıxlığı, hava keçiriciliyi)

Oroqrafik: (relyef, dəniz səviyyəsindən yüksəklik, yamacın ekspozisiyası), kimyəvi (qaz havasının tərkibi, suyun duz tərkibi, turşuluq)

Biotik: fitogen (bitkilər), zoogen (heyvanlar), mikrobiogen (viruslar, bakteriyalar)

Antropogen: (insan fəaliyyəti).

İdeyaları həyata keçirmək üçün ən əlamətdar variantlardan biri psixologiya çərçivəsində “orqanizm” səviyyəsində ekoloji yanaşma ABŞ-da 60-cı illərin sonlarından bəri inkişaf etdirilən bir yanaşmadır. Bu yanaşmanın başlanğıc ideyası odur ki, insan həqiqətən də “fiziki dünyada” deyil, “ekoloji dünyada” yaşayır. “Fiziki dünya” fizikanın, kimya və digər oxşar elmlərin tədqiq etdiyi və təsvir etdiyi dünyadır. “Ekoloji dünya” elə dünyadır ki, prinsipcə, həqiqətən subyekt tərəfindən qəbul edilə bilər, görülə bilən, eşidilə bilən, qoxulanan və s. C.Gibson qeyd edir ki, “subyekt” və “ətrafdakı dünya” (onun üçün “ekoloji dünya”nın sinonimi) bir-birini tamamlayır və bir-birini tamamlama olmadan ağılaşmazdır: subyektin əslində mövcud olduğu dünya subyektin özünün xüsusiyyətlərindən asılıdır. [8, s.35]

Psixoeкологи mövzuların aktuallığı psixoloji aspektlərdən istifadə etməklə, planetdə yalnız regional və global ekoloji problemlərin həll olunması zərurəti ilə müəyyən edilmir. Sual daha kəskin, çünki söhbət təkcə insanın bioloji mahiyyətinin qorunması üçün zəruri şərt kimi təbii mühitin qorunmasından getmir. Hazırda söhbət insanın bioloji, sosial, mənəvi və psixi inkişaf mahiyyətini qoruyub saxlamaqdan getməlidir. Bununla əlaqədar olaraq, psixoeologiyanın artıq formalaşmış və formalaşmaqda olan sahələrinin qısa təsvirinə bir daha müraciət etmək zərurəti yaranır.

Psixoloji ekologiyanın əsas istiqmətləri:

Psixoloji ekologiya. Xarici fiziki mühitin fiziki, kimyəvi, radiasiya və s. psixogen amillərinin insanın psixi və psixoloji sağlamlığına, psixi funksiyalarının və davranışlarının inkişafına təsirini öyrənir. Ən məşhur nümunə “Çernobıl izi” adlandırılan tədqiqatdır. Eyni zamanda, digər ekoloji-psixoloji tədqiqatlardan fərqli olaraq psixoloji ekologiyayı xarakterizə edən bir sıra xüsusiyyətləri qeyd etmək lazımdır.

Real kimyəvi və fiziki təsir nəticəsində fərdin psixikasında baş verən dəyişikliklər nəzərə alınır

- kimyəvi və fiziki təsirlərin bütün növləri insan tərəfindən onun fiziki, əqli və psixoloji sağlamlığına təhlükə kimi yalnız birbaşa qəbul edilmir.

- fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlər insanın psixikasına və davranışına psixogen təsiri müəyyən diapazonda baş verə bilər.

Məsələn burasındadır ki, ətraf mühitin bu xassələri insan orqanizminin enerji və fizioloji strukturlarına təsir göstərməklə orqanizmin ayrı-ayrı orqanlarının və bütövlükdə orqanizmin fizioloji vəziyyətinin dəyişməsinə səbəb olur.

Global dəyişikliklərin psixologiyası. Planetar miqyasda hadisələrin və proseslərin inkişafının qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması mütəxəssislər tərəfindən aparılır. Bunun əsası insan fəaliyyətinin yaratdığı global dəyişikliklərin miqyası ilə insanın ətraf mühitdəki dəyişiklikləri bilavasitə qavramaq üçün psixoloji imkanlarının funksional diapazonu arasındakı uyğunsuzluğun qeydə alınmasıdır.

Ekoloji şüurun psixologiyası. Şüur psixikanın ən yüksək inkişaf forması olan və insanın ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi zamanı yaranan və inkişaf edən varlığın xüsusi forması kimi qəbul edilir. Bu o deməkdir ki, “insan-mühit” sistemi insanın və onu əhatə edən sosial və təbii mühitin birgə inkişafının vahid subyektini kimi çıxış edir. Birgə inkişafın belə kollektiv subyektinə misal olaraq “ana-uşaq” sistemi, “ailə”, “komanda”, “psixotəlim qrupu”, “etnik qrup”, “bütövlükdə bəşəriyyət” ola bilər. Bu nöqtəyi-nəzərdən ekoloji şüur insanın ətraf mühitlə (sosial və təbii) qarşılıqlı əlaqəsi zamanı əmələ gələn və inkişaf edən psixikanın sistemli keyfiyyəti (şüurun prosesləri, halları və strukturları) kimi görünür.

İnsanla ətraf mühit arasındakı əlaqə. Ətraf mühitin dəyişənləri ilə insanın müxtəlif psixoloji xüsusiyyətləri, onun davranışı arasındakı əlaqədir. Ətraf mühitin təsirlərinin psixologiyası, ətraf mühitin insan psixikasına təsirinin öyrənilməsi və praktikasi - həm təbii, o cümlədən, həm də sosial: məkan (şəhər, memarlıq), ailə, təhsil, informasiya(mediadan internetə), etnomədəni və dəyərlərdən asılı olur.

İnsan ətraf mühiti qurur, ətraf mühitdə də insanı formalaşdırır. Ətraf mühitin öyrənilməsi ehtiyacı ilk növbədə məhdud resurslardan irəli gəlir. Ətraf mühit insanı həyatı boyu müşayət edən və onun fəaliyyətinin bütün növlərini müəyyən edən obyektiv mövcud və subyektiv olaraq qəbul edilən stimulların vəhdətidir.

Psixi inkişafa ekopsixoloji yanaşma. Psixika təkamül nəticəsində yaranmışdır, tarixən inkişaf etmişdir. İnsan rifahı bir çox cəhətdən ətraf mühitlə və praktiki anlayışla bağlıdır. Təbiətin töhfəsi (orqanizmlərin müxtəlifliyi, ekosistemlər və onların prosesləri) insan həyatının keyfiyyətinə “ekosistem xidmətləri” adlandırmaq olar. Bunlara suyun təmizlənməsi, qida təchizatı, iqlim sabitləşməsi, daşqınlardan qorunma və s.

Psixi sağlamlıq bizim emosional, psixoloji və sosial rifahımızı əhatə edir. Həyatınız boyu psixi sağlamlıq problemləri ilə qarşılaşırsınızsa, bu düşüncə, əhval və davranışınıza təsir edə bilər. Bu, həm də başqalarına necə davrandığınızı və necə seçim etdiyinizi müəyyən etməyə kömək edir. Psixikanın sağlamlığı uşaqlıqdan yetkinliyə qədər həyatın bütün mərhələlərində vacibdir. Bir çox amillər psixi sağlamlıq problemlərinə səbəb olur, o cümlədən:

- Genlər və ya beyin kimyası kimi bioloji amillər;
- Travma və ya sui-istifadə kimi həyat təcrübələri;
- Ailədə psixi sağlamlıq problemlərinin olması.

Bir çox tədqiqatlar göstərir ki, təbiətin insana təsiri onun psixoloji rifahı ilə bağlıdır. Bunlara təbiətlə həm tək, həm də qrup qarşılaşmaları tədqiqatları daxildir. Açıq havada istirahət yuxunun yaxşılaşması və müxtəlif fizioloji göstəricilər və kəskin və xroniki biomarkerlərlə qeyd olunan stress azalması ilə əlaqələndirilir.

Ətraf mühitin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması problemləri artıq həll olunur və bu proseslər geniş vüsət alıb. Bu tədbirlər psixoloji sağlamlığı dəstəkləyir. Seçim etməkişə ictimai nəqliyyat və ya velosipedlə getmək, şəhərdəki yaşıl sahələr və təmiz enerji insanların öz dünyaları üçün seçə biləcəyi və gündəlik işlərinə inteqrasiya edə biləcəyi həllərdir. Bu cür iqlim hədəfləri, iqtisadiyyatın, infrastrukturun və sosial kimliyin inkişafı nəticəsində yaranan stress, narahatlıq və digər psixi xəstəliklərin qarşısını almağa kömək edə bilər.

Beləliklə, ekoloji amillərin insanın rifahına təsirinin araşdırılması aktual xarakter daşıyır. Təbii dünyanın töhfələrinin qiymətləndirilməsinə və onu qorumaq və idarə etmək üçün səylərimizi gücləndirmək lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-poliqraf, 2003, 345 s.
2. Əliyev R.İ., Əliyeva C.R. Praktiki psixologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 192 s.
3. Амосов Н.М. Природа человека. Киев: Наукова Думка, 1983. 222с.
4. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. Ростов-на-Дону: 1996. 486с
5. Стерлигова Е.А. С79 Экологическая психология: учеб. пособие / Е.А.Стерлигова; Перм. гос. нац. иссл. ун-т. – Пермь, 2012. – 212 с.
6. Новиков Ю.В. Экология, окружающая среда и человек. М., 2005. 736 с
7. Мясичев В.Н. Психология отношений: Избранные психологические труды. М.; Воронеж, 1995. 356с.
8. Панов В.И. Экологическая психология: опыт построения методологии. М.: Наука, 2004. 197 с.

OVERVIEW OF INTERNATIONAL ACCREDITATION PROCESSES ALIGNED WITH NATIONAL EDUCATION STANDARDS

Aynur Mukhtar gizi Budagova

Associate Professor

Azerbaijan University of Languages

aynurbudagova@yahoo.com

Globalization has had an increasing impact on education systems in recent years, necessitating the adaptation of national education systems to meet international norms. International certification boosts educational institutions' competitiveness globally and contributes to their improved quality. At the same time, it is critical to safeguard national interests and national education standards.

There are two categories of accrediting procedures in Azerbaijan: program and institutional.

1. Institutional accreditation

An educational institution is accredited in order to verify that its operations adhere to the recognized state educational standards as well as the requirements of other normative legal acts. The procedure establishes a legal guarantee for figuring out the educational institution's standing, how many students are enrolled in each program or specialty, and whether to continue operating into the following time frame. The Agency for Quality Assurance in Education conducts the institution's accreditation every five years. It concludes with the certificate.

According to Azerbaijani law, an educational institution must pay a governmental charge to be accredited.

2. Program accreditation

Program accreditation is the second kind of educational institution accreditation. Program accreditation is structured according to the current classifications for the pertinent educational levels. It assesses the program's implementation, the educators' quality indicators, the students' knowledge, skills, and habits, the material-technical and educational foundation of the programs taught in educational institutions, and the program's compliance with labor market requirements. It establishes a legal guarantee for figuring out the number of trainees for each specialization and the possibility for staff training. There is no fee for this process. (5)

International Accreditation and its importance

The purpose of international accreditation is to verify that a program or educational institution complies with international standards. ABET, AACSB, ISO, EQUIS, and other accreditation agencies are well-known instances of worldwide accreditation providers.

Quality assurance: Evaluates whether instructional strategies, educational programs, and institutional administration adhere to global standards.

International student and graduate recognition: Graduates of recognized programs have an advantage in the global job market.

Increased cooperation opportunities: Universities and programs that have earned accreditation can collaborate with foreign universities and conduct faculty-student exchanges.

Impact of International Accreditation Processes on National Education Standards

International accreditation can lead to positive changes in the national education system. However, this process creates certain difficulties and the need for adaptation to the national education system:

1. Cooperation between Ministries of Education and Accreditation Agencies

National education authorities can establish accreditation models that meet national requirements by partnering with international accreditation providers.

2. Educational Institutions' Readiness for the Accreditation Process

To satisfy worldwide accrediting standards, educational institutions must innovate their curricula, instructional strategies, and administrative frameworks. This procedure is expensive, resource-intensive, and challenging to modify for the local environment.

3. The Development of National Curriculum

Certain national education programs may need to undergo structural adjustments in order to receive international certification. Depending on national needs, these adjustments might be beneficial, but occasionally they might put strain on important elements of national programs.

4. Development of Teachers and Students

International accreditation fosters instructors' professional growth and improves pupils' capacity for global thinking. To guarantee this progress, national educational institutions must offer more training (4)

Ways of Adapting Accreditation Processes to the National Education System

The following strategies may be useful for aligning national education standards with international accreditation requirements:

1. Collaboration between accrediting agencies and education ministries:

By collaborating with foreign accrediting providers, national education authorities can create accreditation models that satisfy domestic standards.

2. Raising the Bar for National Accreditation:

By examining worldwide experiences, national accrediting organizations can create international-level accreditation systems that are tailored to national requirements. This can guarantee that national standards are protected and recognized internationally.

3. Creation of University Internal Quality Management System:s

By adjusting their internal quality assurance systems to meet international standards, educational institutions can enhance their teaching procedures over time. It would be simpler to fulfill international certification criteria as a result.

4. The simultaneous implementation of both domestic and foreign accreditation procedures:

Educational institutions will be better able to adjust to the standards demanded by both countries if national and international accreditation procedures are implemented concurrently. This methodology works well for creating national standards that don't clash with those of other countries. (3)

International accreditation processes are designed to align educational institutions and programs with globally recognized quality benchmarks while incorporating national education standards. These processes involve thorough assessments by accrediting bodies to ensure institutions meet both international criteria and local education requirements. This alignment helps maintain high-quality education within national frameworks, ensuring that accredited programs not only fulfill local academic and regulatory standards but also gain global credibility and recognition.

References

1. Anne Markiewicz, Ian Patrick, Developing Monitoring and Evaluation Framework, June 15, 2015, 312 pages
2. Michael Quinn Patton, Developmental Evaluation: Applying Complexity Concepts to Enhance Innovation and Use, June 15, 2010, 375 pages
3. <https://www.qqi.ie/sites/default/files/media/file-uploads/Principles%20for%20Accreditation%20and%20other%20Professional%20Engagements.pdf>
4. <https://caa.asha.org/about/principles-of-accreditation/>
5. <https://tkta.edu.az/p/get-accredited>

LINGUISTIC AND SOCIAL FEATURES OF TABOOS

^{1,3}**Bakytgul Raikhankyzy Kulzhanova**, ^{2,3}**Aidana Baizhumayevna Kashkeyeva**

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

²PhD student

aidanaga@mail.ru

³Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan

The identification of such processes allows us to explore the world picture in the language in its historical aspect. The relevance of the study is due to the need to integrate the data from different humanities for a deeper analysis of the language.

Language is a powerful tool that shapes our thoughts, beliefs, and interactions with others. It is through language that we express our emotions, share our ideas, and connect with one another. The words we choose to say to particular individuals may shock, offend, or discriminate. But how do we recognize that our words are considered taboo? Taboo is a common cultural phenomenon among different nationalities in the world, which standardizes people's speech behavior and social communication. It is a system of ancient prohibitions of religious and ceremonial attitudes that characterize a certain stage of social development of peoples. The system of sacred prohibitions from ancient centuries was widespread not only among the peoples of Polynesia, but also in India, North America, China, and Egypt. Later it was formed among the peoples of the ancient world – in Ancient Greece and Ancient Rome. As world religions have arisen, the sacred prohibitions were developed by theologians in Islam, Judaism, Christianity, Confucianism, and Buddhism.

The study of this cultural phenomenon in sociology, religiology, ethnography, culturology is aimed at describing its socio-cultural essence and causes of its occurrence in ancient society. On forming language as an informative communication system, taboo started to be expressed verbally, and in the development of languages, it acquired new cultural meanings. Modern representatives of linguistic and cultural communities began to perceive taboo as a linguistic and cultural tradition of word usage. The study of it as a linguocultural phenomenon is a description of linguo-cognitive and linguo-culturological mechanisms of taboo vocabulary and phraseology formation in the language, and the ways of their linguistic expression. Upon the mankind developing and the scientific and technological progress achievements, most prohibitions have become only a formal manifestation of ancient superstitions, traditions and cultural attitudes, but they hold a firm place in the people's everyday life. Over the centuries, the mental and ethical foundations of such prohibitions have changed, that, in our opinion, determines their preservation in the culture of thinking and behaviour of modern man.

According to Wardhaugh (2000, p.234), taboo is the prohibition or avoidance in any society of behavior believed to be harmful to its members in that it would cause them anxiety, embarrassment, or shame. Consequently, so far as language is concerned, certain things are not to be said or certain objects can be referred to only in certain circumstances, for example, only by certain people, or through deliberate circumlocution, i.e. euphemistically. ...Tabooed subjects can vary widely: sex, death, illness, excretion, bodily functions, religious matters, the supernatural. But quite often they extend to other aspects of social life. The New Oxford Dictionary of English (2001) says, taboo (also tabu) is a social or religious custom prohibiting or restricting a particular practice or forbidding association with a particular person, place, or thing. Oxford Advanced Learner's English-Chinese Dictionary (Sixth edition) (2004) explains it like this, taboo is a cultural or religious custom that does not allow people to do, use or talk about a particular thing as people find it offensive or embarrassing; taboo words are words that many people consider offensive or shocking, for example because they refer to sex, the body or people's race. In Routledge Dictionary of Language and Linguistics (2000), taboo word is a term that is avoided for religious, political or sexual reasons and is usually replaced

by a euphemism, e.g. rest room or bath room for toilet. In these dictionaries, the definitions of “taboo” seemingly vary but basically they are the same. Most people who speak English know the rules of taboo and observe the rules. Breaking the rules may arouse considerable dissatisfaction. The use of a taboo word can lead to a variety of feedbacks, even physical violence or legal action.

Researchers have proposed various semantic classifications for American English taboo words. Jay (1992) suggested categories such as weakness of body or spirit, social deviations, animal names, ethnic slurs, body parts, and body processes and products. Bergen (2016) proposed four alternative categories: praying, fornicating, excreting, and slurring. Additionally, Fromkin et al. (2011) observed a disproportionate amount of sexual and abusive words related to the female body compared to the male body.

To further understand the nature of taboo words, a study examined the prediction of lexical tabooeness for single words and the quality of combinations of novel compound taboo words. This research aims to shed light on the semantic predictors of tabooeness and provide insights into the psychological effects of taboo language.

Understanding the power of taboo language can offer valuable insights into language use and communication. Linguists, sociologists, psychologists, and general readers interested in language and culture can benefit from exploring this socio-cultural phenomenon. By examining taboo words and their impact, we can gain a deeper understanding of language taboo, its linguistic applications, and its effects on understanding and attitudes towards taboo topics.

Throughout this study, we have explored the concept of taboo language and its impact on communication. We have seen how taboo language varies across cultures, how it affects academic writing, and how euphemisms are used to soften the blow. Additionally, we have delved into the psychological effects that taboo language can have on individuals. By understanding the power and influence of taboo language, we can become more aware of the impact our words have on others and make more informed choices in our communication. Whether we are linguists, sociologists, psychologists, or simply curious readers, this exploration of taboo language and its linguistic applications provides valuable insights into the role of language and culture in our lives. By breaking the silence surrounding taboo language, we can foster a deeper understanding and appreciation for the complexities of communication. So, let us continue to explore and challenge the boundaries of language, and strive for more inclusive and respectful communication in our everyday interactions.

Taboo - Key takeaways

- Taboo language features words that are to be avoided in public or entirely.
- Taboos are always contextual, which means there is no such thing as an absolute taboo.
- Common taboo examples are death, menstruation, blasphemy, food-related, incest.
- We sometimes use euphemisms, or asterisks, in place of taboo words to make them more socially acceptable.
- Taboo words arise from the motivating factors of cleanliness, morality, ritual (religious) doctrines, and political correctness.

Recognizing the dual nature of consciousness as an ideal-objective phenomenon, not cognizable in direct observation, we, nevertheless, focus on its determination by the material world, we adhere to the opinion of the primacy of being and the secondary nature of consciousness as a way of reflecting objects of the material world with the help of images and ideas, the social nature of consciousness: “At the same time, human consciousness is genetically connected with previous, natural forms of reflection and therefore carries certain features of reflection as properties of all matter” [7].

The social nature of consciousness is generated in society, in the course of collective social and practical activity. The result of the joint activity of people was the development of abstract thinking and language. Consciousness and language have formed a dialectical unity: in their existence they presuppose each other as internally, logically formed ideal content presupposes its external material

form. Language is the immediate reality of thought, consciousness. It participates in the process of mental activity as its sensory basis or instrument. Consciousness is not only revealed, but also formed with the help of language. Taboo and euphemism affect us all. We all probably have a few things we refuse to talk about and still others we do not talk about directly. Even though we know the words, or else we express ourselves on them very indirectly. We may have some words which are hardly ever used because they are too emotional or offensive. Each social group is different from every other in how it behaves in this way or that way, and mutual respect in the use of language is the basis of friendly mutual communication. Perhaps one linguistic universal is that no social group uses language quite at random.

References

1. Derrida, J. (1978). Writing and difference. Chicago: University of Chicago Press. Douglas, M. (1966). Purity and Danger: An Analysis of Concept of Pollution and Taboo. London: Routledge & Kegan.
2. Wardhaugh, Ronald. (2000). An Introduction to Sociolinguistics (Third edition). Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
3. Burchfield, Robert. (1985). The English Language. Oxford: Oxford University Press.
4. Russmann, Hadumod. (2000). Routledge Dictionary of Language and Linguistics. London: Routledge Press.
5. Keith Allan and Kate Burridge, Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language, 2006.
6. Поппер К. Объективное знание: Эволюционный подход // Поппер К. Логика и рост научного знания. - М., 1983. – С. 73-87.
7. Абрамян. Л.А. Идеально ли идеальное? //Вопросы философии. №10. 1987. – С. 54-63.

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN VEDİBASAR MAHALININ AZƏRBAYCAN-TÜRK TOPONİMLƏRİ

Bayram Fəti oğlu Apoyev

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gəncə Dövlət Universiteti

bayram.apoyev@mail.ru

Yer kürəsinin dili olan coğrafi adlar – toponimlər ən etibarlı və uzun ömürlü elmi mənbə hesab olunur. Görkəmli coğrafiyaşünas alim, Qərbi Azərbaycan ərazisindəki Coğrafi adların öyrənilməsində böyük rolu olan Budaq Budaqov toponimləri çox haqlı olaraq söz – “mədəniyyət abidələri” adlandırır, dəyərinə və uzunömürlüyyəinə görə bu abidələr “bəşəriyyətin zaman və məkan daxilində yer üzünə səpdiyi almaz dənələridir” [1].

Ən qədim zamanlardan Oguz tayfaları ilə məskunlaşan Vedibasr mahalı ərazisindəki toponimlərin “mədəniyyət abidələri” və “almaz dənələri”nin demək olar ki, hamısı Azərbaycan xalqına, Azərbaycan dilinə mənsubdur. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, XX yüzilliyin əvvəllərindəki Vedibasar ərazisindəki oykonimlərin (kənd, qəsəbə, şəhər adlarının) 90 %-dən çoxu Azərbaycan dilinə mənsub olmuşdur. Həmin dövrdə burada mövcud olan 152 kəndin 143-də ancaq azərbaycanlılar yaşamışdır. Həmin kəndlərin məskunlaşması tarixi, əhalisinin sayı, adlarının mənşəyi, ermənilər tərəfindən necə və nə vaxt dəyişdirilməsi barədə istedadlı filoloq alim, Oərbi Azərbaycan İcmasının sədri Əziz Ələkbərlinin iri həcmli (736 səhifə!) “Vedibasar mahalı (Vedi və Qarabağlar rayonları)” adlı elimi-publisistik kitabında [4], geniş məlumat verildiyini və məqaləmin həcmi nəzərə alaraq burada bir neçə etnooykonimin üzərində xüsusi dayanmaqla kifayətlənməyi

məqsəduyğun hesab edirik. Öncə onu qeyd edək ki, mahalın toponimik landşaftında etnooykonimlər xüsusi yer tutur və onların demək olar ki, hamısı Azərbaycan xalqının etnogenezində fəal iştirak etmiş Türk tayfalarının adı ilə bağlıdır. Belə etnooykonimlərdən Şiddi (Şidli), Avsar, Kolanı, Qaraqoyunlu və s. misal göstərmək olar. Mahalın ən qədim yaşayış məntəqələrindən olan **Siddi** (Sidli) kəndinin adının Şəddadilər sülaləsinin adı ilə bağlı olması barədə fikri əslən Vedibasarlı olan görkəmli yazıçı Fərman Kərimzadə hələ keçən əsrin 80-ci illərində irəli sürmüşdür. Sonralar dilçi alim Firudin Cəlilov [2] və digər tədqiqatçılar, o cümlədən Əziz Ələkbərli kəndin adının Xəzər türklərindən olan Şadlı tayfasının adı ilə bağlı yaranması, Şəddadilər dövlətinin banisi Məhəmməd ibn Şəddadın da bu kənddən olduğu üçün “Şadlı kəndinin yetirməsi” mənasında belə adlanması fikrini irəli sürmüşdür. [4]. Ə. Ələkbərli qeyd edir ki, “Saddad” sözü ərəbcədir, **Şədd**-Şadlı, **at** isə alınma sözlərə artırılan cəm şəkilçisidir, başqa sözlə, **Şəddat**, yəni **Şadlılar** (yenə orada). Bizim fikrimizə görə Şad/Şəd/Siddi/Şidli sözü qədim türk dilinə aiddir və “güclü, qüvvətli, bərk” mənalarında işlədilmişdir. Şad sözünün Xəzər Xaqanlığında Xaqandan sonra ikinci şəxsə (silahlı qüvvələrin başçısına) verilən titul bildirməsi, hal-hazırda da Azərbaycan dilindəki “şiddət” formasın işlədilməsi fikrimizin doğruluğuna dəlalət edən faktlardır.

Türk mənşəli tayfaların Vedibasar ərazisində qədim zamanlardan yaşamasını sübut edən etnotoponimlərdən biri **Avşar** oykonimidir. Vedibasarın ən iri və qədim yaşayış mərkəzlərindən biri olan Avşar kəndi Azərbaycan xalqının etnogenezində və dövlətçilik tarixində xüsusi rol oynamış, təkcə Şimali Azərbaycanda deyil, region ölkələrində, həmçinin Qərbi Azərbaycanda dərin tarixi iz buraxmış Əfşarların çoxsaylı yadigarlarından biridir.

Bəzi tədqiqatçılar yanlış olaraq belə hesab edirlər ki, Avşar kəndinin əsası Nadir Şah Əfşarın hakimiyyəti illərində (1736-1747) bu tayfanın nümayəndələri tərəfindən qoyulmuşdur. Kəndin tarixini daha dərinə araşdırarkən Əziz Ələkbərli çox haqlı olaraq bu fikri “kökündən səhv” adlandırır və qeyd edir ki; “Hələ 1590-cı ildə burada Avşar adında kəndin mövcudluğun bu qədim türk tayfasının Vedibasar ərazisində çox-çox əvvəllərdən məskunlaşdığına ciddi faktdır” [4]. Maraqlıdır ki, Vədi rayonu ərazisində bu tayfanın adını daşıyan ikinci kənd Əfşarlı adlanır.

Tədqiqatçıların böyük əksəriyyətinin yekdil fikri belədir ki, Əfşarlar 24 Oğuz boylarından biridir və onlar da digər tayfalarla birlikdə “XI əsrin ortalarında Orta Asiyadan çıxmış Səlcuq oğuzlarının” tərkibində Ön Asiyaya və Azərbaycana gəlmişlər. [7]. Lakin Qərbi Azərbaycan və Türkiyə ərazisində Oğuz türklərinin, o cümlədən əfşarların adını daşıyan çoxsaylı etnooykonimlərin mövcudluğu prof. F. Cəlilovun qədim türk tayfalarının ana vətənlərinin Orta Asiya yox, Azərbaycan və Anadolu olması fikrinin doğruluğuna dəlalət edən faktlardan biridir [3].

Vedibasarın diqqəti cəlb edən maraqlı etnotoponimlərdən biri də Kolanlı kəndinin adıdır. Kəndin adı Azərbaycanda çox geniş ərazidə məskunlaşmış məşhur Kolanı tayfasının adı ilə bağlıdır. Tarixçilərin fikrinə görə kolanılar Şiəhali və Qərbi Azərbaycan ərazilərinə XVII əsrin birinci yarısında Nadir Şah Əfşar hakimiyyəti dövründə Güney Azərbaycandan köçürülmüş. Naxçıvan, Qarabağ, Şirvan, Mil-Muğan bölgələrində məskunlaşmışlar. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə tayfanın adı əski türklərdə “böyük” mənası verən Kol (Kul, Kül) sözündən yaranmışdır. 1967-ci ildən bəri Suriya ilə İsrail arasında müharibə meydanına çevrilən məşhur Colan (Kolan) tələlərinin də bu qədim türk tayfasının adı ilə bağlı olması fikrində olanlar da var [6]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu qədim türk tayfasının izlərinə Azərbaycandan kənarda da (Anadoluda, İraq, Əfqanıstan, Orta Asiya, Sibir və s.) rast gəlinir. Bəzi məlumatlara görə kolanlıların nəvə-nəticələri hazırda Almaniyada da yaşayırlar.

Xüsusi qeyd etdiyim və qeyd etmədiyimiz onlarla etnooykonimlərdən başqa Vedibasar ərazisindəki digər toponimlər: – Sarıbaba, Asnı dağı, Ağrı dağı vadisi, İlanlı dağı, Allahu-Əkbər (Ələkbər dağı), Əyricə yaylağı, Ağyal, Ağ yargan, Ayı dərəsi, Camışbasan dağı, Dəvəboynu aşırımı, Haçadağ, Həsən qayası, Xanım yurdu, Qaraqaya Qızılqaya, Qaraquzey dağı, Səngər dağı, Milli dərəsi, Zərinci dağı və s. kimi çoxsaylı oronimlər; Ağbulaq, Ağsu çayı, Həcər bulağı, Əyricə çayı, Böyük çay, Kolanı çayı, Gurbulaq, Dəvəgözü çayı, Daşlı bulağa, Qanlı göl, Cümşüd bulağı, Kəhriz

bulağı, Çanaxçı çayı və s. kimi saysız-hesabsız hidronimlər də Azərbaycan xalqına, Azərbaycan dilinə mənsubdur. Nümunə üçün Ağrıdağ vadisi və Sarıbaba oronimlərinin mənşəyi və mənasına diqqət yetirək. Qonşu Türkiyə və Azərbaycan ərazilərinə tarix böyü göz tikən saxtakar və işğalçı haylar Türkiyə ərazisindəki Ağrı dağı özlərininki hesab edərək şəklini dövlət gerbinin mərkəzinə daxil etmiş, adını dəyişərək Ararat qoymuşlar. Vedibasər mahalının bütün düzənlik hissəsinin yerləşdiyi Ağrıdağ vadisinin adını da dəyişərək Ararat düzənliyi adlandırmışlar. Eləcə də burada yerləşən Dəvəli kəndinin, bu kəndin yaxınlığında tikilən Sement zavodunun ətrafında yaranan qəsəbənin (sonralar Şəhərə çevrilmişdir) adlarını dəyişərək Ararat qoymuşlar.

Təkcə elmi mənbələr deyil, eyni zamanda Ağrıdağın ətəyində və Ağrıdağ vadisində qədim zamanlardan yaşayan əhalinin etnik tərkibi (Azərbaycan və Anadolu türkləri), eləcə də bu dağ haqqında çox saylı folklor nümunələri sübut edir ki, Ağrı dağı və Ağrıdağ vadisinin haylara heç bir aidiyyəti yoxdur! Əslində Ararat, Urartu sözünün ibrani və yunan dilində yazılış formasıdır (Freymer, 2008). Ermənilərin bu dağa verdikləri ikinci ad isə Masıdır ki, bu söz də əski fars dilində olub “böyük” mənasındadır.

Sarıbaba – Vədi rayonunun (indi Ararat rayonu) Dəvəli Xalisa və Avşar kəndləri arasında yerləşən və sarı rəngli dağ suxurlarından yaranmış, hündürlüyü çox olmayan dağın adıdır. Bu ad açıq-aydın göstərir ki, Vedibasər ərazisində ən qədim zamanlarda (insanın dağa “baba” deyərək müraciət etdikləri miflə təfəkkür çağlarından!) Azərbaycan türkləri yaşamış və özlərinin doğma yer-yurdlarına öz dilərində ad vermişlər.

Beləliklə, məqalədə sadalanan faktlar əsasında belə **nəticəyə** gəlirik ki:

- Qərbi Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Vedibasər Mahalında da ən qədim zamanlardan 20-ci yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan türkləri – qədim Oğuz tayfaları yaşamış və burada yerli əhalinin mütləq əksəriyyətini təşkil etmişlər;

- XIX əsrin axırlarınadək Vedibasər ərazisindəki bütün toponimlərin (həm oykonim, həm oronim, həm də hidronimlərin) 90 %-i Azərbaycan xalqına və Azərbaycan dilinə mənsub olmuşdur;

- təkcə 20-ci yüzillikdə Vedibasərin azərbaycanlı əhalisinə qarşı dörd dəfə deportasiya, sürgün və soyqırım siyasətini həyata keçirmiş işğalçı və özlərinə saxta tarix quraşdıran haylar buradakı maddi-mənəvi sərvətləri dağıdıb talan etmiş, Azərbaycanlıların qədim zamanlardan yaşadığı dağ kəndlərinin hamısını yerlə-yeksan etmiş, Azərbaycan-türk mənşəli toponimlərin hamısını dəyişdirərək erməniləşdirmişlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Budaqov B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı: “Elm”, 1994 – 272 s.
2. Cəlilov F. Azər xalqı. II nəşri. Bakı, 2006, s. 66
3. Cəlilov F. Azərbaycan türklərinin islama qədərki tarixi. Döqquz Bitik: Tarixi coğrafiya. II Bitik. Bakı: “Ağrıdağ”, 2014 – 280
4. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan. I cild. Vedibasər mahalı (Vədi və Qarabağlar rayonları). İkinci nəşri. Bakı: “Ağrıdağ”, 2003 – 736 s.
5. Freymer, Tıkva S.; Sperlinq. S. Davıdov (2008), “Ararat, Armenia”. Encyclopedia Judaica (2. bas.).
6. Hacıheydərlı N. Əski türk soylarından biri – Kolanlılar //Türküstan, 28-29 yanvar 2018, s.7
7. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992 – 140 s.

LİNQVOKULTUROLOJİ MÜXTƏLİFLİK VƏ SÜNİ İNTELLEKT

Böyükxanim İbrahim qızı Eminli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sumqayıt Dövlət Universiteti
boyukxanim.eminli@sdu.edu.az

Dili modelləşdirmək istiqamətində süni intellekt və dilçiliyin məqsədləri üst-üstə düşür. Mətnlər, nitqin audio yazıları, videomüsaibələr şəklində linqvistik müxtəlifliyin qorunması həm də mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanılması və inkişafı, mədəni mübadilənin sadələşdirilməsi, texnologiyaların yeni sahələrə tətbiqi kimi etik cəhətdən faydalı vəzifə daşıyır və ümumiyyətlə, qayğıkeş fəalları, alimlərin, tərtibatçıların qlobal birliyini formalaşdırır. Qeyd etmək olar ki, ümumilikdə inkişaf sahəsində belə tapşırıqlar azdır və tapşırığın spesifikliyi müxtəlif ixtisaslardan olan mütəxəssislərin əməkdaşlığının formalaşmasına kömək edir və bir çox tərtibatçıları yeni, daha humanitar sahələrə aparır.

Biz müxtəlifliyi itiririk - insan təfəkkürünün ən əlçatan izlərini və bu düşüncənin müxtəlifliyini itiririk. İstənilən dilə etinasız yanaşmaq bizi mürəkkəb düşüncə sistemindəki nümunələri görmək imkanlarından məhrum edir. Dünyada mədəni irsin və linqvistik müxtəlifliyin qorunması ilə bağlı aktual və tam həll olunmamış problem müasir texnologiyaların, xüsusən də süni intellektin fəal inkişaf etdirilən imkanlarının köməyi ilə əlavə həllər əldə edə bilər.

Hal-hazırda ChatGPT rəsmi olaraq dünyada mövcud olan 7000 dildən 95-ni dəstəkləyir. ChatGPT-nin arxasında duran şirkət olan OpenAI-nin rəsmi sahifəsinə görə, dünyada hər ay 180 milyon istifadəçi sistemdən istifadə edir. Hər gün milyardlarla insan-maşın söhbəti yaradılır. Lakin bu dialoqlarda azlıqların dilləri yoxdur. Hər bir dil öz xalqının fəxridir, təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də özünəməxsus biliklərin daşıyıcısıdır. Ancaq süni intellekt dövründə bir çox dillər unudula bilər. Maşınlar məşhur dilləri "danışmaq" və "əşitmək" üçün öyrədilir, eyni zamanda unikal dillərdə danışan azlıqların səsləri diqqətdən kənarda qalır və ya tamamilə yox ola bilər. Süni intellekt tədqiqatlarının bir çox sahələri arasında generativ süni intellekt sahəsi xüsusi yer tutur və bu sahədə böyük dil modelləri (LLM) önə çıxır. Sadə sözlə, hər bir belə model, vəzifəsi növbəti sözü proqnozlaşdırmaq olan bir sistemdir. Bu, aparıcının sual verdiyi və yalnız hərflərin sayını bilməklə cavabı təxmin etməli olduğunuz televiziya viktorinasında iştirak etmək kimidir.

Bu maşınlar dil tapşırıqlarında yüksək effektivlik nümayiş etdirir. Onlar növbəti hərf və ya sözün daha çox gəlməsi ehtimalını proqnozlaşdırmaq üçün kontekstlə birləşdirilən statistik ehtimallardan istifadə edirlər. Qabaqcıl səviyyədə onlar suala cavab vermək üçün ən uyğun cümlələri, paraqrafları və fikirləri seçə bilirlər. İnsanlar kimi, maşınlar da suallara cavab vermək üçün kompüter elmləri dünyasında verilənlər adlanan lüğət və biliyə ehtiyac duyurlar.

BBC Science Focus-a görə, GPT-3 modeli 570 GB süzgəcdən keçmiş mətn məlumatı üzərində təlim keçib. Bu, təxminən 300 milyard sözə bərabərdir ki, bu da A4 kağızında 12pt Arial şrift ölçüsündə çap edilmiş təxminən 850 milyon sahifə mətnə bərabərdir.

Bu rəqəmlər təsiredicidir, lakin bu məlumat mənbəyi hələ də bəşəriyyətin bütün məlumat massivinin yalnız kiçik bir hissəsini təmsil edir. Bu məlumat toplusunun keyfiyyəti dünyanın ən böyük kitabxanalarının kolleksiyaları ilə müqayisə oluna bilməz və onun, əsasən, ingilisdilli məzmunundan ibarət olduğunu qeyd etmək lazımdır. Fransız, alman, ispan və italyan kimi digər dillər daha böyük paya malikdir. Dünyanın bütün digər dilləri bu məlumatın yalnız kiçik bir hissəsini təşkil edir, onların töhfəsini düyü yarpağının qalınlığı ilə müqayisə etmək olar.

Bu dərhal ChatGPT keyfiyyətində əks olunur. GPT 3.5 və 4 versiyaları ingilis dilində effektiv işləyə bilər, lakin onlar Vyetnam dilindən istifadə edərkən çox vaxt ciddi səhvlərə yol verir, uyğunsuz və natamam cümlələr yaradır. Nəhayət, modellərin keyfiyyəti birbaşa məlumatların keyfiyyətindən və həcmindən asılıdır: nə qədər yaxşı və daha çox məlumat olarsa, model bir o qədər dəqiqdir. Əksinə,

keyfiyyətli məlumatların olmaması modellərin keyfiyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır ki, bu da texnologiya sahəsində məşhur qaydanı təsdiqləyir: “zibil içəri, zibil çölə”.

Buna görə də, müasir texnologiyaların mövcudluğuna baxmayaraq, böyük dil modelləri hələ də insan dillərinin və mədəniyyətlərinin zənginliyini və müxtəlifliyini tam şəkildə əhatə edə bilmir. YUNESKO-nun Beynəlxalq Yerli Dillər Onilliyinə görə dünyada 7000-ə yaxın dil var. Halbuki, hər iki həftədən bir bəşəriyyət onlardan birini itirir, yəni həmin dilin sonuncu danışanı ölür və ya ünsiyyət qabiliyyətini itirir. Proqnozlara görə, 21-ci əsrin sonuna qədər 3000-ə qədər dil yox ola bilər.

"Ölməkdə olan" dillərin çoxu yerli azlıqlara aiddir, onlar inkişafa can ataraq, daha çox üstünlük təşkil edən dillərin xeyrinə ənənəvi dillərini tərk etməyə məcbur olurlar. Bu, nadir dil və mədəni irsin itirilməsinə gətirib çıxarır.

Varlı xalqların dominant dilləri iqtisadiyyatda, siyasətdə, təhsildə və texnologiyada mühüm yer tutur. Məsələn, Cənubi Sakit Okean adalarından birində yerli Naati danışansınızsa, turistlərlə ünsiyyət qurmaq üçün Çin dilindən, qəzet oxumaq üçün ingilis dilindən, nikah sənədlərini tamamlamaq üçün fransızcadan istifadə edə bilərsiniz. Beləliklə, Naati dilindən istifadə imkanları, bəlkə də, yalnız şəxsi sahə ilə məhdudlaşır.

Daha da ekstremal hallarda, məsələn, 19-cu əsrin sonlarında yerli amerikalılarla bağlı, yerli hakimiyyət insanları öz dillərindən imtina etməyə məcbur etmək üçün zorakılıq tətbiq edirdi. Dilini itirmiş xalqlar əcdadlarından öyrənmək imkanını itirirlər. Onlar şəxsiyyət və mənşəyindən məhrum, psixoloji vakuumda gəzirlər. Kim olduqlarını başa düşmədən, cəmiyyətləri ilə əlaqə qura bilmirlər. Səs-küylü bir dünyada tənhalıq gücsüzlük, kədər, itki və mədəni məhv olma riski hisslərinə səbəb olur.

Hər bir dil itdikcə insan mədəniyyəti, bilik və yaradıcılığı dünyası öz müxtəlifliyini bir qədər itirir. Dil olmadan insan qavrayışı daha monoton olur. Çoxlu dillər olmadan bəşəriyyətin baxışları qərəzli və təhrif olunur. Güclü dillərdə bir neçə dominant fikir lazımi tənqid və lazımi müzakirə olmadan daha populyarlaşır. Bu dillərdə məşhur olan məlumatlar daha da populyarlaşır. Eyni zamanda, daha az populyar dillərdə ifadə olunan digər məlumatlar da çox qiymətli olmasına baxmayaraq, tədricən yox olur.

Daha az yayılmış dillər üçün LLM-lərin hazırlanması bir sıra problemlərlə üzləşir. Birincisi, bir çox kiçik dillər dil modellərini öyrətmək üçün lazım olan mətn və nitq məlumatlarının çatışmazlığından əziyyət çəkir. Bura yüksək keyfiyyətli, müxtəlif və spesifik dili adekvat şəkildə təmsil edən məlumatlara ehtiyac daxildir.

İkincisi, hətta geniş dil resursları mövcud olsa belə, məlumatların toplanması göründüyü qədər asan deyil. Məlumatların diqqətlə və peşəkar şəkildə toplanması, qiymətləndirilməsi və yoxlanılması üçün dilçilər, etnoqraflar, tarixçilər, mədəniyyətşünaslar və digər mütəxəssislərdən ibarət multidissiplinar komandanın yaradılmasını tələb edir. Dünyanın qalan 7000 dilini rəqəmsallaşdırmaq üçün kifayət qədər sayda sosial və humanitar elm adamlarını haradan tapmaq barədə sual yaranır.

Üçüncüsü, bir çox azlıqların İnternetə çıxışı yoxdur, bu da onların öz dilləri və mədəniyyətləri haqqında yaratdıqları məlumatların həcmi məhdudlaşdırır.

Dördüncüsü, azlıqların dilləri çox vaxt unikal strukturlara və leksikonlara malikdir və bu xüsusiyyətlərə uyğunlaşdırılmış xüsusi dil modellərinin hazırlanmasını zəruri edir.

Və nəhayət, maliyyələşdirmə. Bu çətin işin əvəzini kim ödəməyə hazırdır? Bugünkü böyük dil modelləri gəlir əldə etmək istəyən özəl şirkətlər tərəfindən hazırlanır. Az sayda insan tərəfindən danışılan dillərin kommersiya faydaları şübhəli görünür.

Bununla belə, nikbinliyin səbəbləri var. ChatGPT kimi günümüzün böyük dil modelləri daha təkmilləşir, daha az təlim məlumatı tələb edir və daha dəqiq nəticələr verir. Bundan əlavə, süni intellekt dilçilərə yox olmaq ərəfəsində olan dilləri bərpa etməyə kömək edə bilər.

Statistika veb saytına görə, 2023-cü ildə qlobal süni intellekt bazarının həcmi təxminən 207,9 milyard ABŞ dolları dəyərində qiymətləndirilib. 2030-cu ilə qədər bu rəqəmin 3-7 dəfə artacağı proqnozlaşdırılır. Süni intellektlə maliyyələşmədəki bu əhəmiyyətli artım bəşəriyyətin daha az

yayılmış dillər üçün LLM-ləri inkişaf etdirə biləcəyinə ümid verir. [4] Hazırda bütün dünyada həvəskarlar öz LLM-lərini yaratmaq üçün sosial şəbəkələr vasitəsilə birləşirlər. Bu səylər hələ də kiçik olsa da, süni intellektə çıxış genişləndikcə icmaların öz dilləri üçün müstəqil olaraq LLM hazırlaya biləcəyi gələcəyə böyük ümid bəsləyirlər.

Xüsusilə, LLM sahəsində süni intellekt tərtibatçılarının bəşəriyyətin mədəni və sivilizasiya irsinin tərkib hissəsi olan azlıqların dillərinin qorunub saxlanmasına diqqət yetirmələri vacibdir. Axı, ruhsuz alqoritmlərdən və maşınlardan fərqli olaraq, AI yaradıcılarının insan ürəyi var.

Planetimizdə canlı dillərin yoxa çıxması mütəmadi olaraq baş verir və əksər hallarda bu proseslər bu dillərdə danışanların, itən dildə yazılı mənbələrin sayının azalması, kiçik etnik qrupların daha çoxsaylı və müasir reallıqlara uyğunlaşması ilə əlaqələndirilir.. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (UNESCO) hesab edir ki, dünyadakı 6000 dilin təxminən yarısı yox olmaq təhlükəsi ilə üz-üzədir. Hazırda dünya əhalisinin 97%-nin 4%-nin dildə danışdığını nəzərə alsaq, bu, təəccüblü deyil. Hətta dil müxtəlifliyinə müəyyən önəm verilən Avropa İttifaqı (Aİ) ölkələrində belə, təhlükə altında olan 128 dil var. Aİ-də 24 dil rəsmi olaraq işçi dil kimi tanınır, daha 60 regional dil yerli dillər kimi tanınır. [2]

- Dil qərəzinin aradan qaldırılması və linqvistik müxtəlifliyi təşviq etmək üçün AI tərtibatçıları və tədqiqatçılar bir sıra zəruri təşəbbüslər həyata keçirirlər:

- Resursla məhdudlaşan dillərə sərmayə qoymaq: Natiqləri maliyyə cəhətdən məhdud olan və sosial mediada və nəticədə AI sistemlərində adekvat təmsil oluna bilməyən dillərin tədqiqinə və inkişafına sərmayə qoymaq.

- Çoxdilli süni intellekt sistemlərinin təşviqi: Eyni vaxtda birdən çox dili emal edə və anlayan bilən AI modellərinin hazırlanması, dil müxtəlifliyini təşviq etmək.

- Etik və ədalətli süni intellekt modellərinin yaradılması: Google-dan Etik 10 Semantrisa diqqətin cəlb edilməsi: Süni intellekt ingilis dilini oynaq şəkildə öyrənməyə necə kömək edir.

- AI sistemlərinin aspektləri və ədalətlik, hesabatlılıq və şəffaflıq prinsiplərinə riayət etmək, bununla da dil üstünlüklərini minimuma endirmək və dil müxtəlifliyinə hörmət edən sistemlər yaratmaq. AI modellərinin açıq mənbə resursları kimi buraxılması, dünyanın hər yerindən tədqiqatçılara və tərtibatçılara dil qərəzliyi ilə mübarizəyə töhfə vermək imkanı verir.

Hazırda OpenAI, ChatGPT və GPT-4 texnologiyaları dil ayrı-seçkiliyinin aradan qaldırılmasında və dil müxtəlifliyinin qorunmasında optimal hesab olunur. OpenAI-nin GPT-3 onlayn ünsiyyətdə çoxdilliliyi qorumaq üçün qabaqcıl AI modeli hesab olunur. O, ingilis, ispan, fransız, alman, italyan, holland və s. daxil olmaqla bir çox dildə mətni başa düşə və yarada bilər. dil maneələrini azaltmaqla müxtəliflik. Süni intellektə əsaslanan tərcümə xidmətləri də dil maneələrinin aradan qaldırılmasına öz töhfəsini verib. Google Translate və DeepL kimi xidmətlər istifadəçilərə mətnləri tərcümə etməyə, xarici dillərdə müvafiq məzmunu başa düşməyə və onlayn ünsiyyət qurmağa imkan verir. Bu, mədəniyyətlərarası ünsiyyətə, İnternetdə fəal şəkildə istifadə olunan dillərin diapazonunun genişləndirilməsinə və dil maneələrinin aradan qaldırılmasına böyük töhfə verdi. Təhsil sahəsində Duolingo və [3], [1] geniş istifadə olunur. Rosetta Stone, xarici dilləri öyrənərkən xüsusilə populyardır. Bu və digər platformalar müxtəlif yaş kateqoriyalarından və sosial təbəqələrdən olan insanlara ikinci və üçüncü dilin öyrədilməsi prosesini əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirir və öyrənənlərin dil kompetensiyalarının hazırkı səviyyəsinə asanlıqla uyğunlaşır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. <http://sciforedu.ru>
2. <http://www.ifapcom.ru/projects/multiling1/576/2>
3. <https://habr.com/ru/company/englishdom/blog/520618/>
4. <https://trends.rbc.ru/trends/social/63989ca89a79470e424327c7>

BALÇILI QIZ QALASI VƏ ONUN TARİXİ-ARXEOLoji TƏDQİQİ HAQQINDA

Cavid Vəkil oğlu Bağırzadə

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gəncə Dövlət Universiteti

cavid.bagirzade@gdu.edu.az

Bütövlükdə orta əsrlər dövründə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində çoxlu sayda qalalar inşa edilmişdir. Orta əsr qalaları müxtəlif funksiyalara malik olmuşdur. Qalalar adətən orta əsr şəhərlərinin ətrafında, onların yaxınlığında təbiətən müdafiəsi möhkəm olan istehkamlı yerlərdə inşa olunurdu. Qalalarda daimi olaraq qarnizonlar saxlanılırdı. Qalalar yaxınlığında yerləşdiyi şəhərlər və bölgənin təhlükəsizliyini təmin edirdi. Qalalar bəzən ticarət-karvan yollarının üstündə və yaxud yaxınlığında yerləşməklə poçt-rabitə, karavansara və yolların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kimi rola malik olurdular.

Orta əsrlər dövründə Gəncə şəhərinin yaxınlığında inşa edilmiş belə qalalar şəhərin və ətraf bölgənin əhalisinin müdafiəsinə və bu bölgədən keçən ticarət-karvan yollarının təhlükəsizliyinə xidmət göstərmişdir. Orta əsrlər dövründə qalalar bəzən feodal qəsrləri kimi də fəaliyyət göstərmişdir.

Feodal cəmiyyəti tarixinin tədqiq edilməsində qala tipli istehkamların öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Orta əsrlər dövründə Gəncə şəhərinin müdafiəsinə xidmət etmiş qalalar şəhərin yaxınlığında, indiki Göygöl rayon Köşkü kəndi ərazisindəki Qız qalası, Balçılı kəndi ərazisindəki Qız qalası, Zurnabad kəndi yaxınlığındakı Zurnabad qalası, Daşkəsən rayonu ərazisindəki orta əsr qalaları olmuşdur. Orta əsrlər dövrünə aid bu qalaları fikrimizcə, iki qrupa bölmək olar: müdafiə istehkamları olan qalalar, feodal qəsri olan qalalar.

XII-XIV əsrlər Azərbaycan memarlığının yüksəliş dövrüdür. Bu dövrdə sosial-siyasi quruluş və iqtisadi həyatda baş verən köklü dəyişikliklər təbiət elmlərinin, incəsənət və memarlığın inkişafına böyük təkan vermişdir. İslam dininin yayılması və hakim dini ideologiyaya çevrilməsiylə bağlı olaraq iqtisadiyyatda, ictimai həyatda və mədəniyyətdə baş verən köklü dəyişikliklər səbəbindən XII-XIV əsrlər Azərbaycanda şəhərsalma sənəti və memarlıq üçün keyfiyyətə yeni səviyyəyə keçid mərhələsi olmuşdur [8, s.42].

Akademik Ziya Bünyadov yazırdı: “Orta əsrlərdə Azərbaycanda alınmazlığı və möhkəmliyi ilə məşhur olan çoxlu qalalar var idi. Onlar xarici işğalçıların hücumunun qarşısını almaqla mühüm rol oynayırdılar [3, s.226]. Adətən belə qalalar mühüm strateji əhəmiyyətə malik yerlərdə tikilirdi. Onların möhkəm şəhər divarlarının olmasına baxmayaraq, feodallar öz saraylarının da ətrafını divarla əhatə edirdilər [6, s.41].

XIII əsrdə monqol işğalları ilə əlaqədar Azərbaycanın əksər ərazilərində həyat dayansa da, Gəncə şəhərinin yerləşdiyi bölgədə, indiki Göygöl və Daşkəsən bölgəsi dağlıq olduğundan monqol zülmündən qaçaraq bu bölgəyə sığınan əhali hesabına yeni bir intibah, inkişaf dövrü başlanır. Bu dövrdə Gəncə yaxınlığında onun müdafiəsinə xidmət edən orta əsr qalaları inşa edilməyə başlayır. Belə qalalardan Zurnabad qalası, Balçılı Qız qalası, Köşkü Qız qalası Göygöl rayonunun ərazisində yerləşir.

Gəncə arxeoloji ekspedisiyası 2010-cu ildə Göygöl rayonunun Köşkü kəndi ərazisindəki Qız qalası adlı abidədə arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmışdır (müəllif də arxeoloji ekspedisiyada iştirak etmişdir.-C.B.). Əldə edilən yerüstü və yer səthinə yaxın olan arxeoloji nümunələr səhəng, bardaq, qazan tipli qabların hissələrindən, kirkirə daşının alt hissəsindən, bir neçə ədəd iri və orta həcmli təsərrüfat küplərinin qalıqlarından ibarətdir. Küplərin içərisindən götürülmüş nümunələr onlardan əsasən ərzaq və su ehtiyatlarının saxlanması üçün istifadə edildiyini söyləməyə əsas verir. Əldə edilən arxeoloji materialların müqayisəli analizi Köşkü Qız qalasının IX əsrdən tikildiyini və XVII əsrə qədər istifadədə olduğunu göstərir [7, s.118].

Göygöl rayonun Balçılı kəndinin yaxınlığında, kənddən Daşkəsən dağlarına tərəf gedən yaylaq yolunun yaxınlığında, səfalı yerdə orta əsrlər dövrünə aid bir neçə abidə, yaşayış yerinin qalıqları mövcuddur. Bu abidələrin içərisində Qız qalası öz möhtəşəmliyi ilə seçilir.

Şərq intibahının mərkəzlərindən biri olan Gəncə eyni zamanda öz çoxsaylı abidələri ilə diqqəti cəlb edir. Gəncə şəhərini əhatə edən Kiçik Qafqaz dağlarında inşa olunmuş qalalar orta əsrlərdə daha da gücləndirilmişdir. Gəncə ətrafında bir neçə Qız qalası adı ilə tanınan orta əsr qalaları, o cümlədən də Balçılı Qız qalası, Köşkü Qız qalası güclü müdafiə xarakteri daşıyan abidələrdir. Balçılı Qız qalası Gəncənin müdafiəsində mühüm rol oynamışdır [5, s.146].

Arxeoloji materiallar Balçılı Qız qalasının IX əsrdə inşa edildiyini, XVI-XVII əsrlərə qədər istifadə olunduğunu söyləməyə əsas verir [7, s.50]. Gəncə arxeoloji ekspedisiyası (bu səfirlərin müəllifi də olmaqla) 2013-cü ildə Göygöl rayonun Balçılı kəndi yaxınlığındakı Qız qalasında arxeoloji tədqiqat işləri aparmışdır. Qalanın ətrafında yaşayış binalarının qalıqları vardır. İlk tədqiqatlar Balçılı Qız qalasının IX-X əsrlərdə tikildiyi ehtimalını söyləməyə əsas verir. Qala üç hissədən ibarətdir və kənardan baxanda iri pilləkəni xatırladır. Hər tərəfdən dərin dərələrlə əhatə olunub. Qalaya yol onun şimal-qərb tərəfindən dərənin dibi və dağ yamacı ilə qalxır. Həmin yolun qorunması üçün xüsusi gözətçi bürcü tikilmişdir. Bürcün qərbində, dağın ətəyində mağara var. Həmin mağaranın içərisindən qalaya gizli yolun olduğu güman edilir. Qalanın ətrafı bütövlükdə sal qayalarla əhatələndiyindən yalnız qayaların boş qalmış ara məsafələri yerli qaya daşı materialı ilə hörülmüşdür. Ona görə də qala kənardan o qədər də diqqəti cəlb etmir. Qalanın üçüncü zirvəsindəki divarlar 20x11x4 sm ölçülü bişmiş kərpiclə hörülmüşdür. Qalanın ətəyində əkinçi və sənətkar əhalinin yerləşməsi üçün tikilən binaların inşasında da bu cür kərpiclərdən istifadə edilmişdir. Qalanın birinci hissəsində dördbucaqlı tikinti qalıqları vardır. Onun içərisində suvaq və saxsı tünglərin qırıqları var. Qalaya su onun yerləşdiyi dağın nisbətən hündürdə qərbdə yerləşən Axağca dağındakı “Sarıbulaq”dan çəkildiyi ehtimal edilir. Qalanın ikinci hissəsindəki ictimai binalar, üçüncü hissəsində isə hakim təbəqə nümayəndələri üçün nəzərdə tutulmuş tikinti qalıqları vardır. Tikintilərin quruluşu dağın relyefinə uyğun aparılmışdır. Balçılı Qız qalası Şəddadilərin Gəncə əmirliyinin müdafiə qalalarından biri olduğu ehtimal edilir [7, s.154-155].

Balçılı Qız qalası Gəncə şəhərinin 10 km-də yerləşən Yalqışlaq kəndinin şərqində Qızqala dağında ucalır. Qızqala kəndi dağın zirvəsində Qoşqar çayının səviyyəsindən 220-250 m yüksəklikdə yerləşir. Burada terras şəkilində tikilmiş 10-15 yaşayış binasının xarabalığı mövcuddur. Qızqala kəndində iri daşlarla hörülmüş evlərin divarları, özülün bir hissəsi və kiçik meydançalar saxlanılsa da, kəndin əksər hissəsinin xarabalıqları torpağın altında qalmışdır. Qoşqar çayından təxminən 180-200 m yüksəklikdə yerləşən Qız qalası arxa və yan hissələri sıldırım qayalar və ön tərəfdə qalınlığı 2 m, uzunluğu 4-5 m, hündürlüyü isə 5 m olan qala divarından ibarətdir. Dağ yamacından tökülən daş tikilinin dəqiq formasının müəyyən edilməsində çətinlik törədir [1, s.15; 9, s.119]. Müəlliflərin verdikləri bu məlumat və təsvirlərdən aydın olur ki, Balçılı Qız qalası Balçılı kəndi ilə yanaşı, Yalqışlaq, Qızqala kəndlərinin də yaxınlığındadır. Həmin bölgədə indi Yalqışlaq adlı hər hansı bir kənd yoxdur. Yerli əhalinin verdiyi məlumata görə Qız qalasının yaxınlığında vaxtilə Molla Osmanlı adlı kənd olmuşdur. Diqqəti cəlb edən faktlardan biri odur ki, yerli əhalinin dediyi Molla Osmanlı kəndi haqqında Osmanlı dəftərlərində də məlumat vardır. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftərlərində göstərilir ki, Molla Osmanlı kəndi Gəncəbasana tabe olub, Quşqara çayının yaxınlığında yerləşir [4, s.43]. Balçılı kəndinin ağsaqqalları, ziyalıları da vaxtilə bəhs olunan ərazidə Molla Osmanlı kəndinin olmasını təsdiq edirlər.

Qalaya yaxın ərazilərdən birini isə yerli əhali Qanlıtala adlandırır. Çox güman ki, Qala ətrafında döyüşlər getdiyi üçün yerli əhali əsrlər boyu buranı Qanlıtala adlandırır. Məlumdur ki, tala meşəlik ərazidə meşənin içərisində ağac bitməyən kiçik yamaclı əraziyə deyilir. Həmçinin burada, yəni qalanın yerləşdiyi ərazidə, onun yaxınlığında tarixi yaşayış məskəninə – Qızqala kəndinin xarabalıqları qalmaqdadır.

Qalanın ətrafında – dağın ətəyində təxminən 50 hektar sahədə əlavə qala divarları çəkilmiş və burada, əsasən əkinçi və sənətkar əhali məskunlaşmışdır. Onların istifadə etdikləri ocaq yerləri hazırda qalmaqdadır [2, s.6; 5, s.146]. Qeyd edək ki, Balçılı Qız qalası Balçılı kəndindən təxminən 7-8 km aralıda, kənddən Qoşqar dağına gedən yaylaq yolunun (Bu yol hal-hazırda da işlək yoldur. Yol Daşkəsən yaronunun Zəylik kəndinin yanına, oradan da Qoşqar dağına, Həsən baba-Həsən nənə dağına, yaylaqlara gedib çıxır.) sol tərəfində, böyük sıldırımlı dağlıq yerdə, sıldırım qayanın zirvəsində yerləşir. Buradan Gəncə şəhəri və ətrafı, o cümlədən də Göygöl rayonunun Köşkü kəndində yerləşən Qız qalası, Goranboy rayonunun Hazırəhmədli kəndi yaxınlığındakı orta əsr qalası açıq aydın ovuc içindəymiş kimi görünür.

Balçılı Qız qalası uzaq məsafədən demək olar ki, görünür. Ya da sanki sıldırım bir qayaimiş kimi görünür. Belə ki, qala qayanın daşlarından yonularaq inşa edilmiş, bu səbəbdən qala ilə qaya eyni rəngdə olmuş və kənardan seçilməmişdir [7, s.154]. Qalanının təxminən 250 metrlik məsafəsindən qədim karvan yolu keçmişdir. Buradan Qız Qalasının müşahidə edilməsinin qeyri-mümkün olmasına baxmayaraq, qaladan yolun təxminən 8-10 km-lik məsafəsinin tam nəzarət altında saxlanması iki karvan yolu üzərində yerləşən dağdan böyük bir ordunun izlənilməsinə şərait yaratmışdı. Qala sakinləri uzunmüddətli ərzaq təminatı məsələsinin həll edilməsi üçün dağın az meyilli hissəsində maldarlıqla məşğul olmuşlar. Sıldırım qayada bulaq olmadığı üçün su, əsasən yaxınlıqdakı Qoşqar çayından götürülürdü [1, s.15; 5, s.146]. Burada müəlliflər tərəfindən göstərilən Qoşqar çayı deyil, çünki Qoşqar çayı Qız qalasından xeyli aralıdan axır. Qalanın yaxınlığındakı çay Qoşqar çayının qollarından biri olub, yerli əhalinin Mollaosmanlı adlandırdığı kiçik dağ çayıdır.

Beləliklə, Göygöl bölgəsinin təbii-coğrafi şəraiti, strateji mövqeyi, təbii resursları burada orta əsrlər dövründə müdafiə istehkamlarının tikilməsinə şərait yaratmışdır. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir Göygöl rayonunun ərazisində olan orta əsr qalaları orta əsr Gəncə şəhəri ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Belə ki, orta əsrlər dövründə Azərbaycan şəhərlərinin yaxınlığında onun müdafiəsinə xidmət edən, müdafiə sistemini möhkəmləndirən qalalar inşa edilmişdir. Gəncə şəhərinin yaxınlığında, dağlıq ərazidə, təbiətən müdafiəsi möhkəm olan ərazilərdə inşa edilmiş qalalar müharibələr zamanı şəhər əhalisinin sığınacağı rolunu oynamışdır. Bu qalalarda daimi qarnizonların saxlanması şübhəsizdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Atakişiyev Z., Aslanov A. Gəncə Qız qalası. // “Elm və həyat” jurnalı, №10, 1985, s.15
2. Azərbaycanın qədim qalası və karvansarayı ilə bağlı yeni faktlar aşkar olunmuşdur. // Xalq qəzeti, 2013, 21 avqust, s.6
3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2007, 312 s.
4. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. / Ön söz, tərcümə, tərtib, qeyd və şərhlər H.Məmmədovundur. – Bakı: Şuşa nəşriyyatı, – 2000 – 576 s.
5. Mehdiyeva A. Azərbaycanın Qərb bölgəsində yerləşən Qız qalaları. // Azərbaycan Milli İlmə Akademisi Milli Azərbaycan Tarix Muzesi, Almaniya Türklərin Dünyası Enstitüsü, Ağrı İbrahim Çeçen Universiteti, Secuk Universiteti Türk El Sanatları Araştırma ve Uygulama Merkezi Başkanlığı “VII. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Fokloru Kongresi” 11-15 Nisan 2017, Bakü-Azərbaycan. Konya, “Anka Basım Yayın Ltd.Şti.”, 2017, s.145-150.
6. Məmmədov A.M. Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə (tarixi-arxeoloji tədqiqat). Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1993, 204 s.
7. Məmmədov A.M. Qədim Gəncə (axeoloji materiallar əsasında). Bakı, “Təknur” nəşriyyatı, 2014, 176 s.
8. Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlıq tarixi. Orta əsrlər memarlığı (VIII-XIV əsrlər). [2 cildə]. / G.H.Məmmədova., Z.G.Məmmədova – Bakı: Şərq-Qərb, – II cild – 2013 – 316 s.

9. Məmmədov N.G. Azərbaycanın yer adları. / N.G.Məmmədov – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1993 – 184 s.

TƏHSİLDƏ KEYFİYYƏT DƏYİŞMƏLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA INNOVASİYALARIN ROLUNUN PSIXOPEDAQOJİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Cəfər Hüseyn oğlu İbrahimov
pedaqoji elmlər namizədi, dosent
Gəncə Dövlət Universiteti
ibrahimov-cefer@list.ru

Təhsilin keyfiyyəti əldə olunan nəticələrin əvvəlcədən müəyyən edilmiş standartlara uyğunluq nisbəti ilə müəyyənləşdirilir. Onun müəyyənləşdirilməsində əsas göstərici şagirdin təlim nəticələridir və onun obyektiv qiymətləndirilməsi keyfiyyəti üzə çıxaran etibarlı mənbə hesab olunur.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda respublikada keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında aparıcı mövqe tutan, səriştəli müəllimlərə, təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik təhsil sisteminin yaradılması üçün beş strateji istiqamətdə, geniş miqyaslı tədbirlər nəzərdə tutulur.”Strategiyada təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün təhsili idarəetmə sisteminin yenidən qurulması, bu sahədə insan resurslarının inkişaf etdirilməsi və müəllimin peşəsinin nüfuzunun artırılmasının zəruriliyi önə çəkilir” [1, s.5-17].

Innovasiya keyfiyyətə təkmilləşdirilmiş pedaqoji prosesdə vəhdət halında götürülmüş ideyalar, proseslər, yeni texnologiyalar, metod və vasitələr, əldə olunmuş nəticələndir. XX əsrin əvvəllərində (1911-ci il) iqtisadçı Y.Şumpeter birinci dəfə iqtisadiyyatda gedən dəyişikliklərə innovasiya proseslərinin tətbiqini təsvir etmişdir Sonralar o, iqtisadiyyatda “yeni kombinasiyaları” təhlil edərək, 1930-cu ildə Q. Menşlə birgə “innovasiya” və onunla bağlı “innovasiya prosesləri”, “innovasiya potensialı” terminlərini elmə gətirmişdir. Get- gedə innovatika fəlsəfə, psixologiya, sosiologiya, idarəetmə nəzəriyyəsi, iqtisadiyyat və kulturologiya elmlərinin qovşağında yeni elm sahəsinə çevrilməyə başlamışdır [2, s.308].

Inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, yeni əsrdə cəmiyyətin və insanların inkişafı üçün, yaradıcı, müstəqil düşünən və inkişaf edən şəxsiyyət formalaşmalı və yetişdirilməlidir. Təhsil sisteminin qarşısında duran bu məsələnin həlli üçün ilk növbədə müəllim özü keyfiyyətə dəyişməlidir. Müasir təhsil konsepsiyası bu gün təhsilin humanistləşdirilməsi şəraitində kommunikativ, perseptiv, ekspressiv və konstruktiv qabiliyyətlərin əhəmiyyətini xüsusilə dəyərləndirir. Yaradıcı, müstəqil işlərin yüksək səviyyəsi zehni və əməli problemlərin həlli ilə, bu prosesdə şagirdlərin müstəqilliyi ilə sıx bağlıdır. Bir halda müəllim problemi qoyub, şagirdlərlə birgə onun həlli yollarını axtarır. Digər halda şagirdlər müstəqil olaraq problemin həlli yolları ilə məşğul olurlar, yəni fərziyyələr irəli sürüb, onları yoxlayırlar. Təlimdə mənimsəmənin ilkin mərhələsində şagirdlərin fəaliyyətində bərpəedici proseslər aparıcı yer tutursa, sonrakı pillələrdə - axtarıcılıq fəaliyyətində yaradıcı proseslər ön plana keçir. Yaradıcı təfəkkürün stimullaşdırılması üçün istifadə olunan bütün üsullar “yeniləşmə” parametri üzrə təlimin diferensiallaşmasında uğurla tətbiq oluna bilər, bu şərtlə ki, uşaqların əqli səviyyəsi hər bir halda müvafiq məzmununda cəmləşsin. Qeyd etmək lazımdır ki, təlim prosesində şəxsiyyətin fasiləsiz inkişafı, o zaman təmin olunur ki, o inkişafın aktual zonasına deyil, yaxın zonasına yönəldilmiş olsun.

Müasir təlim metodları idraki və kommunikativ fəaliyyətin eləbir formasıdır ki, tədris olunan mövzunun mənimsənilməsində yalnız müəllimlə şagirdlər deyil, həm də şagirdlər öz aralarında söhbət və dialoji münasibətdə olurlar. Müasir dərsin əsas məqsədi tədrisin səmərəliliyini artırmaq, öz düşüncəsi, ağılı, potensial enerjisi, güclü məntiqi ilə fənləri dərindən mənimsəyən və onları tətbiq

etməyi bacaran, hər cür situasiyalarda işin məğzini tutub çıxış yolunu tapmağı bacaran yüksək intellektli gənclər yetişdirməkdir.

Müasir təhsil konsepsiyası şagirdlərin yaradıcılıq imkanlarının üzə çıxarılmasını və inkişaf etdirilməsini dövrün başlıca psix –pedaqoji problemi kimi mənalandırır. Hazırda məktəbin qarşısında duran ümdə məsələlərdən biri də hər bir şagirdin inkişaf etməsi üçün optimal şəraitin təmin edilməsidir.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasında elmi potensialın və innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi prioritet vəzifə kimi qarşıda durur. Innovasiya texnologiyaları təhsildə tətbiqi kreativ psixoloji biliyə əsaslanır. Təfəkkürün kreativliyi dedikdə, öyrənmə prosesində fərdin yaradıcılıq qabiliyyəti, yeni ideyaların yaradılması və qəbul edilməsinə hazır olmağı xarakterizə edən problemləri həll etmək bacarığı başa düşülür.

Hazırda informasiya cəmiyyətinin formalaşması ilə əlaqədar olaraq, dünyada təhsilin təkmilləşdirilməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə dair tələblər də dəyişməkdədir. Təhsilin inkişafının və keyfiyyətinin artırılmasının əsas göstəricisi informasiyalaşdırma səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Təhsilin inkişafını xarakterizə edən göstəricilərdən ən vacibi isə elektron tədris resurslarının olmasıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da təhsil sisteminin informasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğunlaşdırılması, təhsilin keyfiyyətinin artırılması, dünya təhsil məkanına inteqrasiyanın təmin edilməsi istiqamətində dövlət proqramları qəbul edilmiş və bu proqramlar çərçivəsində bir sıra mühüm əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Görkəmli psixoloq G.Lefransua qeyd edir ki: “ İnkişafın psixologiyası insanların necə inkişaf etməsini və dəyişməsini, eyni bir şeyi müxtəlif ölçülərlə necə qavranılmasını açıqlamağa və izah etməyə çalışır. Kontekstin inkişaf təsirini araşdırır. Müxtəlif yaşlı və cinsli inkişaf xarakteristikası haqqında müəllimlərə zəruri informasiya verir. Müəllim həmişə bilməlidir ki, şagirdlər üçün nə maraqlıdırsa onlar nəyə qadirdirlər və öyrənməyə nə qədər hazırdırlar?” [3.”s.61].

Müasir dərs idrak fəallığı şəraitində şagird şəxsiyyəti ön plana çəkilməklə, onların fərdi xüsusiyyətləri, maraq və meylləri, eləcə də cəmiyyətin tələbi nəzərə alınmaqla təşkil edilir. Innovasiya faktoru özlüyündə təhsildə yeni imkanların axtarışını aktuallaşdırır. Faktiki olaraq bu məsələ sosial – fəlsəfi mahiyyətlidir. Çünki təhsildə yeni imkanlar bütövlükdə cəmiyyətin sosial – mədəni parametrlərini nəzərə almağı tələb edir. Burada kreativlik faktorunu ayrıca vurğulamaq lazım gəlir. Müasir təhsil sistemi kreativ düşüncəyə malik mütəxəssislərin yetişdirilməsinə imkan yaratmalıdır. Təhsil sisteminin hansı səviyyədə kreativ təfəkkür yetişdirə biləcəyi cəmiyyətin sosial – mədəni xüsusiyyətlərinə bağlıdır. Təhsildə yeni imkanlar axtarışı ilə innovativlik arasındakı əlaqələrə bu prizmadan nəzər salmaq, bizcə əhəmiyyətli olardı.

Innovativ fəaliyyət təhsil sisteminə aid bütün vəzifələrin həyata keçirilməsinə, ayrı – ayrı məsələlərin məqsədəuyğun, səmərəli həllinə və keyfiyyətin təminatına ciddi təsir göstərir. Innovativ fəaliyyət əslində təhsil fəaliyyətinin inkişaf formasıdır. Təhsil sistemində innovativ fəaliyyət, prof. İ. Cəbrayilovun [4. s.97] fikrincə aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- pedaqoji sistemdə zəruri dəyişikliklərə, yeniliklərə tələbatların öyrənilməsi, üzə çıxarılması;
- təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə kömək göstərə bilən mövcud metodik işləmələrin dəyərləndirilərək üzə çıxarılması;
- arzuolunan gələcək pedaqoji sistemlərin layihələndirilməsi və doğru istiqamətlənmiş fəaliyyət.

Təcrübə və araşdırmalar göstərir ki, müasir dövrdə təhsilin keyfiyyətinin artırılması problemi ilə bərabər innovativ fəaliyyətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi aktualıq baxımından çox önəmlidir. Təhsilin keyfiyyəti məqsəd və nəticənin münasibəti kimi dərk oluna bilər. Lakin təhsildə yüksək keyfiyyət əldə etmək üçün optimal məqsəd müəyyənləşdirilməlidir. Daha sonra həmin məqsədə çatmaq üçün qarşıya çıxan nöqsanlar araşdırılır və müvafiq kompetensiyar müəyyən edilir. Təhsildə keyfiyyətin təmin olunması, onun effektiv idarəedilməsini və yeni yanaşmaların tətbiqini ön plana

çəkir. Təhsilin keyfiyyəti vaxtaşırı dəyişən kateqoriya olduğuna görə bu sahədə yaradıcı xarakterli axtarışların aparılması məqsəduyğundur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. //Azərbaycan məktəbi, 2013, №5
2. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı, “Mütərcim”, 2010 .512s.
3. İbrahimbəyli Ə. Məktəbə və mütaliyəyə marağın sosial və psixoloji məsələlərinə dair. // Azərbaycan məktəbi, 2015, №6
4. Cəbrayilov İ. Təhsildə innovativ fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi // Azərbaycan məktəbi, 2015, №1

XALQ DANIŞIQ DİLİNİN PSIXOLINQİVİSTİK İFADƏ HALLARI

¹Əbülfəz Əzimli, ²Günəl Məmmədli

¹dosent

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

ezimliebulfez@yahoo.com.tr

²doktorant

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye

gunel.islamova1981@gmail.com

Dil milli mənşə və özünüifadə tipinə görə özünəxas psixolinqivistik xüsusiyyətlərə malikdir. İnsan psixologiyadır (bu bizim düsturumuzdur) və insana aid olan bütün proseslər onun psixologiyasından zahir olub. Alman alimi V. Humbolt (1767-1838) dili “xalq ruhu”-nun ifadəsi kontekstindən şərh edir: “Dil fikiri təşkil edən orqandır. Tamamilə ruhi, dərin daxili və izsiz keçici olan əqli fəaliyyət nitq hissəsi vasitəsilə materiallaşır və hissi qavramaq üçün mümkün olur. Təfəkkür və dilin fəaliyyəti buna görə bölünməz vahid təşkil edir. Zərurət üzündən təfəkkür həmişə səsə bağlıdır, əks halda o, aydınlığa çatmazdı və təsəvvür məfhumuna çevrilə bilməzdi” (Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi, Bakı: 1987, səh.146).

Dil-nitq yalnız insana aiddir, insanın başqa canlılardan üstünlüyünə dəlalət edir. Dil də, nitq də insanın psixoloji və əqli təfəkkürünün məhsuludur. İbtidai zamanlardan başlayaraq, insan öz psixologiyasına bağlı olmuşdur. Bu mənşə bağlılığı bilavasitə dil psixologiyasını sistemə salmışdır. Əli İbn Əbutalib (ə) dil və nitqin insan üçün dəyərindən bəhs edərkən demişdir: “insanın dili olmasa, insana söz söyləməsə, surətə bürünmüş bir varlıqdan, yaxud başıaçıq buraxılmış otluyan bir heyvandan fərqi varmı?”.

İnsanın daxili aləminə yaxınlaşdıqca onun daxilən genişləndiyini, nəhayətsiz bir kainata bənzədiyini görərsən: kainat saysız-hesabsız cisimlərdən, sirli aləmlərdən ibarətdir: insanın daxili dünyası-psixologiyası da nəhayətsiz sirlərlə doludur. Bu psixologiyada birinci möcüzə-insanın dilidir.

Dil insanda özü-özlüyündə baş verən törəmə psixologiyasıdır: o, ilk yaranma nöqtəsindən başlayıb, sonra o nöqtələr artıb, artıb və Böyük Kainatın zərrələrinə, ulduzlarına bənzər bir dərinliklə genişləniib. İnsanın milli psixologiyasına daxil olan birinci varlıq - onun dilidir. Və bu psixologiya insanın dil varlığına xas olan əlamətlərin daxilində qərar tutub. Çünki insan bir varlıq kimi, konkret psixoloji əlamət-nişanlara malik olmuş, bu əlamətləri özü yaratmış, bu əlamətlər daxilində o özünü ifadə etmiş, genetik psixologiya baxımından özünü formalaşdırmış və beləliklə, bu iç strukturda özünü anlamış və anlada bilmişdir.

Dil öz ilkin mənşəyinə bağlıdır; bu həm də o deməkdir ki, dil özü də milli mənşədir; bu milli-genetik varlıq mənşəyi, milli-irsi, milli-mənəvi, milli-etnoqrafik əlamətlərin mənşəyi, milli-psixoloji əlamətlərin başlanğıcı-yaradıcısı deməkdir. Çünki dünyanın ilkin çağlarından psixoloji-fərdi, ailə-qəbilə, ailə-tayfa mənsubluğunu təsbit edən, yaşadan, hifz edən və bu mənsubluğu xüsusiləşdirən, xarakterizə edən bazis-dil olmuşdur.

İnsanın daxili aləmini-psixologiyasını aşkara çıxaran onun dili-nitqidir. Elə buna görə də dilçilər “dili psixologiya” aktı hesab ediblər. Başqa bir cəhətdən yanaşsaq: dil-danışqı, nitq insanı psixoloji baxımdan da formalaşdırır və dil insanı xarakterizə edir, insan da öz dilinin qulu olur. Elə dillər vardır ki, onların ifadəsində qarışıqlıq, qabalıq, qalınlıq vardır: bəzi dillərdə isə incəlik, sakitlik və bu sakitlik daxilində bir hökm yaşayır. Yunanlar xaraktercə acıqlı, ingilislər xasiyyətlərinə görə qaba, almanlar eqoizmlərinə görə amirli dillə danışirlər.

Dil psixologiyası insanın fərdi-milli psixologiyasını yaradır. Bizdə ataların belə bir sözü var: “hərzə-hərzə danışma-ağzın yaman öyrənər”. Dilində necəsənsə, əməlinə də elə olacaqsan, öz dilini yalana və böhtana alışıdıranın psixologiyası da yalan üzərində qurulmuşdur. Bu mənada, dünya xalqları, millətləri dil-nitq psixologiyalarına görə müəyyən psixoloji-mənəvi-əxlaqi və iradi xüsusiyyətlərə sahib olublar. Bəzi dillərin-danışıqların qalın, kobud, qaba, səslə, yaxud incə, sakit, sabit olması da dil psixologiyasının əlamətidir. Onlar özlərini öz xarakter və xasiyyətlərini dillərinə görə uyğunlaşdırmışlar. Yaxud: bəzi millətlərdə yalan, hiylə, fırıldaq, kələk, qorxaqlıq, oğurluq, sözlə və əmanətə xəyanət etmə və s. kimi mənfi əlamətlər də onların dil psixologiyaları əsasında formalaşmış, tipik-milli xasiyyət, xarakter olub. Belə mənfi əməlləri-təzahürləri törədən səbəblərdən biri, bəlkə də, birincisi, çox danışmaqdır. Yeri gəlmişkən, Hz. Əlinin (ə) belə bir kəlamını yada salmaq istərdik: “Çox danışan adamın səhvi çox olar, səhvi çox olanın həyası az olar, həyası az olanın təqvası (təqva-Allahdan çəkinmə) az olar, təqvası az olanın qəlbi ölü olar, qəlbi ölü olan cəhənnəmə gedər”.

Ermənilərin birinci psixoloji xasiyyəti çox danışmaqdır; buna görə ki, onların psixologiyalarında yalan və böhtan adi haldır-bunu özlərinin gündəlik həyat və yaşayış normalarına həyat siyasətlərinə çeviriblər. Yalanla mənimsəmə cəhdləri onlarda aktivdir. Yalan və hiylə onlar üçün man deyil; indiyədək əldə etdiklərini də öz psixologiyaları sayəsində qazanıblar. Yalan onlarda publisistik psixologiya formalaşdırır. Bu xasiyyət onlarda dil-nitq psixologiyasının daxilində köklənib. Təqvasızlıq onların milli-irqi psixologiyasıdır. Ona görə də yalan və böhtanla mənimsəmə psixologiyası onların gündəlik vərdiş, davranış, münasibət normalarıdır. Ümumiyyətlə, yalançılarda başqalarına fırıldaq, kələk gəlmək, onları aldatmaq, özlərinə aid olmayanları özlərininki hesab etmək və onları mənimsəmək (məsələn, bizim adımızı, adət və vərdişlərimizi, sözlərimiz, mətbəximizi, musiqi və mədəniyyət nümunələrini, torpaqlarımızı özlərinə çıxmaq xəstəliyi kimi) onların dil-nitq psixologiyalarının nəticəsidir.

İnsanın dilinin onun milli və xalqı xasiyyətlərini formalaşdırmaq erası çoxdan başa çatıb: indi insanlar (millətlər) özlərinin xasiyyət və xarakterlərinə uyğun danışirlər.

İlk nəfəsindən başlayaraq, insan öz bədii-poetik zövqü içərisində yaşayıb və bu zövq içərisində o, ilkin olaraq, öz səsinə ifadə edib: əvvəl avaz qurub, sonra o avaza uyğun sözləri söyləyib. Bu mənada folklor insanın səsinin və sözünün avazıdır.

Hər bir söz öz ilkinə bağlıdır: sözün ilkinə-onu törədən amil-səs olub və bütün avaz və ritmlər bu səslə nizam tapıb, bu səs vasitəsilə öz ilkin linqvistik tərkiblərini formalaşdırıb.

Xalq öz dilini yaratdığı kimi dil də xalqın ədəbiyyatını-folklorunu yaradıb. Folklorun özünəxas linqvistik poetikası vardır. Folklor linqvistikası öz poetikasın, yaranma psixologiyasına və bədii ifadə xüsusiyyətlərinə görə qədimdən də qədimdir.

Xalq bədii dili dilçilik elminin birinci mənbəyi-materialıdır: burada dilçiliyin, dil semantikasının, ümummilli dil psixologiyasının bütün linqvistik hissəcikləri və tərkibləri yaşayır.

İnsan daxilən xüsusi yaradıcılıq imkanlarına malikdir və insanda yaradıcılıq psixologiyasını aşkara çıxaran zəruri amillər vardır; burada insanın təxəyyül, duyum, təfəkkür psixologiyaları aparıcı rol oynayır.

Ümumiyyətlə, insanın içində onun özünə yaxın olan bir sıra hissi və əqli psixoloji kateqoriyalar yaşayır: xəyal, duyğu, təxəyyül, təsəvvür, düşüncə və s. bütövlükdə onun (insanın) daxili dünyasının yaradıcı səsləridir və bu səslərin hər birinin özünəxas rolu və vəzifəsi vardır: birinci növbədə, bu daxili səs kateqoriyaları dilin psixolinqvistik, fonolinqvistik və leksik-semantik linqvistikasını, sintaktik linqvistikasının, üslubi linqvistikasının yaradıcı və hərəkətverici vahidləridir. İnsan öz səsinə bağlıdır; insan həm də öz sözünü psixologiyası içərisində yaşayır. İnsan söz və səsə bağlıdır. Səsdən söz törədiyi kimi, sözdən də söz birləşməsi (bağlılığı), cümlə yaranıb. Bütövlükdə bunlar hamısı mənə və fikirdə yekunlaşır.

Nəticə

Ümumiyyətlə, dil-nitq mənşə baxımından ilk yaranışından başlayaraq, insanın psixoloji vəziyyətinə “nizam” verib və insanın xarakteri həm də onun dilinə görə formalaşmış, milli, xəlqi əlamətlərə çevrilib. Bu o deməkdir ki, insanların milli xarakteri həm də onların dil psixologiyalarına görə formalaşmış; başqa sözlə desək: millətlərin və xalqların xarakter baxımından formalaşması və inkişafı dil psixologiyasından asılı olur

Dil-nitq mənşə baxımından tarixi xarakter daşıyır. İnsanla birlikdə üzə çıxır. Yaranışından başlayaraq, insanın psixoloji aləmi özhalınavəməlinə görə səciyyəvi halalıb. İnsanın daxili vəziyyətinə “nizam” verən nə qədər əlamətlər var ki, onların çoxu adi haldan çıxır. Bu anlamada insanın xarakteri həm də onun dilinin xarakteri deməkdir. İnsan özünü də, dilini- danışığını da həyatın və cəmiyyətin əhvalı üzərində qurur. Bütün milli, xəlqi əlamətlər və xasiyyətlər də burada əsas amillərdəndir. Belə ki, insanların milli xarakteri həm də onların dilinə yansır, düşüncəsi ilə dili arasında bəzən uyğunsuzluq yaranır. Beləliklə, insanhəmdə Dil psixologiyalarına görə özünü “nizama” salır formalaşmış. İnsanın dilinin onun milli və xəlqi xasiyyətlərini formalaşdırma erası çoxdan başa çatıb: indi insanlar (millətlər) özlərinin xasiyyət və xarakterlərini daha gizləyə bilmir. Əməlləri və Halları onun dil psixologiyasının təsiri altında olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Axmanova O.S. Slovar Linqvistiçeskix terminov / M. 1966.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik / Bakı: Marif, 1979, 265 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. İki cildə, I cild / Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1968, 284 s.
4. Çəmənəminli Y.V. Dil məsələsi. Əsərləri III cild / Bakı: Elm, 1977, 372 s.
5. Əzimli Ə.T. Linqvistik nəzəriyyə və poetika. II kitab: Dilin təbiəti mənə linqvistikası. Əsərləri 10 cildə, II cild / Əcəmi, Naxçıvan, 2021, 326 s.
6. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi / Bakı: Maarif, 1988, 538 s.

İNKLUZİV TƏHSİLİN TƏDRİSİNİN HÜQUQİ ƏSASLARINA DAİR

Elgün Məhəmmədəli oğlu Aslanov

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Mingəçevir Dövlət Universiteti

e.aslanov85@mail.ru

Təhsildə bərabərsizlik, ayrı-seçkilik və təcrid təhsil sistemlərində öz varlığını daim hiss etdirən anlayışlardır. Məktəbin maraqlı tərəfləri və siyasətçilər problemin müxtəlif həll yolları təklif etsələr də, bu, günümüzün müasir təhsil sistemləri üçün mühüm problem kimi qiymətləndirilir. İnkişaf etmiş

ölkələr hazırladıqları siyasət və layihələrlə təhsildə bərabərsizliyi, ayrı-seçkiliyi və təcridi azaltsalar da, onları tam aradan qaldıra bilməyiblər. Hazırlanan bu siyasətlərdən biri də hazırda tez-tez eşitdiyimiz və Azərbaycan Təhsil Sistemində yeni integrasiya olunan inklüziv təhsil siyasətləridir. Inklüziv təhsilin əsasını 1948-ci il dekabrın 10-da BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyası tərəfindən qəbul edilmiş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində qeyd olunan təhsil hüququ təşkil edir. Bundan əlavə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Hüquqlarının Ümumdünya Bəyannaməsi 20 noyabr 1959-cu ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş və iştirakçı dövlətlər tərəfindən qüvvəyə minmişdir. Bu bəyannamə ilə üzv ölkələr uşaqların din, dil, irq, rəng, cinsi, milli, etnik və sosial mənşəyinə, siyasi və ya digər əqidəsinə, doğum və ya digər şərtlə faydalanmaq hüququna malik olduqlarını bəyan etdilər (Direk və Dilber, 2020). BMT-nin Ümumdünya Uşaq Hüquqları Bəyannaməsi uşaqların sahib olduğu bir çox hüquqların dövlətlər tərəfindən tanınması ilə bu sahədə görülən və ya görülməli işlərin əsasını təşkil edir (Pijl, Meijer və Heqarti, 1997). Aşağıda inklüziv təhsilə gedən yolda mühüm mərhələlər xronoloji ardıcılıqla verilmişdir.

1. Inklüziv təhsilə doğru beynəlxalq təməl daşları Beynəlxalq Bəyannamələr və Konvensiyalar 1948

2. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (Maddə 26) 1966

3. İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt 1982

4. Əlillər Haqqında Dünya Fəaliyyət Proqramı 1990 Jomtien (Tayland)

5. Hamı üçün Təhsil Konfransı (EFA) 1993

6. Əlillər üçün Bərabər İmkanlar üzrə Standart Qaydalar 1994

7. UNESCO Salamanka Bəyannaməsi və Xüsusi Ehtiyacları Təhsil üzrə Fəaliyyət Çərçivəsi 2006

Dakar Dünya İqtisadi Forumu BMT-nin İnsan Hüquqları Konvensiyası 1990-cı ildə Taylandın Jomtien şəhərində keçirilən beynəlxalq konfransda ilk dəfə dünya məktəblərində "Çox sayda həssas və təcrid olunmuş şagirdin varlığı" konfransda gündəmə gəlmiş və əlil tələbələrə başqa şagirdlərin əlilliyi səbəbiylə dezavantajlı yoxsulluq, mədəniyyət, müharibə və coğrafi mövqe konfransın diqqət mərkəzində oldu (Sinqal, 2008; Dreyer, 2017-dən sitat gətirdi). 1990-cı illərin əvvəllərindən YUNESKO hamı üçün təhsil konsepsiyasını dəstəkləyəcək təhsil siyasətini inkişaf etdirməyi və davam etdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bütün hərəkət üçün təhsil bütün uşaqları, gəncləri və böyükləri əhatə edən keyfiyyətli təhsil yanaşmasının yaradılmasına əsaslanır. Bütün təhsil hərəkətinin ilk illərindən inklüzivliyin təkcə təhsil sahəsində deyil, həm də uzunmüddətli perspektivdə sosial səviyyədə əldə olunması bir məqsəd olduğu vurğulanır (Çelik, 2017). YUNESKO-nun 2019-cu il üzrə Qlobal Təhsil Monitorinqi Hesabatına əsasən, 2017-ci ildə dünyada 64 milyonu ibtidai məktəb yaşında, 61 milyonu orta məktəb yaşında, 138 milyonu isə daha yüksək səviyyələrdə olmaqla, ümumilikdə 263 milyon uşaq təhsil hüququndan yararlanma bilməyib. Dreyerdən uyğunlaşdırılmışdır (2017). UNICEF-in dərc etdiyi "Oğurlanmış gələcək: Gənc insanlar və məktəbdən kənar" adlı hesabatı görə, münafişə və təbii fəlakətlərdən təsirlənən ölkələrdə yaşayan 5-17 yaşlı hər üç uşaq və gəncdən biri (təxminən 104 milyon uşaq və gənc) məktəbdə yoxdur. Bu, dünyada məktəbə çıxışı olmayan uşaqların sayının üçdə birindən çoxunu təşkil edir. Dünya üzrə məktəbdən kənarda qalan 5-17 yaş arası uşaq və gənclərin ümumi sayı 302,7 milyon nəfərdir. Yenə hesabatı görə, münafişə və fəlakətlərdən əziyyət çəkən ölkələrdə yaşayan 15-17 yaşlı hər beş uşaqlardan birinin heç vaxt məktəbə getmədiyi və hər beş uşaqlardan ikisinin ibtidai təhsilini başa vurmadiğı bildirilir (UNICEF, 2018). 21-ci əsrdə baş verən müharibələr, böyük köçlər və dövlətlərin yaşadığı sosial, siyasi və iqtisadi təlatümlər uşaq hüquqlarını bir daha gündəmə gətirib və bu məsələyə həssas olan bütün ölkələr və beynəlxalq qurum və təşkilatlar uşaqların hüquqlarını təmin etmək üçün yollar axtarırlar. Bu kontekstdə UNESCO 2005-ci ildə "İnklüziv təhsil" konsepsiyasını müəyyən etmişdir. YUNESKO-nun tərifinə görə, Inklüziv Təhsil; Bu, öyrənmədə iştirakın artırılması və təhsil sistemində ayrı-seçkiliyin azaldılması yolu ilə bütün öyrənənlərin, mədəniyyətlərin və icmaların müxtəlif ehtiyaclarına cavab vermək prosesidir. Bu proses öyrənmə yaşındakı bütün uşaqları əhatə edən

ümumi baxış və bütün uşaqları öyrətməyin dövlətlərin məsuliyyəti olduğuna inanmaqla məzmun, yanaşma, struktur və strategiyalarda mühüm dəyişiklikləri əhatə edir. UNESCO inklüzivliyi “şagird müxtəlifliyinə müsbət cavab vermək və fərdi fərqlərə problem kimi deyil, öyrənməni zənginləşdirmək imkanları kimi baxmaq üçün dinamik yanaşma” kimi qiymətləndirir (UNESCO, 2005). Inklüzivlik və inklüziv təhsil nisbətən yeni anlayışlar olsa da, inklüzivlik anlayışı son otuz ildə Avropada sosial nəzəriyyələr daxilində yaranıb və cəmiyyətin kənarında əlverişsiz vəziyyətdə yaşayan fərdlərin və qrupların daxil edilməsinə yönəlmiş müdaxilələri təsvir etmək üçün istifadə olunur. Inklüziv təhsil termini daha sonra adi məktəblərdən kənarda qalan bütün uşaqların təhsili üçün müəyyən edilmişdir (sitat: Terzi, 2014). Inklüziv təhsilin ümumtəhsil sistemi daxilində məktəblərin daha inklüziv olması ilə əldə oluna biləcəyi yanaşması bir çox beynəlxalq qurumlar tərəfindən qəbul edilmişdir. Başqa sözlə, müvafiq şəraitin yaradılması və lazımi tədbirlərin görülməsi ilə bütün uşaqların ümumi təhsil sisteminə daxil edilməsi inklüziv təhsilin əsas şərti kimi qəbul edilir. Bu yanaşmaya YUNESKO üç fərqli əsasla yanaşmışdır. Təhsil əsaslandırması ondan ibarətdir ki, inklüziv məktəblər fərdi müxtəlifliyə cavab verən tədris metodlarını inkişaf etdirir və bu, şagirdlərə fayda gətirir. Sosial əsaslandırma ondan ibarətdir ki, inklüziv məktəblər daha ədalətli və inklüziv cəmiyyətin əsasını qoyaraq münasibətdə dəyişiklik yaradacaq. İqtisadi əsaslandırma ondan ibarətdir ki, bütün şagirdləri bir yerdə oxuyan məktəblər müxtəlif qruplar üçün müxtəlif məktəblərin yaradıldığı daha mürəkkəb sistemdən daha az xərc tələb edir (UNESCO, 2009).

Son illərdə dünya liderləri növbəti 15 il ərzində üç mühüm vəzifəyə nail olmaq üçün 17 global məqsəd barədə razılığa gəliblər. Üç mühüm mövzu açılıb: ifrat yoxsulluğa son qoymaq, bərabərsizlik və ədalətsizliklə mübarizə və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə. 2015-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf Sammitində 193 ölkənin imzası ilə qəbul edilmiş “Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri”nin məqsədi dünyamızın üzləşdiyi aktual ekoloji, siyasi və iqtisadi problemləri həll edən universal məqsədlər toplusu yaratmaqdır. Bu inkişaf məqsədlərinin dördüncü maddəsi “Keyfiyyətli təhsil” başlığı altında “hər kəs üçün inklüziv və bərabər, keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi və ömürboyu təhsilin dəstəklənməsi” kimi izah olunur. Onun alt məqsədlərinə “2030-cu ilə qədər bütün qızların və oğlanların pulsuz, ədalətli və keyfiyyətli ibtidai və orta təhsili başa vurmasının təmin edilməsi, bununla da müvafiq və effektiv təlim nəticələrinin əldə edilməsi” və “2030-cu ilə qədər təhsildə gender bərabərsizliyinin aradan qaldırılması” və həssas insanların təmin edilməsi daxildir. Əlilliyi olan insanlar, yerli əhali və həssas uşaqlar da daxil olmaqla, bütün səviyyələrdə təhsil və peşə hazırlığına bərabər çıxış imkanına malikdirlər” və “uşaqlar, əlillər üçün təhsil imkanlarının yaradılması və inkişafı, gender bərabərliyinə həssas, hamı üçün təhlükəsiz, qeyri-zorakılıq, inklüziv” və effektiv öyrənmə mühitlərinin yaradılması” mövzusunda inklüziv təhsilə xüsusi diqqət yetirilmişdir (UNDP, 2015). Inklüziv təhsil müxtəlifliyə dəyər verir, cinsi, etnik mənsubiyyəti, sosial sinif, sağlamlıq, sosial iştirak və uğur kimi səbəblərə görə heç kimin təhsil proseslərindən kənarda qalmamasını və hər kəsin sistem tərəfindən mənimsənilməsinə təmin edir (UNESCO, 2009). Inklüziv təhsil termini müxtəlifliyi özündə birləşdirən və bu müxtəliflik üçün təhsili fərqləndirən təhsil sistemi deməkdir. Xüsusilə fərdləri hər cür ayrı-seçkilikdən, mənfi münasibətdən və qərəzdən uzaq tutaraq, bütün təhsil imkanlarından bərabər şəkildə faydalanmalarını təmin edərək, uşağın rifahının yaxşılaşdırılması bu anlayışın əsasını təşkil edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Direk, A. ve Dilber, Y. (2020). İlkokul müdürlərinin baxış açısıyla kapsayıcı eğitim, International Social Science Journal, 57(6), 754-767.
2. Dreyer, L., M. (2017). Inclusive education, Education Studies for Initial Teacher Training, (Editors: L. Ramathan; L Le Grange and P., Higgs), C (26), Juta & Company (Pty), Cape Town.
3. Çelik, R. (2017). Adalet, kapsayıcılık ve eğitimde hakkaniyetli fırsat eşitliği, Fe Dergi 9 (2), 17-29

4. Pijl, S., P., Meijer, J., W. ve Hegarty, S. (1997). Inclusive education: A global agenda, Routledge, USA.
5. Stubbs, S. (2008). Inclusive education: Where there are few resources, Oslo: The Atlas Alliance, S:27
6. Terzi, L. (2014). Reframing inclusive education: Education equality as capability equality, Cambridge Journal of Education, 44 (4).
7. UNESCO (2009). Policy guidelines on inclusion in education, Fransa: UNESCO.
8. UNDP (2015). Sürdürülebilir kalkınma için küresel amaçlar,

İŞLEVSEL KURAM BAĞLAMINDA UŞAK MASALLARININ EĞİTİMSEL İŞLEVLERİ

^{1,3}**Derya Özcan Güler**, ^{2,3}**Mehmet Gökdoğan**

¹Doç. Dr.

derya.ozcan@usak.edu.tr

²2043078001@ogr.usak.edu.tr

³Uşak Üniversitesi, Türkiye

Bildiri Özeti

Masallar, halkların kültürel kimliklerini şekillendiren kadim izlerdir. Sözlü kültür ortamında kuşaktan kuşağa anlatılarak günümüze kadar ulaşan masallar gerek kültürün kuşaktan kuşağa aktarımını sağlamada gerekse eğitimde önemli işlevlere sahiptir. Masallar, çocukların hayal gücünü geliştirerek onların kendi sınırsız dünyalarından gerçek hayata geçişlerinde köprü vazifesi görmektedir. Bilişsel gelişimleri desteklenen çocuklar, masallar sayesinde kurmaca ve gerçek arasındaki geçişi daha sağlıklı gerçekleştirebilmektedirler. Masallar sayesinde çocukların, kötü davranışların cezalandırıldığını, iyi davranışların ise ödüllendirildiğini adil dünya düzenini görmeleri sağlanır. Türk kültür evreninde önemli bir yere sahip olan masallar, bir yandan okuyucuyu eğitsel anlamda geliştirirken bir yandan da çocukta millî ve evrensel kültür değerlerine karşı bir bilinç uyandırır. Masal gibi birçok folklor ürünü üretim ve aktarımında çeşitli işlevlere hizmet eder. Folklorun çok sayıda işlevi arasında [William Bascom'un sistematik hale getirdiği folklorun dört işlevi](#) özetle eğlendirme, değerleri destekleme, eğitimi aktarma ve baskılarda kurtulma olarak sıralanır. Bu çalışmada bunlardan biri olan “Eğitim veya Kültürün Gelecek Kuşaklara Aktarılacak Eğitim İşlevi” ışığında Uşak masallarından hareketle masalın önemi, eğitim ve kültürün gelecek kuşaklara aktarılması işlevine hizmeti üzerinde durulacaktır.

MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİ MƏTNLƏRİN TƏDRİSİ VƏ TƏBLİĞİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Elnarə Elxan qızı Qaragözova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

e.garagozova.bsu@gmail.com

Bədii mətnin müəllifi emosiyaların, təxəyyülün, təfəkkürün bir-birinə bağlı işi, obrazın yaranmasına gətirib çıxaran müəllif ideyasını dərk etmək kimi məqamları özündə ehtiva edən mürəkkəb estetik fəaliyyətdir. Müəllif mənəvi cəhətdən yetkin, maariflənmiş, mədəni və sosial cəhətdən ən dəyərli insani keyfiyyətlərə malik cəmiyyət formalaşdırır. Müasir dövrdə müəllifin sosial və pədaqoji dəyəri məsələsi həmişəkindən daha aktualdır. Gənc nəslin psixoloji, intellektual və mədəni inkişafına hansı ədəbiyyat və janr növlərinin daha çox təsir etdiyinə xüsusi diqqət

yetirilməlidir: “Demək olar ki, bütün tədqiqatçılar beynin koqnitiv funksiyalarının inkişaf etdirilməsində kitab oxumanın mühüm rolunu qeyd edirlər. Oxumaq diqqətin konsentrasiya qabiliyyətini artırır və yaddaşa müsbət təsir göstərir. Oxumanın təsiri ilə bağlı demək olar ki, bütün tədqiqatlarda insanın idrak funksiyalarına təkcə oxunan mətnin kəmiyyəti deyil həm də onun keyfiyyətinin mühüm təsir göstərdiyi vurğulanır.” [2, 35]

Bu gün bir çox tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, müasirləşmə prosesləri sayəsində mütaliə prosesi, onun nüfuzu və rolu ciddi dəyişikliklərə məruz qalır. Dəyişən dünyada daha yaxşı strukturlaşdırılmış olsa da informasiyanın ənənəvi formasının - çap olunmuş məlumatların qəbulu və yadda saxlanması çətinləşir. İndi səpələnmiş və sistemləşdirilməmiş audiovizual məlumat daha populyardır. Bu sayədə gənc nəslin oxu motivasiyası və mütaliədə üstünlük təşkil edən əsərlərin siyahısı, belə demək mümkünsə bədii “repertuar” dəyişir, klassik ədəbi irsə marağın azalması nitqdə bəsitləşməyə və ədəbi dilin kasadlaşmasına gətirib çıxarır. Deməli kiitabı və oxu mədəniyyətini texniki yenilikləri gətirdiyi problemləri, eləcə də təmin etdiyi üstünlükləri nəzərə almaqla təbliğ etmək lazımdır: “Müasir gənc adam isə, ilk növbədə, yeni texnologiyaların və resursların istifadəçisi, virtual informasiyanın qavrayışına istiqamətlənmiş şəxsiyyətdir. Bu gün ona lazım olan informasiyanı qısa zaman kəsiyində, operativ və dinamik şəkildə əldə etmək çox vacibdir. Kitabxanaların da müasir maarifləndirmə fəaliyyətinin zəruri tərkib hissəsi uşaq və gəncləri faydalı ədəbiyyatın mütaliəsinə yönəltmək, müxtəlif yaradıcı müsabiqələrdə iştiraka cəlb etmək olmalıdır.” [1, 28]

Sadaladığımız modernləşmə prosesi ənənəvi mütaliə mədəniyyətini çöküşə uğratdığı bir zamanda ədəbi mətnlərdə hansı nüanslara diqqət etməli və necə ədəbi mətn oxu prosesini necə yönləndirməliyik? Məhşur pedaqoq V.Q.Marantzman tədris zamanı gənclərdə oxucu qavrayışını müəyyən etmək və aktivləşdirmək üçün aşağıdakı üsulları təklif edir:

“1. Əsərlərin yaradılması prosesində müəllifin düşüncələrinin inkişafını müəyyən etmək üçün müxtəlif nəşrlərin müqayisəsi.

2. Əsəri yazıcının digər əsərləri ilə müqayisə edərək dünyagörüşünün əsaslarını və bədii üsulunu aydınlaşdırmaq.

3. Müəllifin mövqeyinin unikallığını vurğulamaq üçün əsəri başqa yazıcının əsərləri ilə müqayisə etmək.

4. Müəllif fikrinin inkişaf məntiqini açan kompozisiya təhlili.

5. Stilistik təhlil, müəyyən bir söz və ya obrazın seçimində müəllifin təsvir olunana münasibətinin necə formalaşdığını ortaya qoyur.

6. Əsərin yazılmasına səbəb olan tarixi-psixoloji vəziyyətin rekreasiyası.” [3, 10]

Bu günkü reallıqları, süni intellektin populyarlığını, müxtəlif keyfiyyətli, rəngli məlumatların böyük kütlə və istənilən yaş qrupu üçün praktik əlaqətanlığını nəzərə almaqla bu təməl prinsipləri bu gün də ədəbi mətnlərin tədrisi və təbliğində tətbiq etmək mümkündür. Lakin bu kontekstdə iki əsas məqamı da diqqətdə saxlamaq lazımdır: oxucu-yazıçı münasibəti və düzgün seçimə yönləndirmə. Bugünün reallığı qapalı, “taxtda oturan” yazıçı obrazını qəbul etmir. Lakin həddindən artıq əlçatan, məişət düşüncəsinə yaxın yazıçı da maraq doğurmur. Müasir dövrün yazıçı obrazı fərqli, milli metalitetlə müasirliyin sintezindən doğan fiziki, eləcə də mental obraza malik, şou və biznes elementlərini yüksək bilgi, fitri istedadla birləşdirən bir şəxsdir. Yazıcının daimi axtarışda və inkişafda olması, müasir dünyaya milli maraqlar dairəsindən inteqrasiya edə bilməsi onu lokal və qlobal miqyasda dəyərli imzaya, oxucu kumirinə çevirə bilər. Digər əsas məqam isə oxucunu düzgün seçimə yönləndirməklə bağlıdır. Burada isə əsas məqam mənəviyyəti və milli maraqları biznes maraqlarından üstün tutmaqdır. Sırf gəlir gətirdiyinə görə istənilən mətni oxucuya təqdim və təbliğ etmək yaxın perspektivdə böyük problemlərə gətirib çıxara bilər. Bu gün sovet dövründəki senzura mövcud deyil və o tipli senzuranın olması da arzuolunan deyil. Lakin yenə də kitabın təbliği müəyyən ideya yönümü və milli maraqlar çərçivəsində aparılsa gənc nəslin formalaşmasına daha müsbət təsir edə bilər.

Bu gün Azərbaycanda kitabın və müəllimlə mədəniyyətinin təbliği sahəsində mühüm addımlar atılır. Keçirilən kitab sərgiləri, ədəbi müsabiqələr, oxu günləri, kitab təqdimatları məhz bu məqsəddə yönəlib. Lakin oxucu kütləsini formalaşdırmaq və aktivləşdirmək üçün ədəbi mətnlərin tədrisini diqqətdə saxlamaq lazımdır. Məhz bu günkü gənc nəsil sabahın professional oxucu kütləsini formalaşdıracaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayeva A.T. Kitabxanalar müəllimlə mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm mərkəz kimi // Azərbaycan Milli Kitabxanasının Elmi Əsərləri. Buraxılış 8. Bakı, 2016, səh. 27-32.
2. Крючкова Юлия Викторовна. "О роли чтения в современной образовательной парадигме" // Ученые записки Санкт-Петербургского университета технологий управления и экономики, no. 2 (62), 2018, pp. 34-36.
3. Методика преподавания литературы: Учебник для пед. вузов. / Под ред. Богдановой О.Ю., Маранцмана В.Г. — В 2 ч. Ч. 1.-М.: Просвещение, ВЛАДОС, 1994. — 288 с: ил.
4. Полозова, Т. Д. Как сформировать читательскую активность: книга для учителя. М.: Просвещение, 2008.

MÜASİR TƏHSİL KONTEKSTİNDƏ İKT-DƏN İSTİFADƏ

Elvin Mübariz oğlu Atakişiyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gəncə Dövlət Universiteti

gsu.ffl_deutsch@yahoo.com

Elektron təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə İKT-nin intensiv tətbiqinə əsaslanır, təhsildə mövcud vəziyyətin dəyişməsinə, onun yeniləşməsinə, bütövlükdə təhsilin məzmun və forma etibarilə texnologiyaya baxımdan innovativ xarakter almasına xidmət edir.

Pedaqoji texnologiya təlim prosesinə yeni baxışdır və məhz müasir texnologiya əsasında təlim prosesi ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, maksimum idarə olunan proses hesab olunur. İKT-nin tətbiqi hesabına təhsil kütləviləşir, fərdiləşir, fasiləsiz xarakter daşıyır.

İKT müəllimlər, tələbələr və təhsil müəssisələri üçün bir çox üstünlüklər verir, o cümlədən:

- tədris materialını zənginləşdirmək və elektron dərsliklər, video dərslər, interaktiv tapşırıqlar və onlayn kurslar daxil olmaqla müxtəlif təhsil resurslarına çıxışı təmin edir. Bu, dərsləri daha maraqlı və həyəcanlı etməyə kömək edir ki, bu da tələbə motivasiyasının artmasına və öyrənmə keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur;

- tədris materialını və tədris metodlarını hər bir tələbənin bilik səviyyəsinə və ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağa imkan verir. Bu, daha effektiv öyrənməyə töhfə verən öyrənməyə fərdi yanaşmanı dəstəkləyir;

- ucqar rayonlardan olan tələbələr və ya ənənəvi təhsil müəssisələrində təhsil almaq imkanı olmayanlar üçün xüsusilə vacib olan distant təhsil imkanını təmin edir;

- Tələbələrə müxtəlif mənbələrdən məlumatları axtarmaq, təhlil etmək və qiymətləndirmək imkanı verməklə tənqidi təfəkkürün, müstəqilliyin və problem həll etmə bacarıqlarının inkişafına kömək edir;

- müəllimlərə tələbələrin biliyini tez qiymətləndirməyə və ətraflı rəy bildirməyə imkan verir;

- təhsil prosesinin bütün iştirakçılarının müasir cəmiyyətdə və əmək bazarında getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edən rəqəmsal bacarıqların inkişafına kömək edir;

- ünsiyyət bacarıqlarını və komandada işləmək bacarığını inkişaf etdirən tələbələr və müəllimlər arasında əməkdaşlıq və bilik mübadiləsi imkanı təmin edir;

• təhsil müəssisələrində idarəetmə proseslərini avtomatlaşdırmağa, tədrisin səmərəliliyini artırmağa imkan verir.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları uzun müddət təhsilin ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş, onun inkişafına, təkmilləşdirilməsinə və müasir informasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğunlaşdırılmasına öz töhfəsini vermişdir.

Müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə həm sinifdə, həm də müstəqil, sinifdənənar işlərdə tədris prosesinin mühüm hissəsinə çevrilmişdir. Hər bir xüsusi dil materialı müvafiq texnologiyanın istifadəsini tələb edir. Tədris prosesində İKT-dən istifadə artıq Moodle kimi fərdi təhsil platformalarından kənara çıxıb, sosial şəbəkələri “zəbt edib” və onlayn elektron kitablar və rəqəmsal hekayələrin yaradılması şəklini alıb. Bütün bu mənbələrdən həm müəllimə kömək etmək, həm də dili öyrənərkən şagird motivasiyasını artırmaq üçün istifadə olunur. Texnologiyalar müəllimlərə sinif işlərini təşkil etməyə imkan verir və tələbələrin müstəqil işini məhsuldar şəkildə tərtib etməyə və idarə etməyə kömək edir. İKT-dən istifadə həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün böyük potensiala malikdir, eyni zamanda tələbələrin lüğət ehtiyatları genişlənir, oxu və danışma bacarıqları təkmilləşir.

Müasir universitetlər və institutlar tələbələrin müasir əmək bazarının rəqabətədavamlı nümayəndələri kimi peşəkar hazırlığına yönəlib.

Dil beynəlxalq ünsiyyətə təsir edən mühüm elementlərdən biridir. Cəmiyyətin hazırkı inkişaf mərhələsi rəqəmsallaşma, kompüterləşdirmə və mobillik sahəsində güclü texnoloji sıçrayışla səciyyələnir ki, bu da xarici dil kurslarının məzmununun elmi-texniki tərəqqinin tələblərinə uyğun modernləşdirilməsinə gətirib çıxarır.

Beləliklə, gələcək mütəxəssisin səriştəli, təşəbbüskar, mobil, müstəqil düşünən mütəxəssis kimi sosiallaşması və peşəkar reallaşması, özünütəyinatı onun xarici dil səriştəsi olmadan mümkün deyil və bu, artıq müasir dünyanın reallığıdır.

AZƏRBAYCANIN TƏHSİL SİSTEMİNDƏ LƏNKƏRAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİNİN YERİ

Emin Nazir oğlu Məlikov

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Lənkəran Dövlət Universiteti

eminmelikov79@gmail.com

Təhsil sahəsi Azərbaycanın davamlı inkişafının əsas amillərindən biri hesab edilir. Bu istiqamətdə uğurlu fəaliyyət nəticəsində təhsil dövlət siyasətinin əsas prioritet sahəsinə çevrilmişdir. Prezident İlham Əliyev çıxışında qeyd etmişdir: “İqtisadi inkişaf sürətinə görə Azərbaycan qabaqcıl ölkələr sırasındadır. Biz bu maddi dəyərləri, iqtisadi potensialımızı insan kapitalına çevirməliyik. Çünki insanın savadı, biliyi onun gələcək həyatını müəyyən edir, ölkənin hərtərəfli inkişafına xidmət edir və beləliklə, ölkənin intellektual potensialı da möhkəmlənir” [1, s.251].

Lənkəran Dövlət Universiteti ölkəmizin təhsil sisteminin tərkib hissəsi kimi inkişaf edir. İlk tədris ilində universitetdə 12 ixtisas üzrə tədris işi başlamış sonradan ixtisas və tələbələrin sayı artmışdır. Fəaliyyət göstərdiyi 1992-2010-cu illər dövründə ali təhsil ocağını 23 ixtisas üzrə 3000-dən çox tələbə, o cümlədən 150 nəfərədək magistrant bitirmişdir. 2012-ci ildə LDU-da 160 nəfərdən çox professor müəllim dərslər demişdir. Onlardan 2 nəfəri AMEA-nın müxbir üzvü, 30 nəfəri elmlər doktoru, professor, 65 nəfəri isə fəlsəfə doktoru olmuşdur. Bu il ərzində universitetdə 1414 tələbə və 95 magistrant təhsil almışdır [2, s. 346]. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” təsdiq edildi. Sərəncam ölkəmizdə təhsilin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Lənkəran Dövlət

Universitetində Boloniya Bəyannaməsindən irəli gələn başlıca prinsiplərin tətbiqi və müasir informasiya, elmi-metodiki təminatı yaxşılaşdırılmışdır. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 2016-cı il 31 may tarixli müvafiq əmri ilə Natiq İbrahimov Lənkəran Dövlət Universitetinin rektoru vəzifəsinin icrasına başlamışdır. Bu dövrdən etibarən universitetin maddi-texniki bazası güclənmiş və tədrisin keyfiyyətində artım müşahidə olunmuşdur. Universitetdə müasir avadanlıqla və yüksək sürətli internet xətti ilə təchiz edilmiş, informatika, kimya, biologiya laboratoriyaları, linqofon kabinet, təcrübə sahələri və ingilis dili üzrə mərkəz yaradılmışdır. Universitetdə aqrar ixtisaslar üçün tələbə-müəllim heyətinin iştirakı ilə 2.5 ha tədris-təcrübə təsərrüfatında çoxlu sayda sitrus bitkiləri, çay və tərəvəz bitkiləri əkilmişdir. Bitki mühafizəsi, aqronomluq ixtisasları üçün yeni istixana tikilərək təcrübə üçün istifadəyə verilmişdir. Universitetdə yeni ixtisaslara uyğun fakültə və kafedralarda dəyişikliklər aparılaraq yeni 6 fakültə “Təbiyyət”, “Aqrar və mühəndislik”, “Tarix-coğrafiya və incəsənət”, “Filologiya və ibtidadi təhsil”, “İqtisadiyyat və idarəetmə”, “Baytarlıq” yaradılmışdır.

2016-cı ildən tələbə kontingentinin sayında artım olmuşdur. Belə ki, 2015-2016-cı tədris ilində tələbələrə sayı 2411 nəfər, 2016-2017-cı ilin tədrisində tələbələrə sayı 2588 nəfər, 2017-2018-ci illərdə tələbələrə sayı 2854 nəfər, 2018-2019-cu tədris ilində tələbələrə sayı 3308 nəfər olmuşdur[3]. Universitetdə tədrisin keyfiyyətinin artırılması, təcrübələrin müasir tələblərə uyğun şəkildə təşkili, məzunların gələcək karyeralarının təşkili və idarəetmə strukturunda operativliyi təmin etmək məqsədilə tədrisin təşkili və əlavə təhsil, qeydiyyat, qiymətləndirmə və monitorinq, təcrübə, potensial inkişaf və karyera kimi bölmələr yaradılmışdır. Lənkəran Dövlət Universiteti ilk ali təhsil müəssisəsi olaraq “Ümumi və ali təhsil müəssisəsi əməkdaşlıq üzrə pilot lahiyəsinin” iştirakçısı olmuş, Lənkəran, Astara, Yardımlı rayonlarının ümumtəhsil müəssisələrində fənlərin tədrisi sahəsində müəllimlərə köməklik məqsədilə “Ustad dərsləri” keçirilmişdir.

2016-2017-ci tədris ilində LDU-da bakalavriat üzrə 2500-dən çox bakalavr, magistratura üzrə 100-dən çox magistr, 20-dən çox doktorant və dissertant təhsil almış, onların təlim-tərbiyəsi ilə 300-dən çox professor-müəllim və texniki köməkçi heyət məşğul olmuşdur[2, s. 348]. 2016-cı il 8 iyun tarixli Universitetin Elmi Şurasının qərarına əsasən bakalavr və magistratura səviyyələri üzrə bütün ixtisasların tədris planları yenidən işlənərək hazırlanmış, fənlərin semester üzrə keçirilmə ardıcılığı və ixtisas hazırlığı üzrə seçmə fənlər dəyişdirilərək ixtisasların spesifikasiyasına uyğunlaşdırılmışdır. Təsdiq olunmuş tədris planlarına uyğun tədrisin təşkili üçün yeni fənn sillabusları, dərs vəsaiti və fənn proqramları hazırlanmışdır. İmtahan sessiyasında tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsində şəffaflığı və obyektivliyi qorumaq məqsədilə Operativ Qərargah yaradılmışdır. Ümumi sahəsi 3726,4 m² olan 5 mərtəbəli bina əsalı təmir olunmuş və müasir avadanlıqla təmin edilərək tədrisə təhvil verilmiş, bununla yanaşı Universitetin 1 saylı tədris korpusu tam təmir edilərək tədrisə hazır vəziyyətə gətirilmişdir.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasına” uyğun olaraq 2017-ci ildə Azərbaycan təhsil sistemində ilk dəfə olaraq Universitetin müəllim heyətinin mobilliyini təmin etmək məqsədilə hər birinin sahəsi 54 m² olan xidməti mənzillər tikilərək istifadəyə verilmişdir. Universitet əməkdaşlarının əmək haqqları 50 faiz artaraq, sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması işində mühüm işlər görülmüşdür. 2016-2020-ci illərdə universitetdə 369 elmi-tədqiqat işi həyata keçirilmiş, əməkdaşları tərəfindən 132 elmi-metodiki iş hazırlanaraq çap olunmuş, 15 nəfər fəlsəfə doktoru, 1 nəfər isə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almışdır [3].

2018-ci ildə Lənkəran Dövlət Universitetinin 3 saylı tədris korpusunun ərazisində tələbələrin tələbatı nəzərə alınaraq, ümumi sahəsi 4350 m² olan 160 nəfərlik yataqxana binası istifadəyə verilmiş və müasir avadanlıqla təmin edilmişdir. Tələbələrin təhsilə olan maraqlarını artırmaq məqsədilə universitetin gəlirləri hesabına tələbə və magistrələr üçün xüsusi təqaüdlər müəyyənləşdirilmiş, semester üzrə yüksək nəticə əldə edən tələbələrə verilmişdir. İKT sahəsində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində tələbələrin elektron bazası və elektron jurnal yaradılmış, hər bir tələbə internet vasitəsilə şəxsi kabinetinə daxil olmaqla məlumat əldə edir.

Universitetin beynəlxalq əməkdaşlığı genişlənmiş, Türkiyə Respublikasının Sinop, Sakarya, Kastamonu, Kocaeli, Artvin, İğdır, Avrasiya, Kafkaz, Üsküdar universitetləri, Rusiya Federasiyasının Başkir Dövlət Universiteti, Başkir Dövlət Aqrar Universiteti, Samara Dövlət Universiteti, Puşkin Dövlət Təbii Elmlər İnstitutu, Belarusun Dövlət Aqrar Universiteti, Polşanın Bıdqoş İqtisad Universiteti ilə mübadilə və ikitərəfli əməkdaşlıq aparılır. Universitetin məzunları ABŞ, Hollandiya, Kanada, Türkiyə və s. ölkələrdə ixtisaslarına uyğun fəaliyyət göstərirlər. YUNESKO-nun “Mədəni Özünüifadə Müxtəlifliyin Qorunması və Təşviqi” haqqında konvensiya çərçivəsində Lənkəran Dövlət Universitetində “Cənub regionunun Folklor Mərkəzinin yaradılması” adlı layihə hazırlanaraq Beynəlxalq Mədəni Müxtəliflik Fonduna təqdim olunmuşdur.

2021-ci il 2 aprel tarixində ölkə başçısının sərəncamı ilə Natiq İbrahimov Lənkəran Dövlət Universitetinin rektoru təyin edilmişdir. Onun rəhbərliyi dövründə Universitetin maddi bazası güclənmiş, təhsilin keyfiyyəti artmış, beynəlxalq əməkdaşlıq artmış, şəffaf mühit formalaşmış və ali təhsil ocağı inkişafının zirvəsinə çatmışdır. Lənkəran Dövlət Universiteti ilə Afyon Kocatəpə Universiteti arasında Erasmus+ KA171 layihəsi çərçivəsində bağlanmış müqaviləyə əsasən LDU-nun Baytarlıq təbabəti ixtisasının tələbələri Afyon Kocatəpə Universitetində və Polşanın Varmiya Mazuri Universitetində təhsillərini davam etdirlər. Təkcə, 2024-cü ildə xarici ölkə universitetləri ilə 17 müqavilə imzalanıb, beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində 21 müəllim xarici universitetlərə göndərilmişdir. Lənkəran Dövlət Universiteti ilə Qars Qafqaz Universiteti arasında olan Akademik Əməkdaşlıq Protokolu çərçivəsində “Baytarlıq” ixtisası üzrə tələbələr istehsalat təcrübəsi keçmək üçün Türkiyə Respublikasının Qars Qafqaz Universitetinə ezam olunublar. Lənkəran Dövlət Universiteti İran İslam Respublikasının Gilan və Fransanın Strasburq Universitetlə ilə elm, təhsil və mədəni sahələrdə əməkdaşlığa dair müqavilə imzalamışdır[4].

Burada çalışan elmi əməkdaşlar vaxtaşırı fermer təsərrüfatlarında olmuş, əldə olunan elmi nailiyyətləri təsərrüfatlara tətbiq etmişlər. Bölgədə kənd təsərrüfatı sahəsində elmi tədqiqatlar üstünlük təşkil edir və tədqiqat müəssisəsi kimi Lənkəran Dövlət Universiteti əsas rola malikdir.

Hal-hazırda elmi-tədqiqat fəaliyyəti üzrə universitet mühüm nailiyyətlər əldə edib. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə uyğun olaraq yenidən tərtib edilmiş “Humanitar elmlər” və “Riyaziyyat və təbiət elmləri” seriyaları “ПИИИ” bazasına, “Humanitar elmlər” seriyası eyni zamanda “Index Copernicus” bazasına daxildir. Lənkəran Dövlət Universitetinin təsis etdiyi “Technical and Agrarian Sciences” (Texnika və Aqrar elmləri üzrə) Beynəlxalq Elmi-Praktiki jurnalı BMT-nin Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı və Ərzaq Təşkilatının “AGRI” beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə bazasına daxil edilmişdir. Təhsil Naziri Emin Əmrullayevin qeyd etdiyi kimi “Son illərdə Lənkəran Dövlət Universitetinin professor-müəllim heyətinin Web of Science və Scopus indeksli jurnallarda 139 elmi məqalə dərc etməsini və həmin məqalələrə dünya üzrə 598 istinad verilməsini bu istiqamətdəki fəaliyyətimizin məntiqi uğuru hesab edirəm” [5].

Beləliklə, ölkədə elmi tədqiqat və ali təhsilin inkişafı istiqamətində əsaslı iş görülmüşdür. Lənkəran Dövlət Universitetinin təhsil səviyyəsi və tələbə sayı xeyli artmış, universitetin üç tədris korpusu müasir standartlara uyğun inşa edilmiş, tələbə və müəllimlər üçün yataqxana istifadəyə verilmişdir. Azərbaycan təhsil sistemində ilk dəfə olaraq kollektivium və imtahan sualları tam elektronlaşdırılmış, təhsil beynəlxalq sistemə uyğunlaşdırılmış və tələbələrin mütəxəsis kimi formalaşması üçün əsaslı işlər görülmüşdür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Prezident İlham Əliyev və Azərbaycanda təhsilin inkişafı (2003-2008) / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Bakı: 2008. 692 s.
2. Talışlı M. Əhədov E. Lənkəran: Ensiklopedik məlumat / M.Talışlı, E.Əhədov. Bakı: 3 №-li Bakı Mətbəəsi ASC, 2017. 584 s.

3. Son illər ərzində Lənkəran Dövlət Universitetində görülmüş işlər haqqında məlumat // Lənkəran Dövlət Universitetinin cari arxivi, vərəq 4.

4. Lənkəran Dövlət Universiteti.

https://az.wikipedia.org/wiki/L%C9%99nk%C9%99ran_D%C3%B6vl%C9%99t_Universiteti

5. İbrahimov N. Lənkəran Dövlət Universiteti elm və təhsilin integrasiyasında yeni mərhələdə. <https://www.old.muallim.edu.az/news.php?id=28823>

FOLKLORŞÜNAS ƏMİN ABİD

Yeganə Sabir qızı Hüseynova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gəncə Dövlət Universiteti

yeganesarhuseynli@gmail.com

Elm aləmində Əmin Abid (Türkiyədə Gültəkin) kimi tanınan Zeynalabdin Mütəllib oğlu Əhmədov alim, şair, Azərbaycanın ilk qorqudşünası, vətəni və milləti üçün canını fəda edən demokratik fikirli bir şəxsiyyət olub. O, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafında görkəmli folklorşünas kimi öz imzasını atmışdır. Əmin Abid gənc yaşlarından – universitetdə oxuduğu illərdə İstanbulun, Qəzvinin, Ərzurumun və Avropanın bir sıra şəhərlərinin kitablarında axtarışlar aparır, bu axtarışlar nəticəsində Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixini yazmağa nail olur. Vətənə döndükdən sonra müəllimliklə məşğul olan Əmin Abid əvvəlcə bir müddət pedoqoji texnikomda dərs demiş, daha sonra isə Bakı Dövlət Universitetində çalışmışdır. Əmin Abid müəllimliklə məşğul olduğu dövrdə həm də ciddi elmi araşdırmalar aparır, bir çox monoqrafiya və məqalələrlə çıxış etmişdir. Elmi nəşrlərdə, məcmuələrdə və mətbuatda o dövr üçün çox aktual olan məqalələr dərc etdirir, kitablar tərtib edir. Əmin Abid yaşadığı ömür boyunca yorulmadan qəzet və jurnal səhifələrində folklorumuzla bağlı dəyərli tədqiqat əsərlərini nəşr etdirir. Şair, folklorşünas tədqiqatçı, Qorqudşünas və Axundovşünas Əmin Abid özündən sonra gələcək nəsillərə zəngin irs qoyub getmişdir. Folklorumuzun tarixinin və nəzəri problemlərinin öyrənilməsində onun əvəzolunmaz xidməti olmuşdur. Əmin Abid ilk folklorşünas kimi yaşadığı dövrdə açıq mübarizə aparmağın nə qədər çətin olduğunu, daha dəqiq desək mümkün olmadığını gördükdə elmi mübarizə yolunu seçir.

Əmin Abid qədim və orta yüzilin qaynaqlarını sistemləşdirməyə çalışmaqla Azərbaycan xalqının kökünün nə qədər qədimlərə söykəndiyini sübut etməyə çalışdı. Ədəbiyyatşünas özünün “Türk xalqları ədəbiyyatında mani növü və Azərbaycan “bayatı”larının xüsusiyyəti” adlı məqaləsində Azərbaycanda bayatılar haqqında yazılmış məqalələrə öz münasibətini bildirir. Müəllif göstərir ki, Abbaszadənin kitabçasında, Bünyadzadənin “Kəşkül” adlı şerqilər məcmuəsində, “Dağarcıq”ında, F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə”sində, İ.Vəzirovun “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” adlı əsərində yalnız bayatı mətnlərinə təsadüf olunur və bayatılardan bəhs edilir. Əmin Abid bu məqaləsində Salman Mümtazın yaradıcılığına toxunaraq, tədqiqatçının “Aşıq Abdulla” adlı bir şairin yaradıcılığından bəhs etməsini və Aşıq Abdulladan danışarkən kitabda verilən beş yüz adda bayatının onun adına verməsini qəbul etmir. Əmin Abid yazır: “Salman Mümtaz beş yüzə qədər bayatını Aşıq Abdullanın olaraq göstərməkdədir ki, bununla şərikin olmaq qabil deyildir. Mühərririn bir qorxunc yanlışlığı, kitaba “Azərnəşr” tərəfindən əlavə olan müqəddimədə açıq bir surətdə göstərilmişdir”

Əmin Abidin yuxarıda göstərdiyimiz bu əsərində beş minə qədər Azərbaycan bayatısı ilə, bir çox türk xalqlarının maniləri tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Müəllif “Bayatı”mı, “mani”mi” adlı məqaləsində göstərir ki, heca vəzninin “yeddi”lisi ilə yaradılan dörd misralı müstəqil mənzumələr, yalnız Azərbaycan sahəsində “bayatı” adı ilə məşhurdur. Bu nəzm sahəsinə ta qədimlərdən bütün türk ləhcələrində rast gəldiyini qeyd edən Ə. Abid digər xalqların dilində müxtəlif cür səsləndiyini, hətta

Azərbaycanın bəzi kəndlərində belə, bayatıların “məni”, “mahnu”, “mahni”, “mahna” deyildiyinə təsadüf olunduğunu yazır.

Ə. Abid yalnız bayatı, mani sözlərinin mənşəyini, janrın texnikasını öyrənməklə kifayətlənmir, tarixi keçmişimizə baş vurur. Bu yerdə qeyd etmək yerinə düşər ki, bayatı kiçik lirik şeirdir. Lakin bu lirik şeir öz bədii imkanlarına malik olduğunu əyani şəkildə göstərmişdir. Bu lirik şeir öz bədii tutumu, məzmunu, lirizmi, emosionallığı və estetik gücü ilə Azərbaycan xalq şeir nümunələri içərisində möcüzələr yaratmışdır. Heca vəzninin bayatı möcüzəsi neçə-neçə bayatlı hekayət və dastanlar yaratmışdır. Azərbaycan xalq şeiri azhecalılıqdan çoxhecalılığa doğru təkamül yolu keçdikcə, inkişaf etdikcə, dil baxımından daha da durulur, həmçinin yeni-yeni şəkillər meydana çıxarır. Əmin Abid “Bayatı” mı, “Mani” mi?” məqaləsində göstərir ki, maniləri məlum olduğu kimi heca vəzninin “yekdili” silə yazırlar və qeyd edir ki, bu şəkllə türk ədəbiyyatının çox qədim dövrlərinə aid əsərlər arasında da rast gəlinir. Mənzum nümunələrdən yola çıxan Əmin Abid hələ səkkizyüz il əvvəl türk nəzminin dörd misralı qitə halında inkişaf etməsinin qətiliyini vurğulayır.

“Divan-i luğət-it-türk”ün yarandığı bir vaxtdan ta ki, Əhməd Yəsəvinin yaşadığı dövrə qədər yeddi hecalının şəkllən o qədər də böyük bir xüsusiyyət göstərməməsini qeyd edən Əmin Abid, diqqəti Əhməd Yəsəvinin bütün divanı heca vəzni ilə yazmasına çəkir. O dövrdə hüca vəznində də yeddi hecalının daha çox üstünlük təşkil etdiyini vurğulayır, məhz buna görə də Əhməd Yəsəvi yeddili vəznə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Əmin Abid “dörtlülər” in hələ qədimdən türk xalqlarının mənzum ədəbiyyatında yeganə nəzm şəkli olaraq inkişaf etdiyini göstərir. Haqlı olaraq heca vəzninin “Vəznli nəsrden” yarandığını qeyd edərək hecanın ilk dəfə qədim atalar sözlərində özünü büruzə verdiyini göstərir.

“Qul yağı – it buri (qurt).

“Altımcı Arslan,

Birimci siçan”

(Bürə verən aslan, bürə alan ciçan) (1, s.41)

“Erkəc əti em bulur

Əsgü əti yem bulur”

(Ərkəcin əti dərman olur, keçinin əti yel olur). (1, səh.42).

“Oğlaq yeleksiz, oğlan beleksiz” və s.

Heca vəzninin qədimliyindən danışan ədəbiyyatşünas Əmin Abid yazılı ədəbiyyatımızda heca nümunələrinə ilk dəfə Şah İsmayıl Xətayinin yaradıcılığında təsadüf edildiyinə və Molla Pənah Vaqiflə daha da inkişaf etdiyinə toxunur. Əmin Abidin də qeyd etdiyi kimi Xətai dövründə özünün bəllirlərini göstərən heca vəzni, Molla Pənah Vaqiflə daha da inkişaf etmiş, XIX əsrin əvvəllərində də Vaqif davamçıları yetişmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, hətta yazılı ədəbiyyatda aşiq şeiri tərzinə ilk dəfə Ş. İ. Xətai, Qurbani yaradıcılığında rast gəlikəsə, XVIII əsrin sonunda Vaqif yaradıcılığında daha da yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. XIX əsrin əvvəllərində isə bu ədəbi cərəyan ən qızgın inkişaf dövrünü yaşayaraq, daha geniş yayılmışdır.

Xalq yaradıcılığını – bayatıları ilk dəfə olaraq geniş şəkildə tədqiqata cəlb edən ədəbiyyatşünas Əmin Abidin araşdırmalarından illər keçsə də əsərləri öz elmi əhəmiyyətini itirməmiş və bu gün də onlara müraciət olunmaqdadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abid Əmin, Seçilmiş əsərləri, tərtib edən və ön sözün müəllifi: Bədirxan Əhmədov filologiya elmləri doktoru, professor, Bakı, 2007.
2. Gültekin – Əmin Abid, Buzlu Cəhennəm və digər şiirleri, tərtib edən və ön söz müəllifi: Əli Şamil, “Günəş” nəşriyyatı, Bakı – 1999.
3. Sədnik Paşa Pirsultanlı Heca vəzninin bayatı və qoşma möcüzələri (Dərs vəsaiti), Bakı-2003

EKOTƏNQİD: MÜASİR ƏDƏBİ-NƏZƏRİ ARAŞDIRMALARDA EKOLOGİYA MÖVZUSU

Gilə Mehdi qızı Hüseynli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti
gilehuseynli@gmail.com

COP-29 kimi tanınan 2024-cü il Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası Tərəflərinin Konfransının ali məqsədi iqlim sisteminə insanlar tərəfindən edilən və ya təhlükəli sayılan müdaxilələrin qarşısını almaqdır. Məsələnin aktuallığı nəzərə alınaraq 2024-cü il Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilmiş və bütün il boyu xeyli işlər yerinə yetirilmiş və bu tarixi görüşə hazırlıq görülmüşdür. Tədbirin keçirildiyi bu günlərdə təbiətə və o cümlədən sağlam ətraf mühitə dəyər verən hər bir Azərbaycan vətəndaşı dolaylı yolla da olsa öz sahəsində ekoloji maarifləndirməyə xidmətini göstərməli və mövzunun ciddiliyini əks etdirən fikirlərini diqqətə çatdırmalıdır. Azərbaycan ədəbi mühitinin və ədəbi tənqidinin bu sahədəki fəaliyyətinə az rast gəlinərsə də, Qərb ədəbi çevrələrində keçən əsrin ortalarından ekoloji problemlərə münasibət özünü göstərməkdədir.

Ədəbi tənqidin bir qoluna çevrilmiş ekotənqid təbiətin, ətraf mühitin və ekoloji problemlərin ədəbiyyatda necə təsvir olunduğunu araşdıran ədəbi-nəzəri elm sahəsidir. Ekotənqid insan-təbiət münasibətlərinə ədəbiyyatın mövqeyini tədqiq edən fərqli yanaşmalar təklif edir: ekofeminizm, urbanistik ekotənqid, postkolonial ekotənqid. Ekotənqid, həmçinin ekoloji problemlərin və təbiət mövzularının ədəbiyyatda necə təqdim olunduğunu və bu təqdimatların oxuculara necə təsir etdiyini öyrənir.

Serpil Oppermann “Ekotənqid: Ətraf mühit və ədəbiyyat araşdırmalarının keçmişi və bugünü” adlı məqaləsində ekotənqidə bu cür tərif verir: “Bədii mətnlərdə canlıların və cansız varlıqlar kimi təyin olunan qeyri-üzvi maddələrin bir-biri ilə əlaqəsinin necə təsvir edildiyi, ədəbiyyatın sözügedən əlaqələr şəbəkəsinə yanaşması, ədəbi-mədəni mətnlərdə dildən istifadə, ifadə formaları və üsulları eko-tənqidin diqqət yetirdiyi əsas maraq sahələridir” [4, s.9].

“Ecocriticism” terminini ilk dəfə Uilyam Rukert 1978-ci ildə yazdığı “Ədəbiyyat və ekologiya” məqaləsində işlətsə də, terminin elmi dövriyyədə məşhurluğu 1996-cı ildə Çeril Qlotfeltin Harold Frommla birgə tərtib etdikləri ekotənqidi məqalələrindən ibarət “Eko-tənqid: Ədəbi ekologiyada keçidlər” (The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology) adlı antologiya vasitəsilə olmuşdur.

Ekotənqidin ədəbiyyatşünaslıqda elm sahəsi kimi meydana çıxması 1992-ci ildə ABŞ-ın Nevada ştatının Reno şəhərində ASLE-nin (Association for the Study of Literature and Environment) yaradılması ilə oldu. Bundan əlavə, 1993-cü ildə ekotənqid sahəsində ilk rəsmi jurnal kimi qəbul edilən “Ədəbiyyat və Ətraf Mühitdə Disiplinlərarası Tədqiqatlar”, başqa sözlə ISLE-nin (Interdisciplinary Studies in Literature and Environment) ilk nömrəsi nəşr olunmuşdu. Göründüyü kimi ekotənqid ədəbiyyatşünaslıqda yeni və mühüm tənqidi hərəkət kimi ilk dəfə Amerika universitetlərində qəbul olunmağa başlamışdır. İldə iki dəfə keçirilən ASLE konfranslarına çox sayda dövlətlər qoşulur. Bu tipli təşkilatların arasında Avstraliya-Yeni Zelandiya, Kanada, Koreya, Yaponiya, Tayvan, Hindistan, İngiltərə və Avropa ölkələrini birləşdirən EASLCE (Avropa Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Ətraf Mühitin Öyrənilməsi Assosiasiyası) da mövcuddur. Bu assosiasiyanın xüsusilə Avropa ədəbiyyatı və mədəniyyətində ekoloji problemləri araşdıran Ecozon@ adlı jurnalı 2010-cu ildə nəşr olunmağa başlayıb.

İnsanmərkəzçiliyi rədd edən “Dərin ekologiya” nəzəriyyəsinin banilərindən olan Norveç filosofu Arne Ness “ekoloji mən” deyilən yeni mənlik növü təklif edir. Təbiətin insandan kənarda deyil, onun daxilində mövcud olması ideyasını əks etdirən bu “mən”lik içində insanın özündən başqa

bütün digər canlıların olduğunu əks etdirir. Bununla Arne Ness insanın içindəki cürbəcür “mən”lərin ərazilərində “təbiət məni”nə də yer ayrılmasının vacibliyini qeyd edir. İnsanın daxilində təbiət yoxdursa, onun ətrafında da təbiət olmayacaq. Qırılan ağacın, öldürülən heyvanın ağrısı insanın içində hiss olunmasa, çölündə də hiss olunmayacaq [5]. Əslində ekofəlsəfənin əsas fikri sayılan bu mülahizələr problemin mənbəyini bizə açıq aşkar göstərir.

Ekotənqidin tarixini üç mərhələyə (bu ifadəni xüsusilə dalğa adlandırırlar) bölən tədqiqatçılar ilk mərhələni 1990-cı illərdə Amerikanın və Qərbin təbiət şairlərinin və yazıçılarının əsərlərinin təhlilləri ilə səciyyələndirirlər (Lawrence Buell, Jonathan Bate, Kari Kroeber, Scott Slovic).

İkinci dalğada ekoloji tənqiddə mədəni mühit haqqında anlayış gətirildi. 2000-ci illərin əvvəllərində görünməyə başlayan bu yeni yanaşmada ətraf mühit, irq, sinif və cins kimi mədəni və sosial anlayışlar ekoloji problemlərin tərkib hissəsi kimi ekoloji tənqiddə yer almağa başladı (Michael Bennet, David W. Teague, John Tallmadge, Henry Harrington, T.V. Reed).

Ekotənqidin üçüncü dalğası, həm də mühüm alt qolu kimi inkişaf edən post-müstəmləkəçilik ekotənqidi ədəbi mətnlərin təhlilində təbiət, ətraf mühit və siyasi güc münasibətlərində əsas yer tutur. Bu mənada ekoloji tənqidi şərhələrdə tarixi, iqtisadi və siyasi diskurslar ön plana çıxır (Helen Tiff, Susie O'Brien, Graham Huggan, Laura Wright, Anthony Carrigan, Simon Estok).

Ekotənqid son araşdırmaları ilə sosial-mədəni əhatəsini genişləndirir və yeni ekoloji diskurslar formalaşdırmağa davam edir. Sözügedən diskurslar çərçivəsində son zamanlar tez-tez müzakirə olunan anlayışlardan biri də ekotənqidin “transmilli transformasiyası”dır. Bioloji müxtəlifliyin əhəmiyyətindən multikulturalizm anlayışı ilə birlikdə istifadə edərək qloballaşma prosesində yaşanan transmilli təcrübələrdə cəmiyyətlərin mədəni və ekoloji əlaqələrini müzakirə edən son ekoloji tənqidi nəşrlər ekoloji qloballaşma (eko-qlobalizm) anlayışını ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsinə də gətirmişdir.

Üçüncü mərhələdə ekotənqid amerikalı təbiət yazıçısı Barri Lopezin “məkan ədəbiyyatı” (literature of place) kimi təyin etdiyi mövqedən Lourens Buell tərəfindən “ekoloji qloballaşma” adlanan yeni mövqeyə keçdi. Ursula Haysinin ekoloji qloballaşma çərçivəsində “Eko-kosmopolitizm” anlayışını müzakirə etdiyi “Yer hissi və Planet hissi: Qlobalın Ətraf Mühit Təxəyyülü” (Sense of Place and Sense of Planet: The Environmental Imagination of the Global, 2008) kitabı bu araşdırmaların qabaqcıllarındandır.

Britaniyalı ekotənqidçi Terri Qifford ekotənqidin bu cür plüralist və hər şeyi əhatə edən genişlənməsini tənqid edərək, konkret metodunun olmamasını onun əsas zəifliyi kimi görür [1]. Əsas nəzəri prinsiplərinin olmaması bu sahənin problemlərindən biridir. Əslində, ekotənqidin plüralist və hərtərəfli inkişafı, “mərkəzçilikdən və iyerarxik quruluşdan uzaq” şəkildə genişlənməsi, onun heterojen quruluşu ilə əlaqədardır. Bu mənada ekotənqid postmodernizmin xüsusiyyətlərinə oxşar meyllər göstərir. Ekotənqid özünün ilk mərhələsində postmodern diskurslara şübhə ilə yanaşsa da və ədəbi araşdırmaları təbiətlə əlaqələndirməyi qarşısına məqsəd qoyan və bunun ekoloji şüurun daha yaxşı yayılacağına inanan realizmi canlandırmağa səy göstərsə də, yeni meyllərin prinsiplərini qəbul etmək məcburiyyətindədir.

Mənşəyini Amerikadan alan ekotənqid hal-hazırda genişlənərək bir çox fərqli mədəniyyət və ədəbiyyatı əhatə edib və beynəlxalq legitimlik qazanmışdır. Nəzərə alsaq ki, ədəbi ekomətnlər, xüsusilə antiutopik və apokaliptik əsərlər oxucularda qorxu, həyəcan, kədər, hətta ümid və empatiya da daxil olmaqla bir çox emosional psixoloji təsirlər doğura bilər, bu əsərlərin tədqiqi ekoloji çağırışların, maariflənmənin düzgün edilməsi və yaşıl gələcək üçün ictimai fəaliyyətin doğru istiqamətdə qurulması yönündə vacib şərtlərdəndir desək yanlışmıq. “Tədqiqatçılar ekotekstlərin emosional ölçülərini və onların ətraf mühitə münasibət, dəyərlər və davranışların formalaşdırılmasındakı rolunu, habelə onların kollektiv fəaliyyətə və sosial dəyişikliyə ilham vermə potensialını araşdırırlar” [6].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Gifford, Terry. "Recent Critiques of Ecocriticism." *New Formations: A Journal of Culture!Theory!Politics (Earthographies: Ecocriticism and Culture)*. 64 (Spring 2008): 15-24.
2. Heise, Ursula K. *Sense of Place and Sense of Planet: The Environmental Imagination of the Global*. New York: Oxford UP, 2008, 250 p.
3. Naess, Arne. *Ecology, Community and Lifestyle: An Outline of an Ecosophy*. Trans. David Rothenberg. Cambridge: U of Cambridge P, 1989, 223 p.
4. Oppermann, Serpil. (ed.) *Ekoeleştiri: çevre və edebiyat*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2012, 431 s.
5. <https://kulis.az/index.php/xeber/aqsin-yenisey/edebi-tenqid/cop-29-bize-niye-lazimdir-57355>
6. <https://azfakt.com/news.php?id=152634>

"QIZIL ÜÇBUCAQ: MÜƏLLİM, ŞAGİRD, VALİDEYN" KONSEPSİYASININ PSİXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ TƏHLİLİ

^{1,3}**Günay Salman qızı Kazımova**, ^{2,3}**Əzizə Arif qızı Rüstəmov**

¹psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

gunaykazimova55@gmail.com

²aziza1972@internet.ru

³Gəncə Dövlət Universiteti

"Qızıl Üçbucaq: Müəllim, şagird, valideyn" konsepsiyası təlim prosesinin hər bir iştirakçısının — şagird, valideyn və müəllimin uşağın tərbiyəsində və inkişafında əsas rol oynadığı bir modeldir. Bu əməkdaşlıq sağlam, ahəngdar və məhsuldar bir təlim mühiti yaratmağa kömək edir. Henri Fordun dediyi kimi: "Bir araya gəlmək başlanğıcdır. Birlikdə qalmaq irəliləyişdir. Birlikdə işləmək uğurdur." [3]

Üçbucaq iştirakçılarının rolları.

1. **Şagird**. Üçbucağın başında inkişafı və tərbiyəsi əsas məqsəd olan bir şagird var. Şagird yalnız təlim obyektinə kimi deyil, həm də prosesin fəal iştirakçısı kimi çıxış edir. Həm müəllimlə, həm də valideynlərlə ünsiyyət qurur və müvəffəqiyyəti birbaşa bu iki tərəfin ahəngdar əməkdaşlığından asılıdır.

2. **Müəllim**. "Qızıl Üçbucaq"dakı müəllim yalnız bilik ötürür, həm də onun vəzifəsi şagirdnin qabiliyyətlərini inkişaf etdirə biləcəyi və dəyər təlimatları yarada biləcəyi bir mühit yaratmaqdır. Müəllim hər bir şagirdnin xüsusiyyətlərini daha yaxşı başa düşmək və öyrənməyə fərdi yanaşmalar axtarmaq üçün valideynlərlə tərəfdaşlıq qurmalıdır.

3. **Valideynlər**. Valideynlər təlim prosesinin əsasını təşkil edir, çünki ailədə ilk mənəvi və etik normalar qoyulur. Onların müəllimə dəstəyi və uşağın həyatında iştirakı təlim sisteminin ən vacib elementləridir. Valideynlər müəllimlə fəal qarşılıqlı əlaqə qurursa, uşağın məktəb həyatı ilə maraqlanırsa və öyrənməsini dəstəkləyirsə, bu şəxsiyyətin uğurlu formalaşmasına kömək edir.

Konsepsiyanın əsas cəhəti bütün tərəflərin — valideynlərin, müəllimlərin və şagirdlərin təlim prosesində fəal iştirakıdır. Onların əməkdaşlığı uşağın uğurlu fərdi böyüməsi üçün əsasdır. Tərəflərin hər biri məsuliyyət götürdükdə və təlimdə fəal iştirak etdikdə Şəxsiyyətin ahəngdar inkişafı üçün şərait yaranır.

Tərəflərdən biri passiv və ya yoxdursa, bu tarazlığı pozur, təlim və tərbiyənin səmərəliliyinin azalmasına səbəb olur və uşağın inkişafında problemlər yarada bilər. Valideynlər, müəllim və şagird arasında əməkdaşlıq uğurlu təlim üçün vacib olan etibarlı və dəstəkləyici münasibətlərin qurulması üçün zəmin yaradır. Hər şeydən əvvəl, şagirdin həm evdə, həm də məktəbdə özünə inamlı və

dəstəkləndiyini hiss etməsinə kömək edir. Valideynlər uşağın həyatında əsas mentor və bələdçi rolunu oynayır, onların dəstəyi və məktəb işlərinə marağı uşaqlarda səylərinin əhəmiyyəti hissi yaradır. [1]

Müəllim, öz növbəsində, uşağın öyrənmə və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə kömək edən bilik və dəyərlər bələdçisidir. Eyni zamanda, valideynləri dəstəkləyir, tərəqqi haqqında məlumat verir və tərbiyə və təlim üçün tövsiyələr verir.

Ev və məktəb arasındakı bu ikitərəfli dəstək, şagirdin məktəb və ev mühiti arasında boşluq olmadan inkişaf edə biləcəyi vahid bir sistem meydana gətirir. Tərəflərdən biri passiv olduqda, sistem sabitliyini itirir. Məsələn, valideynlər uşağın məktəb uğurlarına maraq göstərmirlərsə, bu, onların öyrənmə motivasiyasının azalmasına səbəb ola bilər. Uşaq nailiyyətlərinin dəyərsiz olduğunu hiss edə bilər ki, bu da tez-tez özünə hörmətini azaldır və akademik nəticələrin pisləşməsinə səbəb olur. Eynilə, müəllim valideynlərlə qarşılıqlı əlaqədə deyilsə, bu, şagirdin təlimi və ya davranışı ilə bağlı problemlərin vaxtında müəyyənləşdirilməsinə və həllinə mane ola bilər. Valideynlərin və ya müəllimlərin marağının olmaması da uşağın məktəb mühitinə aid olma hissini azaldır. Nəticədə, uşaq sosial uyğunlaşmada çətinlik çəkə bilər və öyrənməyə marağını itirə bilər. [2]

Beləliklə, prosesin bütün iştirakçıları arasında əməkdaşlıq əlverişli təlim mühiti yaratmaq üçün davamlı və qarşılıqlı olmalıdır.

"Qızıl üçbucaq"da qarşılıqlı əlaqəni yaxşılaşdırmaq üçün aşağıdakı üsullardan istifadə edilməlidir:

1. Müntəzəm valideyn iclasları: bu görüşlər akademik fəaliyyətin müzakirəsindən kənara çıxmalı və uşağın emosional vəziyyəti, məktəbdən kənar uğurları, sinif yoldaşları ilə münasibətləri və s.

2. Fərdi söhbətlər: müəyyən bir uşağın problemlərini müzakirə etmək üçün bir yer yaratmaq, hər bir iştirakçıya tərbiyədəki rolunu anlamağa və qarşılıqlı əlaqəni yaxşılaşdırmağa kömək edəcəkdir.

3. Valideynləri məktəb həyatına cəlb etmək: valideynləri məktəb fəaliyyətlərində iştirak etməyə və ya məktəb layihələrinin təşkilində kömək etməyə dəvət etmək, valideynlərdə məktəb həyatında iştirak hissi yaradır və öyrənmənin necə getdiyini daha yaxşı başa düşməyə imkan verir.

4. Açıq ünsiyyət: müəllim valideynlərlə etibarlı münasibət qurmağa çalışmalı və açıq fikir və fikir mübadiləsi üçün şərait yaratmalıdır. Müasir cəmiyyətdə valideynlər və məktəb arasında qarşılıqlı əlaqənin olmaması tez-tez müşahidə edilə bilər. Bir çox valideyn məktəb iclaslarında iştirak etməkdən çəkinir və müəllimlər həmişə şagirdlərinin ailələri ilə ortaq bir dil tapa bilməzlər. Bu, bütün tərəflərin təlim prosesində iştirak səviyyəsinin azalmasına səbəb olur. [4]

Bununla birlikdə, bu problemləri həll etmək üçün bir sıra metod və texnologiyalardan istifadə edilə bilər:

- Ailə tərbiyəsi texnologiyası: valideynlər məktəb tədbirlərində iştirak edir, uşağın uğurları və çətinliklərinin müzakirəsində iştirak edirlər.

- Şagird şəxsiyyətinin özünü inkişaf etdirmə texnologiyası: şagird müstəqil inkişaf etmək və qərar vermək imkanı verilir ki, bu da özünə inamını gücləndirir.

- Kollektiv və yaradıcı işlər: birgə tədbirlər, gəzintilər, müsabiqələr ünsiyyət qurmağa və inam mühiti yaratmağa kömək edir

- Valideynlər və şagirdlərlə iş müxtəlif və üçbucaq iştirakçılarının fərdi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmalıdır.

"Qızıl Üçbucaq" konsepsiyası çərçivəsində uğurlu qarşılıqlı əlaqənin əsas prinsipləri hörmət, qarşılıqlı anlaşma və açıqlıqdır.

Bu dəyərlər şagirdin uğurlu tərbiyəsi və inkişafında mühüm rol oynayan ahəngdar münasibətlərin formalaşmasına kömək edir.

Beləliklə, "Qızıl Üçbucaq: Müəllim, şagird, valideyn" anlayışı effektiv tərbiyənin əsasını təşkil edir. Prosesin bütün iştirakçılarının birgə işi çətin həyat şəraitinə uyğunlaşa bilən və məqsədlərinə

çata bilən uğurlu, ahəngdar bir şəxsiyyət yaratmağa kömək edir. Müəllim, şagird və valideyn birlikdə işləyərək uşağın inkişafı üçün güclü bir zəmin yaradır ki, bu da onun uğurlu gələcəyinin açarıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev B.P., Əhmədov H.H. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili.- Bakı: Təhsil, 2004, -22 s.
2. Əliyev R.İ. Məktəbə psixoloji xidmətin aktual məsələləri. -Bakı: Nurlan, -2004, -80 s.
3. Hüseyn Xəlilov. Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial -psixoloji məsələləri. Dərslik. - Bakı; -2014, -466 s
4. Теория и практика воспитания военнослужащих: учебное пособие. – М.: 12 ЦТ МО РФ, 2005. – 239 с.

YENİ NƏSİL MÜƏLLİMİNİN HAZIRLANMASINDA TƏDQIQAT FƏALİYYƏTİNİN ROLU

^{1,3}Günəl Baxşeyiş qızı Paşayeva, ^{2,3}Mətanət Hidayət qızı Məhərrəmov

¹filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

gunel.pashayeva@sdu.edu.az

²filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

matanat.maharramova@sdu.edu.az

³Sumqayıt Dövlət Universiteti

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi problemi fəal təlim və təhsil üçün yeni texnologiyaların, metodların və üsulların axtarışı zərurətini diktə edir. Bu məsələnin həlli yollarından biri tədqiqat fəaliyyətinin müasir pedaqoji texnologiya kimi tətbiqidir. Düşünürük, tədqiqat fəaliyyətinin təşkili bu problemin həlli üçün ən uğurlu yollardan biridir. Müəllimlərin elmi-tədqiqat fəaliyyətinin təşkili müəllim şəxsiyyətinin inkişafına təsir göstərir və özünütəhsil və özünü inkişaf ehtiyacının həyata keçirilməsi üçün şərait yaratmağa imkan verir. Müasir müəllim pedaqoji prosesin təşkilində ən mühüm fiqurdur. Pedaqoji sistemin səmərəliliyi onun peşəkar uyğunluğundan, pedaqoji bacarığından, yaradıcılığından, innovativ fəaliyyətə hazırlığından asılıdır. Tədqiqat bacarığı müəllimin ümumi peşə bacarıqlarının tərkib hissəsi olmalıdır.

Bu mövzunun inkişafı 80-ci illərin sonlarında başladı. Pedaqoji yeniliyi dərk etməyə qadir müəllim yetişdirmək üçün yeni ideyaların yaranmasına töhfə verən novator müəllimlər hərəkəti yaranmışdır. Novator müəllimlərin fəaliyyətinin nəticəsi İ.P. Volkova, E.N. İlyina, V.F. Şatalov və başqaları yaradıcılıqla məşğul olmağa hazır olduqlarını bildirən müəllimlərin sayında nəzərəcərpacaq artım oldu. Bu müəllimlərin söylərinin nəticəsi təcrübənin təkmilləşdirilməsində elmin rolu haqqında ümumi anlayış və müəllimlərin tədqiqat fəaliyyətinə hazırlanmasının zəruriliyini dərk etmək idi.

Tədqiqat fəaliyyəti anlayışını aydınlaşdırmaq və konkretləşdirmək üçün “fəaliyyət” və “tədqiqat” kimi anlayışları başa düşmək lazımdır. Fəaliyyət ətraf aləmi, o cümlədən özünü və mövcudluq şərtlərini dərk etməyə və yaradıcı transformasiyaya yönəlmiş insan fəaliyyətinin xüsusi bir növü kimi müəyyən edilə bilər. Tədqiqat isə ətraf aləmi biliyin kortəbii formalarından fərqli olaraq fəaliyyət normasına - elmi metoda əsaslanır. Onun həyata keçirilməsi tədqiqatın məqsədinin, tədqiqat vasitələrinin (metodologiya, yanaşmalar, metodlar, üsullar) dərk edilməsini, müəyyənləşdirilməsini və tədqiqatın nəticənin reproduktivliyinin yönəlməsini nəzərdə tutur.

Tədqiqat fəaliyyəti dedikdə, tədris və tərbiyə prosesləri haqqında yeni etibarlı biliklərin əldə edilməsinə, onların mahiyyətinin (daxili quruluşunun, meydana gəlməsinin, inkişafının) aşkarlanmasına, pedaqoji hadisələr arasında obyektiv təbii əlaqələrin açılmasına yönəlmiş fəaliyyət başa düşülür. Müəyyən edilmiş pedaqoji hadisələr, onun digər hadisələrlə təbii və zəruri əlaqələri

prosesi proqnozlaşdırmağa, ən əsası isə prosesi idarə etməyə imkan verir, yəni istənilən nəticənin uğurla əldə olunmasını, nəzərdə tutulan məqsədə nail olunmasını təmin edən pedaqoji iş sisteminin konturunu tərtib edir. Fikrimizcə, buna görə də bu bilikləri əldə etməklə məşğul olanlara tədqiqatçılar deyilirdi.

Tədqiqat fəaliyyətinin məqsədi həmişə dünyamız haqqında yeni biliklər əldə etməkdir - bu, onun təhsil fəaliyyətindən əsas fərqi, çünki tədqiqat həmişə öyrənilməli və izah edilməli olan müəyyən bir problemin kəşfini əhatə edir, buna görə də idrak ehtiyacından başlayır. Yeni biliklər həm özəl, həm də ümumi xarakter daşıya bilər. Bu ya naxışdır, ya da detal haqqında, onun müəyyən bir nümunədəki yeri haqqında bilikdir. Praktiki pedaqoji fəaliyyətin obyektı insan, tədqiqat obyektı isə özünütərbiyədir. Praktiki işin vasitələri təlim və tərbiyənin üsul və üsulları, əyani vəsaitlər, texniki vasitələr, habelə “ideal” vasitə kimi təhsilin məzmunu, elmi vasitələr isə elmi biliklərin metodlarıdır. Praktiki pedaqoji fəaliyyətin nəticəsi təlim və tərbiyə şəxsiyyət xüsusiyyətləri kimi, elmi fəaliyyətin nəticəsi isə bilikdir. Tədqiqatçı elmi və pedaqoji fəaliyyətlə bağlıdır.

Tədqiqat fəaliyyəti zamanı müəllim bir sıra xüsusi çətinliklərlə qarşılaşa bilər. Məsələn, metodoloji, elmi, psixoloji, pedaqoji və xüsusi ədəbiyyatın olmamasının nəticəsi olan elmi tədqiqat metodologiyasının zəif bilməsi kimi. Bütün bunlar elmi-metodiki seminarlar, distant konsultasiya, metodik ədəbiyyatın nəşri əsasında müəllimlərin elmi-tədqiqat və eksperimental fəaliyyətin əsasları üzrə hazırlanması zərurətini diktə edir. Həmçinin müasir müəllimlərin dərs yükünün çox olması səbəbindən tədqiqata sərf edilə bilən boş vaxtın olmaması bu fəaliyyətin gedişatını xeyli çətinləşdirə bilər.

Düşünürük ki, tədqiqat fəaliyyətinin nəticəsini əldə etmək üçün ümumiləşdirilmiş aşağıdakı ardıcılıq tətbiq olunmalıdır:

- 1) Problemin aktualaşdırılması (problemi tapmaq və gələcək tədqiqatın istiqamətini müəyyənləşdirmək);
- 2) Tədqiqatın həcmi müəyyən edilməsi (cavab tapmaq istədiyimiz əsas sualları formalaşdırmaq);
- 3) Tədqiqat mövzusunun seçilməsi (tədqiqatın sərhədlərini mümkün qədər ciddi şəkildə müəyyən etməyə çalışın);
- 4) Fərziyyənin hazırlanması (hipoteza və ya fərziyyələr, o cümlədən qeyri-real - təxribatçı fikirlər ifadə edilməlidir);
- 5) Həll üçün yanaşmaların müəyyən edilməsi və sistemləşdirilməsi (tədqiqat metodlarını seçmək);
- 6) Tədqiqatın ardıcılığını müəyyən etmək;
- 7) İnformasiyanın toplanması və emalı (əldə edilmiş biliklərin qeyd edilməsi);
- 8) Daxil olan materialların təhlili və ümumiləşdirilməsi (məlum məntiqi qayda və üsullardan istifadə etməklə qəbul edilmiş materialı strukturlaşdırmaq);
- 9) Hesabatın hazırlanması (əsas anlayışların təriflərini vermək, tədqiqatın nəticələrinə dair hesabat hazırlamaq).

Beləliklə, sadalanan xüsusiyyətlər bütün elementləri ideal şəkildə bir-birinə uyğun gəlməli və bir-birini tamamlamalı olan bir sistemi təşkil edir. Onların ardıcılıq dərəcəsinə görə elmi işin özünün keyfiyyətinə qiymət vermək olar.

Müəllimlərin tədqiqat fəaliyyətləri bir neçə xüsusiyyətlərə malikdir. Xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, tədqiqat işləri başa çatdıqdan sonra müəllimlər öz fərdi fikirlərini hansısa müsbət təcrübəyə çevirir, bu təcrübəni elmi-praktik, elmi-metodiki konfranslarda, seminarlarda bölüşür, peşəkar müsabiqələrdə iştirak edirlər. Bu konfranslarda müəllimlər məruzə edir, kommunikasiyalarda iştirak edirlər, tezislərlə bağlı həmkarlarını maraqlandıran problemlərlə bağlı aparılmış tədqiqatlarla tanış olurlar, və problemin gələcək işlənməsi üçün planlar düzəldirlər. Qeyd olunanların hamısı sonra onları şəxsi innovativ təcrübəyə çevirməyə imkan verir.

Təcrübəçi müəllimin özünü həyata keçirmə formalarından biri kimi tədqiqat fəaliyyətində ilk addım özünün inkişafı, təhsili üçün mövzu seçərkən ziddiyyəti müəyyən etmək və problemi formalaşdırmaq bacarığının nümayişi olmalıdır. Beləliklə, tədqiqat fəaliyyəti tələbələrə müəyyən bacarıqların inkişaf səviyyəsinin öyrənilməsinə elmi yanaşmanın həyata keçirilməsi şərti ilə müəllimlərin peşəkar özünü həyata keçirmə formalarından biri olacaqdır. Müəllim peşə biliklərini mənimsədikcə və peşəkar yönümlü problemlərin həlli prosesində peşəkar fəaliyyətin real şəraiti və vəzifələrin, şərtlərin və imkanların nisbəti haqqında bir baxış formalaşır və peşəkar şəxsiyyətin ən vacib keyfiyyəti sayılan peşəkar düşüncə əsasında öz fəaliyyətini tənzimləmək bacarığı formalaşır. Sözün geniş mənasında refleksi insanın özünü dərk etməsini və öz hərəkət və hərəkətlərinin səbəblərini başa düşməsini xarakterizə edir.

Deyənləri ümumiləşdirmək üçün yüksək keyfiyyətli elmi işin təmin edilməsi üçün iki şərti qeyd edəcəyik. Əvvəla, tədqiqatçı birinci fəsildə müzakirə olunan metodoloji təminatına daxil edilmiş təlimatlar işığında öz işini başa düşməklə, metodoloji əks etdirməyin böyük əhəmiyyətini dərk etməli və qəbul etməlidir. İkincisi, metodiki dəstəyin özündə bu göstərişlər pedaqoji tədqiqatın xüsusiyyətləri şəklində təqdim edilməlidir ki, onun vasitəsilə onun keyfiyyətini qiymətləndirmək və seçilmiş yolun düzgünlüyünü yoxlamaq olar.

Tədqiqat metodologiyasının mənimsənilməsi müəllimin işinin və vasitələrinin konkret şəraitində həll edilə bilən problemi tapmaq üçün mürəkkəb işi əhatə edir. Problemin axtarışı pedaqoji prosesləri və situasiyaları təhlil etmək, onlarda ziddiyyətləri tapmaq və formalaşdırmaq, tədqiqatın məqsədini müəyyənləşdirmək və tədqiqatın obyektini, predmetini və metodlarını daha da təsvir etmək bacarığı ilə sıx bağlıdır. Tədqiqat metodologiyasının mənimsənilməsində ən çətin hissələr ziddiyyətləri müəyyən etmək və fərziyyə hazırlamaqdır. Bu, müəllimə böyük çətinliklə verilir, baxmayaraq ki, zaman keçdikcə təcrübə qazandıqca, qabiliyyətsizlik aradan qalxır. Müəllimin metodik mədəniyyətinin böyük tərkib hissəsi həll olunan elmi-praktik problemlərə dair fəlsəfi, pedaqoji, psixoloji və digər ədəbiyyatları bilmək və onunla işləmək bacarığıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov, Ə.M. (2021). Təhsil İnstitutu və Azərbaycan pedaqoji fikrinin inkişafına onun təsiri. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, Elmi əsərlər cild 88, № 3, s.4-11.
2. Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutu – 50. (1931-1981). Tərtib edən Y.Kərimov. Bakı: Maarif, 1982. 168 s.
3. Əhmədov, H.H., Zeynalov, Ə.Ə., Əlimuradova, A.F., Nəccari, N.İ.E. (2019). Elmi kadr hazırlığı məsələləri. Metodiki vəsait. Bakı: Mütərcim, 356 s.
4. Загвязинский В.И. Учитель как исследователь. М.: Знание, 1980. - 96 с.

RƏQƏMSAL ZƏMANƏDƏ TƏHSİL VƏ TƏDQIQATIN İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ SİNAQLARI

Gülnur Məmmədli qızı Aslanova

dosent

Milli Müdafiə Universiteti

ahmadova778@gmail.com

Giriş

Yeni dövrdə təhsil və tədqiqat fəaliyyəti cəmiyyətin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Rəqəmsallaşma, pandemiya və texnoloji inkişaf bu sahələrdə ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuş, ənənəvi tədris və tədqiqat modellərinin çevik və innovativ yanaşmalarla əvəzlənməsini zəruri etmişdir. Lakin bu sürətli dəyişikliklər fonunda maliyyələşmə, resurs çatışmazlığı və rəqəmsal

bərabərsizlik kimi problemlər hələ də həllini tapmamışdır. Pandemiyanın təsiri, rəqəmsallaşma və texnologiyanın sürətli inkişafı təhsildə və tədqiqatlarda yeni çağırışlar yaratmışdır. Süni intellekt və data analizinin tədqiqat proseslərində effektivliyi artırmasına baxmayaraq, bərabərsizliyin dərinləşməsi və resursların məhdudluğu bu sahələrin inkişafını ləngidən əsas problemlər kimi qalmaqdadır. Mövzunun aktuallığı, bu problemlərin müzakirəsində və onların həlli yollarının tapılmasında özünü göstərir.

Bu məqalənin məqsədi, yeni dövrdə təhsil və tədqiqat fəaliyyətinin reallıqlarını və qarşılaşdığı çağırışları araşdırmaq, həmçinin mövcud problemləri aşmaq üçün innovativ və praktiki həll yollarını təklif etməkdir.

Bir çox alimlər və tədqiqatçılar rəqəmsallaşmanın təhsil və tədqiqat proseslərinə təsirini araşdırmış, süni intellektin potensialını və pandemiyanın təhsilə gətirdiyi dəyişiklikləri müzakirə etmişdir. Lakin bu sahədə hələ də maliyyə resurslarının çatışmazlığı və rəqəmsal bərabərsizlik məsələləri tam şəkildə araşdırılmamışdır [3, 4, 5]. Məhz bu çatışmazlıqlar mövzuya müraciət etməyə, mövcud boşluqları doldurmağa və yeni həll yolları təklif etməyə sövq etmişdir.

Əsas hissə

Yeni dövrdə təhsilin reallıqları arasında rəqəmsallaşma xüsusi önəm daşıyır. Son illərdə rəqəmsal texnologiyaların təhsildə yaratdığı dərin izlər pandemiya dövründə daha da nəzərə çarpdı. Pandemiya şəraiti, ənənəvi tədris modellərinin çevik şəkildə onlayn təhsil sistemlərinə uyğunlaşdırılmasını tələb etdi və bu, qlobal miqyasda geniş tətbiq olundu. Artıq tələbələr yalnız sinif otaqlarında deyil, onlayn platformalar vasitəsilə də müxtəlif mövzular üzrə dərslərə qoşulmaq imkanı əldə edirlər. Bu platformalar, tədrisi daha interaktiv, dinamik və hər kəs üçün əlçatan edir, həm müəllimlərin, həm də tələbələrin öyrənmə təcrübəsini zənginləşdirir.

Müasir dünyada tələbələrə yalnız nəzəri biliklər deyil, həm də real problemlərin həllinə yönəlmiş praktiki bacarıqlar qazandırmaq məqsədi ilə dərs metodları dəyişir. Ənənəvi təhsil metodları artıq yerini aktiv öyrənmə, layihə əsasında öyrənmə və təcrübə yönümlü yanaşmalara verir. Aktiv öyrənmə tələbənin dərs prosesində fəal iştirakını təmin edir və dərsləri daha dinamik edir.

Qlobal problemlərin həlli üçün beynəlxalq əməkdaşlıq ön plana çıxır. Ətraf mühit, iqlim dəyişikliyi, sağlamlıq və sosial problemlər kimi mövzular üzrə müxtəlif ölkələrin alimləri birgə tədqiqatlar apararaq qlobal həll yolları tapmağa çalışırlar. Bu, həmçinin elmi resursların və biliklərin sərhədlərarası mübadiləsini gücləndirir. Buna bariz nümunə olaraq Azərbaycan Respublikası beynəlxalq ictimaiyyətin etibarlı və məsuliyyətli üzvü kimi iqlim dəyişmələrinin fəsadlarına qarşı mübarizəyə öz töhfəsini verir. Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafa dair beş milli prioritetindən biri “Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi” kimi müəyyən edilmişdir.

Bu mürəkkəb problemləri anlamaq və həll yollarını tapmaq üçün müasir texnologiyalar, xüsusən Data Analizi və Süni İntellekt Süni intellekt vasitəsilə yazılı imtahanlar, layihələr və tapşırıqlar avtomatik qiymətləndirilə bilər. Məsələn, EdX və Coursera kimi təhsil platformaları artıq süni intellektlə işləyən qiymətləndirmə sistemlərindən istifadə edir. Bu sistemlər qısa esse və açıq tipli sualları dəyərləndirir, müəllimlərin iş yükünü azaldır və tələbələrə daha tez rəy verir.

Nəticə

Yeni dövrdə təhsil və tədqiqat sahələrində reallıqlar və çağırışlar bir-biri ilə sıx bağlıdır. Rəqəmsallaşma, inkluziv təhsil və interdisiplinar tədqiqatlar kimi yeniliklər təhsil və tədqiqat proseslərini daha əlçatan və səmərəli edir. Lakin maliyyə resurslarının çatışmazlığı və rəqəmsal bərabərsizlik kimi çağırışlar bu sahələrin inkişafında əsas maneələrdən biridir. Gələcəkdə yenilikçi təhsil modelləri və effektiv tədqiqat strategiyaları bu problemləri aradan qaldıraraq, təhsil və tədqiqatın inkişafını təmin edəcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Həsənov, H. "Təhsilin Keyfiyyəti: Problemlər və Həll Yolları". Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. Cild: 2, (2018). Səhifə: 80-102.

2. Mustafayeva, L. "Müasir Ali Təhsil: İnnovasiyalar və Tətbiqi". Bakı: Nurlar Nəşriyyatı. Cild: 3, (2021). Səhifə: 95-115.
3. Кузнецов, И. "Тенденции в Высшем Образовании: Глобальный Контекст". Москва: Издательство "Высшая Школа". Том: 1, (2019), страницы: 120-145.
4. Смирнова, А. "Роль Информационных Технологий в Современном Образовании". Санкт-Петербург: Питер. Том: 2, (2020), страницы: 200-220.
5. Teichler, U. Higher Education and the World of Work: Conceptual Frameworks, Comparative Perspectives, Empirical Findings. Rotterdam: Sense Publishers. Volume: 1, (2009), pages: 1-295.
6. Marginson, S. The Worldwide Trend to High Participation Higher Education: Dynamics of Social Stratification in Inclusive Systems. Higher Education, 72(4), 413-434. Volume: 72, (2016), pages: 413-434

“COĞRAFIYA MÜƏLLİMLİYİ” İXTİSASI ÜZRƏ KADR HAZIRLIĞINDA “COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI” FƏNNİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

İlahə Fikrət qızı Quliyeva
coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Qızlar Universiteti
ilahe101@gmail.com

Müasir dövr daha dinamik, dəyişkən və sürətli inkişafı ilə seçilir. Bu gün müstəqil düşünən, mühakimə yürütməyi bacaran, kollektiv və qrupda fəaliyyət göstərmək səriştəsi olan, öz hərəkətlərinin nəticəsini götür-qoy edən, anında doğru qərarlar qəbul edən, ağılın çevikliyi, tənqidiliyi və s. kimi təfəkkür keyfiyyətinə malik şüurlu vətəndaş yetişdirmək müasir dövrün əsas tələbidir. Azərbaycan Respublikasının inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq şəxsə hərtərəfli bilik və bacarıqların verilməsi məqsədi ilə təhsil sisteminin institutsional əsasları, infrastrukturu və insan resursları inkişaf etdirilməlidir. Təhsilin inkişafı ölkədə əhalinin rifahının yaxşılaşması, həmçinin fərdin həyatının daha yüksək səviyyədə qurulması üçün zəmin yaradır. Təhsil insanlara texnologiyaları çevik mənimsəmək, əmək bazarında layiqli yer tutmaq və ömür boyu təhsil prosesinə qoşulmaq, sağlam həyat tərzini, ətraf mühitə münasibətdə düzgün mövqe seçmək imkanı verir (4). Bunlar isə öz növbəsində tədrisin metodik əsaslarının da yeni didaktik meyarlar əsasında qurulmasını tələb edir. Sadalanan keyfiyyətləri aşkar edəcək, formalaşdıracaq, inkişaf etdirəcək və bacarığa çevirəcək peşəqədr kadrların hazırlanması məsələsi günümüzdə olduqca aktualdır. Bu baxımdan “Coğrafiyanın tədrisi metodikası” fənni orta məktəbdə coğrafiya müəllimi hazırlanması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, tələbə şəxsiyyətindən müəllim şəxsiyyətinə keçidin təmin olunması “Coğrafiyanın tədrisi metodikası” fənninin üzərinə daha ciddi öhdəliklər qoyur. Bu günün tələbəsi, sabahın müəllimi hansı missiya arxasında dayanacağını dərk etməli, peşəsinin sirlərinə yiyələnmək işində öz məsuliyyətini aydın təsəvvür etməlidir. Gələcəyin coğrafiya müəllimində müasir dövrün tələblərinə uyğun ünsiyyət, idarəetmə, təşkilatçılıq və tədris metodikası istiqamətində müvafiq bilik və bacarıqların formalaşdırılması, onların innovativ bir mütəxəssisə çevrilməsi “Coğrafiyanın tədrisi metodikası” fənninin əhəmiyyətini daha da artırır. “Coğrafiyanın tədrisi metodikası” kursunun tədrisinin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- ☐ tematik və dərslər planlarını tərtib etmək bacarıqlarını formalaşdırmaq;
- ☐ idarə olunması üzrə bilik və bacarıqları mənimsəmək, pedaqoji fəaliyyətə yaradıcı yanaşmay bacarıqlarının və istəklərinin inkişaf etdirilməsi, özünü təhsilə istiqamətləmək;
- ☐ müəllimin təlim prosesində «öyrədən» rolunu təmin edən, pedaqoji hazırlığını təmin etmək;
- ☐ şagirdin tədris prosesində «öyrənən» rolunda çıxış etməsi üçün imkanlarını təhlil etmək;

☐ məktəb coğrafiyasının təhsilverici, inkişafetdirici və tərbiyəedici vəzifələrini yerinə yetirmək;

☐ coğrafiya fənninin tədrisində müasir interaktiv metodların tətbiq edilməsi imkanlarını öyrətmək;

☐ şagirdlərin müstəqil yaradıcılığını, sərbəst fəaliyyətinin təşkil edilməsi üçün onları istiqamətləndirmək;

☐ təlim-tərbiyə prosesinin praktikliyini artırmaq məqsədi ilə müxtəlif vəsaitlərdən istifadə etmək bacarığını formalaşdırmaq;

☐ coğrafi biliklərin obyektiv qiymətləndirilməsi məqsədi ilə müxtəlif variantlarını praktiki olaraq tətbiq etmək və s. bacarıqlarını formalaşdırmaq (1).

Müasir dövrümüzdə təhsilin məqsədləri dəyişir, yeni kurikulum əsaslı, integrasiya olunmuş təhsil konsepsiyaları yaradılır. Dövrün tələbinə uyğun olaraq gələcək müəllimlər yalnız ixtisası üzrə biliklərə deyil, eyni zamanda pedaqoji bacarıq, vərdiş, qabiliyyət və digər kompetensiyaların yüksək səviyyəli daşıyıcısı olmalıdır. Pedaqoji təhsil müəssisələrində təhsil alaraq gələcək müəllimlik fəaliyyətinə hazırlaşan tələbələr bu dövrdə yeni pedaqoji texnologiyaları fəallıqla mənimsəməli, təhsildə baş verən yenilikləri diqqətlə izləməlidir.

Coğrafiya fənnini tədris etməyə hazırlaşan hər bir müəllim aşağıdakı kompetensiyalara malik olmalıdır.

☐ Müxtəlif ədəbiyyatlardan istifadə etməklə müstəqil elmi tədqiqat aparmaq, apardığı tədqiqatın nəticəsini təqdim etmək.

☐ Təlim prosesi zamanı yeni informasiya texnologiya vasitələrindən istifadə etmək qabiliyyəti.

☐ Bilik və bacarıqları inkişaf etdirmək məqsədilə vəziyyəti və özünü yenidən qiymətləndirmək və özünütənzimləmə bacarığı.

☐ Tədris etdiyi fənnə hazır biliklər toplusu kimi deyil, daimi dərk etmə prosesi kimi baxmaq, analiz və sintez etmək qabiliyyəti.

☐ Təlim-tərbiyə prosesinin təşkili, həyata keçirilməsində səmərəli metod və vasitələr seçmək.

Müasir təlim metodlarından istifadədə fəal dərsin mərhələlərinin yerində tətbiqi müəllim peşəkarlığından çox asılıdır. Fəal dərsin mərhələləri dedikdə, motivasiya (problem situasiyanın yaranması, fərziyyələrin irəli sürülməsi, tədqiqat sualı), tədqiqat işi (qrup işi), məlumat mübadiləsi (şagirdlərin cavabları, qrupların cavablarının bir-birinə təqdimatı), məlumatın müzakirəsi və təşkili (hər alınan cavabdan sonra), ümumiləşdirmə və nəticə, qiymətləndirmə, yaradıcı tətbiq etmə (ev tapşırığının verilməsi) nəzərdə tutulur (3). Bu mərhələlərin hər biri üzrə vaxt bölgüsü müəllim tərəfindən müəyyən olunur. Dərsin formasının düzgün müəyyən olunması öyrəniləcək materialın məzmunu qədər əhəmiyyətlidir. Təkcə dərslərdəki materialla kifayətlənməklə uğurlu nəticə əldə olunmasını gözləmək olmaz. Hər bir mövzunun əhəmiyyətini, praktik tətbiqlərini və s. açmaqla yüksək nəticələr əldə etmək olar. Sinif-dərs prosesində ilk olaraq yaradıcı mühitin təmin edilməsi yolları müəyyən olunmalıdır. Bunun üçün şagirdlərdə mövzunu öyrənməyə həvəs yaratmalı, mövzunun tədrisinə başlamaq üçün problemlə suallar müəyyən etməyi bacarmalı, şagirdlərdə biliklərin əldə edilməsi prosesinə cəlb edilmə yollarını müəyyən etməli, öyrənmə prosesini düzgün planlaşdırmaq lazımdır. Yeni təlim texnologiyalarının tətbiq edildiyi dərslərdə qrup formasına üstünlük vermək lazımdır. Burada müəllim-şagird əməkdaşlığı əsas rol oynayır. Əgər passiv təlim metodunda müəllim əsas fiqur, əsas sima idisə, indi müəllim və şagird birlikdə dərsin əsas qurucusu, təşkilatçılarıdır. Fəal təlimdə müəllim və şagird eyni səviyyədə, eyni dərəcədədirlər. Fəal təlimdə müəllim şagirdə təsir göstərdiyi kimi, şagird də müəllimə təsir göstərir, müəllim şagirdə öyrətdiyi kimi, özü də şagirddən öyrənir. Fəal təlimdə qarşılıqlı dialoq, əməkdaşlıq hökm sürməlidir. Müəllim şagirdlər üçün müasir tələblərə cavab verən öyrədici mühitin yaradılması problemi üzərində daima axtarışda olmalıdır.

Məhz bu baxımdan Coğrafiyanın tədrisi metodikası bir tədris fənni kimi orta məktəbdə coğrafiya müəllimi hazırlanması üçün birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Bu fənnin tədrisi

prosesində tələbələrə professional bilik və bacarıqlar formalaşır. Böyüyən nəslin təhsili və tərbiyəsinin yeni pedaqoji paradqlmalarını dövrün reallığına çevirməyi bacaran kadrların hazırlanması da bu fənnin qarşısında duran vəzifələrdəndir. “Coğrafiyanın tədrisi metodikası” fənninin məqsədini pedaqoji prosesin ən zəruri anlayış və qanunauyğunluqları haqqında ümumi biliyə, peşə fəaliyyəti bacarığına və təhsil sahəsindəki yenilikləri, innovasiyaları, texnologiyaları təlim prosesində səmərəli tətbiqinə həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən hazır olan, dünya pedaqoji fikrinin dəyər statusu qazanmış nümunələrini, təhsil-tərbiyə təcrübəsini öyrənən və təbliğ edən yüksək ixtisaslı coğrafiya müəllimi üzrə kadrların hazırlanması təşkil edir (2).

Beləliklə, həm gələcək coğrafiya müəllimlərində müasir dövrün tələblərinə uyğun ünsiyyət, idarəetmə, təşkilatçılıq və tədris metodikası istiqamətində, həm yeni pedaqoji texnologiyaları mənimsəməkdə, həm də əldə edilən yeni pedaqoji yeniliklərin, qazanılmış təcrübənin uğurla tətbiqində fənlərin tədrisi metodikasının, o cümlədən “Coğrafiyanın tədrisi metodikası” fənninin mühüm əhəmiyyəti vardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Oqtay Alxasov. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, 368 səh.
2. Seyfullayeva N.S. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı, 2011.
3. Veysova Z. Fəal (İnteraktiv) təlim. Bakı, 2007.
4. <https://president.az/az/articles/view/9779>

AZERBAIJAN TURKISH WITH TURKEY TURKISH LEXICAL WORD GROUPS ANALYSIS METHODS

İlkin Gulusoy

Doç. Dr.

Kafkas Üniversitesi, Türkiye

ilkingulusoy@gmail.com

Giriş

Azerbaycan Türkçesinin sözdizimsel yapısı üzerine Alövset Abdullayev, Yusif Seyidov, Gazanfer Kazimov, Muhtar Hüseyinzade, Zarife Budagova, Gulara Abdullayeva, Buludhan Halilov, Kamal Abdullayev gibi dilbilimcilerin önemli çalışmaları bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinin sözdizimsel yapısı konusunda ise Muharrem Ergin, Leyla Karahan, Haydar Ediskun, Kaya Bilgegil, Tahir Nejat Gencan, Tahsin Banguoğlu, Vecihe Hatipoğlu, Rasim Şimşek, Metin Karaörs, İbrahim Delice, Günay Karaağaç, Caner Kerimoğlu ve Mehmet Özmen gibi araştırmacılar değerli incelemeler yapmışlardır. Bu bilim insanlarının çalışmaları, her iki dilin sözdizimsel özelliklerinin derinlemesine incelenmesine katkı sağlamıştır.

Türkiye’de sözdizimi alanında en fazla benimsenen görüş ve yöntemler, Muharrem Ergin ile Leyla Karahan’ın çalışmalarıyla şekillenmiştir. Benzer şekilde, Azerbaycan’da sözdizimi üzerine yapılan araştırmalarda Alövset Abdullayev, Yusif Seyidov ve Gazanfer Kazimov’un fikirleri ve değerlendirmeleri büyük önem taşımaktadır. Sözdizimi üzerine kaleme alınan hemen her eserde bu üç dilbilimcinin adı sıkça anılmaktadır.

Genel olarak baktığımızda, sözdizimiyle ilgili net tespitler yapmak zor olduğu ve daha detaylı bir araştırma gerektirdiği için Türkçede sözdizimi çalışmalarının eksik kaldığı söylenebilir. Ancak son yıllarda, Türkiye Türkçesi dilbilgisi çalışmalarında sözdizimi ile ilgili yapılan araştırmaların sayısında belirgin bir artış gözlemlenmektedir. Bu artış, dilbilimcilerin sözdizimini dilin yapısal analizlerinde daha fazla önemsemeleri ve bu alandaki karmaşıklıkların daha ayrıntılı şekilde ele alınması gerektiğini fark etmelerinden kaynaklanmaktadır.

Türkiye Türkçesi dilbilgisinde araştırmacıların sözdizimi konularında belirli noktalarda ortak bir görüş birliğine varamamaları, kendi görüşlerini kabul ettirme çabaları ve sınıflandırma ile anlatımda bireysel farklılıkların ortaya çıkması, terim karmaşasına yol açmıştır. Bu durum, aynı kavramların farklı dilbilimciler tarafından çeşitli şekillerde adlandırılmasıyla bazı sorunları gündeme getirmiştir. Özellikle sözdizimsel unsurların adlandırılması sırasında yaşanan bu çeşitlilik, sözdizimi alanında eksikliklere ve belirsizliklere yol açmıştır. Türkiye Türkçesi dilbilgisinde “sözdizimi”, “cümle bilgisi”, “dizimbilim”, “tümce bilgisi” gibi farklı terimler kullanılmıştır. [bkz. 2, 3, 4, 6, 7] Bu terimler arasında “sözdizimi” terimi en çok kabul gören ve yaygın olarak kullanılan terim olmasına rağmen, bu terimin anlamı konusunda henüz tam bir fikir birliğine varılabilmiş değildir. Türkiye Türkçesi dilbilgisinde yaşanan terim kargaşası, Azerbaycan Türkçesi dilbilgisi için geçerli değildir. Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde dikkat çeken ilk özellik, terimlerin genellikle bire indirgenmiş ve genel kabul görmüş olmasıdır.

Bu çalışmada Türkiye Türkçesi sözdizimi ile ilgili konulardan bahsederken Muharrem Ergin ve Leyla Karahan’ın görüşlerine başvurulacaktır. Azerbaycan Türkçesi sözdizimi ile ilgili konuları ele alırken ise Alövset Abdullayev, Yusif Seyidov ve Ağamalı Hasanov’un birlikte kaleme aldıkları Müasir Azerbaycan Dili (Sintaksis) adlı eserindeki görüşlerden ve Gazanfer Kazımov’un aynı isimli çalışmalarındaki değerlendirmelerden yararlanılacaktır.

Kelime gruplarının/sözcük öbeklerinin tanımı ve sınıflandırılması üzerine

Türkiye Türkçesi dilbilgisinde kelime gruplarının sınıflandırılması sırasında hangi ölçütlere dayanarak tanım ve sınıflandırma yapıldığı tartışmalı konulardan biri olup, bu konuda ortak görüş bulunmamaktadır. M. Ergin, “Kelime grubu birden fazla kelimeyi içine alan, yapısında ve manasında bir bütünlük bulunan, dilde bir bütün olarak muamele gören bir dil birliğidir.” - diye tanımlar. M. Ergin’e göre; kelime gruplarına: *tekrarlar, bağlama grubu, sıfat tamlaması, iyelik grubu, aitlik grubu, birleşik isim, birleşik fiil, ünvan grubu, ünlem grubu, sayı grubu, edat grubu, isnat grubu, genitiv, datif, lokatif, ablatif gurupları, fiil grubu, partisip grubu, gerindium grubu, kısaltma grupları, akkuzatif grubu* dahildir. [7, s.374]

L. Karahan, kelime gruplarını: “Bir varlığı, bir kavramı, bir niteliği, bir durumu veya bir hareketi karşılamak üzere, belirli kurallar içinde yan yana gelen sözcükler topluluğu” olarak tanımlar. [8, s.40] L. Karahan’a göre; kelime gruplarına *isim tamlaması, sıfat tamlaması, sıfat-fiil grubu, isim-fiil grubu, zarf-fiil grubu, tekrar grubu, edat grubu, bağlama grubu, unvan grubu, birleşik isim grubu, ünlem grubu, sayı grubu, birleşik fiil, kısaltma grupları* dahildir. [8, s.41]

Haydar Ediskun, kitabında sözdizimine de yer ayırarak cümle ögeleri ve cümle türlerini inceler, ancak sözcük öbeklerine yer vermez. [4] T. N. Gencan Dilbilgisi adlı eserinde cümle konusuna yer verir, fakat sözcük öbeklerini incelemez. [6]

Konunun ele alınış biçimlerinin gözden geçirilmesi ve dilciler arasındaki farklı bakış açılarını belirlemek amacıyla yapılan araştırmalara bakıldığında, araştırmacıların büyük oranda M. Ergin ve L. Karahan’ın tanım ve tasniflerini esas aldıkları görülmektedir.

Azerbaycan Türkçesinin Sözdizimi kitaplarına baktığımızda, sözdiziminin tanımı, sözdiziminin araştırdığı konulardan bahsedildikten sonra, kelime gruplarına geçmeden önce sözcükler arasındaki sözdizimsel ilişkilerden bahsedilmektedir. Aslında bu ilişkiler cümledeki sözcükler ve sözcük öbeklerinin/kelime gruplarının unsurları arasında oluşan bağın adıdır. “Sözcük öbeklerini ve cümleleri oluşturan sözcükler arasında hem anlam ilişkileri, hem de gramatik ilişkiler vardır” [1, s.22].

Bu sözdizimsel ilişkiler, kelime gruplarının sınıflandırılmasında önem arz etmektedir. Zira son çalışmalarda kelime gruplarını sınıflandırırken sözler arasındaki sözdizimsel ilişkiler dikkate alınmaktadır. Sözdizimsel ilişkiler sözcüklerin morfoloji bakımından değişmesi ve gramatik açıdan birleşmesi sonucunda oluşmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde sözler arasındaki sözdizimsel ilişkiler *bağımsızlık ve bağımlılık* ilişkisi diye ikiye ayrılır; kelime gruplarının sınıflandırılması bağımlılık

ilişisinə dayanaraq yapılmaktadır. Unsurlar arasında bağımlılık ilişkisi olmayan kelime grupları sözcük öbeği olarak kabul edilmemektedir. [9, s.17]

Azerbaycan Türkçesinde kelime grupları, serbest (bağımsız) birleşmeler ve sabit birleşmeler (deyimler) olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi, sözdiziminin konusu olarak ele alınırken, sabit birleşmeler (deyimler) ise leksik birleşmeler olarak değerlendirildiğinden dilbilgisinin frazeoloji (deyim bilgisi) bölümünde incelenmektedir.

“Müasir Azərbaycan Dili” (2007) kitabında kelime grupları basit ve karmaşık birleşmeler diye ikiye ayrılır, iki bağımsız sözcüğün yan yana gelmesi ile oluşan birleşmeler basit kelime grupları olarak tanımlanmaktadır. Daha sonra sözcük öbeklerinin üçe ayrıldığı belirtilmektedir: 1. *ismi birleşmeler*; 2. *fiili birleşmeler*; 3. *zarf birleşmeleri*. [1, s.23] Bunlardan ana unsuru adlardan veya adlaşmış herhangi bir sözcükten ibaret olan sözcük öbekleri ismi birleşmeler, ana unsuru fiilimsilerden ibaret olan sözcük öbekleri fiili birleşmeler, ana unsuru zarflardan ibaret olan sözcük öbekleri zarf birleşmeleri adlanmaktadır. [1, s.23]

Azerbaycan Türkçesinde ismi birleşmeler de *iki büyük gruba* ayrılır:

1. Tayini söz birleşmeleri Buraya dahildir: Birinci tür tayini söz birleşmeleri (sıfat tamlamaları), ikinci tür tayini söz birleşmeleri (belirtisiz ad tamlamaları), üçüncü tür tayini söz birleşmeleri (belirtili ad tamlamaları).

2. Tayini söz birleşmelerine dahil olmayan ismi birleşmeler. Bu tür kelime grupları dörde ayrılır. Buraya Türkiye Türkçesinde kısaltma grupları gibi bilinen kelime grupları dahil edilir.

G. Kazımov’a göre de, Azerbaycan Türkçesinde sözcük öbekleri kendi başına anlamı olan iki sözcüğün gramatik açıdan birleşmesinden ortaya çıkan sözcük topluluklarıdır ve öbeği oluşturan ana unsurun türüne göre üçe ayrılırlar: 1. *İsmi birleşmeler*. 2. *Fiili birleşmeler*. 3. *Zarf birleşmeleri*. [9, s.42-67]

G. Kazımov Azerbaycan dilbilgisinde ilk defa olarak farklı bir yöntemle başvurmuş ve kelime gruplarını üç ana guruba ayırdıktan sonra onları unsurları arasındaki ilişkilere göre de sınıflandırmıştır. Yeni tasnife göre ismi birleşmelere: tarafları arasında yaklaşma ilişkisi olan ismi birleşmeler (sıfat tamlamaları), tarafları arasında yanaşma-uzlaşma ilişkisi olan ismi birleşmeler, tarafları arasında yönetme-uzlaşma ilişkisi olan ismi birleşmeler, yönetme ilişkili ismi birleşmeler (bir kısım kısaltma grupları), uzlaşma ilişkili ismi birleşmeler (bir kısım kısaltma grupları); fiili birleşmelere: Tarafları arasında koordinativ ilişki olan fiili birleşmeler, tarafları arasında yaklaşma ilişkisi olan fiili birleşmeler, tarafları arasında yönetme ilişkisi olan fiili birleşmeler; zarf birleşmelerine: tarafları arasında yaklaşma ilişkisi olan fiili birleşmeler, tarafları arasında yönetme ilişkisi olan fiili birleşmeler dahil edilir. Bu tasnifin iyi yönü herhangi bir sözcük öbeğinin dışarıda kalmaması ve mutlaka bu gruplardan birine dahil edilebilmesidir.

Tüm bu bilgiler ışığında, iki dilin dilbilgisi kitaplarında yer alan kelime gruplarına ilişkin tespitlerimiz aşağıdaki gibidir:

Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde kelime gruplarıyla ilgili yaklaşımlar şu şekilde özetlenebilir: Söz birleşmelerinin oluşumunda temel şart, iki kelimenin anlam ve gramer açısından bir araya getirilmesidir. Bu bir araya gelişin yolları Türkiye Türkçesindeki yaklaşımlarla büyük ölçüde benzerlik gösterse de her türlü birleşme söz birleşmesi olarak kabul edilmemektedir; unsurlar arasında mutlaka bir tabiiilik (bağlılık) durumunun bulunması şarttır. Bağlılık durumunu belirleyen temel unsur ise kelime grubunu oluşturan sözcükler arasındaki sözdizimsel ilişkilere. Öte yandan, Türkiye Türkçesi dilbilgisinde kelime grupları, belirli kurallar çerçevesinde yan yana gelen sözcükler topluluğu olarak değerlendirilmekte olup, sözcüğün kendi başına anlamı olup olmadığına bakılmamaktadır. Ayrıca, sözcükler arasındaki sözdizimsel ilişkilere dair herhangi bir vurgu yapılmamaktadır.

Azerbaycan Türkçesi dilbilgisine göre, kelime grupları üçe ayrılmaktadır: isim birleşmeleri, fiil birleşmeleri ve zarf birleşmeleri. Buna karşın, Türkiye Türkçesi dilbilgisinde kelime gruplarının sayısı konusunda ortak bir görüş birliği bulunmamaktadır. Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde kelime

grupları, ana unsurun hangi kelime türüne ait olduğuna göre belirlenirken, Türkiye Türkçesi dilbilgisinde böyle bir kural mevcut değildir ve bazı örneklerin hangi kurala dayanarak verildiği de açıklanmamaktadır.

Türkiye Türkçesi dilbilgisinde, ad tamlamaları, sıfat tamlamaları ve kısaltma grupları ayrı başlıklar altında incelenirken, Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde bu konular “ismi birleşmeler” başlığı altında ele alınmaktadır. Ayrıca, Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil öbekleri hem şekil bilgisi (morfoloji) bölümünde hem de söz dizimi (sentaks) kitaplarının kelime grupları bölümünde incelenirken, Türkiye Türkçesi dilbilgisinde bu tür öbekler genellikle “sözcük öbekleri” başlığı altında incelenmektedir.

Türkiye Türkçesinde bağlama öbekleri, edat öbekleri ve ünlem öbekleri sözdizimsel unsurlar olarak ele alınırken, Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde bu unsurlar sözcük öbekleri arasında değerlendirilmez. Bunun nedeni, bağlaç, edat ve ünlemlerin kendi başına anlam taşımadığı için sözcük öbeği oluşturamayacaklarının kabul edilmesidir. Azerbaycan dilbilimcileri, bu tür unsurları genellikle gramerin şekil bilgisi (morfoloji) bölümünde ele almakta ve söz dizimi kapsamında bu öbeklere fazla yer vermemektedir. Türkiye Türkçesinde unvan öbeği gibi değerlendirilen sözdizimsel unsurlar da Azerbaycan dilbilgisinde sözdizimi konuları içinde incelenir ancak kelime grubu olarak kabul edilmez.

Azerbaycan dilbilgisinde, birleşik isimler ve birleşik fiiller bir sözcük öbeği olarak kabul edilmediği için kelime grupları bölümünde bunlara yer verilmez; bu konular gramer kitaplarının şekil bilgisi (morfoloji) bölümünde incelenir. Türkiye Türkçesi dilbilgisinde, tekrarlar da gramerlerin sözdizimi (sentaks) bölümünde detaylı olarak incelenirken, Azerbaycan dilbilimcileri bu öbeklere eserlerinin şekil bilgisi bölümünde veya isim, sıfat ve zarfların yapısı bağlamında yer verirler. Bu nedenle, Türkiye Türkçesinde tekrar gruplarına giren sözcükler, Azerbaycan Türkçesinde *goşa* (çift) *sözcükler* ya da *birleşik sözcükler* başlığı altında incelenmektedir.

Sonuç

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi dilbilgisi kitaplarının yabancı dilbilgisi kitaplarından etkilendiği göz ardı edilemez. Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinin yazımında Rusça dilbilgisi kitaplarının etkisi olduğu kadar, Türkiye Türkçesi dilbilgisi kitaplarının yazımında da Batı ülkelerinin etkisi söz konusudur. Ancak, Türk dillerinin yapısal özelliklerinin bu dillerden farklı olması, dilbilgisinin yazımında ciddi sorunlara yol açmaktadır. Bunun yanı sıra, Azerbaycan Türkçesi sözdizimi kitaplarından farklı olarak, Türkiye Türkçesi sözdizimi çalışmalarında terminoloji ortaklığının bulunmaması, aynı kavramların farklı şekilde adlandırılması, sözdizimsel kuralların veya unsurlarının belirlenmesinde farklı özelliklerin tespit edilmesi, sınıflandırmalarda doğru yöntem bulma sorunu yaşandığı görülmektedir. Türkiye Türkçesinin sözdizimiyle ilgili eksiklikleri gidermek için öncelikle farklı sözdizimsel unsurların adlandırılmasındaki karışıklığın ortadan kaldırılması, şekil bilgisi kitaplarının da yeniden ele alınması ve hangi konunun hangi bölümde incelenmesi gerektiğinin kesinleşmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak, her iki dil Oğuz grubu Türk dillerine dâhil olduğu için, gramer kitapları yazılırken bu durum göz önünde bulundurulmalı, ortak terminolojiye dikkat edilmeli ve kelime gruplarının sınıflandırılması sırasında da bu husus dikkate alınmalıdır.

Kaynaklar

1. Abdullayev A., Seyidov Y., A. Hasanov. Müasir Azərbaycan Dili, IV hisse, sintaksis, Bakü, 2007.
2. Aksan, D. Her Yönüyle Dil, TDK Yay., Ankara, 1980.
3. Banguoğlu, T. Türkçenin Grameri, Baha Mat. İstanbul, 1984.
4. Dizdaroğlu, H. Tümcebilgisi, TDK yay., Ankara, 1976.
5. Ediskun, H. Türk Dilbilgisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999
6. Eker, S. Çağdaş Türk Dili, 8. Baskı, Grafiker Yay., Ankara, 2013

7. Ergin, M. Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları, 2013.
8. Karahan, L. Türkçede Söz Dizimi, 19. Baskı, Ankara, 2013
9. Kazımov, G. Müasir Azərbaycan Dili, Bakü, 2007

TƏLƏBƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA FƏAL TƏLİM METODUNUN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

İlqar Seyfəddin oğlu Səfərli
pedaqoji elmlər namizədi, dosent
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ilqar.safarli@sdu.edu.az

Müstəqillik illərində ölkəmizin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatında baş verən çox ciddi dəyişikliklər, toplumun gələcəyə fəaliyyət hədəflərinin yenidən müəyyənləşdirilməsi təhsilin məqsəd və vəzifələrinə tamamilə yeni baxış tələb edir. Çünki təhsilin məzmunu və təlim metodları dövrün tələbinə uyğun olmadıqda onun səviyyəsinin aşağı düşməsi qarşısını almaz prosesə çevrilir. Qloballaşma şəraitində dünyada gedən dəyişikliklər ictimai fəaliyyətin bütün sahələrində olduğu kimi təhsil sahəsində də mühüm islahatların aparılmasını tələb edir. Müasir dövrdə biliyə münasibət tamamilə dəyişib. Çünki yaşadığımız yüksək texnologiyalar dövründə biliklər sürətlə köhnəlir, bacarıq və dəyərlər isə öz əhəmiyyətini uzun illər boyu saxlayır. İndi biliklərdən istifadə etməyə - onun tətbiqinə daha çox önəm verilir, nəinki onları nümayiş etdirməyə. Ona görə də tələbələr ali təhsil aldıqları müddətdə daha çox gündəlik həyatda qarşılaşdıqları problemləri həll etmədə, məsələlərə analitik yanaşmada, yaradıcı düşünmədə yiyələndikləri biliklərdən istifadə bacarıqlarına yiyələnməlidirlər. Xüsusən də bu sahədə məsuliyyət ali məktəblərin üzərinə düşür. Müasir cəmiyyətdə ali təhsilin əsas vəzifələrinə tələbələrə elmə əsaslanan bilik, bacarıq və vərdislər aşılamaq, onların əqli və mənəvi keyfiyyətlərini maksimum inkişaf etdirmək, dünyagörüşünü formalaşdırmaq, müstəqil olaraq müxtəlif mənbələrdən biliklər əldə etmək bacarığı mənimsətmək kimi şərtlər daxildir. Ali məktəbdə tələbələr elm sahələri haqqında informasiyaları müəyyən bir səviyyədə də olsa əldə edirlər. Həqiqətən də, düzgün qeyd olunur ki, ali məktəb əsaslı təlimin və hərtərəfli inkişaf etmiş tələbə şəxsiyyətinin təməlini qoyur.

Cəmiyyətimizdə gedən dəyişikliklərlə əlaqədar yeni formalaşan nəsil 20-30 il bundan əvvəlki kimi deyil: onların informasiya dolğunluğu daha genişdir; yeni biliklər və məlumatlar əldə etmək sahəsindəki tələbləri və bu tələbləri həyata keçirmək imkanları daha yüksək səviyyədədir. Bütün bu proseslərlə uzlaşmaq, qlobal informasiya məkanında tələbələrə həyata hazırlamaq, cəmiyyətin digər sahələrində aparılan islahatların tələb etdiyi kimi ali məktəblərdə də təlimin təşkili formalarında, məzmununda, metodlarında dəyişikliklər edilməsi prosesini sürətləndirir. Təhsildə gedən inkişaf müəllim fəaliyyətinin də mürəkkəbləşməsinə və inkişaf etməsinə tələb edir: təlimin məzmunu dəyişir, yeni metodlar yaranır, yeni pedaqoji texnologiyalar işlənib hazırlanır, müəllimin peşəkarlıq fəaliyyətinə tələblər artır.

İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil təcrübələri göstərir ki, çağdaş insan yetişdirmənin ən doğru yolu, tələbəni auditoriyada təlimin obyektinə kimi yox, subyektinə kimi qəbul edən tələbəyönümlü fəal təlim metodlarından və integrativ fənlərdən bəhrələnməkdir. Pedaqoji prosesi tələbə şəxsiyyətinin inkişafına yönəltmək, onların zehni bacarıq və yaradıcılıq qabiliyyətini pedaqoji təsir obyektindən fəal təlim-tərbiyə subyektinə çevirmək müasir təhsilin qarşısında qoyulan tələblərdəndir. Ənənəvi təlim sistemindən fərqli olaraq artıq təlim prosesində iştirak edən hər iki tərəfin (müəllim-tələbənin və ya öyrədən-öyrənənin) bərabər hüquqlu subyekt kimi fəaliyyəti təmin edilməli, dərslər zamanı tələbələrin fəal, müstəqil yaradıcılığının inkişafına şərait yaradılmalıdır.

Universitet yalnız elmi biliklər verməklə kifayətlənməməli, həm də biliklərə əsaslanaraq müstəqil nəticə çıxarmaq bacarığı da aşılmalıdır. Təlim prosesində tələbələr inkişaf etdirmək üçün dərs “əşitmək – yadda saxlamaq – təkrar etmək” sxemi ilə deyil, “müqayisə etmə - həll etmə - sübut etmə” metodu ilə aparılmalıdır. Tələbələr dərs zamanı bir-birinə və müəllimə problemin həllinə istiqamətlənən müxtəlif tipli suallar verməli, əldə olunan hər bir informasiya tələbənin təfəkkürünü inkişaf etdirməli, onu fəallaşdırmalıdır. Müstəqil fəaliyyət prosesində tələbələr sərbəst düşünür, ətraf aləmdə baş verən hadisələri düzgün təhlil etməyə çalışırlar. Auditoriyada “Biz bu mövzu haqqında nə bilirik?”, “Haradan bu bizə məlumdur?”, “Niyə bu belədir?”, “Bunu necə sübut etmək olar?”, “Fikrinizi necə əsaslandırma bilərsiniz?” və s. kimi suallar tez-tez işlədilməlidir. Ənənəvi təlim zamanı mətnlər üzrə qoyulan suallar məhdud çərçivədə olduğundan tələbələr onu konkret olaraq cavablandırır, hadisənin ətraflı təhlilindən, onun səbəblərini izah etməkdən, müstəqil fikir söyləməkdən uzaqlaşdırılır.

Hazırda pedaqoji prosesdə tətbiq edilən yeni texnologiya fəal təlimə əsaslanır. Təlimdə problemin qoyulması prinsipi təlim prosesini araşdırma, mənimsəmə və yaradıcı təfəkkürün inkişaf prosesi ilə birləşdirir. Problemlə situasiya zamanı tələbənin təfəkkür qabiliyyətinin, problemə məntiqi, yaradıcı, tənqidi yanaşmaq kimi keyfiyyətlərin dinamik inkişafı üçün şərait yaranır. Tələbənin müzakirə olunan hər hansı problemə bağlı subyektiv mülahizə irəli sürməsi, pedaqoji prosesdə demokratikləşmə, fərdiləşdirmə, diferensiallaşdırma, humanistləşdirmə kimi prinsiplərin həyata keçirilməsi fəal təlimin başlıca xüsusiyyətidir. Bu zaman tələbənin öz yaradıcılığını daha geniş şəkildə nümayiş etdirmək imkanı yaranır. Ənənəvi təlim tələbənin yaradıcılıq qabiliyyətini, problemə bağlı münasibətini ifadə etmək imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Tələbələrdə cəmiyyətdə baş verən hadisələri izah etmək, öz şəxsi nöqteyi-nəzərindən baxaraq qiymətləndirmək bacarığı aşılamaq lazımdır. Problemlə situasiyanın yaradılması, faktların ziddiyyətliyi, müxtəlif baxışlar, tələbələrin müzakirəyə cəlb olunması təfəkkürü inkişaf etdirir, hadisələrin əsaslarını açmağa cəlb edir, baxışlarını müdafiə etməyə və əsaslandırmağa kömək edir. Ənənəvi təlim prosesində müəllim nəzəriyyəni hazır şəkildə tələbələrə çatdırırdı. Fəal təlimə əsaslanan təlimdə isə o, tələbələrə qarşıya qoyulan problemin ziddiyətli tərəfləri ilə tanış edir, onları problemin həlli yollarını müstəqil olaraq tapmağa yönəldir, problemə əlaqədar müxtəlif baxışları şərh edir. Fəal təlim prosesi ənənəvi təlimdən fərqli olaraq hər hansı mövzunun tədrisi zamanı problemin birbaşa əlaqədə olduğu istiqamətlərdə deyil, həm də elmin və cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə nüfuz etməyə tələbələrə imkan verir, bu da onların dünyagörüşünün və bilik mənbələrinin genişlənməsi, hərtərəfli bilik qazanmalarına şərait yaradır. Problemin müzakirəsi prosesində tələbələr qarşıya çıxan məsələlərə müxtəlif istiqamətlərdə baxır, müqayisələr və ümumiləşdirmələr aparır, alınan nəticələri və faktları müəyyənləşdirirlər. Bu zaman təlim prosesində tələbələrdə hadisələri daha düzgün qiymətləndirmək, fikrini dəlillərlə isbat etmək, mübahisə zamanı səhv və düz məsələləri araşdırmaq və əsaslandırmaq, düzgün olanı seçmək kimi əqli keyfiyyətlər özünü göstərir. L.V.Zankov belə hesab edir ki, əgər məktəb uşaqların ətraf aləm haqqında daha çox şey öyrənmək cəhdinə cavab vermirsə, deməli, müəllim onların qarşısında vəzifəsini yerinə yetirməyib.

Fəal təlim ölkəmizin təhsil sistemində son illərdə tətbiq olunmasına baxmayaraq qədim və zəngin tarixə malikdir. Demək olar ki, bütün dövrlərdə pedaqoq və psixoloqlar öz əsərlərində təhsil prosesində fəal təlim, evristik metodla tədris məsələlərinə geniş yer vermişlər. Təlim prosesini evristik metodla söhbətlər əsasında quran qədim yunan filosofu Sokratı (b.e.ə. 469-399) fəal təlim metodunun ilk yaradıcılarından hesab etmək olar. Təlimdə evristik söhbətlər dedikdə problemin həllinə yönəldilən kollektiv fikir mübadiləsi başa düşülür. Hələ intibah dövrünün yazıçı və filosoflarının əsərlərində təlimdə problem situasiyadan istifadə edilməsinin ayrı-ayrı aspektlərinə rast gəlmək olar. XX əsrdə fəal təlim konsepsiyası amerikan psixoloqu və pedaqoqu Con Duyaya (1859-1952) məxsusdur. Onun pedaqoji nəzəriyyəsi “instrumental pedaqogika” və ya “fəaliyyət yolu ilə təlim” adlanır. Bu təlim konsepsiyası özündə tələbənin şəxsi tədqiqatı nəticəsində müxtəlif nümunə və sxemlərə əsasən, müqayisəli suallara cavab tapmaq yolu ilə bilik və bacarıqları müstəqil olaraq

əldə etmək kimi xüsusiyyətləri birləşdirir. Fəal təlim metodu da təhsildə istifadə edilən digər üsullar kimi tələbələrdə bilik, bacarıq və vərdislər formalaşdırmaq, onların təlim və təhsilində, şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafında yüksək səviyyəyə nail olmaq, tələbələrin intellekt səviyyəsini, dünyagörüşünü, idrak prosesini və yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirməkdir.

Bu baxımdan məşğələ və seminar dərslərində hər bir mövzunu keçərkən müəllim tələbələrə mövzu ətrafında əlavə məlumatlar toplamağı tapşırır. Dərs prosesində tələbələr auditoriyanı topladıqları materiallarla tanış edirlər. Bu isə tələbələrdə bir-birilə informasiya mübadiləsi imkanı yaradır, ziddiyətli məsələlərdə öz fikrini faktlara əsaslanaraq sübut etmək kimi keyfiyyətlər formalaşdırır, onların informasiya mənbəyini daha da genişləndirir, həm də dərslər daha da maraqlı keçməsinə şərait yaratmış olur. Beləliklə, məzmun get-gedə yeni məlumatlarla, bağlılıqlarla və asılılıqlarla zənginləşərək daha maraqlı hala gəlir. Bu formanın üstün xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, tələbələr başlanğıc problemi diqqətdən qaçırmadan onunla bağlı olan bilgilərini daha da genişləndirir və dərinləşdirirlər.

Müəllimin pedaqoji bilik və təcrübəsi, ustalıq, mənəvi siması ölkədə təhsil sistemini təcəssüm etdirən vasitələrdəndir. Təlim prosesində müasir metodlardan istifadə birbaşa müəllimin üzərinə düşür. Fəal təlim prosesinin idarə olunması müəllimdən tələbələrə qarşı diferensial və fərdi yanaşma üsullarından istifadə etmək tələb edir. Problemin həllində müəllim və tələbə bərabərhüquqlu tərəfdaşlar kimi iştirak edir. Müəllim problemin həllinə yönəldilən suallar verir, tələbələrin təfəkkürünü müəyyən məcraya yönəldir, onları informasiya mənbəyi ilə tanış edir, problemin həlli prosesini idarə edir. Müəllim dərs müddətində öyrədilən mövzuya müfəfiq olaraq öz xüsusiyyətlərinə, qeyri-adiliyinə və gözlənilməzliyinə görə tələbələrin diqqətini cəlb edən, onlarda maraq oyadan sxemlər, əyani vəsaitlərdən nümunələr verməklə tədris prosesinin daha canlı keçməsinə, tələbələrin aktiv fəaliyyət göstərməsinə nail ola bilər.

Alman pedaqoqu A.Disterverqin bu aforizmini fəal təlimin əsas açarı kimi qiymətləndirmək olar: “Pis müəllim həqiqəti təqdim edir, yaxşı müəllim isə onu tapmağı öyrədir”.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. ABŞ departamenti. Gələcək fəaliyyət: XXI əsrdə fəaliyyətin inkişaf dinamikası və çətinlikləri, 1999.
2. M.İ.İlyasov. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Monoqrafiya. Bakı: “Elm və təhsil”, 2018.
3. Moss D. Project-based learning and assessment: A resource manual for teachers. Arlington, VA: The Arlington Education and Employment Program (AEEP), 1998.

EKOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİNDƏ DİALOQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ROLU

Leyla Nəsim qızı Allahverdiyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sumqayıt Dövlət Universiteti

allahverdiyeva.lela82@gmail.com

Müasir dövrümüzün son onilliklərində iqlim dəyişikliyi, meşələrin kəsilməsi, biomüxtəlifliyin itirilməsi və çirklənmə kimi ekoloji problemlər artaraq qlobal təşkilatlardan təcili və kollektiv tədbirlər tələb edir. Bu məsələlərin həlli yalnız texnoloji çağırışlar və ya siyasi dəyişikliklərdən daha çox dialoq mədəniyyətinin formalaşdırılmasını tələb edir. Açıq və konstruktiv fikir mübadiləsi kimi dərk olunan dialoq mədəniyyəti mürəkkəb ekoloji problemlərin həllində qlobal əməkdaşlığın, qarşılıqlı anlaşmanın və müasir innovasiyaların təşviq edilməsi üçün mühüm mexanizm rolunu

oynayır. Burada dialoq mədəniyyətinin ekoloji problemlərin həllində necə bir vasitə ola biləcəyi, eləcə də onun davamlı və effektiv həllərin tapılmasına necə töhfə verə biləcəyi araşdırılmışdır.

Ekoloji problemlərin həllində dialoqun önəmi

Ətraf mühitlə bağlı problemlər mahiyyət etibarilə mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Çox vaxt ziddiyyətli maraqları, perspektivlər və dəyərləri özündə ehtiva edə bilər. Məsələn, iqlim dəyişikliyi qlobal hava modellərinə təsir göstərə bilər, lakin onun təsirləri müxtəlif regionlarda fərqli şəkildə hiss olunur və həllər iqtisadi inkişaf və ətraf mühitin qorunmasını tələb edə bilər. Bu cür ssenarilərdə dialoq mədəniyyəti olduqca vacibdir. Çünki o, bütün maraqlı tərəflər – hökumətlər, iş adamları, elm adamları, yerli icmalar və digər fəallar üçün bir araya gəlmək, narahatlıqlarını ifadə etmək və ümumi zəmin üzərində əməkdaşlıq etmək üçün vahid platforma yaradır.

Hazırda Azərbaycanda keçirilən, yəni, 2024-cü ilin 11-22 noyabr tarixlərində ölkəmizdə BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransı (COP) işini davam etdirir. COP29 konfransı çərçivəsində Bakı şəhərinə gələn on minlərlə xarici qonağın ən yüksək səviyyədə və qonaqpərvərçəsinə qarşılanmasının və eləcə də, onlarla düzgün kommunikasiyanın qurulmasının təmin olunması məqsədilə xüsusi fəaliyyət planı aylar öncədən hazırlanmışdır. Bu baxımdan COP29 Azərbaycan Əməliyyat Şirkəti daha bir uğurlu layihəyə start verərək ekoloji maarifləndirmə sahəsində gənclərin fəal iştirakının təmin edilməsi məqsədilə COP29 Akademiyası fəaliyyətə başladı. Onun yaradılmasında əsas məqsəd ekologiya və dayanıqlılıq sahəsində peşəkar səriştə, dərin bilik və bacarıq sərgiləyən, yüksək kommunikativ bacarığını liderlik qabiliyyəti ilə birləşdirən universitet məzunlarını tanımaq, onları dəstəkləmək və beləliklə, ətraf mühitin qorunması istiqamətinə müəyyən töhfələr verməkdir.

Bu proqram iştirakçılara mentorluq, davamlı peşəkar inkişaf və özünü inkişaf üçün imkanları təklif etməklə iştirakçıların dayanıqlılıq sahəsində biliklərə yiyələnməsi, bu biliklərin həmyaşıdları, ailələri və ictimaiyyət ilə paylaşmaları üçün bir platforma rolunu oynayacaq.

İstənilən ixtisas sahəsi üzrə məzunların müraciətlərini qəbul edəcək Akademiya qeydiyyatdan keçən gənclər üçün ünsiyyət, layihələrin idarəedilməsi, peşəkar davranış kodeksi və s. kimi yumşaq bacarıqlara yiyələnmək üçün müvafiq mütəxəssislərin iştirakı ilə seminarlara qatılma imkanı yaradacaq. COP29 Akademiyasının iştirakçıları Əməliyyat Şirkəti tərəfindən işlə təmin edilərək COP29 tədbirinin təşkilinə işçi heyətinin üzvü qismində töhfə verməyə cəlb ediləcəklər.

Dialoq mədəniyyəti bilik və təcrübə mübadiləsini asanlaşdırır, həll yollarının geniş perspektivlərə əsaslanmasını təmin edir. Bu, ekoloji problemlərin təzahür etdiyi müxtəlif mədəni, sosial və iqtisadi kontekstləri nəzərdən keçirərkən xüsusilə vacibdir. Dialoqa qoşulmaqla insanlar anlaşımadakı boşluqları aradan qaldıra bilərlər ki, bu da tez-tez etimad yaratmaq və əməkdaşlığı təşviq etmək üçün ilk addımdır.

Dialoq mədəniyyəti insanların qarşılıqlı hörmət və anlaşma əsasında fikir mübadiləsi apardığı bir ünsiyyət formasıdır. Onun ən vacib xüsusiyyətlərindən biri dinləmə bacarığıdır. Qarşı tərəfin nitqini diqqət və hörmətlə sona qədər dinləməyi nəzərdə tutan vacib bacarıqdır. O eyni zamanda mədəni və mənəvi dəyərlərə əsaslanan vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı vasitəsilə yüksəlir. Bu mənada ekologiya və dialoq mədəniyyəti bir-biri ilə sıx bağlıdır. Ekologiyanın qorunması istiqamətində olan istənilən tapşırıqları, təlimatları, əməlləri diqqətlə dinləmək və sonda sual doğuran məsələlər haqqında fikir mübadiləsi aparmaq təbii ki, dialoji nitq formasında həyata keçirilir və prosesin ilkin, vacib mərhələlərindən hesab olunur.

Dialoq mədəniyyəti özünü dialoji nitqdə əks etdirir. Dialoji nitq fəaliyyətin bir forması olub, əsasən iki və daha çox insanın iştirakı ilə baş verən, hər hansı bir hadisə, situasiya, şərait və zamanda ardıcıl qurulan, canlı danışiq, ünsiyyətdir. Burada fikri ifadə edən, hadisəni danışan şəxs əvvəlcə daxili, daha sonra isə xarici nitqdən istifadə edir. Məlumatı qəbul edən şəxs isə öncə dinləyir, sonra düşünür, təhlil edir və beləliklə, daxili nitqdən xarici nitqə keçərək müsahibinə düzgün cavab verir. Dialoji nitqdə anlama, dərk etmə, qavrama mütləq hesab olunur. Həmçinin, dialoji nitqin daha bir

xüsusiyyəti də onun müəyyən bir situasiya, şərait, obyektə əlaqəli olmasıdır. Belə ki, söhbətin obyektə dəyişərsə, dialoqun istiqaməti və xüsusiyyəti də dəyişə bilər.

Yalnız ekoloji mövzuda deyil, istənilən mövzulu dialoqların özünəməxsus ardıcılığı, axarlılığı mövcuddur. Bu mənada dialoqu fərqli insanların qısa çıxışlarının növbələşməsi adlandıranlar haqlıdırlar: “Dialoji nitq fəaliyyət və passivliyin bir iştirakçıdan digərinə keçdiyi qarşılıqlı (əksər hallarda ikitərəfli) bir ünsiyyətdir, əsas odur ki, ifadələr əvvəlki həmsöhbətlər tərəfindən stimullaşdırılıb, onlara reaksiya kimi çıxış edir. Dialoq nitq üçün ən əlverişlisi, təmasın qeyri-rəsmi və qeyri-aşkarlığı, onun şifahi və qeyri-rəsmi danışq xarakteri, danışanların mənəvi bərabərliyi atmosferidir. Dialoq üçün fərqli insanların qısa çıxışlarının növbələşməsi xarakterikdir” [2, s.133]

Sitatda da qeyd olunduğu kimi, fərqli insanların növbələşən çıxışlarını özündə cəmləşdirən dialoji nitq üz-üzə söhbət şəklində qurulmaya da bilər. Vizual təmas olmadan da dialoqlar qurula bilər. Bura telefon danışqları, internet üzərindən olan rabitə - virtual danışqlar, yazışmalar, məktublaşma və s. daxildir. Bu mənada dialoqun iki növü – onlayn və oflayn növləri fərqləndirilir.

Bundan başqa dialoqlar həcminə görə makro və mikro növlərinə bölünür. Ətraf mühitin mühafizəsi məqsədi ilə qurulmuş dialoqlar mikro-dialoq nümunələridir. Makro-dialoqlara isə əsasən şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində rast gəlmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 278 s.
2. Eminli B.İ., Paşayeva G.B. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Dərs vəsaiti. SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2021, 368 s.
3. Fətəliyeva V. Ana dilində ünsiyyət. Bakı, 2019, 73 s.
4. Yusifov M. Nitq mədəniyyəti. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 432 s.
5. <https://cop29.az/az/sustainability/community-projects/cop29-presidency-launches-cop29-academy>

NÜVƏ CÜMLƏ SADƏ CÜMLƏNİN NÖVÜ KİMİ

İradə Nadir qızı Sərdarova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti

irade.nadir@yahoo.com

İstənilən dildə ünsiyyət qurmaq üçün cümləyə ehtiyac vardır. Cümlələr sadə, mürəkkəb və s. formada olur. Sadə cümlənin mətn daxilindəki (yaxud diskurs) funksiyaları sadə hesab olunmur. Sadə cümlənin funksiyaları olduqca çoxdur.

Sadə cümlənin tərifini belə vermək olar ki, *bir müstəqil bənddən ibarət olan və heç bir asılı bəndi olmayan cümlə*. Məsələn, *The child screamed (Uşağ qışqırdı)*. Bu cümlədə iki üzv var: mübtəda və xəbər. Nitq hissələrindən isə bu cümlədə isim, feil və artıqlı işlədilib. Digər nümunə: *A large yellow dog bounded across the yard (Həyətdən iri sarı it keçdi)*. Göründüyü kimi, bu cümlə əvvəlki cümlədən bir qədər genişdir. Cümlədə mübtəda və xəbərdən əlavə, digər üzvlərdə var: təyin, zərflilik. Morfoloji cəhətdən də bu cümlənin əhatə dairəsi genişdir. Cümlədə mübtədanın aktanlarının və xəbərin aktanlarının olmasını görmək olur.

Qrammatikada cümlə tam fikri ifadə edən sözlər qrupu kimi müəyyən edilir. Əksər sadə cümlələr iki hissədən ibarət olur:

Mübtəda - sadə mübtəda (isim və ya əvəzlilik) və hər hansı əlaqəli aktanları ehtiva edir;

Xəbər: əsas feili və istənilən köməkçi feilləri, feilin aktanlarını ehtiva edir [3].

Bildirək ki, sadə cümlədə işlədilən mübtəda və xəbər mürəkkəb formada da ola bilər.

Sadə cümlə cümlənin ən əsas formasıdır, yəni əsas hissəsi hesab edilir. O, bir müstəqil cümlədən (mübtəda və xəbərdən) ibarətdir və ondan asılı olub budaq cümlə olmur.

İngilis dilində dörd əsas cümlə quruluşu vardır:

- 1) Sadə cümlə;
- 2) Mürəkkəb cümlə;
- 3) Tabesiz mürəkkəb cümlə;
- 4) Tabeli mürəkkəb cümlə [4, s. 361].

Nümunələrə baxaq:

1) *I purchased a tour guide and a travel journal at the bookstore* (Kitab mağazasından bir tur bələdçi kitabı və səyahət jurnalı aldım).

2) *I purchased a tour guide and a travel journal, but the bookstore was out of maps* (Mən bir tur bələdçisi kitabı və səyahət jurnalı aldım, lakin kitab mağazasında xəritə yox idi).

3) *Because I was planning to visit Tokyo, I purchased a tour guide and a travel journal* (Tokioya getməyi planlaşdırdığım üçün bir bələdçi və səyahət jurnalı aldım).

4) *While Mary waited, I purchased a tour guide and a travel journal at the bookstore, and then the two of us went to dinner* (Məryəm gözləyərkən mən kitab mağazasından bir bələdçi kitabı və səyahət jurnalı aldım, sonra ikimiz bərabər şam yeməyinə getdik).

İngilis dilində sadə cümlənin bir neçə fərqli strukturu ola bilər:

- a) Tək mübtəda və tək feil (xəbər);
- b) Tək mübtəda və mürəkkəb feillər (xəbər);
- c) Mürəkkəb mübtəda və tək feil;
- d) Mürəkkəb mübtəda və mürəkkəb feillər (xəbər);

Bir müstəqil cümlə sadə cümlə hesab olunur.

Sadə cümlə: tək mübtəda və tək feil (xəbər):

The car sped past (Maşın sürətlə ötüüb keçdi).

Car – mübtəda; *sped* – xəbər;

Carol drove quickly to the park (Kerol maşını sürətlə parka tərəf sürdü).

Carol – mübtəda; *drove* – xəbər; *quickly* – ətraf;

Bu nümunədə feilin aktantı var, yəni feilin yanında onun təyinedicisi (hərəkətin tərzini göstərən) olan *quickly* zərfi işlədilir.

R.Nordquist sadə cümləni belə izah edir: “Yazıçılar və oxucular üçün sadə cümlə dilin əsas tikinti blokudur. Adından da göründüyü kimi, sadə cümlə adətən çox qısa olur, bəzən yalnız mübtəda və xəbərdən ibarət olur” [4].

İngilis dilinin qrammatikasında sadə cümlənin tərfi ilə bağlı çox fikirlər var. İngilis qrammatikasında sadə cümlə yalnız bir müstəqil cümlədən ibarət olan cümlədir. Sadə cümlədə tabe cümlələr olmasa da, onlar heç də həmişə qısa deyildir. Sadə cümlədə çox vaxt aktantlar olur.

O.Musayev cümlənin xüsusiyyətlərini belə izah edir: “Cümlə bitmiş bir fikri ifadədir; cümlə müəyyən sintaktik struktura malik olur; cümlə xüsusi intonasiyaya malik olur; cümlə modallığı ifadə edir” [5, s. 362]. O.Musayev sadə cümləni isə belə ifadə edir: “Sadə cümlə bir fikri ifadədir”.

A.Hüseynov sadə cümlənin iki prinsip üzrə təsnif olunmasını yazır: 1) “Məqsəd və intonasiyaya görə; 2) quruluşuna görə [2, s. 241].

Sadə cümlənin adətən üç növü qeyd edilir: nəqli cümlə, sual cümləsi və əmr cümləsi.

Sadə cümlənin qurulması ilə bağlı bəzi nümunələri nəzərdən keçirək.

- 1) Mübtəda və xəbər:

I (subject) am running (verb) (Mən qaçıram).

Tom (subject) loves (verb) potatoes (Tom kartofu sevir).

My mother (subject) is a teacher (verb) (Anam müəllimdir).

Sadə cümlədə də mürəkkəb cümlədə olduğu kimi, sifət və zərf ola bilər. Məsələn:

He can follow that path and see the waterfall (O, həmin yolla gedib şalaləni görə bilər).

You and your friends can see the waterfall from the trail (Siz və dostlarınız cığırdan şlaləni görə bilərsiniz).

I was wearing my navy linen suit, a crisp white shirt, a red tie, and black loafers (Əynimdə sürməyi kətan kostyum, xırtıldayan ağ köynək, qırmızı qalstuk və qara dəri ayaqqıları vardı).

Sadə cümlələr bəzən ayırıcı üslub kimi tanınan ədəbi üslubda mühüm rol oynayır, burada yazıçı vurğulamaq üçün bir sıra qısa, balanslı cümlələrdən istifadə edir. Çox vaxt müxtəliflik üçün mürəkkəb və ya mürəkkəb cümlələr əlavə edilə bilər. Bu da sadə cümlənin vacibliyini sübut edir. Məsələn, bədii ədəbiyyat götürdüyümüz bir nümunəyə baxaq:

The house stood alone on a hill. You could not miss it. Broken glass hung from every window. It was a sorry sight (Ev tək bir təpənin üstündə idi. Sən onu əldən verə bilməzdin. Hər pəncərədən sınıq şüşələr asılıb. Bu təəssüfedicə mənzərə idi).

Sadə cümlənin maraqlı tərəflərindən biri onun “kernel sentences” (nüvə cümlə) kimi fəaliyyət göstərməsidir.

Transformasional qrammatikada *kernel sentence* (“nüvə cümlə”) yalnız bir feillə yazılan sadə nəqli cümlə kimi qəbul edilir. Bu tərkibli cümlələr adətən həmişə məlum növdə və təsdiq formada olur.

Beləliklə, sadə cümlənin ən əsas xüsusiyyətlərindən biri onun nüvə cümlə (kernel sentence) kimi fəaliyyət göstərməsidir. Bu cür cümlələrdə yalnız feil olur və onlarda təsviretmə əks olunmur və onlar həmişə təsdiq formada işlədilir.

Nüvə cümlə: He opened the door (O, qapını açdı).

Nüvə olmayan sadə cümlə: He did not open the door (O, qapını açmadı).

Ş.Moitra yazır: “Nüvə cümləsində təsvir, istək və s. əks olunmur. Bu cür cümlələr əsasən indikativ xəbər şəklini əks etdirir. Nüvə cümlələri əsasən məlum növdə olur. Nüvə cümlələrindəki mənə əsasən pozitivlik daşıyır, yəni onlarda inkarlıq ifadə olunmur [7, s. 90].

Nüvə cümlələrə nümunələr:

1) *She opened the window.*

2) *Shelia plays the piano.*

3) *I wrote an article.*

4) *He laughed.*

5) *They rented a van*

6) *The woman was angry.*

7) *The man stood there.*

8) *The story is interesting.*

9) *The dog ran.*

10) *The girls are washing dishes in the kitchen.*

Göründüyü kimi, bütün cümlələr məlum növdədir və hamısı təsdiq formada işlədilir.

M.P.Sinha nüvə cümlələrini belə ifadə edir: “*Hətta cerund, yaxud məsdər, feili sifət olan cümlələr belə nüvə cümlələri hesab olunmur*” [8, s. 56]. Biz bu fikirdən belə qənaətə gəlirik ki, feili şəxssiz formaları nüvə cümlələri kimi qəbul edilə bilməz. Yuxarıda da yazdığımız kimi, ancaq feilin indikativ şəkli nüvə cümlələri kimi qəbul edilə bilər. Nümunələrə baxaq:

Going to the cinema made him happy (cerund mübtəda funksiyasında).

Bəzən bir sadə cümlədən iki nüvə cümlə yaratmaq olur. Məsələn:

This is a white car:

This is a car. // The car is white.

I saw them crossing the river:

I saw them. // They were crossing the river.

I want to go:

I want. // I go.

N.Xomski nüvə cümlələri barədə belə yazır: “Dilin hər bir cümləsi ya nüvəyə aid olacaq, ya da bir və ya daha çox çevrilmə ardıcılığı ilə bir və ya bir neçə nüvə cümləsinin altında yatan sətirlərdən əldə olunacaqdır” [1, s. 44].

Cümləni başa düşmək üçün onun mənşəyini (daha doğrusu, bu nüvə cümlələrinin altında yatan son sətirləri) və bu elementar komponentlərin hər birinin fraza quruluşunu, eləcə də transformasiya inkişaf tarixini bilmək lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Chomsky N. Syntactic Structures. Walter de Gruyter, 2002, 117 p.
2. Hüseynov A. İngilis dilinin qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Bakı: Mütərcim, 2015, 376 s.
3. <https://study.com/academy/lesson/what-are-simple-sentences-examples-lesson-quiz.html#:~:text=The%20simple%20sentence%20definition%20is,dog%20bounded%20across%20the%20yard.>
4. <https://www.thoughtco.com/simple-sentence-english-grammar-1692099>
5. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2006, 506 s.
6. Matthews P.H. Syntax. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, 276 p.
7. Moita Sh. Generative Grammar and Logical Form. Logic Identity and Consistency. Allied Publishers, 1998, 290 p.
8. Sinha M.P. Modern linguistics. USA: Atlantic Publishers, 2005, 204 p.

TAM ORTA TƏHSİL SƏVİYYƏSİ ÜZRƏ ŞAĞIRDLƏRİN İNGİLİS DİLİNDƏ ŞİFAHİ NİTQ BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ LAYİHƏ ƏSASLI ÖYRƏNMƏNİN ROLU

V.Z.Babayeva

dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti

vbannayeva@gmail.com

Layihə əsaslı öyrənmə təhsilin bütün səviyyələri üzrə tətbiqi mümkün olan öyrənmə üsuludur. Layihə əsaslı öyrənmənin əsas məqsədi şagirdlərin müzakirə, paylaşma, əməkdaşlıq şəraitində tənqidi və yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirməkdir. Burada öyrənmə real situasiyalar vasitəsilə, davamlı ünsiyyətə imkan verən layihələrdən istifadə etməklə həyata keçirilir.

Layihə əsaslı öyrənmə şagirdlərin şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində istifadə edilən strategiyalardan biridir. Layihə əsaslı öyrənmədə həyata keçirilə bilən fəaliyyətlərə müzakirə, danışmaq, təqdimat (fərdi və ya qrup təqdimatı), rollu oyunlar və digərləri aid edilə bilər.[3]

İngilis dili beynəlxalq dil olaraq dünya dilləri arasında birləşdirici dil rolunu oynayır. Azərbaycanda ingilis dili xarici dil olaraq təhsil, biznes, iş karyerası, ünsiyyət və s. məqsədlər üçün öyrənilir. Ümumi təhsil pilləsində şagirdlərə ingilis dili 1-ci sinifdən başlayaraq tədris edilir. Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər ingilis dilini erkən yaşlarından öyrənmələrinə baxmayaraq onların nitq qabiliyyətləri aşağı səviyyədə olur. İngilis dilində danışmaq öyrənilməsi çətin bir bacarıq kimi qəbul edilir. Çünki şagirdlər fikirlərini şifahi şəkildə ifadə etmək üçün eyni zamanda düşünməli və danışmalıdırlar. [5]

Layihə əsaslı öyrənmə vasitəsilə şagirdlərin şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi mümkün qədər çox mövzunu özündə birləşdirən planın hazırlanması ilə başlayır. Layihə əsaslı öyrənmədə vacib olan şərtlərdən ən önəmlisi şagirdlərin hansı material və resurslardan istifadə edəcəklərini müəyyənləşdirərək onları araşdırma aparmağa cəlb etməkdir. Müəllim burada fasilitator

rolunu oynayaraq şagird mərkəzli yanaşmanı təmin edir, şagirdlərin effektiv ünsiyyətə girmələri üçün nitq bacarıqlarını tətbiq etməyə həvəsləndirir. Şagirdlər layihələr üzərində işləyərək orijinal mühitdə danışq tapşırıqlarına cəlb edilir, öz bilik və nitq bacarıqlarından istifadə edərək real ünsiyyət qururlar. Layihə əsaslı öyrənmə şagirdlərin ingilis dilində şifahi danışq interaktivliyini təkmilləşdirərək onu daha məqsədyönlü edir. Bu zaman şagirdlər real həyat situasiyaları kontekstinə uyğun lüğət və qrammatik strukturlardan istifadə edərək ingilis dilini təcrübədə öyrənmək imkanı qazanırlar.

Şagirdlər layihə mövzunu dərslikdə təqdim edilən bölmənin mövzusunə uyğun seçərlərsə bu onlara ilkin anlayışları, qrammatik bilikləri və müəyyən söz ehtiyatını dərslikdən əldə etməyə imkan yaradar. Eyni zamanda hər bir şagird layihənin planlaşdırılması daxil olmaqla bütün mərhələlərdə öz məsuliyyətini dərk etməli və bilavasitə özünün öyrənməsinə nəzarət etməlidir. Şagirdlər kommunikativ səriştələrini artırmaq üçün birgə öyrənmənin tələblərinə uyğun olaraq əməkdaşlıq etməli, danışq zamanı bir-birlərində rast gəldikləri fonetik, qrammatik və leksik problemlərin həllinə çalışmalıdırlar. Layihə əsalı öyrənmədə şagirdlərin bir-birlərinə kömək etmələri və məsuliyyəti bölüşmələri öyrənməni daha effektiv və məhsuldar edir. Kooperativ iş sayəsində ənənəvi rəqabətli sinif mühiti yox olur. Şagirdlər danışq zamanı etdikləri səhvlərdən utanmır, özlərinə daha əmin olur, eyni zamanda nitqdən səmərəli istifadə etməyi öyrənirlər. [4]

Beləliklə, layihə əsaslı öyrənmənin şagirdlərin şifahi nitq bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərdiyini qeyd etmək olar. Layihə əsaslı öyrənmə tədqiqat işləri, multimedia təqdimatları, sənədli filmlər, müsahibələr, müzakirələr, hətta musiqi və teatr tamaşaları kimi geniş spektrli tədbirlər vasitəsilə reallaşdırıla bilər. Bu fəaliyyətlər şagird mərkəzli mühit yaradaraq şagirdlərin yalnız şifahi nitq bacarıqlarını deyil, eyni zamanda onların təşəbbüskarlıq, əməkdaşlıq, tənqidi və yaradıcı düşünmə və qrupda işləmə bacarıqlarını təkmilləşdirməyə xidmət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Həmidova T. Dərsdə layihə əsaslı öyrənmə necə tətbiq olunur? ARTİ, 2024, <https://arti.edu.az> 2024/01/24
2. Burns A., Collaborative action research for English language teacher, Cambridge University Press, 1999
3. Cameron L., Teaching language to young learners, Cambridge University Press, 2001
4. Miller A., Getting started with project-based learning, Edutopia, <https://www.edutopia.org/bloq/project-based-learning-getting-started-basics-andrew-miller>
5. Sartika Dewi, Teaching speaking using the information gap technique, English Education Journal, vol.7, No3, pp.273-285, 2016

FƏRHAD VƏLİZADƏNİN “GÖYÇƏGÜLÜM” TƏCNİSİ HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

Mayıl Yolçu oğlu İsmayılov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Əməkdar müəllim

Mingəçevir Dövlət Universiteti

mayil.ismayilov@mdu.edu.az

Təcnis “Göyçəgülü” havasına uyğun 11 hecalı qoşma qəlibi üzərində yazılmışdır. Şair 12 bənddən ibarət şeirə 12 cinas qafiyəli bayatı ilə bəzək vurmuşdur. Bayatılar təcnisin quruluşunu tamamlamış, ona forma və məzmun əlvanlığı gətirmiş, zənginləşdirmişdir.

“Göyçəgülü” həzin-həzin dillənir,
Çalmalıdan bir lay bulud yellənir,
Yanar qəlbin məlhəmiymiş telli saz,

Endirmələr gurşad-gurşad sellənir:

Üzə düşməz,

Birçəyin üzə düşməz;

Sirr var, aləmə bəlli,

Fitnə var, üzə düşməz

Folklorumuzda tənisin qara tənisi, ayalı tənisi, cıqalı tənisi kimi məşhur formaları geniş yayılmışdır. Aşıq Abbas Tufarqanlı, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Musa və başqaları bir-birindən maraqlı tənislər yazmış, bu sahədə öz ədəbi hünərlərini göstərmişlər.

Fərhad Vəlizadənin tənisini fərqləndirən xüsusiyyət, klassiklərə rəğmən, deyiliş və yazılışca eyni, ancaq mənaca bir-birindən fərqlənən cinas qafiyələr əsasında qurulmasıdır. Ancaq öz sələflərindən fərqli olaraq. Fərhad Vəlizadə bu poetik fiquru təkrarladığıca “Göyçəgülü” havasının “yatağına sığmayan” avazı sanki pərdə-pərdə şairin vətən həsrətini kükrədir, həsrət yanığını alovlandırır, düşməni tapdığına qalan yer, yurd adlarını dilə gətirir.

“Göyçəgülüm”, Sarınərdə, nəyim var”

Sarıyaldə susqun düşmüş, nəyim var.

Məşələrdə zəmi-zəmi torpağım

Kəsəməndə ulduz-ulduz göyüm var

Kimə qalib dədəm, babam gəzən yer?!

“Göyçəgülüm” lopaşlandı, ayaq ver:

Yurd yeridi,

El köçdü, yurd yeridi;

Boz qarğaya qalan döş

Babamın yurd yeridi.

Göründüyü kimi, onda ki, şair təbiətdən, muqisidən yazır, filoloji düşüncəsi, şeirin dinamikası dəyişir, vətənin gözəlliyinin tərənnümü, eləcə də sözlərin rəngi də, mənəvi gözəlliyi vəsf edən şeirin ritmi də dəyişir:

Bu məclisdə Ələsgər-pir, Alı-nur,

Bu yığnağın şərbəti söz, balı-nur;

İsmixanın ocağında, ay Allah,

Qismətə bax, “Göyçəgülü” çalınır:

Haçalar,

Aşıq Sarı ha çalar;

Neynəmişik fələyə,

Yolumuzu haçalar.

Vətəndən didərgin salınmış, qaçqınlıq həyatı yaşayan şairin qamətini əyən, ruhunu parçalayan “Göyçəgülü” havası gah bəmədə, gah da zildə onun könül dünyasını yaxıb-yandırır. O, elə bu həsrətlə də dünyasını dəyişdi. - M.İ.Təbiri caizsə, müasir Azərbaycan şeirinin uğurlarından sayıla biləcək “Göyçəgülüm”də Fərhad Vəlizadə öz ədəbi yaradıcılıq istiqamətini, rəşional düşüncəsinin hədsizliyini, sonsuzluğunu özünəməxsus intonasiasında təqdim etmişdir.

“Göyçəgülüm” – dərin-dərin qatlarım,

Suvaq tutmaz özülüstü çatlarım,

Yala yatıb əldən çıxan fürsəti

Ağzıbirdən üzü bəri qaytarım,

Basarkeçər dönüb, olub qərib yer,

“Göyçəgülüm”, “Cəliliyə” ayaq ver:

Oda giryan,

Mən giryan o da giryan;

Dedim “Oddan qıraq dur!”

Demədim: “Oda gir, yan!”

Son bəndlərdə elə bil kulminasiya nöqtəsi kimi, aşırı Şah pərdədə bir cığa ayaq verir, “lalalı, nərgizli dağlar” (Aşırı Ələsgər), zümrüd meşələr, dış göynədən bulaqlar, dərin dərələr, xınasından boyaq verən qayalar zilə qalxan melodiyanın timsalında haray salır. Dədə Qorqud deyimli Göyçəm səni unutmaz deyir:

“Göyçəgülüm damar-damar qorlanır,
Çalınmada bir top bulud fırlanır;
Yad səslərə hasar çəkib qopuzum,
Doluxmuşam deyən, gözüm torlanır...
Ulusuma min-min ozan verən yer,
Dağlarını dizlərimə dayaq ver,
Ayrılmamış şah pərdədə ayaq ver:
Arxadı,
Kəhriz adı, arx adı;
Dədə Qorqud deyimli
Göyçəm mənə arxadı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Bir ocağın övladları. “Zərdabi nəşriyyat poliqrafiya” MMC, Sumqayıt, 2021, 318 s.
2. Wikipedia. <https://az.wikipedia.org/wiki/>

RƏQƏMSALLAŞMA PROSESİNİN ELMİ FƏALİYYƏTİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏRİ

^{1,3}Məftun İsmayıl oğlu İsmayilov, ^{2,3}Röyal Alı oğlu Abbasov

¹riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

mefitunismayilov@ndu.edu.az

²abbassovrr@gmail.com

³Naxçıvan Dövlət Universiteti

Giriş

Rəqəmsallaşma prosesi son illərdə bütün sahələrdə olduğu kimi, elmi fəaliyyətin inkişafında da əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu proses, elmi tədqiqatların, biliklərin və məlumatların istehsalını, yayımını və istifadəsini yeni müstəvilərə çıxararaq elmin global miqyasda transformasiyasını təmin edir. Elmin rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə yenidən formalaşması onun global iqtisadiyyat və texnologiya ilə əlaqəli şəkildə inkişafını sürətləndirir.

Rəqəmsallaşma və onun elmi fəaliyyətə təsiri hazırda dünya elminin ən aktual problemlərindən biridir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, elmi tədqiqatların rəqəmsal mühitə keçidi, məlumatların əldə edilməsi və yayılması prosesinin sürətlənməsi tədqiqatçılar üçün yeni imkanlar açır. Bu, elmin inkişafını daha şəffaf, açıq və geniş miqyasda reallaşdırmağa imkan verir. Belə ki, elmi fəaliyyətin rəqəmsallaşması, elmi işlərin daha geniş auditoriyaya çatdırılmasını, məlumatların saxlanmasını və təkrar istifadəsini təmin edir. Bu istiqamətdə açıq elmi (Open Science) prinsipləri, elmi biliklərin hər kəs üçün əlçatan olmasını təmin edərək elmin qloballaşmasına dəstək verir.

Əvvəllər tədqiqatçılar elmi jurnallara və kitabxanalara yalnız fiziki olaraq müraciət edə bilirdilər. Bu, araşdırma prosesini ləngidirdi və elmi məlumatların əldə edilməsini məhdudlaşdırırdı. Lakin rəqəmsal platformaların, açıq kitabxanaların və elektron arxivlərin meydana gəlməsi ilə tədqiqatçılar indi dünyanın istənilən yerindən bu məlumatlara onlayn şəkildə sürətlə çıxış əldə edə bilirlər. "Google Scholar" və "ResearchGate" kimi platformalar tədqiqatçıların öz işlərini paylaşma-

ları və həmkarlarının işləri ilə tanış olmaları üçün böyük imkanlar yaradır [1]. Bu rəqəmsal resurslar elmi məqalələrə çıxışı genişləndirərək tədqiqat prosesini daha çevik edir.

Beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarının genişlənməsi də rəqəmsallaşmanın elmi fəaliyyətə müsbət təsirinin mühüm istiqamətlərindən biridir. İnternetin və rəqəmsal platformaların geniş yayılması nəticəsində tədqiqatçılar dünyanın müxtəlif ölkələrindən olan həmkarları ilə asanlıqla əlaqə qurub əməkdaşlıq edə bilirlər. Bu, elmi fəaliyyətin qlobal miqyasda aparılmasını və elmi yeniliklərin müxtəlif bölgələrdə tətbiq edilməsini sürətləndirir. 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyası zamanı müxtəlif ölkələrdən olan alimlər arasında geniş əməkdaşlıq məhz rəqəmsal platformalar vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Bu dövrdə "Zoom" və "Microsoft Teams" kimi rəqəmsal vasitələrlə elmi konfranslar və seminarlara qatılmaq mümkün olmuşdur [2]. Bu cür əməkdaşlıq təkcə pandemiya dövründə deyil, həmçinin elmi araşdırmaların daha sürətli və effektiv aparılmasına daim dəstək vermişdir.

Rəqəmsal texnologiyalar elmi fəaliyyətin keyfiyyətini artırmaq üçün də geniş imkanlar yaradır. Böyük həcmli məlumatların təhlili (big data) və süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi tədqiqatların daha dəqiq və effektiv şəkildə aparılmasına şərait yaradır. Biotibb sahəsində genetik analizlərin dəqiqliyinin artırılmasında böyük məlumat texnologiyalarının istifadəsi mühüm rol oynamışdır. Süni intellekt vasitəsilə daha mürəkkəb riyazi modellər yaradılaraq müxtəlif sahələrdə, o cümlədən iqtisadiyyat və maliyyə təhlilində yeni nəzəriyyələr hazırlanmışdır [3]. Rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi nəticəsində elmi tədqiqatlar üçün tələb olunan vaxt əhəmiyyətli dərəcədə azalmış və resurslardan daha effektiv istifadə edilməyə başlanmışdır.

Bundan başqa, rəqəmsallaşma elmi tədqiqatların aparılma metodlarını da dəyişmişdir. Məsələn, virtual laboratoriyalar vasitəsilə artıq tədqiqatlar fiziki məhdudiyyətlərdən azad olmuş və onlayn mühitdə həyata keçirilə bilmişdir. Bu cür laboratoriyalar tədqiqatçıların daha çox təcrübə aparmasına və resurslardan daha səmərəli istifadə etməsinə şərait yaradır. Məsələn, fiziki olaraq çox bahalı və mürəkkəb olan kimyəvi təcrübələr virtual laboratoriyalarda rəqəmsal simulyasiyalar vasitəsilə həyata keçirilə bilər [4]. Bu isə tədqiqat prosesini daha əlçatan və çevik edir.

Rəqəmsallaşmanın elmi fəaliyyətə təsiri artıq böyük nəticələr vermiş olsa da, gələcək perspektivləri daha da əhəmiyyətlidir. Rəqəmsal texnologiyaların daha da inkişafı, elmin müxtəlif sahələrində yeni imkanlar və yeniliklər yarada bilər. İlk növbədə, böyük məlumatlar (big data) və süni intellekt sahəsindəki irəliləyişlər elmi tədqiqatlarda yeni metodların və yanaşmaların tətbiqinə şərait yaradacaq. Bu texnologiyalar, xüsusilə biologiya, tibb, fizika və iqtisadiyyat kimi sahələrdə daha dəqiq və təkmilləşdirilmiş tədqiqat üsulları təqdim edə bilər. Məsələn, böyük məlumatların daha səmərəli təhlili sayəsində qlobal sağlamlıq tədqiqatlarında xəstəliklərin yayılması və diaqnozu üçün daha dəqiq modellər qurulacaq. Bununla yanaşı, rəqəmsal texnologiyaların elmi tədqiqatların sürətlənməsinə və daha çox nəticənin daha qısa zamanda əldə edilməsinə imkan verəcəyi gözlənilir. Süni intellekt və maşın öyrənmə texnologiyalarının elmi fəaliyyətlərdə daha çox istifadə edilməsi ilə tədqiqatçıların iş yükü azalacaq, elmi nəticələr isə daha sürətli əldə olunacaq.

Nəhayət, rəqəmsallaşma elmi məlumatların daha geniş yayılmasına və elmi biliklərin demokratikləşməsinə şərait yaradır. Açıq məlumat bazaları və açıq nəşr modelləri elmi biliklərin paylaşılmasını daha geniş auditoriyalara çatdırır. Bu, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tədqiqatçılar üçün vacibdir, çünki bu ölkələrdə elmi resurslara çıxışın məhdud olması tədqiqat prosesinə mənfi təsir edə bilərdi. Rəqəmsal platformalar bu maneələri aradan qaldıraraq, tədqiqatçılar üçün bərabər imkanlar yaradır. Məsələn, "arXiv" platforması dünyanın müxtəlif yerlərindən olan alimlərə tədqiqatlarını dərhal yayımlamaq və həmkarları ilə paylaşmaq imkanı verir.

Nəticə

Rəqəmsallaşma prosesi elmi fəaliyyətin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafını təmin edir və tədqiqatların daha çevik, dəqiq və sürətli aparılmasına şərait yaradır. Elektron kitabxanalar, açıq məlumat bazaları və rəqəmsal əməkdaşlıq platformaları vasitəsilə elmi məlumatların əldə olunması və yayılması asanlaşmışdır. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi elmi araşdırmaların keyfiyyətini

artıraraq yeni tədqiqat sahələrinin və metodlarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Gələcəkdə rəqəmsallaşmanın elmi fəaliyyətə təsiri daha da güclənəcək və elmin müxtəlif sahələrində yeni innovativ yanaşmaların tətbiq olunmasına imkan verəcəkdir. Bu isə elmin global miqyasda inkişafına və daha geniş auditoriyalara çatdırılmasına xidmət edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev, F. Elmi biliklərin rəqəmsallaşması və onun sosial təsirləri. Bakı, 2020, s. 45-67.
2. Иванов, А. Цифровизация науки: вызовы и перспективы. Москва, 2021, s. 123-150.
3. Johnson, P. Digital Science and Research Innovation. London, 2019, s. 89-112.
4. Смирнов, И. Виртуальные лаборатории в современной науке. Санкт-Петербург, 2020, s. 58-80

MÜASİR DÖVRDƏ TƏHSİLİN QLOBALLAŞMASI PROBLEMİ

^{1,3}Mehdi Nizami oğlu Rəhimov, ^{2,3}Aytən Xəlid qızı İbişova

¹filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

mehdi.rahimov@mdu.edu.az

²ayten.ibishova@mdu.edu.az

³Mingəçevir Dövlət Universiteti

Hazırda qloballaşma problemi elmi tədqiqatlarda mühüm yer tutur. Onun tədqiqatının əhəmiyyəti, bir tərəfdən, qloballaşmanın müsbət və mənfi nəticələrinin dərk edilməsinin sosial-iqtisadi və mədəni-siyasi əhəmiyyətinin artması ilə, digər tərəfdən, bu məsələnin konkret sahələrdə kifayət qədər elmi işlənməməsi ilə bağlıdır. Qloballaşmanın üstünlükləri və çatışmazlıqlarının öyrənilməsi insan inkişafı üçün cavabdeh olan təhsil sferasında və daha yüksək ümumiləşdirmə səviyyəsində insan kapitalının formalaşması üçün aktualdır. Qloballaşmanın təzahürlərinin müxtəlifliyini təhlil edərkən qeyd etmək olar ki, onun əsas mahiyyəti müxtəlif milli ideyaların və sistemlərin eyni institusional qaydalara tabe olmasıdır. “Əsrimizin Universitet modelini qurmaq hamımız üçün böyük maraq kəsb edir. Bu necə olmalıdır? Dünya universitetləri bir neçə missiya yerinə yetirirlər. Birincisi təhsil, ikincisi tədqiqatlardır. Üçüncü missiya qloballaşma şəraitində universitetlərin vətəndaş cəmiyyəti ilə qarşılıqlı əlaqəsidir. Bunu ictimai missiya da adlandırmaq olar. Bura texnoloji funksiyanı da əlavə etsək yanılımarıq. Biz universitetlərin təhsil missiyasını həmişə önə çəkməyə çalışmışıq.” [1]

Təhsilin qloballaşması müxtəlif ölkələrdə təhsil almağın mümkünlüyünü və zəruriliyini, bir sıra fənlərin və onların tədris edən professorların potensial seçiminin genişləndirilməsini nəzərdə tutur. Müqayisə olunan fənlər və kreditlər sistemi, başa çatmış kursların kreditlərinin toplanması və onların öyrənilməsi nəticələrinin müxtəlif təhsil müəssisələri tərəfindən qarşılıqlı tanınması üçün zəmin yaradır. Professor-müəllim heyəti arasında qarşılıqlı təcrübə keçmələri elmi-metodik təcrübə mübadiləsinə səbəb olur. Bütün bunlar fənlərin, daha sonra isə uzunmüddətli perspektivdə təhsil müəssisələrinin rəqəbatlı seçiminə, onların elmi-tədqiqat və tədrisin ən güclü istiqamətləri üzrə ixtisaslaşmasına kömək edir ki, bu da tədrisin və elmi tədqiqatın keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Qloballaşma dövründə təhsil artıq yeni yetişən mütəxəssisin global dəyərlərlə tanış olduğu, onun dünyagörüşünü və təkcə peşəkar sərişələrə deyil, həm də dünyanın müxtəlif ölkələrində əldə edə biləcəyi iş şəraitinə dair biliklərini genişləndirdiyi sahə kimi xarakterizə olunur. Peşəkar özünüdərk inkişafı ilə mütəxəssis fərdi dəyərlərə diqqət yetirir və öz yaradıcılıq fəaliyyəti üçün ən yaxşı şəraiti axtarır. Nəticədə, ixtisaslı kadrların daha yüksək gəlir əldə etmək və iş məqsədilə lazımı şəraiti olan ölkələrə getməsi üçün əsaslar yaranır və bu proses getdikcə möhkəmlənir.

Beləliklə, etiraf etmək lazımdır ki, təhsilin qloballaşması: gələcək mütəxəssisin individual mövqelərini və onun peşəkar özünü inkişaf etdirmə imkanlarını gücləndirir, yüksəkixtisaslı fərdin yaradıcı bacarıqlarının tətbiqi üçün şərait və yer seçimini genişləndirir; yüksək keyfiyyətli insan kapitalını cəmləşdirməyə və daha yaxşı iş şəraiti yaratmağa qadir olan ölkələr üçün daha yüksək nəticələr əldə etməyə imkan yaradır; ölkələr arasında intellektual resurslar uğrunda rəqabətin artmasına töhfə verir.

Təhsilin beynəlmiləşməsi prosesi müəyyən inkişaf dövrlərinə malik olan tarixi hadisədir [2]. Bir çox təhsil tədqiqatçıları “beynəlmiləşmə” və “qloballaşma” anlayışlarını eyni hesab etmirlər. Beynəlmiləşmə milli təhsil sisteminin qorunması və inkişafını əhatə edir. Təhsilin idarə edilməsində dominant rolun təhsilin beynəlmiləşməsi üçün ənənəvi fəaliyyətin (tələbələrin köçürülməsi, kadr mübadiləsi, universitet əməkdaşlığı, birgə tədqiqat işləri) həyata keçirilməsi təşkil edir.

Qloballaşma isə, əslində, milli təhsil sisteminin aradan qaldırılmasını, milli sərhədlərin əhəmiyyətini itirdiyi dünya nizamında əsaslı dəyişikliyi nəzərdə tutur.

Azərbaycan beynəlxalq təhsilinin inkişafının əsas problemlərindən biri də ölkəmizin beynəlxalq təhsil xidmətləri bazarındakı yeri ilə bağlıdır. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ təhsil müəssisələrinin beynəlxalq təhsil bazarında payı 37%, Böyük Britaniyanın payı 28% təşkil edir. Bu gün bütün əcnəbi tələbələrin, tədqiqatçıların və doktorantların 85%-dən çoxu ABŞ, Qərbi Avropa ölkələri, eləcə də Kanada, Avstraliya və Yeni Zelandiyanın təhsil müəssisələrində təhsil alır. Təkcə ABŞ-da 600 minə yaxın insan, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İspaniya və digər Qərbi Avropa ölkələrində isə 1 milyondan çox insan təhsil alır.

Beynəlmiləşməyə əsaslanan təhsil müəssisələrində sistemli transformasiya tələb edən səbəbləri fikrimizcə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilərik:

1) Mövcud və əldə edilə biləcək biliklər arasındakı boşluq. Bu halda təhsilin vəzifəsi qlobal mənbələr əsasında bilik əldə etmək imkanını təmin etməkdir;

2) Bu yaranmış boşluğu aradan qaldırmaq üçün insan resurslarının mövcudluğu. Belə halda prioritetlər universitet təhsilindən professor-müəllim heyətinin hazırlanmasına keçir;

3) Universitetlər beynəlxalq təhsilin universitet idarəçiliyinə inteqrasiyası üçün onu prioritet hesab edərək konseptual və struktur tədbirləri görməyə səy göstərməlidirlər;

4) tələbələrin hər hansı bir ölkənin əmək bazarında layiqli yer tutmağa kömək edəcək bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsinin vacibliyini və zəruriliyini dərk etməsi;

5) Beynəlxalq təhsil sadəcə mütəxəssislərin hazırlanması ilə məhdudlaşmır: daha geniş vəzifələri yerinə yetirməklə, beynəlxalq təhsil iqtisadiyyat, biznes, marketing, beynəlxalq münasibətlər kimi prioritet sahələrdə öz layiqli yerini tutmalıdır. Universitet beynəlxalq təhsil proqramlarını planlaşdırarkən və həyata keçirərkən biznesdən götürülmüş yanaşmalardan, o cümlədən planlaşdırma, maliyyə modelləşdirməsi, risklərin müəyyənləşdirilməsi, beynəlxalq bazarların öyrənilməsi və beynəlxalq marketing texnologiyalarının tətbiqi kimi üsullardan istifadə edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. <https://modern.az/news/274981/>
2. Марков А.П. Образовательные цели и агенты глобализации // Образование в условиях формирования нового типа культуры: III международные лихачевские научные чтения. СПб.: СПбГУП, 2003. С.8-10.

KURSANTLARDA PROBLEM HƏLLETMƏ BACARIĞININ FORMALAŞDIRILMASI

^{1,3}Minəvvər Firudin qızı Məmmədova, ^{2,3}Aida Adilyevna Quliyeva

¹pedaqoji elmlər namizədi, dosent

minavarmammadova@gmail.com

²aida@mail.ru

³Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut

“Təhsil faktların öyrənilməsi deyil, düşünməyi məşq etməkdir.”

(A.Eynşteyn)

XXI əsrdə təhsilin əsas prinsipi bilik və təhsil alanları bütün ömür boyu fasiləsiz təhsilə hazırlamaq, onlarda fikirləşmək, düşündüklərini həyata keçirmək, əməkdaşlıq və s. bacarıqların inkişaf etdirilməsidir. Hərbi təhsil müəssisələrində isə bütün bu sadalananlarla yanaşı kursantlara fənlər üzrə müəyyənləşdirilmiş təlim materiallarını sadəcə mənimsətmək yox, fənlər vasitəsilə milli və ümumbəşəri dəyərlərə malik şəxsiyyətin inkişaf etdirilməsi, problem həlletmə bacarığının formalaşdırılması prioritet istiqamət olaraq götürülür.

Hər bir fənnin məzmunu cəmiyyətin ehtiyac və tələbatlarına uyğun ətraf aləmdən alınmış həyati bilik və bacarıqlar əsasında qurulur. Aparılan təlimin strategiyası isə dərstdə istifadə olunacaq forma, metod və vasitələrin məcmusudur. Öyrənənlər təlim prosesinin subyekti, fəal iştirakçısı olub, qarşılıqlı fəaliyyətin köməyi ilə inkişaf edir və nəticə olaraq təlim prosesində biliklərin yox, inkişafın göstəricisi olan qiymətləndirilmə aparılır.

Təlim zamanı auditoriyada öyrənənlərə “Məntiqli düşün”, “Məntiqini işə sal”, “Məsələyə tənqidi yanaş”, “Çalış alternativ yol tapasan” deyilir. [1, s. 45] Məsələn, esse yazanda kursantlara arqument toplamaq, onlardan məqsəduyğun istifadə etmək, fikirləri ardıcıl və əsaslı ifadə etmək tapşırıqlar. Bu tapşırıqlar kursantda təfəkkürü inkişaf etdirməklə yanaşı onların problem həlletmə bacarığının formalaşdırılmasına köməklik edir.

Bəs təfəkkür nədir?

Təfəkkür insanın koqnitiv (idraki) fəaliyyətidir, düşünmə prosesidir. Koqnitiv fəaliyyət zamanı insanın ideyaları, düşüncələri, mental təsəvvürləri formalaşır və ya istifadə olunur. Təfəkkür beyində gedən elə bir psixoloji prosesdir ki, insanda psixoloji assosiasiyalar, müxtəlif modellər formalaşdırmağa kömək edir.[2, s. 25]

Təfəkkür insan düşünməyə başlayan an işə düşür. İnformasiya axtaranda, emal edəndə, bu fikirləri başqalarına şifahi və yazılı şəkildə ifadə etmək üçün qruplaşdıranda, ümumiləşdirəndə və s. fəaliyyət zamanı təfəkkür formalaşır və inkişaf edir. Səmərəli düşünə bilmək özü bir bacarıqdır. Dərs zamanı kursantda səmərəli düşünmə bacarığı formalaşdırılmalıdır.

Səmərəli düşünən kursant bacarır:

- fikirlərini formalaşdırmağı və ifadə etməyi
- fikirlərinin hamı tərəfindən anlaşılan olmasını planlaşdırmağı
- nitqini düzgün təşkil etməyi (faktlar, nümunələr, əsaslandırılmalardan istifadə etməklə)
- düzgün nəticə çıxartmağı
- hadisələri düzgün təhlil etməyi
- informasiyanı haradan və necə əldə edəcəyini müəyyənləşdirməyi
- informasiyadan məqsədyönlü şəkildə istifadə etməyi
- ötürülən informasiyanın auditoriyaya uyğunluğunu müəyyənləşdirməyi
- şəxsi fikir formalaşdırmağı, başqasına ötürməyi
- mühakimə yürütməyi
- fikirlərini əsaslandırmağı
- problem həllinə divergent və ya konvergent yanaşmağı və s.

Təfəkkürün hansı formaları var?

İnsanın necə düşünməsindən asılı olaraq təfəkkürün müxtəlif növləri və müxtəlif düşünmə formaları mövcuddur: məntiqi, tənqidi, yaradıcı, konvergent, divergent, verbal, qeyri-verbal, deduktiv, induktiv, analitik və s. [3, s. 100] Tənqidi və yaradıcı düşünmə təfəkkürün ən yüksək növlərindən olduğu üçün müxtəlif düşünmə formalarının kursantlara aşılması onların inkişafına şərait yaradır. Ona görə də bunların hər biri özü-özülüyündə olduqca vacibdir və kursantlara formalaşdırılması lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, insan düşünərkən bir təfəkkür növündən istifadə etmir.

Kursantların məntiqi təfəkkürü onların gündəlik həyatlarının bir parçası olaraq formalaşır. Məntiqi təfəkkür kursantlar ətraf aləmi dərk etməyə və düşünməyə başladığı andan inkişaf edir. Böyükklər onların düşünmə cəhdlərini qarşısını ala və ya inkişaf etdirə bilər. Məqsəd kursantların əlaqəli, əsaslı, ardıcıl və s. düşünməsinə şərait yaratmaqdır.

Məntiqi təfəkkürü özündə aşağıdakıları əks etdirir:

- Səbəb-nəticə əlaqəsinin tapılmasını
- Problemin sadə yolla həllini
- Prosesin başlanğıcını və sonunu müəyyənləşdirməyi
- Faktlar əsasında mühakimə yürütmə və əsaslandırmanı

Məntiqi təfəkkür məsələlərin həllində ən sadə düşünmə yoludur. Məsələn, kursantların müəllimə verdiyi cavab əsasızdır (nəticə), kursant müəllimin sualına düzgün anlamayıb (səbəb), kursant da dinlədiyi sualda açar məqamı tapmağı öyrətməliyik. (həll yolu); mobil telefon sönübsə (nəticə), demək ki, bateryanın elektrik yükü bitib (səbəb), yenidən işlənməsi üçün onun cərəyan mənbəyinə qoşmaq lazımdır (həll yolu); yatıb yuxuya qalmışqsa (nəticə), zəngli saati qurmamışdıq deməkdir (səbəblərdən biri), gələn dəfə daha diqqətli olmaq lazımdır (həll yolu) və s.

Tənqidi və yaradıcı təfəkkürün formalaşması üçün məntiqi təfəkkürün inkişafı vacibdir. Bu da öz növbəsində təhsilalanlarda problem həllətmə bacarığının formalaşmasına müsbət təsir edir.

Təfəkkürü formalaşdıran düşünmə formaları

İnduktiv düşünmə (induksiya). İnduksiya nümunələrə baxıb onları bir prinsip altında birləşdirmək, yəni nümunələrdən ümumi prinsipə (xüsusidən ümumiyyə) doğru getməkdir. Ümimiləşdirib nəticə çıxarmaq bu düşünmənin göstəricisidir. İstinad edilən və istifadə olunan nümunələr doğru və məqsədəuyğun olmalıdır ki, aparılan ümimiləşdirmələr doğru olsun.

Deduktiv düşünmə (deduksiya). Ümumi anlayış, prinsip, qayda, yanaşmadan nəticə olaraq xüsusi nümunələrin çıxarılmasına yönəlmiş düşüncədir. Hər hansı bir qayda verilir və çıxarılmış nəticəyə əsasən nümunələr müəyyənləşdirilir. Gəlinən nəticələrin doğru olması üçün onları əmələ gətirən prinsiplər doğru olmalıdır.

Ardıcıl düşünmə. Addım-addım, mərhələli düşünməyi özündə əks etdirir. Hər hansı bir hadisənin necə davam etməsini, səbəb-nəticə əlaqəsinin tapılmasını, şərt və əsaslandırmanı özündə əks etdirir. Ardıcıl düşünməyi bacaran kursant mərhələli irəliləməyi bacarır, bir addımı bitirəndən sonra digərinə keçir, çünki bu addımlar bir-biri ilə bağlıdır. Məsələn:

Araşdırma aparan kursant bilməlidir ki, əvvəlcə informasiyaları bir çox müxtəlif mənbələrdən toplamaq, sonra informasiyaları emal etmək, ümumiləşdirmək, qruplaşdırmaq, təhlil etmək dəyərləndirmək lazımdır.[4, s.60]

Beləliklə, səmərəli düşünən kursant bacarır:

- fikirlərini formalaşdırmağı və ifadə etməyi,
- fikirlərinin hamı tərəfindən anlaşılan olmasını planlaşdırmağı,
- nitqini düzgün təşkil etməyi,
- düzgün nəticə çıxarmağı,
- hadisələri düzgün təhlil etməyi,
- şəxsi fikir formalaşdırmağı,
- mühakimə yürütməyi,

- fikirlərini əsaslandırmağı,
- problem həllinə divergent və konvergent yanaşmağı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov V. Dahilərin, müdriklərin və fəzlərin həyat dərsləri. Bakı: Təhsil, 2010, 576 s.
2. Əlizadə Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Azərənşr, 2004, 432s.
3. Veysova Z. Ş. Fəal interaktiv təlim: Müəllimlər üçün vəsait. Bakı: UNİCEF, 2007, 149 s.
4. Kurikulum “Metodika və pedaqogika” MİQ Sertifikasiya- TAIM 200 s.

SƏLCUQLAR DÖVLƏTİNİN TARİXİ FRANSIZ ŞƏRQŞÜNASI KLOD KAENİN ƏSƏRLƏRİNDƏ

Müşfiq Cabir oğlu Bayramov

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Lənkəran Dövlət Universiteti

brahid97@mail.ru

XI əsrdə Yaxın Şərqdə yaranmış Səlcuq dövləti, mühüm bir siyasi güc olaraq, dünyanın siyasi həyatına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu dövr, Səlcuqların İslam dünyasında siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafı yönündəki rolu ilə yanaşı, regional və beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasında da müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir. Səlcuq dövlətinin meydana gəlməsi, Orta Asiyada, İran və Anadolu bölgələrindəki siyasi dinamikaları dəyişmiş, eyni zamanda Avropa ilə İslam dünyası arasındakı əlaqələri daha da mürəkkəbləşdirmişdir. Səlcuq dövləti, mərkəzləşdirilmiş idarəetmə strukturu, dini birlik təşviqi və ticarət yollarının inkişafı ilə Yaxın Şərqdə uzunmüddətli sosial və siyasi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

Orta əsrlərin dörd böyük türk imperiyalarından biri olan səlcuqlar dövlətinin tarixi müasir tarixşünaslıqda çoxşaxəli tədqiqatlara səbəb olmuş, istər türk istərsə də xarici tarixşünaslıqda elm adamları bu mövzuda çoxsaylı tədqiqat əsərləri yazmışlar. Böyük Səlcuq imperiyası və onun qolları Kirman, Anadolu, Suriya-Fələstin, İraq və Xorasan səlcuqlular tarixi ilə bağlı geniş tədqiqat aparan Avropa dövlətlərindən biri Fransadır. Səlcuq dövləti dövrü Fransız tarixşünaslığında İslamın genişlənməsi və Avropa ilə qarşılaşmaları kontekstində tədqiq edilmişdir. Səlcuqların xaçlılarla yürüşləri ilə olan münasibətləri dövrün tarixində mühüm yer tutur.

Fransa tarixşünaslığında səlcuqlar mövzusunda geniş tədqiqat aparan alimlərdən biri Klod Kaendir (1913-1991). O, 1909-cu ildə Fransanın Paris şəhərində doğulmuşdur. Fransız bir ailədən övladı olan Kaen, tarixə olan marağını erkən yaşlarda inkişaf etdirmişdir. O, Paris Universitetində təhsil almış və burada Orta əsrlər tarixini öyrənmişdir. Kaen, təhsilini tamamladıqdan sonra tarixçi kimi fəaliyyətə başlamış və çox keçmədən İslam tarixi və Şərq mədəniyyəti sahəsindəki araşdırmaları ilə diqqət çəkmişdir.

Orta əsr İslam tarixi ilə Şərq-Qərb əlaqələri mövzusunda tanınmış alimdir. O, xüsusilə İslam dünyası, Şərq mədəniyyəti və Avropa ilə əlaqələr sahəsindəki tədqiqatları ilə məşhurdur. Kaen, Suriyanın şimalı və Orta əsr Antakya Latin Prenslikləri üzrə ixtisaslaşmışdı. Karyerasına orta əsr Avropa tarixi üzərində araşdırmalarla başlamış, daha sonra orta əsr islam, iqtisadiyyat və sosial tarixi mövzularda tədqiqatlarını genişləndirərək, xristianların müqəddəs torpaqlara səfərləri (xaçlı səfərləri) üzərində araşdırmalar aparmışdır. O, həmçinin Şərq, Türkiyə və Osmanlı imperiyası mövzularına da xüsusi maraq göstərmişdir. Orta əsrdə Anadolu üzərində apardığı araşdırmalarla tanınan tarixçi, xüsusilə Türklərin Anadoluya gəlişi və İslamı qəbul etməsi mövzularında çalışmalar aparmışdır [5, s.188-189].

İslam tarixi və səlcuq dövrü türk tarixi sahəsində çoxşaxəli tədqiqat əsərləri yazan Kaen Səlcuq dövləti dövrünün siyasi, sosial və iqtisadi strukturlarını dərinlən araşdırmışdır. Anadolu, Suriya və Misirin inzibati qurumları, iqtisadi həyatı və ictimai quruluşları, Anadolu Səlcuq dövlətinin, Anadolunun Bəyliklər dövrü tarixi və s. haqqında kitab və məqalələr yazmışdır. Elmi fəaliyyətinə 1940-cı ildə İslam, Qərb və Bizans mənbələrini müqayisəli təhlili əsasında yazdığı “Səlib yürüşləri zamanı şimalı Suriya” (“La Syrie du Nord à l’époque des Croisades”) adlı dissertasiya ilə başlamışdır [5, s.187-202].

Məlum olduğu kimi islam dünyasını səlibçilərdən qorunmasında səlcuqların əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. İnkişaf etmiş orta əsrlərdə xristianlığın əksinə olaraq islamın sürətlə yayılması, Suriya, Fələstin və Anadoluda hökmranlıq edən müsəlmanların paytaxt İznik olmaqla yeni bir dövlət qurumları xristianlığın hamisi və xristian dünyasının dini lideri Papanı və Bizans imperatorunu ciddi şəkildə narahat edirdi. Səlib yürüşlərinin başlanğıcında Şimali Suriyada əsasən xristianlar, xüsusilə Antakya və Edessa kimi şəhərlərdə məskunlaşmışdılar. Bu dövrdə Antakya səlcuqların hakimiyyəti altında idi. Belə ki, 1084-cü ildə Şimali Suriyaya yürüş edən Anadolu səlcuqlu sultanı Süleymanşah 1085-ci ildə şəhəri ələ keçirmişdir. Daha sonra Məlik Şahın qardaşı Məlik Tutuşla Hələb uğrunda gedən mübarizədə Süleymanşahın öldürülməsi səbəbindən Yağısıyan Məlik şah tərəfindən Antakya valisi təyin olunmuşdur. Qərbi Avropada Vatikan kilsəsinin rəhbərliyi ilə həm İslamın yayılmasını dayandırmaq, həm də sosial və iqtisadi sıxıntı içində olan Avropanı bu vəziyyətdən xilas etmək üçün səlib yürüşlərinə başlandı. Xaçlıların birinci səfəri zamanı Yağısıyan Xaçlılara ciddi müqavimət göstərsə də erməni əsilli Firuzun xəyanəti nəticəsində Xaçlılar şəhəri ələ keçirdilər və burada Antioxiya krallığını qurdular. Dissertasiya işində müəllif Suriyanın həmin tarixi dövrünü araşdırır [1, s.45-46].

Tədqiqat işi giriş və üç fəsildən ibarətdir. Girişdə müəllif mövzunun mənbəşünaslıq bazasını vermişdir. Mənbələri “Latın mənbələri”, “Ərəb mənbələri” və “Digər mənbələr” adlı 3 bölməyə ayırmışdır. Burada latın, ərəb, fars, gürcü, erməni, suriya mənbələrində mövzu ilə bağlı məlumatları toplanmışdır. “Ölkələr” (“Les pays”), “Tarixi və arxeoloji topoqrafiya” (“Topographie historique et archéologique”) və “XI əsrin sonlarında şərq və qərb” (“Orient et occident a la fin du XI e siècle”) başlıqlı 3 fəsildə səlib yürüşləri zamanı şimali Suriyanın təbii-coğrafi şəraiti, bitki örtüyü, tarixi topoqrafik əraziləri, səlibçilərin şimali Suriyada Antioxiya krallığını yaratması, səlcuqlarla münasibətləri və s. məsələlər tədqiqata cəlb edilmişdir [2.] .

Kloud Kaenin bu mövzuda yazdığı tədqiqat işlərindən biri də “Xaçlı səfərləri zamanı şərq və qərb” (“Orient et Occident au temps des croisades”) əsəridir. Əsər, Xaçlı Səfərləri dövründə Qərb və İslam dünyası arasındakı mürəkkəb münasibətləri, qarşılıqlı təsirləri və mədəni əlaqələri araşdırır. Müəllif, bu səfərlərin həm iqtisadi, həm də mədəni kontekstdə necə formalaşdığını, bölgələr arasında ticari əlaqələrin inkişaf səviyyəsini və müsəlman toplumların bu dövrdə inkişafını ələ alır. Əsər, həmçinin xaçlı səfərlərinin tarixi və mədəniyyətə təsirini müzakirə edir. Beləliklə, Xaçlı Səfərləri yalnız hərbi münaqişələr deyil, eyni zamanda iki fərqli mədəniyyətin qarşılıqlı təsiri və dinamikası olaraq təqdim edilir.

Kaenin **“Orient et Occident au temps des croisades”** əsəri, onun **xaçlı səfərləri və islam tarixi** ilə bağlı geniş elmi karyerasının bir hissəsidir və **şərq-qərb münasibətləri** mövzusunda çoxsaylı akademik təhlillər təklif edir. Lakin, hər böyük elmi iş kimi, bu əsər də tənqidlərə məruz qalmışdır. Kaenin tədqiqatları əsasən müsbət qarşılanmış olsa da, bəzi tarixçilər tərəfindən müəyyən tənqidlərə səbəb olmuşdur. Müəllifin əsərdə siyasi və hərbi hadisələrin daha az diqqətə aldığı, iqtisadi və mədəni faktorlara isə daha çox önəm verildiyi vurğulanmışdır.

Klod Kaenin **“Türkler necə müsəlman oldular”** əsəri də Səlcuqlar dövlətinin eləcə də türk islam dövlətlərinin tarixinin tədqiqində əhəmiyyətli bir mənbədir. Bu əsərdə, islam dininin yaranması və ərəblər arasında yayılması, eləcə də Əməvi və Abbasi dövründəki siyasi strukturların formalaşması ilə yanaşı türklərin islamı qəbul etməsi geniş şəkildə təsvir edilir. Qaraxanilər, Qəznəvilər və Səlcuqlar kimi türk dövlətlərinin İslamı dinin mədəniyyətini yayılmasında rolu geniş təsvir edilir.

Ümumilikdə, əsər Türk dövlətlərinin İslam tarixi və mədəniyyətinin inkişafında oynadığı rolu aydınlaşdıraraq, bu dövrlərin qarşılıqlı təsirlərini işıqlandırır. İslamın hənəfi və şafi məzhəbini qəbul edən səlcuqluların böyük səlcuqlu imperiyası daxilində yaşayan digər dinlərin və məzhəblərin nümayəndələrinə olan münasibəti geniş işıqlandıran Kaen yazır: “Selçuklular yalnızca İsmaililərə qarşı hörşgörüsüz davranmışlar. “Çünki bunlar sapkınlığın en aşarı təmsilçisi deyil, eyni zamanda özəlliklə kargəşə kışkırtıcısıydılar” [4, s. 411].

Tədqiqatçının Səlcuq dövlətinin tarixinə həsr edilmiş ən sanballı tədqiqat işlərindən biri “Osmanlıdan əvvəlki Türkiyə” (“Pre-Ottoman Turkey”) əsəridir. Əsərin ilk variantı 1968-ci ildə ingiliscə nəşr edilmişdir. 1988-ci ildə müəllif əsərə əlavələr etmiş fransız dilinə yenidən nəşr etdirmişdir. Türklərin Anadoluya gəlişi, ictimai quruluşu, səlcuqlar, monqol dövrü bölmələrindən ibarət olan əsərdə osmanlıdan əvvəlki Anadolunun mükəmməl təsviri verilmişdir [3].

Bundan əlavə tədqiqatçının “Türklərin Anadoluya ilk gəlişi (XI əsrin ikinci yarısı)” (“La première entrée des Turcs en Anatolie (seconde moitié du XIe siècle)”), “Xaçlı səfərləri zamanı şərq və qərb” (“Orient et Occident au temps des croisades”), “Türk-Bizans və Şərq Xristianlığı” (“Turco-Byzantina et Oriens Christianus”). 3 cildlik “İslamın mənşəyindən Osmanlı dövlətinin yaranmasına qədər” (“L'islam, des origines au début de l'Empire ottoman, poche”) adlı elmi – tədqiqat işləri türk-islam tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

Kloud Kaen tədqiqatlarında Səlcuq dövrü tarixini ətraflı şəkildə araşdıraraq, Səlcuqların İslamın yayılmasında və Avropa ilə olan münasibətlərdəki rolunu dərinlən tədqiq edilir. O, səlib yürüşlərinin səbəblərini, nəticələrini və islam dünyasına təsirlərini geniş şəkildə şərh edir. Kaenin əsərləri, həmçinin Səlcuqluların müxtəlif din və məzhəblərə olan münasibətini diqqət mərkəzinə çəkir.

Səlcuq dövrü, İslam və xristian dünyası arasındakı mürəkkəb münasibətlərin formalaşmasında, eləcə də sosial və iqtisadi dinamikaların inkişafında mühüm bir mərhələdir. Müəllif, bu dövrün tədqiqini sadəcə tarixi hadisələrin sadalanması ilə kifayətlənmir, həm də iki mədəniyyətin qarşılıqlı təsirlərini, iqtisadi və sosial dəyişikliklərini aydınlaşdırır. Kaenin tədqiqatları, Səlcuq dövrünün tarixi kontekstini, siyasi və mədəni dinamikalarını işıqlandıraraq, bu dövrün İslam dünyasının formalaşmasında oynadığı əhəmiyyətli rolu ortaya qoyur.

O, həmçinin, Səlcuq dövrünün özünəməxsus sosial strukturlarını, ticarət əlaqələrini və elmi irsini incələyir, beləliklə, bu dövrün tarixini daha da zənginləşdirir. Bu yanaşma, Səlcuqların cəmiyyətə olan təsirlərini və tarixi kontekstdəki əhəmiyyətini dərinləşdirir, tədqiqatların müasir dövr üçün aktual olmasını təmin edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Bayramov M. Səlcuq dövləti Fransa tarixşünaslığında. Lənkəran Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri, | Humanitar elmlər seriyası, 2/2022, səh.44-51
2. Chaen C. (1940). La Syrie di a l'époque des croisades et la puixc1pauté franque d'Antioche. Paris
3. Chaen C. La Turquie Pre-Ottomane. Paris. Volume 7 of Varia Turcica Publisher, Institut français d'études anatoliennes d'Istanbul, 1988. 410 p
4. Cloude C. Türklər nasıl müsəlman oldular. (Türkçesi - T.Andaç, N.Uğurlu) Örgün yayın evi. Istanbul, 2008. 529 s.
5. Kemaloğlu, M. (2013). Claude Cahen çalışmaları ve hakkında yapılan araştırmalar. Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dergisi, Konya, s.187-207.

TÜRKİYE’DE OSMANLI TÜRKÇESİ EĞİTİMİ

¹**Mustafa Sarper Alap, ²Aşlı Kaya**

¹Dr. Öğretim Görevlisi

Gençlik ve Spor Bakanlığı, Türkiye

drsarp40@gmail.com

²Dr. Öğretim Üyesi

İstanbul Gelişim Üniversitesi, Türkiye

dr.aslikaya@outlook.com

Giriş

Osmanlı Türkçesi Türkçenin tarihî devirlerindendir. Arap harfli Türk yazı dilidir ve Türk dili tarihinin yaklaşık beş yüz yıllık (XV. yy-XX. yy) bir dönemini kapsamaktadır. Osmanlı Türkçesinin daha ziyade “Osmanlıca” şeklindeki ifadesi, galat olmakla birlikte bugün söyleniş kolaylığı sebebiyle yaygın olarak kullanılmaktadır. Ancak, “Osmanlıca” sözü, onun Fransızca, İngilizce gibi farklı bir dil olduğu fikrini vermemelidir. O, Türkçeden ayrı bir dil değildir. Kimi araştırmacılar Osmanlıca’yı, “Türkçeden ayrı bir dil” olarak görmektedir. Bu düşünceyi de Timurtaş’ın “Osmanlıca, Türkçe esas olmak üzere Arapça ve Farsça birçok kelime, şekil ve kaideleri içine alan bir yazı dilidir” (1995: XIII) ifadesine dayandırarak “Osmanlıca gerçekten nevi şahsına mahsus, kısaca Osmanlı’ya ait bir medeniyet dilidir” demektedirler. Oysa “... yazı dili ile konuşma dili arasında büyük bir farkın bulunması, “Osmanlıca” diye adlandırılan yazı dilinin Türkçeden başka bir dil olduğu anlamına gelmez. Bu dil ne Arapça’dır, ne Farsça’dır, bu dil Türkçe’dir”. Osmanlı Türkçesi, “Türkçenin tarihsel bir dönemi, Anadolu’da 1928’e kadar Arap harfleriyle yazılmış Türkçe”den başka bir şey değildir. Selim Somçağ da Yavuz’un görüşüne karşı şunları söyler: “En ağır Osmanlıca cümlelerde bile cümlelerin çatısına hiç dokunmadan, artık kullanımdan düşmüş olan Arapça ve Farsça kelimeleri bugünkü Türkçe karşılıklarıyla değiştirdiğinizde karşınıza anlaşılır Türkçe bir cümle çıkar. Önyargılı olmayan bir kafa için bu tespit bile Osmanlıcanın Türkçeden ayrı bir dil olmadığını kanıtlamaya yeter”. (Akpınar, 7)

Türklerin Anadolu’ya göçü ve burasını yurt edinmeleri ile Anadolu ve Balkanlarda oluşan Türkçeye genel olarak Batı Türkçesi denilmektedir. 13. yüzyıldan günümüze kadar devam eden bu dönem, dil bakımından kendi içinde Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesi olmak üzere üç ana döneme ayrılır. 13-15. yüzyılları içine alan Eski Anadolu Türkçesi döneminden sonra 15-20. yüzyıllar arasını kapsayan dönem ise Osmanlı Türkçesi dönemidir. Osmanlı Türkçesini içinde barındırdığı yabancı unsurlar bakımından üç döneme ayırır:

1. Arapça ve Farsça unsurların Türkçeye yoğun olarak girmeye başladığı dönem. Bu dönem 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın büyük bölümünü içine alır. Bu dönemde dil içindeki Arapça ve Farsça unsurlar Eski Anadolu Türkçesine göre daha fazla, ancak kendinden sonraki dönemlere göre daha azdır.

2. Dil içindeki Arapça ve Farsça yoğunluğun çok fazla olduğu dönem. Bu dönem 16. yüzyılın sonu ile 17 ve 18. yüzyılları içine alır.

3. 19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın başlarına kadar süren üçüncü dönemde dilde Arapça ve Farsça yoğunluğu yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır. Bu dönemlerden ilkinde Osmanlı Türkçesinin başlangıç, ikinci dönemine klâsik, üçüncü dönemine ise yenileşme dönemi de denebilir ki bu adlandırma günümüzde daha yaygın olarak kullanılmaktadır. (Kahya, 132)

Osmanlı Türkçesi Eğitimi

Osmanlı İmparatorluğu kuruluşundan bu yana eğitim alanında çok büyük gelişmeler yaşamıştır. Osmanlı İmparatorluğu dönemleri içerisinde Arapça ve Farsça ile birlikte Osmanlı Türkçesi de kullanılmıştır. Osmanlı Türkçesi; Arapça ve Farsça dillerinin sözcüklerinin içerisinde bulunduğu zengin bir dildir ve 34 alfabeden oluşmaktadır.

Osmanlı Türkçesi geçmişten günümüze manzum ve mensur eserlerin kaynağı olmuştur. Osmanlı Türkçesi ile çok meşhur şairler gazeller, kasideler, mesneviler ve mersiyele yazmışlardır. Osmanlı sarayında Osmanlıca eğitimi Enderunlarda ve medreselerde yapılmaktaydı. O zamanın şartlarına göre eserler genelde cevlan derisinden oluşan sayfalara divit ve mürekkep ile yazılırdı. Osmanlı arşiv belgelerinde görüldüğü gibi yazılar genellikle eğik ve üstü çizilmiş bir şekilde görülmektedir, bunun sebebi o zamanki koşullara göre divitle yanlış yazılan bir sözcüğün silme imkanının olmamış olmasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun çeşitli dönemlerinde özellikle XVI. Yüzyıldan sonra Osmanlı şiiri altın çağını yaşamıştır. Şairlerin hazırlamış olduğu divanları divitle yazmışlar ve yazılmış olan eski kaynaklar fiziki olarak sahaflarda yer almıştır. Bunun yanında arşivlerde de divanlar elektronik ortama aktarılaraq araştırmacılar ve öğrencilerin kullanımına açılmıştır.

Türkçe Eğitimi Bölümlerinde Osmanlı Türkçesi Üniversitelerin Türk Dili ve Edebiyatı, Türkçe, Tarih, Sosyal Bilgiler, Kütüphanecilik, Sanat Tarihi gibi bölümlerinde okutulan Osmanlı Türkçesi dersinde temel hedef; öğrencilerin Osmanlı Türkçesini okuryazar olmaları ve gramer kurallarını kavramalarıdır. Böylece öğrenci Türkçenin belli bir dönemini temsil eden Osmanlı Türkçesi etrafında gelişen kendi tarih, kültür ve medeniyetini tanıyacak; metinlerden hareketle söz varlığını zenginleştirecek ve çalışmalarında asıl kaynağa ulaşarak başarı sağlayacaktır. Ancak, pek çok alanda olduğu gibi Türkçe Eğitimi bölümlerinde Osmanlı Türkçesinin öğretiminde karşılaşılan bazı sorunlar bulunmaktadır. (Akpınar, 8)

Osmanlı Türkçesiyle yazılmış divanla özellikle üniversitelerde tez olarak ve yazarların kendi kişisel yapmış oldukları çalışmalarla da günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Türkçeye aktarılmış bu eserler üzerinde de üniversitelerde çalışmalar yapılmaktadır.

Üniversitelerde Osmanlıca eğitimi üzerinde yapılan çalışmalardan birisi eski arşiv metinleri üzerine yapılan çalışmalardır. Arşiv derslerinde öğrencilere seçilmiş üç adet arşiv metni verilerek öğrencilere bu alanda eğitim almış öğretmenler tarafından bu metinlerin açıklanması yapılmaktadır. Arşiv belgesi çalışmaları ilk bakışta öğrencilere zor gelmektedir, ancak belge okumalarında tercüme işini kolaylaştıran önemli bir öğe bazı harflerin aynı şekliyle yazılmış olmasıdır. Bunun yanında bazı sözcüklerde imza gibidir ve diğer belgelerdeki yazılarla benzer özellikler taşımaktadır. İşte bu benzerlikler iyi bir şekilde anlaşıldığı zaman belgeler akıcı bir şekilde okunabilmektedir.

Osmanlı Türkçesi eğitimlerinde en başta öğrencilere Osmanlı Türkçesi harfleri öğretilir. Harf eğitimi yapılırken önce harfler tek tek öğretilir, daha sonra öğretilen sözcüklerden iki sözcükten oluşan kısa kısa sözcükler öğretilir. Daha sonraki aşamada ise basit metinler aracılığıyla öğrencilere okuma çalışması yaptırılır.

Osmanlı Türkçesi Eğitim Materyalleri

a. Sözlük

Osmanlı Türkçesi öğrenmek için ve Osmanlı Türkçesi alanında yapılan her çalışmada ilk olarak Osmanlı Türkçesi sözlükleri kullanılır. Sözlük olarak yapılmış çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ansiklopedik şekilde hazırlanmış olan sözcüklerin yanında küçük boyutlarda da sözlükler hazırlanmıştır. Teknolojinin gelişmesiyle çeşitle internet sayfalarında da Osmanlı Türkçesine dair çevrimiçi sözlüklerde bulunmaktadır.

b. Gramer Kitabı (Sarf ve Nahiv)

Osmanlı Türkçesi öğretmek amacıyla eski ismiyle “Sarf ve Nahiv” olarak bildiğimiz Osmanlıca gramer kitapları hazırlanmıştır. Eskiden çok kapsamlı ve karışık görülen Osmanlıca gramer kitapları günümüzde matbaadaki teknolojik gelişmelerle daha sade bir hale getirilmiştir. Bunun yanında çeşitli internet sitelerinde de Osmanlı Türkçesi grameri konulu bilgi verici materyaller de bulunmaktadır.

Osmanlı Türkçesi Çalışmaları

Derse ilginin artmasında, başlangıçta aşına oldukları kısa, kolay ve tanıdık metinlerin seçilmesi de önemlidir. Zira öğrenci aşına olduğu bir halk edebiyatı eseriyle (ninni, masal vb.), hikâye veya ezberindeki bir şiirle okumaya başladığında gördüğünü değil de zihnindeki okusa bile,

umutlanacaq, derse hevesi artacaq, başara biləcəyi fikri ilə derse yaxlaşacaqdır. Öyrənmə yontemlerinde bu etkili bir metot olaraq görülməkdədir. Örneğin bu aşamada, İstiklal Marşı’nı Osmanlı Türkçesinden okumak iyi bir başlangıç olabilir. Öyrəncilerin, öncelikle hayatın içindeki Osmanlıca metinlere karşı diqqatleri uyandırılmalıdır. Dersin işlenişinde bugünkü hayata dair verilecek örnekler de ilgiyi arttıracaktır. Örneğin Osmanlı Türkçesini öyrənen bir bireyin, haber spikerinin olayı anlatırken kullandığı, “kâtil” ya da “katil zanlısı” ifadelerindeki ayrıntıyı kavraya biləcəyi; çocuklara konulan isimlerin -özellikle Arapça, Farsça olanların- anlamının çözüleceği, sıkça kullandığımız “evlatlarım” gibi galat-ı meşhurların fark edilebileceği anlatılabilir. (Akpınar, 10)

Osmanlı Türkçesine dair bir husus da öyrətim görevlilerinin çalışmalarına ilişkindir. Osmanlı Türkçesi öyrətiminde ve bu Türkçe ile kaleme alınan araştırmalarda işleri kolaylaştırmak adına akademik camiada ortak bir çeviri yazı için yazı tipi geliştirilmeli, hazırlanan bilgisayar programlarıyla kusursuz bir şekilde bilgisayar ortamında Arap harfli Türkçe yazılar yazılabilirdir. Öyrətim görevlilerinin kullandıkları farklı yazı tipleri, uyumsuz bilgisayarlarda hatalı basımlara yol açmaktadır. Özellikle eski Türk edebiyatı alanında çalışan akademisyenler için çalışmalarını saklamak, bir dergiye veya yayınevine gönderip bastırmak büyük sorun oluşturmaktadır. Bu sorunun giderilip, bir bilgisayar programı geliştirilmesi için belli kurumların desteği alınmalı ve hızlı bir çalışma yoluna gidilmelidir. (Akpınar, 11)

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu’nun en önemli edebi eserlerinin yazıldığı Osmanlı Türkçesi, Türkiye’de üniversitelerde ve liselerde öyrətilmektedir. Eskiden çok kısıtlı kaynaklarla yapılan çalışmalarda çok verimli ve etkili çalışmalar yapılmıştır. Teknolojinin gelişmesiyle Osmanlı Türkçesi’nin öyrətiminde gelişmeler yaşanmıştır. Günümüzde de teknolojinin gelişmesiyle Osmanlı Türkçesi eğitimi daha kolay bir hale gelmiştir.

Kaynaklar

Akpınar, Ş. (2016). Osmanlı Türkçesi Öyrətimi Üzerine, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research Cilt: 9 Sayı: 44

Kahya, H. (2020).Türkçe Öyrətməni Adayları Osmanlı Türkçesi Dersi Hakkında Ne Düşünüyor?, Türkiyat Mecmuası - Journal of Turkology 30, 1 (2020): 129-160

AKADEMİK MÖHSÜN NAĞISOYLUNUN YARADICILIĞINDA YAZILI ABİDƏLƏRİMİZİN TƏDQIQI

Namaz Rizvan oğlu Manafov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Mingəçevir Dövlət Universiteti

namaz.manafov@mdu.edu.az

Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor, tanınmış şərqşünas alim, tərcüməçi və pedaqoqdur.

Akademik Möhsün Nağısoylu 1971-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsinin fars dili və ədəbiyyatı şöbəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirərək, AMEA-nin Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun aspiranturasına daxil olmuşdur. O, 1979-cu ildə “XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə (paleoqrafiya, orfoqrafiya və tərcümə məsələləri)” mövzusunda namizədlik, 1994-cü ildə “XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələri (tekstoloji tədqiqi, tərcümə və dil xüsusiyyətləri)” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

Akademik Möhsün Nağısoylu Azərbaycan, türk, fars dillərində yazılmış 70-dən artıq kitabın – monoqrafiyanın, dərs vəsaitinin müəllifi, 15-dən artıq kitabın, lüğətin tərtibçisi olmuşdur. O, “Azərbaycanca-farsca”, “Farsca-azərbaycanca” lüğətlərin [1] tərtibçisi, təkmilləşdirilmiş “Azərbaycan dilinin otfoqrafiya lüğəti”nin (2021-ci il) redaktorudur. Akademik həmçinin, 500-dən artıq elmi məqalənin və konfrans materiallarının müəllifidir.

Möhsün Nağısoylunu bir dilçi alim kimi ən böyük xidməti qədim və orta əsrlərin yazılı abidələrini - xalqımızın qiymətli mənəvi sərvəti olan əlyazmaları tədqiq etməsidir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan şairləri uzun müddət, o dövrün ənənəsinə uyğun olaraq, əsasən fars və ərəb dilində yazmışlar. Həmin əlyazmaların mətni, tərcüməsi üzərində araşdırmalar, tədqiqatlar aparmaqla, ədəbiyyatımızın və dilimizin daha aydın tarixi mənzərəsini verə bilərik.

Görkəmli alimin tədqiqatlarının mühüm bir hissəsini mətnşünaslıq - mətn linqvistikası təşkil edir. Başqa sözlə desək, yazılı abidələr üzərində iş akademik Möhsün Nağısoylunun tədqiqatlarının ana xəttini müəyyən edir.

Məhəmməd Füzulinin, Sədi Şirazinin, Şeyx Mahmud Şirazının, Şeyx Mahmud Şəbüstərinin, Həzininin, Abbasqulu aqa Bakıxanovun tərcümə yaradıcılığını alim məhz əsl mətnşünas həssaslığı ilə təhlil etmişdir.

Möhsün Nağısoylunun “Orta əsrlərdə “Azərbaycanda tərcümə sənəti” monoqrafiyası dilçi alimlərin yekdil fikrinə görə ölkəmizdə bu sahədə yaranmış ən sanballı tədqiqat əsəridir.

Akademik Möhsün Nağısoylu orta əsrlərdə üzü köçürülmüş çox qiymətli yazılı abidələr üzərində tədqiqatlar aparmış, bəzi nadir və dəyərli əlyazmaları fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edərək, nəşr etdirmişdir. Onların sırasında “XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi” “Şühədanamə”, Əhmədinin “Əsrarnamə”, S.Bəlağinin “Quran qissələri”, Ə.Baxşayevinin “Siddiqeyi-Tahirə”, Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” (Sırr bağçası), S. Bakuvinin “Gülşəni-əsrar” xüsusi yer tutur.

Akademik İsa Həbibbəyli qeyd edir ki, Möhsün Nağısoylunun hələ 1992-ci ildə fars dilindən səlis və axıcı bir dildə tərcümə etdiyi Sədrəddin Bəlağinin “Quran qissələri” kitabı ona böyük şöhrət qazandırmışdır. Klassik ədəbiyyatımız üçün böyük əhəmiyyət daşıyan bu əsər sonralar 2001 və 2006-cı illərdə İranın paytaxtı Tehrandə və Qum şəhərində təkrar nəşr olunmuşdur [3, s.56].

M.Nağısoylunun XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə” üzərində tədqiqatları Azərbaycanda paleoqrafiya və tərcümə tarixinə həsr olunmuş ilk ciddi elmi araşdırma kimi diqqəti cəlb etmiş, yüksək qiymətləndirilmişdir.

Akademik Nizami Cəfərov qeyd edir ki, M.Nağısoylunun sanballı araşdırmalarından biri “Şirazin “ Gülşəni-raz” tərcüməsi” kitabıdır. Azərbaycan filologiyasında bu barədə ilk dəfə araşdırmalar aparan, necə deyirlər, ilk söz deyən Möhsün Nağısoyludur. Müəllifin kitaba yazdığı önsözdən məlum olur ki, Şirazının 1426-cı ildə tamamladığı “Gülşəni-raz” tərcüməsi ana dilimizdə təsəvvüf simvollarını açıqlayan ilk dəyərli və sanballı qaynaqdır. Orta yüzilliklərdə böyük şöhrət qazanmasına və geniş yayılmasına baxmayaraq, “Gülşəni-raz” tərcüməsi indiyədək istər Azərbaycanda, istərsə də başqa ölkələrdə ayrıca olaraq nə araşdırılmış, nə də nəşr olunmuşdur. Bu mənada M.Nağısoylunun “Gülşəni-raz” tərcüməsinə həsr etdiyi filoloji-tekstoloji araşdırmasını, xüsusilə də tərcümənin üç əlyazması əsasında nəşrə hazırladığı mətni Azərbaycan filologiyası elmi üçün çox təqdirəlayiq və əlamətdar bir hadisə kimi yüksək qiymətləndirmək lazım gəlir [2, s.8].

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə Möhsün Nağısoylunun çapa hazırladığı “Şeyx Səfi təzkirəsi” [4] xüsusilə əhəmiyyətlidir. Həmin kitabın dəyərini və böyük əhəmiyyətini geyd edən görkəmli şərqşünas alim, akademik Vasim Məmmədəliyev yazır: “Bu kitab Azərbaycan tarixində misilsiz xidmətləri olan qüdrətli dövlət başçısı, görkəmli şair Şah İsmayıl Xətəinin ulu babası Şeyx Səfiəddin Ərdəbili haqqındadır. Səfəviyyə təriqətinin qurucusu olmuş Şeyx Səfiəddin dövrünün nüfuzlu şəxsiyyətlərindən sayılmış, hətta hökmdarlar belə onun fikirləri ilə hesablaşmışlar [3,s.62].

M.Nağısoylunun digər əsərləri də filologiya elmində öz yeniliyi və aktuallığı ilə seçilir. Onun tədqiqatları ədəbiyyat tariximiz üçün nə dərəcədə önəmlidirsə, ədəbi dil tariximizin, xüsusilə də tarixi

leksikologiyasının hərtərəfli araşdırılması baxımından bir o qədər dəyərli və əhəmiyyətlidir. Bu tədqiqatlar gələcək elmi araşdırmalar üçün yaxşı bit zəmin rolunu oynayır.

Çəkinmədən demək olar ki, ömrünün əlli ilini xalqımızın qiymətli mənəvi sərvəti – yazılı abidələrin tədqiqinə həsr edən akademik Mövsün Nağısoylu bu sahədə əsl ədəbi məktəb yaratmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Balaği S. Quran qissələri, fars dilindən tərcümə M. Nağısoylu, Bakı, 1992, I nəşr, 352 s.
2. Cəfərov N. Möhsün Nağısoylu. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 36 s.
3. Möhsün Zellabdın oğlu Nağısoylu, biblioqrafik göstərici. Bakı: Elm, 2021, 272 s.
4. Şeyx Səfi təzkirəsi. Bakı: Nurlan, 2006, 932 s.

KÜTLƏVİ AÇIQ ONLAYN KURSLAR (KAOK) – TƏHSİL VƏ TƏLİMDƏ MÜASİR TENDENSİYALAR

Natəvan Qədim qızı Bayramova

riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktruru, dosent

Gəncə Dövlət Universiteti

natavanbayramova2@gmail.com

MOOC (Massive Open Online Course) - Distant təhsilin geniş tətbiq olunan ən perspektivli növlərindən biridir. MOOC - dünyanın hər bir yerindən 100 minlərlə tələbənin toplaşdığı, kütləvi açıq online proqram mühitidir. KAOK (MOOC) - distant təhsil texnologiyalarından və internet çıxışından istifadə edərək, kütləvi interaktiv iştirakı təmin edən açıq onlayn kurs platformalarıdır. MOOC- termini ilk dəfə 2010-cu ildə Dave Cormier tərəfindən (Şahzadə Edvard Adası Universiteti (UPEI), Kanada) istifadə edilmişdir. Elə həmin il MOOC Stenford Universitetinin professoru Sebastian Thrun 190 ölkədən 160.000 tələbəni cəlb edən süni intellekt haqqında pulsuz kurs təklif edərək KAOK kurslarının aktuallığını diqqət mərkəzinə gətirdi. [1]

Hər birimiz, istər tələbələr, istər müəllimlər evdən çıxmada dünyanın müxtəlif universitetlərində hazırlanmış kurslardan keçə bilərik. Platforma istifadəçiləri video dərslərə baxır, əlavə mühazirə materiallarına çıxışı əldə edir, testlərdən keçir, praktiki tapşırıqları yerinə yetirir və buraxılış imtahanlarını verirlər. Kurslarda imtahanlar biliyin yoxlanılması vasitələrindən biridir. İstifadəçilər hər bir proqram modulunun sonunda imtahan verərək digər modullara keçid edirlər. Bu cür platformalar sayca olduqca çoxdur, onlar çox fərqlidir və ali təhsil müəssisələrinin tədris işçiləri, təlimçiləri, professorları tərəfindən tərtib olunub və əsasən ali təhsil müəssisələri tərəfindən istifadə olunur.[2]

MOOC-texnologiyasının üstün cəhətləri.

- İnteraktivlik,
- Pulsuz onlayn təhsil almaq imkanı, kursun sonunda sertifikatların təqdim olunması.
- Dünyada ən öndə gedən müəllimlərin mühazirələrini dinləmək imkanı,
- Təhsilinizi və karyeranızı inkişaf etdirə biləcəyiniz əlverişli vasitə,
- Faydalı məsləhətlər,
- Qısa zaman ərzində əks əlaqə və qiymətləndirmə,
- Ən müasir ixtisaslar haqda ətraflı məlumat,
- Materialların strukturlaşdırılmış formada modullar şəklində verilməsi,
- Azad qrafikli təhsil.[3]

2024-cü il elektron tədris üçün ən perspektivli hesab olunan 5 KAOK platformalarına nəzər salaq.

1. Coursera platforması. <https://www.coursera.org/>

Coursera startup olaraq 2012-ci ildə Stanford Universitetinin iki əməkdaşı Daphne Koller, Endryu Nq tərəfindən təsis edilmiş, ödənişli və pulsuz məzmunlu, dünyanın ən böyük beynəlxalq açıq kütləvi onlayn öyrənmə platformalarından biridir. Platforma veb versiyada həmçinin iOS və Android əməliyyat sistemləri üçün mobil tətbiqləri mövcuddur. Coursera 100-dən çox universitetdən 500-dən çox kurs təklif edir. Kurslar pulsuzdur, lakin təlimin sertifikatla təsdiqlənməsi üçün əlavə ödəniş etməlisiniz.

2. Udey platforması. <https://www.udemy.com>

Udey konkret kurs üzrə praktiki bacarıqlar əldə etmək üçün əla vasitədir. Portalda 49 milyondan çox tələbənin 185.000+ kursu öyrəndiyi onlayn öyrənmə kursu var. Hər kəs öz kursunu yarada bilər, ona görə də onların keyfiyyəti çox dəyişir.

Udey daha çox ixtisaslaşmış, işinin peşəkari olan kontentə hesablanan onlayn kurs platformasıdır. Platforma akkreditə olunmamış müəllimlərlə əməkdaşlıq edir və öz kursunu qurmaq istəyən hər kəsə müəllim olmaq imkanı verir. Müəllimlər saytın alətlərindən istifadə edərək kursun məzmununu yaradırlar. Platforma rus dili də daxil olmaqla 75 dildə kurslar təklif edir və 190 ölkədə müştərilərə xidmət göstərir.

3. Khan Academy platforması. <https://www.khanacademy.org/>

İnternet vasitəsilə pulsuz və keyfiyyətli tədris verməklə yanaşı, təhsili yaxşılaşdırmağa doğru dəyişməyə çalışan qeyri-kommersiya təşkilatıdır.

Üstün cəhətləri:

- + 100% pulsuz olması
- + Dolğun və keyfiyyətli məzmun
- + Geniş əhatəli kurs seçimi
- + Reklamın olmaması

Mənfi cəhətləri:

- Bəzi mövzular üzrə kursların əlavə edilməsi
- Dizaynın təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər var

Khan Academy praktiki məşqlər, təlimat videoları və tələbələrə sinifdə və sinifdən kənarda öyrənməyə imkan verən fərdiləşdirilmiş öyrənmə paneli təklif edir.

4. Udacity platforması. <https://www.udacity.com/>

Udacity onlayn kurslar təklif edən platformalar arasında ən məşhur platformalardan biridir. Onlayn kurs 2011-ci ildə Sebastian Thrun, David Stavens və Mike Sokolsky tərəfindən təsis edilib. Sebastian Thrun və Peter Norvig tərəfindən hazırlanan, hər kəsə pulsuz təklif oluna biləcək "Süni İntellektə Giriş" onlayn kursu Stanford Universiteti tərəfindən aparılan innovativ təcrübənin nəticəsi olub. Yarandığı gündən bu günə qədər platforma texnologiya və kompüter elmləri sahəsində səriştəli mütəxəssislərin hazırlanmasına töhfə verən onlayn kursların inkişafı üzərində işləyir.

5. edX platforması. <https://www.edx.org>

edX 2012-ci ilin may ayında Massaçusets Texnologiya İnstitutunun və Harvard Universitetinin alimləri tərəfindən təsis edilib. Jerry Sussman, Anant Agarwal, Chris Terman və Petr Mitros Massaçusets Texnologiya İnstitutunda (MIT) 162 ölkədən 155.000 tələbənin iştirak etdiyi Circuits and Electronics üzrə ilk edX kursunu keçirtmişdilər. 2013-cü ildə Stanford ilə əməkdaşlıqdan sonra 2013-cü ilin iyun ayında tələbələrin sayı 1 mln çox idi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Cheryl Lowry. Choosing & Using Sources: A Guide to Academic Research, 2016. [Ohio State University Libraries](#).
2. Richard Fox. Information Technology: An Introduction for Today's Digital World, 2013.

3. Информатика и информационные технологии: пособие / В.А. Шаршунов, Д.В. Шаршунов, В.Л. Титов.- Минск: Мисанта, 2016. 928 с.
4. Mike Caulfield. Web Literacy for Student Fact-Checkers, 2017. Washington State University Vancouver.
5. Təlim prosesində yeni texnologiyalar.(prof. Y.S.Kərimovun ümumi redaktəsi ilə) – Bakı: Mütərcim,2011.-368 s.
6. Mərdanov M. Ümumi təhsil sistemində əsas hədəflər və vəzifələr. Bakı, Kurikulum, 2012, №2, s. 5.

PEŞƏKAR MÜƏLLİMİN TƏDRİS PROSESİNƏ YENİ YANAŞMA MƏSƏLƏLƏRİ

Qızıllı Mustafa qızı Əliyeva

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar müəllimi

Naxçıvan Dövlət Universiteti

aliyeva.q56@gmail.com

Dünyada baş verən qloballaşma prosesləri müəllim hazırlığı işinə yeni yanaşma tələb edir. Təhsildə innovasiya problemi günümüzün əsas məsələlərindən biri hesab olunur. Bu gün pedaqoji təhsil müəssisələrində yeni informasiyaların tətbiqində fəal iştirak edən müəllim uğur qazana bilər. Müəllim dəyişmədən təhsildə uğurlu nəticələr əldə etmək olmaz. Çünki yalnız müstəqil düşünən, özünün təlim nəticələrini əvvəlcədən görə bilən müəllim qarşına qoyduğu məqsədinə çatmağa bilər. Müəllimlər təhsilənləri düzgün formalaşdırsalar bunu təhsil sisteminin uğuru hesab etmək olar. Təhsildə uğurun əldə edilməsi üçün ilkin şərt müəllimin keyfiyyət göstəricisi ilə bağlıdır. [3, s. 1]

Bəs müəllim peşə kompetensiyalarını necə inkişaf etdirməlidir? Bunun üçün ilk növbədə müəllimdə öz peşəkarlığını artırmaq istəyi olmalıdır. O, təhsilənlərə öz fənnini hərtərəfli şəkildə mənimsətmək üçün təlimin yeni metod və formalarından istifadə etməli, müasir texnologiyaları bilməli və tətbiq etməyi bacarmalıdır. Müəllim fənnin tədrisi metodikasından düzgün istifadə edərək, fənnini mükəmməl şəkildə tədris etməlidir. O tədris prosesində pedaqoji prosesi təhlil etməyi, uğurlu çıxış yolu tapmağı və onun optimal həlli yollarını müəyyən etməyi bacarmalıdır. Bunun üçün də müəllim yaradıcı olmalıdır. Eyni zamanda müəllim müxtəlif müsabiqələrdə, təkmilləşmə kurslarında, müxtəlif seminarlarda iştirak etməli, məqalə və kitablarını nəşr etdirməlidir. Müasir dövrümüzdə hamımız bir reallığın şahidiyik: dünyada tərəqqi prosesləri sürətlə inkişaf edir, dəyişir, dünənki elmi biliklər, texnologiya bu gün yenilənir, dəyişilir. Bu gün malik olduğumuz informasiya sabah daha da təkmilləşir, yenisi ilə əvəz olunur. Buna görə də dünyanın inkişaf tempi ilə ayaqlaşmaq üçün ilk növbədə elm və təhsilin yenilənməsi təmin edilməlidir.

Müasir şəraitdə təhsil müəssisələrinin əsas vəzifəsi təhsilənlərin hərtərəfli inkişafına kömək edən təhsil mühiti yaratmaqdır. Bu məsələnin həllində pedaqoji kadrların bacarığı, savadı, geniş dünyagörüşə malik olması, şəxsi keyfiyyətləri əhəmiyyətli rol oynayır. Öz peşəsini sevən müəllim pedaqoji fəaliyyətini yüksək səviyyədə qurur, şagird və tələbələrin təlim-təربiyəsində uğurlu nəticələr əldə edir. Müəllimin uğurlu nəticələr əldə edə bilməsi üçün onun pedaqoji innovasiyaları qəbul etməsi, dəyişən pedaqoji mühitə uyğunlaşa bilməsi vacib şərtlərdən biridir. Müəllim dəyişmədən təhsildə uğurlu nəticələr əldə etmək mümkün deyildir. Məhz bu səbəbdən də hazırda Azərbaycanın təhsil ictimaiyyətini düşündürən əsas problem müəllimin peşəkarlığının artırılması, onlarda müvafiq bacarıqların formalaşdırılmasıdır. Bütün bunlar beynəlxalq təcrübəyə uyğun yeni mexanizmlərin tətbiqini zəruri etmişdir.

Müəllimin dərin biliyə və bacarığa malik olması vacib şərtlərdən biridir. Bilik müəllimin əsas silahıdır. Y.A.Komenski biliksiz müəllimi işıqsız lampaya, susuz bulağa bənzədirdi. Belə "müəllim" uşaqlara dərin bilik verə bilməz. Zəif müəllim zəif də şagird və tələbə yetişdirər [1, s. 4].

Müəllim fənnini, peşəsini və uşaqları sevməlidir. L.N.Tolstoya görə, öz peşəsini sevən müəllim yaxşı müəllimdir, uşaqları və fənnini sevən müəllim isə əla müəllimdir. Müəllim həmişə və hər yerdə öz nüfuzunun qorunması qayğısına qalmalıdır. Müəllim hər zaman öz sözlərinə, hərəkətlərinə məsuliyyətlə yanaşmalıdır. Müəllimin hər hansı ehtiyatsız hərəkəti, işlətdiyi yersiz kəlməsi onu nüfuzdan sala bilər. Əsil müəllim daima öz biliyinin artırılması qayğısına qalmalı, öz üzərində çalışmalı, müasir ədəbiyyatları izləməli və təhsilalanlara yeni informasiyaları çatdırmalıdır. Müəllim öz hazırlığının məzmununu bu günə yox, sabaha yönəltməlidir. Bunun üçün isə pedaqoji təhsil müəssisələrində yüksək peşəkarlıqla işləyə bilən professor-müəllim heyəti formalaşmalıdır. [1, s. 2]

Pedaqoji təhsil müəssisələrində informasiya texnologiyalarından səmərəli istifadə edən müəllim yeni formatlı müəllim hesab olunur. Yeni formatlı müəllim kadrları müvafiq elmi tədqiqatlar üzərində çalışsalar daha yüksək nəticələr əldə etmiş olarlar. [2, s. 1]

Təhsilin müxtəlif pillələrində innovativ təhsil modelləri yaradılmışdır. Dərslərin tədrisi zamanı laboratoriya işlərinin təşkilini, testlərin hazırlanması və tətbiqinin avtomatlaşdırılması proseslərini, eksperiment nəticələrinin təhlili qaydalarını müəllim bilməlidir. Hər bir müəllim elektron jurnaldan düzgün istifadə etməlidir. Müəllim təhsilalanların bilik səviyyələrinin, təhsil nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi metodikasını düzgün tətbiq etmək bacarığına malik olmalıdır. Başqa sözlə, müasir müəllim tədris müəssisəsində pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı, həm də informasiya texnologiyaları üzrə menecer olmalıdır. Təhsilalanlara fasiləsiz öyrənmək bacarığı aşılamalıdır. Bu gün "klassik hazırlıqlı müəllim" təhsilalanlardan geri qalır. Bu səbəbdən müəllim real həyatın tələblərinə cavab verməyə hazır olmalıdır. Bu mənada müəllim hazırlığı dəyişən zamanın, informasiya cəmiyyətinin sürətlə dəyişən tələblərinə uyğunlaşmalıdır. Belə şəraitdə təhsilin informatlaşması kimi global problemin həlli hər bir təhsil sistemi üçün çox ciddi sınaq və tarixi imtahan sayıla bilər. Bu imtahandan çıxma bilməyən təhsil sistemlərinin gələcəyi yoxdur. Hər bir müəllim eksperiment nəticələrinin, testlərin hazırlanmasının və tətbiqinin avtomatlaşdırılması proseslərini bilməlidir. [2, s. 2]

Bütün bu sadalanan məsələlər təhsilin informatlaşması tədbirlərinin tam olmayan siyahısıdır. Bu siyahını bir az da davam etdirmək olardı. Buraya virtual təhsil, açıq təhsil, distant təhsil, təhsildə İKT standartları məsələləri, İKT problemləri üzrə müəllim hazırlığı, müəllimlərin yenidən hazırlığı və s. kimi mühüm məsələləri də əlavə etmək mümkündür.

Bu gün ölkəmizdə müəllim əməyinə yüksək dövlət qayğısı göstərilir. Hazırda ali məktəbə qəbul olunan gənclərimiz ixtisas seçərkən müəllim peşəsinə böyük maraq göstərirlər. Müəllimlərin işə qəbulu ilə bağlı pedaqoji cəhətdən maraq kəsb edən model yaradılmışdır. Bu modelin yaradılmasında əsas məqsəd yüksək keyfiyyət göstəricisinə malik olan müəllimləri müəyən edərək, onları pedaqoji prosesə cəlb etməkdən ibarətdir. Bu prosesin şəffaf şəkildə həyata keçirilməsi məsələləri də müəllim peşəsinin nüfuzunun artmasına gətirib çıxarmışdır. [3, s. 1]

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Müəllimin metodiki hazırlığı məsələləri. dos. Q.Əliyeva. Konfrans materialı, 2023
2. Pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığı: dünya təcrübəsi. Məqalə. Azərbaycan müəllimi qəzeti. E.Əliyev “XXI Əsr” Təhsil Mərkəzinin rəhbəri, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru. 18 yanvar 2019, 3 səh.
3. H. Əlizadə: “Keyfiyyətli müəllim uğurlu təhsilin əsasıdır.” Məqalə. Azərbaycan müəllimi qəzeti. 13 sentyabr 2024, 2 səh.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ LƏNKƏRAN RAYONUNDA TƏHSİLİN İNKİSAFI

Rakif Hüseyn oğlu İbadov

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Lənkəran Dövlət Universiteti

ibadov_rakif@mail.ru

Ümummilli lider Heydər Əliyev ölkəmizin iqtisadi-sosial və ictimai-siyasi sahələrdəki dinamik inkişafının başlıca müəllifidir. Ulu öndərin 1969-1982-ci illərdə və 1993-2003-cü illər dövrlərdə apardığı strateji siyasət bilavasitə ölkəmizin yaxın gələcəkdə dövlət müstəqilliyinin bərpasına istiqamətlənmiş strateji siyasət kimi qəbul etmək olar. H.Əliyev "Təhsil millətin gələcəyidir" fəlsəfi baxışına əsasən təhsilin bütün pillərini əhatə edən ən mühüm məsələləri əsas götürərək təlim-tərbiyənin elmi mahiyyətini və onun yenidən təşkilini qarşıya vəzifə qoymaqla milli konsepsiyada formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yönəlmişdir. Respublikada 12 ali təhsil müəssisələrinin sayını artıraraq 17-ə çatdırmış, yeni ali məkrəblərin - M.F.Axundov adına Rus dili və ədəbiyyatı, İnşaat Mühəndisləri İnstitutu, Naxçıvan Pedaqoji İnstitutu və Stepanakert Pedaqoji İnstitutunun açılmasına nail olmuşdur. Tələbə kontenintinin sayını 70 min nəfərdən 100 min nəfərə çatdırılması reallaşdı(1) H.Əliyevin respublikaya rəhbərliyinin ilk mərhələsində bütün sahələrdə milli kadrların hazırlanması üçün ilk növbədə keçmiş Sovet İttifaqının 50-dən çox böyük şəhərlərinin 170-dən artıq məşhur ali məktəblərinə 250-dən çox ixtisas üzrə 15 mindən artıq azərbaycanlı təhsil almışdır. 1975-ci il avqustun 28-də Azərbaycandan ittifaq təhsil müəssisələrinə göndərilən tələbələrle görüşdə H.Əliyev nitq söyləyərək demişdir: "Siz bu əsrin axıncı onilliklərində və gələn əsrin əvvəllərində işləyəcəksiniz... Sabahlı gün sizə yeni, yüksək tələblər verəcəkdir. Əgər mütəxəssis həqiqətən yaradıcı şəxsiyyətdirsə, o, sadəcə olaraq, zamanla ayaqlaşmalı deyil, həmişə zamanı bir qədər qabaqlamalıdır. Bu isə o deməkdir ki, daim öyrənmək lazımdır, buna görə də bilik, bacarıq, vərdiş bünövrəsi möhkəm olmalıdır" (2).

1970-1982-ci illərdə aparılan səmərəli işlərin nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat Proqramı ölkəmizin təhsil sistemində əsaslı dönüş yarada bilmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin 30 mart 1973-cü il, 15-16 yanvar 1974-cü il, 28 dekabr 1976-cı il, 8 dekabr 1979-cu il, 30 iyun-1 iyul 1982-ci il, 5 oktyabr 1998-ci il (11, s.12) tarixlərində Lənkəran rayonunda olması təsadüfi deyil, burada təhsilin səviyyəsinin inkişafı üçün başlıca vəzifələr müəyyənləşdirmişdir. Həmin illərdə Lənkəranda ümumtəhsil müəssisələri (2) artıraraq 24-dən 41-yə çatdırılmışdır. 70-ci illərin I yarısında Lənkəranda yeni yaşayış binaları və digər obyektlərlə yanaşı, müasir tədrisin tələblərinə tam cavab verən 17 məktəb binası, 390 əlavə sinif otağı, 1975- 1980-ci illərdə isə 4min 80 yerlik 7 orta məktəb binası, 6 uşaq bağçası, yeməxana, bufet, şagird istesalat kabinetini tikilmiş, şəhəri, 2, 4, 7, 10 saylı orta, Viyan, Aşağı Nüvədi, Gərmətük qəsəbə, Xolmili, Bəlləbur, Kənarməşə, Şürük, Boladi vəs məktəblər yeni binalara köçürülmüşdür (4s.97). Bundan əlavə olaraq uşaq-tərbiyə müəssisələrinin tikintisi diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, Gərmətükdə 140 (170), Boladi və Şağlaserdə 50 (1971), Cil və Veravuldu 50 (1972), Separadi və Mamustada 140(1976), Vilvanda 140 yerlik (1977) uşaq bağçaları istifadəyə verildi (9, s.23)

Ümummilli lider H.Əliyev 1993-cü ildə yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra müxtəlif vaxrlarda təhsil işçiləri ilə çoxsaylı görüşlərində, respublika gənclərinin I və II forumunda, Azərbaycan müəllimlərinin XI qurultayında, 1970-1980-ci illərdə Azərbaycandan kənarda təhsil almış mütəxəssislərlə görüşündə və başqa tədbirlərdəki çıxışlarında təhsil sisteminin qarşısında duran vəzifələrlə bağlı irəli sürdüyü müddəa və göstərişlər əslində Azərbaycan təhsilinin inkişaf

perspektivlərinin strateji proqramı olmaqla, ölkənin təhsil sistemində ciddi islahatlar aparılmasının nəzəri əsaslarını təşkil etmişdir (11.,səh.21-22).

Ümummilli lider H.Əliyevin respublikaya rəhbərliyinin birinci dövrünün sonlarında təhsil işçilərinə qayğısının nümunəsi olaraq Lənkəran şəhərində 5 mərtəbəli 40 mənzilli binasının inşasına başlanılmış və 1985-ci ildə istifadəyə verilmişdir. Lənkəran rayonunda 2011/2012-ci tədris ilinin əvvəlinə 89 dövlət gündüz ümumtəhsil fəaliyyət göstərmişdir. Şagirdlərin sayı-28382 nəfər müəllimlərin məktəbləri sayı-3877 nəfər, məktəbi bitirən-1401 nəfər dövlət məktəbəqədər müəssisələr-53 (32şəhər, 21kənd) və uşaqların sayı-2931 nəfər olmuşdur. (3. s.12) 2014-2015-ci illər üzrə də 89 məktəb fəaliyyət göstərmişdir. Burada 4007 müəllim çalışmış və 29505 şagird təhsil almışdır. 2015- 2016-cı illərdə isə məktəblərin sayında dəyişiklik olmamış, lakin müəllimlərin sayı 3765 nəfər, şagirdlər 30085 nəfər olmuşdur (4.səh.43). Orta ixtisas təhsil müəssisələrində 2004-cü ildə 1185 nəfər, 2005-ci ildə1836 nəfər, 2008-ci ildə 1533 nəfər, 2009-cu ildə 1445 nəfər, 2010-cu ildə 1358 nəfər, 2011-ci ildə1171 nəfər, 2014-ci ildə isə tələbələrin sayı-1361 olmuşdur. (5,s.35)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Regionların Sosial-İqtisadi İnkişafının Dövlət Proqramı"nın yerlərdə icrasının təşkili, nəzarətin aparılması və rəhbərliyin edilməsi baxımından Lənkəran Şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı Taleh Qaraşovun gündəlik fəaliyyətinin tərkib hissəsikimi, bütün digər sahələrlə yanaşı, rayonun təhsil müəssisələrinin vaxtında əsaslı təmirinin aparılması və yenidən tikintisinin sürətləndirilməsinə göstərdiyi diqqətin nəticəsi olaraq 2012-ci ildən etibarən Lənkəranda 17 məktəb binası tikilmiş, 1 məktəb binası isə əsaslı təmir edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

ss	Tikilmiş məktəbin adı	Şagird yeri	Tikinti ili
1	Xarxatan kənd tam orta	360	2012-ci il
2	Hirkan qəsəbə tam orta	480	2012-ci il
3	Şilavar kənd tam orta	220	2012-ci il
4	Vilvan kənd tam orta	640	2013-cü il
5	Daşlıqjar kənd ümumi orta	180	2014-ci il
6	Qurumba kənd ümumi orta	180	2014-ci il
7	Tükəpeştə kənd ümumi	180	2014-ci il
8	Tükəvilə kənd tam	220	2014-ci il
9	Bəlton kənd tam orta	220	2014-ci il
10	Şağlaser kənd ümumi	160	2014-ci il
11	Yuxarı Nüvədi kənd tam orta	360	2014-ci il
12	Seradi kənd tam orta	480	2014-ci il
13	Şəhər 8 saylı tam orta	360	2014-ci il
14	Xanbulan kənd tam orta	360	2014-ci il
15	Şəhər 2 saylı tamorta əsaslı təmir olunmuşdur	1200	2014-ci il
16	Darquba kənd tamorta	180	2015-ci il
17	Təngivan kənd ibtidai	36	2017-ci il
18	Siyavar kənd tam orta	98	2018-ci il

Rayonda 5 məktəb - Köhnə Gəgiran kənd ümumi orta - 40, Jidi kənd ümumi orta - 96, Alazəpin kənd ümumi orta - 20 və Türkcəncil kənd ümumi orta 80, Şıxəkəran kənd tam orta - 432 nəfərlik məktəb binalarında tikintisi davam edir (6). Həmin tikinti işləri artıq başa çatmışdır.

Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərliyinin ilkin mərhələsi dövründə bölgənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin inkişafına dair apardığı islahatların tərkibində Azərbaycan vətəndaşına diqqətinin

artırılmasına nümunə olaraq hələ ötən əsrin 80-ci illərində Lənkəran şəhərində I və 2 saylı uşaq evləri üçün geniş və rahat binaların inşa edilməsi və istifadəyə verilməsi təsadüfi olmamışdır. 1984-cü ildən Osman Mirzəyev adına qarışıq tipli uşaq evi regional üzrə fəaliyyətdədir. Müəssisədə 57 uşaq tərbiyə olunur və bunlara 54 nəfər müəllim, tərbiyəçi və texniki əməkdaşlar xidmət göstərir. Burada Astara, Lerik, Lənkəran, Masallı, Yardımlı, Cəlilabad, Biləsuvar, Beyləqan və s. rayonlarından olan uşaqlara daim Heydər Əliyev fondu tərəfindən yüksək səviyyədə dövlət qayğısı göstərilməkdədir. 2007-ci ildə fond hesabına əsaslı təmir olunmaqla yanaşı, Lənkəran Şəhər İcra Hakimiyyətinin Başçısı Taleh Qaraşov rayona rəhbərlik etdiyi ilk gündən qarışıq uşaq evinə daim diqqət göstərir,

Lənkəran rayonunda 2011/2012-ci tədris ilinin əvvəlinə 89 dövlət gündüz Ümumitəhsil məktəblərinə, müəllimlərin fəaliyyət göstərmişdir. Şagirdlərin sayı-28382 sayı - 3877 nəfər, məktəbi bitirən-1401 nəfər, dövlət məktəbəqədər müəssisələr- 53(32 şəhər, 21 kənd) və uşaqların sayı-2931 nəfər olmuşdur. (7, s.32). 2014-2015-ci illər üzrə 89 məktəb fəaliyyət göstərmiş. Burada 4007 müəllim çalışmış və 29505 şagird təhsil almışdır. 2015-2016-cı illərdə isə məktəblərin sayında dəyişiklik olmamış, lakin müəllimlərin sayı 3765 nəfər, şagirdlər 30085 nəfər olmuşdur (4, səh.43). Orta ixtisas təhsil müəssisələrində 2004-cü ildə 1185 nəfər, 2005-ci ildə 1836 nəfər, 2008-ci ildə 1533 nəfər, 2009-cu ildə 1445 nəfər, 2010-cu ildə 1358 nəfər, 2011-ci ildə 1171 nəfər, 2014-ci ildə isə tələbələrin sayı-1361 olmuşdur. (5, səh.35)

Lənkərandakı təhsil müəssisələrindən biri olan Lənkəran Tibb Kollecinin əsası vaxtı ilə Azərbaycan SSR Səhiyyə üzrə Xalq Komissarları Sovetinin 478 sayılı əmrinə əsasən, 14 avqust 1936-cı ildə Lənkərandakı rayonlararası medbacıları məktəbi kimi təşkil olunmuşdur. İlk dəfə məktəbə Yavər Əliqulu oğlu Bayramov rəhbərlik etmişdir. 1938-1949-cu illərdə Lənkəran tibbi yaslı və şəfəqqət bacıları məktəbi, 1949-1955-c- illərdə Lənkəran feldşer-mamalıq məktəbi və 1955-2010-cu illərdə Lənkəran Tibb məktəbi adlandırılmış, 2010-cu ildən isə Lənkəran Tibb Kolleci kimi fəaliyyət göstərməkdədir (10, s.187) .

Tədris ili	Tibb bacısı işi	Müacilə işi	Mamalıq işi	Ortopedik stomatologiya	Cəmi
1992-ci il	2	-	-	-	2
1993-cü il	50	16			67
2000-ci il	22	36	9	-	67
2005-ci il	40	60	30	20	150
2010-ci il	25	25	25	10	90
2015-ci il	100	40	40	-	180

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 15 iyun tarixli.168 nömrəli Sərəncamı ilə təstiqlənmiş "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı"na əsasən orta ixtisas təhsili müəssisələri şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin iqtisadi inkişaf Nazirliyi və Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırılmış təklifi nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 26 avqust 2002-ci il tarixli 140 sayılı qərarına uyğun olaraq respublikanın digər texnikumlar kimi, Lənkəran Kənd Təsərrüfatı Texnikumu ləğv edilmiş, Lənkəran Məktəbəqədər Pedagoji və Lənkəran Müsiki Texnikumları birləşdirilərək onların bazasında Lənkəran Dövlət Humanitar Kolleji yaradılmışdır (15). Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 10 iyul 2020-ci il tarixli, 250 nömrəli qərarına əsasən isə Lənkəran Dövlət Humanitar Kolleci Lənkəran Dövlət Universitetinin nəzdində publik hüquqi şəxs statusuna malik olan Sosial və Aqrar-Texnologiya Kolleciə çevrilmə yolu ilə təşkil edilmişdir.

KOLLECİN TƏLƏBƏ QƏBULU UZRƏ İNKİŞAF DİNAMİKASI

Tədris illəri	İxtisaslar	Müəllimlər	Təhsil alan tələbələr	Tələbə qəbulu
2020-2021-ci illər	18	103	964	358
2021-2022-ci illər	33	105	1060	452
2022-2023-ci illər	27	104	1058	389
2023-2024-cü illər	27	104	1058	432
2024-2025-ci illər	24	100	1095	489

Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsində ilk ali təhsil müəssisəsinin açılması dövlət müstəqilliyimizin ilk dövrünə təsadüf edir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1991-ci il 25 sentyabr tarixli, 319 sayılı qərarı ilə Bakı Dövlət Universitetinin Lənkəran filialı, sonralar isə Nazirlər Kabinetinin 1992-ci il 23 iyul tarixli, 403 sayılı sərəncamı ilə müstəqil ali məktəb-Lənkəran Dövlət Universiteti yaradılmışdır. Lənkəranda 1995-ci ildən 1997-ci ilə kimi fəaliyyət göstərən ali məktəb- Hirkan Özəl Universiteti Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 11 oktyabr tarixli, 206/3 sayılı qərarı ilə Lənkəran Dövlət Universiteti ilə birləşdirilmişdir(12,s.6-7). Artıq bu ali məktəb 32 ildir ki, fəaliyyət göstərməkdədir. Lənkəran Dövlət Universitetinin tərəqqisinə və dinamik inkişafına xüsusi diqqət ayıran Ümummilli lider H.Əliyev demişdir: "Lənkəran Dövlət Universiteti təhsil elm ocağı olmaqla, həm də bölgənin böyük mədəniyyət mərkəzidir" fəlsəfi fikri bölgə ziyalıların, xüsusilə, bu ali məktəbin müəllim və professor heyəti qarşısında böyük məsuliyyətin qoyulduğunu göstərirdi. 1991-1995-ci illərdə 1211, 1996-2000-ci illərdə -1445, 2001-2005-ci illərdə - 1532 və 2006-2009-cu illərdə -1663 tələbə universitetdə təhsil almışdır. 2000-ci ildə tələbə qəbulu-378, məzun bakalavr-353, məzun magistr-50,2005-ci ildə tələbə qəbulu-336,məzun bakalavr-353, məzun magistr-90, 2010-cu ildə tələbə qəbulu- 304, məzun bakalvr-292, və məzun magistr isə 24 nəfər olmuşdur. (8,s.35-36). Hazırda Tarix-coğrafiya və incəsənət fakultəsində 8, Təbiyyat fakultəsində-, İqtisadiyyat və idarəetmə fakultəsində -Aqrar və mühəndislik fakultələrində-8 ixtisaslarda tədris yaradılmışdır. Magistrura təhsil pilləsində 130-dan çox tələbə 18 ixtsas üzrə təhsilini davam edir. Bakalavr və magistr təhsil pillələri üzrə 3500-dən çox tələbə təhsil almışdır. Hazırda Lənkəran Dövlət Universiteti üzrə 2024-2025-ci tədris ili üçün statistik məlumatlara əsasən 6 fakultə - Tarix-coğrafiya və incəsənət, Filologiya və ibtidai təhsil, İqtisadiyyat və idarəetmə, Təbiət, Aqronomiya və mühəndislik və Baytarlıq fəaliyyət göstərməkdədir. Həmin fakultələrdə bakalavriat səviyyəsi üzrə ixtisasların sayı - 44, magistratura səviyyəsi üzrə ixtisaslaşmaların sayı – 36 və kafedraların sayı -14-dir. Tədris ilində bakalavriat səviyyəsi üzrə tələbələrin sayı –6276, Magistratura səviyyəsi üzrə tələbələrin sayı – 416, Tədrisin təşkili və təlim texnologiyaları mərkəzinin tərkibindəki şöbələrin sayı – 4 və tədris korpuslarının sayı isə 3-dür.Son illərdə universitetin iki tədris binası oğlanlar üçün 250 nəfərlik və qızlar üçün isə 165 nəfərlik tələbə yataqxanası binalarını tikilib istifadəyə verilmişdir. Universitetə tələbə qəbulu 2019-2020-ci ildə 1248,2020-2021-ci ildə 1306, 2021-2022-ci ildə1457, 2022-2023-cü ildə 1624, 2023-2024-cü ildə 1905 nəfər olmuşdur. Lənkəran Dövlət Universiteti fəaliyyətə başladığı dövrdən indiyədək əməkdaşları və məzunları elmi tədqiqat dissertasiyalarını müvəffəqiyyətlə müdafiə edərək elmi adlar və elmi dərəcələr almışlar. Onların əksəriyyəti doğma ali məktəbdə, bir qismi isə respublikamızın digər təhsil ocaqlarında elmi və pedaqoji fəaliyyətlərini davam etməkdədirlər. Lənkəran Dövlət Universitetində vaxtilə Türkiyə Respublikasından 32 və İran İslam Respublikasından isə 1 nəfər təhsil almış, bunlardan 15 nəfər coğrafiya, 9 nəfər riyaziyyar, 3 nəfər riyaziyyar-informatika, 2 nəfər tarix, 1 nəfər tarix və ictimaiyyat, 2 nəfər azərbaycan dili və ədəbiyyatı, 1 nəfər xarici dil(ingilis dli) ixtisaslar üzrə tələbə təhsil almış, həm respublikamızın, həm də öz ölkələrində təhsil müəssisələrində ixtsasları üzrə fəaliyyətlərini davam edirlər. Hazırda Lənkəran Dövlət Universitetində Türkiyə Respublkasında 1 tələbə təhsil alır və 8

müəllim işləyir. Xarici tələbələrinin bu ali məktəbdə yüksək təhsil almaq istiqamətində hazırda perspektiv məqsədlər nəzərdə tutulur (13). Ali məktəb Boloniya təhsil sisteminə uyğun olaraq respublikamızın ali məktəblərlə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan İqtisad Universiteti, və s. ikitərəfli əməkdaşlıq müqavilələri bağlamış və tələbələrin hər iki ali məktəblərdə təhsil diplom almaq imkanları yaranmışdır. Xəzəryanı ölkələrin universitetləri, türkdilli ölkələr və Qafqaz ölkələri Assosiasiyaları üzvü olan Lənkəran Dövlət Universiteti Avropanın və Asiyanın çoxsaylı aparıcı ali təhsilmüəssisəsi və elmi qurumları ilə daim əlaqə saxlayır. Universitet ERASMUS, Horizon 2020, NATO və s. kimi nüfuzlu təşkilatların təşkil etdiyi grant müsabiqələrinin fəal iştirakçısı və mükafatçısıdır. Polşanın Bydgosz şəhərində Kaposvar Universiteti, Macarıstan Universiteti nişanı, LSU INTAS, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Açıq Cəmiyyət İnstitutu, IREX, Avrasiya Fondu, DAAD (Almaniya), TEMPUS, Erasmus + və s. kimi müxtəlif hədiyyə layihələrində fəal iştirak edir. Bundan əlavə, universitetinin elmi və təhsil istiqamətindəki fəaliyyətini genişləndirmək məqsədinə uyğun olaraq Macarıstan, Rusiya, Türkiyə və Şərqi Avropa ölkələrinin ali məktəbləri ilə əməkdaşlıq davam etməkdədir. (15) Ali məktəb rəhbərliyinin zəngin pedaqoji və elmiyaradıcı təcrübəsi əsasında təhsil müəssisində tədris səviyyəsi yüksəlmiş, idarəetmə mexanizmi yeni məzmun və forma almış, şəffaf tədris prosesi qurulmuş və tələbələrin hərtərəfli inkişafı üçün zəmin yaradılmışdır. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Cənub-şərq bölgəsinin sosial-iqtisadi inkişafının dinamik inkişafında elm və təhsilin çoxsahəli tərəqqisi Ümummilli lider Heydər Əliyevin strateji siyasəti uğurla və yadacılıqla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bütün istiqamətlərdə ölkəmizin daim yüksəlməsini və dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirməsini təmin edən geniş miqyaslı islahatların reallaşmasında apardığı daxili və xarici siyasəti xalqımız tərəfindəndən rəğbətlə qarşılanmaqdadır. Otuz ilə yaxın Azərbaycanın əzəli və əbədi torpaqlarının Ermənistan tərəfindən vandalizmə məruz qalsa da, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev rəhbərliyi altında ordu və xalqla birlikdə düşmən təxribatlarına qarşı 27 sentyabr 2020-ci il tarixində başladığı İkinci Qababağ müharibəsi Zəfər Qələbəsi ilə başa çatdırıldı, soydaşlarımız doğma yurdlarına qayıtmaları davam etməkdədir. Bu müharibədə Lənkəran Dövlət Universitetinin məzunlarından 11 nəfər tələbə və məzunlarımız şəhid olmuş, hazırda ali məktəbimizdə otuz bir nəfər-onlardan üç şəhid ailəsi (bir müəllim, bir tələbə, bir baş müəllim) bir nəfər dosent, bir nəfər baş müəllim, bir mütəxəsis, iki nəfər komendant, 18 nəfər tələbə, bir tyutor, üç mühafizəçi, bir sürücü, bir bağban var. (Lənkəran Dövlət Universitetinin və onun nəznində fəaliyyət göstərən “Sosial və Aqrar” kollejinin I və II Qarabağ müharibəsində iştirak etmiş, Şəhid olmuş əməkdaşların yaxınlarının və tələbələrin siyahısı Lənkəran Dövlət Universiteti HİK-in sədri V.Ş. Quliyevin məlumatı.) Lənkəran Dövlət Universitet rəhbərliyi daim onların bütün qayğılarına qalmaqdadır. 20 sentyabr 2024-cü il Dövlət suverenliyi gününü rəsmi olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev elan etdi və müstəqil Azərbaycanın üç rəngli bayrağı Dağlıq Qarabaqda əbədi dalğalanacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. "Azərbaycan qəzeti". 1 aprel 2008-ci il
2. "Azərbaycan" qəzeti, 10 may 2008-ci il
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi Lənkəran Rayon Statistika İdarəsi Lənkəran rayonunun Statistik Göstəriciləri 2005-2011, Lənkəran, 2012, s.32
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi Lənkəran Rayon Statistika İdarəsi Lənkəran rayonunun Statistik Göstəriciləri 2010-2015, Lənkəran, 2016, s. 43
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi Lənkəran Rayon Statistika İdarəsi Lənkəran rayonunun Statistik Göstəriciləri 2010-2015, Lənkəran, 2012, s.35

6. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Lənkəran Şəhər Təhsil şöbəsinin Lənkəran Şəhər İcra Hakimiyyətinə 11 matr 2019-cu il tarixli, 6-U-31 sayılı arayışı
7. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi Lənkəran Rayon Statistika İdarəsi Lənkəran rayonunun Statistik Göstəriciləri 2005-2011, Lənkəran, 2012, səh
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi Lənkəran Rayon Statistika İdarəsi Lənkəran rayonunun Statistik Göstəriciləri 2005-2011, Lənkəran-2012, səh.35-36).
9. Hacı Etibar Əhədov. Dəyərli ömrün Lənkəran səhifəsi. Sənədli povest, məktublar, xatirələr. Bakı, 2003, s.23
10. İqbal Əmənullayev. Onu zəruriyyət yaratdı. Bakı, 2010, s.187.
11. Ə.Ə.Əliyev, G.B.Bağırov. Heydər Əliyev şəxsiyyəti və irsi ən böyük tərbiyə məktəbidir. Lənkəran, 2003, s.20-21
12. Lənkəran Dövlət Universiteti Heydər Əliyev siyasəti və onun uğurlu davamının işığında, Bakı, 2010 s. 6-7.
13. Lənkəran Dövlət Universitetinin Arxiv materialları
14. Lənkəran Heydər Əliyev siyasətinin işığında, Tərtibçi Əlisəfa Həsənov. Bakı, 2004, s.12
15. www.ldu.edu.az/besh/html

İBTİDAİ SİNİFLƏRİN RİYAZİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ LAYİHƏ VƏ PROBLEM ƏSASLI BACARIQLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İNTEQRASIYA

¹Rövşən Fərrux oğlu Babayev, ²Aynurə Binnətova, ³Bəhman Cəlil oğlu Məmmədov

¹riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Mingəçevir Dövlət Universiteti

rovsan.babayev@mdu.edu.az

²Bakı Slavyan Universiteti

aynurabinnatova@gmail.com

³Bakı Mühəndislik Universiteti

bmemmedov1@beu.edu.az

Giriş

Elmin və texnologiyanın sürətlə inkişaf etdiyi müasir dünyamızda biliklərin sürətlə yeniləndiyi və dəyişdiyi bir reallıqdır. Bu nöqtədə təhsilin məqsədi, şagirdlərə yalnız bilik ötürmək deyil, daha çox onları məlumata çatma yollarını öyrətmək olmalıdır. Layihə əsaslı öyrənmə yanaşmasının məktəblərdə tətbiqi bu məqsədə xidmət etməyə uyğun ola bilər. Bu yanaşma öyrənmə mərkəzli bir prosesi əhatə edir. Əsas fəlsəfəsi öyrənmənin, uşağın öz təcrübəsi əsasında baş verməsini təmin etməkdir (Solomon, 2003). Şagirdlərin fəallığını və müstəqilliyini daha da artırmaq üçün tətbiq olunan metodlar içərisində problemlə təlimin və layihə əsaslı təlimin elementləri xüsusi rol oynayır. Problemlə təlim zamanı yeni bliklər hazır şəkildə verilmir, müəllim onların “əldə edilməsini” ,”kəşfini” təşkil edir.

Şagirdləri maraqlandıran məsələlər seçir və sualları elə şəkildə qoyur ki, həmin suallar ətrafında gərgin fikirləşmək lazım olsun. Şagirdlər isə qarşılarına qoyulmuş problemi həll etmək üçün bilik və bacarıqlarına əsaslanaraq əvvəlcə bildikləri məlumatları tədqiq edərək “kəşflər” edirlər. Axtarış yaradıcı təfəkkür prosesinin elementidir. Əlbəttə ki, hər bir çətinlik problem situasiya yaratmır. O, əvvəlki bliklərin kifayət etməməsindən irəli gəlir və bu şagirdlər tərəfindən dərk edilməlidir. Problemlərin hansı xüsusiyyətləri var?

1. Problem situasiya doğurmalıdır.
2. Şagirdin müəyyən hazırlığı və müəyyən marağı olmalıdır.

3. Bir qiymətli olmayan həlli yolları olmalıdır.

“ $x^2 + x - 2 = 0$ tənliyini həll edin” məsələsi problemdir? Məsələnin kimə təklifi bilinmədikdə o qeyri-müəyyəndir. Əgər bu məsələ kvadrat tənliklər bölməsini öyrənənə qədər uşaqlara təklif edilərsə, onda bu onlar üçün problem olacaq. Bu məsələnin həlli üçün onların mövcud bilikləri bəs etməyəcək və problem situasiya yaranacaq. Ancaq bu məsələ 10-cu sinif şagirdlərinə verilərsə bu onlar üçün problem situasiya olmayacaq.(1,183) Bu sual ibtidai sinif şagirdlərinə verilərsə, məsələ onlar üçün problemli xarakter daşıyacaq. Müəllimlərin iş təcrübəsinin təhlilində gördük ki, problemli situasiyalar ən çox aşağıdakı hallarda yaranır:

1. Şagird öz biliyini yeni məsələyə tətbiq edəndə ;
2. Verilmiş işin həlli üçün uşaqların bilikləri kafi olmayanda ;
3. Praktiki şəraitdə seçilmiş üsuldən istifadə etmək mümkün olmadığı məlum olanda ;
4. Əldə edilən nəticələri nəzəri əsaslandırma bilmədikdə.

İbtidai siniflərdə hər mövzunun tədrisində belə problemli situasiya yaratmaq olar. Əslində müəllimin ustalığı həmin situasiyanın yaranılmasında özünü göstərir. Şagirdin tam idraki müstəqilliyindən o zaman danışa bilərik ki, o, sərbəst olaraq yeni problem qoysun, onu ifadə etsin və əlverişli yolla həll edib, aldığı həllin düzgünlüyünü yoxlaya bilsin. Əks halda problem müəllim tərəfindən qoyularsa şagirdlər isə yalnız onu həll edərsə, həllin doğruluğunu yoxlayarsa, bu, uşaqların qismən müstəqilliyi hesab olunur. Blumun İdrak taksonomiyasında da öyrənmənin reallaşması üçün analiz-sintez-dəyərləndirmə mərhələləri də önəmli idi. Bu mərhələlərə çatmaq üçün də layihə və problem əsaslı öyrənmə mühüm əhəmiyyətə malikdir.(Bloom, 1956)

Tədqiqat üsulu

Problemli təlimin və layihə əsaslı təlimin tətbiqinin uğurlu olub olmaması mövzunun məzmunundan asılıdır. Bu məqsədlə Xırdalan şəhər 3 saylı və Xırdalan şəhər 5 saylı məktəbin 4-a və 4-c sinif şagirdlərində layihə əsaslı bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün onlara piktoqram və cədvəl hazırlamaq mövzusunda işlər verildi. Əvvəlcə uşaqlara piktoqramın, qrafikin və cədvəlin mahiyyəti izah olundu. Daha sonra onlara öz yaşadıkları ərazidə piktoqram tipli lövhələrin araşdırılması, xüsusiyyətlərinin qeyd olunması və bunu cədvəl şəklində təqdim edilməsi təklif olundu. İki həftə şagirdlərə vaxt verildi. Uşaqlar layihələrini tam hazırlayıb təqdim etdikdən sonra, cədvəl şəklində nəticələndirildilər və müxtəlif küçələrdə hansı tipli piktoqrama aid neçə lövhə olduğunu göstərdilər. Bu onlarda müxtəlif bacarıqları formalaşdırdı. Onlar axtarış metodlarının mahiyyətini az da olsa dərk etmiş oldular. Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi prosesində bu özünü büruzə verdi. Axtarış metodları problemli təlimlə əlaqədardır. Bu metodlar şagirdləri bilik axtarışına, bilik kəşfinə təhrik edir (A.S.Adıgözəlov, 191).

Layihə əsaslı öyrənməklə təhsil alan şagirdlərin standart testlərdəki uğurları ənənəvi tədrisdəki dərslərdəki tətbiqlərdən daha çoxdur. (Tomas, 2000)

Dərs prosesində bu metodlar təfəkkürün və təxəyyülün inkişafını intensivləşdirir. Kreativliyi formalaşdırır, sərbəst şəkildə doğrunu axtarır tapmağa yönəldir. Uşaqları məntiqi şəkildə düşünmək, sübut etmək, nəticələrini əsaslandırmaq üçün biliyini səfərbərliyə almaq bacarığı ilə silahlandırır. Biz 4-cü sinif şagirdlərinə də vermiş olduğumuz bu layihənin nəticəsində statistik olaraq bunu gördük. Çünki şagirdlərin KSQ(kiçik summativ qiymətləndirmə) imtahanında sinif olaraq bütün uşaqlar həmin mövzunun suallarından ortalama 90-dan yuxarı qiymət almışdılar. Eksperimental və kontrol qruplarındakı şagirdlərin nəticələrinin fərqliliyi 25%-ə qədər idi. Bu da aşkar şəkildə layihə əsaslı təlimin uşaqların bacarığının formalaşmasında əhəmiyyətli olduğunu göstərdi. Axtarış metodları uşaqlardan zehni bacarıqlara yiyələnmək cəhətdən yüksək səviyyəyə malik olmağı tələb edir. Məktəblilərin təlimi prosesini tədqiqat prosesinə oxşar şəkildə qurmaq, pedaqoji situasiyalar yaratmaq, şagirdlərin yaradıcı axtarışlarını idarə etmək üçün müəllimin özünün şəxsi tədqiqatçılıq təcrübəsi də olmalıdır (Ticha, M. and Kubinova, M. (1998). D.Poyanın sözləri ilə desək, “müəllim özü axtarışın gərginliyini və kəşfin sevincini hiss etməlidir”. Şagirdlərin idrak fəaliyyətini gücləndirib

inkişaf etdirmək, onlarda müstəqil olaraq problemi araşdırıb həll edə bilmək bacarığı yaratmaq məqsədi ilə layihə əsaslı təlim tətbiq olunur.

Nəticə

Bu çalışmada ibtidai siniflərdə riyaziyyat dərslərində layihə əsaslı öyrənmənin faydalılığı araşdırılmışdır. Nəticədə problem əsaslı və layihə əsaslı tədrisdə şagirdlərin daha uğurlu olduğu görülmüşdür. Onlarda yaradıcılıq şüuru formalaşmış, əməkdaşlıq-ünsiyyət bacarıqları inkişaf etmiş, bu da onların dərslərinə müsbət təsir göstərmişdir. Bu üsulun tətbiqinin vacibliyini düşünürük. Şagirdlər burada problem həll etməyi bacarır, sərbəst şəkildə özlərini ifadə edə bilir, axtarış metodlarının mahiyyətini dərk edirlər. Bu da öyrənmənin yadda qalıcılığına müsbət təsir göstərir. Təhsilin də mahiyyəti məhz bu idi: Təhsil - hər şey unudulduqdan sonra yadda qalanlardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. A.S.Adıgözəlov məktəbdə riyaziyyat təliminin nəzəri əsasları(dərs vəsait),Bakı 2018,S.182
2. Simpson, R.D.; Koballa, T. R.Jr.; Oliver,J. S. and Crawley, F.E (1994). Research on the affective dimension of science learning. D. White (Ed). Handbook of Research on Science Teaching and Learning. New York: MacMillan Publishing Company: 211-235.
3. Solomon, G. (2003). Project Based Learning: A Primer. Technology and Learning. Vol.23, issue.6
4. Stables, A. (1990). Differences between pupils from mixed and single-sex schools in their enjoyment of school subjects and in their attitudes to science and to school. Educational Review. 42, 221-230.
4. Thomas, J.W. (2000). A Review of Research On Project Based Learning, <http://www.k12reform.org/foundation/pbl/research> (Erişim tarixi: Mayıs, 2004)
5. Ticha, M. and Kubinova, M. (1998). On The Activating Role of Projects in The Classroom. In European Research in Mathematics Education. Yayınlandığı kitab Schwank, I. (Editor) Proceedings of the First Conference of the European Society for Research in Mathematics Education.
6. Zoller, U. (1981). Problem Solving and the “Problem Solving Paradox” in Decision Making Oriented Environmental Education.
7. McGrath, D. (2002). Getting Started with Project Based Learning. Learning and Leading With Technology. Vol. 30, No.3.
8. Anonymous, (2003a). Learning in Teams Through Projects, Center for Youth Development and Education, Boston. <http://www.hull.ac.uk/hubs/students/notes/26035/Study> (Erişim tarixi: Kasım 2003)
9. Anonymous, (2003b). Learning in Action, The George Lucas Educational Foundation.
10. Buck Institute for Education (BIE). Project Based Learning. <http://www.bie.org/pbl>
11. Bloom, B. (1956). Taxonomy of Educational Objectives. The Classification of Educational Goals. Handbook I: Cognitive Domain. New York, David McKay.
12. Chisko, A. (2004). Attitude Evaluation. <http://www.rwe.uc.edu/chisko>
13. Creemers, B. P. M. (1994). The Effective Classroom. London: Cassell.
14. Curtis, D. (2002). Power of Projects. Educational Leadership, Vol. 60, No: 1.
15. BILLSTEIN, R., SHOLOMO, L., JOHNY, W. L., 1990
16. A Problem Solving Approach to Mathematics for Elementary School Teachers, United States of America, Addison Wesley Longman, Inc.
17. CHARLES, R., LESTER, F., 1984. “An Evaluation of a Process-Priented Instructional Program in Mathematical Problem Solving in Grades 5 and 7”, Journal for Research in Mathematics Education, 15, 15 - 34.
18. De Graaff, E., Kolmos, A. (2003). Characteristics of Problem-Based Learning. International Journal of Engineering Education, 19(5), 657-662.

19. Ramsay, J., & Sorrell, E. (2006). Problem-Based Learning: A Novel Approach to Teaching Safety, Health and Environmental Courses. *The Journal of SH&E Research*, 3(2), 1-8.
20. Roh, K.H. (2003). Problem-Based Learning in Mathematics. ERIC, Clearinghouse for Science, Mathematics and Environmental Education, EDO-SE-03-07.
21. Taşkesenligil, Y. ve ark. (2008). Probleme Dayalı Öğrenme Teorik Temelleri. *Milli Eğitim Dergisi*, Sayı 177, 50-64.
22. Besana, G.M., Fries, M. ve Kilibarda, V. (2004). Problem-Based Learning in Geometry Courses: The Impact on Pre-Service Teachers. <http://facweb.cs.depaul.edu/besana/papers/viewCBMS.pdf>
23. Beşer, A. ve ark. (2004). Probleme Dayalı Öğrenmede Eğitim Yönlendiricisi Nasıl Olmalı? *C.U. Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 8(2), 32-38.
24. Cerezo, N. (2004). Problem-Based Learning in the Middle School: A Research Case Study of the Perceptions of At-Risk Families. *Research in Middle Level Education Online*, 27, 1. http://www.nmsa.org/portals/0/pdf/publications/RMLE/rmle_vol27_no1_article5.pdf
25. Daş, M. ve ark. (2002). Student Perceptions of Tutor Skills in Problem-Based Learning Tutorials. *Medical Education*, 36, 272-278.
26. Dunlap, J.C. (2005). Problem-Based Learning and Self-Efficacy: How a Capstone Course Prepares Students for a Profession. *Educational Technology Research and Development*, Vol.53, No.1, 65-85.
27. Hmelo-Silver, C.E. (2004). Problem-Based Learning: What and How Do Students Learn. *Educational Psychology Review*, Vol.16, No.3, 235-266.

MODERNIZING SCIENCE AND RESEARCH THROUGH DIGITAL TOOLS: TRENDS, CHALLENGES AND RECOMMENDATIONS

¹**Kateryna Boldovska**, ²**Volodymyr Boldovskyi**

¹Candidate of Economic Sciences (Ph.D.), Associate Professor
Kharkiv National Automobile and Highway University, Ukraine
b-e-p@ukr.net

²Candidate of Technical Sciences (Ph.D.), Associate Professor
Ukraine, National Aerospace University «Kharkiv Aviation Institute»
v.boldovskyi@khai.edu

The era of digitalization has fundamentally redefined the landscape of scientific and research activities. The impact of digital technologies – including artificial intelligence, big data, and cloud computing – has enabled scientists to conduct research with unprecedented speed, scale, and precision. Technological advancements are reshaping how research is conducted, organized, and shared. This digital transformation impacts every stage of research, from data collection and processing to analysis, publication, and dissemination, leading to enhanced efficiencies, broadened interdisciplinary collaboration, and unprecedented access to knowledge. Digitalization facilitates the development of new methodologies, enables large-scale collaboration, and promotes transparency and reproducibility in scientific work. However, along with its advantages, digitalization also presents several challenges and risks, such as data security, ethical concerns, the potential for bias in AI models, and the digital divide among institutions. So, these advancements have fostered data-driven insights, interdisciplinary collaboration, and enhanced transparency, while also posing challenges related to data security, digital inequality, and ethical standards. Therefore, recognizing and addressing these aspects is essential to ensure the sustainable integration of digital technologies in research, ultimately supporting the credibility, inclusivity, and effectiveness of scientific progress.

One of the most transformative aspects of digitalization in research is the capacity for big data analytics, which enables the analysis of massive, complex datasets with precision and speed. Scientific research increasingly relies on data-driven insights, and the ability to collect, store, and analyze extensive data has paved the way for advancements across multiple fields, including genomics, environmental science, and public health. For instance, in genomics, the use of big data allows researchers to analyze vast quantities of genetic information, identifying patterns and correlations that can aid in the development of personalized medicine. This data-driven approach helps researchers understand individual genetic differences that impact health outcomes, enabling more targeted and effective treatments. In environmental science, big data is essential for monitoring climate change by collecting data from numerous sources, such as satellite imagery, remote sensors, and weather stations. This information can be analyzed to predict trends, assess environmental impacts, and devise strategies for sustainability. Similarly, during the COVID-19 pandemic, big data analytics enabled public health officials to track and model infection rates, evaluate healthcare responses, and develop evidence-based public health policies. These examples demonstrate how digital tools contribute to the advancement of knowledge by enhancing the accuracy, depth, and scalability of scientific inquiry, empowering researchers to manage vast quantities of information, translating complex data into actionable insights. However, reliance on AI models also introduces risks, including biases inherent in datasets, underscoring the need for rigorous oversight and quality control.

The rise of artificial intelligence and machine learning in research is also a critical component of digitalization. These technologies allow researchers to build models that can identify trends, make predictions, and automate routine tasks, freeing up time for more complex analyses. In fields like drug discovery, AI algorithms are used to sift through vast molecular databases, identifying compounds with potential therapeutic effects and accelerating the initial phases of drug development. Machine learning models can also predict disease outcomes, forecast economic trends, and improve agricultural productivity by analyzing historical data and current conditions. For example, in agriculture, AI-driven tools help optimize crop yields by predicting weather patterns, soil quality, and pest behavior, providing farmers with actionable insights to increase efficiency and sustainability. However, the use of AI and machine learning raises ethical concerns, including issues related to bias, transparency, and accountability. The potential for bias in algorithmic decisions requires careful monitoring and adjustment, as skewed data inputs can lead to erroneous or harmful conclusions. Ensuring the ethical use of AI in research involves establishing rigorous standards for model training, validation, and deployment, as well as implementing transparent reporting mechanisms.

Digitalization has further enhanced scientific collaboration by breaking down geographic and institutional barriers. Online platforms and cloud-based data storage enable global research teams to collaborate in real time, sharing data, resources, and findings across disciplines and borders. This interconnectedness fosters broader perspectives, allowing interdisciplinary approaches to solving complex problems. Virtual research environments, such as shared lab spaces and collaborative platforms, bring together experts from diverse backgrounds, enhancing innovation and efficiency. Open-access science, a growing trend in digitalized research, promotes transparency and replicability, facilitating the free sharing of research outputs and enabling a wider community to access and build on these findings. However, the benefits of open science and virtual collaboration can only be fully realized if disparities in digital resources, especially in under-resourced regions, are addressed through targeted infrastructure investments.

Interdisciplinary research has also gained momentum as a result of digitalization, breaking down traditional boundaries between scientific disciplines. Digital tools enable researchers from various fields to work together, creating new pathways for knowledge integration and innovation. Complex global issues such as climate change, public health crises, and food security require interdisciplinary approaches that draw on insights from diverse areas such as biology, economics, and

social sciences. Digital platforms that facilitate data sharing, virtual communication, and collaborative research design are essential for supporting this interdisciplinary approach, as they allow scientists to merge data and perspectives, creating more comprehensive and impactful solutions. For example, tackling climate change requires contributions from environmental science, engineering, economics, and public policy. Digitalization facilitates these interactions by providing researchers with access to shared resources, real-time communication tools, and data analytics, thereby enabling a holistic approach to addressing complex problems. To enhance interdisciplinary collaboration, institutions should establish policies and platforms that support cross-disciplinary communication, standardized data formats, and shared methodologies.

Another significant trend driven by digitalization is the democratization of scientific knowledge. Digital platforms, open-access journals, and online repositories make scientific information more accessible to researchers, practitioners, and the public. This democratization fosters a more inclusive research environment, where individuals from diverse backgrounds and regions can contribute to and benefit from scientific advancements. Open science initiatives, for example, promote the free sharing of research outputs, encouraging greater collaboration and reducing duplicative efforts. Open data initiatives allow scientists to share their datasets and methodologies, ensuring that other researchers can replicate studies or apply findings in new contexts. Digitalization thus enables broader participation in science, allowing researchers from different disciplines and geographies to work together on solving global challenges. Transparency in research enhances scientific credibility and reduces redundancy, as researchers can access and build on previous work. This openness, however, must be balanced with considerations of privacy, especially in fields like biomedicine, where patient data is often involved. Ethical standards and data security protocols must be clearly established to protect sensitive data while supporting a culture of openness. However, to fully realize the potential of open science, it is necessary to address the digital divide, ensuring equitable access to digital resources for institutions in under-resourced regions. Limited access to high-speed internet, advanced computational tools, and digital training can prevent researchers in developing countries from fully engaging in the global scientific community. Addressing this disparity requires targeted investments in infrastructure and support for digital literacy programs, promoting a more inclusive and collaborative scientific ecosystem.

Digitalization also supports a shift toward more transparent and reproducible research practices. The availability of digital tools for data storage, analysis, and publication allows researchers to document their processes in greater detail, facilitating the verification and replication of scientific findings. Reproducibility is a cornerstone of scientific integrity, and digitalization helps to ensure that research findings can be independently verified. Open-source software, code repositories, and digital lab notebooks allow researchers to share the details of their methodologies, enabling others to reproduce their work and build on it. This transparency not only strengthens the credibility of research but also accelerates scientific progress by allowing researchers to focus on advancing knowledge rather than duplicating efforts. However, the move toward transparency must be balanced with considerations of privacy and intellectual property, particularly in fields where sensitive or proprietary data are involved. Establishing clear guidelines for data sharing and intellectual property rights is essential to protect individual and organizational interests while promoting a culture of open, reproducible science.

While digitalization offers numerous advantages, it also presents challenges related to data security and ethical considerations. Research activities that rely on large datasets, particularly those involving personal or sensitive information, are vulnerable to cybersecurity risks. Protecting research data from breaches, unauthorized access, and potential misuse is essential to maintain public trust in scientific institutions. Ethical concerns related to privacy, consent, and the potential misuse of data are especially relevant in fields such as biomedicine and social sciences, where the use of personal data is common. The development of stringent data governance frameworks and cybersecurity

protocols is necessary to address these risks, ensuring that digitalized research practices remain ethical and secure. Furthermore, ethical concerns associated with AI and machine learning, such as potential biases and transparency issues, necessitate that researchers adopt responsible practices. Thus, fostering digital literacy among researchers is crucial for the responsible use of digital tools. Training programs on data management, cybersecurity, and ethical standards should be integrated into research curricula, equipping scientists with the skills to navigate the complexities of digitalized research environments.

To maximize the benefits of digitalization in scientific research, it is recommended that research institutions invest in the necessary infrastructure, policies, and training programs. Building advanced computational facilities, secure data storage systems, and high-speed connectivity will enable researchers to fully leverage digital tools. Public-private partnerships can play a key role in developing and maintaining this infrastructure, reducing costs and promoting innovation. Moreover, institutions should implement robust internal controls to ensure data integrity, privacy, and compliance with ethical standards. By establishing clear policies on data usage, storage, and sharing, institutions can support researchers in adopting digital practices responsibly and effectively.

Finally, fostering a culture of continuous adaptation and innovation is essential for scientific progress in the digital age. The rapid pace of technological change requires researchers to remain agile, embracing new tools, methodologies, and collaborative models as they emerge. Professional networks, conferences, and training programs dedicated to digital research trends can help scientists stay informed about the latest advancements and best practices. This proactive approach to adaptation will enable researchers to leverage the full potential of digitalization, driving innovation and ensuring that scientific activities remain relevant and impactful.

In conclusion, digitalization has ushered in a new era for scientific and research activities, enhancing data analysis, collaboration, interdisciplinarity, transparency, and accessibility. By embracing digital tools and promoting a supportive infrastructure, the scientific community can unlock new possibilities for discovery and innovation. However, to fully realize these benefits, it is crucial to address challenges related to data security, ethical standards, and the digital divide. Establishing strong policies, investing in infrastructure, and promoting digital literacy are essential steps to ensure that digitalization enhances rather than hinders scientific progress. Through these efforts, the scientific community can continue to advance knowledge, address global challenges, and contribute to societal well-being in the digital era.

KORPUS DİLÇİLİYİ

Sahilə Bağır qızı Mustafayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti
sahilamustafa@yahoo.com

Korpus dilçiliyi, dildəki nümunələri və variantları təhlil etmək və anlamaq üçün kompüter resurslarından istifadə edən və yeni dil nəzəriyyələrinin inkişafına səbəb olan bir elmdir. O, tərcüməçilərə, dil öyrənənlərə və dilçilərə veb-əsaslı korpus tədqiqatlarından istifadə edərək mürəkkəb araşdırmalar aparmağa imkan verir.

Korpus dilçiliyi nisbətən yeni və sürətlə dəyişən bir sahədir. Kompüter resursları, xüsusən də veb-əsaslı mənbələr inkişaf etdikcə, mürəkkəb korpus araşdırmaları tərcüməçilərin, dil öyrənənlərin və ya dilçinin istifadəsinə çox yararlı olur. Dil növlərinin bir-birindən necə fərqlənə biləcəyini başa düşməyimiz və sözlərin dildə formalaşması yollarını qiymətləndirməyimiz korpus tədqiqatları ilə

ölçüyəgəlməz dərəcədə təkmilləşdirilmişdir və korpus tədqiqatını başlanğıc nöqtəsi kimi götürən yeni dil nəzəriyyələrini inkişaf etdirmişdir.

Korpus dilçiliyi dilin təsviri nəzəriyyəsi deyil, mahiyyətə metodologiya toplusudur. O, (korpus dilçiliyi) əsasən aşağıdakıları ehtiva edir:

- 1) təbii olaraq yaranan dili nəzərdən keçirmək;
- 2) belə dillərin nisbətən böyük miqdarını nəzərdən keçirmək;
- 3) nisbi tezlikləri həm xam formada, həm də statistik əməliyyatlar vasitəsi ilə müşahidə etmək;
- 4) mətn növləri arasında, ya da söz qrupları arasında assosiasiya nümunələrinin müşahidəsi

aparmaq [8].

Bu şəkildə korpus dilçiliyi nəzəriyyəsi sadə kimi görünə bilər, lakin korpus dilçiliyi ilə məşğul olmaq təcrübəsi heç də adi deyildir, çünki hər bir tədqiqatçı “xüsusiyyət” dedikdə nə nəzərdə tutulduğunu və hansı tezlikləri müşahidə edilməli olduğunu müəyyən etməyi bacarmalıdır.

Dilin qeyri-korpus araşdırmalarından əldə edilən kateqoriyaların mövcudluğuna əsaslanan korpusun istifadəsinə yanaşmalar bəzən “korpus əsaslı” yanaşma da adlandırılır [7, s. 123].

Korpus dilçiliyi ilə bağlı olan tədqiqatlar intuisiyaya və ya məhdud məlumatlara əsaslanan qrammatik təsvirlərdən irəli gələn fərziyyələrlə müqayisə edilə bilər, lakin onları tam əhatə edə bilməz [1, s. 257]. Korpus tədqiqatları daha geniş məlumatlara əsaslanır. Məsələn, D.Biber və digərləri tipoloji və psixolinqvistik nöqteyi-nəzərdən ellips üzərində işi təsvir edirlər ki, bu da Amerika danışığı ingilis dilində ellipsin üç mümkün bənd yerindən birinin digərlərinə nisbətən daha tez-tez olmasını proqnozlaşdırır [2, s. 106]. Korpus araşdırması bunun dəqiq məlumat olduğunu göstərir. D.Biber və digərləri şərh edirlər ki, “qrammatik quruluşun korpusa əsaslanan təhlili əvvəllər heç şübhə edilməyən xüsusiyyətləri aşkar edə bilər” [2, s. 107]. Onlar buna misal kimi danışmada mürəkkəb nisbi cümlə konstruksiyalarının təəccüblü dərəcədə yüksək tezliyini, akademik nəsrə sadələşdirilmiş qrammatik konstruksiyaların tezliyini daxil edirlər.

Dilçilik nəzəriyyəsi ilə korpus linqvistikası arasında daha aydın integrasiya Mattiessenin presuppozisiya ilə bağlı işi ilə nümayiş etdirilir. Korpus araşdırmaları sübut edir ki, bu iş öz kateqoriyalarını ingilis dilinin mövcud təsvirindən götürür [3, s. 86]. Korpus tədqiqatı nəzəriyyənin ayrılmaz hissəsidir, çünki bu, hər bir bəndin baş vermə ehtimalı haqqında bəyanatların yeganə yol olduğunu sübut edir.

Bununla belə, dilin təsvirində müəyyən radikal problemlər də aşkar edilə bilər. C.Sinclair iddia edir ki, korpusda (və başqa heç bir yerdə) müşahidə oluna bilən məlumat ümumi mövcud olanlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqli təsvirləri əhatə edir [6, s. 17]. Həm təsvirlər, həm də onların öz növbəsində formalaşdırdığı nəzəriyyələr, E.Tognini-Bonellinin termini ilə desək, “korpusla idarə olunur” [7, s. 16].

Korpusa əsaslanan nəzəriyyələrin bəzi çətinlikləri bunlardır:

1) Leksika və qrammatika bir-birindən fərqlənir və qrammatika dilin altında yatan mücərrəd sistem deyildir;

2) İstənilən növ seçim leksika seçimi ilə ciddi şəkildə məhdudlaşdırılır;

3) Məna atomistik deyil, sözlərdə mövcud olur, prosodikdir, dəyişkən məna vahidlərinə aiddir və həmişə mətnlərdə yerləşir.

Nümunə qrammatikası anlayışı müxtəlif leksik elementlərin necə tamamlandığına görə fərqli davranmasına diqqət yetirir. Həmin fərdi leksik davranışı təsvir etmədən tamamlama haqqında qrammatik ümumiləşdirmələr aparıla bilməz. Eynilə, “müsbət” və “mənfi” kimi xüsusiyyətlər arasında seçim müəyyən dərəcədə leksik elementdən asılıdır, çünki bəzi feillər əksər hallardan daha tez-tez inkarda olur. Başqa sözlə, hər hansı qrammatik kateqoriyanın baş vermə ehtimalına təkcə mühit deyil, həm də istifadə olunan leksika güclü təsir göstərir.

C.Sinclair təklif edir ki, məsələn, mənanı “məna vahidlərinə” aid etmək olar. C.Sinclair dili “açıq seçim prinsipinə” uyğun olaraq təsvir edir [6, s. 25]. Bu halda danışan semantik prosodiyanı və əsas sözü seçir, qalanları isə seçimsiz baş verir.

Praktikada dilin qeyri-təsadüfiliyinə başqa bir nəzəri yanaşma T. McEnerinin “leksik əsaslandırma” nəzəriyyəsidir [4, s. 106]. O qeyd edir ki, müəyyən sözlərin paraqrafların və ya mətnlərin əvvəlində və ya leksik zəncirlərdə təsadüfi paylanma ilə proqnozlaşdırılardan daha böyük (və ya daha az) tezliyə malik olması mümkündür və o, bunu “mətn kolliqasiyası” adlandırır: bura daxildir: fərdin uzun illər ərzində kontekstdəki sözlərlə bağlı təcrübəsi, hər bir leksik elementi müəyyən bir söz birləşməsində və ya kolliqasiya konfigurasiyasında işlətməsi və ya mətnə müəyyən rol oynamaq üçün seçməsi və s. Bu nəzəriyyə qrammatika və diskursda uğurla həyata keçirilir. Bir sözün və ya ifadənin mütləq müəyyən bir sinifə aid olduğunu söyləmək olmaz, əksinə bir söz və ya ifadə fərqli kateqoriyaların normalarına uyğun işlədilmək üçün hazırlanır.

F.Reppen mənanın öyrənilməsinə korpus dilçiliyinin əsas işi kimi görür, çünki korpus dilin sosial akt kimi fəaliyyət göstərən formasıdır, yəni o, psixoloji hadisə deyil, sosial hadisədir. Korpus dilçiliyində məna “sosial hadisə” kimi qəbul edilir [5, s. 97]. Digər tərəfdən, məna mücərrəd formada paylaşılır: müxtəlif fərdlər eyni leksik elementdən istifadə etdikdə belə fərqli şeyləri nəzərdə tuturlar. Daha doğrusu, F.Reppen iddia edir ki, məna sosialdır, çünki bir sözün və ya ifadənin mənası həmin söz və ya ifadənin istifadə olunduğu yolların cəmində yerləşir. O, məktəb sözünü sitat gətirir [5, s. 190]. Məktəb sözü müxtəlif kontekstlərdə istifadə edilə bilər və həmin kontekstlərin hər birində söz bütövlükdə diskursun mənasına bir qədər fərqli bir şey qatır (məsələn, dərstdən sonra, məktəbdə çətin vaxt keçirmək, məktəb tətilləri, orta məktəb, tibb fakültəsi, dərstdən qaçmaq, məktəbə piyada getmək və s.). Məktəbin “lüğət” mənası kimi düşünə biləcəyimiz şey bütün bu nümunələrin ümumiləşdirilməsidir, lakin hər bir nümunə bu ümumiləşdirmədən bir qədər fərqli olaraq reallaşır. Bir sözün və ya ifadənin nə demək olduğunu və ya tarixin istənilən vaxtında nə demək olduğunu görmək üçün sözün hər bir nümunəsini araşdırmaq məcburiyyətindəyik. Bu, isə qeyri-mümkündür, lakin bir korpus bizə çox nümunələr təklif edir və internet, mətnlər toplusu kimi, bizə daha çox şey verir.

Dilçilər həmçinin insan dilindən yazılı və ya şifahi nümunələri saxlamaq/almaq üçün kompüterlərin köməyindən istifadə edirlər. Daha sonra bunlardan leksikoqraflar lüğətlər, sintaksis mütəxəssisləri isə qrammatika kitablarını yazmaq üçün istifadə edə bilirlər.

Korpus linqvistikası istifadə olunan dilin öyrənilməsinə korpus vasitəsilə yanaşır. Korpus elektron şəkildə saxlanılan təbii olaraq yaranan dil nümunələrinin böyük, prinsipial toplusudur.

Korpus dilçiliyi iki vacib suala cavab verir: 1) hansı xüsusi nümunələr leksik və ya qrammatik xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilir?; 2) bu nümunələr variantlar daxilində necə fərqləndirilir?

Mətn korpusu dilin real istifadəçiləri tərəfindən hazırlanmış və sözlərin, ifadələrin və ümumiyyətlə dilin necə istifadə edildiyini təhlil etmək üçün istifadə olunan çox böyük mətn toplusudur və bu dilçilər, leksikoqraflar, sosial elmlər, humanitar elmlər, təbii dilin işlənməsi üzrə mütəxəssislər və bir çox başqa sahələrdə istifadə olunur. Korpus həmçinin proqram təminatının hazırlanmasında istifadə olunan müxtəlif dil bazalarını yaratmaq üçün istifadə olunur, məsələn, proqnozlaşdırıcı klaviaturalar, orfoqrafik yoxlama, qrammatika korreksiyası, mətn/nitq anlama sistemləri, mətndən nitqə modullar, maşın tərcüməsi sistemləri və bir çox başqaları.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Aarts, Jan; de Haan, et al. English Language Corpora: Design, Analysis and Exploitation. Amsterdam: Rodopi, 1993, 306 p.
2. Biber D., et al. Corpus Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 206 p.
3. Kennedy G. An Introduction to Corpus Linguistics. London and New York: Longman, 1998, 192 p.
4. McEnery, T., et al. Corpus Linguistics. Edinburgh: EUP. Meyer, Charles F. (2002). English Corpus Linguistics. An Introduction. Cambridge: CUP, 2001, 306 p.
5. Reppen F., et al. and Biber, D. Using Corpora to Explore Linguistic Variation. Amsterdam: John Benjamins, 2001, 289 p.

6. Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. Oxford: OUP, 2001, 250 p.
7. Tognini-Bonelli E. Corpus linguistics at work. Cambridge: John Benjamins Publishing, 2001, 223 p.
8. <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/corpus-linguistics>

COMMON POINTS OF POSTMODERNISM AND IRISH LITERATURE

Sadagat Abbasova

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor

Lankaran State University

sadagat2001@yahoo.com

A Cultural Overview

Poetry is known as the oldest literary genre due to its harmony, intellectual development, emotional method and imagination. Prior to this time, the “Bible was considered the oldest book in the world and The Song of Songs from the Bible (also known as The Song of Solomon) the oldest love poem” (Joshua J. Mark;2014). But these definitions have changed from age to age and from person to person; as a result, it received its definitive definition at all. As everyone knows, Irish poetry usually includes bilingual, Irish and English languages. Irish writer Margaret Kelleher in her article “Irish Culture (s): Hyphenation, Bilingualism or Multilingualism?” describes the rethinking of Irish literature and culture as bilingual (even multilingual): “Here Cronin provided an incisive overview of what he termed ‘the Irish translation Risorgimento’ in two forms:

firstly, the extensive translation of Irish-language poetry into English, and secondly the publication of translations by Irish poets from other languages into English (by Raven Arts Press and Dedalus Press).” [1, p.143-152].

But still, the mood and bilingual distress troubled of Ireland did not seem too open for a living literary production for these reasons indicated. Since these reasons are related to past events and language, conceptualization in the work of poets also reflected issues related to the formation of Irish poetic traditions, as well as contemporary critical discussions. In this way, to remember is to engage with a process of cultural evolution, perhaps even more than with calculated political change: “Images of the past change or remain the same [...] to the degree that they fit into a changing or stable culture, a process that calls our attention away from cynical manipulations to an analysis of culture sui generis” [2, p. 120].

Despite all these, the twentieth century managed to produce very important works that would lead to a great literary and artistic bloom. Irish identity and its associative links with culture has no doubt influenced the growth in popularity of the Irish language. The Irish language and culture have enjoyed a period of growth in the arts, the media and education, exemplified by increased interest in and access to, literature, the performing arts and music, and by expanded provision for broadcasting and pre-school play groups.

The first major figure was Thomas Moore, who published Irish tunes between 1807 and 1834. For the British, Moore’s Melodies were an introduction to Irish Celtic culture that prepared them for a centuries-old audience. These melodies also became the most popular musical pieces of the century. Irish Melodies in particular “left to his fellow-countrymen an inheritance of untold wonder and delight and brought to Irish music an international recognition and regard which it had hardly enjoyed before his time. His fame, which was already great in his own day, both in Ireland and in the English-speaking world generally, has become even more widespread with time”. [3, p. 17].

Also the interaction between these two traditions (including Scottish Gaelic) has resulted in a large number of works that are both rich in variety and difficult to classify. The “real cultural

constituency” of the Gaelic text, “as a springboard from which to discuss the translation of Gaelic poetry, parallels with the situation in Ireland, and collaborations featuring Irish and Scottish Gaelic poetry over the last ten years” [4, p. 175].

The Oldest Examples

The oldest examples of poetry in Ireland date back to the 6th century, and the first examples of poetry known in English appeared in the 14th century. Although there has always been a mutual enrichment between the two linguistic traditions, poetry in English containing themes and patterns of the Irish language did not appear until the 19th century.

Today, national identity is recognized as a moving concept that is constantly exposed to external influences and thus deconstructed and reconstructed in accordance with changing external conditions. Despite the vastly different views of Irish authors on the issue of national identity, the concepts of political history, religious identity and place have always been at the forefront as determining factors in their literary formation. Unlike certain circumstances, the use of scientifically recognized main content categories of content in literary criticism, the writing of various works in the field of art and poetry, and the narrative method provide one of the possible answers to the intuitively chosen question of identity.

The Scottish-speaking areas of Ireland traditionally have a higher demand for the works of Scottish poets, often in local print publications. Alexander Montgomery’s *Cherrie and SLAU* in 1700, a decade later publishing the poetry of Sir David Lindsay, nine editions of Allan Ramsay’s *Gentle Shepherd* between 1743 and 1793, and Robert Burns’ edition of poetry in 1787, the same year as the Edinburgh edition, followed by reprints in 1789, 1793 and 1800. Other Scottish poets published in Ulster included James Hogg and Robert Tannahill.

In this study, generally, will be examined the theme of home, moral strategy, the family tradition, cultural and political life of Ireland and its functions in some of Seamus Heaney’s poems. Heaney’s poems are the most important poems of Irish literature in terms of the concepts of home, family communication, “modernity-tradition «and happiness. The methodology of the poems is determined by the attitudes of various literary and historical comparative studies, contextual and other methods. The poet uses different styles in his poems and includes many types of storytellers, using diverse elements together.

Seamus Heaney’s work is very important to Irish culture and literature. Why? After all, Heaney’s poems, published all over the world, were the first examples of national identity to usher in a new era in Irish literature. But, however, Heaney never went away from the old poetry and literary reading during this period. Seamus Heaney is one of the leading poets, who the best used both of the Irish language and English language in Irish literature. For this reason, he was able to skillfully express his view of life, freely and directly using both languages in his poems. While describing the history and culture of Ireland with words in his poems, Seamus Heaney understood something very well: the culture of writing in both languages makes his poems more important to those who read the world and past European cultures. The poet has always avoided artistic and fancy expression and wrote his works in a simple language that the public could easily understand. Thus, when studying the vocabulary of Seamus Heaney’s poetry, it will be seen that the words, repetitions, idioms, patterns of verbal questions and other expressive features that he used were chosen in such a way that the public could understand and skillfully use them. In addition, measure, rhyme, literary art, images with a new form were often used in the poems of Seamus Heaney, the poet brought his poems closer to the language of speech, mastered a natural and simple manner of expression.

As a recognized poet, Seamus Heaney had started his publishing one after the other from the early 1960s. But he just started writing his first small poems as a student at Queen’s and managed to publish some of his works after graduation, even when he was a teacher. After taking a job in Anderson town, he fell in with a group of writers who met regularly to share and criticize each other’s poems. Moran states that, this soon to become famous “Belfast Group,” was led by Heaney, Longley,

and Mahon, and led to the publication of Heaney’s first collection in 1965, *Eleven Poems*. This started his career, and publications, critical acclaim, honors, and university teaching positions in Ireland, Britain, and the United States were to follow [5, p. 6].

In addition, he collects his essays, articles and stories, which he wrote many times in addition to poetry, in his poetry album and makes people talk about himself in the books he published. But cultural nationalism, which began with some of his poems for instance, (“My Passport is Green”) and others, as well as the political situation in Ireland, led to a sharper and more political structure (the promotion of modern literature in Ireland); some events happened, the publication of *My Passport is Green* was naturally an attempt to break English literary tradition, as if back to the old Irish spirit, and for other reasons. Despite all the criticism and questioning, Seamus Heaney declared the honor of being an Irishman and his Irish artist identity with “My Passport is Green”.

The “passport’s green” quote was also used by the SDLP leader, Colum Eastwood, and others over the Northern Ireland Office’s decision to use Heaney’s image as part of the branding for the centenary. “Be advised, my passport’s green/No glass of ours was ever raised /To toast the Queen” was the clarification from Heaney following his inclusion in 1983 in an anthology of British poets. [6, p. 8].

As well as Irish writers and poets who have written prose stories and poems since the 20th century, including James Joyce, other Irish poets, notably; Northern Irishmen such as Derek Mahon, John Montague, Seamus Heaney and Paul Muldoon came to the fore in the late twentieth century.

Of course, these young poets and writers were able to uncover the “humor” of the primal life force of Irish poetry, especially using the free and poetic style as a more modernist technique in their poems.

Conclusion

No matter how British colonialism slowed the development of Irish literature and began to question its existence, Irish literary culture was able to achieve crucial stages in the history of the formation of the poetic tradition. The Irish national tradition and national language bravely opposed the systematic destruction of the oldest monuments of modern times by the colonists. Consequently, after the country gained its independence, Irish literature has for a long time had to overcome numerous clichés as (backwardness, patriarchy, blind devotion to Catholicism, pastoralism, isolation), etc. Undoubtedly, the newer potential of Irish literature, its openness to other interactions, destroys all concepts opposed to Irish culture.

A striking example of transcending national boundaries is the Nobel Prize in Literature S. Heaney (1939-2013), whose poems are widely used both in traditional Irish depictions and mythology. This is an unbelievable fact, S. Heaney not only embodies in his poems a rich layer of national culture, but also refers to the common European and world culture.

To conclude, we would like to say a few words about the use of metaphors in poems. The Metaphors, images, and ironies are often the main features of Heaney’s poems, which frame their dark themes and limiting explanations.

We believe that it is impossible to reveal the full scientific definition of metaphors, all the consequences that a metaphorical object has, with just a few poems or novels. Because a metaphor as an independent unit of structural knowledge is not just an “ambiguous” metaphor, or a mental mechanism. Since images represent the smallest verbal unit of poems and literary texts with aesthetic value, it can be argued that metaphors are the same as the main building block of poems, even the image itself. Here the poetic process is realised through a very precise verbal image ex-pendere to weigh out, i.e. “the poet gives his own weight (value) in shape and music, weighing out his inner resources into a palpable reality for the world to hear and see.” [7, p. 19].

It should be noted that in Heaney’s poems, moral and family traditions are given not only in a figurative sense.

The moral and family codes in the poem seem to be a reflection of the surrounding space and an extension of the family, and also it serves as a code in which a geographic location is embedded in a cultural memory space.

Heaney's cases touching on elements of the national literary (and more broadly cultural) tradition are far from being consumed by the examples which presented in this article. But, however, Heaney's thoughtful poems and poetry cycles allow us to highlight some of the characteristic features of the poet. In “Digging”, the poet not only explores the peculiarities of his own poetic language, but also expands the possibilities of the English language, including the fragments of the Irish language here too.

Finally, in this context, Seamus Heaney, while writing his poem “Digging”, he organized the objects with various metaphors and modern words, making them more visible. Although Heaney also stated that reality and nature form an organic connection in poetry, he demonstrated the integrity of the self-form, that the metaphors used in poetry do not change reality. Thus, the poet tried to adjust the metaphors used only in accordance with the ability of the poem to adapt to the narrative and conscious content, and hence listed them as:

- A life that has lost its roots in the modern world cannot be natural;
- Tradition as an abstract category cannot exist and cannot be lived by itself;

The most important censorships of culture and tradition live in real people, in most cases tradition is the crystallization of spiritual and moral concepts and their transmission from generation to generation.

As a result, Heaney has used a lot of metaphors in his literature to reinforce the underlying ideas by making clear comparisons. Therefore, the explanation of metaphors as a science through his own cultural history, is not merely a prominent meaning in “Digging”, in addition, the more addressed metaphor genre in poetry is that the Irish cultural tradition and place has a certain aura in Heaney's thought. With this, Heaney has managed to combine his own life as a whole to Irish literature.

References

1. Jacqueline Genet.” Studies on Seamus Heaney”. Literature et civilization irlandaises, Presses universitaires de Caen. 1987. 19 p.
2. 6. Magdalena Kay. “Visions and Revisions: Seamus Heaney”, ‘Foreign’ Poetry, and The Problem of Assimilation, Study Irelands. A Journal of Irish Studies. 2015.132p.
3. Margaret Kelleher, (2020), “Irish Culture(s): Hyphenated, Bilingual, or Plurilingual?” Irish University Review, Volume 50 Issue 1, Page 143-152, ISSN 0021-1427.
4. Moran, Seán Farrell. “Remembering Seamus Heaney: Poetry and the Historians” Oakland Journal, 2015.21p.
5. Morrison, Blake.“Encounters with Familiar Ghosts.” The Times Literary Supplement, 19 October 1984: 1191-1192.
6. Peter Mackay.” An Guth and the Leabhar Mòr: Dialogues between Scottish Gaelic and Irish Poetry”, Journal of Irish Scottish Studies. 2008. 175 p.
7. T.J. O’Ceallaigh & Aine Ni Dhonnabhain, (2015). “Reawakening the Irish Language through the Irish Education System: Challenges and Priorities”, International Electronic Journal of Elementary Education. 128 p.
8. Veronica, ní Chinnéide. “The Sources of Moore's Melodies”, The Journal of the Royal Society of Antiquaries of Ireland, Published by, Royal Society of Antiquaries of Ireland. 1959. 17 p.

TƏLİM VƏ TƏDRİS PROSESİNDƏ HUMANİST XARAKTER

Şəfiqə Yusif qızı Nəcəfova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sumqayıt Dövlət Universiteti

shafiga.nacafova@bk.ru

Təlim və tədris prosesində humanist xarakter məzmununun metodoloji baxımdan öyrənilməsi vacib məsələlərdəndir. Çünki müasir təhsil və tədrisin mahiyyətində dayanan insan faktorunun mənəvi-fiziki cəhətdən inkişaf prosesinə təsirinin təbliği və təşviqi ən aktual problemlərdən biridir. Texnoloji-kommunikativ reallıqda insanlar arasında ünsiyyət modellərinin robotlaşdırılmış sxemlərdən daha fərqli olmasının vacibliyi beynəlxalq səviyyədə geniş tədqiq olunur və dilemmadan çıxış yolu axtarılan əhəmiyyətli prioritet olaraq qalır. İnteqrasiyanın, texnoloji dinamikanın ən aktiv reallığında humanist xarakterin təlim və tədris prosesində aktuallığını itirməməsi həm də ona görə vacibdir ki, dünya nə qədər dəyişirsə dəyişsin, texniki vasitələr süni intellektin nailiyyətlərini nə qədər təqdim etməsinə baxmayaraq mərkəzdə yenə də insan faktoru durur. Çünki hər şey insan üçündür. Xüsusilə, təlim və tədris prinsipləri demək olar ki, dəyişməz olaraq qalır. Yəni təlim-tədris prosesində robot təbiəti deyil, insan xarakteri təbliğ edilir. Bu baxımdan bütün dövrlərdə humanist xarakter mövzusu tematik əhəmiyyətini saxlayır və tədqiq olunur. Ancaq müasir texnoloji-kommunikativ dəyişiklik təbiidir ki, məzmunca deyil, praktik fəaliyyət forması kimi təlim-tədris prosesində bir çox yeniliklərin meydana çıxmasına səbəb olur. Ə.Bədəlova bu barədə yazır ki, indi dünya qloballaşır; həyatın bütün istiqamətlərində olduğu kimi təlim sahəsində də inteqrasiya və vahid qlobal inkişaf xətti müəyyənləşməkdədir. Yetərincə mükəmməl sinif-dərs sistemi, ev tapşırıqları, əlavə məşğələlər, fakültativlər, seminar məşğələləri, praktikumlar, istehsalat təlimi, məsləhət saatları, təlim ekskursiyaları, kollektivlər, məqbullar, imtahanlar, sinifdən xaric işlər və s. müasir dövrdə təlimin təşkilati formaları kimi diqqət çəkir (1, 106).

Eyni zamanda təlim-tədris prosesində təlim və tərbiyənin səviyyəsinin yüksəldilməsində birmənalı olaraq yeni təlim texnologiyalarından, xüsusilə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) geniş istifadə edilməsi tələb olunur (2, 4).

Təlim-tədris prosesinin yalnız orta məktəblərə deyil daha yuxarı statusu olan ali məktəblərdə də vacib faktor olduğu və bu istiqamətdə humanist xarakterin təbliğ edilməsi diqqətdən qaçmamalıdır. Bu kontekstdə Ə.Bədəlova göstərir ki, pedaqoji fəaliyyət növü funksionallaşaraq müxtəlif sahələri əhatə etmişdir: körpəlik pedaqogikası, məktəbəqədər tərbiyə pedaqogikası, məktəb pedaqogikası, texniki peşə məktəbi pedaqogikası, orta ixtisas məktəbi pedaqogikası, ali məktəb pedaqogikası, əlahiddə pedaqogika (surdopedaqogika – lal və kar, oliqofreno pedaqogika – ağıldan kəm, tiflopedaqogika – kor, loqopediya – nitqi qüsurlu uşaqlarla məşğul olur), əmək-islah pedaqogikası, hərbi pedaqogika, istehsalat pedaqogikası, mədəni-maarif pedaqogikası, müqayisəli pedaqogika, ailə tərbiyəsi pedaqogikası, Azərbaycan xalq pedaqogikası və s (1, 21).

Məhz humanist xarakterin subordinativ təhsil sahələri və yaxud sinxron sahələr üzrə hər zaman təlim-tədris prosesinin əsas məzmunu təşkil etməsi cəmiyyətin mənəvi-tərbiyəvi inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Terminoloji anlayışların bəzən aydınlaşdırılmaması anlaşılmazlıq yaratdığı üçün biz təlim və tərbiyənin nədən ibarət olduğunu da aydınlaşdırmaq ehtiyacı hiss edirik. Təlim metodoloji yanaşmanın, tərbiyə isə humanist münasibətin göstəricisidir. Müxtəlif təlimi metodlar əsasında məqsəd əslində elə humanist xarakterin formalaşdırılması, yeni nəslin yüksək keyfiyyətləri əsasında cəmiyyətdə faydalılıq əmsalını artırmaqdır. Yəni təlim vasitəsiylə tərbiyə formalaşdırılıb cəmiyyətə insan qazandırmaq, şəxsiyyət bəxş etmək təlim-tərbiyənin əsas göstəricisidir ki, bu da humanist xarakter səciyyəsinin təlim-tədris prosesində əsas olduğunu göstərir.

Təlim sözü ərəb istilalı olub, öyrətmə, dərs vermə, oxutma mənasında (3, 305) və yaxud, öyrətmə, məşq anlamında lüğətlərdə təqdim edilir (4, 372). Təlim-tərbiyə qavramının digər tərəfini təşkil edən tərbiyə istilalı da eyniliklə ərəb sözü olaraq təhsil verməklə, hər hansı adət, ədəb, əxlaq və davranış qaydaları və s. aşılamaqla yetişdirib böyütmə, mədəni vərdislərə yiyələnmə anlamında lüğətlərdə göstərilir (3, 318; 4, 382).

Göründüyü kimi təlim-tərbiyə məhz şəxsiyyət yetişdirilməsi üçün həyata keçirilən fəaliyyət sahəsidir. Bunun üçün təlim metodları əsasında tərbiyənin formalaşdırılması xüsusilə, məktəbəqədər təhsil, orta təhsil, ali təhsil və s. dövrlərdə müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilir. Qeyd edək ki, bu kontekstdə təlim və tədris prosesində humanist xarakterin yetişdirilməsinin müasir dövrdə dünya təcrübəsində hansı təlim metodları ilə müşayiət olunduğuna da diqqət yetirmək vacibliyi meydana çıxır. İlk olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünya təcrübəsinin ölkəmizdə tətbiqi də bu aspektdə öyrənilməlidir. Əks halda dünyada qalan dünya təcrübəsi heç bir işə yaramaz, yalnız periferik təhsil olaraq haqqında ümumi informasiya almaq olar. Öncə qeyd edək ki, təhsil islahatının həyata keçirilməsi üçün sosial-iqtisadi və siyasi-dünyəvi münasibətlərin doğru istiqamətdə qurulması bu sahədə geniş dinamik inkişafın əsası ola bilər ki, bu kontekstdə A.Mehrabov, Ə.Abbasov, Z.Zeynalov, R.Həsənova istinadla A.Nəzərov yazır ki, təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və bununla da XXI əsrdə ölkənin sosial, siyasi və iqtisadi tələbatlarını təmin etmək təhsil sahəsində islahatın əsas məqsədi kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu məqsədlə Azərbaycan hökuməti maliyyə üçün ABŞ, İngiltərə, Yaponiya, Çin, Almaniya, Rusiya, Hollandiya kimi inkişaf etmiş ölkələrlə və Dünya Bankı, UNİSEF, SOROS Fondu kimi təşkilatlarla iş birliyi qurmuşdur (5, 8, 9).

Məhz müasir dünya təcrübə pedaqoji metodlarının ölkəmizdə tətbiqi bu kimi geniş islahatların nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Humanist xarakterin təlim metodları əsasında təbliğ edilməsi istiqamətində meydana çıxan dünya təcrübə metodologiyası təbiidir ki, ölkəmizdə də müxtəlif proqramlar və layihələr əsasında həyata keçirilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünya təcrübəsi qavramı bütün dünya ölkələrini deyil, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrinin dünyəvi səviyyəsini əhatə edir. Məhz bu kimi ölkələrin təhsil və tədris sahəsində praktikadan keçirdiyi layihələr digər ölkələr üçün nümunə olur və bu kimi nəzəri-praktiki layihələrin tətbiqi dünya təcrübəsindən müsbət istiqamətdə bəhrələnməyə imkan yaradır. Bu kontekstdə Ə.Abbasov göstərir ki, Təlim prosesi nəyi? kimə? necə? nə vaxt? suallarından doğan dinamik fəaliyyətdə yaranır. Onun nəticələri bacarıq və vərdislərin davamlılığı ilə ölçülür. Müəllimin işinin texnologiyasının səmərəliliyi burada əsas rol oynayır. Belə bir mühüm məntiqə söykənən ABŞ təhsil sistemində müəllimlərin işinin keyfiyyət göstəricisinə xüsusi olaraq diqqət yetirilir (6, 7).

Finlandiya və İsveçdə təlim metodlarından bəhs edən pedaqoq qeyd edir ki, İnkişaf etmiş dünya ölkələrinin təhsil sahəsində bir-birinə yaxınlaşması, təhsil müəssisələrinin, təlim-tərbiyə prosesinin qarşılıqlı inteqrasiya olunması təhsilin müasir inkişaf tendensiyaalarının əsasını təşkil edir. Elə buna görə də Azərbaycanda həyata keçirilən təhsil islahatının başlıca məqsədi onu dünya standartları çərçivəsində irəli aparmaqla qabaqcıl ölkələrin sırasına çıxarmaqdan ibarətdir (6, 15).

Məhz ilkin olaraq dünya təcrübəsindən bəhrələnərək təhsil və tədrisin müxtəlif təlim metodları əsasında aparılması və humanist xarakter mövzusu prioritet məsələlərdən olmuşdur. Ümumiyyətlə müasir dövrdə təhsilin bölgüsü də eyni prinsip əsasında götürülür. Beynəlxalq standartlı təhsil bildiyimiz kimi, aşağıdakı kimi təsnif olunur:

Beynəlxalq Standart Təhsil Təsnifatı (ISCED – International Standard Classification of Education) 2011) 9 təhsil səviyyəsi və 2 alt səviyyə nəzərdə tutur:

ISCED 0 – İbtidaidən əvvəlki təhsil;

01- Kiçik yaşlı uşaqların inkişafı proqramı;

02- Məktəbəqədər təhsil;

ISCED 1 – İbtidai təhsil;

ISCED 2 – Orta təhsilin birinci mərhələsi;

ISCED 3 – Orta təhsilin ikinci mərhələsi;

- ISCED 4 – Orta təhsildən sonrakı, qeyri-ali təhsil;
- ISCED 5 – Ali təhsil; qısa müddətli;
- ISCED 6 – Ali təhsil; bakalavr səviyyəsi və ya onun ekvivalenti;
- ISCED 7 – Ali təhsil; magistr səviyyəsi və ya onun ekvivalenti;
- ISCED 8 – Ali təhsil; doktor səviyyəsi və ya onun ekvivalenti (7, 5, 6).

Məhz təhsilin bu kimi beynəlxalq standartlarının əsasında cəmiyyətə humanist prinsiplər əsasında şəxsiyyət yetişdirilməsi vəzifəsi durur ki, bu da təhsil və tədrisdə bu mövzunun demək olar ki, təməl baza təşkil etməsini bir daha göstərir. Məsələn, “Beynəlxalq Standart Təhsil Təsnifatının ISCED 2011 təhsil səviyyələri üzrə parametrləri” rubrikasında göstərilir ki, məktəbəqədər təhsil təhsilin ilk pilləsi olmaqla, ailənin və cəmiyyətin maraqlarına uyğun olaraq, uşaqların erkən yaş dövründən intellektual, fiziki və psixi inkişafını, sadə əmək vərdislərinə yiyələnməsini, istedad və qabiliyyətinin üzə çıxarılmasını, sağlamlığının qorunmasını, estetik tərbiyəsini, təbiətə və insanlara həssas münasibətinin formalaşmasını təmin edir (7, 7).

Məhz bu təqdimatda humanist xarakterin hələ məktəbəqədər təhsildən yetişdirilməsinə başlanılması aydın görünür. Digər təqdimatlarda ibtidai təhsil, orta təhsilin mərhələləri, ali təhsilin dövrləri və s. təhsil təsnifatı da eyni prizmadan müşahidə olunur. Əlbəttə, bu da təbiidir. Çünki humanizm prinsipləri insanlıqla bağlıdır və təhsil əsasında insan yetişdirilməsi, şəxsiyyət formalaşdırılması, intellektual potensial yaradılması prioritet olaraq qarşıda duran ən mühüm vəzifədir.

Təlim və tədris prosesində humanist xarakterin formalaşmasında inklüziv təhsili də unutmamaq olmaz. Məhz humanist prinsiplərin əsasında meydana çıxan bu kimi təhsil növü bu aspektdən qiymətləndirilə bilər. Inklüziv təhsilin mahiyyəti haqqında oxuyuruq ki, Inklüziv təhsil dedikdə, xüsusi təhsil ehtiyacları və digər səbəblərdən yaranan maneələrə baxmayaraq, bütün uşaqların onlara yaxın ərazidə yerləşən ümumtəhsil məktəblərində, yaş kateqoriyasına uyğun olan siniflərdə keyfiyyətli təhsilə cəlb edilməsi və təlimdə nailiyyət əldə etmələri üçün onlara lazımi dəstəyin göstərilməsi nəzərdə tutulur (8, 4, 5).

Müxtəlif fiziki və psixoloji zəifliklərə baxmayaraq uşaqların tam sağlam göstəricili uşaqlarla eyni sinifdə eyni təhsilə tam cəlb edilməsi məhz təlim-tədris prosesində humanist xarakterin formalaşdırılmasından xəbər verir ki, bu təhsil növünün bütün təhsil pillələrində təmin olunması ən vacib vəzifələrdən biridir.

Təlim-tədrisdə müasir texnoloji təhsil növünü də bu araşdırmada qeyd etmək lazımdır. Alimlər belə hesab edirlər ki, texnikadan istifadə daha çox informasiya vermək üçün köməkçi xarakter daşıyır. Amma tədris prosesinin ayrı-ayrı mərhələlərində texnikanın tədris prosesinə daxil edilməsi aktiv inkişaf edir. Alimlər gələcəkdə müəllim və məktəbin köməyi olmadan öyrədici (təlimedici) sistemlərdən müstəqil istifadə olacağını proqnozlaşdırırlar (9, 10).

Göründüyü kimi, hətta müəllim olmadan texnoloji təlim prosesinin həyata keçiriləcəyi ehtimal olunur. Ancaq bununla belə, təlim-tədrisdə humanist xarakterin formalaşdırılması mənfi göstərici olaraq təqdim olunmur. Çünki hazır texnoloji metodlar yenə də insana xidmət edir və humanizm prinsiplərini heç bir halda kölgəyə salmır. Müasir dövrdə bu kimi tədris növü də humanist xarakterin təbliğində və inkişafında daha asan vasitələrlə mühüm rol oynayacaqdır.

Müasir dövrdə texnoloji təlim prosesinin aparılmasında beynəlxalq dil faktoru, xüsusilə ingilis dilinin əhəmiyyəti də meydana çıxır. Çünki ən müasir cihazlar, texniki vasitələr, virtual sfera, süni intellekt və sair proqramlar, sayt və şəbəkələr dünya miqyasında əsas olaraq ingilis dili əsasında daha çox aktivliyini saxlayır və pragmatik təhsildə bu faktoru da unutmamaq olmaz.

Beləliklə, təhsil-tədris prosesində humanist xarakterin formalaşdırılması funksional səviyyələrdə həyata keçirilir və humanist prinsiplərin inteqrasiyası ona görə vacib vəzifə olaraq ortaya çıxır ki, bəşəriyyətin gələcəyi məhz insanlığın tərəqqisinə bağlıdır. Təhsil və tədrisdə bu mövzunun əsas olaraq qabarıq şəkildə görünməsi məhz bütün dövrlərdə olduğu kimi, ən müasir çağlarda da vacib vəzifə olaraq qarşıda durur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Bədəlova Ə.S. Təlim-tərbiyə. ADPU-nəşriyyatı. Bakı, 2015.
2. Hüseynzadə R.L, Əzizova Z.M, Əliyev S.H, Verdiyeva Ü.M. Pedagogika Dərslik. Bakı: Mütərcim, 2021.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cildə, IV cild. Tərtib edənlər: Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
4. Ərəb və fars sözləri lüğəti (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün). Tərtib edənlər: B.Abdullayev, M.Əsgərli, H.Zərinəzadə. II cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
5. Nəzərov A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU nəşr, 2012.
6. Abbasov Ə. İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə təhsil. Bakı: Elm və təhsil, 2020.
7. Milli Təhsil təsnifatı (III variant). Hazırlayanlar: R.A.Səlimov, A.H.Mansurov, T.R.Əcəlov, L.H.Salamzadə, İ.V.Timayeva. Bakı: 2014.
8. İnküziv təhsil (məlumat kitabçası). Tərtib edən M.Əliyev. Bakı: “Universal Poligraf” MMC, 2018.

İNGİLİS, AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ KEYFİYYƏT BİLDİRƏN SİFƏTLƏRİN DETERMINATİV KİMİ İSTİFADƏSİ

Şəlalə Ənvər qızı Əliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti

shalalahaliyevah@yahoo.com

Dillərarası müqayisə, dilçilikdə çox mühüm bir istiqamət olaraq, fərqli dillərdəki morfoloji, sintaktik və semantik xüsusiyyətləri bir-biri ilə müqayisə etməyə imkan verir. Bu tezis, üç müxtəlif dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində keyfiyyət bildirən sifətlərin determinativ kimi istifadəsini müqayisə etməyi nəzərdə tutur. Sifətlər, təbiət etibarilə substantivlərin (isimlərin) önündə yerləşərək onlara keyfiyyət bildirən, yaxud müəyyənləşdirici funksiya verən morfoloji vahidlərdir. Lakin hər dilin strukturu və sintaksisi bu funksiyanın tətbiqinə müxtəlif şəkildə təsir göstərir. Müxtəlif dillərdə eyni morfoloji elementlərin istifadəsi, həm fonetik, həm də semantik təhlilləri tələb edir.

Azərbaycan, rus və ingilis dillərində keyfiyyət bildirən sifətlərin determinativ kimi istifadəsi, hər bir dilin özünəməxsus sintaktik və morfoloji quruluşuna əsaslanır. Azərbaycan dilində, sifətlər çox vaxt substantivlərdən əvvəl gəlir və onların təyini funksiyasını yerinə yetirir. Rus dilində isə bu funksiya həm morfoloji, həm də sintaktik baxımdan daha çox struktura əsaslanır və sifətlərin yerləşməsi zamanla dəyişə bilər. İngilis dilində isə sifətlərin istifadəsi əsasən artıqlıq və digər morfoloji strukturlarla əlaqəlidir və beləliklə, substantivin müəyyənləşdirilməsi prosesi daha çox təyinlik funksiyasının təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bu dil fərqlilikləri, hər bir dilin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri ilə bağlı dərinlən anlaşılma imkanı yaradır.

Azərbaycan dilində sifətlərin təyinlik funksiyası, cümlədəki sintaktik mövqeyinə görə müəyyənləşdirilir. Sifətlərin həm təyini, həm də təyinedici funksiyası Azərbaycan dilində əsasən sintaktik strukturların təbii xüsusiyyətlərindən asılıdır. Həmçinin, Azərbaycan dilində sifətlər qrammatik cəhətdən çox müstəqil şəkildə işləyir və bu səbəbdən onlar cümlədə daha çox təyini xüsusiyyətlərə malikdirlər [1, s. 45]. Azərbaycan dilində keyfiyyət bildirən sifət-determinativlər, substantivləri yalnız müəyyənləşdirməklə kifayətlənmir, həm də onlara semantik zənginlik qatır.

“Gözəl ev” nümunəsində “gözəl” sifət-determinativi “ev” substantivini müəyyən edir və onun estetik xüsusiyyətini vurğulayır [1, s. 47].

Rus dilində sifət-determinativlərin təyinlik funksiyası həm morfoloji, həm də sintaktik baxımdan Azərbaycan dilinə nisbətən daha çox strukturlaşdırılmışdır. Rus dilində sifət-determinativlərin

substantivlərlə əlaqəsi həm də digər morfoloji elementlərə, məsələn, artikllərə və əlavə dil quruluşlarına əsaslanır. Rus dilində sifət-determinativlər çox vaxt substantivin önündə yerləşir, amma bəzən onun müəyyənlik xüsusiyyətləri başqa qaydalara görə dəyişə bilər. N.Tarasova qeyd edir ki, “rus dilində sifətlər müəyyənləşdirici funksiyanı yerinə yetirərkən, həm müsbət, həm də mənfi formalarla substantivləri xüsusiləşdirir və onların məna sahəsini konkretləşdirir” [3, s. 112].

«Красивый дом» nümunəsində «Красивый» sifəti «дом» substantivini müəyyənləşdirir və onun estetik xüsusiyyətlərini vurğulayır [3, s. 115].

İngilis dilində sifət-determinativlərin təyinlik funksiyası artikl və digər determinasiyalayıcı elementlərlə əlaqəlidir. İngilis dilində sifət-determinativlər çox zaman substantivlərdən əvvəl gəlir və onların məna sahəsini daraldır. İngilis dilində istifadə edilən artikl və sifət birgə olaraq substantivin təyini və ya müəyyənləşdirilməsini təmin edir. C.Smit sifət-determinativlərin İngilis dilində yalnız keyfiyyət bildirən funksiya daşmadığını, həm də substantivlərə aid olan digər təyinlik rollarını yerinə yetirdiyini vurğulayır [5, s. 56].

“A beautiful house” nümunəsində “beautiful” sifəti “house” substantivini müəyyən edir və ona estetik bir xüsusiyyət əlavə edir. “A” artikli isə substantivi qeyri-müəyyən şəkildə təqdim edən daha bir determinative kimi çıxış edir [5, s. 59].

Azərbaycan dilində keyfiyyət bildirən sifətlər, substantivlərlə yanaşı, onların keyfiyyətlərini müəyyənləşdirərək, həmin substantivlərin xüsusiyyətlərini açıq şəkildə ifadə edir. Bu cür sifətlər müəyyənləşdirmə funksiyasını yerinə yetirərkən, həm morfoloji, həm də semantik baxımdan substantivin mənasını konkretləşdirir.

“Ali təhsil” nümunəsində “ali” sifəti “təhsil” substantivini müəyyən edir. Sifət, təhsilin səviyyəsini göstərir və onun keyfiyyətini vurğulayır [1, s. 58]. Bu cümlə, “ali” sifətinin substantivlə əlaqələndirildikdə onun semantik zənginliyini göstərir.

“Çətin məsələ” nümunəsində “çətin” sifət-determinativi “məsələ” substantivini təyin edir. Buradakı sifət, məsələnin nə dərəcədə mürəkkəb olduğunu ifadə edir və həmin substantivə xüsusi bir məna qatır [1, s. 60].

Rus dilində keyfiyyət bildirən sifət-determinativlər substantivin önündə gəldikdə onların müəyyənlik funksiyasını yerinə yetirir. Sifət-determinativlər, həm də adın müəyyənlik dərəcəsini və ya qiymətini açıqlayır. Bu xüsusiyyətlər, dilin morfoloji strukturları ilə əlaqəlidir.

«Высокая гора» nümunəsində «высокая» (yüksək) sifəti «гора» (dağ) substantivini müəyyən edir. Bu sifət-determinativ, dağın fiziki ölçüsünü və təbiətini vurğulayan keyfiyyət bildirir [3, s. 118].

İngilis dilində keyfiyyət bildirən sifət-determinativlər, həmçinin substantivləri təyin etmək və onlara müəyyənlik əlavə etmək funksiyasını yerinə yetirir. Bu proses, adətən, artikl (“the” və ya “a/an”) və ya başqa determinativlərlə əlaqələndirilir.

“A hard talk” nümunəsində “hard” (çətin) sifəti “talk” (söhbət) substantivini təyin edir və bu söhbətin nə qədər mürəkkəb və çətin olduğunu göstərir. Bu nümunədə, sifət “a” artikli ilə birləşərək qeyri-müəyyən bir qərarı təyin edir [5, s. 85].

Yuxarıda göstərilən nümunələrdən də göründüyü kimi, Azərbaycan, rus və ingilis dillərində keyfiyyət bildirən sifət-determinativlərin təyini funksiyası oxşar prinsipə əsaslanır: sifətlər, substantivlərin keyfiyyətlərini müəyyənləşdirir və onları konkretləşdirir. Lakin hər dilin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə, bu funksiyanın reallaşma üsulları fərqlənir. Azərbaycan və rus dillərində sifətlər çox vaxt substantivin önündə yerləşir və bu zaman həmin substantivə əlavə olunan keyfiyyət konkretləşdirilir. İngilis dilində isə bu proses, həmçinin artikl və başqa determinativlərin istifadəsi ilə tamamlanır ki, bu da dilin semantik quruluşuna bağlıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Həsənova, A. (2013). Azərbaycan dilində sifətlərin morfoloji xüsusiyyətləri. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı. 90 s

2. İsmayılov, M. (2015). Azərbaycan dilində təyini funksiya və onun morfoloji strukturu. Bakı: Elm Nəşriyyatı. 157 s
3. Тарасова, Н. (2016). Русский язык: Синтаксис и морфология прилагательных. Москва: Наука. 206 s.
4. Иванов, В. (2014). Семантика прилагательных в русском языке. Санкт-Петербург: Академический проект. 138 s
5. Smith, J. (2012). Adjectives and Determinatives in English Syntax. Oxford: Oxford University Press. 315 p

ƏNƏNƏVİ TƏHSİLİN MƏSAFƏDƏN TƏHSİLLƏ MÜQAYİSƏSİ TƏHLİLİ

Sevda Füzuli qızı Abdullayeva

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

sevda.abdullayeva.1986@mail.ru

Ənənəvi təhsildə insanların maarifləndirilməsi və məlumatlandırılmasında müəyyən çətinliklər mövcuddur. Azərbaycanda təhsil müəssisələrinin məsafəsi və kifayət qədər imkanları əsas problemlərdəndir. Təhsil müəssisələrinin çoxluğu, yer çatışmazlığı və pedaqoji kadr çatışmazlığı var. Təhsil almaq istəyən, lakin işinə, ailəsinə, vəzifələrinə və yaşına görə formal təhsilə gedə bilməyən insanlar təhsil xidmətlərindən yararlanı bilməzlər.

Distant təhsili ənənəvi təhsildən fərqləndirən xüsusiyyətlər

- Şagird və müəllimin coğrafi cəhətdən fərqli yerləşməsi
- Tələbələrin qiymətləndirilməsinin təmin edilməsi də daxil olmaqla təhsil təşkilatının təsiri
- Müəllim və şagirdi birləşdirəcək və təhsilin əsas məqsədini çatdıracaq təhsil mediasından istifadə, kursun məzmunu

- İkitərəfli ünsiyyətin təmin edilməsi

- Tədris mühiti təlimatçı, tələbə və kurs məzmununu özündə birləşdirir

- Məkindən və/və ya zamandan müstəqilliyin təmin edilməsi

- Təlimatçının təsiri olmadan tələbənin öz iradəsi ilə öyrənmə

- Kursun müddəti kursdan asılı olaraq dəyişir.

- Sinxron və ya asinxron təhsil (Uşun, 2006)

Niyə Distant Təhsil Çağımızda təhsil sahəsində distant təhsil modellərinin işlənilib hazırlanması və ali təhsil səviyyəsində tətbiqi bir fenomendir. Bu sahədə baş verən inkişaf və problemlər belə bir üsula ehtiyacı artırır. Kütləvi informasiya vasitələri ilə bağlı araşdırmaları ilə tanınan Wilbur Schramm, KİV-in də öyrədə biləcəyini, bəzən onların sinif müəllimi qədər, bəzən də ondan daha uğurlu olduğunu bildirir. Bildirdi ki, bu, müəllimin müəllimlik qabiliyyətindən, KİV-dən təhsil üçün təklif olunan məzmun, nəyin öyrədilməsindən və kimə öyrədilməsindən asılıdır. Tədris baxımından ən üstün vasitə olmadığını və alətlərdən birini digərlərindən yuxarı göstərməyin yanlış olduğunu bildirmişdir (Tezcan, 1997). Müəllim müəyyən təhsil proqramının icrası zamanı mühiti tənzimləyərkən proqramın tələblərinə uyğun olaraq bəzən mənbə, çox vaxt isə müxtəlif ünsiyyət resurslarının təşkilatçısı kimi çıxış edir. O, mənbə rolunu oynayarkən müxtəlif simvollarla istifadə edərək öyrədəcəyini kodlaşdırır və müxtəlif alət və üsullarla şagirdlərinə çatdırır. O, müxtəlif resursların təşkilatçısı kimi çıxış edərkən, mövzunun inkişafına uyğun olaraq, müxtəlif qaynaqlarla qarşılıqlı əlaqədə və ünsiyyətdə olmaqla, müxtəlif fəaliyyətlərlə məşğul olmaqla, müxtəlif stimullarla qarşılaşaraq şagirdlərinin yeni şeylər öyrənməsini və yeni anlayışlar inkişaf etdirməsini təmin etməyə çalışır (Çilenti, 1998). Distant Təhsil Vasitələri Audio Texnologiyalar Telefon, telekonfrans, qısa dalğalı radio distant təlimçilər üçün nəzərdə tutulmuş interaktiv təhsil audio alətləridir. Telekonfrans

yalnız səsle həyata keçirilə bilər, eləcə də görüntü və ya məlumat ötürülməsi vizual telekorporu şəklində həyata keçirilə bilər. Telekonfrans iki və ya daha çox yaşayış məntəqəsindəki insanları birləşdirmək üçün ictimai telefon sistemindən istifadə edir. Daha böyük qrupların telekonfransdan faydalanmasını təmin etmək üçün səs və kəsilməni minimuma endirmək üçün dəstəkləyici vasitələrdən istifadə olunur. Bir çox telefon xəttini birləşdirən, səs səviyyəsini idarə edən və çoxsaylı iştiraka imkan verən mikrofon sistemi olan telefon telefonu yalnız səsle keçirilən konfransın texniki məzmununu təşkil edir. Vizual telekonfrans audio kommunikasiya texnologiyasını təsvir və məlumat ötürülməsi ilə birləşdirir. Əsasən, ünsiyyət vasitəsi sağlamdır və vizual alətlər bu təlimə vizual məzmun verir. Elektron lövhə, video texnologiya və fərdi kompüterlər vizual texnikada istifadə olunan köməkçi alətlərdir. Lenta və radio passiv (birtərəfli) eşitmə alətləridir. Bu alətlərdən istifadə üsulu yazılı materiallara bənzəyir. Şagirdlər oxumaq əvəzinə dinləməlidirlər. İştirakın əldə edilə bilmədiyi hallarda həm audio kaset, həm də birtərəfli radio səsli ünsiyyətdə daha interaktiv rol oynaya bilər (Distant təhsil metodları, 2005).

Telekonfransın üstünlükləri

- Telekonfransın ən mühüm faydası qarşılıqlı iştirakdır.
- Telekonfrans sisteminin yaradılması, istismarı və saxlanması çox qənaətlidir.
- Telefon texnologiyasından istifadə edərək telekonfrans vasitəsilə bir çox tələbə ilə əlaqə saxlamaq mümkündür.

- Müəllimlərin və tələbələrin ümumiyyətlə tanış olduğu telekonfrans texnologiyasından istifadə etmək də çox asandır.

- Müəllim və tələbələrin bilavasitə iştirakına imkan verən telekorporu vasitəsilə tələbələr digər tələbələr, müəllimlər və ekspertlərlə daimi ünsiyyətdədirlər. Telekonfrans yazılı material, video və kompüter kimi digər vasitələrlə birlikdə istifadə edildikdə daha effektiv ola bilər (Distant təhsil metodları, 2005).

Telekonfransın məhdudiyyətləri:

- Vizual ünsiyyətin olmaması bu texnologiyanın ən mühüm çatışmazlığıdır. • İstifadəçi təlim aləti ilə tanış olana və ondan səmərəli istifadə etməyi öyrənənə qədər başlanğıcda bəzi problemlərlə üzləşə bilər.

- Şəxsi ifadələr bədən dilini və gülmək, hirsənmək, əl və qol hərəkətləri kimi şifahi olmayan ifadələri minimuma endirdiyi üçün əks oluna bilməz.

- O, şifahi danışılan mövzulara məhdudiyyətlər qoya bilər (Distant təhsil metodları, 2005).

Distant təhsildə kompüter Son illər pedaqoqlar kompüter şəbəkəsinin sürətli inkişafının, fərdi kompüterlərin sayının artmasının və maqnit yaddaş texnologiyasının inkişafının şahidi olurlar. Bu inkişaf kompüterə distant təhsil metodunda mühüm alətə çevirdi. Beləliklə, şagirdə çatmağın bu yeni interaktiv üsulu sayəsində vaxt və məsafə problemi aradan qaldırıldı (Distant Təhsil Metodları, 2005). Bundan başqa, tədris-təlim prosesində maşınlardan istifadə müəllim-şagird arasındakı insani münasibətləri pozmurmu? Maşın tələbə ilə insan kimi davranma bilərmi? Sualları müzakirə olunan nəqliyyat vasitəsinin kompüter olduğu zaman daha çox rast gəlinir. Bu kimi suallar demək olar ki, texnologiya və bəşəriyyətin bəzi müəllimlər və tələbələr tərəfindən iki qütb əksi kimi qəbul edildiyi təəssüratını yaradır. Təhsilin bir çox müşahidəçiləri belə düşünürlər ki, təhsil texnologiyaları çərçivəsində fiziki məhsulların sinifdə geniş şəkildə istifadəsi şagirdlərin insan deyil, maşın kimi rəftar edilməsinə səbəb ola bilər; Beləliklə, o, texnologiyanın tədris-təlim prosesinin humanist aspektini azalda biləcəyini müdafiə edir. Bununla belə, düzgün istifadə edildikdə, müasir təhsil mühitləri tədris-təlim prosesini fərdiləşdirir və beləliklə, onu ağılaşdırma dərəcədə humanistləşdirir bilər (Ergin və Birol, 2000). Davranış nəzəriyyəçilərindən biri olan Skinner tərəfindən hazırlanmış operant kondisionerin tədrisə tətbiqi nəticəsində ortaya çıxan bir model olan proqramlaşdırılmış tədris fərdi kompüterlərdən sonra kompüter dəstəklili tədris və tədris proqramlarının hazırlanmasında yenidən əhəmiyyət qazanmağa başlamışdır. geniş yayılmış və 1980-ci illərdə təhsilə daxil olmuşdur.

Bu vəziyyət tədrisin fərdiləşdirilməsi ilə nəticələndi (Erden və Akman, 1998). Fərdiləşmiş cəmiyyətə uyğun bir öyrənmə üsulu olduğu ifadə edilir (Hesapçioğlu, 1998).

Kompüterin üstünlükləri:

- Kompüter öyrənməni özü həyata keçirə bilər. Kompüter dəstəqli təhsil metodu ilə kompüterlər sürətli dəstək və qiymətləndirmə və fərdin təhsilini təkbəşinə həyata keçirmə imkanı verir.

- Kompüter multimedia vasitəsidir. Tərkibindəki qrafika, yazılı material, səs və görüntü xüsusiyyətləri sayəsində digər texnoloji imkanlardan istifadə edilir. O, kompüter əsaslı təhsil mühitlərində interaktiv təsvir və disk texnologiyasından faydalana bilər. Kompüter iştirak üçün vasitədir. Müxtəlif proqram paketlərini özündə birləşdirən mikrokompüter sistemi istifadədə çox çevikdir və tələbə nəzarətini artırır.

- Kompüter texnologiyası sürətlə inkişaf edir. Bir tərəfdən yeni ixtiralar yaranarkən, digər tərəfdən də xərclərdə azalma var. Kompüter sayəsində giriş imkanları artır. Yerli, regional və milli şəbəkə sayəsində insanlar və resurslar harada olmasından asılı olmayaraq birləşdirilə bilər. Bundan əlavə, indi bir çox universitetlər kompüter dəstəqli bakalavr və magistr proqramları təklif edirlər (Distant təhsil metodları, 2005). Kompüter istifadəsində rast gəlinən məhdudiyyətlər:

- Kompüter şəbəkəsinin inkişafı çox bahalıdır. Şəxsi kompüterlərin qiyməti olduqca münasib olsa da, hətta proqram və aparat bazarlarında rəqabət səbəbindən xərclər çox aşağı olsa da, şəbəkələrin qurulması və ya sistemin idarə edilməsi üçün alınan proqram təminatı kifayət qədər bahadır.

- Texnologiya sürətlə dəyişməyə davam edir. Bununla paralel olaraq kompüter texnologiyası da daim dəyişir. Distant təhsil işçiləri ehtiyacları ödəmək üçün bu texnologiyadan istifadə etmək əvəzinə istifadə etdikləri avadanlıqları daim dəyişirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. ÇİLENTİ, K., (1998), Eğitim Teknolojisi ve Öğretim. Yargıcı Matbaası, Ankara.
2. ERDEN M., AKMAN Y., (1998), Eğitim Psikolojisi. 6. Basım. Arkadaş Yayınevi. Ankara.
3. ERGİN A., BİROL C., (2000), Eğitimde İletişim. Ankara, Anı Yayıncılık.
4. HESAPÇIOĞLU M., (1998), Öğretim İlke ve Yöntemleri Eğitim Programları ve Öğretim.
5. Baskı. Beta Yayıncılık. İstanbul.
5. İŞMAN A., (2005), Uzaktan Eğitim. Öğreti Yayınları, Ankara.
6. TEZCAN M., (1997), Eğitim Sosyolojisi. 11. Basım. Ankara
7. UŞUN S., (2006), Uzaktan Eğitim. Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.

DANIŞIQ BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA HOLİSTİK VƏ ANALİTİK QİYMƏTLƏNDİRMƏ

Sevil Elçin qızı Qurbanova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Biznes Universiteti

s.gurbanova@yahoo.com

Danışiq ünsiyyətin vacib hissəsi hesab edilir və kontekstlə əlaqəli olduğuna və dinamik təbiətinə görə qiymətləndirilməsi çətinidir. Danışiq bacarığını qiymətləndirmək üçün adətən iki metoddan istifadə olunur: holistik və analitik qiymətləndirmə (7,121). Holistik yanaşma “holizm” sözündən yaranıb mənası “bir məfhumu tam olaraq qəbul etmək” anlamı verir, yəni, “holizm” hər hansı bir şeyin bütövlüyünü ifadə edir. Holistik qiymətləndirmə ümumi performansı nəzərə alır. Bu qiymətləndirmə növündə bacarıq bütöv olaraq qəbul edilir və hər bir hissəni müstəqil şəkildə qiymətləndirmək mümkün deyil. Holistik yanaşma danışiq bacarığını bir bütöv olaraq nəzərə alır (4, 301). Müxtəlif komponentlər, məsələn, axıcılıq, söz ehtiyatı, tələffüz və s., danışiq bacarığı altında

bütövlükdə qiymətləndirilir. Analitik qiymətləndirmədə isə fərqli bir yanaşma verilir. Bu yanaşmada müəyyən edilmiş meyarlar üzrə bacarıq qiymətləndirilir. Başqa sözlə, fikri ifadə etmə, dilin səviyyələrinə uyğun sözlərdən istifadə və mövzunun ətraflı əhatə olunması üçün ayrılıqda qiymətlər verilə bilər. Danışığın qiymətləndirilməsi, tələffüz, söz ehtiyatı, məzmun bütövlüyü və s. kimi hər bir alt komponent üçün ayrı-ayrı qiymətlərin verilməsini tələb edir (13, 8)

Analitik yanaşmada ümumi bal vermək üçün fərqli altşkalaların balı birləşdirilir və bəzən altballar da daha ətraflı verilir. (2, 177). Buna görə də, analitik rubrikalarda bir neçə fərqli meyar istifadə olunur. (17, 197).

Holistik qiymətləndirmənin analitik yanaşmadan daha az zaman tələb etdiyini və daha asan olduğunu görmək mümkündür. Lakin analitik qiymətləndirmə namizədin dil bacarığı haqqında daha çox məlumat verir.

Holistik qiymətləndirmə tələbənin ümumi performansını və öyrənilən mövzunu nə qədər mənimsədiyini qiymətləndirmək üçün faydalı ola bilər. Bu zaman tələbələrin nə edə bilmədiklərinə deyil, nə edə bildiklərinə diqqət yetirilir. Bəzi digər rubrika növləri ilə müqayisədə, holistik rubrikaları yaratmaq və istifadə etmək daha az vaxt tələb edir, çünki tək bir bölmədən ibarət olur. Tələbələr ümumi bal alacaqlarını anlayır və nəticələri tez bir zamanda əldə edirlər.

Holistik rubrikalar adətən digər rubrikalardan davamlı qiymətləndirmələrə malikdir, bu da balların daha etibarlı olmasına səbəb olur.

Bu qiymətləndirmə üsulunun üstünlükləri ilə yanaşı mənfi tərəfləri də vardır. Tələbələr danışqlarında hansı nöqsanların olduğunu dəqiq bilmirlər, çünki ümumi qiymətləndirilmə edilir. Bundan əlavə, müəllimlər bütöv bir tapşırıq üçün ümumi bal verdikləri üçün bəzən çətin vəziyyətdə qalırlar. Məsələn, tələbə danışqda düzgün söz ehtiyatı istifadə etsə də, tələffüzündə nöqsanlar olur. Bu zaman müəllim holistik qiymətləndirmə meyarlarına əsasən tam dəqiq qiymət verə bilmir.

Holistik rubrikadan fərqli olaraq, analitik qiymətləndirmə danışq bacarıqlarını xüsusi meyarlara əsasən qiymətləndirir. Hər meyar ayrıca bir sətirdə və dəqiq verilməlidir.

Tələbə performansının səviyyələri müəyyən meyarlara əsasən verilir. Hər bir qiymətləndirmədə fərqli meyarlar verilə bilər. Bəzilərində tələffüz, məzmun, qrammatika və söz ehtiyatı, interaktivlik nəzərə alındığı halda, bəzilərində məntiqi ardıcılıq və fikirlər arasında əlaqəlilik də qiymətləndirilir.

Analitik qiymətləndirmə bir sıra üstünlüklərə malikdir. Bu qiymətləndirmə zamanı tələbələrin güclü və zəif tərəfləri dəqiq qiymətləndirilir. Spesifik geri bildirim tələbələrin təkmilləşməyə ehtiyac olan sahələrini müəyyən etməsinə və gələcək tapşırıqlara fokuslanmasına imkan verir. Bu xüsusiyyət tələbələrin hansı tərəfdən inkişaf etdirilməsini müəyyən etməyi asanlaşdırır və ona uyğun tapşırıqlar müəyyən edilməyinə yardım edir. Analitik qiymətləndirmədə hər meyar ümumi qiymətə təsir edir. Analitik qiymətləndirmə sistemləri yekun nəticənin obyektivliyini həyata keçirmək üçün hər bir nüansı müstəqil şəkildə qiymətləndirərək tətbiq edilən ən doğru qiymətləndirmə vasitələridir. Bu metod diskursun müxtəlif xüsusiyyətlərini qiymətləndirmə məqsədi ilə kateqoriyalara ayırmağı əhatə edir (15,1). Ümumi bal qiymətləndirilən bütün hissələrin qiymətlərinin cəmi olur. Analitik qiymətləndirmə sistemlərindən istifadə edərkən, hər bir meyarı və ya hissəni müstəqil şəkildə qiymətləndirmək lazımdır ki, daha obyektiv nəticə əldə edilsin. Bu üsul qiymətləndirmədə fərqli meyarların qeyri-bərabər qiymətləndirilməsi problemə yəşənmir (19, 189).

Bu növ qiymətləndirmənin də üstün tərəfləri ilə yanaşı mənfi tərəfləri də var. Analitik rubrikaların yaradılması çox vaxt tələb edir. Müəllimlər hər bir meyarı və ona aid balın təsvirini verməyə vaxt sərf edirlər. Bununla yanaşı, analitik rubrikalarda davamlılıq problemi olur. Bu üsuldən hər dərs istifadə etmək vaxt apardığına görə, müəllimlər bu qiymətləndirməyə çox tez-tez müraciət etmirlər.

Holistik və analitik qiymətləndirmədən düzgün vaxtda istifadə etmək də əsas faktordur. Çox hallarda, tapşırığın özü tələbələrin işini qiymətləndirmək üçün hansı rubrikanın daha faydalı olacağını müəyyən edir. Analitik rubrikadan istifadə etmək üçün ən yaxşı vaxt tələbələrin işini müxtəlif sahələrdə qiymətləndirmək və hər birində onların bacarıqlarını və ya irəliləyişlərini dəyərləndirmək

istəyərkən olur. Analitik rubrikalar problem həll etmə tapşırıqları və ya bir neçə komponentə malik layihələr üçün faydalıdır.

Məsələn, təqdimatlar zamanı tələbənin nitqindəki səlislik, axıcılıq kateqoriyalarından dəfələrlə istifadə edildikdə, tələbələrə danışıqlarında zamanla inkişaf olduğunu görmək olar. (15,110). (16, 3). Meyarları tez-tez dəyişmək ümumi nəticənin təsirinə müsbət təsir etməyə bilər. Analitik qiymətləndirmə meyarlarını hazırlayarkən müəllim əsasən öz tələbələrini danışıqlarında gördüyü zəif tərəfləri nəzərə almalı, ona uyğun meyarlar təyin etməlidir. Hughes (2003) analitik qiymətləndirmədə ilk qiymətləndirilən meyarın sonrakı meyarlara təsir edə biləcəyini və nəticədə danışığın ümumi inkişafının yüksək nəticə verəcəyini qeyd edir.

TOEFL, IELTS, Cambridge ESOL beynəlxalq imtahanlarda danışq bacarıqlarının analitik qiymətləndirmə meyarları

TOEFL	İELTS	Cambridge ESOL
Danışığın icrası (Speaking Delivery)	Səlislik və məntiqi ardıcılıq (Fluency and coherence)	Leksik söz ehtiyatı (Lexical resource)
Dilin istifadəsi (Use of Language)	Leksik söz ehtiyatı (Lexical resource)	Qrammatik mənbə (Grammatical resource)
Mövzunun inkişafı (Topic Development)	Qrammatika və dəqiqlik (Grammatical range and accuracy)	Tələffüz (Pronunciation)
	Tələffüz (Pronunciation)	Diskursun idarəedilməsi (Discourse management)
		İnteraktiv kommunikasiya (Interactive communication)

Belə nəticəyə gəlinir ki, hər iki qiymətləndirmə üsulu danışq bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün uyğundur. Onlardan istifadə müəllimin öz seçiminə asılıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Alderson, J. C., Clapham, C., & Wall, D. Language test construction and evaluation. *Cambridge University Press*, 1995
2. Allen, D., & Tanner, K. Rubrics: Tools for making learning goals and evaluation criteria explicit for both teachers and learners. *Cell Biology Education*, 5(3), 197-203. 2006
3. Babik, D., Zeni, M., & Murawski, M. Creating and using rubrics for oral presentations. *Communication Teacher*, 30(3), 2016, s:137-142.
4. Baryla, E., Shelley, K., & Trainor, J. Rubrics for assessing student achievement. *Journal of Education for Business*, 87(5), 2012, 301-306.
5. Goh, C. C. M., & Burns, A. Teaching speaking: A holistic approach. *Cambridge University Press*, 2012
6. Sarwar, Z., Sarwar, Z., Saeed, A., & Waqas, A. Oral proficiency testing: An overview of major tests. *Language Testing in Asia*, 4(1), 2019, 1-9.
7. Xi, X. Validating assessment procedures for ELLs. *Educational Testing Service*. 2007
8. Griffith, R., & Lim, H. S. (Holistic approaches to language teaching and assessment. *Language Education in Asia*, 3(1), 2012
9. Helvoort, A. Assessing critical thinking in higher education. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 35(6), 2010.
10. Reddy, Y.M. Effectiveness of formative assessment in improving student learning. *Educational Research Review*, 2(2), 2007
11. Schunn, C., Godley, A., & DeMartino, S. The role of rubrics in assessing student learning. *Educational Psychology Review*, 28(2), 2016

12. Hughes, A. Testing for language teachers. *Cambridge University Press*. 2003
13. Mertler, C. A. Designing scoring rubrics for your classroom. *Assessment Update*, 13(3), 2001
14. Moskal, B. Scoring Rubrics: What, When and How?. *Practical Assessment, Research, and Evaluation*, 7(3).2000
15. Park, T. Exploring the Impact of Technology on Teaching and Learning: Language Arts Students' Perspectives. *Journal of Technology Studies*, 30(1), 2004
16. McNamara, T. F. Measuring Second Language Performance. Longman. 1996
17. Taylor, L., & Galaczi, E.. Scoring rubrics: What, when and how? *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 36(2), 2001
18. Kondo-Brown, K. Testing speaking skills in Japanese English bilinguals: The case of JFL learners. *Language Testing*, 19(3), 2002
19. Weir, C. J. Language testing and validation. *Research and practice*. 2005

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Севиндж Хазай кызы Джалилова

кандидат педагогических наук, доцент

Азербайджанский государственный педагогический университет
докторант Института Образования Азербайджанский Республики

sevinjalilova@yahoo.com

Введение

Изучение зарубежного опыта в области методики преподавания физики является актуальным, поскольку позволяет выявить основные направления развития мировой науки, изучить пути решения проблемы в данной области и адаптировать их в соответствии с особенностями отечественного образования. Н. В. Кашин отмечает, что занятия по физике в США и Англии организованы в лабораториях, в которых учащиеся выполняют практические работы измерительного характера.

Во Франции многие вопросы физики изучаются на уроках математики, природоведения и географии, а сам курс физики длится один год [2, с. 112]. А. Ю. Сергиенко в своей диссертации рассматривала технологии обучения физике в США. Среди них данный исследователь выявила, что в преподавании физики широко используются методы активного обучения, к которым относятся метод проектирования и метод кооперированного обучения [5, с. 9].

Ю.А.Сауров, М.П.Уварова отмечают, что при обучении физике внимание преподавателей преимущественно направлено на изучение фундаментальных законов физики, предсказание особенностей протекания физических явлений, увеличение количества экспериментальных заданий, расчет характеристик явлений и процессов [4, с. 64]. На основе анализа исследований можно сделать вывод о том, что следует обратить внимание на современное состояние методики преподавания физики за рубежом, взяв в качестве первоисточников публикации на иностранном языке. Научная новизна состоит в том, чтобы ввести в научный оборот методические приемы обучения физики на основе публикаций зарубежных авторов.

Цель исследования заключается в анализе современного состояния методики преподавания физики в зарубежных странах.

Задачи исследования:

1) анализ современного состояния методики преподавания физики в зарубежных странах;

2) характеристика основных методических приемов по обучению физике, раскрытых в зарубежных источниках.

Теоретическая значимость исследования заключается в определении основных направлений развития методики преподавания физики в зарубежных странах.

Практическая значимость исследования состоит в возможности адаптации в Азербайджане методических приемов по обучению физике, разработанных в зарубежных исследованиях.

Основная часть

Основоположником теоретических основ методики преподавания физики стал Ф.Н.Шведов. В 1894 году он изложил свои взгляды в «Методике физики», в которой определил такие методы преподавания физики, как догматический, катихитический, эвристический и исторический [9, с. 19]. Свое развитие методика преподавания физики получила в трудах Н.В.Кашина [2], П.А.Знаменского [1], И.И.Соколова [6], С.Е.Каменецкого, Н.С.Пурышевой, Н.Е.Важеевской и др. [8], Ю.А.Саурова, М.П.Уваровой [4] и др.

Методология исследования. В исследовании применяются общенаучные методы (теоретический анализ научных публикаций, изучение и обобщение научно-методической литературы), историко-педагогические методы (историко-структурный выделение проблем в области методики преподавания физики, конструктивно-генетический рассмотрение данных проблем с течением времени).

Результаты исследования. В настоящее время в области методики преподавания физики зарубежных исследователей интересуют такие вопросы, как способы организации познавательной деятельности учащихся, причины их затруднений при изучении физики, особенности проведения экспериментов по физике, применение средств ИКТ и др.

Т.О.Ангельчук, В.И.Чабаненко, Л.В.Винокурова, О.В.Турина, Р.В.Журавльова и др. отмечают необходимость мотивации обучающихся с помощью метода проектов. Для этого необходимо учитывать проблемы реальной жизни, для решения каких проблем учащимся нужно применить полученные знания. Например, проекты «Физика и искусство», «В мире звуков и музыки», «Энергия и энергосбережение», «Средства связи в нашей жизни» и др. [3, с. 56].

Для привлечения внимания обучающихся к физике Ton Ellermeijer, Trinh-Ba Tran предлагают связывать преподавание физики с реальной жизнью, устанавливать больше связей между образовательными учреждениями и научно-исследовательскими институтами, а также предоставлять больше возможностей для улучшения работы образовательных лабораторий. Учебная программа должна включать в себя собственные исследования учащихся и проектные задания. Авторы также отмечают проблемы учащихся, к которым они относят несформированность у учащихся умения решать творческие задачи, отсутствие способности справляться с открытыми задачами [14, с. 8].

С точки зрения Işıl Aykutlu, Sevim Bezen, Celal Bayrak, физическое образование позволит учащимся приобрести необходимые навыки научного мышления, умение отслеживать динамику технологических изменений, сформирует у учащихся понимание и способность к интерпретации явлений, происходящих в природе. Целью исследования данных авторов было определение мнения педагогов о концептуальных проблемах, возникающих при преподавании тем учебной программы по физике [11, с. 394].

Преподаватели отметили, что учащиеся испытывают трудности с концептуальным пониманием движения, момента силы и колебательного движения в разделе «Сила и движение», природы частиц света и волновой природы частиц в разделе «Современная физика», а также переменного тока, конденсаторов, катушек, трансформаторов и элементов

электронных схем в разделе «Электричество и электроника». Был сделан вывод, что проблемы, с которыми сталкивались учащиеся, были вызваны различными факторами, среди которых:

- 1) недостаточно высокий уровень знаний учащихся;
- 2) наличие неправильных представлений у обучающихся;
- 3) трудности в понимании абстрактных понятий;
- 4) недостатки в проведении математических операций;
- 5) низкая учебная мотивация школьников;
- 6) негативное отношение обучающихся к физике в связи с тревогой, связанной с предстоящим экзаменом по физике;
- 7) механическое заучивание тем физики;
- 8) недостаток времени, отведенного на курс физики [12].

Jingying Wang, Min Jou, Yaozhong Lu, Chun-Chiang Huang исследуют результаты обучения физике на основе моделей, реализуемых с помощью современных технологий обучения [10, с. 37]. К основным дидактическим целям данные ученые относят помощь учащимся в обучении и развитии навыков решения проблем. В этом исследовании используется трехэтапный метод обзора литературы, экспертный метод «Дельфи», открытые анкеты и фокус-интервью для изучения технологии «перевернутого класса», основанного на современных технологиях обучения. В рамках публикации исследовано влияние данной технологии на изучение учащимися физических моделей и формирование у них навыков моделирования. Следует отметить, что ученики получили более высокий балл по таким параметрам, как изучение образовательной программы по физике, общение и сотрудничество и др.

Gorazd Planinšič обращает внимание на необходимость активного вовлечения учащихся в процесс обучения физике, а не предоставления им готового знания. С этой целью он обращается к проведению экспериментов по физике [15, с. 11].

J. de Winter, M. Hardman отмечают, что основными направлениями в области преподавания физики являются:

- 1) предварительные представления учащихся и то, как они могут отличаться от общепринятой научной точки зрения;
- 2) проблемы визуализации и работы с абстрактными идеями;
- 3) роль языка и множественных представлений в преподавании и изучении физики;
- 4) роль математики в преподавании и изучении физики [13, с. 112].

В зарубежных исследованиях учеными ставятся проблемы обучения физике не только учащихся, но и преподавателей. В статье Niwat Srisawasdi представлен путь трансформации технологических, педагогических и предметных знаний у трех преподавателей физики. Они участвовали в дистанционном курсе по применению ИКТ в образовании, при этом параллельно с ним проводили занятия физики. Такой подход привел к профессиональному росту преподавателей физики. Кроме того, в статье представлены результаты их исследования изучения физики учащимися, которые показали влияние их методов преподавания на конкретные знания по физике. В конце статьи излагаются соображения и проблемы, связанные с подготовкой учителей физики [16, с. 3241].

Для преодоления образовательного кризиса в Южной Африке было организовано обучение действующих преподавателей физики и тех, кто хотел бы специализироваться в данной предметной области. В течение двух лет учителя изучали программу трех блоков по физике: «Механика», «Электричество и магнетизм», «Волны, свет и звук. Ядерная физика» на базе дистанционного курса. Для мотивации преподавателей использовались элементы проблемного обучения, а также они объединялись в группы. Naven Chetty отмечает, что

результаты преподавателей значительно повысились, когда им разрешили работать в группах [12, с. 1888].

Заключение

Таким образом, в статье выполнен обзор зарубежной научно-методической литературы в области методики преподавания физики, который позволяет отметить, что наибольший интерес вызывает организация познавательной деятельности учащихся на занятиях физики, вовлечение их в учебный процесс при помощи метода проектов и физического эксперимента. Актуальным является выявление причин затруднений учащихся при изучении физики. Немаловажное влияние на результаты обучения физике оказывает использование средств ИКТ. Зарубежные исследователи акцентируют свое внимание на обучении физике не только учащихся, но и преподавателей.

Список использованной литературы

1. Знаменский, П. А. Методика преподавания физики в средней школе: пособие для учителей и студентов высших учебных педагогических заведений: утверждено Наркомпросом РСФСР / П. А. Знаменский, Е. Н. Кельзи, И. А. Челюстин. 2-е изд., перераб. М; Ленинград: Учпедгиз, 1935 (Ленинград: тип. «Печатный двор»). Переплет, 400 с. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://search.rsl.ru/ru/record/01005279936?ysclid=m2ogpo2kyn768236636> (дата обращения: 25.10.2024)
2. Кашин, Н. В. Методика физики: Пособие для препод. физики / Н. В. Кашин. 3-е изд., перераб. и доп. М: Гос. изд-во, 1922. - XIV, [2], 328 с. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://search.rsl.ru/ru/record/01009195320?ysclid=m2oggtgaos27716772> (дата обращения: 25.10.2024)
3. Метод проектів на уроках фізики / Т. О. Ангельчук, В. І. Чабаненко, Л. В. Вінокурова, О.В.Турина, Р.В.Журавльова та ін. Харків: Основа, 2013. 127 с.
4. Сауров, Ю. А. Основы методологии методики обучения физике: монография / Ю. А. Сауров; Кир. обл. ин-т усовершенствования учителей, Науч. лаб. «Моделирование процессов обучения физике». Киров, 2003. 195 с.
5. Сергиенко, А. Ю. Исследование технологий обучения физике в системе общего образования США: автореферат дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / А. Ю. Сергиенко. СПб, 2009. 17 с.
6. Соколов, И.И. Методика преподавания физики в средней школе. - 4-е изд., перераб. М: Учпедгиз, 1959. 374 с. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://search.rsl.ru/ru/record/01008401393?ysclid=m2ogrkyom5547507790> (дата обращения: 25.10.2024).
7. Соколов, И. И. Методика преподавания физики в средней школе. / И.И.Соколов М.: Учпедгиз, 1959. 374 с.
8. Теория и методика обучения физике в школе: общие вопросы / С.Е.Каменецкий, Н. С. Пурешева, Н. Е. Важеевская и др.; под ред. С.Е.Каменецкого. М.: Академия, 2000. 368 с.
9. Шведов, Ф.Н. Методика физики: [Лекции, чит. в Одессе осенью 1893 г. проф. Федором Шведовым на пед. курсах]. Вып. 1 / [Ф.Н. Шведов]. Одесса: Э. К. Шпачинский, 1894. 25. Введение. 1894. 33 с. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://search.rsl.ru/ru/record/01003938210?ysclid=m2ognnf8qq67963638> (дата обращения: 25.10.2024).
10. An investigation on teaching performances of model-based flipping classroom for physics supported by modern teaching technologies / J. Wang, M. Jou, Y. Lu, C.-C. Huang // Computers in Human Behavior. 2018. Vol. 84. P. 36-48. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2018.02.018>.

11. Aykutlu I., Bezen S., Bayrak C. (2015) Teacher opinions about the conceptual challenges experienced in teaching Physics curriculum topics // *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. Vol. 174. P. 390-405. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.01.681>.
12. Chetty N. (2015) Teaching teachers to teach Physics to high school learners // *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. Vol. 174. Pp. 1886-1899. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.01.852>.
13. De Winter J., Hardman M. (2021) *Teaching Secondary Physics*. Hodder Education, 271 p.
14. Ellermeijer T., Tran T.-B. (2019) Technology in teaching physics: benefits, challenges, and solutions // *Upgrading Physics Education to Meet the Needs of Society*. P.1-13 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-96163-7>. (дата обращения: 21.10.2024).
15. Planinšič G. (2020) Experiments as building blocks of knowledge // *Research and Innovation in Physics Education: Two Sides of the Same Coin*. Pp. 1-13. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.springer.com/series/16575>. (дата обращения: 22.10.2024).
16. Srisawasdi N. (2012). The role of TPACK in Physics classroom: case studies of preservice Physics teachers // *Procedia — Social and Behavioral Sciences*. Vol. 46. P. 3235-3243. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.06.043>.

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ ƏNƏNƏVİ METODLAR

Sevinc Ramiz qızı Hüseynova

pedaqogika üzər fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti

x.dillermethodika@adu.edu.az

Təlim və tədris prosesində fəaliyyət və fəallıq, gedən tədris və təhsil proseslərinə müdaxilə kommunikativ və interaktiv metodun məqsədidir. Burdan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, biz öyrənmə prosesində həm kommunikativ, həm də interaktiv metodun mənimsənilməsi üçün çalışmalıyıq.

Təlim və tədris prosesində ənənəvi və innovativ metodların tətbiqi zamanı psixoloji yanaşmalara nəzər salmaq da yerinə düşərdi. Çünki ünsiyyətin tədrisi prosesində vacib, məqbul hesab edilən istər ənənəvi, istərsə də innovativ metodlar, kommunikativ və interaktiv metodlar təhsil islahatının təməl anlayışını ehtiva edir. [4]

Məlum olduğu kimi ünsiyyətin təlimi çox ciddi psixoloji nəticələrə səbəb olan bir prosesdir. Təlim fəaliyyətinin məqsədi ünsiyyət olduğu üçün xarici dil materialları daha çox kommunikativliyə köklənir, kommunikativ metoda yönəlir.

Daha bir fikrə nəzər salsaq görə bilərik ki, həm nitq ünsiyyətini, həm də kommunikativ fəaliyyəti idarə edən şəxsiyyətdir. Onun məqsədi ünsiyyət prosesində şəxsiyyətlərarası münasibətləri motivləşdirir və fəallıq cəhdləri artır. Kommunikativ fəallığa yönəlik cəhdlər dil şüurunun ünsiyyət layının zənginliyini qarşılıqlı təsir nəticəsində təmin edir. Ünsiyyət prosesi şəxsiyyətin formalaşmasında ilkin və təməl yer tutur. Məhz bu səbəbdən tələbəyönümlü, şəxsiyyətyönümlü təlimdə daha çox ünsiyyətin, konkret təlimdə isə xarici dilin tədrisində yeri, göründüyü kimi, əvəzəlməzdir. [1]

Xarici dillərin tədrisində hansı metodun daha yaxşı, daha səmərəli, təhsil prosesində daha məhsuldar olmasını təyin etməzdən əvvəl ilk olaraq ənənəvi metodlardan başlayaraq innovativ metodlara qədər olan inkişaf yolunu təyin etmək yerinə düşərdi.

Tarixi xronologiyaya nəzər salsaq görürük ki, metodlar içində ən qədim metod qrammatik tərcümə metodu hesab olunur. Dilçilikdə qrammatik tərcümə metodunun fərqli adlarına da rast

gəlmək olur. Bu adlardan daha çox “Klassik metod” adını tez-tez eşitmək olur. Uzun illər boyu bu metod xarici dili tədris edən müəllimlər tərəfindən istifadə olunub. Hətta 20-ci əsrin əvvəllərində bu metod xarici ədəbiyyatın oxunulmasında və mənimsənilməsində istifadə olunan ən geniş metodlardan biri hesab edilir. Məhz bu metod vasitəsilə xarici dili öyrənən tələbələr öz doğma dillərinin qrammatikası və leksikologiyası ilə öyrəndikləri dillərin qrammatikası və leksikası arasında körpü qurmağı bacarırdılar. İstər qrammatik-tərcümə metodunun, istərsə də innovativ metodların istifadəsi vasitəsilə öyrənilən xarici dillər tələbələri və şagirdləri daha intellektual, daha geniş dünyagörüşünə malik olmağa sövq edir. Bu metod yaş etibarilə daha qədim olmağına baxmayaraq, bəzən dərs prosesində müəllimlərin bu metoddan müəyyən səviyyədə istifadəsini müşahidə edə bilərik. Bu metodun istifadəsi zamanı bir çox müşahidələr, bir çox təcrübə prosesləri keçirilmiş və müəyyən nəticələr əldə edilmişdir. Aparılmış müşahidələrdən bir neçə nümunəni vermək yerinə düşərdi. Aşağıda verilmiş cədvəlin sol hissəsində aparılmış müşahidə, sağ hissəsində isə metodun istifadə prinsipləri əks edilib. [3]

Cədvəl 1

Müşahidələr	Prinsiplər
Dərs prosesində tələbələr Mark Tveynin <i>“Life on the Mississippi”</i> əsərini oxuyurlar.	Dili öyrənmənin əsas təməl prinsipi həmin dildə bədii ədəbiyyat oxumaq bacarığıdır. Düzgün, səlis, rəvan ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnmək üçün bədii ədəbiyyata tez-tez müraciət etmək lazımdır. Bu zaman tələbələr həmin dilin həm ədəbi normaları, həm də mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmaq imkanını əldə edirlər.
Dərs prosesində tələbələr hər hansı bir mövzunu ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edirlər.	Bu mərhələdə ən vacib məqsədlərdən biri tələbələrdə hər iki dildən tərcümə qabiliyyətini inkişaf etdirməkdir. Əgər tələbələr bir dildən başqa dilə aydın, səlis, rəvan şəkildə tərcümə edə bilirsə, deməli həmin dilin öyrənilməsində uğur qazanacaqdır.
Müəllim tələbələrə ana dildində hər hansı bir suallarının olub-olmadığını soruşur. Tələbələr sual soruşur və cavabı ana dilində alırlar.	Tədris edilən dildə danışmaq dil öyrənmə prosesinin əsas məqsədi kimi verilməyə də bilər.
Tələbələr oxuyub tərcümə etdikləri mətnə dair suallara cavab verirlər.	Bu metodda başlıca olaraq inkişaf etdirilməli olan bilik və bacarıq – oxu və yazı bacarığıdır. Dinləmə və danışmaq bacarığına çox az diqqət yetirilir. Düzgün tələffüz bacarığına isə demək olar ki, diqqət yetirilmir.
Müəllim tələbələrin cavablarının düzgün olub-olmadığını yoxlayır. Əgər cavab doğru deyilsə, bu zaman müəllim düzgün cavabı verə biləcək başqa bir tələbə axtarır, əgər heç bir tələbə suala düzgün cavab verə bilmirsə, bu zaman müəllim suala özü cavab verir.	Müəllim dərstdə aparıcı rol oynayır. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, tələbələr düzgün cavabı əldə edə bilsinlər.
Tələblər yeni sözləri ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edirlər.	Tədris edilən dildəki sözlərin qarşılığının ana dilində tapılması çox vacib məsələdir.

Tələbələrə hər hansı bir qrammatik qaydanın izahı verilir.	Tədris edilən dilin qrammatik quruluşunun öyrənilməsi çox vacib ünsürlərdən biri hesab edilir.
Tələbələr öyrəndikləri qrammatik qaydanı misallara, nümunələrə tətbiq edirlər.	Qrammatik qaydanın öyrənilməsində deduktiv yanaşmanın istifadəsi çox vacib pedaqoji texnika hesab edilir.
Tələbələr lüğəti əzbərləyir	Dilin tədrisi insan beynini mental cəhətdən inkişaf etdirmək üçün ən yaxşı vasitədir.

Yuxarıda verilmiş cədvəldən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Qrammatik-tərcüməni istifadə edən təlimçilərin əsas məqsədi həmin dildə verilmiş bədii nümunələrin oxunması bacarıqlarını formalaşdırmaqdan ibarətdir. Müəllimin isə rolu çox əhəmiyyətdir. Müəllim dərslə aparıcı qüvvədir. Tələbələr müəllimin istiqamətləndirdiyi kimi öz fəaliyyətlərini təşkil edirlər. Qarşılıqlı əlaqə məsələsinə gəldikdə isə qarşılıqlı əlaqə yeni metodlardakı kimi, tələbələr arasında deyil, müəllim-tələbə arasında formalaşır.

Daha bir əhəmiyyətli metoda nəzər salsaq qarşımıza Birbaşa metod (Direct method) çıxar. Bu metod da Qrammatik- tərcümə metodu kimi yeni bir metod hesab edilmir. Bu metod da öz növbəsində uzun illər ərzində təlimçilər tərəfindən istifadə olunmuş metoddur. Artıq Qrammatik-tərcümə metodunun effektivliyinin azaldığı bir dövrdə Birbaşa metod fəaliyyətə başladı. Bu metodun əsas fərqi ondan ibarət idi ki, tərcümə bacarığından daha çox ünsiyyət bacarığına üstünlük verilməyə başlandı. Birbaşa metodun yalnızca bir əsas qaydası var idi: tərcüməyə icazə verilmirdi. Bu metodda əsas məqsəd tədris olunan dildə ünsiyyət qabiliyyətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi olduğu üçün tələbələr də həmin dildə düşünməyə sövq edilirdi. Qrammatik-tərcümə metodundan fərqli olaraq bu metodda artıq tələbələrin fəaliyyəti dərslər prosesində daha çox əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu metodu istifadə edən müəllimlər başa düşürdülər ki, tələbələr yeni sözlərin öyrənilməsində birbaşa ana dilinə tərcüməyə deyil, daha maraqlı, daha yaradıcı üsullara ehtiyac duyurlar. Məhz bu səbəbdən yeni sözlərin öyrənilməsində müəllimlər daha çox şəkillərdən, video yazılardan, canlı göstərişlərdən, pantomim işarələrdən istifadə edirdilər. Tələbələr artıq ana dilində yox, öyrəndikləri dildə ünsiyyət qurmağa çalışır, öz fikirlərini bu dildə ifadə etməyə səy göstərirdilər. Onlar real situasiyalardan istifadə edərək bu dildə ünsiyyəti çoxaldırdılar. Qrammatik materiallar bu metodda daha çox induktiv yanaşma ilə tədris olunurdu. Yəni qaydalar daha çox nümunələr əsasında tələbələrə mənimsədilirdi. Bu metodda dilin istifadəsinə gəldikdə isə, yazılı nitqdən daha çox şifahi nitqə üstünlük verildiyi üçün, tələbələr gündəlik danışmalarında, eyni zamanda dillərini öyrəndikləri ölkənin mədəniyyətindən, adət-ənənələrindən, coğrafi quruluşundan danışarkən belə tədris edilən dilə üstünlük verirdilər. Artıq bu metodda sözlərin düzgün tələffüzünə, fonetik təhlilinə də diqqət yetirilməyə başlanmışdı. Yəni bu metodda tələbələrin biliklərini nümayiş etdirməkdən daha çox, tədris edilən dildə necə ünsiyyət qurduqlarına qiymət verildirdi. Aşağıda verilmiş cədvəldə bu metodun istifadə edildiyi bir dərslər müddətində müşahidə olunan müddəalar və onların nəticə və prinsiplərinə nəzər sala bilərik.

Cədvəl 2

Müşahidələr	Prinsiplər
Tələbələr Amerika Birləşmiş Ştatlarının coğrafiyası haqqında məlumat oxuyurlar	Tədris olunan dildə oxumaq dilin öyrədilməsinin ilkin mərhələsi hesab edilə bilər. Oxu vərdişləri danışmaq bacarıqları ilə paralel şəkildə aparılarsa daha effektiv nəticə əldə etmək mümkün olar.

Müəllim tələbələr oxuduqca əyani olaraq xəritədə mətnə verilmiş yerləri göstərir.	Tələbələrdə tədris olunan dilə marağı artırmaq üçün əyani vəsaitlərdən istifadə, dərslə daha canlı mühitin yaradılması ən vacib amillərdən biri hesab edilir.
Müəllim ingilis dilindən istifadə edərək tələbələrə hər hansı bir suallarının olub olmadığını soruşur. Tələbələr isə öz cavablarında ana dillərindən yox ingilis dilindən istifadəyə üstünlük verirlər.	Dərs prosesində ana dilindən istifadə etmək yolverilməz hesab edilir.
Müəllim tələbələrin cavablarına lövhədə şəkil çəkərək və yaxud hər hansı bir nümunə göstərərək cavab verməyə çalışır.	Müəllim tərcümə və izahla yanaşı nümayişə də yer verməlidir.
Müəllim xəritə haqqında sual verir və tələbələrdən bu suallara bütöv bir fikir, bütöv bir cümlə şəklində cavab vermələrini tələb edir.	Bu zaman tələbələr öyrəndikləri dildə daha sürətli düşünməyi öyrənirlər. Söz siyahısı əzbərləməkdən çox fikirlərini bütöv bir cümlə şəklində ifadə etməyə müvəffəq olurlar.
Müəllim tələbələrlə hər hansı bir çətin sözün fonetik təhlili – düzgün tələffüzü, vurğunun doğru hecaya qoyulması məsələsini müzakirə edir.	Bu zaman dərs prosesində artıq düzgün tələffüz normalarının mənimsədilməsi prosesi də baş tutur.
Müəllim tələbələrə seçim etməyi təklif edərək onların qrammatik səhvlərini düzəldir.	Öz səhvini düzəltmə texnikası dil öyrənmə prosesinə təkan verən amillərdən biri hesab edilir.
Müəllim tələbələrə bir-birlərinə sual verməyi tələb edir.	Tələbələr bu sayədə bir-birləri ilə ingilis dilində ünsiyyət qururlar.
Müəllim tələbələrə verilmiş mətndən bir hissə seçərək imla şəklində deyir.	Tələbələrin yazı qabiliyyətinin artırılması bu metodun ən əsas istiqamətindən hesab edilir.
Tələbələrə verilmiş tapşırıqda boşluqlara söz önülləri qoymaq tapşırığı verilir.	Grammatik meyarların düzgün şəkildə istifadəsi bu metodun bir hissəsi hesab edilir.
Daha sonra atalar sözləri işlədilir və dilini öyrəndiyimiz xalqın gündəlik həyatı müzakirə edilir.	Bu metodun ən başlıca məqsədlərindən biri də dilini öyrəndiyimiz xalqın gündəlik məişət həyatları haqqında təsəvvürə malik olmaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2012.
2. Misgər Məmmədov və Əmrəli Şirəliyev, Xarici dilin tədrisində metodiki və psixoloji yanaşmalar, Dil və ədəbiyyat, XI cild, №2, 2021
3. Elşən Qafarov, Ənənəvi və interaktiv təlim metodlarının müqayisəli təhlili, Eqafarov.az
4. Long, M. H. (1983). Native speaker/non-native speaker conversation and the negotiation of comprehensible input. Applied Linguistics, 4, 126-141.
5. Long, M. H. (1996). The role of the linguistic environment in second language acquisition. William, T. Ritchie; T. K. Bhatia (Yay.), Handbook of Second Language Acquisition (ss. 413-454) içinde. San Diego: Academic Press

EKOLİŊQVİSTİKA VƏ TERMİN YARADICILIĞI

^{1,3}**Şəhla Əhməd qızı Əhmədova, ^{2,3}Sevinc Tofiq qızı Kərimova**

¹filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

shahla_ahmad@mail.ru

²filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

sevinc.karimova.1985@mail.ru

³Bakı Slavyan Universiteti

Dövrümüzün ən aktual və tələbat doğuran məsələlərindən biri də ekologiya termini və ya anlayışıdır. Dil ilə ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə alaraq bu məsələ dildən də yan keçməmiş və linqvistikanın multidissiplinar sahəsi kimi tədqiqatçıların araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Bu mövzuya həsr edilmiş əvvəlki məqaləmizdə bu sahənin yaranma tarixi, real yaranma səbəbləri, dilçi-alimlərin sahəni adlandırma terminləri haqqında az-çox məlumat vermiş və münasibət bildirmişik. Hal-hazırda dilçilikdə bu sahə ilə bağlı bir sıra sinonim terminlər mövcuddur. Onlardan ən geniş yayılmışı “ekolinqvistika” və “linqvoekologiya”dır. Fikrimizcə, ekolinqvistika linqvoekologiya ilə müqayisədə daha geniş anlayışdır. Çünki ekologiya termini linqvistikadan daha əhatəli olub müxtəlif sosial-humanitar sahələri özündə ehtiva edə, yaxud da həmin sahələrdə öz əksini tapa bilər. [1;s.351-352] Ekolinqvistika dedikdə ilk ağla gələn ekologiya ilə bağlı istifadə olunan spesifik sözlər-terminlərdir. Ekologiya özlüyündə geniş anlayışdır, bu səbəbdən ekologiya bağlı ifadələr də geniş əhatəyə malikdir. Bunlara flora, fauna, relyef, iqlim, qismən coğrafi obyektlərin adları, bir sözlə, təbiətlə bağlı əksər sözlər daxildir. Ekoloji terminlər ekoloji şüur ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqəlidir və tədqiqat obyektinə geniş və ya dar yanaşma da bununla bağlıdır.

Ümumiyyətlə termin məsələsində “ekologiya” anlayışı da fərqli yanaşma tələb edir. İllərdən bəri ekologiya dedikdə ilk əvvəl insanın ağlına ətraf mühit, onun təmizliyi və qorunması gəlir. Əslində insanın ətraf mühitə təsiri olduğu kimi ətraf mühit də insana təsirsiz ötüşmür. Ətraf aləm isə geniş mahiyyət kəsb edir və yalnız təbiət-flora, fauna, torpaq qatı və s. ilə məhdudlaşmır. Ətraf aləmdə baş verən bütün hadisələr, siyasi-iqtisadi məsələlər insan psixologiyası, düşüncəsi və özünü ifadə forması ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədədir. Cəmiyyət dil mühitinin yaranması ən vacib, eyni zamanda demək olar ki, yeganə məkandır. Ona görə də dil ilə ekologiyanın yanaşması, bir-biri ilə vəhdətdə öyrənilməsi təbii prosesin nəticəsidir. Bu bir tərəfdən təbiətdə baş verən hadisələrin dildə əksidirsə, digər tərəfdən yalnız təbiətlə məhdudlaşmayıb geniş mənada bizi əhatə edən maddi və mənəvi aləmin inikasıdır. Məsələyə fəlsəfi tərəfdən yanaşdıqda aydın olur ki, ekolinqvistikanın konkret bir dilin materialları əsasında öyrənməkdən daha çox kompleks yanaşma tələb edir, dil ünsiyyət vasitəsi kimi, təfəkkürün, düşüncənin kommunikativ əksi kimi anlaşılır. Ekolinqvistika termini həm də dilçiliyin bir bölməsi kimi iki sözdən ibarət olub ilk baxışdan iki sahəni özündə birləşdirsə də, əslində bu özündə fəlsəfə, psixologiya, həmçinin bir sıra ictimai elmlərin predmetini birləşdirir.

Amma bizim üçün maraqlı olan keçən əsrdən başlayaraq yüksək sürətlə artan ekoloji problemlər, iqlimdə baş verən ciddi dəyişikliklər və bunlarla mübarizədə görülən işlər və onların dildə ifadə forması, xarakter sözlər, səciyyəvi ifadələrdir.

Bu sözlərin içərisində mənşəyinə görə həm milli, həm də alınma sözlərə rast gəlmək mümkündür. Dilimizin öz imkanları hesabına əmələ gələn terminlər içərisində ümumişlək sözlərin yeni mənə qazanması yolu ilə yarananlar da var.

Milli dil vahidlərimiz hər zaman terminyaratma prosesində xüsusi rol oynamışdır. Texniki tərəqqinin, integrasiyanın yeniliklərin həyatımıza çoxşaxəli və geniş təsirinə baxmayaraq, yeni yaranan xarici neologizmlər, terminlər arasında öz sözlərimiz də böyük üstünlük təşkil edir və buna xüsusi diqqət ayrılmışdır. Milli terminlərimiz leksikada ümumi sözlərin yaranma prinsipinə əsaslanaraq, onlardan çox da fərqlənmədən sematik, qrammatik və kalka üsulları ilə yaranır.

Gələcəkdə bu kimi terminləri konkret qruplaşdırarkən onların dəqiq və ətraflı mənşəyini, yaranma üsullarını təqdim etməyi nəzərdə tuturuq.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamına əsasən iqlim dəyişmələrinə qarşı global mübarizədə beynəlxalq həmrəyliyin gücləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasında 2024-cü il “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilmişdir. COP 29-a Azərbaycanın ev sahibliyi etməsi və dünya miqyaslı tədbirlərin məhz burada keçirilməsi bu məsələni günümüzün tələbatına çevirir, dilimizdə ekoloji mühitlə bağlı çoxlu sayda söz və ifadələr yaranır, həmçinin bir sıra ümumişlək sözlər də terminoloji funksiya daşımağa başlayır.

Kütləvi informasiya vasitələrini izləyərkən, oradakı çıxışları, informativ proqramları dinləyərkən bir-birindən maraqlı terminlərlə qarşılaşmış oluruq. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin Bakıda COP 29-un Liderlər Sammitinin açılışı mərasimindəki nitqini izlədikcə xeyli sayda yeni və aktual ifadələrlə qarşılaşmış oluruq. Hər zaman nümunəvi, əhatəli nitqləri ilə örnək olan ölkə başçımız bu dəfə də istər məzmun, istərsə də lingvistik baxımdan önəmli olan çıxışa imza atdı. Bu ifadələrdən “yaşıl enerji”, “iqlim şəffaflığı”, “iqlim dayanıqlığı”, “yaşıl gündəlik”, “yaşıl enerji zonaları”, “yaşıl keçid” və s. ekoloji terminlər üçün yeni material kimi dəyərləndirilə bilər. Qeyd etdiyimiz bu terminlərin və anlayışların sayını çoxaltmaq olar.

Akademik B.Ə.Budaqovun elmi redaktorluğu ilə Azərbaycan dilinin ekoloji lüğətində 4 mindən artıq termin və anlayış yer tapmış və leksik mənası izah edilmişdir. Məqsəd bir çox sahənin mütəxəssisləri bioloqlar, torpaqşünaslar, coğrafiyaşünaslar, kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri, geobotaniklər üçün zəngin mənbədir. Qeyd edək ki, ekolinqvistika üçün gərəkli vəsaitlərdən biri də Q.S.Məmmədovun və M.Y.Xəlilovun həmmüəllifliyi ilə 2008-ci ildə işıq üzü görmüş ensiklopedik ekoloji lüğətidir. Ölkəmizdə keçirilən COP-29 konfransı çərçivəsində təşkil olunan tədbirlər, səsləndirilən çıxışlar ekoloji mühitin qorunması və bərpası istiqamətində aparılan işlər bütövlükdə ekoloji şüurun, təfəkkürün formalaşmasında və onun dilin leksik qatının ekolinqvistik terminlərinin zənginləşməsində də əhəmiyyətli rol oynadı. Dövlət Başçımızın bu mövzu ilə bağlı silsilə çıxışlarının araşdırılması, həmin ifadələrin-anlayışların bir yerə toplanaraq dəyərli mənbə kimi quruluşuna, mənşəyinə və digər xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılması Azərbaycanda ekolinqvistikanın terminlər bazasının zənginləşməsinə böyük töhvədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əhmədova Ş., Kərimova S., Dilçilikdə Yeni Bir Sahə - ekolinqvistika (Terminologiya məsələləri). Azərbaycanşünaslığın Aktual məsələləri: tədqiqat, elmi diskurs, beynəlmilləşmə. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101 illiyinə həsr olunmuş XV Beynəlxalq elmi konfransın materialları. - Bakı: BSU, 2024, - 548 səh.

2. Hüseynova E., Ekolinqvistika: Oğuz qrupu türk dillərində flora və fauna leksikası. - Bakı : “Elm və təhsil”, 2024-220 səh.

3. <https://web.archive.org/web/20160304061929/http://ecolinguistics.ru/index.php?lang=>

4. https://web.archive.org/web/20081206011529/http://www.vfnglu.wladimir.ru/Rus/NetMag/v4/v4_index.htm

5. <https://web.archive.org/web/20140304092451/http://ecoling.sfu-kras.ru/>

6. <https://web.archive.org/web/20081025132101/http://lexis-asu.narod.ru/our-works/index.htm>

7. <https://images.app.goo.gl/KgekSDSXcnG1Sqy48>

8. <https://images.app.goo.gl/AmhTNq4mjcxWYfCD8>

9. <https://fact-info.az/21573-ekolinqvistika-termini.html>

10. <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=34018>

11. <https://cyberleninka.ru/article/n/ekolinqvistika-kak-novoe-napravlenie-v-yazykoznanii-hhi-veka>

UŞAQLARIN MƏKTƏB TƏLİMİNƏ SOSIAL, ƏXLAQİ VƏ EMOSİONAL HAZIRLIĞI

^{1,2,4}Sevinc Arif qızı Kərimova, ^{1,3,4}Sevər Sərvət qızı Mirzəyeva

¹pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

²sevinc.karimova@sdu.edu.az

³sevar.mirzayeva@sdu.edu.az

⁴Sumqayıt Dövlət Universiteti

Məktəbəqədər yaşlı uşağın sosial hazırlığı dedikdə, uşağın məktəbə getmək arzusu, oxuyub təhsil almaq istəyi nəzərdə tutulur. Bəzi hallarda altı yaşına qədər uşaqlar məktəbə getmək istədiklərini dilə gətirirlər. Onların demək olar ki çoxu söylədiklərinin mahiyyətini başa düşmürlər. Ətrafdakı məktəbli uşaqların olduğunu görüb, onlarda sadəcə həvəs yaranır. Özlərini böyük uşaqlara oxşadır, onlar kimi olmaq istəyirlər. Təzə məktəb ləvazimatları, təzə paltarlar, yeni tanışlıqlar arzusu onları məktəbə həvəsləndirir. Çox az qisim uşaq oxumağı, yazmağı öyrənmək istəməsi üçün məktəblə maraqlanır. Uşaqlar arasında məktəbə getmək arzusu fərqlidir. Bəzi uşaqlar məktəbə getmək istədiyi halda, digərləri altı yaşında olmasına rəğmən dərslə getməyə laqeyd yanaşırlar. Buna səbəb olaraq göstərmək olar ki, uşaq artıq öz böyük bacı və ya qardaşlarından dərslə bağlı məlumat alıblar. Onlar fikirləşir ki, onların artıq yatmağa və oynamağa daha az vaxtı qalacaq, pis qiymət aldıqda valideynləri əsəbləşəcək, müəllimləri onu danlayacaq və s.

Uşaqların bəzilərinin valideyni onda çoxlu həyəcan yaradır, uşaqlarını məktəblə qorxudurlar. Belə olduqda uşaq məktəbi cəza obyektinə kimi görünür. Oraya getmək istəmirlər. Bu onu göstərir ki, həm ailədə, həm də məktəbəqədər təhsil müəssisəsində təlim və tərbiyə uşaq marağına və emosiyalarına istinad edərək aparılmalıdır. Müəllimlər və valideynlər uşaqda məktəbə qarşı müsbət keyfiyyətlər yaratmalıdır. Valideynlər uşaqlarının sadəcə əqli inkişaf səviyyəsi ilə maraqlanırlar. Onları yalnız uşağın öyrəndiyi biliklər, vərdislər, oxuma, yazma qabiliyyətləri maraqlandırır(1). Uşağın məktəbə hazır olması öyrəndikləri ilə deyil, təfəkkürün inkişafı ilə əlaqədardır. Altı yaşlı uşağın maraqları, ehtiyacları onun inkişafını müəyyən edir. Uşaq başa düşməlidir ki, yeni məktəb mühitdə onu nə gözləyir. Əks halda sərbəst uşaqdan bir anda yeni fəaliyyət növünə alışmasını gözləyə bilmərik. Şagird olmaq uşağın ilk peşəsidir. Bu peşəyə hazır olmaq üçün uşağa yol göstərmək vacib məsələdir. Uşaqda gələcəyə, öz gələcəyinə yeni nəzərlərlə baxa bilmək, özünütərbiyə və özünüdərk etmək bacarıqlarını formalaşdırmaq lazımdır. Uşağın əməl etməli olduğu bəzi məsələlər var. Bunlara verilmiş tapşırığı vaxtında və lazımı səviyyədə həll etmək, böyüklərinə və müəllimlərinə hörmətlə yanaşmaq, intizamı gözləmək kimi halları göstərmək olar(1). Məktəbəqədər yaşlı uşağın inkişaf xüsusiyyətlərindən biri uşağın hissləri və ya emosiyalarıdır. Balaca uşaqlar öz duyğularını tam şəkildə ifadə edə və ya idarə edə bilmirlər. Belə hal onların ünsiyyətində çətinliklərə gətirib çıxardır. Bunu aradan qaldırmaq üçün uşağın şəxsi inkişafını formalaşdırmaq lazımdır. Nəticədə uşaqlar öz hisslərini tanıyıb, onları idarə edə biləcək. Bu xüsusiyyət uşaqda qrup, kollektiv arasında davranış mədəniyyətinə yiyələnməyə kömək olacaq. Kollektiv şəraitində uşaq öz inkişafını dərk edir, gələcək işlərini daha yaxşı planlaşdırır. Ümumiyyətlə uşaq bədəni idrakın əsas vasitəsidir(2). Həm görmə, həm eşitmə, həm lamisə, həm toxunma onda yeni kəşflərə gətirib çıxardır. Uşağın əllərini məhdudlaşdırmaq, ona cisimlərə toxunmağı qadağan etmək uşağın idrakını məhdudlaşdırır. Uşaq sual verməklə ətrafı tanıya bilir. Çoxlu sual verməsi onun hər şeylə maraqlandığını göstərir. Uşaqlar ətrafdakı hər bir halla, hər bir cisimlə maraqlanmaq istəyirlər. Belə hallar hələ körpəlikdən, 2-3 yaşdan etibarən başlayır. Uşaqların sosial hazırlığı onların həm mənəvi, həm də əxlaqi hazırlığının yüksək keyfiyyətə malik olması ilə ölçülür. Mənəvi keyfiyyətlərin uşağa aşılması məktəbəqədər yaşdan başlanır. Aid olduğumuz cəmiyyətin, xalqın davranış normalarının cəmi əxlaq adlanır. Cəmiyyətdə artıq müəyyən edilmiş, təsdiqlənmiş davranış normaları gələcək nəsle əmanət edilir. Məktəbəqədər qruplarda uşaqda sosial-mənəvi keyfiyyətlərin inkişafı böyük yer tutur. Belə ki, bu yaşda uşaq kollektivdə özünə yer eliyir. Öz arzu və davranışları ilə üzləşir. Uşaqda ilkin sosial təcrübə

yanır. Təlim prosesində uşaqda emosional gərginlik yaranırsa, bu uşağın maneələr qarşısında duruşunu zəiflədir (2). Emosional gərginlik uşağın nitqinə də əks təsir göstərir. Bundan sonra uşaqda həm intellektual, həm də yaddaş problemləri yaranır. Emosional gərginlik zamanı uşaqda psixoloji hallar da müşahidə olunur. Uşağın iradəsi zəifləməyə başlayır. Məktəbəqədər dövrdə uşağın emosional-iradi hazırlığı bəzi amillərə əsaslanır:

1. Psixi proseslərdə iradənin formalaşması.
2. Davranış zamanı iradənin formalaşması (2).

Məktəbə hazırlıq dövründə uşaqlar mədəni davranış və ünsiyyət qaydalarına sahib olurlar. Müəllim uşaqda müsbət keyfiyyətləri dəstəkləyir və inkişafına yönəlmiş işlər görür. Uşaqlar kollektiv tapşırıqlar zamanı başqalarının hisslərinə, fikirlərinə hörmət etməyi, onlara qarşı hörmət göstərmək və nəzakətli olmağı öyrənməlidirlər. Davranış mədəniyyətinə əməl etmək onları hər zaman fərqləndirəcək. İnsanlarla qarşılıqlı ünsiyyət zamanı mimikalardan, jestlərdən istifadə etmək, səs tonuna fikir vermək uşağın mədəni davranışının yüksək səviyyədə olmasından xəbər verir. Bu cür keyfiyyətlərə sahib olan uşaqlar daha tez başqa uşaqlarla ünsiyyətə girir, dost tapır, fəaliyyətdə fərqlənirlər. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əxlaqi inkişafında vərdiş və adətlər böyük yer tutur. Hələ körpə vaxtından bu keyfiyyətlər inkişaf etməyə başlayır. Böyüdükcə vərdişlər də daha böyük fəaliyyət növünə çevrilirlər (3).

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əxlaq tərbiyəsində şəxsi həyat təcrübələrindən nümunə göstərmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yaxşı olar ki, bu cür nümunələr müsbət xarakter daşıсын. Belə olduqda təlim prosesi daha yadda qalan olur. Nümunələrdən sonra uşaq həqiqətən başa düşür ki, belə hərəkət etmək daha düzgündür. Xüsusi ilə əqidə uşaq hərəkətlərinə liderlik edir və onu formalaşdırır. Uşaq düzgün hərəkətə inandığıda o cür də hərəkət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əlizadə H.Ə. Sosial pedaqogika. Bakı: BDU, 2013.
2. Həsənova P. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial-mənəvi inkişafı. Bakı: ADPU, 2017.
3. İsmixanov M. A. Sosial pedaqogika. Bakı: BDU, 2013

TƏHSİLDƏ İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

^{1,3}Seymur Elman oğlu Süleymanov, ^{2,3}Sahibə İsmayıl qızı Nəsirova

¹fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

seymursuleymanov71@mail.ru

²sahibanasirova1963@mail.ru

³ADPU-nun Ağcabədi filialı

Müasir dünyada ölkələrin rəqabətə davamlılığı artıq ciddi bir faktora çevrilib. Qloballaşma istiqaməti götürən müasir dünyada hər bir ölkənin dayanıqlı və davamlı inkişafı üçün cəmiyyətin bütün sahələrində beynəlxalq rəqabət prinsiplərinə çevik sürətdə yiyələnmək tələb olunur. İnformasiya cəmiyyətinin təhsil sisteminin necə qurulması, təhsilin modernləşdirilməsi üçün hansı texnologiyalardan istifadə edilməsi hazırda ən aktual məsələlərdən birinə çevrilib.

Təhsil sistemində müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqi bu gün informasiya cəmiyyətinin zəruri tələblərindən və ehtiyaclarındandır. Tam əminliklə demək olar ki, bu gün qloballaşan dünyada ölkələrin rəqabət qabiliyyəti xeyli dərəcədə onların İKT-dən səmərəli istifadəsi ilə şərtlənir. Bu baxımdan təhsil sahəsinin informasiyalaşdırılması sürətli inkişaf dövrünü yaşayır. Müstəqil ekspertlərin rəyinə görə, Azərbaycan təhsil sistemi bu gün informasiya-

kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin sürətinə və çoxşaxəliliyinə görə digər sahələri üstələyir. [1], [5].

Təhsil sahəsinin geniş şəkildə informasiyalaşdırılması prosesinə 2004-cü il avqustun 21-də Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)” ilə başlanıb. Həmin proqram çərçivəsində ölkə məktəblərinin kompüter avadanlıqları ilə təchizatı genişləndi.

Azərbaycan Respublikasında da informasiya cəmiyyətinin qurulması və kompüterləşmə sahəsində ciddi, uğurlu addımlar atılmışdır. Bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasətinin ümdə vəzifələrindən biri İKT-nin cəmiyyətin müxtəlif sahələrində, xüsusilə də təhsil sistemində geniş tətbiq edilməsi məsələsidir. İKT-nin təhsildə tətbiqi Azərbaycan vətəndaşlarının müasir biliklərə və bacarıqlara malik olan yeni nəslinin formalaşmasına bir başa təsir edən yüksək mahiyyətli məsələdir. Bunun üçün son illər dövlət tərəfindən təhsil sistemində İKT-nin tətbiqi sahəsində müxtəlif layihə və tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bu müstəvidə icra olunan fəaliyyətlər təhsil sahəsində aparılan islahatların çox vacib mərhələlərindən biri hesab edilən təhsil ocaqlarında İKT infrastrukturunun qurulmasına yönəlib. [6].

Prezident İlham Əliyev tərəfindən də ölkəmizdə informasiya cəmiyyətinin artıq praktiki müstəvidə, bir konkret fəaliyyət planı çərçivəsində icra olunması üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirilir. Məhz bu səbəbdən son illər təhsil sistemində İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və təhsildə İKT-nin tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması ölkəmizdə bu sistemin inkişafında prioritet istiqamətlərdən biri olub.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə təhsil sisteminin İKT əsasında təkmilləşdirilməsi informasiya cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 21 avqust 2004-cü il tarixində təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)” ölkəmizdə bu prosesə start verdi. Bundan sonra 10 iyun 2008-ci il tarixdə ölkə başçısı tərəfindən qəbul edilmiş “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin formasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” isə İKT-dən istifadə etməklə ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun keyfiyyətə yeni təhsil modelinin qurulmasını, vahid elektron təhsil məkanının yaradılmasını və təhsil sisteminin dünya təhsil məkanına inteqrasiya etdirilməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoyub. [4].

Dünya təcrübəsi göstərir ki, İKT-dən istifadə etməklə qurulan müasir təhsil modeli məktəbin pedaqoji heyəti qarşısında da yeni tələblər və vəzifələr qoyur. Müəllimlərin tək öz seçdikləri fundamental biliklər, pedaqogika və psixologiya sahəsində deyil, həm də informasiya sahəsində yenidən təlim alması olduqca aktuallaşır. Artıq yeni nəslin müəllimlərindən konkret öyrətdikləri fənnin struktur məzmununa və məqsədinə uyğun, uşaqların individual xüsusiyyətlərini nəzərə alan, şagirdlərin harmonik inkişafını mümkün edən texnologiyaları seçib tədrisdə tətbiq etmək tələb olunur.

Tədris prosesində interaktiv lövhədən istifadə edilməsi dərsin əsas prinsiplərindən birini, onun əyaniliyini təmin edir. Elektron lövhənin sensorlu, yəni hissiyyatlı səthinə xüsusi qələmlə və ya barmaqla yavaşca toxunmaqla onun üzərində kompüterdə mümkün olan bütün əməliyyatları interaktiv rejimdə aparmaq olar. “Ağıllı” lövhə, həmçinin kompüterə qoşulan mikroskop, skaner, rəqəmli fotoaparət, videokamera və s. qurğulardan alınan təsvirləridə proyektor vasitəsilə qəbul edə bilir ki, bu da məktəblərdə virtual laboratoriyaların təşkilində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şagirdlər istənilən kimyəvi reaksiyanın, fiziki, bioloji, coğrafi proseslərin izahını və video görüntülərini, müxtəlif cihazların, qurğuların, texniki vasitələrin işləmə prinsipləri “möcüzəli” ekranda izləyə bilərlər. Bu isə şagirdlərin nəzəri-metodoloji biliklərini, praktiki bacarıq və təcrübələrini inteqrasiya etməklə tədrisi xeyli canlandırır, uşaqlarda yaradıcı yanaşma, düşünmə, təşəbbüskarlıq, tədris materialını dərindən dərk etmə qabiliyyətini daha da artırır. [2], [3].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. A. Rüstəmov, E. Seyidzadə, A. Sadıqlı. “İnkişaf üçün İKT-nin tətbiqi” (dərs vəsaiti), Qafqaz Universiteti nəşri, Bakı, 2015.
2. İ. İsmayılov, C. Abdullayev. “Təlimin texniki vasitələri və yeni informasiya texnologiyaları. Tədrisdə onlardan istifadə metodikası”, Bakı, 2006.
3. Z.Veysova “Fəal-interaktiv təlim”. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007.
4. <http://www.informatik.az>
5. <http://www.edu.gov.az>
6. <http://muallim.edu.az/www.old/arxiv/2015/39/39.htm>

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV METODLARIN ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Şölə Əsəd qızı Yunusova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sumqayıt Dövlət Universiteti
shola.yunusova@sdu.edu.az

Xarici dil öyrənmək bütün dövrlərdə aktualdır və müasir dövrdə xarici dillərin mənimsənilməsi daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Xarici dilin öyrənilməsi beyin, yaddaş, qərar verə bilmək və digər bacarıqları inkişaf etdirir. Beynəlxalq ünsiyyətə ehtiyacın artması ilə insanlar müxtəlif kontekstlərdə ünsiyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün xarici dilləri öyrənməyə çalışırlar. Ulu öndərimiz həmişə tövsiyə etmişdir: “Xarici dil bilmək, əlbəttə ki, lazımdır, vacibdir. Gənclərimiz nə qədər çox dil bilsələr, bir o qədər zəngin dünyagörüşünə malik olacaqlar. Bu, müasir dünyanın tələbləridir” (H. Əliyev).

XXI əsrin əvvəllərində beynəlxalq əlaqələrin sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq, ingilis dilinin mövqeyi dünya miqyasında güclənmiş, global səviyyədə əsas ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənilməsi əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu baxımdan, ingilis dili dünyada karyera üçün əsas təməl daşlardan hesab olunur, onun tədrisi öz spesifikliyi ilə seçilir və bu isə, xarici dil dərslərinin tədrisinə yeni məzmun verir. Xarici dilin tədrisi zamanı gənclər xarici aləmə daxil olur, fərqli qaydaların, ənənələrin, dəyərlərin, mentallıqların şahidi olurlar. Dilin ən vacib xüsusiyyəti onun kommunikativ xarakter daşmasıdır. Kommunikasiya məlumat və ideyaların mübadiləsi prosesidir və məlumatı ötürən, qəbul edən, məlumatların hansı yollar, vasitələrlə ötürülməsi kimi komponentləri özündə birləşdirir. Bu komponentləri özündə cəmləşdirən kommunikasiya uğurlu hesab olunur. Tələbələrin kommunikativ qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün onların real ünsiyyət prosesinə qoşulması əhəmiyyət kəsb edir. Bu yolla yerli dil daşıyıcılarına xas olan danışq və kommunikasiya bacarıqlarına sahib olmaq mümkündür [7].

Xarici dilin öyrənilməsində şifahi və yazılı kommunikasiyadan istifadə olunur. Şifahi kommunikasiya zamanı məlumatlar verbal şəkildə ötürülür və danışan şəxs məlumatları özündə ehtiva edən sözlərdən, ifadələrdən, cümlələrdən istifadə edir, tələffüz aydınlığı, məlumatların dəqiqliyi, əlçatanlığı, konkretliyi, real faktlar, fikir təqdimatı əsas götürülür. Yazılı kommunikasiya zamanı təhsil alanların öz fikirlərini yazılı formada ifadə etmək bacarıqları, tapşırıqların yerinə yetirilməsi müəyyən yer tutur. Lakin, araşdırmalar göstərir ki, bu gün ingilis dilinin tədrisində əsas diqqət məhz şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmişdir. Xarici dillərin tədrisi fərqli mədəniyyətlər arasında körpü rolu oynayır və tədris olunan hər yeni anlayışın kökündə milli şüur dayanır. Tələbələrin kommunikasiya bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün dil daşıyıcıları ilə real ünsiyyətdə olması və onlara uyğun danışq və kommunikasiya vərdişlərinə yiyələnməsi əhəmiyyət kəsb edir.

Etiraf etmək lazımdır ki, xarici dillərin tədrisində dilin mənimsənilməsi ilə bağlı müstəqil fəaliyyət göstərmək, fikir yürütmək qabiliyyətinin aşılmasında bəzi problemlər qarşıya çıxır. Bu

səbəbdən də, xarici dilin daha effektiv öyrədilməsi yolları araşdırılır, fərqli fikirlər, metodlar irəli sürülür.

İngilis dilinin öyrənilməsində müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq interaktivliyi, ünsiyyəti təmin edən innovativ təlim metodları əhəmiyyət kəsb edir. Interaktiv təlim öyrənmə prosesində şagirdlərarası ünsiyyəti və əməkdaşlığı, müəllim–şagird birliyini əhatə edir. Interaktiv təlimin məqsədi bütün öyrənənləri təlim prosesinə cəlb etmək, tələbələrle müəllim, tələbələrin özləri arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaq, təlim prosesində öyrənənlərin fəallığını təmin etmək, tədrisin səmərəliliyini artırmaq, yüksək intellektli gənclər yetişdirməkdir. Ənənəvi dərstdən fərqli olaraq, müasir dərstdə müəllim şagird qarşılığında şagird üstünlük təşkil edir və şagirdlərin hərtərəfli inkişafı təmin edilir.

Təbii ki, müəllim öyrədən olaraq təşkilatçılıq, koordinator, məsləhətçi, fasilitator funksiyasını yerinə yetirir. Şagirdlərin işlərinə müdaxilə etmədən problemləri qoyur, istiqamət verir, nəzarət edir, axtarış strategiyasını hazırlamağa kömək edir, amma təlim tapşırıqları üzərində uşaqlar özləri birlikdə öz aralarında mübahisə edərək, diskussiya apararaq işləyirlər [5, s. 36].

Xarici dilin tədrisində interaktiv təlim metodlarının müxtəlif növlərindən geniş istifadə olunur. Interaktiv təlim metodlarından düzgün istifadə xarici dilin qısa müddətdə keyfiyyətli öyrənilməsinə şərait yaradır, kommunikativ bacarıqları və müxtəlif intellektual fəaliyyət növlərini inkişaf etdirir. Interaktiv öyrənmə qarşılıqlı anlaşıma, qarşılıqlı əlaqə, qarşılıqlı zənginləşməni təmin edir. Interaktiv təlim metodları fikir, münasibət və davranış bacarıqlarını formalaşdırır [6].

İnteraktiv təlim metodlarından istifadənin üstünlükləri şagirdləri inkişaf etdirməklə onların qabiliyyətlərini formalaşdırımaqdan ibarətdir. Nəticədə, tələbələr müstəqil düşünmək, sərbəst fikir söyləmək, problemləri müstəqil həll edə bilmək, öz təcrübə və biliklərini təhlil etmək, diqqətli olmaq, öyrənməyə maraq göstərmək, əməkdaşlıq etmək, məlumatları müzakirə etmək, müqayisələr aparmaq, müstəqil qərar vermək, nəticə çıxartmaq, başqalarını dinləmək, fikirlərinə münasibət bildirmək, tənqidi fikirlərə hörmətlə yanaşmaq, inkişaf üçün birgə həll yollarını müəyyənləşdirmək və qərar çıxartmaq bacarıqlarını əldə edir. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq interaktiv təlim metodlarını tətbiq edən müəllim fəal dərsi tədqiqatın aparılma qanunlarına uyğun mərhələlər üzrə qurur: motivasiya, problemin qoyulması, tədqiqatın aparılması, informasiya mübadiləsi, informasiyanın müzakirəsi və təşkili, nəticə, ümumiləşdirmə, çıxarılması, yaradıcı tətbiqetmə, qiymətləndirmə və ya refleksiya [8].

Xarici dil dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadə müəllim–şagird münasibətlərini izləməyə, şagirdlərin passivliyinin aradan qaldırılmasına, təfəkkürün inkişafına, təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan yaradır. Fəal təlim metodlarının tətbiqi nəticəsində “Təhsil sahəsində İslahat proqramı”nın təlim-tərbiyə prosesinin demokratikləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi, humanitarlaşdırılması, diferensiallaşdırılması, fərdiləşdirmə, integrasiya prinsiplərini geniş tətbiq etməklə həyata keçirmək olar” [4].

Fəal təlim metodlarından düzgün istifadə sayəsində əldə olunan bilik uzun müddət yadda qalır və məqsədə çatmaq üçün bacarıqlar formalaşdırmağa kömək edir. İnteraktivlik əsasında təşkil olunan dərslər biliklərə müstəqil şəkildə yiyələnmək və yeni olanları əldə etmək, onlardan həyatdakı məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə vərdişlərini formalaşdırır, istedadlı, bacarıqlı və müasir təfəkkürlü şəxsiyyətlərin yetişdirilməsində baza rolunu oynayır. Beləliklə, interaktiv təlim metodlarının tətbiq olunması dərslərin keyfiyyətini artırır, dərslərin maraqlı olmasına, səmərəliliyinin artırılmasına və təhsil alanların dərketmə fəaliyyətinin fəallaşmasına səbəb olur. Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, interaktiv təlim şagirdlərə bilik verməklə yanaşı, həm də onların iradi, əxlaqi, əqli, estetik, mədəni, hüquqi dəyərlərini formalaşdırır və inkişaf etdirir.

Araşdırmalar göstərir ki, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi zamanı bir sıra çətinliklər qarşıya çıxmışdır. Ancaq ənənəvi metodlardan fərqli olaraq, interaktiv təlim fəaliyyətində bilik və təcrübələrin artması bu sahədə olan çətinliklərin aradan qaldırılmasında, müasir təlim metodlarının tətbiqi layihəsinin uğurla həyata keçirilməsində əsas rol oynayır.

Xarici dilin tədrisində müasir dövrün tələblərinə cavab verən innovativ təlim metodları, fərqli üsullar istifadə olunur, beynəlxalq təcrübə metodları diqqətdə saxlanılır. İnteraktiv təlimi həyata keçirtmək üçün dərslərdə beyin həmləsi, BİBÖ, aukcion, klaster, müzakirə, diskussiya, debatlar, rollu oyun, rollu dialoq, prezentasiya, təqdimat, tədqiqatın aparılması, kublaşdırma, layihələrin hazırlanması, təşkilatı, ziqzaq, karusel kimi təlim metodlarından istifadə müasir tələblərə cavab verən təhsil sisteminin qurulmasına və İKT-dən geniş istifadə edilməsinə yeni imkanlar yaratdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, tələbə mərkəzli bu metodlar tələbələrə bilik, bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində, təhsildə yaranmış boşluqların həlli yollarında əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, hər bir ölkənin rəqabətə davamlılığı həm onun zəngin təbii sərvətləri, həm də, gənc nəslin intellektual potensialı və təhsildə innovasiyaların tətbiqindən asılıdır. Bu baxımdan, təhsil sisteminin modernləşməsi qarşıya yeni vəzifələr qoyur. “Azərbaycan təhsilinin yeniləşməsi və müasirləşməsi” tələbi təhsilin kompleks informatlaşmasını, təhsil sistemində İKT-dən, innovasiyalardan intensiv istifadəni, virtual və distant təhsilin inkişaf etdirilməsini tələb edir [1].

Təhsildə innovasiyaların tətbiqi dedikdə isə, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, müxtəlif yeniliklərin təlim-təربiyənin məqsəd, məzmun, metod və formalarına tətbiqi, təhsilin iqtisadiyyatı, təşkil və idarə edilməsində pedaqoq və təhsilalanın müştərək fəaliyyətlərinin yeni biliklər əsasında təşkili nəzərdə tutulur [3, s.21].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan respublikası prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı. “Azərbaycan müəllimi” qəz. 20 yanvar, 2013-cü il.
2. Əliyev E.İnnovativ təlim metodları və texnologiyaların tezaurusu. Bakı: XXI Əsr Təhsil Mərkəzi, 2014.
3. İnnovativ təlim metodları və texnologiyaların tezaurusu. Bakı: XXI Əsr Təhsil Mərkəzi, 2014.
4. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006.
5. Nəzərov A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. ADPU-nəşriyyatı. Bakı: 2012, 103s.
6. Сафонова Л.Ю. Методические указания для преподавателей по применению интерактивных форм обучения. Великие Луки, 2015, 86 с.
7. Stephen D. Krashen Explorations in Language Acquisition and Use. Portsmouth, NH: Heinemann. 2003.
8. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim: Müəllim üçün vəsait. Bakı: 2007.

BRİCS UNIVERSİTETLƏRİNİN İLK REYTING CƏDVƏLİ

Surə Seyid

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Naxçıvan Dövlət Universiteti

seyidsura@yahoo.com

Reytinglərin Təşkilı Assosiasiyası (RTA) BRİCS universitetlərinin ilk pilot reyting cədvəlini təqdim edib. Reytingə 10 ölkənin - Braziliya, Çin, Rusiya, Hindistan, Səudiyyə Ərəbistanı, Efiopiya, Cənubi Afrika Respublikası, İran, Misir, Birləşmiş Ərəb Əmirliyi 600 ali təhsil müəssisəsi cəlb

olunub. Reytingdə Çinin 207, Rusiyanın 161, Hindistanın 93, Braziliyanın 55, İranın 27, digər dövlətlərin toplam 20 universiteti iştirak edib.

Reytingdə ilk yeri Pekin Universiteti, ikinci yeri Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti, üçüncü yeri Çinin Çinxua Univesiteti tutub. RTA-nın baş direktoru Dmitri Qrişankov qeyd edib ki, reyting BRİCS üzvü olan dövlətlərin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla hazırlanıb və “Universitetlərin üç missiyası” beynəlxalq reytinginə uyğunlaşdırılmış metodologiyadan istifadə edilib. Metodologiyada tələbələrin beynəlxalq səviyyəli tədbirlərdə əldə etdiyi nailiyyətləri universitetlərin maliyyə göstəricilərindən daha çox nəzərə alınıb. Reyting siyahısı müəyyənləşərkən metodologiyaya BRİCS ölkələrinin beynəlxalq elmi əlaqələrini dəyərləndirən yeni meyar da əlavə olunub.

Reyting yaratmaq ideyası 2023-cü ildə BRİCS üzvü olan ölkələrin təhsil nazirlərinin görüşündə Cənubi Afrika Respublikası tərəfindən irəli sürülüb.

8 fevral 2024-cü ildə Rusiya Federasiyasının Elm və Təhsil üzrə Prezident Şurasının iclasında Rusiya Rektorlar İttifaqının prezidenti, M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin rektoru Viktor Sadovniçi “Universitetlərin üç missiyası” reytingi əsasında BRİCS ölkələrinin universitetlərin reytinginin hazırlanması təşəbbüsü ilə çıxış edib və Rusiya Prezidenti Vladimir Putin bu ideyanı dəstəkləyib.

Reytingin formalaşdığı BRICS prinsipləri 2024-cü ilin iyulunda Rusiya Rektorlar İttifaqının konqresində elan edilərək, daha sonra Rusiya Elmlər Akademiyası, Rusiya Təhsil Akademiyası və Təhsil və Elm Nazirliyinin işçi qrupları tərəfindən müzakirə edilib və dəstəklənib. 2024-cü ildə Kazanda keçirilən BRİCS-ə üzv dövlətlərin təhsil nazirlərinin növbəti görüşündə akademik nailiyyətlərinin yüksəldilməsi ilə bağlı mütəmadi seminarların keçirilməsi də planlaşdırılıb.(1)

BRİCS reytinginin metodologiyası

BRİCS universitetlərinin pilot reytinginin metodologiyası beynəlxalq səviyyədə geniş müzakirə olunan ilk akademik reyting olan “Universitetlərin üç missiyası”na (2) əsaslanır. Reyting modeli BRİCS ölkələrinin təhsil müəssisələrinin milli xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla yenilənib.

Reyting ali təhsil müəssisələrinin 3 əsas missiyası- təhsil, elm və sosial həyatı əhatə edir. Reyting ekspertlərin subyektiv fikirlərinə yox, obyektiv nəticələrə əsaslanır. Universitetlərin reytingini müəyyən edərkən BRİCS konsorsiumuna daxil olan dövlətləri əhatə edən 825 universitetin siyahısı hazırlanıb. Bu siyahıya dünyanın beynəlxalq və yerli reyting cədvəllərində liderlik edən, elm və təhsil göstəriciləri ilə tanınan universitetlər əhatə edilib. Daha sonra ixtisas və proqramların sayına və eyni zamanda tələbə sayına görə üstün olan universitetlər seçilərək reytingə 600 universitet cəlb olunub (3).

Reytingi müəyyənləşdirən mənbələr

Reytingdə yalnız beynəlxalq ekspertlər tərəfindən təsdiq edilmiş obyektiv göstəricilərdən istifadə edilib. Reputasiya sorğularının tamamilə istisna olunduğu göstəricilər əsas mənbə olaraq universitetlərin və milli hakimiyyət orqanlarının rəsmi internet saytlarından açıq giriş məlumatları, habelə müstəqil beynəlxalq mənbələrdən əldə edilən məlumatları əhatə edib. Bunlara “Class Central” onlayn kurs platformalarının ən böyük aqreqatoru; kütləvi təhsil platformaları Open Education (Rusiya) və icourse163.org (Çin); pulsuz məzmun, çoxdilli onlayn ensiklopediya Wikipedia; axtarış motorları (Google, Yandex, Baidu); sosial şəbəkələr Facebook*, X (əvvəllər Twitter**), VK, Sina Weibo, YouTube, Telegram) kimi mənbələri misal göstərmək olar. Veb analitika üzrə dünya liderlərindən biri olan bibliometrik məlumat təminatçısı Similarweb; Beynəlxalq tələbə müsabiqələrinin və elmi mükafatların rəsmi internet resursu olan IREG List of International Academic Awards (IREG Beynəlxalq Akademik Mükafatlar Siyahısı) reytingi müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunan məlumat bazalarıdır (4).

Reyting modelinin təkamülü

BRİCS ölkələrinin milli xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması mexanizmlərindən biri reyting modelinin çəki əmsallarının xüsusi kalibrlənməsi olmuşdur. BRİCS ölkələrində ali təhsil

müəssisələrinin qiymətləndirilməsinin düzgünlüyünü təmin etmək üçün reytingdə “Üç universitet missiyası”nın qlobal reytinglərindən fərqlənən göstəricilərdən istifadə edilib. Belə ki, yeni reytingdə “Universitet tələbələrinin beynəlxalq tələbə olimpiadalarında qazandığı qələbələrin sayı” (7-dən 9%-ə qədər) və “Əcnəbi tələbələrin tələbələrin ümumi sayına nisbəti” (8-dən 10%-ə qədər) kriteriyalarının çəkisi artırılıb. Eyni zamanda, “Büdcənin tələbəyə nisbəti” (15-dən 13%-ə) və “Professor-müəllim heyətinin tələbəyə nisbəti” (15-dən 13%-ə) göstəriciləri azaldılıb.

Elmi missiyanı qiymətləndirmək üçün ilk dəfə olaraq “BRICS tərəfdaşları ilə birgə nəşrlər” meyarından (çəki əmsali - 2%) istifadə edilmişdir. Reytingdə ilk dəfə BRICS ölkələrindən olan xarici tərəfdaşlarla birgə elmi nəşrlərin sayı ölçülüb. Yeni meyar universitet və BRICS ölkələrinin tərəfdaş təşkilatları arasında elmi əməkdaşlığın səviyyəsini əks etdirir. Göstərici reytingi müəyyən edilərkən “Orta normallaşdırılmış sitatlar (dünya səviyyəsi)” indikatorunun çəkisi 10%-dən 8%-ə endirilmişdir (5).

Reyting hesablanması

Reyting müəyyənləşərkən göstəricilərin qruplar üzrə ümumi çəkisi təhsil üzrə 45%, tədqiqatlar üzrə 25%, universitet və sosial həyat üzrə 30% təşkil edib.

Beləliklə, aparılan araşdırma 17 istiqaməti əhatə etməklə reytingi müəyyənləşdirən əsas tələblərdir:

1. Universitet tələbələrinin beynəlxalq müsabiqələrdə qazandığı qələbələr
2. Tələbələrin ümumi sayında əcnəbi tələbələrin payı
3. Universitet büdcəsinin tələbələrin sayına nisbəti
4. Professor-müəllim heyətinin sayının tələbələrin sayına nisbəti
5. Tədqiqatçılar və universitet məzunlarının IREG siyahısında elmi mükafatlarının sayı
6. Orta normallaşdırılmış sitatlar (qlobal səviyyə)
7. Orta normallaşdırılmış sitatlar (milli səviyyə)
8. Tədqiqat gəlirlərinin professor-müəllim heyətinin sayına nisbəti
9. BRICS tərəfdaşları ilə birgə nəşrlər
10. Kütləvi açıq onlayn universitet kurslarının sayı
11. Universitetin elmi tədqiqatların ölkənin inkişafına verdiyi töhfə
12. Aparıcı axtarış motorları tərəfindən indeksləşdirilmiş universitet veb səhifələrinin ümumi sayı
13. Universitet səhifəsinin Vikipediyada baxış sayı
14. Sosial şəbəkələrdə universitet hesabının izləyicilərinin sayı
15. Vikipediyada ayrıca səhifəsi olan universitet məzunlarının sayı
16. Universitet saytının internet auditoriyasının sayı
17. Şəffaflıq və informasiya siyasəti (6).

Reyting cədvəlində ilk onluğa daxil olan universitetlərdən 4-ü Rusiya, 6-sı Çin Universitetləridir. Siyahıda 18-ci yerdə CAR-ın Kape Taun Universiteti (University of Cape Town), 25-ci yerdə Hindistanın Banqalor Elm İnstitutu (Indian Institute of Science, Bangalore), 28-ci yerdə Səudiyyə Ərəbistanının Kral Səud Universiteti (King Saud University), 39-cu yerdə Braziliyanın Sao Paulo Universiteti (University of Sao Paulo), 63-cü yerdə Misirin Qahirədə yerləşən Amerika Universiteti (The American University in Cairo), 64-cü yerdə Birləşmiş Ərəb Əmirliyi Universiteti (United Arab Emirates University), 90-cı yerdə İranın Tehran Tibb Universiteti (Tehran University of Medical Sciences) tutubdur. Qeyd edək ki, Cənubi Azərbaycanın Təbriz Universiteti 353-400 sıralamasında İran Universitetləri arasında ən son yerlərdən birini tutan universitetdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. <https://brics-russia2024.ru/en/events/forumy-konferentsii/konferentsiya-rektorov-universitetov-stran-briks/>
2. https://mosiur.org/ranking_brics_2024/

3. <https://asrro.ru/news>
4. <https://tvbrics.com/en/news/russia-presents-first-ranking-of-brics-countries-universities/>
5. https://mosiur.org/about/brics_principles/
6. <https://www.topuniversities.com/university-rankings-articles/brics-rankings>

ABOUT GALASHEHER SETTLEMENT (SAMUKH-GAKH / AZERBAIJAN)

Taleh Aliyev

Doctor of philosophy in history, assistant of professor

Institute of Archaeology and Anthropology of ANAS

taleh.ali@mail.ru

Introduction

Galasheher settlement is located in the southern part of the Gakh district and the northern part of Samukh district, between Mingachevir reservoir and Ganikh (Alazan) river. The area has plain steppe lands.

The western part is surrounded by the Akhar-Bakhar range and the eastern part by the Ajinohur plain. There, the main settlements are built on the banks of the river. According to some early medieval sources, the area is referred to as the province of Getaru (Geitara for antiquity), which was included in the province of Cambysena, including Mingachevir, at its eastern end. In the ancient and early middle ages, settlements and grave monuments existed on the Aghyazi plain.

Discussion

In the Agyazi plain area of the Gakh region, there are settlements and necropolises of the Albanian period along the left bank of Ganikh river.

Galasheher (Cambysena I). In 2013, an expedition led by N.M.Mukhtarov recorded a naturally fortified, urban-type settlement in the eastern part of the Cambysena province of Caucasian Albania. In 2015-2016, archaeological exploration was carried out in the area [4, p. 181]. The settlement of Galasheher is located on the left bank of the Ganikh river, in area that is defended from all sides and has only one access road to the central part. The settlement consists of two parts: the part that starts directly from the left bank of the river and continues to the breast of the mountain, and the plain part of the road, which continues along the mountain breast for 300-400 meters, surrounded by mountains and cliffs. During the construction of the earthen embankment along the coast, the cultural layer was disturbed and it is currently recorded that it has accumulated to a thickness of 0.5-0.9 m. Ceramic pieces belong to the III-II B.C. and to the II-III centuries A.D.. In Late Antiquity, the settlement included the upper natural fortified part. The comparison of the archaeological materials obtained during the exploratory excavation and the surface materials shows that life in Galasheher started in the 3rd century B.C. and was interrupted as a result of the Arab occupation in the 8th century A.D.. In the coastal part, the existing cultural layer is 25-30 cm, and in the other part, the cultural layer continues up to 90 cm. The total area of the settlement is about 3 ha, and it is assumed that it covered a larger area in the early times [4, p. 181-182]. The place of residence was located along Ganikh on the highways connecting the Kura Basin Samukh territories on one side, the Caucasus Mountains on the other, and the Ajinohur territories on the East, and was recorded at the confluence of the Kura and Ganikh river basins of the ancient Cambysena province. In 2021, we prepared an archaeological plan for the remains of the building located in that area [1] [Figure 1]. The area is administratively included in the northern part of the Samukh district.

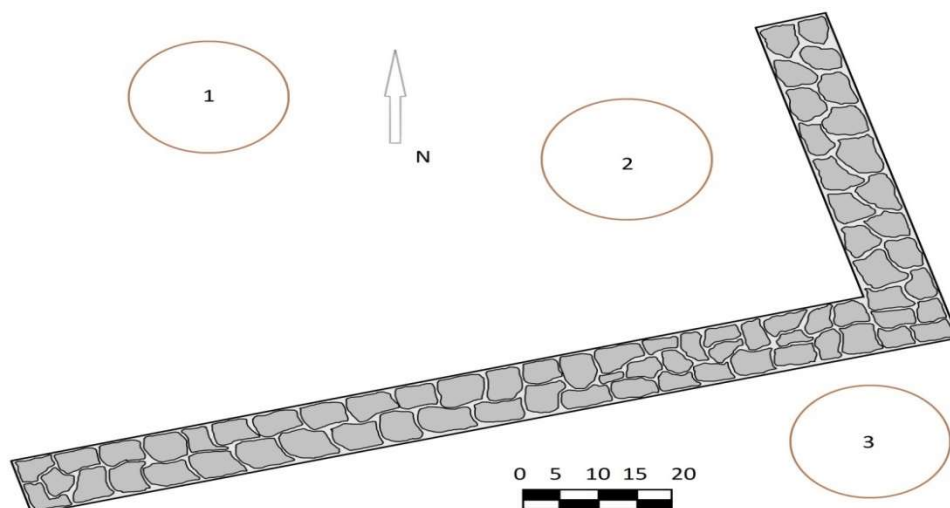

Figure 1. The plan of wall remains in Galasheher settlement (Taleh Aliyev)

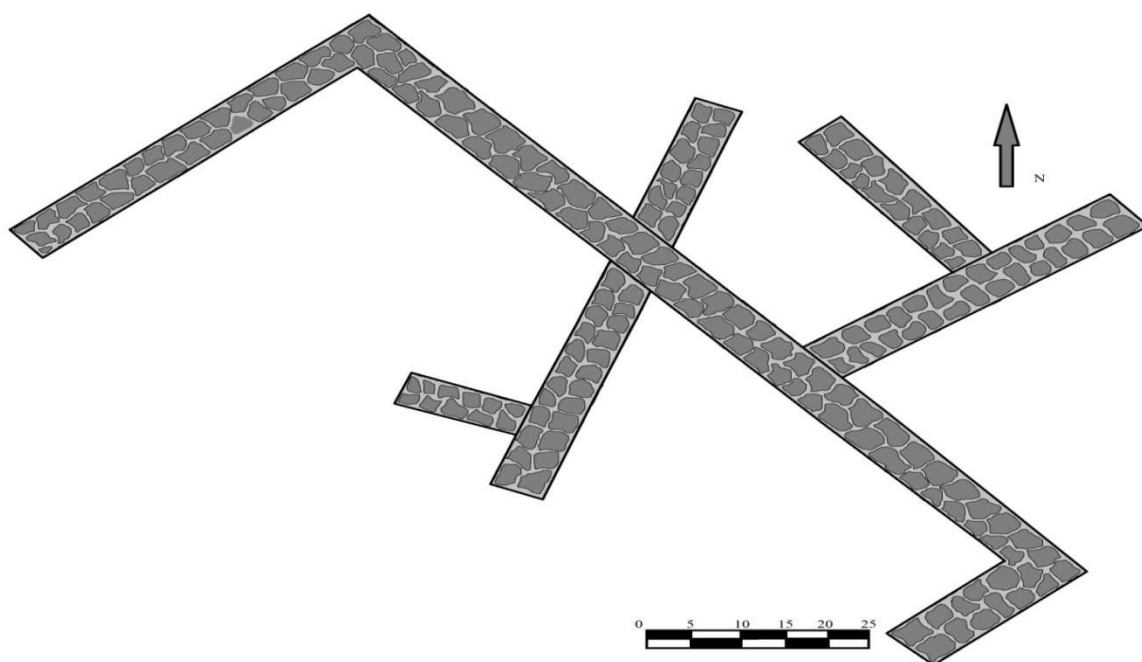

Figure 2. The plan of the wall remains in Aghyazi 1 (Cambysena 2) settlement (Taleh Aliyev)

The Aghyazi 1 settlement (Cambysena 2) is located on the left bank of the Ganikh River, towards the center of the Torpaggala and Galasheher settlements. The Torpaggala monument is easily visible from its north. In 2021, it was determined that there is an antique period layer in the monument [1, p. 18-19]. Our observations in 2022 at the Aghyazi settlement, located on the left bank of the Ganikh (Alazan) river, at the western end of the Agyazi plain, give us reason to say that the settlement belongs to the antique period [2]. The remains of the building were unearthed by us in the upper layer. The first construction layer is 22 meters long and stretches from northwest to southeast. On both sides of it, the remnant of a perpendicular wall turns to the southwest at an angle of 90°. The length of the remains of the first is 8 meters, and the length of the second is 3 meters. The construction layer in its lower part extends 12 meters from the northeast to the southwest. In its southern part, the remains of a 2-meter building to the west are adjacent to that wall. The remains of the first floor wall

perpendicular to the north-east direction extend 5 meters. The remnant of a perpendicular wall, parallel to the previous long wall, extends 3 meters to the north-west. It should be noted that the remains of the building are the remains of Late Antiquity. The first building remains belong to the III-IV centuries, and the second building remains belong to the I-II centuries. Contemporary pottery accompanies the remains of the building [Figure 2-3].

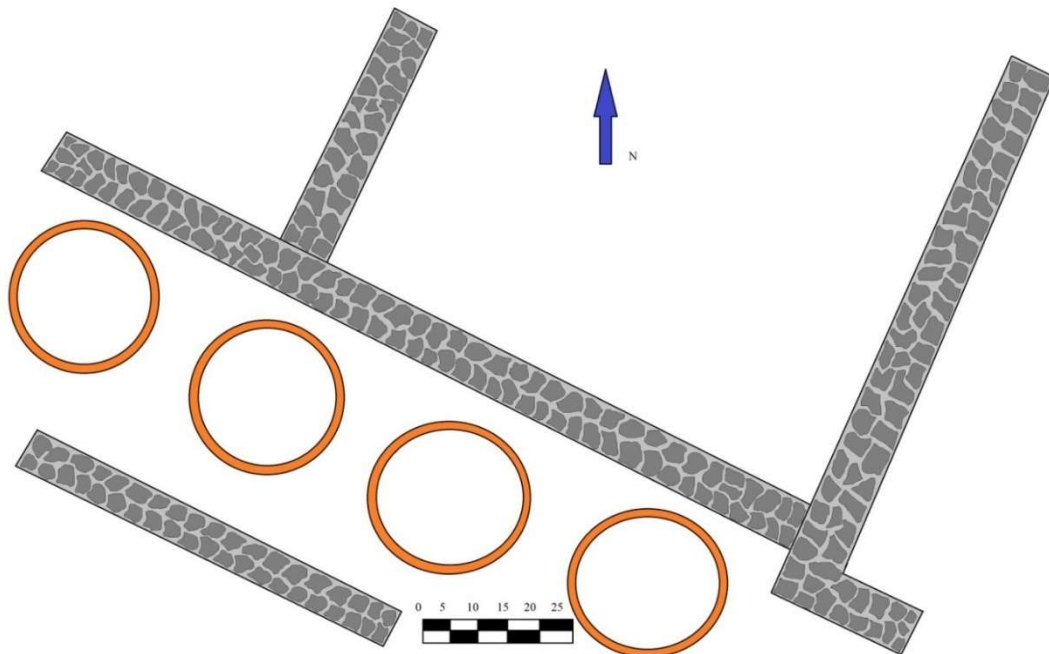

Figure 3. The plan of the wall remains in Torpaggala settlement (Taleh Aliyev)

Garabulag (Aghyazi 2) settlement is located on the left bank of Ayrichay, about 1 km east of Torpaggala. The height of the hill is 30 m above the ground. However, as a result of water washing, a certain part of the monument was washed away and eroded. The cultural layer is 1 m thick in the remaining 200x25 m residential area. In the late 1950s and early 1960s, R.M.Vahidov, G.M.Aslanov, and F.R.Mahmudov conducted archaeological exploration. Pottery samples belonging to the Yaloylutepe culture were unearthed [3, p. 131-132]. Jar coffins and earthen graves were studied in the part of the settlement that reaches the raw soil and it was determined that they belong to the antique period [3, p. 133-134].

Conclusion

As a result of archaeological research, materials belonging to the Early Antiquity, Late Antiquity, and Early Middle Ages were obtained from Galasheher settlement, pottery samples and other material culture samples were found. Another similar settlement is located in the historical Cambysena province of Caucasian Albania (modern territory of the Republic of Georgia) near the mouth of the Gabirri River. In a word, these monuments have an important role in the historical-archaeological research of Cambysena province today as archaeological monuments that reflect the material culture of the antique and early medieval period of Caucasian Albania.

References

1. Aliyev T.V. (2021) Report of the archaeological excavation and field research conducted by the Oghuz-Gakh archaeological expedition in 2021 // ANAS IAEA. Baku: 2021. 250 p. [in Azerbaijani]

2. Aliyev T.V. (2022) Report of the archaeological excavation and field research conducted by the expedition of archaeological monuments of the Albanian period of northwestern Azerbaijan in 2022 // ANAS IAEA. Baku: 2022. 150 p. [in Azerbaijani]
3. Mahmudov F.R. (1965) A monument belonging to the Yaloylutepe culture in the Agyazi plain // Material Culture of Azerbaijan. Baku: Volume VI. - 1965. - p. 131-144 [in Russian]
4. Mukhtarov N.M. (2017) The results of archaeological research conducted by the Sheki-Gakh-Oghuz archaeological expedition in 2015-2016 (Sheki, Gakh, Oguz regions) // Mukhtarov N.M., Badalova I.N., Mammadova B.A. / Archaeological Research in Azerbaijan 2015-2016. Baku: 2017. – p. 181-187 [in Azerbaijani]

TƏHSİLDƏ İNNOVATİV TEXNOLOGİYALAR

¹**Yaqub Səmədov, ²Ədalət Quliyev**

¹tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ADPU-nun Ağcabədi filialı

yaqub.semedov63@mail.ru

²Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

quliyevadalet62@gmail.com

İnnovativ texnologiyaların təhsil sahəsində rolu olduqca danılmazdır. Xüsusilə də, bu yeni texnologiyaların təhsil sahəsinə tətbiqi zəruri bilik, bacarıq və vərdislərin əldə olunmasına əlverişli şərait yaradır və mənimsəmə keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasına səmərəli töhfələr verir. Təhsildə innovativ texnologiyalardan danışarkən, ilk növbədə onlayn öyrənmə platformasının tətbiqinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu təlim üsulu internet bağlantısına söykənməklə, əsasən video mühazirələrdən, müəllimlərdən, viktorinalardan ibarət olub, tələbələrin biliklərinin zənginləşdirilməsi yolunda mühüm vasitəyə çevrilir. Həmçinin, bununla yanaşı, digər tərəfdən təlim prosesində istifadə olunan müzakirə lövhələri və virtual sinif otaqları da tələbələrlə müəllimlər arasında təlim əməkdaşlığını daha da möhkəmləndirir, onlar arasında qarşılıqlı ünsiyyət qurmaq [1] bacarığını stimullaşdırır. “İnnovasiya” terminə gəldikdə, isə bu anlayış latın dilində “innovato” sözündən olub, “yeniləşmə” və “yaxınlaşma” deməkdir.

Təhsil prosesində yeni texnologiyalardan istifadə, göründüyü kimi təlim-tərbiyə işinin keyfiyyətini yüksəltməklə bərabər, həm də bu sahə üzrə İKT-nin tətbiqinin səmərəliliyini də xeyli yüksəldir. Tədris müəssisələrində müasir təlim texnologiyalarının tətbiqində Elm və Təhsil Nazirliyinin qəbul etdiyi Dövlət Proqramının əhəmiyyətini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Elm və Təhsil Nazirliyinin məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində paytaxtın təhsil müəssisələrində, eləcə də paytaxtadan kənar təhsil müəssisələrində müasir tələblərə cavab verən müxtəlif texnoloji qurğular quraşdırılıb. Bu gün respublikamızda elə bir məktəb tapılmaz ki, bu məktəblərin ixtiyarında kompüter otağı olmasın, həmin məktəblər internet şəbəkəsi ilə təmin olunmasın. Diqqəti cəlb edən bir mühüm cəhət də unutmaq olmaz ki, elektron təhsil Elm və Təhsil Nazirliyinin səlahiyyətində olsa da, nazirlikdən kənar təşkilatlar da bu işlə məşğul olur və bu sahəyə [2] lazımi dəstəklərini əsirgəmir.

Məlum koronavirus pandemiyası dövründə, yaranan çətinliklərlə əlaqədar olaraq ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bütün tədris müəssisələrində əyani tədris müvəqqəti olaraq dayandırıldı. Belə bir çətin şəraitdə tədris prosesinin fasiləsizliyini təmin etmək, yaranan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün onlayn təhsilə üstünlük verildi. Bunun ardınca, qlobal internet şəbəkəsindən yararlanmaq üçün bir mərkəzdən idarə olunan təhsilyönümlü məlumat mərkəzinin təşkili məsələsi tam kəskinliyi ilə irəli sürüldü. Bu baxımdan, elektron kitabxanaların, akademik idarəetmə sistemlərinin, audio və telekonfransların, öyrənmənin idarə olunması şəbəkələrinin, bulut sistemlərinin və s. - nin rolu

müstəsnaqlıq təşkil edir. Mövcud şəraitə uyğun olaraq, əyani təhsilinin fasiləsizliyinin təmin etmək və tələbələrin təlim keyfiyyətini yüksəltmək üçün Respublikamızın çoxsaylı universitetlərində professor- müəllim heyətinin təşəbbüsü ilə ilk dəfə olaraq onlayn formada məsafədən təhsil üsulunun tətbiqinə başlanıldı. “Zoom Cloud Meetings” proqramından faydalanan tələbələr müəllimlərlə birgə əməkdaşlıq şəraitində elektron dərslərə qoşulmuş, virtual forum və müzakirələr aparmışlar [3].

Lakin bununla belə, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bir sıra ali tədris ocaqlarında yenə də, keçmiş sovet təhsil sistemindən miras qalan təlim üsullarından istifadə edilməklə mühazirə dərsləri keçirilir. Əslində hafizəyə əsaslanan bu cür ənənəvi təlim üsullarında istifadə tələbələr tərəfindən yeni biliklərin mənimsənilməsində böyük çətinliklər törədir. Bunun əksinə olaraq müasir Boloniya təhsil sistemində əsaslanan ali məktəblərimiz də isə tələbələr tərəfindən yeni biliklərin mənimsənilməsində daha çox üstünlük kredit sistemində verilir. Bu cür yeni təlim üsulu mühazirə dərslərində keçirilən mövzuların tələbələr tərəfindən qeyd olunmasını zəruri tələb kimi qarşıya qoyulmur. Ən mühüm başlıca məqsəd təlim materiallarının mükəmməl mənimsənilməsi və imtahanlarda əldə edilən uğurlu nəticələndir. Mühazirələr isə tələbələrə İKT vasitəsilə yayımlanır (xüsusilə də, tələbələr məxsus elektron poçtlarla). Bu üsul olduqca səmərəli üsuldur və lazımi təlim materiallarının tələbələrə vaxtında çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, müasir təlim texnologiyalarının köməyi ilə qısa müddət ərzində tələbələr lazımi təlim materiallarını əldə edirlər. Müəllim ümumiyyətlə, mühazirə dərsləri zamanı tələbələrlə canlı ünsiyyətdə olmalı və onları maraqlandıran sualları cavablandırmalıdır. Təcrübə göstərir ki, ənənəvi keçirilən imla şəklində tədris forması tələbələri yorur və onların dərslə olan maraqlarını azaldır. Ölkəmizdən fərqli olaraq dünyanın bir sıra universitetlərində mühazirə məşğələləri könüllüdür və tələbələrin iştirakı vacib hesab edilmir. Mühazirələr əsasən audio disk və mətn formasında xüsusi saytlarda yerləşdirilir ki, bu da tələbələrə sərbəst şəkildə ondan faydalanmağa, mövzu haqqında məlumatlar əldə etməyə imkan yaradır [4]. Bundan əlavə, yaddan çıxarılmamalıdır ki, müəllimin peşəkarlıq səviyyəsi də biliklərin mənimsənilməsi yolunda mühüm vasitələrdən biridir.

Təhsildə istifadə olunan müasir təlim texnologiyalarından istifadənin bir neçə məqsədi vardır ki, biz bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik:

- Mövzunun canlı və kompleks şəkildə təqdim edilməsi;
- Təlim materialının mənimsənilməsində tələbələrə zəruri yardımın göstərilməsi;
- Vaxtdan səmərəli istifadə edilməsi;
- Fərdi tapşırıqların verilməsi;
- Tələbələrdə birgə əməkdaşlıq və öyrənmə qabiliyyətinin formalaşdırılması;
- Hər mövzu üzrə təlim materialının hazırlanması;
- Tədris prosesində tələbələrin diaqnostik qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi və onların

bu isiqamətdə üzləşdikləri çətinliklərin aradan qaldırılmasına şəraitin yaradılması [5].

Beləliklə, təhsildə innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkür inkişaf etdirilir, tədrisi nəzərdə tutulan elmi biliklər tədqiqat yolu ilə əldə olunur. Təlim zamanı biliklərin əldə olunmasında əlverişli təhsil mühiti, qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraiti və birgə fəaliyyət ən yüksək formada özünü göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Təhsildə İnnovativ Texnologiyalar və Əlavə Təhsil. <https://tehsilmedia.az/arasdirma/10052-thsild-innovativ-texnologiyalar-v-lav-thsil.html>. 3-03-2024, 11:33.

2. Məmmədli Z. Təhsildə müasir texnologiyaların tətbiqinə yeni imkanlar yaranır. <https://reyting.az/layihe/7493-tehsilde-muasir-texnologiyalarin-tetbiqine-yeni-imkanlar-yaranir.html>. 12-02-2018 22:01.

3. Zeynalov C., Məmmədov R. Yeni nəsil texnologiyaların təhsildə rolu. <https://www.old.muallim.edu.az/news.php?id=10565>. 08 aprel 2020.

4. AğazadəY., Ağayev A. Ali təhsildə mühazirənin mənimsədilməsi təcrübəsindən. <https://tehsiljurnali.az/pedaqoji/3769-ali-thsild-muhazirnin-mnimsdilmsi-terubsindn.html>10-09-2023.

5. Əhmədli N. Təlim – tədris prosesində müasir texnologiyalardan istifadə üsullarının öyrədilməsi metodikası. <file:///C:/Users/ASUS/Downloads/t-lim-t-dr-is-prosesind-m-asir-texnologiyalardan-istifad-sullarinin-yr-dilm-si-metodikasi.pdf>.

XARİCİ DİLLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MÜƏLLİM AMİLİ

^{1,3}**Zenfira Mirsəfər qızı Əzizova, ^{2,3}Gülnarə Tanrıverdi qızı Abbasova**

¹pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

zenfira.azizova@mdu.edu.az

²filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

³Mingəçevir Dövlət Universiteti

Biz insanların həyatı və fəaliyyəti geniş əhatəli ünsiyyət formalı münasibətlər əsasında yaranır. Bu səbəbdən də səmimi və mehriban ünsiyyətlər insanları bir-birinə yaxın edir. Təlim və tərbiyə prosesi isə ümumən insanlar arasında münasibətlər üzərində yaranır və bu qaçılmaz haldır. Belə ki, öyrədən və öyrənən yəni qarşı tərəflərin hər birində insan amili mühüm rol oynayır. Məlum olduğu kimi, xarici dillərin xüsusilə də ingilis dilinin öyrənilməsinin müasir, yeni təlim metodikasında nəinki dil öyrənmək bacarıqlarının, həm də ünsiyyət bacarıqlarının yəni, ünsiyyət mədəniyyəti, danışq etiketi və ünsiyyətin etik normalarının formalaşmasına da diqqət yetirilməlidir. Bəs, şagirdlərdə müəllim bütün bu cür bacarıqları nə zaman və necə formalaşdırır? Heç şübhəsiz ki, komandada və kollektivdə birgə fəaliyyətdə hamılıqla işləyən zaman. Şagirdin bir şəxsiyyət kimi inkişaf etməsində, formalaşmasında ən çox rolu olanlardan biri hətta ən önəmlisi təbii ki, müəllimdir. Çox vaxt insanlar arasında belə bir deyim də yaranır ki, müəllimlər formalaşdıqca və inkişaf edib dəyişdikcə cəmiyyət də bütövlüklə dəyişməyə, inkişaf etməyə yönəlir. Ayırı-ayrı zamanlarda fəaliyyət göstərmiş mütəfəkkirlərin, filosofların müəllim haqqında kəlamları bəyan edir ki, yaşadığı zamandan asılı olmayaraq, daima həqiqi müəllim milli sərvətimizin və uğurlu gələcəyimizin təminatçısı kimi təsdiqlənib qəbul edilmişdir. Müəllimlik yaradıcılığa söykənən bir peşədir.

Şagirdlərlə ünsiyyət zamanı gənc müəllimlər bəzən çətinliklərlə rastlaşırlar. Yaranan çətinliklər müxtəlif səbəblərdən ola bilər. Belə maneələri adətən psixoloji maneələr adlandırırlar. Bu sahədə geniş araşdırmalar, tədqiqatlar aparmış V.A.Kan-Kalik bu cür psixoloji çətinlikləri aşağıdakı şəkildə izah edir [3]:

- müəllim auditoriyaya həvəsli olaraq, maraqlı dərslər demək niyyəti ilə gəlir, auditoriya isə bunun fərqlində olmur, diqqətsizlik və pərakəndəlik göstərir, nəticədə isə gənc müəllim hirsələnməyə və əsəbiləşməyə məruz qalır:

- iş fəaliyyətinə yenidən başlayan müəllimlər üçün sinifdən qorxmaq maneəsi də xarakterik vəziyyətdir. Bəzən, onlar nəzəri bilikləri yaxşı öyrənsələr də, dərslər yaxşı da hazırlasalar da, şagirdlərlə ünsiyyət yaratmaq təcrübəsinin az olması onlarda qorxu hissi yaradır bilavasitə təmasda olmaq fikri onları qorxudur və bunlar onların yaradıcılığını əngəlləyir:

- şagirdlər ilə təmasın mövcud olmaması maneəsində isə müəllim auditoriyaya daxil olur, bu vaxt şagirdlərlə dərhal və əməli şəkildə xoş münasibətlər yaratmaq əvəzinə, auditoriya üçün heç də xoş olmayan bir növ avtonom hərəkət kimi qarşılanacaq hərəkətlər etməyə başlayır (məsələn, lövhədə dərslərin həllini və yaxud izahatını yazır):

- ünsiyyət funksiyasının məhdudlaşdırılması maneəsində də müəllim ünsiyyətin tək cəmiyyət məlumatlandırıcı vəzifəsini nəzərə alır, onun qarşılıqlı təsir vəzifələrinə əhəmiyyət vermir:

- sinif haqqında neqativ fikrin yaranması maneəsiində bu cür düşüncə həmin kollektivdə işləyən digər müəllimlərin fikrinə və ya özünün uğur qazana bilməməsinə uyğun olaraq yarana bilər:

- dərslə bağlı səhv etməkdən qorxmaq maneəsi (dərslə vaxtında gələ bilməməkdən, dərslərin vaxtını düzgün planlaşdırmamaqdan, şagirdlərin biliyini yalnız qiymətləndirməkdən) [2], [5].

Bütün bunları nəzərə alaraq gənc müəllim ilk növbədə özünün şagirdlərlə ünsiyyətində belə halların, yəni maneə və çətinliklərin olub-olmadığını diqqətə almalı, onları aradan qaldırmağa səy göstərməlidir. Sonra müəllim hansı cəhətlərinin şagirdlər tərəfindən yaxşı qəbul olunduğunu və hansı cəhətlərinin şagirdlər tərəfindən qəbul olunmadığını aşkar edərək buna uyğun da öz üzərində işləməlidir. Ünsiyyət üçün dərslə belə neqativ maneələrin olmaması üçün müəllim özünü şagirdlərdən uzaqlaşdırmamağa çalışmalıdır. Müəllim özünə həmişə belə bir sual verməlidir ki, şagirdlər mənə necə görməlidirlər. Belə məntiqli təhlilin həqiqi duruma daha uyğun olmasına nail olmağa çalışmaq lazımdır. Müəllim tədris vaxtı çətinliyin, maneənin yaranmasına səbəb yaradan neqativ, problemli maneələri aradan qaldırmağa nail olmalıdır.

Qeyd etdiklərimizlə yanaşı şagirdlərlə ünsiyyət prosesinin daha da uğurlu olması və bu ünsiyyətin şagirdlərin psixi durumunda baş verən daimi inkişafa uyğun olması üçün aşağıdakılara ciddi şəkildə diqqət yetirmək lazım gəlir:

- ilk olaraq, müəllim ünsiyyətdə olduğu şəxsə, şagirdə diqqətli, səmimi formada qayğı ilə yanaşmağa çalışmalıdır.

Həmin vaxt unudulan hər bir cəhət, ünsiyyətdə olan şagirdə qarşı layiq olmayan hərəkət ünsiyyət proseslərinin düzgün qaydada getməsinə maneə yaradır;

- ünsiyyət prosesini düzgün qaydada yaratmaq üçün müəllim həmin prosesin uğurlu yerinə yetirilməsi ilə bağlı məlumatları yadda saxlayıb, yada salmağı, xatırlamağı bacarmalı, daha doğrusu özünün kommunikativ yaddaşını inkişaf etdirməlidir;

- şagirdləri ilə olan ünsiyyətdə müəllim öz müşahidələrini daha da geniş şəkildə inkişaf etdirməlidir. Bu sahədə müşahidəçiliyin inkişafı müəllimə təlim prosesini izləmək, bir növ onu yönləndirmək imkanı da verir;

- ünsiyyət prosesinin mükəmməl olması üçün müəllim şagirdlərin etdikləri hərəkətləri düzgün qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Belə qazanılmış bacarıqlar müəllimə şagirdlərlə ünsiyyətini tənzimləmək imkanını verir;

Beləliklə, ünsiyyətin səmərəli və məntiqli olması üçün müəllim ünsiyyət qurduğu şagird barəsində düşünməli və buna müvafiq hərəkət etməlidir [1], [5].

Məhz belə olarsa, ünsiyyət qarşılıqlı xarakter daşıyır və əsas məqsədə çatılmış olur.

Sadaladığımız bu fikirlərdən belə bir əsas nəticəyə gəlmək olar ki, ünsiyyət təlim fəaliyyətinin uğurlu icrası üçün ən vacib şərtlərdəndir.

Öz üzərində çalışmayan və ünsiyyət qaydalarını dəqiq mənimsəməyən, onun sosial mexanizmləri ilə tanış olmayan təcrübəsiz müəllim öz müəllimlik fəaliyyətini uğurla sona çatdırma bilməyəcək və onu bu çətinlik həmişə narahat edəcək. Müasir dərslə müəyyən problemin yaradılması, müəllimin bələdçiliyi, şagirdin tədqiqatçılığı, dialoji münasibətlər, qarşılıqlı psixoloji dəstək, hörmət və etimad kimi vacib cəhətlərlə müşayiət olunur. Dərslə pedaqoji əməkdaşlığın ən mühüm cəhətlərindən biri şagirdlər arasında sosial münasibətlərin və ünsiyyətin inkişafına şərait yaratmaqdır.

Problemin tədqiqi zamanı məlum oldu ki, müasir didaktikaya daxil olan yeni bir termin - kollaborativ təlim qrupda öyrənmənin daha səmərəli yollarını reallaşdırmağa imkan verir. Ünsiyyətə əsaslanan təlimdə (kommunikativ öyrənmədə) qrup işlərinin həyata keçirilməsi zamanı hər bir şagird tapşırığın ona həvalə olunmuş hissəsini yerinə yetirir və son məqsədə - tapşırığın müsbət həllinə öz töhvələrini verir. Kollaborativ təlimdə komandanın və ya qrupun bütün üzvləri tapşırığın həllini birgə işləyərək tapırlar. Kommunikativ metodun istifadə edildiyi təlim prosesi ilə kollaborativ metodun tətbiq edildiyi təlim arasında olan müxtəliflik də elə, bundan ibarətdir. Həmçinin, ünsiyyətin ön planı çəkildiyi təlimdə əsas məsuliyyət fənn müəllimin üzərinə düşür. Həmin müəllim kiçik və böyük qrupları təşkil edir, müsbət qarşılıqlı münasibətlərin yaradılmasını təmin edir, başqa söz ilə desək,

şagirdlərdə qrup və qrupda işləyə bilmək qabiliyyətləri inkişaf edir. Xarici dil dərslərində kommunikativ metodla birlikdə tətbiq edilən kollaborativ metod isə şagirdlərə arzularına, səmimi dostluq münasibətlərinə və maraqlarına görə azad şəkildə qruplaşaraq fəaliyyət göstərməyə geniş imkanlar açır. Belə vaxtda şagirdlərin bir-biri ilə arasında olan müstəqil dialoqa əsaslanan münasibətlər qarşıya qoyulmuş çətinliklərin aradan qaldırılmasında düzgün və tez nəticə verən həll rolunu oynayır [4].

Deməli, kommunikativ əsaslı təlimi və kollaborativ təlimi müqayisə edəndə belə qənaətdə gəlik ki, birincidə müəllimin rolu daha üstündür: qrupları yaradır, diskussiyalar təşkil edir, tapşırıqları verir, nəticəyə doğru fəaliyyəti təşkil edir. Kollaborativ öyrənmədə isə müəllimin avtoriteti şagirdlərə keçir, onlar öz maraq, arzu və imkanlarına görə müstəqil qruplaşaraq işləyirlər. Belə öyrənmədə daha yaradıcı imkanlar üzə çıxır və nəticədə tapşırığın müxtəlif düzgün həll yolları tapıla bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev A. “Tədris prosesində şəxsiyyətyönümlü təlim texnologiyalarından istifadənin şagirdlərin humanizm tərbiyəsində və yaradıcı inkişafında rolu.” “Təhsildə mənəvi-əxlaqi dəyərlər: harmonik şəxsiyyətin inkişafı” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları. Tezis. B., 2014.
2. Nəzərov A., Mollayeva A. Müasir dövrün təhsil problemləri. Dərs vəsaiti. B., 2011.
3. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. Книга для учителя. 1987
4. Panit T.A. Definition of Collaborative vs Cooperative learning; [\(www.londonmet.ac.uk\)](http://www.londonmet.ac.uk) (2005)
5. S.İ.Seyidov, M.Ə.Həmzəyev. Psixologiya dersliyi, 2007.

DİNC QURUCULUQ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-SİYASİ VƏZİYYƏT: GLOBAL TRENDLƏR VƏ TARİXİ PERSPEKTİVLƏR

Anar Nadir oğlu İsmayilov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universiteti
anar.ismayilov@mdu.edu.az

Müasir milli tariximizin ən mühüm hadisələrindən biri tariximizi və milli taleyimizi dəyişmiş II Qarabağ savaşı qüvvələr nisbətini əsaslı şəkildə dəyişməklə yanaşı, həm də Azərbaycanın hərbi-siyasi nüfuzunu fəvqəladə şəkildə artırdı. Azərbaycan yeni dünya nizamının qurulması prosesində fəal iştirak edən və siyasi söz və iradə sahibi olan fəal aktorlardan birinə çevrildi. Bu uğurlarımız dövlətimizin başçısı, Milli liderimiz İlham Əliyevin komandanlığı altında yenilməz və qəhrəman ordumuzun Vətən naminə göstərdiyi misilsiz xidmətlərin məntiqi nəticəsi idi. Dörd il bundan əvvəl ədalət naminə Vətən müharibəsinə qalxmış, cəmi 44 gün ərzində düşməni diz çökdürmüş və 2023-cü ilin sentyabrında cəmi 23 saat ərzində düşmən qüvvəllərini qeyd-şərtsiz kapitulyasiyaya məcbur etmiş Azərbaycanın qəhrəman övladları müasir milli tariximizə daha bir şanlı salnamə yazdılar. Bu minvalla son 100 il ərzində məmləkətimizin beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən rəsmi şəkildə tanınmış dövlət sərhədləri de-facto bərpa olundu və suverenliyimiz mütləq şəkildə bərqərar edildi. Sülhsevər, və azadlıqsevər xalqımızın müasir tarixində yeni tərəqqi erası başlandı. Bu möhtəşəm tarixi hadisə ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev əldə olunmuş nailiyyətlərin tarixi əhəmiyyətini xüsusi qeyd edərək “Dövlət Suverenliyi Gününün təsis edilməsi haqqında” Sərəncam imzaladı (19.09.2024). Beləliklə, hər il 20 sentyabrın “Suverenlik Günü” kimi bayram ediləməsinə qərar verildi [1].

Hazırda dövlət başçısı İlham Əliyev tərəfindən xüsusi sərəncam almış səlahiyyətli orqanlar Azərbaycan Respublikasının Dövlət sərhədlərinin müəyyən edilməsi (demarkasiya və demilitasiya tədbirləri), kommunikasiyaların bərpası, işğalçılar tərəfindən viran edilmiş yaşayış məntəqələrinin və infrastrukturun yenidən qurulması istiqamətində irimiqyaslı tədbirləri uğurla həyata keçirir. Azad olunmuş və infrastrukturu əsaslı şəkildə bərpa edilmiş ərazilərə Azərbaycan əhalisinin köçürülməsi sürətli templərlə davam edir. Artıq Xankəndinin məskunlaşdırılması prosesi də gerçəkləşir. 2024-cü ilin sentyabr ayında Qarabağ Universitetinin fəaliyyətə başlaması bu sahədə çox mühüm hadisədir. Sentyabr ayının 20-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev əsaslı təmir olunmuş Qarabağ Universitetinin açılışında iştirak etdi. Hazırda 1154 tələbənin təhsil aldığı Universitetin işğaldan azad olunmuş ərazilərin məskunlaşdırılması ilə əlaqədar qəbul edilmiş Dövlət proqramının uğurla həyata keçirilməsində əhəmiyyəti möhtəşəmdir [3]. Dövlət başçısının işğaldan azad olunmuş ərazilərin məskunlaşdırılması və həmin ərazilərin ölkənin iqtisadi və inzibati sisteminə inteqrasiyası ilə bağlı məsələlərə xüsusi diqqət ayırması dövlətin və hökumətin ardıcıl şəkildə həyata keçirdiyi milli strategiyanın prioritetləri kontekstində Azərbaycan vətəndaşlarında güclü motivasiya və ruh yüksəkliyi yaradan amil kimi ortaya çıxır. Dövlətimizin başçısı cənab İlham Əliyevin Ermənistanın kapitulyasiya aktı imzalamasından bir neçə gün sonra işğaldan azad olunmuş ərazilərə ilk səfəri, 30 ilə yaxın müddət ərzində düşmən tapdağında olmasına baxmayaraq, bu ərazilərin əsl sahiblərinin həmişəlik qayıtmasını möhtəşəm cizgilərdə tərənnüm edirdi. Səfər zamanı dağıdılmış yurdlarımızın fonunda tarixi nitq söyləyən Cənab Prezidentin doğma torpaqlarımızı xarabazarlığa çevirmiş erməni cəlladlarına adlı şəkildə ünvanladığı çağırışlar Qarabağda erməni hegemonluğunun sona çatmasını təsdiq edən tarixi fakt kimi yadda qaldı. Postmünaqişə dövründə dövlət başçısının həyata keçirdiyi regional siyasətin əsas prioritetlərini Cənubi Qafqazda irimiqyaslı nəqliyyat infrastrukturalarının və tranzit kommunikasiyaların bərpa olunması haqqında layihələrin gerçəkləşdirilməsi təşkil edirdi.

Dövlət başçısının 2021-ci il 14-15 yanvar tarixlərində baş tutmuş Şuşa səfəri zamanı “Zəfər yolu” adlanan Füzuli-Şuşa magistralının və Füzuli Beynəlxalq aeroportunun təməllərini qoyması, Şuşa şəhərində hərbiçilərlə görüşündə Avropaya, dünyaya və Ermənistandakı revanşist qüvvələrə ismarışlar göndərməsi milli lideri in həddi-hüdudu olmayan siyasi iradəsinin, regionda və dünyada qəti söz sahibi olmasının sübutu idi. Ağdamın Mərzili kəndi yaxınlığında “Atəşkəsə nəzarət üzrə Rusiya-Türkiyə birgə monitorinq mərkəzinin” yaradılması Türkiyə faktorunun bilavasitə Qarabağda aktiv tənzimləyici və cilovlayıcı rolunu icra etməsini təsdiq edirdi. Bundan sonra Qarabağda sülhün və əminamanlığın bərpası üzrə perspektiv planları və tədbirləri, sərhəd xəttinin müəyyən edilməsi prosesinin icrasını Azərbaycan tərəfi diqqət etməyə başladı və bu diqqət günü-gündən daha ısrarlı və qətiyyətli temp alır.

Dövlət başçısının tariximizin beşiyi sayılan Azıx və Tağlar mağaralarını ziyarət etməsi (15-16.03.2021), 2-ci dəfə Şuşaya gələrək Gövhər ağa məscidinin açılışını həyata keçirməsi XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən, ilk dəfə Şuşa şəhərində Xarıbülbül festivalının keçirilməsi Qarabağda yurdlarımızın mental, tarixi və mədəni baxımdan Azərbaycanla və azərbaycanlılarla əbədi vəhdətdə olmasını açıb göstərdi.

Azərbaycanın regional və planetar miqyasda siyasi iradə nümayişinin pik nöqtəsi Azərbaycan xalqının müasir milli tarixində əlamətdar hadisə kimi qalmış Qurtuluş gününün 28-ci ildönümündə (16.06.2021) dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin Türkiyə Respublikasının prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Şuşa görüşü və burada qəbul olunmuş Şuşa Bəyannaməsi oldu.

Dövlət başçısının üzdənirəq Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradıldığı gün (7 iyul 1923) ölkəmizdə “Şərqi Zəngəzur” və “Qarabağ” adı altında yeni iqtisadi rayonların yaradılması barədə xüsusi Sərəncam imzalaması, işğaldan azad olunmuş Kəlbəcər və Laçın (16.08.2021) rayonlarına səfəri, əzəmətli Murovdagı və Ömər aşırımını ziyarət etməsi, bərpa olunan enerji mənbəyi əsasında elektrik enerjisi istehsal edən yarımstansiyaları işə salması və irimiqyaslı tikinti-quruculuq işlərinə start verməsi, avqust ayının 29-da və 30-da Şuşaya növbəti səfəri, “Qarabağ” otelinin, Molla Pənah Vəqifin yeni büstünün və məqbərəsinin, Üzeyir Hacıbəyovun heykəlinin, Murtuza Məmmədovun

(Bülbül) ev muzeyinin açılışında, Şuşada “Otel və Konfarns mərkəzinin” təməlqoyma mərasimində, burada təşkil edilmiş “Vaqif poeziya günlərində” iştirak etməsi və şəhərin yenidən inşası və bərpası ilə bağlı layihə ilə tanış olması müasir milli tariximizin qürur və şərəflə dolu möhtəşəm mənzərəsinə yeni pozitiv cizgilər qatdı. Milli ordumuzun bölmələri tərəfindən Gorus-Qafan yolunun Azərbaycan ərazisindən keçən hissəsinin bağlanması, yolun girişində və çıxışında polis postlarının qurulması, Ermənistandan Qarabağa gedən maşınların üzərindən erməni rəmzlərinin silinməsi, 6-10 sentyabr tarixlərində Laçın rayonunda Türkiyə və Azərbaycan xüsusi təyinatlılarının hərbi təlimləri, 15-20 sentyabr tarixlərində Bakıda Türkiyə, Pakistan və Azərbaycan XTQ-lərinin hərbi təlimlərinin baş tutması (“Üç Qardaş - 2021”), Naxışvanda Türkiyə və Azərbaycan ooooo hərbiçilərinin “Sarsılmaz qardaşlıq - 2021” (20.09.2021) birgə döyüş atışlı taktiki hərbi təlimlərinə start verilməsi Azərbaycan Respublikasının hərbi-siyasi sahədə imkanlarının miqyasını və ölkəmizin ərazi bütövlüyü ilə bağlı məsələdə kompromisin olmayacağını qəti şəkildə təsdiq edir. 2021-ci ildə olduğu kimi 2022-ci ildə də iqtisadi sahədə və siyasi arenada Azərbaycan yeni-yeni uğurlara imza atdı. 2021-ci il dekabrın 31-də Azərbaycan dövlət başçısının xalqa telemüraciətində 2022-ci ili “Şuşa ili” elan etdi.

Siyasi sahədə Azərbaycan Respublikası yaxın qonşuluq və iqtisadi əməkdaşlıq prinsiplərini əsas götürərək xarici siyasət prioritetlərini reallaşdırmağı öz öhdəsinə götürdü. RF ilə Azərbaycan arasında diplomatik münasibətlərin yaradılmasının ildönümü günü (22.02.2022) iki dövlət arasında qarşılıqlı yardım haqqında Moskva qətnaməsi qəbul edildi. 2022-ci ilin əvvəlində ölkədə baş vermiş ən mühüm hadisələrdən biri də “Şuşa ili” çərçivəsində Şuşa şəhərində Dünya azərbaycanlılarının V qurultayının keçirilməsi oldu (22-23.04.2022). 65 ölkədən gəlmiş 400 diaspor nümayəndələrinin iştirakı ilə keçən tədbirdə “postmünaqişə dövründə diasporun fəaliyyəti” və “İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpasında diasporun töhfəsi” məsələləri müzakirə olundu. V Xaribülbül Folklor Festivalı (Şuşa, 12.05.2022), “Qlobal dünya nizamana qarşı təhlükələr” çağırışı altında keçirilən IX Qlobal Bakı forumu (16-18. 06. 2022) postmünaqişə dövründə Azərbaycanın fəvqəladə aktivliyini bir daha nümayiş etdirdi. 2022-ci ilin ən mühüm yekunlarından biri də Dövlət başçısının xüsusi Sərəncamı (29.09.2022) ilə 2023-cü ilin “Heydər Əliyev” ili elan edilməsi oldu.

2022-ci ildə Dövlət başçısı İlham Əliyevin işğaldan azad olunmuş ərazilərdə infrastrukturun bərpası məsələlərinə xüsusi diqqət ayırırdı. Bu sahədə görülmə işlər sırasında avtomobil və dəmir yollarının, həmçinin hava limanlarının (məs., Zəngilan Hava limanının açılışı – 20.10.2022) tikintisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Dövlət başçısının iştirak etdiyi beynəlxalq tədbirlər sırasında “Türk dövlətləri təşkilatının” tədbirlərində fəal iştirak xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi (məs., “Türk dövlətləri təşkilatının” IX Sammiti, 11.11.2022). Qarabağın və Zəngəzurun düşmən işğalından azad olunması Naxçıvanın da eksklav vəziyyətdən çıxarılması məsələsini gündəmə gətirdi.

2023-cü ilin əvvəllərində Beynəlxalq aləmdə və Qarabağ ətrafında yaranmış gərgin vəziyyəti nəzərə alaraq 18 yanvar - 2 fevral tarixində Türkiyə Respublikasının Qars vilayətində Azərbaycan və Türkiyə hərbiçilərinin iştirakı ilə hərbi təlimlər (“Qış təlimi - 2023”) keçirildi.

Dövlət başçısı tərəfindən Mingəçevir şəhərinin 2023-cü ildə Azərbaycanın Gənclər paytaxtı elan edilməsi 2023-cü ilin ən mühüm hadisələrindən biri kimi yadda qaldı.

2023-cü ilin əvvəllərində beynəlxalq aləmdə baş verən proseslərin fonunda gərginlik artmağa başladı. 2023-cü il yanvar ayının 27-də səhər saat 08.00-da Azərbaycan Respublikasının İran İslam Respublikasının Tehran şəhərində yerləşən səfirliyinin binasına terror hücumu oldu. Terror hücumu nəticəsində səfirliyin mühafizə xidmətinin nümayəndəsi Orxan Əsgərov həlak oldu və 2 mühafizəçi yaralandı. Yanvarın 29-da İranda Azərbaycan səfirliyi fəaliyyətini dayandırdı. Fevral ayının 21-22-də erməni silahlı qüvvələri və Qarabağda yerləşən qanunsuz silahlı dəstələr Azərbaycan ordusunun mövqelərini atəşə tutdular.

2023-cü il 9-11 mart tarixində Bakı şəhərində X Qlobal Bakı Forumu baş tutdu. “Dünya bu gün: çağırışlar və ümidlər” adlı forumda 61 dünya ölkəsindən 360 nümayəndə iştirak etdi. Forumda energetika, nəqliyyat dəhlizləri, yeni enerji növlərinə keçid və s. məsələlər müzakirə olundu. 2023-cü ildə baş verən proseslərdə Azərbaycanın rolu daha aydın cizgilərdə təzahür edirdi.

Azərbaycan Respublikası Sdilahlı Qüvvələrinin Dövlət Sərhəd Xidmətinin hissələrinin Laçın rayonu ərazisində Sərhəd-keçid məntəqəsi yaratması (23.04.2023) Azərbaycanın müasir tarixində fəvqəladə əhəmiyyət kəsb edən və ölkəmizin strateji mövqeyini etibarlı şəkildə möhkəmləndirən mühüm hadisə oldu. Ermənilərin Laçını işğal etməsindən (18.05.1992) sonra, bu tarixdə ölkəmizin sərhədləri bərpa edildi [2]. Bu hadisələrin fonunda Şuşada növbəti VI Xarıbülbül festivalı baş tutdu. Bu hadisə işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızın inteqrasiyasının uğurla getdiyini bir daha sübuta yetirdi.

2023-cü ilin ən möhtəşəm hadisəsi isə Azərbaycan ordusunun Qarabağın dağlıq hissəsində yerləşən erməni hərbi birləşmələrinə qarşı həyata keçirdiyi antiterror əməliyyatı (19.09.2023, 13.00) oldu. Antiterror əməliyyatlarından əvvəl Xocavənd rayonunun ərazisində erməni təxribatçılarının basdırdığı minaların işə düşməsi nəticəsində Azərbaycan Respublikası DİN əməkdaşları da daxil olmaqla 9 nəfərin həlak olması Azərbaycan hökumətinin və ordusunun səbir kasasını dolduran son hadisə oldu. Cəmi 1 sutka davam edən antiterror tədbirləri zamanı erməni hərbi birləşmələri təslim oldu (20.09.2023). Təslim aktına imza atan ermənilər silahları yerə qoymağı, mövqelərini və ölkəni tərk etməyi öhdələrinə götürdülər.

Sentyabr ayının 27-dən başlayaraq, Laçın dövlət sərhəddində Dövlət Sərhəd Xidmətinin hərbi qulluqçuları tərəfindən erməni separatçıların rəhbərlərinin həbsinə start verildi. Həbs olunanlar arasında özünü üzdənirəq DQR-in üzdənirəq naziri elan etmiş Ruben Vardanyan, Müdafiə Ordusu komandanının I müavini David Manukyan, qondarma Dağlıq Qarabağ ordusunun hərbi naziri olmuş Lyova Mnatsakanyan və digər separatçı ünsürlər var idi.

Dövlət başçısı İlham Əliyev Naxçıvan şəhərində Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanla görüşdə (25.09.2023) 19-20 sentyabr tarixlərində baş tutmuş antiterror əməliyyatlarını şərh edərkən ölkəmizin ərazi bütövlüyünün bərqərar edilməsində Türkiyənin və şəxsən Türkiyə Dövlət başçısının rolunu xüsusi qiymətləndirmişdi.

Ölkəmizin beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınmış sərhədləri daxilində qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının qondarma “prezidenti” Samvel Şahramanyan “rəhbərlik etdiyi qurumun fəaliyyətinə” xitam verilməsi haqqında sənədi imzalamağa məcbur edildi. (28.09.2023). Sənəddə (“2023-cü il sentyabr ayının 19-dan sonra yaranmış vəziyyətdən irəli gələn tədbirlər haqqında”) qondarma rejimin bütün “qurumlarının” və “təşkilatlarının” buraxılması (01.01.2024) qeyd olundu. Bundan sonra hadisələr daha sürətli templərlə inkişaf etməyə başladı. Separatçı qurumda üzdənirəq rəhbər vəzifə tutmuş şəxslərin həbsi (03.10.2023) bu hadisələrin apogeyini təşkil edirdi. Beləliklə, Araik Arutyunyan, Bako Saakyan və Arkadi Qukasyan DTX əməkdaşları tərəfindən həbs edilərək Bakıya gətirildilər. Bu hadisələr separatçıların Azərbaycan torpaqlarında heç bir şansının olmamsını sübuta yetirdi və separatizm yolu tutmuş qüvvələr üçün tarixi dərs oldu.

2023-cü il oktyabr ayının 15-də Dövlət başçısı cənab İlham Əliyev 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəsinin icrasına başlamasının 20-ci ildönümü günü Ağdərə, Xocalı, Xankəndi və Xocavənddə milli bayrağımızı ucaltdı. Daha sonra Xankəndində təntənəli Zəfər paradı baş tutdu (08.11.2023). Dövlət başçısı İlham Əliyevin və II Qarabağ müharibəsində şəhid olmuş əsgər və zabitlərin övladlarının iştirakı ilə Xankəndi stadionunda Ağdamın “Qarabağ və Bakının “MOİK” futbol komandaları arasında futbol matçının keçirilməsi (21.12.2023) doğma yurdlarımıza qayıdışın möhtəşəm rəmzi oldu və xalqımızda böyük ruh yüksəkliyi və sarsılmaz ümidlər yaradı. Beləliklə, Dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi müdrik siyasət sayəsində dövlətimiz və xalqımız müasir milli tariximizə yeni bir şanlı səhifə yazdı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasında Dövlət Suverenliyi Gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 19.09.2024. 10.30.
2. Bertsch, Gary. Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in the Caucasus and Central Asia. London: Routledge. - 1999. - S.167

3. Qarabağ Universitetinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 28.11.2023. 11.00.

MİNGƏÇEVİR VƏ ƏTRAF BÖLGƏLƏR MÜFƏSSƏL DƏFTƏRLƏRDƏ

Aygün Rəqif qızı Qədirova

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Mingəçevir Dövlət Universiteti

aygun.qedirova@mdu.edu.az

Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinin öyrənilməsində tarixi dəftərdən istifadə olunur. Tədqiqatçılar bildirmişlər ki, dəftərlərin araşdırılması daha çox mədrəsələrin, xəttatların və Azərbaycanda istifadə edilən xətlərin öyrənilməsində əhəmiyyət daşıyır. Dəftərlərin öyrənilməsinin müasir dövrdə o qədər də böyük elmi-idraki və informativ əhəmiyyəti yoxdur ancaq təhrir dəftərləri istisnadır. Təhrir dəftərləri tarixi bir çox aspektdən öyrənməkdə mühüm mənbələr hesab olunur. Təhrir dəftərlərini araşdıran tarixçilər onu iki yerə ayırırlar: İcmal dəftərlər və Müfəssəl dəftərlər. İcmal dəftərdə kəndin adı yazılır və birdə yığılan verginin miqdarı qeyd edilir. Müfəssəl dəftərlər İcmal dəftərlərdən daha çox məlumatı özündə əks etdirir. Müfəssəl dəftərlərdə kənddəki əhalinin sayı, kənd sakinlərin adı, həm də milli və dini mənsubiyyəti tam göstərilir.

Orta əsrlər dövründə Mingəçevir və ətraf bölgələrin yaşayış məskənlərinin inzibati bölgüsü haqqında dolğun məlumat verən mənbələrdən 1593-ci il “Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri” və 1727-ci il tarixli “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri”dir. Bu təhrir dəftərləri ərazinin tarixinin bir neçə tərəfdən öyrənilməsində mühüm mənbələr hesab olunur.

Müfəssəl dəftər haqqında İbrahim Pəçəvi göstərir ki, XVI əsrdə Azərbaycanda əhalinin siyahıya alınması həyata keçirilmiş, “dəftərüt-təhrir” adlanan reyestr dəftərləri tərtib edilmişdi. Öhdəlik, müqavilə və müamilə qeydlərindən fərqli olaraq, təhrir dəftərləri də, sərəncam və əmrlər kimi, rəsmi-tarixi akt əhəmiyyəti kəsb edir, ictimai mənə daşıyır və ayrı-ayrı tarixi faktların dövrümüzdə çatdırılmasında müstəsna rol oynamaqdadır [1, s.78].

XVI-əsrin 70-ci illərində növbəti dəfə Osmanlı qoşunları Cənubi Qafqaza qoşun yeritdilər. Yürüş nəticəsində 1578-1589-cu illərdə Osmanlı sultanı Talış, Ərdəbil, Qarabağdan başqa, bütün Azərbaycanı tədricən ələ keçirdi. Azərbaycan Osmanlı dövlətinin əyalətinə çevrildi, burada Osmanlı inzibati idarə sistemi yaradıldı, yəni Azərbaycan paşalığı və sancaqlığa bölündü [3, s.204]. Bu dövrün icmal dəftəri ilk dəfə hərtərəfli tədqiqata cəlb etmiş tarixi tədqiqatçı F.M.Kırzioğlu olmuşdu. O, 1961-ci ildə keçirilən Türk Tarix Konqresindəki məruzəsində icmal dəftəri haqqında məlumat vermişdir.

Azərbaycanda ədəbiyyatşünas Həmid Araslı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Hüseməddin Qaramanlı, tarix üzrə elmlər doktoru Tofiq Nəcəfli və başqaları müfəssəl dəftərlərin öyrənilməsində mühüm xidmətləri olmuşdur.

Hal-hazırda Gəncə vilayətinin 1593 “Özət kitabı”, T.C. Baş Nazirlik Dövləti Arxivlər Baş İdarəsi, Osmanlı Arxiv İdarəsi “Təqdimat” 699 nömrəli idarədə qeydiyyatda alınıb [2, s.318].

Gəncə-Qarabağ vilayətinin icmal dəftərinin nə təsdiq olunması, nə də ki, qüvvəyə minməsi ilə bağlı tarix göstərilməmişdir. Bununla belə dəftərdə iki məlumat, dolayısı da olsa, onun üzərindəki işin tamamlanması və qüvvəyə minməsi ilə bağlı fikir yürütməyə imkan verir. Bunlardan biri, dəftərin girişindəki “sultan Mehmed xan həzrətlərinin... ədalət dolu dövrlərində və səadət dolu zamanlarında...qələmlərin durmadan yazması ilə iş tamamlanmış və başa çatdırılmışdır cümləsi, digəri isə, icmal dəftərinin qüvvəyə mindiyini təsdiqləyən Sultan III Mehmedin (1595-1603) iki tuğrasıdır [7, s.20].

1593-ci il Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftərində əyalətin 36 nahiyəyə və 7 sancaqdan ibarət olduğu qeyd edilmişdir. Bunlar 12 nahiyəli (Gəncə, Gəncə Aranı, Dağlıq Gəncə, Şəmkir Aranı,

Dağlıq Sunqur, Kürəkbasan Aranı, Danqı, Zəyəm Aranı, Yevlaq, Tavuq və Dəmirhəsən) Gəncə sancağı, İyirmidördlü tayfasının uluslarının da yaşadığı 4 nahiyyəli (Bərdə, Sir, Pətəklük və İncəyurd) Bərdə sancağı, Otuzikili və Hacılı tayfasının uluslarının yaşadığı 7 nahiyyəli (Xaçın, Qaraağac, Ağcabədi, Dağlıq Çelaberd, Çelaberd, Qarqar və Məğaviz) Xaçın sancağı, 5 nahiyyəli (Axıstabad-başqa adı Böyükçay, Quzey, Güney, Dağlıq İncə və İncə) Axıstabad sancağı, 3 nahiyyəli (Aracbar, Dağlıq Dizaq və Dizak) Dizaq sancağı, 4 nahiyyəli (Keştəsf, Həkəri, Zaris və Alpaut) Həkəri sancağı və bir nahiyyəli Vərəndə sancağı idi [4, s.5]. Kürəkbasan Aranı, Danqı, Zəyəm Aranı və Yevlaq müasir Mingəçevir və ətraf bölgələrin ərazisinə aiddir. İcmal dəftəri araşdırmaqla təkcə daimi yaşayış məskənlərini deyil, həm də müvəqqəti yaşayış məskənləri haqqında ətraflı məlumat əldə olunur. Həmçinin vilayətin tarixi, coğrafi, etnoqrafik, demoqrafik və iqtisadi tarixinə dair çox məlumatların toplanması mühümdür. Saadat Abdurahmanovanın fikirlərinə əsasən 1593-cü ildə Gəncə maliyyə xəzinədarı İmamzadə tərəfindən tamamlanmışdır. Gəncə-Qarabağ vilayətinin Gəncə əyaləti inzibati ərazi bölgüsünə dair xülasə kitabında bir çox təriqətlər, icmalar, azsaylı xalqlar və tayfalar haqqında dəyərli məlumatlar var.

XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlılar yenidən Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti həyata keçirdilər. Cənubi Qafqaz sahiblənmək istəyi osmanlılar ilə çar Rusiyası arasında münasibətlərin gərginləşməsinə gətirib çıxardı. Nəhayət, 1727-ci ilin iyulunda başlanan danışıqlar oktyabr ayının 3-də Həmədan sazişi ilə başa çatdı. Həmədan sazişinə görə Osmanlıların ələ keçirdikləri Cənubi Qafqaz əraziləri, Sultaniyyə, Əbhər, Tarom, Zəncan, Təbriz, Həmədan, Kirmanşah üzərində Osmanlı dövlətinin hakimiyyəti tanınırdı [6, s.5].

Həmin illərdə osmanlılar həm vergi qanunnaməsi həm də vergi dəftəri tərtib etmişdilər. Nizami Süleymanov Azərbaycan Səfəvilər dövlətində qeyd edir ki, həmin dəftərlər “Gəncə vilayətinin qanunnaməsi” və “Naxçıvan dəftəri” adlanmışdı.

Gəncə-Qarabağ əyalətinin 1727-ci il tarixli müfəssəl dəftəri 682 səhifədən ibarət siyahıyaalınma dəftəridir. Dəftərin əvvəlində nizamnamə qeyd olunub. Tədqiqat apardığım bölgənin Yevlax-Qaramanlı nahiyyəsi Kürəkbasan, Kiçik Kürəkbasan, Böyük Kürəkbasan nahiyyələri adı altında qeydə alınmışdır. Ümumiyyətlə Yevlax Qaramanlı nahiyyəsi yeddi məskunu, bir məzrəəsi, Kürəkbasan nahiyyəsinin 12 kəndi, 7 məzrəəsi, Kiçik Kürəkbasanın 9 kəndi, 6 məzrəəsi, Böyük Kürəkbasanın isə 7 kəndi, 2 məzrəəsi və 3 boş kəndi var idi (Hacıkənd, Yayla, Zoğallı məzrəəsi). 1727-ci il “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri” yaşayış məskənləri, kənd təsərrüfatı və toponimlərlə bağlı məsələlərin öyrənilməsi baxımından əvəzsiz mənbədir [5, s. 325].

Mingəçevir şəhərinin müasir ərazisində Yevlax-Qaramanlı nahiyyəsinə tabe olan Kündə çayı var. Kür çayının kənarında yerləşir və Ərəş torpağında üzüm və tut bağları var. Danqı nahiyyəsinə tabe olan Samux kəndi haqqında da ətraflı məlumat vardır. 1727-ci il üçün Gəncə-Qarabağ quberniyasının ən müfəssəl siyahıya alınması kitabının əhəmiyyətli xüsusiyyətlərdən biri də rayonun inzibati bölgüsü ilə yanaşı, demoqrafik vəziyyət haqqında dəqiq və hərtərəfli məlumatların olmasıdır. Dəftərdə vilayətlərdə yaşayan müsəlmanlar və qeyri-müsəlmanlar da qeydə alınıb. 1727-ci ilə aid Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl kitabı Dövlət Arxivləri Ümumi Müdirliyi, Osmanlı Arxivləri İdarəsi Prezidentliyin “Torpaq reyestri” bölməsində 903 nömrəsi ilə qeydiyyatda alınıb [3, s.322]. Təhrir dəftərləri dövrün tarixinin və etnoqrafiyasının öyrənilməsində mühümdür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Adilov, M. Azərbaycan paleoqrafiyası. -Bakı: -Elm, -2010, -224 s.
2. Abdurahmanova, S. Osmanlı'da Təhrir Uygulamaları ve Gence-Karabağ eyaletine ait tahrir defterleri. -Din araşdırmaları 1 (10), -2023. -330 s
3. Cəbiyev, Q; Allahverdiyev, S. Azərbaycan tarixi. -Bakı, -2017, -621 səh.
4. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri / ön söz, tərcümə qeyd və şərh. H.Məmmədov (Qaramanlı) - Bakı, -Şuşa nəşriyyatı, -2000. -576 s.

5. Qədirova, A.R. XIX-XX əsrin əvvəllərində Mingəçevir və ətraf bölgələrin yaşayış məskənlərinin etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsi // - Mingəçevir: “Davamlı inkişafın milli modeli və strategiyası” Pespublika elmi-praktik konfransın materialları. 27-28 noyabr, - 2015-ci il. - s. 324-326.

6. Süleymanov, N. Azərbaycan Səfəvilər dövləti (1501-1736- cı illər). Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı. – 2018. - 214 səh.

7. 1595-ci il tarixli Gəncə-Qarabağ vilayətinin icmal dəftəri. “BİROL GROUP” MMC, -Bakı, -2022, – 420 s.

AZƏRBAYCAN TARİXİNİN ROMANLARIMIZDA BƏDİİ İNİKASI

Ayna Çingiz qızı Babazadə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universiteti
ayna.babzade@mdu.edu.az

Azərbaycan ədəbiyyatı zəngin və çoxşaxəlidir. Söz sənəti olan ədəbiyyatın əsas məqsədi insanı mənəvi cəhətdən kamilləşdirmək, zənginləşdirməkdir. Ədəbiyyatın mahiyyətində gerçəyi əks etdirmək də dayanır. Ədiblərimiz müxtəlif ədəbi janrlara müraciət edərək fərqli formalarda gerçəyi oxuculara çatdırmağa can atmışdılar. Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün kifayət qədər tarixi mənbələr, kitablar var. Ancaq bu tarixi özündə əks etdirən bir də bizim tarixi əsərlərimiz də var. Sovet siyasi rejiminin hökm sürdüyü, ölkədə qanunlardan çox partiya qərarlarının işlədiyi bir dövrdə mövcud olan senzura qadağaları, sənədlərin saf-çürük edilməsi bir çox tarixi sənədlərimizin aradan qaldırılmasına yaxud da dəyişilməsinə gətirib çıxartmışdır. Siyasi rejimin xalqı soykökündən uzaqlaşdırma meyilləri olsa da, xalqın tarixi folklor nümunələrimizdə və digər ədəbi əsərlərimizdə yaşamaqda davam edərək gələcək nəsillərə ötürülmüşdür.

Tarixi əsər yazan müəlliflərin əsas məqsədi tarixi gerçəyi olduğu kimi oxucusuna çatdırmaq olmuşdur. Sovet dövründə mövcud rejim haqqında yazmaq istəməyən bir çox ədiblərimiz tarixə müraciət etmiş, onun müəyyən dövrünü bədii əsərin mövzusu olaraq seçmişdilər. M.F.Axundov “Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika”sında belə bir fikir yürüdür: “müasirlər haqqında bu kimi şeyləri yazmaq təhlükəlidir. Bəs necə olsun? Əlacı asandır. Hadisənin əmələgəlmə tarixini dövlətdə qayda-qanun olmayan Şah Sultan Hüseyn Səfəvinin əsrinə atınız...” [2, 71]. Tarixi əsərlərə diqqət yetirərkən bir çox müəlliflərin məhz bu yolla getdiklərinin, bir neçə əsr bundan qabaq baş vermiş hadisələri əks etdirərkən, sətraltı mənalarla həmin problemlərin yaşadıkları dövrdə də mövcud olduğuna eyham vurduqlarının şahidi oluruq.

Şərq ədəbiyyatında Ə.Firdovsinin “Şahnamə”, N.Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnəmə” əsərlərində bir çox tarixi hadisə və şəxsiyyətlər bədii təxəyyülün köməyiylə canlandırılmış, dövrün və ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin bədii xarakteri yaradılmışdır. Şərq ədəbiyyatında keçmişə münasibətin bir səbəbi də çağdaş dövr haqqında cəsarətli əsərlərin az yazılması, çağdaş mövzuya müraciətin çətinliyi idi. Çağdaş gerçəklikləri sənətkarlar çox zaman tarixi mövzuda ifadə etməyə çalışır, keçmişə müraciətlə özlərini sığortalamağa çalışırdılar. Əlbəttə, tarixə müraciətin əsasında yalnız bu amil yer tutmur, həm də tarixə müasirlik gözündən baxmaq faktoru dayanmışdır. Dünya ədəbiyyatında da keçmişə müraciət həmişə baş vermiş, bu mövzuda onlarla əsərlər yazılmışdır. Təkcə V.Şekspirin (1564-1616) yaradıcılığını qeyd etmək kifayətdir. “Kral Lir”, “IV Henri” faciələri ilə tarixə müraciət edərək özünün bədii gerçəkliyini təqdim etmişdir. Bədii düşüncənin tarixə, keçmişə marağı, hər şeydən əvvəl, keçmiş hadisələrin yenidən canlandırılmasından, ona müasir həyatı gerçəkliklər kontekstindən baxılmasından irəli gəlmişdir. Çünki tarixi romanda yazıçının əsas məqsədi qələmə aldığı dövrün, hadisənin mahiyyətini, eləcə də, həmin dövrün

aparıcı meyllərinin əsas xüsusiyyətlərini təsvir etmək, başqa sözlə, keçmişə bu günün gözü ilə baxmaqdan ibarətdir.

XX əsrin 30-cu illərinin başlanğıcında M.S.Ordubadi və Y.V.Çəmənəminli ilə yola çıxan tarixi roman janrı çox az müddətdə böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Anatoli Zöhrəbəyov, Mirzə İbrahimov, Mir Cəlal, Ənvər Məmmədخانlı, Əyyub Abbasov, Çingiz Hüseynov, İsmayıl Şıxlı, İsa Hüseynov, Fərman Kərimzadə, Əlisa Nicat, Cəlal Bərgüşad, Mövlud Süleymanlı, Mahmud İsmayılov və b. tərəfindən davam və inkişaf etdirilən bu janr məzmun, forma, süjet, struktur baxımdan dəyişmiş və yenilənmişdir. Bu yazıçıların əsərlərində xalqın milli tarixi düşüncəsinin ən mühüm hadisə və şəxsiyyətlərinin obrazı yaradılmışdır. M.S.Ordubadinin “Gizli Bakı”, “Döyüşən şəhər”, “Dumanlı Təbriz”, “Qılınc və qələm”, Y.V.Çəmənəminlinin “Qızlar bulağı”, “Qan içində”, Ə.Cəfərzadənin “Şirvan” trilogiyası, “Gülüstandan öncə”, “Bakı-1501”, A.Zöhrəbəyovun “Odlu diyar”, M.İbrahimovun “Gələcək gün”, “Pərvanə”, M.Cəlalın “Yolumuz hayandır”, Ə.Abbasovun “Zəngəzur”, Ç.Hüseynovun “Fətəli fəthi”, İ.Hüseynovun “Məhşər”, İ.Şıxlının “Dəli Kür”, Ə.Məmmədخانlının “Babək”, F.Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü”, “Çaldıran döyüşü”, Y.Səmədoğlunun “Qətl günü”, Elçinin “Mahmud və Məryəm”, “Ölüm hökmü”, F.Eyvazlının “Qaçaq Kərəm”, C.Bərgüşadın “Sıyrılmış qılınc”, Ə.Nicatın “Mirzə Şəfi Vazeh”, “Qızılbaşlar”, M.İsmayılovun “Xaqani”, “İki od arasında”, “Uzun Həsən”, M.Süleymanlının “Köç”, S.Rüstəmxanlının “Difai fədailəri”, “Şair və şər”, “Göy tanrı” və s. əsərlərində bu və ya digər şəkildə tarixə müraciət olunmuşdur. Ümumilikdə götürdükdə, roman janrının təşəkkülündə, bütün ziqzaqlara, ideoloji sapıntılara baxmayaraq, yola saldıığımız əsr böyük bir mərhələ hesab olunur. Bu əsərlərdə tariximizin minillikləri, dövrün ayrı-ayrı hadisə və şəxsiyyətləri bədii tədqiq obyektinə çevrilmiş, ruhu, məzmunu, fəlsəfəsi, xalqın məişəti təsvir edilmişdir. Xalqın düşüncəsi, həyat tərz, mədəni-əxlaqi problemləri, etnoqrafik xüsusiyyətləri tarixilik və bədilik kontekstində yenidən canlandırılmışdır. Yazıçılar əsərlərində vətən tarixinin yaddaqalan hadisəsini, xalqın tarixi taleyində rol oynayan məsələləri bədii cəhətdən işıqlandırmışlar. Bu əsərlərə kompleks yanaşdıqda keçmişimizin tarixi xronikasının ədəbi-bədii mənzərəsinin xronoloji ardıcılığını aydın görmək olar.

Tarixə, xalqın keçmişinə müraciət son bir əsrdə yazıçılar üçün ən aktual mövzulardan biri olmuşdur. Bu, həm də sovet siyasi sistemində unudurulmağa çalışılan tariximizin yenidən bədii şəkildə yazılması, tarixi-bədii salnaməsinin yaradılması deməkdir. Sovet hakimiyyəti illərində bu məsələyə xüsusi diqqət yetirən Azərbaycan rəhbəri Heydər Əliyev Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayında tarixi mövzuda yazmağın ciddiliyini önə çəkərək demişdir: “...tarixi simaların obrazları yaradılan və tariximizin çox mühüm dövrləri tərənnüm olunan ədəbi əsərlər ən yüksək səviyyədə yazılmalıdır” [2, s.2].

Qələmə aldıkları romanlarda tarixi təhriflərə yol verdiklərinə və bədii təxəyyüldən bəzən çox istifadə etdiklərinə görə zamanla yazıçılarımız ədəbi tənqidin hədəfinə çevrilmişdilər. Ancaq burda bir məqamı unutmamalıyıq ki, yazıçı tarixçi deyil, o bütün tarixi hadisələri xronoloji ardıcılıqla yazmaq məcburiyyətində də deyil. O zaman biz onun yazıçılıq fəaliyyətini məhdudlaşdırmış, qarşısına bir sərhəd qoymuş oluruq. Həm yazıçının, həm də tarixçinin istinad etdiyi mənbə eyni olsa da, fərqlilik onların yaşama tərzində özünü göstərir. Yazıçını tarixçidən fərqləndirən əsas amil də budur. Tarixi mənbələr, yaxud faktlar və sənədlər yazıçıya bu zaman bir istinad nöqtəsi olur, onun keçmişə baxışına işıq tutur. Rus ədəbiyyatşünası V.Oskotski yazıçının tarixə müraciətində tarixi faktların, sənədlərin roluna böyük əhəmiyyət verərək yazır: “Sənədlərə arxalanmaq tarixi romanın mahiyyətini, təbiətini dərk etmək üçün həqiqətən çox şey verir” [3, s.35]. Yazıçıların tarixi roman yazarkən sənədlərə baş vurmağının, tarixi mənbələri öyrənməsinin əsasında da məhz bu amil dayanırdı.

Yuxarıda adlarını sadaladığımız bir neçə tarixi mövzuda yazılmış romanın qısa məzmunu ilə tanış olaq. M.S.Ordubadinin trilogiyası sayılan “Gizli Bakı” (əsərin əvvəlki adı “Zirzəmi” olmuşdur -A.B.), “Döyüşən şəhər”, “Dünya dəyişir” romanlarında, eləcə də “Dumanlı Təbriz” tarixi romanında Azərbaycanın inqilabi hərəkət dövrü əks olunur. Trilogiyada tarixin ziddiyyətli və mürəkkəb dövrü,

1905-ci il hadisələrinə qədərki hadisələr qələmə alınmışdır. İsa Hüseynovun “Məhşər” romanında (əvvəlki adı – “Nəsimi” olmuşdur – A.B.) təkcə Nəsimidən deyil, onun müəllimi, hürufilik təriqətinin rəhbəri Nəimidən, Teymurun işğalçılıq yürüşlərindən, hürifiləri təqib etməsindən, oğlu Miranşahın talanlarından, Teymurun Rum hökmdarı İldırım Bəyazid və digər tarixi şəxsiyyətlər üzərində qələbəsiindən və s. bəhs edilir. Y.V.Çəmənəminlinin “Qan içində” (əvvəlki adı – “İki od arasında” olmuşdur – A.B.) romanında Azərbaycan torpaqlarının İran və Rusiya arasında bölüşdürülməsindən, xanlıq idarəçilik sistemində mövcud olan çəkişmələrdən, boşluqlardan, vahid idarəçilik sisteminin olmamasının yadellilər üçün əlverişli məqam olmasından və s. hadisələrdən bəhs olunur. F.Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü”, “Çaldıran döyüşü”, Ə.Nicatin “Qızılbaşlar”, Ə.Cəfərzadənin “Bakı-1501” romanı Səfəvilər dövlətinin başçısı, Azərbaycan torpaqlarını birləşdirərək, mərkəzləşdirilmiş dövlət yaradan tarixi şəxsiyyətimiz Şah İsmayılın həyatını və onun yürüşlərini əks etdirir. Ə.Cəfərzadənin “Gülüstandan öncə” romanında Azərbaycan torpaqlarının məşhur “Gülüstan” sülh müqaviləsindən öncə “Kürəkçay” müqaviləsi ilə iki hissəyə bölündüyü bildirilir. Müəllifin “Bəla” adlı başqa bir romanında Səfəvilər dövlətinin tarixinə bir daha toxunularaq bir müddət hakimiyyətdə idarəçi olan Məhəmməd Xudabəndənin dövründə baş verən hadisələrdən bəhs olunur. Ə.Məmməd-xanlının tarixi həqiqətə yaxınlığı ilə seçilən “Babək” romanında Azərbaycan xalq qəhrəmanı Babəkin qəhrəmanlığı əks olunur.

Müxtəlif tarixi romanlar üzərində təhlillərdən də göründüyü kimi hər bir tarixi roman yalnız tarixi şəxsiyyəti deyil, xalq həyatında baş verən tarixi hadisələri də özündə əks etdirir. Bu da Azərbaycan tarixini daha dərinədən öyrənmək istiqamətində tarixi romanlarımızla tanış olmaq zərurətini ortaya çıxarır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev H. Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayında çıxışı // Kommunist. – 1981, 8 iyun. – s. 1-3
2. Həbibbəyli İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman: [10 cildə] / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 2. – 2017. – 1068 s.
3. Оскоцкий, В.Д. Границы вымысла и пределы документализма // – Москва: Вопросы литературы, – 1980. № 6, – с. 28-37.

TƏHSİL SİSTEMİNİN İNKİŞAFINDA LİDERİN ROLU

Aynur Valeh qızı Qarayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Sumqayıt Dövlət Universiteti

aynur.qarayeva.1984@mail.ru

İstənilən sahədə lider, xüsusilə komanda üzvlərinin fikirlərinə müsbət təsir etmək üçün, vacibdir. Yaxşı liderlik yaxşı nümunə göstərmək və öz hərəkətləriylə danışmaq deməkdir. Liderlik müəyyən fəaliyyət sahəsində və ictimai təşkilatda həyata keçirilir, ona görə də deyə bilərik ki, liderliyin özünəməxsus xüsusiyyətləri olan müxtəlif peşəkar sahələri var (idman, siyasət, elm, təhsil). Təhsil sektoruna gəlinə, liderlərin əhəmiyyəti daha da artır. Təhsildə liderlik, liderin ən yüksək təhsil nəticələrinin əldə edilməsinə yüksək şəxsi marağına və bütün qrupun integrasiya qabiliyyətinə, yüksək motivasiyaya və bu məqsədə çatmaq üçün səylərin əlaqələndirilməsinə əsaslanan təhsil prosesinin maksimum səmərəliliyini təmin edən bir fenomendir. Təhsildə liderlik ən mühüm sosial-mədəni dəyərdir, çünki təhsil olmadan lider şəxsiyyəti formalaşdırmaq mümkün deyil. Sosial həyatın bütün digər sahələri üçün liderlər yetişdirən təhsil sahəsidir. Biz başa düşməliyik ki, təhsildə liderlik tək adamın işi deyil. Ümumi məqsədlərə çatmaq üçün düzgün komanda lazımdır. Beləliklə, liderlərə etibar edilə bilən və daha yaxşı olmağa kömək edə biləcək çoxlu yaxşı müəllimlər və həmkarlar,

onların bacarıqları lazımdır. Liderlər müəllimlərə dəstək olmaqda və onlara müxtəlif karyera imkanları təqdim etməkdə əsas rol oynayır. Liderlər həmçinin təcrübə və innovasiya mühiti yaratmaqla müəllimlərə öz bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir. Bu, onlara təhsil sistemində lazımi dəyişikliklərin edilməsinə kömək edir ki, bu da təhsil işçiləri üçün sağlam mühit yaradır. Müəllimlər hər bir təhsil müəssisəsinin təməl daşdır və tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində liderlərin rolu var. Müəllimlərin ambisiyalarını dəstəkləməklə və onların bacarıqlarını təkmilləşdirməyə kömək etməklə liderlər hər bir təhsil müəssisəsi üçün uğurun zirvəsidir.

Cəmiyyətdə, dövlətdə, dünyada baş verən dəyişikliklər həyatın bütün sahələrini əhatə etməklə, hər bir insana, onun biliyinə, şəxsi keyfiyyətlərinə, hər şeydən əvvəl peşə hazırlığına böyük tələblər qoyur. Müəllimin qarşısında nəinki öz biliyini daim artırmaq və dərinləşdirmək, elm və texnikanın ən son nailiyyətlərini mənimsəmək, həm də lazımi peşəkar bacarıqlara malik olmaqla yanaşı, liderlik keyfiyyətlərinə malik rəqabətqabiliyyətli mütəxəssis olmaq həmişəkindən daha çox aktual olan bir vəzifə durur. Demokratik prinsiplər əsasında inkişaf edən cəmiyyətdə liderlik rəqabətlə yanaşı, sosial inkişafın, o cümlədən sosial tərəqqinin səmərəli aləti kimi çıxış edir.

Liderlik, müəyyən bir vəziyyət üçün müxtəlif güc mənbələrinin ən təsirli birləşməsinə əsaslanan və insanları ümumi məqsədlərə çatmağa təşviq etməyə yönəlmiş liderlər və ardıcılar arasında idarəetmə qarşılıqlı əlaqəsinin bir növüdür [6]. Lider hər kəsin diqqət mərkəzində olduğu işdə komandanın ən bacarıqlısı olan şəxsdir [3].

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda liderlərin konkret olaraq təhsil sahəsində fəaliyyətləri ilə bağlı yeni gözləntilər konteksti formalaşır: müəllimlərdən təkcə yüksək səviyyəli fərdi inkişafa, o cümlədən təşkilatçılıq bacarıqlarına malik olmaları tələb olunur: ideyalar, yanaşmalar yaratmaq, yeni texnologiyalar yaratmaq, izləyicilərin daxili potensialını aktuallaşdırma bilmək, fərdlərin özünüinkişafına başlamaq. Müvafiq olaraq, təhsilin liderləri həm öz şəxsiyyətləri səviyyəsində, həm də bütövlükdə təhsil müəssisəsi səviyyəsində irəliyə doğru sıçrayış etməyə qadir olan ən peşəkar təhsil işçiləridir [2].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Лесина, Л.А. Лидерство в образовании: социологический анализ: дис. ... канд. соц. наук: 22.00.06 / Л.А. Лесина. — Екатеринбург, 2002. — 165 л.
2. Платунова, Е.Ю. Кто такой лидер: теории лидерских качеств / Е.Ю. Платунова // Методист. — 2011. — № 5. — С. 43-45.
3. Eğitimsel Liderlik, Prof.Dr Vehbi Çelik, 2012 Öğretim Liderliği, Mehmet Şişman, 2002

TƏDRİS VƏ TƏDQIQAT PROSESİNDƏ İNNOVASIYALAR

Azər Müzadil oğlu Cəlilov

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan, Gəncə Dövlət Universiteti

azercelilov80@gmail.com, azer.calilov@gdu.edu.az

Tədris təcrübələrindəki yeniliklər tələbələrin cəlb edilməsi, motivasiyası və öyrənmə nəticələrinin təşviqi üçün çox vacibdir. Bu mücərrəd daha effektiv və fərdiləşdirilmiş tədris yanaşmalarına səbəb olan texnologiya, pedaqogika və öyrənmə mühitlərində son nailiyyətləri vurğulayır. İnteraktiv alətlərin, çevrilmiş sinif otaqlarının və layihə əsaslı öyrənmənin integrasiyası tələbələrin başa düşülməsi və yadda saxlanması üçün ümidverici nəticələr göstərmişdir. Bundan əlavə, mədəniyyətə cavab verən tədris metodlarının tətbiqi və kurikulumun dizaynına müxtəlif perspektivlərin daxil edilməsi sinifdə yaradıcılığın, tənqidi düşüncənin və inklüzivliyin təşviqində mühüm rol oynayır. Mövcud tendensiyaları izləməklə və davamlı olaraq yenilikçi strategiyalar

axtararaq, pedaqoqlar bugünkü tələbələrin daim inkişaf edən ehtiyaclarına uyğunlaşa və zənginləşdirici təhsil təcrübələri yarada bilərlər. Tədris təcrübələri innovativ yanaşmalar sayəsində daim inkişaf edir. Pedaqoqlar tələbələrin öyrənmə qabiliyyətini artırmaq üçün öz tədrislərinə yeni metod və strategiyaları daxil edirlər. Təhsilin mənzərəsi innovativ tədris təcrübələri vasitəsilə dəyişdirilir. Müəllimlər tələbələri cəlb etmək və akademik nəticələri yaxşılaşdırmaq üçün qabaqcıl üsullardan istifadə edirlər. Tədrisdəki yeniliklər tələbələrin öyrədilməsi və öyrənməyə həvəsləndirilməsi üsullarında inqilab edir.

Yeni innovasiyalar pedaqoqların təlimata yanaşma tərzini daim formalaşdırmaqla, tədris təcrübələri illər ərzində əhəmiyyətli dərəcədə təkamül etmişdir. Texnologiya integrasiyasından tutmuş fərdiləşdirilmiş təlim metodlarına qədər müəllimlər tələbələri cəlb etmək və onların öyrənmə təcrübələrini artırmaq üçün yeni yollar tapırlar. İnnovativ tədris təcrübələri pedaqoqların tələbələrlə ünsiyyətində inqilab edir, tənqidi düşüncə və yaradıcılığı təşviq edən dinamik və cəlbedici öyrənmə mühitini təşviq edir [1]. Bu gün müəllimlər tələbələrin inkişaf edən ehtiyaclarını və onları gələcəyə hazırlamağın vacibliyini dərk edirlər. Ənənəvi tədris metodları təməl kimi xidmət etsə də, tələbələrin müxtəlif ehtiyaclarını səmərəli şəkildə ödəmək üçün innovativ yanaşmaların zəruri olduğu barədə artan bir anlayış var. Yeni tədris metodlarını mənimsəməklə, müəllimlər yaradıcılıq, tənqidi düşüncə və problem həll etmə bacarıqlarının gücündən istifadə edə, tələbələri tam potensiallarına çatmağa ruhlandıran cəlbedici öyrənmə təcrübələri təklif edə bilərlər.

Tələbələrin öyrənmə nəticələrini təkmilləşdirə biləcək yeni və yaranan tədris metodları və strategiyalarını araşdırmaq və anlamaq. Dəyişən təhsil tendensiyaları ilə ayaqlaşmaq üçün müəllimləri öz tədris təcrübələrində innovativ yanaşmaları sınağa açıq olmağa təşviq etmək. Sınıfdə təcrübə və yaradıcılıq mədəniyyətini təşviq etmək, tələbələr üçün dinamik və cəlbedici öyrənmə mühitini inkişaf etdirmək. Müəllimlərin innovativ tədris təcrübələrini öyrənmək və tətbiq etmək üçün peşəkar inkişaf imkanlarını dəstəkləmək. İnnovativ tədris üsullarından istifadə etməklə tələbələrin fəallığını, motivasiyasını və yadda saxlanmasını təkmilləşdirmək [2]. Tələbələrin müxtəlif öyrənmə üslublarına və qabiliyyətlərinə cavab vermək üçün tədris təcrübələrini uyğunlaşdırmaq. Tədris təcrübələrində uğurlu yenilikləri bölüşmək üçün müəllimlər arasında əməkdaşlığı və ünsiyyəti inkişaf etdirmək. Davamlı olaraq yeni və təkmilləşdirilmiş tədris metodlarını axtarmaq və tətbiq etməklə təhsilin ümumi keyfiyyətini artırmaq.

Bir pedaqoq olaraq, tələbəmizin dəyişən ehtiyaclarına və orada daim inkişaf edən təhsil mənzərəsinə cavab vermək üçün tədris metodlarımızı daim uyğunlaşdırmaq və təkmilləşdirmək bizim üçün çox vacibdir [5].

Sınıf otağı mühiti: Bu yanaşma tələbələrin evdə mühazirələrə və ya öyrənmə materialına baxmasını, sonra isə müzakirələr, qrup işi və ya praktiki təcrübələr kimi daha interaktiv fəaliyyətlər üçün dərs vaxtından istifadə etməyi nəzərdə tutur. Bu, daha fərdi öyrənməyə və materialı daha dərinlən başa düşməyə imkan verir.

Layihə əsaslı öyrənmə: Ənənəvi mühazirələr və testlər əvəzinə tələbələr tənqidi düşüncə, problem həll etmə və əməkdaşlıq bacarıqlarını tələb edən real layihələr üzərində işləyirlər. Bu yanaşma tələbələrə öyrəndiklərinin aktuallığını görməyə kömək edir və gələcək üçün vacib bacarıqlar formalaşdırır.

Oyunlaşdırma: Oyun elementlərinin öyrənmə prosesinə daxil edilməsi məşğulluğu və motivasiyanı artırmaqla problemlər, mükafatlar və rəqabət yaratmaqla pedaqoqlar öyrənməni tələbələr üçün daha əyləncəli və interaktiv edə bilərlər.

Qarışıq Öyrənmə: Ənənəvi üz-üzə təlimatı onlayn öyrənmə vasitələri ilə birləşdirmək daha çevik və fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübəsi təmin edə bilər. Tələbələr resurslara və tapşırıqlara onlayn daxil ola, həmyaşıdları ilə virtual əməkdaşlıq edə və onların tərəqqi haqqında dərhal rəy ala bilərlər.

Fərdiləndirilmiş Təlimat: Tələbələrin müxtəlif yollarla və müxtəlif templərdə öyrəndiyini dərk edərək, pedaqoqlar öz tədris metodlarını və materiallarını tələbələrinin müxtəlif ehtiyaclarını ödəmək üçün uyğunlaşdırma bilərlər. [7] Bu yanaşma bütün tələbələrin uğur qazanmasına və tam potensialına

çatmasına kömək edə bilər. Bu innovativ tədris təcrübələrini tətbiq etməklə, pedaqoqlar bugünkü müxtəlif tələbə kütləsinin ehtiyaclarına cavab verən daha cəlbedici və effektiv öyrənmə mühiti yarada bilərlər.

Tələbə iştirakını artırın: İnnovativ tədris təcrübələri tələbələrin öz öyrənmələrində fəal iştirak etmək üçün həvəsləndirici və maraqlı olan dinamik və interaktiv öyrənmə mühiti yaratmağa kömək edə bilər.

Daha Dərin Öyrənməyə kömək edin: Yeni və yaradıcı tədris metodlarını özündə birləşdirməklə, müəllimlər tələbələrin mövzunu daha dərinləndirən dərslər etmələrinə kömək edə və tənqidi düşünmə bacarıqlarını təşviq edə bilərlər.

Müxtəlif öyrənmə üslublarına cavab verin: Tədris təcrübələrində yenilik müəllimlərə tələbələrin müxtəlif öyrənmə üslublarına və üstünlüklərinə uyğun gəlməyə kömək edə bilər, hər bir tələbənin onlar üçün ən təsirli şəkildə öyrənmə imkanının olmasını təmin edə bilər.

Yaradıcılıq və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirin: İnnovativ tədris metodlarını tətbiq etməklə müəllimlər tələbələri yaradıcı düşünməyə, yeni ideyalar kəşf etməyə və həm sinifdə, həm də sinifdən kənarda faydalı olacaq problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər.

Tələbə nəticələrini təkmilləşdirin: Tədqiqatlar göstərdi ki, innovativ tədris təcrübələri daha yüksək akademik nailiyyətlər, artan saxlama nisbətləri və daha yaxşı ümumi öyrənmə təcrübələri daxil olmaqla, tələbə nəticələrinin yaxşılaşmasına səbəb ola bilər.

Texnologiyanın inkişafı ilə ayaqlaşın: Tədris təcrübələrindəki innovasiyalar müəllimlərə texnologiyanın ən son nailiyyətlərindən xəbərdar olmağa və tədris metodlarına yeni alətlər və resursları daxil etməyə imkan verir.

Ömürboyu Öyrənmənin Təşviqi: Sinifdə innovasiya mədəniyyəti yaratmaqla müəllimlər tələbələrə sinifdən kənara çıxan və gələcək karyeralarına və şəxsi məşğuliyyətlərinə qədər uzanan öyrənmə həvəsini aşılaya bilərlər.[4].

Nəticə etibarilə, müasir dövrdə pedaqoqların öz tələbələrinin müxtəlif ehtiyaclarını səmərəli şəkildə qarşılamasını təmin etmək üçün tədris təcrübələrində yeniliklər vacibdir. Yeni texnologiyalar, tədris metodları və yanaşmaları daxil etməklə müəllimlər öyrənməyi təşviq edən, akademik və şəxsi inkişafı təşviq edən cəlbedici və interaktiv təcrübələr yarada bilərlər. [3] Daim dəyişən təhsil mənzərəsi ilə ayaqlaşmaq və tələbələrə 21-ci əsrdə uğur qazanmaq üçün lazım olan bacarıq və bilikləri təmin etmək üçün müəllimlərin öz tədris təcrübələrini davamlı olaraq təkmilləşdirməsi və uyğunlaşdırması vacibdir. Nəhayət, tədris təcrübələrində innovasiyaların tətbiqi tələbə nailiyyətlərini artırmaq və ümumi təhsil təcrübəsini artırmaq üçün çox vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Atakişiyev M., Süleymanov Q. “İnnovasiya menecmenti” Bakı 2004
2. A.H.Tağıyev İnnovasiya Bakı —Təknurl Nəşriyyatı- 2012
3. Əliyev T.N “İnnovasiyanın təşkili və idarəedilməsi prosesi” Bakı, 2011
4. Kerr, B. (2017). Innovations in Educating Teachers of Science, Technology, Engineering and Mathematics (STEM) in Secondary Education. Routledge.
5. West, A. (2018). Innovative Teaching and Learning in Higher Education. Palgrave Macmillan.

“YUMUŞAK GÜÇ” KULLANIMI BAĞLAMINDA ÇİN-AFRİKA İLİŞKİLERİ

Bariş Adıbelli

Dr. Öğr.Üye.

Dumlupınar Üniversitesi, Türkiye

baris.adibeli@dpu.edu.tr

Giriş

Soğuk Savaş sonrası Yeni Dünya Düzeninde beklentileri kısa sürede alt üst eden bir gelişme yaşanmaya başlandı. Bu gelişme Çin Halk Cumhuriyeti'nin, benzeri yapıya sahip Sovyetler Birliği'nden farklı olarak dağılma sürecini atlatarak hızla yeni gerçeklere adapte olmaya başlaması ve bu adaptasyon-entegrasyon sürecini kısa sürede atlatarak hızla dünyanın hegemon devletlerinden birine dönüşmeye başlaması oldu. Ekonomik açıdan dünyanın en güçlü devletine dönüşme yolunda emin adımlarla ilerleyen Çin Halk Cumhuriyeti, giderek kendi yakın çevresini aşarak, farklı kıtalara, uzak bölgelere ilgi duymaya ve çıkarları doğrultusunda ikiyönlü ve çokyönlü ilişkiler kurmaya başladı. İlginçtir ki, Afrika Çin'in dış politikasında sadece siyasi-diplomatik açıdan değil, ekonomik ve kültürel açıdan en fazla önem verdiği kıta-bölge olarak dikkati çekmektedir. Her ne kadar bu ilgi ve onun alt alanlarına ait fazla bilimsel çalışmalar bulunmazsa da, aslında incelendiği zaman çok önemli dönemlere ulaşıldığı önemli bir sürecin yaşandığını ve Çin'in Afrika'ya büyük ilgi duyduğunu anlaşılmaktadır. Bildiride Çin'in Afrika politikasının hareketlendirici temel unsurları, sürecin çokboyutlu özellikleri, ilişkilerin mevcut durumu ve gelecek perspektifler “yumuşak güç” bağlamında incelemiştir.

“Yumuşak Güç” Kavramı

“Yumuşak güç” terimi teorik gerekçesini ve içeriğini nispeten yakın zamanda almış, XX. yüzyılın sonunda literatüre hızlı bir giriş yapmış ve kısa sürede önemli bir kavram gibi siyasi ve bilimsel söylemde sıkı bir şekilde yerleşmiş, dış ve iç politikanın yürütülmesinde gerekli bir araç haline gelmiş ve hatta bazı ülkelerde “yumuşak güç” devlet politikasının temel bir bileşeni olarak resmi formülasyona kavuşmuştur.

İlk kez “yumuşak güç” kavramı 20. yüzyılın 80'li yıllarında geliştirilmeye başlandı. Amerikalı siyaset bilimci ve uluslararası ilişkiler alanında önde gelen uzmanlardan biri olan Joseph Nye, haklı olarak bu terimin geliştiricisi olarak kabul ediliyor. “Yumuşak Güç: Dünya Politikasında Başarının Aracı” adlı analitik çalışmasında ABD'nin dünya sahnesindeki yeteneklerini değerlendiriyor, farklı ülkelerin dış politikalarına ilişkin tarihsel gerçekleri analiz ediyor ve uluslararası ilişkilerin mevcut ortamını aşağıdaki yöntemlerle inceliyor (<http://www.politnauka.org/person/nye.php>).

Bu eserinde “yumuşak güç”ü ilk kez tanımlıyor. Yazar, “yumuşak gücün” etkileme veya nüfuzla aynı olmadığını, esasen ikna etmekten, ikna etme girişimlerinden veya argümanlar yoluyla insanları eyleme geçirme yeteneğinden daha fazlası olduğunu belirtiyor. Joseph Nye, “yumuşak gücü” “istediğinizi baskı veya ödemeler yerine cazibe yoluyla elde etme yeteneği” olarak tanımlıyor (Nye, 2006, s.12.). Güç türlerini tartışan Joseph Nye, bir hedefe hem sert güç (teşvikler ve tehditler) hem de yumuşak güç yoluyla ulaşabileceğini yazıyor. Sert güç, para, askeri güç vb. gibi işbirliğinin yürütüldüğü maddi kaynaklarla karakterize edilir. Bu onları ölçme olasılığını doğurur. “Yumuşak güç”e gelince, işbirliğinin “para birimi”: ortak hedeflere yönelme, adalet ve bu hedeflere ulaşılmasına katkıda bulunma zorunluluğudur. Yumuşak gücün bir diğer özelliği de hükümetlerin onu kontrol etmesinin zor olmasıdır. Devlet tarafından sıkı bir şekilde kontrol edilebilen sert gücün aksine, yumuşak gücün kullanılması zordur.

J. Nye “yumuşak güç”ün üç ana kaynağı içerdiğini belirtmektedir: kültür, siyasi değerler ve dış politika. Kavramın yazarına göre “yumuşak güç” içeren yukarıda sayılan kaynakların, etki hedefini kendi tarafına çekme yönünde davranışa dönüştürülmesi belirlemektedir (Nye, 2014, s. 177-178).

Çin'in Afrika ülkelerine yönelik “yumuşak güç” politikasını seçmesi, (Liu Liping'in sınıflandırmasına göre) “süper güç” ülkeler grubuna girme arzusundan kaynaklanmaktadır ve bu, dünyanın diğer bölgelerinde nüfuzunun önemli ölçüde artırılmasını gerektirmektedir. “Yumuşak güç” politikası, Çin'in Afrika ülkelerinde önemli siyasi ve ekonomik nüfuz yaratmasını mümkün kılarken, aynı zamanda kıtadaki altyapının oluşturulmasına ve geliştirilmesine katkıda bulunan “şefkatli baba” imajını da yaratıyor. Çin, “şefkatli bir baba” konumundan, küresel bir güç, çok kutuplu bir dünyanın aktörü olmak için gerekli adımları sürekli olarak atıyor (Portyakov, 2013, s. 41).

Çin ve yabancı bilimsel literatürde, Çin'i “yumuşak güç” politikası yoluyla küresel bir güce dönüştürme sürecinin ayrıntılarını anlamaya yönelik birden fazla yaklaşımın bulunduğu dikkate alınmalıdır. Birinci yaklaşıma göre, dünyadaki mevcut siyasi ilişkiler sistemi oldukça katı bir yapıya sahiptir ve önemli değişiklikler yapılması zordur. Sonuç olarak, mevcut dünya düzeni sürdürülebilir olup, dış şokların etkisini nötralize ederek siyasette istikrarın korunmasını sağlamaktadır. Çin'in Afrika'daki siyasi etkisinin hızla artması, dışsal bir şok ve tam olarak kabul edilemeyen siyasi ilişkilerin mevcut gelişim düzenini revize etme girişimi olarak görülmektedir. Kuşkusuz Çin, dünya siyasetinin mevcut düzeninin yarattığı sınırlamaları aşmaya çalışsa da, bu düzenin revizyonu veya reformu yönünde herhangi bir çağrıda bulunmamaktadır. “Yumuşak güç” politikası, dünyadaki siyasi nüfuzun artırılmasına yönelik alternatif bir yaklaşım olup, engellerin aşılmasına ve diğer aktörlerin çıkarlarının minimum düzeyde etkilenmesine olanak sağlamaktadır (Myagkaya sila” v otnoşeniyax Kitaya s vneşnim mirom, 2015, s. 13).

İkinci yaklaşıma göre, uluslararası sistem “uluslararası toplum” olarak değerlendirilmektedir. Buna göre Çin ve dünya siyasetinin diğer katılımcıları, modern uygulamada kabul edilen davranış standartlarına uymaktadır. Ancak bu yaklaşım çerçevesinde Batılı ülkelerde benimsenen siyasi karar alma ve dış politika çıkarlarını savunma normlarının Çin geleneklerine yabancı olduğu ve Çin liderliği tarafından tam olarak kullanılamayacağı unutulmamalıdır. Buna karşılık, Çinli bilim adamları ve liderler tarafından geliştirilen “yumuşak güç” politikası, Konfutsicilik geleneklerine dayanmaktadır ve Çin toplumunun diğer ülkelerin uygulamalarında kullanılmasına izin vermeyen özelliklerini dikkate almaktadır. Yazarın bakış açısına göre, diğer Avrupa dışı ülkeler için tipik olmayan “yumuşak güç” kavramının ortaya çıkışını büyük ölçüde belirleyen şey, kabul edilen davranış standartları ile Çin'in ihtiyaçları ve çıkarları arasındaki tutarsızlıktır. Bu yaklaşım, Çin'in Afrika ülkelerindeki eylemlerini en iyi şekilde açıklamaktadır (Yu Lin, Maleviç, 2019, s. 124).

Üçüncü yaklaşıma göre Çin, sosyo-ekonomik modelinin özelliklerine rağmen sosyal bir devlettir ve uluslararası etkiye tabidir. Buna göre, Çin'in uluslararası kuruluşlarla işbirliği, küresel siyasi düzene kademeli olarak dahil olmasına katkıda bulunacak ve “yumuşak güç” politikasından vazgeçerek siyasi nüfuzu artırmaya yönelik geleneksel araçlara yönelmesine yol açabilecektir. Ancak yazarın görüşüne göre bu yaklaşım Çin'e uygulandığında savunulamaz çünkü Çin'in Afrika'daki geleneksel siyasi nüfuz araçlarına geçiş olasılığı son derece düşüktür. Afrika ülkelerinde biriken deneyimler dikkate alınarak, “yumuşak güç” politikasının kademeli olarak değiştirilmesini, bireysel devletler ve gruplar bağlamında farklılaşmasını beklemeliyiz (Myagkaya sila” v otnoşeniyax Kitaya s vneşnim mirom, 2015, s. 16).

Çin-Afrika İlişkilerinde “Yumuşak Güç” Kullanımı

Çin, “dünyaya açılma” stratejisini uygulamaya başlarken, politikasında “yumuşak güç” unsurları önemli bir rol oynamaktadır. Dış politikada “yumuşak güç” unsurları, tehdit ve güç kullanmadan istenen sonuca ulaşmanın mümkün olduğu etki ve etkileme yöntemleri olarak bilinmektedir.

Her ne kadar Çin için “yumuşak güç” geleneksel bir olgu olsa da 2000'li yıllarda “dışa açılma” stratejisinin uygulanmaya başlanmasıyla dönüşüme uğramaya başladı. “Yumuşak güç” kavramsallaştırması, Hu Jintao'nun 2002-2012 yılları arasında ÇKP başkanlığını yaptığı yıllarda ülkenin ekonomik büyümesine paralel olarak gelişti. Kısacası Çin yönelimini ekonomik sorunları çözerken, bir yandan da hem kültürel diplomasiyi hem de siyasi emelleri birleştirmeye başladı.

2000'li yılların başında Çinli yetkililer, diğer ülkelerle kendi “yumuşak güçlerini” ve kültürel rekabetlerini artırmaları gerektiğini duyurdular. 2007 yılında, ÇKP'nin 17. Kongresi, Çin'in uluslararası rekabet gücünü artırmak amacıyla kültürün yumuşak güç potansiyelini artırma hedefini ilan etti. Pekin'in dış politikası barış bildirilerini desteklemeye, tek kutuplu bir dünyayı ve güçlü bir konumdan siyaseti kınamaya odaklanmıştı. 2011 yılındaki 17. ÇKP Merkez Komitesi VI Yıllık Hesabatı'nda, “ÇKP Merkez Komitesi'nin kültürel sistem reformunun derinleştirilmesi, sosyalist kültürün büyük gelişiminin ve genişlemesinin teşvik edilmesi gibi bazı önemli konulara ilişkin Kararı” kabul edilmiş, bu kararda “yumuşak güç” vurgusu daha belirgin hale gelmiştir (Deyç, Serikkaliyeva, 2017, s.2).

2013 yılında, ÇKP Başkanı Xi Jinping, Çin rüyasının canlandırılması yönündeki “iki yüzüncü yıl hedefi”ni uygulama fikrini ortaya attı ve bunu ulusal kültürel “yumuşak güç”ün geliştirilmesiyle ilişkilendirdi (Deyç, 2017, s. 45). Çin dış politikası, saldırganlığın, çatışmanın, savaşın veya hegemonyanın terk edilmesi yoluyla Çin'in uluslararası arenadaki nüfuzunun artmasını varsaymaktadır. Çin, başta Afrika olmak üzere diğer devletlerle açıklık, kapsayıcılık ve diyalog temelinde karşılıklı yarara dayalı ilişkiler ve işbirliği kurmaya çalışmaktadır (Alşevskaya, 2022, s. 5).

Eğitim alanında Çin-Afrika işbirliği her yıl gelişmeye devam etmekte ve bu gelişim yüzyılın her on yıllık göstergeleri ile doğrulanmaktadır. Yüksek öğrenimin uluslararası hale getirilmesi, Çin'in kıtadaki yumuşak gücünün hızla gelişmesinin ana aracı olarak tanımlanmaktadır. Pekin, nitelikli uzmanların yetiştirilmesi için insan sermayesine özel önem vermektedir.

1956'da Afrikalı öğrencilere Çin'de eğitim görme olanağını açan bir anlaşmanın imzalandığı ilk Afrika ülkesi Mısır'dı (Deyç, 2017, s. 46). Yirminci yüzyılın son on yılı, Çin ile Afrika arasında eğitim alanında gelişen işbirliğiyle karakterize ediliyor. Çin, yüksek öğrenim kotalarını artırdı, dolayısıyla Çin'de yüksek öğrenim ve ileri derecelere devam eden Afrikalı öğrencilerin sayısı da arttı. Lisansüstü eğitim Çin'deki Afrikalı öğrenciler arasında da yaygınlaştı. İşbirliği yeni bir aşamaya girerken, Çin ve Afrika üniversiteleri arasında işbirliği anlaşmalarının imzalanması artık Çin Halk Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı'nın onayına gerek duymuyor.

XXI. yüzyılın başından itibaren Çin-Afrika İşbirliği Forumu (FOCAC) sayesinde eğitim alanında iş birliği hızla gelişmeye başladı. Forum'un 2000 yılında Pekin'deki ilk toplantısında Afrika eğitimi alanı için önemli bir karar alındı: Pekin tarafından finanse edilen “Afrika İnsan Kaynaklarını Geliştirme Fonu” oluşturuldu. Sonraki yıllarda Forum her üç yılda bir Çin veya Afrika ülkelerinde düzenlendi. Her toplantının sonunda kıta ülkelerine yönelik yeni bir yardım programı açıklandı. Afrika ülkelerinde eğitim sürecinin geliştirilmesi konusu özellikle önemliydi (Alşevskaya, 2022, s. 5).

Bugün Çin'de okuyan Afrikalı öğrencilerin sayısının Afrika'da okuyan Çinli öğrencilerin sayısından çok daha fazla olduğunu belirtmekte fayda var. Yurt dışında eğitim almaya karar veren Çinli öğrenciler Amerika ya da Avrupa ülkelerini tercih ediyor. Ayrıca, Afrikalı öğretmen ve bilim adamlarının Çin eğitim kurumlarına yaptığı ziyaretlerin sayısı, Afrika'yı ziyaret eden Çinli öğretmen ve bilim adamlarının sayısından önemli ölçüde daha düşüktür. Afrikalı öğrencilerin Çin dili, tarihi ve kültürü eğitimi almasına yönelik program da genişlemektedir. Bugün Afrika'da 47 Konfüçyüs Enstitüsü bulunmaktadır. Afrika'daki ilk Konfüçyüs Enstitüsü'nün ortaya çıktığı Kenya'da üç, Güney Afrika'da ise beş böyle bilim kurumu bulunmaktadır (Deyç, 2018, s. 134).

Çin'in yürüttüğü yumşak güç siyasetinin bir parçası olan eğitim alanında taraflar arasında mevcut olan işbirliği sadece öğrenci değişimini kapsamamakta, bu işbirliği çok yönlülüğü ve çeşitliliğiyle öne çıkmaktadır.

Eğitim bağlamında Çin-Afrika bilimsel işbirliği de gelişmeye devam etmektedir. 2015 yılında Johannesburg'da kabul edilen Çin-Afrika Bilim ve Teknoloji Ortaklığı Planı uyarınca, Afrikalıları ileri teknolojilerle, bölgesel eğitim merkezleriyle ve ileri eğitim okullarıyla tanıştırmak için Afrika'da laboratuvarlar ve inovasyon parkları oluşturulmaktadır. 2014 yılında Malavi'de Bilim ve Teknoloji

Üniversitesi açılmışdır. 2017 yılında Çin-Güney Afrika Bilim İşbirliyi Parkı Kenya'da faaliyete başlamıştır (Alşevskaya, 2022, s. 5).

Görsel kültür gibi bir “yumuşak güç” aracı, ikili ilişkilerin kurulmasında özel bir rol oynamaktadır. Batı medyası hâlâ Afrika'da nüfuzunu koruyor olsa da, Çin de kıtada yaşayanların dikkatini çekmeye çalışmaktadır. Bu amaçla daha 2012 yılında Çin Ulusal Televizyonu (CCTV), yayın yeri olarak Kenya'nın başkentini (Nairobi) seçti. CCTV, Africa Live, Talk Africa, Faces of Africa gibi programlar aracılığıyla haftada en az 10 saatini Afrika'ya ayıran ilk yabancı medya kuruluşu konumundadır (Deyç, 2017, s. 53).

Çin medyasının özgünlüğü aynı zamanda “yapıcı gazeteciliğin” kullanılmasında da yatmaktadır. Bu nedenle Batılı gazeteciler çoğunlukla sorunlara, çatışmalara ve kıtanın gelişiminin olumsuz yönlerine dikkat çekiyor. Çin medyası, mevcut durumu iyileştirmenin ana nedenlerini ve yollarını dile getirerek mevcut duruma ilişkin olumlu bir değerlendirme yapmaya çalışıyor. Çinli gazeteciler ayrıca Afrika'nın başarılarına ve kalkınma sonuçlarına da odaklanıyor. Bu nedenle Afrikalılar Çin medyasına daha sadık ve daha onaylayıcı (Alşevskaya, 2022, s. 6). Dolayısıyla, Çin medyasının Afrika'ya nüfuz etmesi ve Afrika'daki faaliyetleri, Afrikalıların gözünde olumlu bir Çin imajını sağlamlaştırabilecek başarılı bir “yumuşak güç” aracı olarak görülmektedir.

Çin-Afrika ilişkilerinin bir yönü olan kültürel alanda da taraflar arasında işbirliği gelişmeye devam etmektedir. Pekin 2015 yılında Afrika'da beş yeni kültür merkezi açmıştır. Afrika'nın farklı ülkelerinde Çin kültür günleri ve aynı şekilde Çin'de Afrika kültür günleri (haftaları) düzenlenmektedir. Pekin'de Çin-Afrika Dostluk Derneği faaliyet göstermekte, Afrika ülkelerinde de benzer dostluk dernekleri çalışmalarını sürdürmektedir (Deyç, 2018, s. 135). Bir “yumuşak güç” aracı olarak kültür, Çin'in yalnızca iç potansiyelini değil, aynı zamanda uluslararası arenadaki konumunu da güçlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

Çin'in yumuşak gücü tıbbi sağlık alanında da kendini göstermektedir. Zaten Çin ile Afrika ülkeleri arasında sağlık alanında iş birliği 60 yıldır devam etmektedir. İlk Çinli sağlık ekibi 1963'te Cezayir'e ulaşmış ve o günden sonra bu alanda ilişkiler gelişmeye başlamıştır ki, bugün Çinli doktorlar kıtadaki 73 hastanede çalışmaktalar. Çinli doktorların bu kıtada en önemli başarısı sıtmayı tedavi etmeyi başarmalarıdır, ayrıca Çinli bilim insanları sıtmaya karşı birçok Afrikalıya yardımcı olabilecek daha ucuz bir ilaç geliştirmişler (Alşevskaya, 2022, s. 6).

Çin, Tanzanya'da bir kardiyoloji merkezi, Uganda'da bir üreme sağlığı merkezi ve Nairobi Üniversitesi'nde (Kenya) bir biyoteknoloji laboratuvarı açmıştır. 2014 yılında Ebola'nın yayılmasına karşı mücadelede yer alan Çin, yerel sağlık çalışanlarının eğitiminin yanı sıra 120 milyon dolar değerinde ilaç, gıda ve diğer yardımlarla beraber uzmanlarını Batı Afrika'ya göndermiştir (Deyç, 2018, s. 135).

2019 yılında, yani Ebola salgınından beş yıl sonra, tüm dünyada olduğu gibi Afrika'da da korona virüs salgını başladı. Bu durum kıta için su, elektrik kıtlığı, yoksulluk ve genel olarak düşük ilaç seviyesi nedeniyle ciddi bir tehdit oluşturmıştır. Çin, Kovid-19 salgını nedeniyle yaşadığı zorluklara rağmen, Afrika'ya tıbbi yardım sağlamaya devam etmiştir. Aynı zamanda Tayvan ile diplomatik ilişkileri sürdüren tek Afrika devleti Eswatini de dahil olmak üzere, her Afrika ülkesine yardım etmiştir (Deyç, 2020, s. 65). Çin aşısının denemelerini tamamlayıp üretime geçirdikten sonra Çin, kıtaya büyük miktarlarda aşı tedarik etmiştir, örneğin, 2021 yılı sonunda Çin, Güney Afrika'ya 300 bin doz aşı bağışlamıştır (<https://tass.ru/obschestvo/13204497>).

Çin'in sonraki yıllarda Afrika ülkelerine sağladığı bir milyardan fazla aşının büyük çoğunluğu hibe edilmiştir. Tüm bunlar onu gösteriyor ki, Çin'in tıbbi yumuşak gücü ikili ilişkilerde her zaman önemli bir rol oynamıştır, ancak bunu en açık şekilde COVID-19 salgını sırasında fark etmiştir. Ortak bir tehdidin varlığı nedeniyle Çin ile Afrika ülkeleri arasındaki bağlar daha da güçlenmiştir (<https://tass.ru/press-relizy/13080289>).

CHC'nin Afrika ülkelerinde kullandığı “yumuşak güç” araçlarını analiz ettikten sonra, Çin'in “yumuşak güç” yardımıyla yalnızca kıtadaki varlığını genişletmeyi ve bağları güçlendirmeyi değil,

aynı zamanda bir denge yaratmayı da amaçladığı sonucuna varabiliriz. Küreselleşme çağında kültürü hakim olan Batı'nın etkisine maruz kalmıştır. Aynı zamanda Çin'in dış politikası Batı'ya ve Batı kültürüne karşı değil, Afrika halklarının ulusal kültürlerinin korunmasına yöneliktir. Çeşitli işbirliği alanlarında “yumuşak güç” araçlarını kullanan Çin, kıtadaki nüfuzunu artırmaya devam etmekte ve Afrika ülkelerinin güvenilir ortağı imajını pekiştirmektedir.

Sonuç

Araştırma sırasında birkaç önemli bulgular elde edilmiştir. Öncelikle, Çin Afrika'ya uzun yıllardır devam eden ilgisini giderek artan mali ve teknolojik olanaklarının da yardımı ile daha da pekiştirmeye ve desteklemeye yönelmiştir. Bunu yaparken, Batılı devletlerin Afrika'da yerleşmiş negatif imajını dikkate alarak, daha ziyade ekonomik ve kültürel alanlara yönelmiş, altyapı çalışmalarına ağırlık vermiş, mevcut rejimleri desteklemeye öncelik vermiş, sosyal sorumluluk projelerini gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Çin, yumuşak güç stratejisi çerçevesinde kendisi için önemli bir yere sahip olan Afrika ülkeleri ile olan ilişkilerinde yumuşak gücün üç temel kaynağını etkili bir şekilde kullanmaya çalışmıştır. Öyle ki kültürü bir kaynak olarak kullanma konusunda Çin, Afrika ülkelerinde kendi eğitim sisteminin kurulması için bu ülkelerde enstitüler kurmuş, bu ülkelere birçok alanda öğretmenler göndermiş, bu ülke öğrencilerine burslar vermiş ve bu ülkelerde kültürünün yayılması için medya ile kültürel organizasyonları etkili bir şekilde kullanmıştır.

Bilim adamı A.M.Baichorov, XXI. yüzyılda hiçbir ülkenin Çin kadar yakından ilgi görmediğini ve dünya siyasi durumu üzerinde bu kadar güçlü bir etkiye sahip olmadığını söyleyerek “modern dünyanın Çinileştirilmesi” literatüre dahil ertmiştir (Baichorov, 2013, s. 192). Çin, tarihsel olarak kısa bir süre içinde, çoğu modern gelişmekte olan ülkenin başarması yüzyıllar sürececek bir ekonomik büyüme gerçekleştirmiştir. Bunu gerçekleştirenken, diğer yandan Pekin, dünya gerçeklerini Çin çıkarları doğrultusunda yeniden yapılandırma politikası izlemeye başlamıştır.

Kaynaklar

1. Alşevskaya, A.S. (2022). Rol “Myagkoy Silı” KNR v Afrike. *Diplomatiçeskie çteniya: materialı nauç.-prakt.konf.*, Minsk: BGU, 20 Ekim, s. 4-8.
2. Baichorov, A.M. (2013). *Kitayzation: consequences of growth of power of China for the world in the XXI cen- tury*. Moskva: International relations, 192 p.
3. CGTN: Kitaysko-Afrikanskaya drujba prosvetaet v vaksinasii, trgovle i drugix sferax. <https://tass.ru/press-relizy/13080289>, Erişim tarihi: 25 Nisan 2024.
4. Deyç, T.L. (2017). “Myagkaya sila” Kitaya v Afrike: sotrudniçestvo v sferax obrazovaniya i kulturi. *Vestnik Mosk. Gos.lingv. unv-ta*, 4(788), pp. 44–56.
5. Deyç, T.L. (2018). Kitay v Afrike: “neokolonializm” ili “win-win” strategiya? Konturı globalnıx transformasii: politika, ekonomika, pravo. 11(5), pp. 119-141.
6. Deyç, T.L. (2020). Kitay i Afrika v borbe s COVID-19. Konturı globalnıx transformasii: politika, ekonomika, pravo, 13(5), pp. 57-72.
7. Deyç, T.L., Serikkaliyeva, A.E. (2017). “Myagkaya Sila” kak orudie politiki Kitaya v Afrike. *Aziya i Afrika*, (3), pp. 1-8.
8. “Myagkaya sila” v otnoşeniyax Kitaya s vneşnim mirom. (2015). M.: İDV RAN, 223 s.
9. Nay, D. (2006). Gibkaya vlast: kak dobitsya uspexa v mirovoy politike. Novosibirsk, Moskva: Trendı.
10. Nay, D. (2006). Gibkaya vlast: kak dobitsya uspexa v mirovoy politike. Novosibirsk, Moskva: Trendı.
11. Nay, D. (2014). *Buduşeye vlasti*. Moskva: AST, 444 p.
12. Portyakov, V.Y. (2013). *Stanovlenie Kitaya kak otvetstvennoy globalnoy derjavı*. Moskva: RAN, 238 p.

13. SMİ: Kitay peredal v dar YUAR 300 tıyaç doz vaksini ot COVID-19. <https://tass.ru/obschestvo/13204497>, Erişim tarixi: 24 Nisan 2024.

14. Yu Lina, C., Malevich, Y.I. (2019). Osuşestvlenie Politiki “Myagkoy Silı” Kitaya v Stranax Afriki. Minsk: BGU, pp. 123-127.

ABBASİLƏR DÖVRÜ ƏRƏB CƏMİYYƏTİNDƏ XRİSTİAN İCMASININ HƏYAT VƏ FƏALİYYƏTİ

Cəmilə Vaqif qızı Dəmirova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

jamiladamirova@yahoo.com

İslamdan öncə uzun illər boyu bir-biri ilə müharibə aparan Sasani və Roma-Bizans imperiyaları Yaxın Şərq və Aralıq dənizi ərazilərini iki düşmən hissəyə ayırmışdı. Bu iki nəhəngin döyüşüb haldan düşməsi ərəb fəthatlarını asanlaşdırdığı kimi, müxtəlif ölkələr arasında sərhədlərin aradan qalxmasında da böyük rol oynadı. Artıq bu dövrdən başlayaraq müsəlman ərazilərində monastrların inşası və xristian missionerlərinin sərbəst fəaliyyəti nəzərə çarpır. Müxtəlif konfessiyaların (arilər, nestorianlar, monofizitlər) sərbəst mübahisələrə girişməsi, təqiblərdən xilas olması da müsəlman ağalığı altında reallaşır. İslam imperiyası, digər tərəfdən, yayıldığı ərazilərdə yəhudi-xristian qarşıdurmasına son qoyur. Təsadüfi deyil ki, əsrlər boyu İspaniyada təqiblərə məruz qalan yəhudilər, məhz ərəb ağalığı dövründə öz mədəni inkişaflarının zirvə mərhələsini yaşayırlar. Xalqların qaynayıb qarışması və müxtəlif dinlər arasında dialoq xüsusilə Abbasilər dövründə geniş vüsət alır. Şauqi Dayf Abbasilər dövrü ərəb cəmiyyətində etnik-mədəni müxtəlifliyi belə izah edirdi: "Bunun əsas səbəblərindən biri ərəb qəbilələrinin fəth edilmiş ərazilərdə yerli xalqlarla qaynayıb-qarışması idi. Qohumluq əlaqələri yaranır, müxtəlif xalqlardan – çin, həbəş, fars, xorasanlı, türk, rum, slavyanlardan olan kənzilər ərəb zadəganlarının evinə gətirilirdi. Xüsusilə Bağdadda qohumluq əlaqələri səbəbindən təmiz ərəb qanlı insanlar az idi. Xəlifələrin özləri arasında da təmiz ərəb qanlılar az idi"[5, s 89].

Qeyd etmək lazımdır ki, Abbasi xəlifələrinin qanının qarışıq olması haqqında Adam Mets "Müsəlman intibahı" əsərində yazır: "Anası yunan kənizi olan xəlifə əl-Müqtədirin (الخليفة المقتدر) saqqalı və saçları kürən idi. Onu taxt-tacda əvəz edən Qahir də ağbəniz və kürən olub. Xəlifə əl-Müttəqinin (الخليفة المتقي) sarı saçları, dik burnu, mavi gözləri onu ərəbdən daha çox yunanlara və slavyanlara bənzədirdi. Əl-Mustəkfı də (الخليفة المستكفي) yunan kənizinin oğlu idi. Onun ağ dərisi var idi. Xəlifə ət-Tainin (خليفة الطائي) anası slavyan kənizi idi. Onun şimal ölkələrinin adamlarına bənzədiyi söylənilir, ağ dərisi, kürən saçları var idi. Digər xəlifə - Misirin Fatimi xəlifəsi əl-Əziz (الخليفة العزيز) isə qarayanız olsa da, onun saçları kürən, iri gözləri mavi idi" [1].

Ədəbiyyatın multikultural mahiyyəti özünü daha çox nəsrə göstərir. Belə ki, poeziya daha mühafizəkar, ənənəyə daha bağlıdır. Poeziyanın kökündə Cahiliyyə dövrünün abidələri dayanırdı. Ərəb şeiri uzun müddət qədim poetik ənənələrin buxovundan yaxa qurtara bilməmişdir. Xüsusilə qəsidə janrı əsrlər boyu “müəlləqə” (المعلقات) sahiblərinin müəyyənləşdirdiyi strukturdan kənara çıxmamışdır. Ənənələrə riayət forma məsələlərində daha güclü idi. Qəsidə və məsnəvi-urcuzə forması uzun müddət poeziyada hakim olmuş, ancaq X əsrdə strofik poeziya nümunələri yaranmışdır. Nəsr isə, özündə ərəb, fars, hind, yunan mədəniyyətinin elementlərini birləşdirirdi [4, s 71]. Nəsr xarici təsirlərə daha meyilli idi. Çünki poeziya ilə müqayisədə nəsr X əsrdə zəif olmuş, şeir sahəsindəki nailiyyətlər önündə nəsrin inkişafı geridə qalmışdır. Digər tərəfdən, nəsr sahəsində "müəlləqələr" kimi güclü miras, mədəni irs, nümunəsi yox idi. Ən güclü nümunə yamsılanması bəyənilməyən, ecazkar sayılan Quran idi. Bu səbəbdən, nəsrə kənar təsirlər asanlıqla özünə yer edirdi.

Abbasilər dövründə nəsr əsərlərinin yaranması dini-siyasi və etnik qruplaşmaların ara verməyən rəqabət və savaşı nəticəsində daha böyük vüsət alır, nəsrə hind-fars və yunan elementləri daxil olur. Nəsr bu dövrdə uzun müddət yüksələn xətlə inkişaf etdi. Qustav Qryunebaum (Gustave Edmund von Grunebaum) X əsrdən başlayaraq islam dünyasında antologiyaların və ümumi savadın artmasına yönələn əsərlərin çoxaldığını qeyd edir: "Xristianlar, yəhudilər və müsəlmanlar özləri bu hərəkətin yayılmasına çalışırdılar" [2, s 35]. Müsəlmanlar başqa xalqların nümayəndələri ilə qaynayıb qarışdıqları kimi, başqa dinlərin nümayəndələri ilə də sıx ünsiyyətdə bu və ya digər dinin təmsilçilərinə bir hüsn-rəğbət duyurdular. Əl-Cahizin "Xristianlara cavab" (الرد على النصارى *ər-Radd alə-n-nasara*) əsərində bildirilir ki, xristianlar ərəblərə yəhudilərdən daha yaxındırlar. Yəhudilər hələ də qəlblərində Yəsribdəki düşmənçiliyin acısını gəzdirlər. Xristianlar isə peyğəmbərin səhabəsinin Həbəşistanda xristian hökmdarına pənah aparmasını yaxşı xatırlayırlar" [7, s 16-19]. Daha sonra əl-Cahiz hər iki toplumun Bağdaddakı fəaliyyətinə nəzər salır. Ədibin fikrincə, yəhudilər sənətlərə meyilli olub dulusçuluq, qəssablıq, dabbaqlıq edərkən, xristianlar daha yüksək mənəblərdə təmsil olunur, insanlara xeyir verirdilər. Onların arasında xəlifə sarayına yaxın olan təbiblər, əttarlar, eczacılar var idi [7, s 16-19].

Bağdad müxtəlif xalqların və dini icmaların qaynayıb qarışdığı kosmopolit bir şəhər idi. Bağdadda xristianların ayrıca kvartalı var idi; xristian əhali daha çox Şəmmasiyyə məhəlləsində (محلة الشمامسية – Məhallətu-ş-şəmməsiyyə) yaşayırdı [3, s 264]. Başqa xalqların nümayəndələrinə mənfi münasibət ədəbiyyatda əks olunurdu. Usama ibn Munqız (أسامة بن منقذ) (Kitəbu-l-itibar – Öyüd nəsihət kitabı) - əsərində yazır ki, müsəlmanlar arasında çoxdan məskunlaşmış firənglərlə müqayisədə firəng ölkələrindən yeni gəlmiş əcnəbilər olduqca kobuddurlar. Ədib eləcə də, onların qeyrət məsələsində müsəlmanlar kimi olmamalarına, qadınlarına həddindən artıq sərbəstlik vermələrinə işarə edir [6, s 213-214]. Bu fikir iki məsələni nəzərə çatdırır: Birincisi, biz burada müsəlman ölkələrində yaşayan xristianların mentalitet və əxlaq baxımından fərqli xarakterli olduğunu görürük. İslamın təsiri altında olan ərəzilərdə başqa xalqların və dinlərin nümayəndələri də cəmiyyət həyatının ümumi prinsiplərə uyğunlaşırdılar. Nəticədə, Avropa xristianlarından fərqli bir icma yaranırdı. Digər məsələ isə, Usama ibn Munqızın xristian qadınlarının əxlaqını tənqid etməsidir.

Abbasilər hakimiyyətə gələrkən Fələstin ərazisində bir neçə monastr fəaliyyət göstərirdi. Bunlar müqəddəs Şiraton, Müqəddəs Tanrı Anası (Mother of God) və Müqəddəs Sabas monastrları idi. Bu monastrlar Sinay yarımadasında yerləşirdi [8, s 117]. Vaxtilə Məhəmməd peyğəmbər Sinay monaxları ilə əhdnamə imzalayıb onlara toxunulmazlıq vəd etmişdi. Görünür, uzaqgörən Əməvi xəlifələri də bu monastrlara təzyiq göstərməkdən uzaq idilər.

Abbasilər dövründə xristian icmasının həyat və fəaliyyəti, onların dini ayin və ibadətlərini həyata keçirmək azadlığı müxtəlif mənbələrdə fərqli şəkildə təqdim edilir. Sidney Qriffiz (Sidney Griffith) Britaniya Kitabxanasının Şərq əlyazmaları bölməsində hifz olunan yuxarıda qeyd etdiyimiz Şariton Monastrında yazılmış bir risaləyə əsasən Abbasilər dövründə xristian din xadimlərinin vəziyyətini təsvir etməyə çalışır. Bu risalənin müəllifliyi Teodor (Theodore) Əbu Qurraha aid edilir (v.825). Risalədə söhbət İsa əl-Məsihin və xristian müqəddəslərinin şəkillərinə pərəstişdən gedir. Əbu Qurrahnın bu risaləsi yunan dilinə də tərcümə olunmuş, amma əsərin yunancası itib-batmışdır. Əsərin yunan dilindən XII əsrdə gürcü dilinə olan tərcüməsi zamanəmizdək gəlib çatıb. Ümumiyyətlə, Əbu Qurrahnın əsərləri barədə verilən məlumatdan onun yaşadığı dövrdə Fələstin rahiblərinin ərəb, siryani, yunan və gürcü dillərini bilməsi anlaşılar. Bu fakt Abbasilər cəmiyyətinin dil rəngarəngliyindən xəbər verir. Xüsusilə, ərəb, siryani və yunan dilləri hər bir kəsin bilib danışdığı gündəlik dil statusunda idi. Gürcü dilinə gəlinə, bu vaxtilə Fələstinə ziyarətə gəlib geriye vətənə qayıtmamış bir neçə gürcü rahibin sayəsində xristian dairələrində yayılmışdı [8, s 126].

Sonda onu da qeyd edə bilərik ki, müxtəlik etnik qrupların və din daşıyıcılarının qaynayıb-qarışması özünü şəhərlərdə daha güclü şəkildə göstərirdi. Bağdad, Kufə, Bəsrə, Fustat, Hələb kimi şəhərlərin etnik-dini mənzərəsi olduqca rəngarəng idi. Xüsusilə, Bağdad cəmiyyəti özünün kosmopolit xarakteri ilə seçilirdi. Bağdadla yanaşı, digər şəhərlərdə, xüsusilə İskəndəriyyə və

Antioxiyada cəmiyyət multikultural xarakterli idi. İskəndəriyyə qədim yunan-ellin mədəniyyətinin mərkəzlərindən sayılırdı. Ərəblər İskəndəriyyəni fəth edərkən burada güclü yunan təbabət məktəbi var idi. Bu məktəbin təsiri ilə sonradan müsəlman imperiyasının başqa şəhər və əyalətlərində təbabət inkişaf edir [3, s 265].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Адам Мец: Мусульманский Ренессанс. Быт и нравы Арабского халифата, s? [Мусульманский Ренессанс \[Адам Мец\] \(fb2\) читать онлайн | КулЛиб электронная библиотека \(coollib.in\)](#)
2. Грюнебаум, Г.Е. Классический ислам. 600-1258, Наука, 1988, 120с
3. Фильштинский И.М. История арабской литературы, Москва, Наука, 1985, 524 с., s 26
4. Пелла Ш. Вариации на тему адаба // Арабская средневековая культура и литература. — М., 1978, s 71
5. شوقي ضيف، تاريخ الادب العربي، العصر العباسي الأول، القاهرة، دار المعارف، 1119 هـ، ص 576
6. كتاب الاعتبار لاسامة بن منقذ، 1889، ليدن، مطبعة بريل، 227 ص
7. Dr. Muhammad Abdullah Al-Sharqawi (1991). Al-Jahiz: al-Radd 'ala 'l-Nasara. [المختار في الرد على النصاري | تراث](#)
8. Sidney H. Griffith, Arabic Christianity in the Monasteries of Ninth-Century Palestine, Great Britain by Biddles Limited, Guildford and King's Lynn, 2003, 356 p
9. Sidney H. Griffith, Jews and Muslims in Christian Syriac and Arabic Texts of the Ninth Century, JSTOR, Vol. 3, No. 1 (Spring, 1988), pp. 65-94 (30 pages) [Jews and Muslims in Christian Syriac and Arabic Texts of the Ninth Century on JSTOR](#)

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ İNGİLİS DİLİNN YAYILMASINA TƏSİR EDƏN EKSTRALİŇQVİSTİK AMİLLƏR

Çınarə Zahid qızı Şahbazlı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Biznes Universiteti
chinara.shahbazli@mail.ru

Ekstralingvistik amillərin təsiri ilə ingilis dilinin yayılması daha aktual hesab olunur. Hal hazırda bütün xidmətlərin internet üzərindən həyata keçirildiyini əsas götürərək söyləmək olar ki, kommunikasiya qurğularının sayının getdikcə artması, hər evdə masaüstü kompüter yaxud noutbuk, mobil telefon, tablet, planşet, smartfon, smartvoç (ağıllı telefon, ağıllı qol saati) və s. qurğuların olması ilə hər gün mütləq ingilis dilində hansısa cümləyə, yaxud sözə rast gəlirik. Bu dil vahidləri yeni olduğu üçün hələ ona qarşılıq tapılmamış artıq insanların leksikonunda yer almağa başlayır.

Mövzunun sadalanan bütün məsələlər ilə əlaqədar araşdırılması və edilən təkliflər aparılan dil siyasətinin dilçilikdə uğur qazanması və eyni zamanda qlobal məkanın dil baxımından təsirlərini milli dilə uğurla tətbiq etmək istiqamətində vacib addımlardan hesab edilə bilər.

İngilis dilinin müasir şəraitdə yayılmasına təsir edən ekstralingvistik amillər iki qrupa bölünmüşdür: I qrup amillər içərisində siyasi, iqtisadi və hərbi amillər, II qrup içərisində mədəni və texniki amillər öyrənilmişdir. I qrup amillər tarixi xüsusiyyətlərə malik olmaları ilə seçilir, II qrup amillər yeni, müasir dövrdə yaranmaları və intensiv xarakter daşımaları ilə seçilir. Lakin hər iki qrup amillər öz aktuallığını qoruyub saxlayırlar.

Dilin özü mədəniyyətlərin yayılması üçün əvəzsiz rol oynayır. Dil nəzəri fikir olaraq həm mədəniyyətin milli inteqrasiyası, həm də diferensiasiyası üçün ən zəruri vasitə olur. Müəllif

qloballaşmanın fundamental amilləri içərisində mədəniyyəti, dünya iqtisadiyyatını, internet və kompüterin adlarını öndə çəkir.

Müasir dövrdə xarici dillərin dominantlığı nəticəsində yaranan çətinliklər, İngilis dilinin bu sınaqlardan uğurla çıxması üçün atılan və atılmalı olan addımlar diqqət mərkəzində olmuşdur.

Qloballaşma mühitində iqtisadi amillərin təsiri Azərbaycan Respublikasını öz tərkib hissəsində saxlamaqda əlamətdar hesab edilir. Dünya mədəni məkanının açıq olması Azərbaycan Respublikası üçün mədəni məkanın kommersiyalaşdırılması, xarici investisiyalardan asılılığın artması, kütləvi və elitar mədəniyyətlərin yaxınlaşmasını zəruri edir. Qloballaşma şəraitində ingilis dilinin yayılmasına təsir edən, ekstralingvistik amillər içərisində II qrup – mədəni və texniki amillər ümumi məqsədə söykənmək üçün həm dünya, həm də Azərbaycan məkanında öyrənilmək ehtiyacını doğurur. Bu amillər həm müasirliyi, həm də intensivliyi ilə səciyyələnir. Əslində, müasir dedikdə, təkcə yeni yaranmış (texniki) deyil, həm də müasir dünyanın tələblərinə cavab verə bilmək qabiliyyətli olmaq (mədəni) nəzərdə tutulur. Nəzəri cəhətdən “mədəniyyət”, “mədəniyyətşünaslıq”, “kulturologiya” və s. əlaqəli terminlərin əsasını Qədim Romadan gətirdükləri bildirilsə də, onun praktiki tərəfi ondan əvvələ, bəşəriyyətə məlum olmayan, arxeologiya elminin köməkliyi ilə ehtimal edilən dövrlərə gedib çıxır. Mədəniyyət elə bir sferadır ki, o, istənilən sahəni əhatə edə bilər: nitq mədəniyyəti, süfrə mədəniyyəti, efir mədəniyyəti, siyasi mədəniyyət, ictimai mədəniyyət və s. Sadalananlardan əlavə onların tərkib hissələri olan xeyli sayda mədəniyyətlə əlaqəli anlayışları qeyd etmək mümkündür. Bu anlayışlar termin olaraq insan cəmiyyəti və onun mədəniyyətini əks etdirmək üçün vahid “kulturologiya” adı altında ilk dəfə XX əsrin əvvəllərində amerikalı alim L.Uayt (1900-1975) tərəfindən elm kimi tədqiq olunmağa başlanmışdır [3, s.8]. O.V.Odeqova qloballaşma fonunda “anqloqloballaşma”nın olduğunu qeyd edir: *“Qlobal ingilis dilinin, beləliklə, əsas funksiyası koqnitiv ünsiyyəti təmin etmək olan dünyəvi ünsiyyət dili olduğunu nəzərə alaraq, qeyd etdiyimiz kimi, əsas vahidi ingilisdilli söz-simvoldur. Bu vahidi ifadə edən semantik və xronoloji adekvatı LKQ (lingvo-kulturoloji qloballaşma) olması güman edilən konsepsiyanın olmamasını nəzərə alsaq, bu, anqloqloballaşmaya uyğun gəlir”* [1, s.120].

Qeyd olunduğu kimi, ingilis dilinin yayılmasında bir çox amillər iştirak edir. C.Riçardz bu amilləri aşağıdakı kimi sıralayır: tarixi amillər, qloballaşma, iqtisadi inkişaf, kommunikasiya, biznes və sahibkarlıq, təhsil, səyahət, xalq mədəniyyəti, media, qlobal ingilis dili tədrisi sənayesi, simvolizm. Siyahıdan göründüyü kimi, qloballaşma özü də ayrıca olaraq ingilis dilinin yayılmasına təsir edən amillər sırasında yer alır. Siyahı kifayət qədər geniş amilləri əhatə etsə də, kommunikasiya, səyahət, xalq mədəniyyəti və media adlandırılan amillər mədəni amilləri tədqiq etmək baxımından faydalıdır.

– kommunikasiya amilini izah edərkən müəllif çoxsaylı peşə növləri ilə milli sərhədləri aşaraq rahat və asan dildə ünsiyyət yaratmaq üçün ingilis dilindən istifadə etməyin səmərəliliyini göstərir;

– səyahət amili turizmin inkişafına əsaslanaraq vətəndaşların hərəkətililiyini, iş axtarmaq üçün yeni ərazilərə köçmək ideyalarını özündə əks etdirir. Beynəlxalq səyyahlar adətən xarici ölkələrə səfər etmək üçün ingilis dilində müəyyən qədər bilik əldə etməyə can atırlar;

– xalq mədəniyyəti amili filmlərdə, televiziya, musiqi nümunələrində göründüyü kimi, Qərbi xalq mədəniyyətinin ifadə edilməsi üçün ingilis dilinin əhəmiyyətini özündə əks etdirir. Artıq Avropanın bəzi hissələrində ingilis dilli filmlər və televiziya proqramları tərcümə edilmədən altıyazı ilə yayımlanır.

– nəhayət, media amili beynəlxalq oxucuların yerli və ya beynəlxalq qəzet və jurnalları ingilis dilində oxumaları, mediada xəbərləri ingilis dilində izləmələri üçün başlıca rol oynayır [3, s.6, 8].

İngilis dilinin yayılmasının dünya miqyasında XVIII əsrdə Asiya və Afrika ölkələrindəki müstəmləkələrlə başladığını qeyd edən R.M.Makkenzi II Dünya Müharibəsinə qədər siyasi və hərbi amillərin təsirini, ondan sonra isə iqtisadi amilin rolunu vurğulayır və göstərir ki, iqtisadi amilin təsirindən əvvəl artıq ingilis dili müstəmləkə dili kimi istifadə olunurdu, iqtisadi amilin təsiri ilə o, beynəlxalq dil kimi istifadə olunmağa başladı. İngilis dilinin qlobal yayılması isə dayanmadan davam etməkdədir [2, s.1-2].

İnternet mühitində digər dillərin istifadəsi ingilis dilinin rolunun azala bilməsi dərəcəsində deyil. Birincisi, ingilis dili internetin yarandığı dövrdən başlayaraq mənbə dil kimi seçilmiş və bütün sistemin ilkin dili olaraq qəbul edilmişdir. Ondan sonra yaranan sistem dilləri sadəcə ingilis dilindən tərcüməyə əsaslanmışdır. İkincisi, internet istifadəçiləri qeyri-dillərdə sistem dili yaranana qədər artıq ingilis dilinə vərdiş etmiş və onu yarı əzbər, yarı dərk etmə ilə mənimsəmişdir. Burada bir maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, bəzən internet istifadəçiləri öz ana dillərində mövcud olan sistem dilində ingilis dilində olan sistemə nisbətən daha çox çətinlik çəkirlər. Bunun bir səbəbi ingilis dilli sistemə vərdişdən irəli gəlsə, digər səbəb tərcümə sisteminin orijinal olmaması, kommunikasiya terminlərinin dilə yatmamasıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Одегова, О.В. Глобализация языка и культуры: Специфика и место в системе глобальных процессов современности / О.В.Одегова. – Томск: Издательский Дом Томского Государственного Университета, – 2017. – 162 с.
2. Phillipson, R. Linguistic imperialism / R.Phillipson. – Oxford: Oxford University Press, – 1992. – 365 p.
3. Richards, J. The changing face of language learning: Learning beyond the classroom // RELC, – 2015. v. 46, №1, – p. 5-22.

MİLLİ ƏDƏBİYYAT DÖVRÜNDƏ ROMAN

Günəl Kamil qızı Yunusova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Mingəçevir Dövlət Universiteti

gunel.yunusova@mdu.edu.az

Giriş

Milli ədəbiyyat dövrü

Əvvəlki dövrlərdə görülən “islamçılıq”, “osmançılıq” və “qərbçilik” cərəyanlarına 1911-ci ildən sonra ortaya çıxan “türkcülük” hərəkatının da əlavə edilməsi ilə Məşrutə dövründə Osmanlı cəmiyyətində dörd siyasi cərəyan meydana gəldi.

İslamçılıq “tayfaçılıq” ideyasına qarşı çıxmaq və bütün islam tayfalarından birləşmiş “İslam birliyi”, böyük İslam dövləti yaratmaq ideyasını irəli sürmüşdür.

Osmanlıçılıq müxtəlif xalqların (türk, ərəb, alban, erməni, yunan, serb, bolqar və s.) birləşmiş Osmanlı dövlətində Osmanlı millətçiliyinin qurulması ideyasını özündə daşıyırdı.

Qərbçilik davamlı məğlubiyyətlərlə dağılmağa başlayan dövləti xilas etmək üçün cəmiyyəti Şərq sivilizasiyasından Qərb sivilizasiyasına keçirmək cəhdi idi.

Lakin Balkanlarda yaşayan xristian xalqlar (yunanlar, bolqarlar və s.) və heç bir torpaq əsası olmayan xristian azlıqlar (ermənilər) arasında əvvəlcə Rusiyanın, sonra isə Avropanın təxribatları ilə “millətçilik” hərəkatı başladı və bu da osmançılıq düşüncəsinin və Osmanlı dövlətinin məhvinə səbəb olmuşdur. Bundan əlavə, müsəlman xalqlar (ərəblər, albanlar) arasında yaranan müstəqillik istəyi osmançılıq ideali ilə yanaşı, islamçılıq idealının da məhvinə səbəb oldu. Digər tərəfdən, Qərbçilik hərəkatının iqtisadiyyat sahəsində Qərb kapitalına qeyd-şərtsiz təslim olması dövlətin məhvinə sürətləndirən əsas səbəblərdən biri oldu.

Bu dövrdə (məşrutə dövrü) İmperiya daxilindəki müxtəlif xalqların öz mənlərinə dönmə meyli qarşısında bəzi ziyalılar belə bir fikrə gəldilər ki, dövlət müxtəlif millətlərə deyil, “millət-i hakim” (suveren millət) adlandırılan əsl sahibinə, yəni türk xalqına arxalanmalı və onun ətrafında birləşməlidir. Bu düşüncə ziyalıların xalqa tərəf yönəlməsinə səbəb olmuşdur. “Xalqa doğru” deyilən

bu davranışdan doğan millətçilik hərəkətinə o dövrdə “türkçülük” adı verilmişdir. İctimai inqilablar etmək üçün türk xalqına yetişməyi qarşısına məqsəd qoyan “xalqa doğru” hərəkəti “türkçülük” adını aldıqdan sonra bəzi İstanbul aydınları arasında xalça, kirəmit, küp, manqal, çubuq, tespih və s. ilə döşənmiş evlərdə oturma mənasını verən “ənənəvilik” halına girmiş, bununla da əsl məqsədindən tam əks bir istiqamətə çevirmişdi, bir müddət sonra bu Osmanlı ənənəçiliyi ilə kifayətlənməyərək - qismən də rus mühacir türklərinin təsiri ilə - bütün Asiya türklərini özündə birləşdirən böyük bir "Turan" dövləti qurmaq arzusunu həyata keçirmək istəyən “xalqa doğru” hərəkəti Türkiyə türklərini müasir, demokratik bir millətə çevirmək yolundan uzaqlaşaraq, “Turançılıq” pərdəsinə bürünmüşdür.

Siyasət sahəsindəki bu “xalqa doğru” hərəkəti ədəbiyyatda “milli mənbələrə qayıdış” ideyasının yaranmasına səbəb oldu. “Milli mənbələrə qayıdış” sözü dildə sadələşmə, yerli həyatı əks etdirmək, şeirdə əruz vəznə əvəzinə heca vəznindən istifadə etmək, xalq ədəbiyyatının mənzum formalarından istifadə etmək mənasında işlənmişdir. Bunlara nail olmağı qarşısına məqsəd qoyan ədəbiyyat “Milli ədəbiyyat” adlanmışdır. Ədəbiyyatın bu dövrünə “Məşrutə” (1911-1918) və “Mütərəkkə” (1919-1922) dövrləri daxildir. 1880-ci ilin nəslə Məşrutə dövrünün sənətçiləri, Mütərəkkə dövründə yetişən sənətçilər isə 1890-cı illərin nəslidir.[4]

Milli ədəbiyyat XX əsr türk ədəbiyyatında ən çox adı çəkilən cərəyan olsa da, konkret bir yaranma tarixi və bəyannaməsi, hətta üzvlərini tək bir qrup kimi düşünmək asan olmadığından, onun nədən ibarət olması ilə bağlı müzakirələr hələ o dövrdə başlamışdır və Cümhuriyyətdən sonrakı illərdə də davam etmişdir. Bu səbəbdən Milli ədəbiyyat dövrü, onun şəxsiyyətləri və əsərləri haqqında müəyyən fərqlər var. Milli ədəbiyyat anlayışının tərfi də bu cərəyanın inkişaf prosesində az-çox dəyişmişdir, ideya baxımından milli ədəbiyyatla millətçi ədəbiyyatın eyni illərdəki türkçülük ideologiyasının təsiri altında bir-birinə qarışdığı tez-tez görülmüşdür.

TənziMAT dövrü ilə türk ədəbiyyatında Şərq təsiri azalmağa, mövcud forma və üsulların yerini Qərb ədəbi elementləri tutmağa başladı. Türk ədəbiyyatı Qərb, xüsusilə fransız ədəbiyyatından əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənmişdir. Lakin bu dövrdə Milli ədəbiyyat dövründə olduğu kimi ədəbiyyatda milliləşmə, özünəqayıdış olmadı. TənziMAT dövründə ictimai məsələlərin təsviri, heca vəznindən istifadə etmək, dildə sadələşmə kimi cəhdlər olsa da, bu söylərin yalnız osmançılıq, türkçülük, millətçilik kimi ideologiyalarla yanaşı bir sıra siyasi hadisələr nəticəsində ciddiləşib uğur qazanması Milli ədəbiyyat hərəkətinin meydana çıxması ilə baş verdi.

Türk mədəniyyəti tarixində “milli ədəbiyyat” ifadəsi ilk dəfə “Atı-i Edebîmiz” başlığı ilə “Gənc qələmlər” jurnalında Ali Canip Yöntəm tərəfindən istifadə edilmişdir [5, s.91-103]. Jurnal Milli ədəbiyyat hərəkətinin öncüsünə çevrilərək milli ədəbiyyat yaratmaq üçün dilin sadələşdirilməsini əsas gətirmiş və Yeni Dil Hərəkətinin təşəbbüskarı olmuşdu. Türkcənin sadələşdirilməsində ilk addımı Yeni Dilçilər etdi. Ömər Seyfəddin və Ziya Gökalpın rəhbərlik etdiyi Gənc Yazarlar və Yeni Dil Hərəkəti “Milli dillə milli ədəbiyyat yarana bilər” fikrini irəli sürmüş, türk dilinin sadələşdirilməsinə çalışmışdır.

Milli ədəbiyyatın xüsusiyyətləri

Milli Ədəbiyyat adlı türk ədəbiyyatı Milli mübarizənin başladığı illərdə inkişaf edən və o vaxta qədər istifadə edilən klişeləri qıraraq yeni bir anlayışla irəliləyən bir prosesdir. Milli mübarizə ilə paralel gedən bu proses həm mövzu, həm dil, həm də ifadə baxımından bir çox yenilikləri ehtiva edən bir dövrdür. Bu ədəbiyyatda türk dilində qarşılığı olan ərəb və fars ifadələrinin istifadəsi rədd edilmiş, xalq şeirinin türklərin əsl şeiri, milli vəznin isə heca vəznə olduğu iddia edilmişdir. Əsərlərdə daha çox yerli və milli məsələlərə toxunulmuşdur. O vaxta qədər Anadoludan uzaqlaşan yazıçılar indi Anadolunu kəşf etməyə başladılar. Oxucu romanda və hekayədə “kənd” reallığı ilə qarşılaşmaq imkanı qazanır. Anadolunun o vaxta qədər diqqətdən kənarda qaldığını da görmək olur. Dövrün yazarları Anadolu gerçəkliyini kənardan baxan bir müşahidəçi kimi deyil, şəxsən bu coğrafiyada yaşayaraq izah etməyi seçmişlər. Anadolu bu dövrün hekayə və romanlarında daha çox yoxsulluq, cəhalət, təəssübkeşlik kimi anlayışlarla qarşıya çıxır. Milli mübarizə də bu dövrün roman və hekayələrində ən çox istifadə olunan mövzular sırasındadır. [6, s.31-47]

Anadolu və Anadolu xalqı ədəbiyyata qədəm qoydu və “Vətən ədəbiyyatı” dövrü başladı. Bu dövrdə realizm anlayışı üstünlük təşkil edirdi. Texnika, dil və üslub baxımından hekayə və romanlar bu dövrdə qərb roman və hekayələri səviyyəsinə çatmışdır. Bu dövrdə fərdi məsələlərlə yanaşı, milli və ictimai məsələlər də önə çəkilirdi. Halide Edip Adıvar, Əhməd Hikmət Müftüoğlu, Ömər Seyfəddin kimi sənətçilərin yaradıcılığında millətçilik siyasi ideologiya kimi öz əksini tapdı. [1]

Türk ədəbiyyatının roman janrı ilə tanışlığı ilk dəfə Tənzimat dövrünə təsadüf edir. Sərvət-i Fünun dövründə roman janrı nöqsanlardan təmizlənərək qərb üsullarına uyğun tətbiq olunmuşdur. Milli Ədəbiyyat dövründə isə roman keçmişdən aldığı biliyi və o dövrün şərtləri ilə fərqli bir ölçüyə çatmışdır, sənətkarlar dövrün vəziyyətinə biganə qalmamış, bu təlatümlü dövrü öz əsərlərində realist dillə təsvir etmişlər.

Milli Ədəbiyyat dövrü romanlarında mövzu daha çox milli mübarizə idi. Xalqın düşdüyü ağır şəraitdə yaşamaq uğrunda mübarizəsi sənətkarlar tərəfindən işıqlandırılmışdır. Bu dövrdə türkçülük hərəkatının təsiri ilə ictimai dilə üstünlük verilmiş və sənətin xalqa çatması qarşısındakı bütün maneələr aradan qaldırılmışdır.

Milli ədəbiyyat dövrü romanlarının xüsusiyyətləri

Milli ədəbiyyat dövrü romanlarının xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Mövzu sosial məsələlərdən, problemlərdən ibarətdir və vətən, azadlıq, millətçilik mövzularından çox danışılır. Vətən ədəbiyyatı olaraq da bilinən bu dövrdə ortaya çıxan mövzular və hadisələr sosial, ictimai problemlərdən ibarətdir.

- Məkan olaraq İstanbul deyil, bütün reallığı ilə Anadolu seçildi. Milli Ədəbiyyat sənətçiləri öz əsərlərində Anadoluya üz tutdular. Anadolunun şəhərləri, kəndləri və ən ucqar guşələri romanlarda yer aldı.

- Qəhrəmanlar ictimaiyyətdən uzaq insanlardır. Ancaq ölkədə və Anadoluda yaşanan problemlərə biganə qalmayan sənət adamları xalq arasında yaşayan, ölkənin problemlərinin mərkəzində olan insanlara üstünlük verirdilər. Cəmiyyət daxilində sosial problemləri yaxından hiss edən insanlar romanların qəhrəmanına çevrilib.

Rəssamlar realizm və naturalizm cərəyanlarından təsirlənmişlər. Anadoluda müşahidə edilən yerlər təsvirlər vasitəsilə oxucuya izah olunur.

- Sadələşdirmə baxımından ciddi irəliləyişlər əldə olunub. Romanlarda gündəlik danışığ dilindən istifadə olunurdu və s.

Milli ədəbiyyat dövrü romanlarının dil və ifadə xüsusiyyətləri

Dilin sadələşdirilməsinin ilk addımları qismən Tənzimat dövründə başlamışdır. Amma Tənzimatın ikinci dövründə dildə sadələşdirmə hərəkatı bir kənara atılıb, ağır və bəzəkli dildən istifadə olunub. 1911-ci ildə Milli Ədəbiyyat dövrü ilə dildə sadələşmə ideyası Yeni Dil hərəkatı ilə daha güclü şəkildə inkişaf etmişdir.

Bu anlayışa uyğun olaraq həmin dövrdə, xüsusilə sənətçilərin xalqa çatmaq məqsədi roman dilinin gündəlik danışığ səviyyəsinə yüksəlməsini təmin etmişdir.

Milli Ədəbiyyat dövrü romanı o vaxta qədər ayrı-ayrı mövzulara diqqət yetirmişdir, fərdi məsələlərə diqqət yetirən, ordan kənara çıxmayan “Sərvət-i Fünun” romanından fərqli bir obraz təqdim edir. Milli Ədəbiyyat dövrü romanı bir tərəfdən ziyalılarla xalqın qarşıdurmasını ortaya qoyur. Bu qarşıdurma dövrün önəmli romançılarından Yakup Kadrinin “Vəhşi” romanında diqqət çəkir.

Romanda Anadolunun acı həqiqətlərindən bəhs edilməklə yanaşı, türk ziyalıları və idarəçilərinin də özünütənqid edir. O vaxta qədər ziyalılarla kəndlilər arasındakı uçurumun nə qədər dərin olduğu hiss olunmurdu, Əhməd Cəlal kənddə olarkən bunu anladı. Bunu bir misalla dilə gətirir:

Keçən gün kənddə gəzərkən bir konserva qutusuna ayaşım ilişdi, durub baxdım. Bu qutu Amerikadan gəlmiş bir qutu idi və üstündə ingiliscə nəyinsə adı yazılmışdır. Bu qutunu bura hansı yolçu qoymuşdur? Kim bilir nə qədər vaxtdır oradadır, bilmirəm. Amma qərribə bir maraqla əyilib onu əlimə aldım və köhnə tanışımı görmüş kimi ona baxdım. Tanış bir insanla qarşılaşdığımı hiss etdim. Budur, mən bu torpaqdayam, bu qalay qutunun tayıyam. (2,s. 55)

Vəhşi romanda Anadolu ilə qarşıdurma və hesablaşma bu romanı diqqətəlayiq edən ən mühüm cəhətlərdəndir. Yakup Kadri'nin Qurtuluş Savaşı mövzusunda həsr olunan “Ankara”, “Panorama”, “Sodom” və “Qomorra” adlı digər romanlarında da Mütərekə dövrünün mürəkkəb mühitində baş verən hadisələr yer alır. “Kiralık malikanə” romanında süqut edən bir imperiya ilə bir dövrün başa çatmasından bəhs edilir.

Bu dövrün başqa bir romançısı olan Rəşat Nuri Güntəkin də “Çalıkuşu” romanında “Vəhşi” romanında olduğu kimi, qəhrəmanını Anadoluya göndərir. Romanın qəhrəmanı Fəridənin gündəliklərindən Anadolunun vəziyyəti çatdırılır. Görünüşdə yenə xaraba Anadolu var.

Milli Ədəbiyyat dövrünün digər mühüm romançısı Halide Edip Adıvardır. Halide Edip, Qurtuluş Savaşına ciddi töhfələr vermiş bir qadın yazar olaraq Milli Ədəbiyyat dövrü türk ədəbiyyatının ən diqqətçəkən adları sırasındadır. Halide Edip dedikdə ilk ağla gələn Sultanahmet mitinqləri “yaxın tariximizin qaranlıq günlərində bomba kimi partlayar” ifadəsidir (Ediboğlu, 1969). Halide Edip bu mitinqlərlə xalqın ümidini itirməməsi üçün onlara mənəvi güc verməklə yanaşı, böyük diqqət də çəkir.

O, romanlarında sadə, anlaşılan bir dildən istifadə etmişdir. Lakin onun romanlarında qrammatik səhvlərə tez-tez rast gəlinir. “Onun bir çox cümlələri qrammatik cəhətdən qüsurlu və təhrif edilmişdir; “Onun üslubu, səliqəsiz və qarışıqdır.” (3, s. 73).

Nəticə

Milli Ədəbiyyat dövrünün roman və hekayələri dilinin sadəliyi, milli və Anadolu mövzularına yer verilməsi ilə vətənpərvər ədəbiyyat anlayışının başlanmasına şərait yaratmışdır. Bu dövrdən sonra Anadolu ədəbiyyatda sıx yer alır və sonrakı dövrlərdə fərdi mövzular yerinə roman və hekayələrdə daha çox ictimai mövzular müzakirə olunmağa başlayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Hüriyyət qəzeti. 2020 aprel
2. Karaosmanoğlu, Y.K. Yaban. İstanbul: İletişim Yayınları. 1997
3. Kudret, C. Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman II. İstanbul: Varlık Yayınları. 1978
4. Kudret C., Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman. <https://www.turkedebiyati.org/milli-edebiyat-hikaye-roman/>
5. Muharrem DAYANÇ. Millî Edebiyat Dönemi, Milliyetçi Edebiyat ve Millî Edebiyat Kavramı Üzerine Düşünceler. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Haziran 2012, 13(1), 91-103.
6. Türkmenoğlu S. Milli edebiyat dönemi roman ve hikayeciliğine genel bir bakış. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2019. S.31-47

MƏTN VƏ İNVERSİYA DİLÇİLİYİN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Elşad İsa oğlu Allahverdiyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universiteti
elshad.allahverdiyev@mdu.edu.az

Linqvistik terminlər lüğətində “inversiya” sözünün bir sıra mənaları göstərilir: sözün əks sırası, inversiyalaşmış söz sırası, repressiv ardıcılıq, ardıcılığın pozulması [1, s. 176].

Ə. Cavadov Azərbaycan dilinin materialları üzrə mətnin strukturu və mətnin tərkib komponenti olan cümlədəki söz sırasını (inversiyayı) geniş şəkildə təhlil etmiş və maraqlı nəticələrə gəlmişdir. Həmin nəticələrdən biri budur ki, cümlədəki sözlərin sırası müəyyən amillərlə təyin edilir.

Kontekstdə daxil olan cümlələr bir-biri ilə müxtəlif üsullarla birləşir və onların arasında müəyyən bir əlaqə mövcud olur və bu əlaqənin xarakteri müəyyən söz sırası ilə şərtlənir [2, s.59].

K.Abdullayevin fikrincə, mətn tərkibində komponenti bir-birinə bağlayan əsas köklü vasitələrdən biri söz sırasıdır. Söz sırası probleminin özünü dərinlən anlamaq üçün cümləni hökmən müəyyən kontekstdə götürmək vacibdir. Tekst yaradan faktorlar kimi söz sırası ilə bağlı söz sırasının pozulması halını, yəni, inversiyanı, sintaktik paralelizmi, əksinə söz sırasını, yəni, xiazmi və s. göstərmək olar. Bu faktorlar mətnyaradıcıdır. Azərbaycan dilində də inversiya mətnyaradıcı amil kimi də çıxış edə bilər.

Müasir dilçilikdə müəyyənləşdirmişdir ki, dil sistemdir, onun böyük və kiçik vahidləri bir-birilə qanunauyğun şəkildə əlaqələnilir. Təbiidir ki, həmin nöqteyi-nəzər öncə mətnə iştirak edən dil vahidlərinin düzülüşünə də aiddir. Ona görə ki, sistem və sıra linqvistik anlayışları bir-birinə yaxındır.

Qeyd edək ki, dilin bütün sistemlərini ahəng əmələ gətirir. Ahəng isə inversiyanı doğurur, sıralanmanın modelini ortaya qoyur. Sıralanmanın da öz qanunları mövcuddur. Həmin qanunları müəyyən etmək üçün mühüm bir üsul ondan ibarətdir ki, həm inversiyalaşmış, həm də inversiyalaşmamış formaları da tədqiqatə cəlb edək. Başqa sözlə demiş olsaq, mətnə cümlə üzvlərinin sıralanması qanunauyğunluqlarını təyin etməkdən ötrü həmin sıra xüsusiyyətlərinə malik vahidlər bir-birilə müqayisə edilməli, meydana çıxan quruluş norma kimi hesaba alınmalıdır. Bizə elə gəlir ki, bununla belə, inversiyalaşmamış düzülüşə ondan ötrü diqqət yetirmək gərəkdir ki, bunlar dilin mövcud imkanlarını əks etdirir, onun daxili qanunları əsasında formalaşır [3, s.122].

İnversiya yerini dəyişmiş cümlə üzvləridir. Yerini dəyişmiş cümlə üzvləri ilə cümlənin yerdə qalan hissəsi arasında fasilə olmur. Əks-sıra-inversiya olunmuş cümlə üzvü avazlanma-intonasiya baxımından fərqlənir. İnversiya olunmuş üzvlərin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların aktuallaşmasıdır. D.Rozental həmin əlamətləri qabardaraq yazır ki, “bədi əsərlərin dilində üslubi-semantik keyfiyyətə malik olan inversiya ilə yanaşı, inversiyanın cümlənin mənasını tutqunlaşdırən “pozulma” hallarına da rast gəlmək olur. Cümlənin müşahidə olunan belə inversiyası faktiki olaraq sintaktik normaların pozulması formalarıdır, burada fikir aktuallaşır” [4, s. 208-211].

İnversiya hadisəsi mətndəki cümlələrin paradoksal sırasıdır. Bu düzümə intonasiya aktual şəkildə düşür. İnversiya danışq prosesində qüvvətli emosionallıq və ekspessivlik formalaşdırır. Ona görə də inversiya semantik və üslubi-ekspessiv cəhətdən əhəmiyyətli, həqiqi sıradakı neytrallığı aradan qaldırır, subyektiv münasibəti qüvvətləndirir. Düz və əks sıra üslubi-semantik xüsusiyyətin həm zəifliyi və həm də qüvvətliyi ilə seçilir [5, s. 169].

İnversiya olunmuş üzv bir çox sintaktik hadisələrlə uyğunluq təşkil edir. Məsələn, qoşulma konstruksiyalara həm oxşayır, həm də fərqlənir. İnversiya olunmuş üzv həmin konstruksiyalardan funksional imkanlarına, kommunikativ-informativ istiqamətlərinə görə də fərqlənir. Belə üzvlər həm danışq dilində, həm də bədii əsərlərdə funksional işləkliyi genişləndirir. İnversiya cümlənin aktual-semantik üzvlənməsi ilə bağlıdır. Cümlənin semantik üzvlənməsi (tema və remaya ayrılma) ilə qrammatik üzvlənməsi (məlum beş üzv) fərqləndiyi kimi, onların təsiri ilə yaranan sintaktik hadisələr də fərqlənir. Beləliklə, inversiya olan tema və remanın hissələri bir-birinə qarışa bilər, biri digərinin içərisində “yoxa çıxır”.

İnversiya hadisəsi mətnin qurulma prinsiplərindən biridir. Bu prinsipləri mətn şəraitində cümlə üzvlərinin bəziləri, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmayan sözlər yaradır. Bu prinsipin əsasında yenə də vahid bir model dayanır.

İnversiya mətnin ritmik təşkili vasitəsidir. Bu məsələ ilə bağlı xarici dilçilərdən A.M.Antipova, S.V.Boltayeva, M.M.Qrişman, V.M.Jirmunski və başqaları müəyyən fikirlər söyləmişlər.

İnversiya ilə bağlı ritm bədii mənlərdə qüvvətli təsiretmə amilidir. Ritm dil və nitq vasitələrinin ən yuxarı səviyyəsidir. Mətnin ritmik təşkili sintaktik səviyyədə araşdırılır.

Əlbəttə, mətnə ritmik hadisələr də baş verir. Ritmin mətnə mövcud olan informasiyanın ötürülməsində mühüm rolu vardır. Ritm mətnin qurulmasında universal prinsip sayılır.

Nitq zamanı sürətlənmə və yavaşım, gərginlik və zəiflik, uzunluq və qısalıq, oxşarlıq və fərqlərin bir-birini müntəzəm şəkildə izləməzi, əvəz etməsi ritmdir. Ritmik və ahəngdarlıq funksiyası bu xüsusiyyətləri ehtiva edir. Bu deyilən əlamətlər “mətnin ritmi” anlayışını əmələ gətirir. Ritm anlayışı qəbul edilmiş şeir nitqin, mətnin başlıca əlamətidir. Ritmin təbiəti şeirin bir kəsiyi, parçasıdır. Ritm eyni elementlərin təkrarı, səslərin əvəzlənməsidir. Ritmik proses inversiya nəticəsində əvəzlənmələrin baş verməsi ilə meydana çıxır. Bu proses ən çox insanın əmək fəaliyyətində üzə çıxır. Ritm zaman axarında-nizama, qaydaya salınan andır [7]. Ritm şeirdə sıra hadisəsidir. Bu sıra inversiya sırasıdır. Həmin sıra informasiya prosesinə əsaslanır. Dil insanlar arasında kommunikasiya vasitəsi olduğu üçün danışanlardan biri başqasına bu və ya digər hadisə, əşya barədə informasiya verir. İnsanın düşüncəsi informasiya ötürmədə iki üsuldən istifadə edir: 1) analiz; 2) sintez.

İngilis və Azərbaycan dillərində informasiya nitq və mətnə iştirak edən dil vahidlərinin semantik təhlilinə əsaslanır. Həmin dillərdə hadisələr, əşyalar adəti üzrə külldən cüzə doğru hərəkət edir. Dil vahidlərinin sintezi aparıcı yox, köməkçidir.

Təbii ki, informasiya zamanı vahidlərin analiz əsasında sırası yalnız küllün cüzə inkişafı kimi götürülmür. Məlumdan məchula, aktivdən passivə, konkretdən mücərrdə hərəkət də analizə aiddir.

Analiz və sintez özünü əşyalarda, hadisələrdə küll-cüz, məlum-məchul, aktiv-passiv, kəmiyyət-keyfiyyət, konkret-müjərrəd, yaxın – uzaq və s. şəkildə; hərəkətdə isə zaman ardıcılığı, səbəb-nəticə və s. formada göstərir.

O.S.Axmanovanın məşhur lüğətində “inversiya” termini və onun mətndəki vəziyyəti belə izah olunur: “inversiya (söz sırasının əksi, ziddi, reqressiv ardıcılıq), ingilis dilində inversion, inverse word-order, “sözün mətnə yerinin dəyişdirilmiş elementi” [1, s.176].

O.S.Axmanovanın izahı da göstərir ki, sintaktik səviyyədə ziddiyyət mətnin söyləmləri daxilindəki üzvlərin inversiyasında müşahidə olunur. İnversiya məqamı mətnə sözlərin ardıcıl, normativ sırası pozulur. Sabit sıra qaydasında ziddiyyət baş verir. Lakin həmin ziddiyyət nitq prosesində emosionallıqla, ekspressivliklə müşahidə olunur və normalaşır.

Mətnlə inversiyanın yaxın, sıx əlaqəsini Q.Kazımov belə göstərir: “Söz sırası” anlayışı ilə “cümle üzvlərinin sırası” anlayışları fərqlidir. Söz sırası dedikdə, cümle üzvləri ilə yanaşı, ara sözlərin, xitabların, qoşmaların, bağlayıcıların, ədat və nidaların da cümlədə yeri nəzərdə tutulur. Bu vahidlər mətn situasiyasında inversiyanın formalaşmasına bir növ zəmin yaradır. Funksional cəhətdən dəyişən ritm semantikanı aktivləşdirir. İnversiyanın köməyiylə ritm mətnin komponentlərinin enerjisini artırır, çatışmayan cəhətləri ödəyir” [6, s. 870].

İngilis dilində söz sırası mətn üzrə ciddi qəbul edilmişdir, bu hadisə mətnə qrammatik funksiya kəsb edir. Söz sırasının bu dildə, bu dilin mətnlərində konkret yeri müəyyənləşdirilmişdir. Mövcud sintaktik ifadə vasitələri ingilis dilində mətn və inversiya əlaqələrini bir növ tənzimləyir, belə bir struktur bağlılıq sxemi formalaşır: mübtədə- xəbər- tamamlıq- digər ikinci dərəcəli üzvlər.

Şeirlərdə bu sıra, sxem mütləq olaraq dəyişir, bu zaman struktur elementlər poetik emfazalar yaradır və xüsusi emosional və ekspressiv konnotasiyalar alınır, məhz bu proses inversiyadır. Bu zaman mətnə inversiyanın müxtəlif ölçüləri yaranır.

İkinci dərəcəli üzvlər mətnin emosiyasını və başqa xüsusiyyətlərini qabartmaq üçün önə-birinci yerə çıxarılır, yəni mübtədə sonda gəlir.

Müasir ingilis dilində sözlərin mətnə inversiya vəziyyəti, tərz cümlənin kommunikativ tipindən asılı vəziyyətdədir. Yəni, nəqli, əmr (təhrik) və sual cümlələrinin mətnəki mövqeyindən asılıdır. Başqa sözlə, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində hər bir funksional tipi cümlələr spesifik sintaktik struktura malikdir.

Bir sıra hallarda ingilis dilində hissi-emosional nitqdə-mətnə vasitəsiz tamamlıq bəzən baş üzvlərdən öncə cümlənin başlanğıcında da dura bilər. Belə durumda tamamlığın üzərinə məntiqi, dinamik vurğu düşür. Məs.:

“- All these. I did.

- One thing. I had forgotten.”

Müqayisə etdikdə, ingilis dilinin mətnlərindəki cümlələrin işlənmə yeri (position of the attribute in the sentence) Azərbaycan dili mətnlərində işlənilənlərdən seçilir. Belə ki, təyin bir çox cəhətlərinə əsasən digər cümlə üzvlərindən fərqləndiyi kimi, cümlədəki yeri, mövqeyi, təyinolunan sözün yerindən asılı durumdadır. Buna görə də, ingilis dilində təyinin mətndə yerindən yox, onun təyin olunan sözə görə yerindən bəhs etmək düzgün olardı.

Mətnə əlaqə vasitəsi rolunu oynayan inversiya söz sırasının elə bir dəyişməsinə həyata keçirir ki, burada müəyyən ümumi üzv bütün mətnin əvvəlində, deyil, mətn komponentlərinin arasında işlənir. Burada əsas məqsəd o olur ki, ümumi üzvün orta mövqedə işlənməsi ilə, yəni, həm özündən əvvəlki, həm də özündən sonrakı komponentlərə aid olmaları ilə bu komponentlərin bir-birinə daha möhkəm bağlanması əldə edilsin [8, s. 296].

Inversiya natiçəsi olan dəyişikliklər mətnə yeni modellər verir, bəzən də mövcud modelin funksional variantı meydana gəlir. Tamamilə təbiidir ki, hər bir yeni strukturun yaranması onunla bağlı olan strukturların funksiyasının az və ya çox dərəcədə dəyişməsi ilə (inversiya modeli), nəticələnir ki, bu da baş vermiş struktur-semantik yeniliyin sistemin müəyyən sahəsinə ötürülməsinə gətirib çıxarır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд.4-е, стереотипное. М.: КомКнига, 2007, 576 с.
2. Cavadov Ə.M. Mətn və cümlədə sözlərin sırası. Filol. elm. nam. dis., Bakı, 1975
3. Musayev Oruc. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, «Maarif», 1979, 360 s.
4. Рогожникова Р.П. Сложное целое и структура сложного предложения // Теоретические проблемы синтакса индоевропейский языков. Л., 1975
5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. “Ünsiyyət”, Bakı, 2000, 496 s.
6. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya və sintaksis. Bakı, «Elm və təhsil», 2017, 944 s.
7. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Ритм как структурная основа стиха. М.: Искусство, 1970, 384 с.
8. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı. MTM. İnnovation, 2016, 360 s.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN TƏRBİYƏSİNDƏ EKOLOYİ TƏRBİYƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Əsməd Təyyar qızı Şərifova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Gəncə Dövlət Universiteti
serifova73@mail.ru

Bu gün dogma Vətənimizi və Azərbaycanımızı daha çox sevib, daha da gözəlləşdirmək üçün uşaqları daha sevgi dolu böyüdüb tərbiyələndirməliyik. Uşaqlarda təbiətə qayğıkeş münasibət formalaşdırmaq da günün ən vacib məsələlərindən birinə çevrilməlidir. ekoloji təfəkkürün yaranması uşaqlarda və eləcə də formalaşan gənc nəsildə ekoloji tərbiyə və mədəniyyətin hansı səviyyədə olmasından asılıdır. Müasir dövrümüzdə Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhsillə bağlı qəbul edilmiş ekoloji qanunçuluq və qərarlar bu problemin həllində atılmış mühüm addımlardır. Uşaqların və gənc nəslin ekoloji təhsil və tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilməsinə dair Milli Təhsil Konsepsiyasında da xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu

günümüzə bağlı olan məsələlərin ən vacibi də müasir dövrdə qloballaşan dünyanın daha çox diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri narahatçılıq doğuran ekoloji problemlərdir. Əhalinin ətraf mühitə neqativ münasibəti mövcud problemin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu gün həqiqətən ekoloji maarifçiliyə böyük ehtiyac var. Bunun üçün hər kəs müəyyən ekoloji biliklərə yiyələnməli, uşaqlarda ekoloji dünyagörüş formalaşmalı, təhsilin ayrı-ayrı pillələrində ekoloji təlimin həyata keçirilməsi təmin edilməli, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqlar arasında ekoloji tərbiyəyə xüsusi fikir verilməlidir. "Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda (2002) ümumi ekoloji biliklərə yiyələnməsi üçün hər kəsə bərabər şəraitin yaradılması, orta təhsil sistemində ekoloji biliklərin tədrisinin icbariliyi, ekoloji təhsil və maarifləndirmə prosesinin fasiləsizliyi dövlət siyasətinin əsas prinsipləri kimi götürülüb [1].

Ekoloji tərbiyə uşaqların təlim-tərbiyəsində verilən vacib tərbiyə olmalıdır. Günümüzün ən vacib məsələlərindən biri daha dəqiq desək ekoloji tərbiyənin məqsədi flora və faunamıza -təbiətə məsuliyyət hissi formalaşdırmaqdır. Ekoloji tərbiyə zamanı əldə olunan biliklər, qazanılan təcrübələr ekoloji mədəniyyətin yaranmasına və formalaşmasına zəmin yaradır. Eyni zamanda ekoloji tərbiyə ekoloji mədəniyyətin və məsuliyyətin formalaşmasına yönəldilmiş fasiləsiz təhsil, inkişaf və tərbiyə prosesi başa düşülür.

Bu günümüzdə uşaqları da çox ətraf aləmə sevgi və ekoloji tərbiyə ilə əhatə etmək üçün ətraf mühitə münasibətimizi ilk növbədə məktəbəqədər təhsil müəssisələrindən başlayaraq tərbiyələndirməliyik. İlk tərbiyəsini ailədə, sonra isə məktəbəqədər təhsil müəssisəsində alan uşaqlarımız böyüyüb-boya başa çatdığı cəmiyyətin üzvünə çevrildikcə daha çox vətən sevgisi, dogma vətəninə sevgi formalaşır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələri-Uşaq bağçalarında təbiətdə əmək uşaqların əqli və sensor tərbiyəsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə tərbiyəçilər daha çox ekskursiyada müşahidə metodundan geniş istifadə edirlər. Belə müşahidələrin təşkili zamanı bitki və heyvanlar, canlı və cansız təbiət, təbii hadisələr, adamların təbiətdə əməyi, eləcə də əşyalar və hadisələr arasında asılılıq və səbəb-nəticə əlaqələri haqqında uşaqlara ətraflı məlumat verilir. Bu məqsədlə canlı və cansız təbiət nümunələrindən, quşlar, ev heyvanları, vəhşi heyvanlar haqqında albomlardan istifadə edilir.

Bu gün təhsil müəssisələrində təbiətin qoynunda uşaqlara keçirilən məşğələlər zamanı öyrənmə hər uşaq üçün daha maraqlı fəaliyyət sahəsinə çevrilir, onların fəallığının artmasına zəmin yaradır. Burada tərbiyəçilər təbiətin gözəlliklərini duymaq üçün uşaqların diqqətini quşların oxumasına cəlb edir. Azərbaycan oyunları, milli xalq mahnıları və folklor nümunələrindən istifadə edirlər. Uşaqlar mahnı oxuyurlar. Təbiətdə bitkilərin forma və rənglərini, spesifik cəhətlərini fərqləndirirlər. Bununla yanaşı tərbiyəçilər fənlər arasındakı inteqrasiyalara da toxunmuş olurlar. Təbiətdə müşahidə zamanı toplanmış faktlardan, uşaqların əldə etdikləri əyani təsəvvürlərdən riyaziyyat, rəsm, applikasiya, quraşdırma, əl əməyi, musiqi məşğələlərində də yeri gəldikcə istifadə olunur. Həmçinin uşaqlarda təbiətin, vətənin hər qarış torpağı üçün məsuliyyət hissi, ekoloji təfəkkür, mədəniyyət tərbiyə edilir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqlar tərbiyəçilərin köməkliyi ilə bitkilərin işığa, istiyə, torpağa, rütubətə tələbatı haqqında bilikləri də əldə etmiş olurlar. Belə ki, məktəbəhazırlıq qrupunun uşaqları bu mövzularda daha maraqlı və diqqətli olurlar.

Bu haqda çox yazılar işləyə bilərik. Bu gün ekoloji dünyagörüşün yaradılmasında pedaqogika elminin rolu çox böyük və xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ən vacib diqqət çəkən məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlim məşğələlərində ekoloji tələblərin nəzərə alınması, ekoloji tərbiyənin daha çox önə çəkilməsi, əxlaq tərbiyəsi ilə paralel uşaqların ekoloji tərbiyəsinin düzgün təşkilinin təmin olunması, eyni zamanda uşaqların ətraf aləmlə olan təması daha maraqlı təşkil etmək ən vacib məsələlərdən biri kimi gündəmdə olmalıdır. Bütün bu deyilənlərin nəticəsi olaraq qeyd etməliyəm ki, uşaqların daha çox ətraf aləmlə təması onların ekoloji sevgisini daha çox doğma etmiş olar.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların və eyni zamanda məktəblilərin ekoloji mədəniyyətinin düzgün təşkil olunması üçün təbiəti milli və ümumbəşəri sərvət kimi qorumağı onlarda tərbiyə etməliyik. Bu gün bütöv Azərbaycanımızın bərpası, mənfur düşməndən azad olmuş Qarabagımızın ekoloji durumu

hər kəsi düşündürməli və hər birimiz ölkəmizin gözəliyi və ekoloji vəziyyətinin daha gözəl və sağlam olması üçün çalışıb yaratmalıyıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum). Azərbaycan məktəbi, 2005, № 6.

DİSTANT TƏHSİL SİSTEMLƏRİ ÜÇÜN LOG ANALİZATOR PROQRAMLARI

^{1,3}Firudin Tərlan oğlu Ağayev, ³Esmira Rəsul qızı Ələsgərova,

^{2,3}Nuranə İsmayıl qızı Bahadurzadə

¹texnika üzrə fəlsəfə doktoru

²bahadurzade99@mail.ru

³ETN İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu

Giriş

İnternet indi müxtəlif mədəniyyətlərdə, dillərdə və hər yaşda olan insanların gündəlik rəqəmsal həyatlarını icra edən mühitdir. Veb istifadəçiləri zamandan, yerdən və ya səbəbdən asılı olmayaraq şəbəkə, qurğular infrastrukturunu və proqramlar tərəfindən əhatə olunub.

Bu gün internet informasiyanın toplanması, paylaşılması və yayılması üçün ən vacib mediaya çevrilir. Sosial şəbəkələr, axtarış sistemləri, elektron ticarət, distant təhsil, xəbər yayımları və s. üçün veb-əsaslı proqramlar adi təcrübəyə çevrilir və geniş yayılır [1]. Distant təhsil əsasən veb əsaslı bir texnologiyadır və onlayn kurs təqdim etmək üçün istifadə olunur. Onlayn təhsil mühitləri sürətlə yaxşılaşır. Bunlara Virtual-U, Web-CT və moodle kimi veb əsaslı təlim mühitlərini, ümumiyyətlə, kurs məzmununun çatdırılması vasitələri, sinxron və asinxron konfrans sistemləri, resursların paylaşılması üçün virtual iş yerləri, ağ lövhələr, sinif hesabat sistemləri, jurnallar, tapşırıqların təqdim edilməsi komponentləri və s. daxildir.

E-Learning portalları bir çox istifadəçi üçün xidmət göstərir. Buna görə də, e-Learning portalını tərtib etmək üçün hər bir şagirdin fərqli öyrənmə tərzini biləcəyini nəzərə almaq lazımdır. Bu səbəbdən müxtəlif növ öyrənmə komponentlərindən istifadə etmək lazımdır. Bu komponentlər istifadəçinin təkbəşinə öyrənmə biləcəyi elektron kitab, e-audio kitab, e-video, e-hazırlıq proqramı, e-test və s. kimi komponentlər olmaqla yanaşı, həm də istifadəçiyə onlayn rejimdə işləmək imkanı verən komponentlərdir [2]. Bu öyrənmə komponentlərini təkmilləşdirmək üçün bir çox texnologiya növündən istifadə olunsun da, onlar müstəqil şəkildə öyrənmələri qane etmək üçün kifayət deyil. Bu komponentlərin hamısının birlikdə istifadəsi şagirdin müxtəlif üslublarını təmin edir.

Veb serverləri, resurslara və təbiiqlərə xətt təmin etmək üçün hər hansı bir veb saytında olduğu kimi veb istifadəyə əsaslanan kurs ötürmə sistemləri kimi müəyyən edilə bilər. Veb serverə göndərilən hər bir sorğu, əsasən sorğunun mənsəyini, tələb olunan resursu və vaxt möhürünü qeyd edən giriş jurnalında saxlanılır. Müraciət onlayn imtahan sualına cavab və ya onlayn konfrans müzakirəsində iştirakdan ibarət veb səhifə ola bilər. Veb jurnal tələbələrin saytdakı ekskursiyaları və fəaliyyətlərini təqdim edir. Bu uzun qeydləri emal etmək və qiymətli nümunələri çıxarmaq üçün onlardan istifadə etməklə öyrənmə sistemi təkmilləşdirilə bilər.

Bir çox web log analiz alətləri mövcuddur. Nihuo, AWStats, Analog, Webalizer və Sawmill Analytics və s. kimi bu alətlərin əksəriyyəti veb jurnal məlumatlarının statistik təhlilini təmin edir [3].

Log fayl növü

E-Learning portalını ziyarət edən öyrənmənlər haqqında məlumatlar, məsələn, istifadə etdikləri təlim komponentləri və onlarla nə qədər vaxt keçirdikləri, HTTP serverlərinin log fayllarında

saxlanıla bilər. Veb faylları təqdim etməyə imkan verən HTTP serverləri (IIS, Apache və s.) veb sayt ziyarətçilərinin hərəkətlərini log faylları kimi saxlaya bilər.

Log təhlili

Toplanan veb jurnal məlumatlarından lazım olan nümunələri tapmaq üçün log analiz alətindən istifadə olunur. İstifadə və geribildirimi müntəzəm olaraq təhlil etməyə imkan verən bir neçə kommersiya jurnalının təhlili alətləri üstünlük təşkil edir. İstifadəçilərin həm nəticə, həm də yardım sistemi ilə bağlı problemləri veb qeydlərinin təhlili ilə ortaya çıxarılacaq. Məlumatların təhlili ilə tələbələr üçün problemli sahələr müəyyən edilə bilər. Bu məlumatları araşdıraraq hansı hissənin tələbələri qane edib- etmədiyini görmək olar [4].

Veb istifadə mainingi, istifadəçi baxışı və giriş nümunələrinin avtomatik olaraq Veb serverlərindən aşkar oluna bilən bir prosesdir. Distant təhsil saytları olan təşkilatlar böyük həcmdə dataları toplayır. Bunlar avtomatik olaraq Veb serverlər tərəfindən yaradılan və serverə giriş jurnallarında toplanan məlumatlardır. İstinad jurnalları istifadəçi məlumatı üçün mənbə rolunu oynayır. Onlar hər bir səhifə arayışı üçün istinad səhifələri haqqında məlumatları və CGI skriptləri vasitəsilə toplanmış istifadəçi qeydiyyatı və ya sorğu məlumatlarını ehtiva edən mənbələrdir. Bu cür məlumatların təhlilinin köməyi ilə təşkilatlar fənlər üzrə öyrənmə nümunələrini, veb saytın effektivliyini müəyyən edə və öyrənənlərin düşüncə tərzini strukturlaşdırıla bilər. O, həmçinin daha effektiv Veb-sayt mövcudluğu yaratmaq üçün veb-saytın yenidən qurulması haqqında məlumat verə, birgə tədqiqat qrupu kommunikasiyasının və Veb server infrastrukturunun daha effektiv idarə olunmasına işıq sala bilər [5]. Öyrənmə məqsədi ilə öyrənənlərin veb sistemdən istifadə statistikasını veb-mining alqoritminin verdiyi məlumata çatmaq üçün kifayət etmir. Bununla belə, onları e-Learning sistemini qiymətləndirmək üçün başlanğıc nöqtəsi kimi görmək olar.

Log analizator proqramları

Log fayllarındakı sətirlər ilk baxışdan məqsədsiz görünə bilər. Bununla belə, onlar Log Analyzer Proqramları tərəfindən mənalı edilə bilər. Bu proqramlar hər bir qeydə alınmış xətti təhlil edə bilər. Bununla da qrafika vasitəsi ilə vizual zənginliyə malik hesabat hazırlaya bilərlər.

GPL (General Public License) [6] sayəsində Webalizer, Awstats və Analog Log Analyzer kimi proqramlar pulsuz təmin edilə bilər, həmçinin Nihuo, Sawmill kimi kommersiya olaraq alınla bilən bir proqramdır. Buraya digər Giriş Analizatorlarına (Log Analyzers) [7] bənzər xassələr daxildir. Qurumumuzda e-Learning portalını təhlil etmək üçün əsasən Nihuo istifadə olunur.

Veb proqramları son zamanlarda çox sürətlə inkişaf etdirilir, buna görə də serverlərdə saxlanılan logların və ya istifadəçi giriş məlumatlarının miqdarı artmışdır. Məsələn, e-Learning serverlərimiz bir aya terabayt-a çatan loglar istehsal edir. Səbəb odur ki, bir ay ərzində çoxlu hit alırıq. Standart log analiz proqramları artıq analiz tələblərinə cavab verməkdə yavaşdır. Hadoop [8] paylanmış paralel sistem üzərində işləyən MapReduce [9] jurnalın təhlili prosedurunu sürətləndirmək üçün istifadə etdiyimiz başqa bir proqramdır. Apache tərəfindən hazırlanmış Hadoop Java əsaslı və açıq mənbəli proqramdır. Hadoop çərçivələrində MapReduce tətbiqi əsasən çoxlu məlumatların işlənməsi üçün istifadə olunur.

Amazon, Google, IBM, Yahoo və Facebook kimi bir çox şirkət bunun üçün hadoop istifadə edir. İlk olaraq Google veb jurnalının təhlili və səhifə sifarişi üçün MapReduce proqramlaşdırma modelindən istifadə etdi. Daha sonra Yahoo, bulud üçün MapReduce proqramlaşdırma modeli olaraq açıq mənbə üçün Hadoop platformasına başladı. Amazon eyni məqsədlə Hadoop platformasından istifadə edir. Facebook həmçinin Hadoop platformasından istifadə edərək sosial veb xidməti üçün log məlumatlarını təhlil edir. Bu təhlillər vasitəsilə facebook milyonlarla istifadəçi profilini yaradır [10].

MapReduce-də proses aşağıdakı kimidir: master kompüterlərin jurnal fayllarında olan məlumatlar klaster kompüterlərinə ayrılıb və beləliklə, verilənlər bir-biri ilə paralel şəkildə manipulyasiya edilir. Hər bir klaster kompüterini nəticələri master kompüterə çevirir. Master kompüter bu nəticələri toplayır və analiz çıxış faylı yaradır.

Nəticə

Log analiz proqramları istifadəçilər haqqında statistik məlumat verir. Məsələn, ziyarətçilərin daxil olduğu və çıxdığı səhifələr, həmin səhifələrdən istifadə müddəti haqqında məlumatlar əldə edilib. Bunun təhsilə təsiri var. Müxtəlif komponentləri özündə birləşdirən e-təlim səhifələrinin ziyarət statistikasını əldə edildikdə, öyrənənlərin üstünlük verdiyi komponentlər və öyrənənlər tərəfindən hansı öyrənmə tərzinə üstünlük verildiyi müəyyən edilə bilər.

Log analizator proqramları log faylında saxlanılan IP nömrələri sayəsində ziyarətçinin hansı şəhərdə portala qoşulduğunu öyrənmək mümkündür. Məlumatın tədqiqi coğrafi mövqe ilə öyrənmə üslubu arasındakı əlaqənin təyin edilməsinə səbəb olur. Log Analyzers ziyarətçi kimi iz buraxan hörümçəklərin məlumatlarını və axtarış sistemlərini təhlil edə bilər. Axtarış motorunu səhifəyə bağlayan açar söz tapıla bilər. Daha sonra ən çox istifadə olunan açar sözləri Log analizatorlarının hesabatlarında görmək olar.

Səhifəyə daxil olmaq üçün istifadə olunan kompüterin texniki xüsusiyyətləri (əməliyyat sistemi, internet brauzeri, ekranın ayırdetmə qabiliyyəti və s.) əldə edilə bilər. Bu məlumat e-Learning portalı hazırlayarkən təlimatçı dizaynerlər və proqram təminatçısı tərəfindən nəzərə alınmalıdır.

HTTP serverlərindən geri dönmə xətlər log analizatoru tərəfindən bildirilə bilər. Bununla da ziyarətçilərin əlaqə saxlaya bilmədiyi səhifələr aşkarlana və problem aradan qaldırılacaq.

Log analizator proqramları bəzi statistik məlumatlar yaradır, lakin daha ətraflı statistik məlumatlara ehtiyacımız varsa, verilənlərin öyrənilməsi və ya veb-mining alqoritmləri və proqramlarından istifadə etməliyik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- [1] Zaiane, O.R., and Luo, J. (2001). Towards Evaluating Learners' Behaviour in a Web-Based Distance Learning Environment. Proc. International Conference on Advanced Learning Technologies ICALT'01.
- [2] Mutlu, M.E., Kip, B. ve Kayabaşı, Ö., “e-Sertifika Programlarında Katılımcıların Öğrenme Ortamı Tercihleri”, Future-Learning 2. Uluslararası Gelecek için Öğrenme Alanında Yenilikler Konferansı 2008: e-Öğrenme, İstanbul, 27-29 Mart 2008.
- [3] Zaiane, O.R. (2001). Web Usage Mining for a Better Web-Based Learning Environment. Proceedings of Conference on Advanced Technology for Education (CATE'01). Banff, Alberta.
- [4] Raiken, N. (2005). Analyzing web-based help usage data to improve products, Professional Development/STC-Related Sessions.
- [5] Park, C. S., Bae, S. M., & Ha, H. S. (2000). Web Mining for distance education. Korea Advanced Institute of Science and Technology, 716.
- [6] GNU General Public License. (2010, 09 10). General format. Retrieved from GNU: <http://www.gnu.org/licenses/gpl.htm>
- [7] Nihuo Web Log Analyzer Features. (2010, 01 10). General format. Retrieved from Nihuo: <http://www.nihuo.com/web-log-analyzer-features.html>
- [8] White, T. (2009) . Hadoop: The Definitive Guide. O'Reilly Media, Yahoo! Press.
- [9] Dean, J., Ghemawat, S. (2004). MapReduce: Simplified Data Processing on Large Clusters. In Proc. of the 6th Symposium on Operating Systems Design and Implementation, San Francisco CA.
- [10] Lee, Y., Kang W. and Son H. (2010). An Internet Traffic Analysis Method with MapReduce. 1st IFIP/IEEE Workshop on Cloud Management, Osaka.

IMPLEMENTATION OF INCLUSIVE EDUCATION IN THE DIGITAL ENVIRONMENT

Irana Oqtay Mammadova

Ph.D.

Azerbaijan State Pedagogical University

elchin_mamedzade@hotmail.com

Knowledge is often treated as a fixed set of theories and concepts, and it is assumed that when teachers are given knowledge about, for example, the implementation of inclusive education, they will automatically apply it in their schools. But inclusive education is a very complex concept. There is no model of inclusive education that can be successfully implemented in all schools. Because every school community is different, and for the implementation of inclusive education, different contextual factors and different barriers to learning must be overcome. Therefore, there is no fixed set of theories and knowledge presented to teachers. Teachers should be encouraged to engage in critical reflection activities together, as well as to analyze their own situations in their school communities and find local strategies to overcome local challenges. Good results are achieved when teachers apply the knowledge they have acquired. In the traditional teacher development process, learning is often passive. A trainer traditionally provides specific content. Sometimes, before the instructor introduces new content, participants are invited to discuss the content and share their thoughts. This approach makes the learning activity very passive. Teachers mostly receive knowledge, but do not learn to apply this knowledge in practice and do not receive support in this regard. Active learning is not limited to group discussions or games in seminars. It involves working extensively with new concepts and practices and applying key concepts and principles to real-world situations.

In today's society, opinions are divided about the dilemma of those who are physically healthy and those with limited physical capabilities. Some people consider this type of people (especially children) to grow up under normal conditions, and others see this as a "forehead" or "desperation syndrome". Discussions on this topic, each experience gained accelerates the process of inclusion in society by paving the way for new theories. The main paradigm of this alternative is inclusive education, which includes the culture of inclusion. Inclusive education is the most important and exemplary area of pedagogical activity, and should be considered as an understandable concept on the basis of creating an environment of equal education and development for all. In other words, inclusive education means a form of education aimed at realizing the transition to integrated education related to the socialization and fulfillment of educational rights of children with special needs (with limited health opportunities). Corrective-developmental training forms the form of inclusive education. Corrective-developmental classes are created for children with disabilities (either separately or as part of regular classes) in appropriate general education schools. Today, it is important to know the legal basis of the formation of children with normal physical health and children whose physical skills and abilities are not harmonious in the same process and on the basis of the principle of equality, as well as to know its moral health characteristics as a task. "Inclusive education project" has been implemented in our country since 2005. According to the decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated February 3, 2005, the "Development Program for organizing the education of children in need of special care (with limited health opportunities) in the Republic of Azerbaijan (2005-2009 years)" was approved. In the "State Program for the Development of Inclusive Education for Persons with Limited Health Opportunities in the Republic of Azerbaijan in 2018-2024", approved by the decree of the President of the Republic Ilham Aliyev dated December 14, 2017, the development strategies of getting used to humanistic relations with more noble qualities in our life from this direction has found its reflection. In addition to the fact that inclusive education, echoed over time on the basis of official directives, is clear and

comprehensible to everyone, its timeliness also justifies the fact that its priority has a strong impact on modern development.

Today, globalization is usually defined as global integration: “Globalization is the development of economic, social and political relations between countries, the recognition of beliefs and views of different societies and cultures, the expansion of interethnic relations [3]. In other words, globalization is the spread of relationships within the material and spiritual values of countries, the spread across national boundaries and the unification of differences in the name of integrity and adaptation. This means that there is no area of our lives that is not affected by globalization. Recently, the process of globalization in the world economy has become faster and more noticeable. On this basis, the countries of the world freely integrate into the world market and the necessary conditions are created for this. In the globalization of the world, it is unclear what policies the state will pursue tomorrow and what interests it will pursue. Because globalization processes directly affect cultural policy, limiting the possibilities of national culture. Humanity has already deeply realized the need to jointly solve economic, political, national and ethnic problems in order to survive and preserve our planet. Essentially, globalization should serve to eliminate the integrity of the states of the world and discrimination in cultural and economic relations. Of course, we are very concerned about the problems that globalization has created for many countries today. Because these problems directly in the cultural sphere raise the need to study the experience of human development in the world and expand creative connections. The negative manifestations of the modern world that are perceived and met with protests are due to political and economic interests, as well as the invisible goals of globalization, which ultimately have a destructive impact on cultural progress. If globalization serves the same cultural interests, humanity may face great disasters. In the political sphere, globalization faces the problem of national statehood, national and moral values. National identity and national dignity are the main problems of political globalization.

The socialization of a student’s personality is not only social, but also biosocial in nature, such as active integration and entry into the social environment surrounding the individual. Thus, it is also associated with the type of temperament of children, genetic characteristics, level of communication, propensities for wealth, character, upbringing in the family, etc. and often manifests itself depending on them. The level of social awareness, interpersonal communication and social behavior becomes an indicator of how he feels. It is important for a teacher to approach this process competently and professionally and be able to manage it. The teacher participates in the acquisition by students of certain social knowledge, practical skills, as well as certain accepted rules and laws of social life. Being a transmitter and bearer of these qualities, he communicates with students and influences their formation as individuals. Here, a competent approach is a guarantee of a high level of this process. Socialization of a student’s personality, even in a small group, proceeds at the same level. It is very important for the teacher to take these factors into account, as this is influenced by factors such as children having different personalities, different temperaments, lifestyles, skills and abilities, and also having different tendencies towards wealth.

The teacher must take into account the active and weak participation of some students in the socialization process, be able to establish correct relationships with them, and be able to achieve their adaptation and integration into the social system. Using his knowledge and skills, he must achieve the active participation of each individual in the social environment and entry into the system of individual social relations.

At a time when the process of integration is inevitable, concern and interest in protecting our national moral and educational values has increased. Because this need, generated by the contradictory course of globalization, has covered all spheres of society. Therefore, we must protect national and moral values from erosion, turn our national culture into a means of self-defense of the nation from globalization. Only as a result of effective joint activities is it possible to preserve cultural national identity and national and cultural values [2]. On the one hand, the reforms carried out in our

country to create an environment that ensures a synthesis of national and universal values, integration into world experience, create conditions for reaching the level of socially, culturally and economically developed countries of the world. On the other hand, the problems arising in this process, which serves social, cultural and economic progress, necessitate the teaching of human history, world development experience, the creation of a comprehensive education system and the expansion of creative ties in the field of culture. Undoubtedly, in conditions where the process of integration is inevitable, it is necessary to take care of the protection of our national, moral, ethical and educational values. This need arises from the contradictory current of globalization, covering all spheres of social life - economics, politics and culture, the presence of its visible and invisible sides. Undoubtedly, the Republic of Azerbaijan belongs to the world community. As a participant, she cannot be isolated from these integration processes. So, today the problem of protecting our national and moral values in the face of external influences needs to be given more serious attention. Therefore, we must protect these values from erosion, our culture from the negative manifestations of the globalization of the nation, we must turn ourselves into a means of self-defense. Only as a result of effective joint activities to preserve the identity of national culture and national cultural values can they be protected [3]. In accordance with the Decree of the President of the Azerbaijan Republic “On additional measures in the field of state protection of entrepreneurship development in the Azerbaijan Republic” dated September 10, 2002, there is a decrease in tax thresholds; division of taxes into industries and regions; expanding the scope of application of the simplified taxation system; reduction of social insurance contributions. All these measures create the basis for the further development of the tax system in the field of culture [3].

Higher education in the field of culture and art in Azerbaijan is provided by: Baku Music Academy, Azerbaijan National Conservatory, Azerbaijan State University of Culture and Arts, Azerbaijan State Academy of Arts. Some universities in the country also have departments that train personnel to work in cultural institutions. Composers, musicologists, choirmasters, performers of classical and folk instruments, vocalists study at the Baku Music Academy. It should be noted that graduates of the Baku Music Academy are highly valued in the international arena, both teachers and performers. The Azerbaijan State University of Culture and Arts trains specialists in the field of theater, cinema, television, and pop. Specialists in the field of painting, graphics, sculpture, architecture, decorative and applied arts, theatrical decoration, history and theory of fine arts, interior design, carpet weaving, advertising, design, fashion artists receive higher education at the Academy of Arts. The Azerbaijan University of Architecture and Construction educates the architects of the future. Baku State University is the only higher education institution in the country that trains specialists in the field of “Library Science and Bibliography”. Unlike the former Soviet republics, which are subordinate to the Ministry, in Azerbaijan only educational institutions in the field of culture and art are part of the system of the Ministry of Tourism. Thus, children's music, art and the only choreography school in the country of the Ministry of Culture and Tourism, general education specialties and universities, technical schools, colleges, academies and universities are under the jurisdiction of the Ministry of Education. It is impossible to organize an educational process that fully meets the requirements of modern education without in-depth knowledge of its specific features.

Fundamental research in the field of culture and art, educational and methodological research is also carried out in higher educational institutions - the Baku Music Academy, the University of Culture and Arts, the Academy of Arts, the University of Architecture and Construction. The goals of Azerbaijan's cultural policy in the field of education and science are:

- The existing network of educational institutions is aimed at multi-level maintenance and development of the vocational education system, which helps to identify and protect talented children.
- Establishment of the state program “Children of Azerbaijan” for holding international competitions, festivals, and exhibitions. Providing guarantors for participation in festivals, especially talented children, and providing them with scholarships;

- Searching for young talents in the field of culture and art, allocating funds for their education abroad;
- Training of various categories of cultural personnel and improvement of the system of advanced training;
- Work in various fields of culture and art, creating a program to support young scientists;
- Stimulation of scientific research: grants, awards, conferences, seminars, publication of works.

Today, a number of measures are being taken to recognize the Republic of Azerbaijan at the international level and strengthen its independence. Necessary decisions are also being made to develop education and culture. Through their activities, national-cultural and intellectual forces analyze the current state of state policy in the field of culture and try to clarify the prospects for this policy.

The main outlines of the origins and implementation of new pedagogical thinking in Azerbaijani education are defined in detail in the “Law of the Republic of Azerbaijan on Education”, adopted in 2009, and the “State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan”, adopted in 2013. The State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan provides for large-scale measures in five strategic directions to create in the Republic of Azerbaijan an education system that occupies a leading position among the countries of the world in terms of quality indicators and coverage, has competent teachers and education managers, and an infrastructure based on advanced technologies:

Strategic direction I provides for the creation of educational content with a personal focus, based on competence, and covers such important goals as the development of curricula at all levels of education, including preschool, general, primary vocational, specialized secondary and higher education.

Strategic direction II provides for the modernization of human resources in the field of education. This direction serves to form a competent teacher who uses innovative teaching methods, ensuring effective mastery of educational content, and includes increasing the professionalism of teachers, building a new system for assessing student achievements, creating inclusive teaching methods to identify and develop the talent of students, as well as those who need special care.

Strategic direction III provides for the creation of transparent and effective management mechanisms responsible for results in education. This direction covers such goals as modernizing regulation and management in the education system based on best international experience, creating a transparent results-oriented management model in educational institutions, new information and reporting systems for quality assurance and education management.

Strategic direction IV provides for the creation of an educational infrastructure that meets modern requirements and ensures continuous education. This direction covers such measures as the creation in educational institutions of infrastructure corresponding to the teaching methodology based on information and communication technologies, rationalization of the network of educational institutions, distance education, education and development for talented children and children in need of special care, education of the elderly, organization regional universal centers providing advisory services on vocational and educational issues, vocational training centers and complexes with modern facilities, creation of campuses.

The fifth strategic direction is the construction in the Republic of Azerbaijan of a model for financing an economically sustainable education system that meets the standards of the world's leading education systems. This direction, among other things, provides for the improvement of the mechanism for financing education using various sources, the transition of educational institutions to financing per capita, support for the provision of paid education services, and the creation of an Education Development Fund [2].

Education is a strategically important and priority-developed area of activity that underlies the development of society and the state. The educational system of the Azerbaijan Republic is based on national soil, universal human values, and is democratic in nature. The right to education is one of the fundamental rights of citizens. The tasks facing the education system are carried out in accordance with the Constitutional Act on State Independence of the Azerbaijan Republic, the Constitution of the Azerbaijan Republic, the Law on Education and relevant international legal norms [1].

One of the main issues of a teacher's professional activity is his role in the socialization of the student's personality. Since socialization performs an important function in students' acquisition of vital knowledge, skills and abilities and has a noticeable positive impact on the success of the pedagogical process, it is very important for the teacher to pay special attention to it. Since socialization is the realization of one's own potential and creative abilities as a process of “self-realization,” a competent and professional approach to it by the teacher is of great importance. The foundation of socialization, which is a long process, is laid in childhood, continues during the school years and becomes more intense in adulthood. Therefore, the correct course of this process during school years becomes a favorable basis for further personal development; the knowledge, skills and abilities acquired by students in this area are further developed, deepened and strengthened.

The socialization of a student's personality is not only social, but also biosocial in nature, such as active integration and entry into the social environment surrounding the individual. Thus, it is also associated with the type of temperament of children, genetic characteristics, level of communication, propensities for wealth, character, upbringing in the family, etc. and often manifests itself depending on them. The level of social awareness, interpersonal communication and social behavior becomes an indicator of how he feels. It is important for a teacher to approach this process competently and professionally and be able to manage it. The teacher participates in the acquisition by students of certain social knowledge, practical skills, as well as certain accepted rules and laws of social life. Being a transmitter and bearer of these qualities, he communicates with students and influences their formation as individuals. Here, a competent approach is a guarantee of a high level of this process. Socialization of a student's personality, even in a small group, proceeds at the same level. It is very important for the teacher to take these factors into account, as this is influenced by factors such as children having different personalities, different temperaments, lifestyles, skills and abilities, and also having different tendencies towards wealth.

The teacher must take into account the active and weak participation of some students in the socialization process, be able to establish correct relationships with them, and be able to achieve their adaptation and integration into the social system. Using his knowledge and skills, he must achieve the active participation of each individual in the social environment and entry into the system of individual social relations.

Personal socialization is not a planned and organized process. Since this process usually occurs spontaneously, that is, in interaction with the environment, under various influences, these factors create certain effects in the formation of personality, and these effects are not always positive. Therefore, the role and influence of teachers and parents is important in this matter. It is important to create a favorable environment so that the process of socialization of the student's personality is successful. The teacher's competence makes this environment nourishing and developing. The teacher must correctly assess the capabilities and abilities of students, respect and believe in their personality, and create conditions for the realization of their capabilities. One of the main issues in this process is the achievement of individual orientation of education.

The individual focus of education is also related to pedagogical professionalism and competence. To achieve this, the teacher must first of all be well aware of all the possibilities of the subject he is teaching - the functions and possibilities that can lead to education, learning and development. He must be aware of the potential capabilities of students, find suitable ways to develop their thinking, initiative and activity, and ensure that the taught subject and specific individual topics

are in the direction of satisfying the moral needs of students. “Learner-centered education is education aimed at students, who are the main asset of the educational process. Based on the student’s experience, he creates to form and reveal his personal qualities, leads to the development of thinking, the formation of a creative, active, proactive personality, provides the student’s cognitive and spiritual needs, his intelligence, social and communication skills, self-education and self-development skills. Stimulates” [3, p. 26].

Approaching the problem in this context, it can be clearly seen that student-centered education is closely related to new pedagogical thinking, professionalism and teacher competence. Because achieving learner-centered education is not simply about explaining the subject. This is a process that a teacher can achieve by working on himself, increasing his professionalism, and truly creatively approaching the teaching process.

The teaching profession is a profession closely related to thought processes. However, the fact that the problem of “new pedagogical thinking” has been on the pedagogical agenda in recent years requires a deeper approach to this problem, from the point of view of modern requirements. But what does this question involve? What is “innovative” about new pedagogical thinking that differs from previous, traditional thinking? It should be noted that in order to clarify the essence and objectives of this problem, psychologists and teachers of our republic Farrukh Rustamov, M. Ilyasov, Irana Mammadova and others expressed a number of interesting ideas and conducted research. Our return to this problem is due to the fact that it is always relevant and directly related to pedagogical competence. Noting the emergence of new pedagogical thinking as an important tool for the development of theory and practice of education, they rightly write: “New pedagogical thinking is not classical pedagogy, but “old” pedagogical thinking - years of stagnation, or traditional pedagogy established itself as an alternative to didactics. Classical pedagogy is one of the main sources of new pedagogical thinking” [4].

It may be noted as a joyful fact that most of our secondary schools have made important strides in the development of new educational thinking and practical pedagogy. However, it is somewhat regrettable to say this word about theoretical pedagogy. Although the term “new pedagogical thinking” is widely used in a number of pedagogical literature, there are no specific ideas about what it specifically consists of and what components are included in the content.

It is clear that innovation and new means something that did not exist before and arises anew. If we approach new pedagogical thinking from this point of view, then it must be said that this innovation in pedagogical thinking has not happened so far, but it was created and is being created as a result of the demands and development of the present time. What, then, can be called new pedagogical thinking? New pedagogical thinking does not accept the approach to the formation of modern human personality, including the essence and content of education and upbringing, with old stereotypes; it requires approaching events and processes (of course, related to education and upbringing) in a new way: with new methods that meet requirements of the time. That is why new pedagogical thinking manifests itself as processes characterized by accepting the good in traditional education, remaining faithful to inherited traditions and introducing new life into the school, the content of education and upbringing. Thus, new pedagogical thinking is not intended to “decorate” the old and write it down as something new, but to introduce new content, a new form and new views into the pedagogical process.

References

1. Adam, R. Chen D. The process of educational innovation: an internationalperspective // - Paris: UNESCO &Kogan Page, -1981. -292p.
2. Davison, Ch. Information Technology and Innovation in Language Education. - Hong Kong: Hong Kong University Press, - 2005. - 304 p.

3. Global citizenship In primary and Secondary education In the Netherlands Amsterdam, November 2012. -50 p.
4. Innovation in English Language Teacher Education / Edited by George Pickering and Professor Paul Gunashekar. - India, -2014. -290 p.
5. Michael Eugene Porter. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors. — New York: The Free Press, 1980 (2nd ed. — New York: Free Press, 1998. — 397 p.
6. Rogers, E. Diffusion of Innovations. NY: Simon and Schuster, -2003. - 576 p.
7. Tominaga Keii, edc. Evaluation Study of Japanese Universities. Tokyo Press, 1984, p.103.

YAZILI ƏDƏBİYYATDA UŞAQ NAĞILLARININ TƏDRİSİNDƏ HUMANİZM İNKLÜZİV TƏHSİLİN BİR İSTİQAMƏTİ KİMİ

Günəl Fazil qızı Zeynallı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Sumqayıt Dövlət Universiteti
gunell85@gmail.com

Nağıllar qədim dövrlərdən çağdaş günümüzdə qədər əsrlərin sınağından çıxaraq gəlib çıxmış hikmət xəzinəsidir. Azyaşlı uşaqların, kiçik yaşlı məktəblilərin tərbiyəsində, sosial-psixoloji inkişafında, estetik zövqünün, yaradıcı təfəkkürünün formalaşmasında nağılların xüsusi əhəmiyyəti vardır. İstər Azərbaycan, istərsə də Avropa, yaxud rus yazılı ədəbiyyatında nağıl nümunələri müxtəlif sosial-mədəni mühitlərin, fərqli yazıçı müşahidələrinin məhsulu olsa da, amma bu müəllifli nağılların ortaq bir məxrəci vardır: həmin nağıllarda təbliğ olunan vətənpərvərlik, xeyirxahlıq, əməksevərlik, gec-tez yaxşılığın pislik üzərindəki qalibiyyəti, sədaqət, mərhəmət, cəmərdlik və s. kimi bəşəri ideyalar. Müxtəlif əqli və fiziki bacarıqlı uşaqların adı siniflərdə təhsil alması üzrə təcrübəsi olan müəllim bilir ki, belə uşaqların tədrisə cəlb edilməsi çətin və kompleks prosesdir. Təlim-tərbiyə prosesinin əsas aparıcı meyarı olan müəllimdən bu istiqamətdə uğur qazanması üçün yüksək səriştə və motivasiya ustalıq tələb olunur. Müəllim təkcə, uşağa bilik verən, tədris prosesini quran, idarə edən şəxs deyildir, o, ən önəmlisi uşağa dost, həmdəm olmalı, bütün uşaqlara fiziki və əqli cəhətdən qüsurlu olub olmamasından asılı olmayaraq sevgi və diqqətlə yanaşmalı, onları nikbin ruhda tərbiyə etməli, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri hörmətlə onlara yansıtmalıdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında XII əsrdən başlayaraq müasir dövrümüzədək uşaqların yaradıcı fantaziyasını inkişaf etdirən, onların təlim-tərbiyəsinə yönələn əxlaqi-didaktik məzmunlu nağıl nümunələrinə rast gəlinir. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”, “Yeddi gözəl” poemalarına daxil edilmiş nağıl-hekayələr öz ibrətamizliyi ilə diqqət çəkir. “Sirlər xəzinəsi”nə daxil olan “Ümitsiz padşahın bağışlanması dastanı”, “Ədalətli və insafli olmağa dair”, “Adil Nuşirəvan ilə vəzirin hekayəti”, “Qarı ilə Sultan Səncərin hekayəti” kimi nağıllarda müəllif dövrün despot hökmdarlarını ittiham edərək onlara ədalətin və haqqın meyarını öyrədir. İnsan varlığı və əqidəsi ilə bağlı fəlsəfi düşüncələr və humanist ideyalar baxımından Nizaminin nağıl-hekayələri XX əsr Fransa yazılı ədəbiyyatında nağıl müəllifi A.Ekzüperinin “Balaca şahzadə” hekayəsi bənzərlik təşkil edir. Belə ki, hər iki müəllifin nağıllarında insanpərvərlik, dostluqda vəfa, etibar, sadəlik, xeyirxahlıq, ədalətçilik, sevgi kimi bəşəri ideyalar təbliğ olunur.

S.S.Axundovun “Qorxulu nağıllar” silsiləsinə daxil olan “Qaraca qız” və “Nurəddin” nağıllarının Tutu, Ağca, Nurəddin kimi uşaq obrazları mənəvi saflığı, sədaqəti, xeyirxahlığı təmsil etdikləri üçün sevimli qəhrəmanlara çevrilmişlər. XVII əsr Avropada ədəbi nağıl janrının ilk yaradıcısı Şarl Perronun “Qırmızıpapaq”, “Yatmış gözəl”, “Büllur başmaq”, “Göysaqqaq”, “Çəkməli pişik” kimi sehirli nağıllarında qorxu motivləri mövcuddur. Ancaq bu daha çox fantastik xarakter

daşıyır. Müəllif nağıllarındakı mistik qüvvələr vasitəsilə xeyirlə şərin, işıqla qaranlığın, sevgilə nifrətin, təkəbbürlə sadəliyin arasındakı incə cizgini aşkara çıxarır.

F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabına daxil olan “İt və pişik”, “Xoruz və padşah”, “Tülkü”, “Dəvə və tikan”, A.Şaiqin “Tülkü həccə gedir”, M.Müşfiqin “Kəndli və ilan” nağılları öz ibrətamizliyi ilə seçilərək insanları daha ehtiyatlı, tədbirli davranaraq saxtakarlardan, yaltaqlardan uzaq olmağa çağırır. Danimarka ədəbiyyatında nağıl janrının qabaqcıl nümayəndəsi sayılan H.X.Andersen “Kibritsatan qız”, “Düyməcik”, “Çirkin ördək balası”, “Qar kraliçası”, kimi nağıllarında insan təbiətinin ən ali keyfiyyətlərini təlqin edir.

Tofiq Mahmudun “Xeyirxah adam”, “Ədalətli fil”, Teymur Elçinin “Qarğanın məktəbi”, Əli Səmədovun “İş insanın cövhəridir”, Mirvarid Dilbazinin “Rəssam günəş”, Zəhid Xəlilin “Balaca nağıllar” toplusuna daxil edilmiş nağıllarda nağıl qəhrəmanlarının təmsalında xeyirxah, ədalətli, nikbin, səmimi, iradəli, ağıllı, tədbirli, çalışqan insan görən oxucu onu özünə nümunə seçərək tənbəllik, xəbəslilik, cahillik, hiyləgərlik, nankorluq, egoistlik kimi xüsusiyyətlərdən özünü arındırmağa çalışır. Eyni motivlərə A.S.Puşkinin “Balıqçı və balıq nağılı”, “Qızıl xoruzun nağılı”, K.İ.Çukovskinin “Milçək-vizilçək”, “Moydodir”, “Doktor Aybolit” nağıllarında da rast gəlmək mümkündür.

Bəşəri ideyalar kontekstinə daxil olan keyfiyyətlərdən ən önəmlisi və bəlkə də ən məsuliyyətli insanın öz zəkasına, sağlam əqidəsinə və ağılının qüdrətinə arxalanaraq həyatın çıxılmaz döngələrindən yüksək təmkin və anlayış nümayiş etdirərək çıxmasıdır. Böyük Britaniya yazılı ədəbiyyatının nağıl yazarı R.Kiplinqin nağıl qəhrəmanı Mauqli qarşılaşdığı sınaqlarla mübarizədə cəsarətli olması ilə seçilir. C.M.Barrinin nağıl qəhrəmanı Piter Pen cəsur, şücaətli və kimsəsiz uşaqların himayədarı kimi çıxış edir. XIX əsr alman yazılı ədəbiyyatında nağılların toplanması və nəşrində böyük xidmətləri olan Qrimm qardaşlarının nağıllarında xeyirxahlıq, əzmkarlıq, çətinliklər qarşısında iradəli və dözümlü olmaq ideyaları irəli çəkilir.

Böyükələrin uşaqlara həsr etdiyi nağıllar əxlaqi-tərbiyəvi mahiyyət kəsb edərək, onların psixoloji təbiətinə, ruh halına güclü təsir göstərərək onlarda yaradıcı fantaziyayı formalaşdırır, əməksevərlik, düzlük, ədalətli və səxavətli olmaq, yoldaşlıq, dostu sədaqət, düşməyə nifrət, vətənə, xalqına məhəbbət, böyüklərə hörmət və s. kimi bəşəri ideyalar aşılayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əhməd, V. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Dərs vəsaiti. Bakı: Müəllim, 2006, 340 s.
2. Xəlil, Z. & Əsgərli, F. Uşaq ədəbiyyatı. Dərslik. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2007, 490 s.
3. Loreman, T. İnküziv təhsil. Tərcümə edən: Leyla Orucova. Bakı: İdeal Print, 2005, 324 s.
4. Məmməd, S. Nağıl mövzu və obrazları bədii ədəbiyyatda. Monoqrafiya. Bakı: Təhsil, 2019, 176 s.

İŞGÜZAR KOMMUNİKASIYADA DANIŞMAQ BACARIĞININ FORMALAŞDIRILMASI

Hüsniyyə Mədət qızı Çobanova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
cobanovahusniyye@gmail.com

Müasir zamanda işgüzar kommunikasiyada danışmaq bacarığının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi mühüm rol oynayır. Cəmiyyətin formalaşmasında, inkişafında, onun dünyagörüşünün genişlənməsində ünsiyyətin rolu çox böyükdür. Əksər hallarda yaxşı qurulmuş danışıq sonrakı münasibətlərin formalaşmasına təkan verir. Deməli hər bir fərd üçün bu və ya digər səviyyələrdə

natiqlik bacarığına, nitq mədəniyyətinə malik olmaq cəmiyyətdəki nüfuzunun qazanılmasına və sonrakı inkişafına təsir göstərən amil kimi dəyərləndirilə bilər.

Tarixə nəzər yetirsək görürük ki, natiqlər çox hallarda xalqının həm təbliğatçısı, həm də təşkilatçısı olublar. Nitqini həyatdan, cəmiyyətdən gələn yeni-yeni sözlər hesabına zənginləşdirir, başqalarından daha yaxşı, müdrikcəsinə danışmağa, nitqini gözəl, ifadəli, rəvan çatdırmağa çalışmışlar. Danışqı və danışqı aparmaq bacarığı yalnız mövcud biliklərin reallaşdırılması zamanı əldə edilir. Gündəlik həyatda biz müxtəlif şəraitlərdə və müxtəlif insanlarla ünsiyyətdə oluruq. Natiqlik söz sənətidir. O, təkcə ziyalılar üçün deyil müxtəlif peşə sahibləri üçün də çox gərəklidir. Bütün dövrlərdə əsl natiqlərin canlı, aydın, parlaq və həqiqətlə dolu sözləri insanlara təsir edən ən qüdrətli vasitələrdən biri olmuşdur. Söz ustadları həmişə nitq mədəniyyətini inkişaf etdirməyə, yığcam, təsirli danışmağa, nitqdə işlədilən sözlərin saflığına, yerli-yerində deyilməsinə xüsusi diqqət vermişlər.

Söz insan üçün ən güclü, əvəz edilməz mənəvi təsir vasitəsidir. Sözlərin işığı altında ən kiçik, ən qaranlıq gizli nöqtələr belə görünür, sözün hakimiyyəti məğlub edilməzdir. Söz fəvqəladə qüvvəyə malik olub, insan şüurunun dərinliklərinə qədər nüfuz edir. Bəli, “Cəbhədə qılnc, məclisdə gözəl nitqə malik olanlar qəhrəmandırlar. [10, s.66]. Ulu Şəhriyar isə:

“Ölkəyə biləkdə sözdə gərəkdir,

Qılınca bərabər sözdə gərəkdir” demişdir. [10, s.66].

Qədim mədəniyyət tarixi olan Şərqdə də sözə natiqlik sənətinə yüksək dəyər verilmişdir. S.Şirazi (XII-XIII əsrlər) öz əsərlərində sözə yüksək qiymət vermiş, danışqı qabiliyyətinin, sözdən istifadə bacarığının insan ləyaqəti ilə bağlı olduğunu oxuculara belə çatdırmışdır.

Düşünüb sonra de sözü müxtəsər,

O qədər danışma “bəsdır” desinlər.”

Başqa bir yerdə isə:

Əgər söz olarsa, incə və şirin,

O sözü eşidən deyər afərin! [11, s.66].

Ə.H.Bəhmənyar demişdir: “Elə adamlar axtarın ki, söhbət yaxşı kitaba bərabər olsun, elə kitablar da axtarın ki, mütaliəsi filosoflarla söhbətə dəysin”. [10, s.66].

Hər bir natiqin qəlbindən qopub gələn sözlər minlərin, milyonların gərəyi olur. Söz və natiqlik sənəti adamları, millətləri, ölkələri bir-birinə yaxınlaşdırır, dostluq, qardaşlıq əlaqələri yaradır. Bu gün hər bir kəs sözdən kəsərli silah kimi istifadə etməyi, insanlarda vətənə, xalqa məhəbbət hissi oyatmağı bacarmalıdır. Məhz biz ünsiyyət zamanı biz başqalarından məlumat alır, öz hiss və düşüncələrimizi onlara çatdırırıq.

Hər bir insan kiçik yaşlarından başlamış ömrünün sonuna qədər danışır, yazır, nitq söyləyir, çıxış edir. O, illər keçdikcə danışqı tərzini təkmilləşdirir. Bu gün dünyada gedən sosial hadisələr, o cümlədən qloballaşma problemi, bunu daha zəruri tələbatə çevirir. İnsanların biri-birini daha yaxşı anlaması, onların arasında birliyin yaranması bir çox problemlərin həllində ən gözəl vasitələrdən biri sayılır.

Hər bir insan iş həyatında uğur qazanmağını, peşəkar olmağını istər, öz karyera yüksəlişini həyatının mənası kimi başa düşə bilər. Lakin bir çoxları bu uğuru və yüksəlişi bilik dairəsinin genişliyi ilə və yaxud ali peşə səviyyəsi ilə ölçürlər. Birmənalı olaraq söyləmək olar ki, insanda mütləq həm bilik, həm də yüksək peşə səviyyəsi olmalıdır.

Lakin sözün əsl mənasında, iş adamının irəliləyişi daha çox onun insanlarla düzgün ünsiyyət qurmağından, iş yerində müəyyən etik norma və qaydalara riayət etməyindən, özünü insanlara estetik cəhətdən düzgün təqdim edilməsindən və əlbəttə ki, insan psixologiyasına bələd olmağından asılıdır.

Danışqlar işgüzar kommunikasiyanın ayrılmaz hissəsidir. Bütün uğurlar təkcə müzakirə predmetini yaxşı bilməkdən yox, həm də onun aparılma texnikasından asılıdır. Danışqların savadlı və inamla aparılması üçün məzmunun nədən ibarət olduğunu, iştirakçıların qarşılarına hansı məqsədlər qoyduğunu, prosesin ümumi modelini bilmək vacibdir.

Dünyada gedən qloballaşma, mədəniyyət və təhsildə integrasiya prosesləri, gənc mütəxəssislərin qazandıqları bacarıqlara yeni tələblər diktə edir. Şifahi və yazılı mədəniyyətlərarası ıggüzar ünsiyyətdə milli xüsusiyyətləri nəzərə almaq və onu inkişaf etdirmək bacarığına malik olmaq bu günün tələbidir.

Danışqları səviyyəsindən asılı olaraq aşağıdakı növlərə bölmək olar: yüksək səviyyəli danışqlar, ən yüksək səviyyəli danışqlar, işgüzar danışqlar, açıq danışq, məxfi danışq.

İşgüzar danışqlar həmsöhbətlərin sayına görə ikitərəfli və çoxtərəfli ola bilər, eyni zamanda danışqlar üçüncü tərəfin iştirakı olmadan da birbaşa və ya dolaylı da ola bilər.

Müasir dünyanın tələblərinə görə, hər bir adam işgüzar ünsiyyətin əsas janrlarının xüsusiyyətləri ilə (işgüzar söhbət, işgüzar danışqlar, işgüzar görüş, mətbuat konfransı, telefon danışığı, müzakirə və s.) özünü təqdimetmənin əsaslarını öyrənməli və işgüzar görüşlər, brifinqlər, müxtəlif mövzulu danışqlar, mətbuat konfransları və s. təşkil etməyi öyrənməlidir.

İşgüzar danışqlar zamanı müxtəlif strategiyadan istifadə edə bilər. Tərəflərdən heç biri üstünlük əldə etmir, danışq iştirakçıları razılaşmaları problemin ədalətli və ən məqbul həlli kimi qiymətləndirirlər. Razılaşmalar heç bir məcburiyyət olmadan iştirakçıların maraqlarını maksimum dərəcədə təmin edir. Vilyam Sekspr deyib: “Danışığınıza fikir verin. Sizin gələcəyiniz ondan asılıdır.” [3, s.6]. Antik dövrün filosofu Sokrat deyərmiş: “Ey insan, danış səni tanıyım”.

Professor N.Məmmədli bütün danışqların dörd mərhələdən keçdiyini qeyd edib: 1) danışqlara hazırlıq; 2) danışqların aparılma prosesi; 3) nəticələrin təhlili; 4) əldə edilmiş razılaşmaların yerinə yetirilməsi. [8, s.66].

Danışqların aparılması opponetlərin birbaşa qarşılıqlı fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Müzakirə və qərar qəbul etmə mərhələlərində tərəfdaşa istiqamət vermək, onu müzakirəyə cəlb etmək çox əhəmiyyətlidir. Ona görə də dinləmə və inandırma bacarığı tam şəkildə özünü büruzə etməlidir. İnandırma çox mürəkkəb struktura malikdir, özündə bilik, emosiya, iradəli komponentləri birləşdirir. İnandırmaq üçün əvvəlcə qarşı tərəfi başa düşmək, anlaşılmaqlığın səbəblərini öyrənmək, birgə müzakirəyə cəlb etmək və qərarın ümumi olması lazımdır. İnandırıcı nitq İnandırmaq - hər hansı müddəanı məntiqi dəlillərlə sübut, yaxud rədd etməkdir. Ən qüvvətli təsir bağışlayan nitqlər biliklərin dolğunluğu nəticəsində meydana gəlir. Bunun üçün elə böyük biliklər ehtiyatı olmalıdır ki, onlardan ən lazımlılarını seçmək mümkün olsun. Nətiq materialı nümunə göstərərəkən dəqiq mənbəyə istinad etməlidir.

İşgüzar danışqlar prosesinin mərhələlərində ardıcılığın ümumi məntiqi saxlanılmalıdır. Əks halda, danışqlar prosesini uzatmağa və ya onu pozmağa gətirib çıxara bilər.

İşgüzar kommunikasiyanın hər bir aktı danışmaqdan ibarət dialoqdur, bu bacarıqlar uğurlu ünsiyyətin açarıdır. Tərəflər yalnız o halda öz məqsədinə çatı bilər ki, iştirakçılar problemin həllinin birgə axtarışına can atmaqda səmimidirlər və bütün danışqlar məsələnin həll olunması üçün nəzərdə tutulmalıdır.

Zamanında antik ritorikada bütün problemli vəziyyəti əhatə edən, qaydaya sala biləcək yeddi klassik sual qarşıya qoyulurdu: nə? kim? harada? hansı üsulla? nə üçün? necə? nə zaman? [8, s.65]

İşgüzar danışqlarda sual vermək bacarığı mühüm rol oynayır və böyük əhəmiyyətə malikdir. Sualların köməyi ilə yalnız həmsöhbətin maraqlarını müəyyənləşdirmək və onun diqqətini söhbətin vacib məqamlarına yönəltmək yox, həm də fikirləri çatdırmaqla onu bu və ya digər əsassız inamsızlıqdan daşıdırmaqdır. Tutarlı sualların köməyi ilə həqiqi tərəfdaşlıq, sağlam münasibət qurmaq olar.

İşgüzar ünsiyyət etikası insandan yüksək psixoloji mədəniyyətə sahib olmağı, həmçinin işgüzar münasibətlərin emosional tərəfini daim öyrənməyi və nəzərə almağı, etik normalara əməl etməyi tələb edir. İnsanın insana müraciəti ünsiyyət forumundan biridir. Bir sözlə, insanın çatışmazlığı ünsiyyət zamanı üzə çıxır. Ünsiyyət mədəniyyətinin əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. “Nəzakətlik, təmkinlilik, mehribanlıq, xeyirxahlıq, tərəf-müqabilini dinləmək bacarığı və başa düşmək arzusu, onun zövqünə, fikirlərinə, ovqatına hörmətlə yanaşmaq, sevinc və kədərini anlamaq, dərdinə şərik

olmaq - bunlar ünsiyyətin əlifbasıdır. Hamı bu əlifbanı öyrənməli, mənimsəməlidir”. [7, s.62]. Ünsiyyət sakit, işgüzar şəraitdə keçməlidir. İfadəli nitq gözəl jestlərlə, xoşagələn mimika ilə müşayiət olunur.

İşgüzar kommunikasiyada münaqişə yarada biləcək çətinliklərdən biri sürətli nitq səbəbi ilə tərəflərin bir-birini başa düşməməsidir. Hətta aydın və səlis danışmağına baxmayaraq, sizi eşitməyə, sözlərinizə diqqət yetirməyə bilərlər. Konkret münaqişədə davranış tərzini passiv və ya aktiv fəaliyyət göstərməkdən asılı olaraq, maraqları təmin etmək istəyini müəyyən edir. Mimika və jestlər dəqiq, məzmunlu olmaqla nitqdə harmoniya yaratmalıdır. Nitqin intonasiyalı ifadəliliyi səsin tembrindən, gücündən, məntiqli pauzalardan asılı olur. İşgüzar görüşlər zamanı cəld – sürətli danışmaq, həddən artıq asta danışmaq, sözlərin şəkildələrini deməmək məqbul hesab olunmur. Cəld söylənmiş ifadə adətən yaxşı qarşılanmır və təkrarlanması xahiş olunur. Ünsiyyət zamanı tənəffüz və intonasiya vacibdir.

Kütlə qarşısında nitq işgüzar məqsədlərə çatmaq vasitəsidir. Bununla bərabər, o, bir sıra tələblərə cavab verməlidir ki, nitqi inandırıcı, bəlağətli, sübutlu, məntiqli, düşünülmüş olsun. Nitq fərdi həmsöhbət, yaxud böyük auditoriya qarşısında çıxış üçün nəzərdə tutulmasından asılı olaraq, dinləyicilərə yönəlmiş olmalıdır.

Ünsiyyətdə səmimiyyətə yüksək dəyər verilir, fikir qarşılığı rəqabətə yox, sağlam düşüncəyə, inandırmaya, o da, öz növbəsində, ümumi nəticələr çıxarmağa əsaslanır. İşgüzar kommunikasiya ünsiyyətə əsaslanır, zəruri əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün dəyərini daim qoruyub saxlayır. Münaqişəli vəziyyətdə, çətin adamlarla ünsiyyətdə onda tək cə pislili yox, həm də yaxşı keyfiyyətləri görməyə çalışmaq lazımdır. [4]

Ünsiyyət formal və qeyri-formal xarakter daşıya bilər. “Formal ünsiyyət hər kəsin müəyyən bir təşkilatda, müəssisədə olan rəsmi statusu ilə şərtlənən ünsiyyətidir.

Qeyri-formal ünsiyyət isə şəxsi xarakter daşıyır, əlverişli şərait olduqda öz-özünə yaranır. Formal və qeyri-formal ünsiyyətlər adətən bir-birini üzvi şəkildə tamamlayır və kollektivin iş həyatını da səmərəli edir”. [3, s.12] İşgüzar kommunikasiyada danışq diplomatik sənətdir, bir qədər zamanla uzanan prosesdir.

İşgüzar kommunikasiya təcrübəsində müxtəlif metodlardan istifadə olunduğu qeyd edilir. “fundamental metod, ziddiyyət metodu, nəticə çıxarma metodu, müqayisə metodu, hə... amma metodu, replikanın seçmə üsulu” və s. [7, s.82).

İşgüzar ünsiyyətdə opponenti inandırmaq asan deyil, əks halda, danışqlar hər hansı bir forma və rəng alaraq müxtəlif istiqamətlərə yönələ bilər.

Münaqişələri konstruktiv və destruktiv yollarla həll etmək olar. Konstruktiv münaqişələrdə prinsipial tələblər ünsiyyət prosesində üzlərin fikir ayrılığıdır və onların həlli müəyyən səmərəli təkliflər və mərhələlərlə mümkün olur. Destruktiv münaqişələr neqativ, dağıdıcı hərəkətlərə gətirib çıxarır, işgüzar ünsiyyətin effektivliyini kəskin şəkildə azaldır.

Beləliklə, işgüzar danışqlar zamanı hər bir metoddan və üsuldan yerində istifadə etmək əlaqələrin qurulması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

“Həmsöhbətlərin tipləri dalaşqan insan, pozitiv insan, qorxan insan, soyuqqanlı insan, “hər şeyi bilən” insan, iddialı insan, söhbətə marağı olmayan” [6, s.130] və s. kimi olurlar.

Münaqişə yaratmağı xoşlayan insanlar “təcavüzkar, hər şeydən şikayətçi, maksimalist, səssiz, gizli qisasçı, saxta altruist, hamını ittiham edən” [6, s.43] və s. xasiyyətdə olurlar.

İşgüzar kommunikasiyada həddindən artıq emosionallıqdan uzaq, faktlara əsaslanaraq sadə, aydın və dəqiq sözlərdən istifadə etmək, fikri düzgün formalaşdırmaq lazımdır. Eyni zamanda hər kəs işgüzar ünsiyyətin quruluşunu, münaqişələrin səbəblərini, növlərini və onların dağıdıcı nəticələrini, münaqişələrin idarə olunması üsullarını və onların həll yollarını, işgüzar əlaqələr zamanı sənədləri bacarıqla tərtib etməyi, müxtəlif işgüzar ünsiyyət qurmağı, yüksək səviyyədə psixoloji mədəniyyətlə işgüzar söhbətlər və danışqlar aparmağı bacarmalıdır. [4]

Beləliklə, danışıqlar zamanı hər iki tərəf məsələnin həlli üçün razılığa gəlməli, müəyyən nəticələr əldə edilməli və əldə edilmiş nəticələri icra etməlidirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları, Dərs vəsaiti. Bakı, 2013, 277 səh.
2. Babayev A.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, Təhsil, 2008.
3. Cəfərov Vəliyulla, Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya, Bakı, 2021, 173 səh.
4. Çobanova Hüsniyyə, Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya, Dərs vəsaiti, Bakı, 2024, 380 səh.
5. Əliyev K. Natiqlik sənəti, Bakı, Azər nəşr, 1998.
6. Həməzəyev M.Ə., Əmiraslanova S.F., Ünsiyyətin psixologiyası, Bakı, 2007, 230 səh.
7. Xəlilov Buludxan, Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya, Bakı, 2020, 250 səh.
6. Məmmədli Nadir, Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya, Bakı, 2021, 511 səh.
9. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və Ritorika, Bakı, Nurlar, 2013, 400 səh.
10. Əsgərov M., Natiqlik sənətinin əsasları, Maarif, 1975, 260 səh
11. Əliyev K.. Azərbaycanda natiqlik sənəti, Bakı. ADU nəşr, 1983

LİNGVİSTİK NƏZƏRİYYƏ İLƏ LÜĞƏTİN ÖYRƏDİLMƏSİ TƏCRÜBƏSİNİN ƏLAQƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

^{1,3}**Ramilə Adil qızı Əliyeva,** ^{2,3}**İlhamə Şamil qızı Xasıyeva**

¹coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru

ramila.ali08@gmail.com

²ilhame.khasiyeva@gmail.com

³Milli Müdafiə Universiteti

Xarici dilin tədrisi zamanı mövzular üzərində işləməkdə məqsəd bir tərəfdən oxu bacarıqlarını, ümumi məzmunu və tərcüməni əhatə etmək, digər tərəfdən isə tələbənin elmi işi ilə bağlı mövzular üzrə danışıq bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Birinci məqsəd vizual qavrayış və böyük həcmli materialın passiv assimilyasiyası, ikincisi isə eşitmə qavrayışı və daha kiçik həcmli materialın aktiv mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Ona görə də tədris prosesi elə planlaşdırılmalıdır ki, bir növ öyrənmə digərinə mane olmasın. Bununla əlaqədar bir sıra suallar yaranır:

1. Təlimin birinci mərhələsində əsas əlaqə hansıdır?

Göründüyü kimi, bu mərhələdə əsas həlqə qrammatikadır: qrammatik strukturları bilmədən hər hansı bir mövzunun və ya tərcümənin mənimsənilməsindən söhbət gedə bilməz.

2. Oxu və tərcümə materialı üzərində işləyərkən və nitq bacarıqlarını inkişaf etdirərkən qrammatik materialı necə paylaşdırmaq olar?

Tərcümə prosesi bir dildəki orijinal məlumatın başqa bir dildə uyğun məlumata çevrilməsidir. Məlumatın ən kiçik vahidi cümlədir. Bu o deməkdir ki, tərcümə zamanı bəzi sözlərin başqaları ilə əvəzlənməsi deyil, cümlələrin əvəzlənməsi baş verir. (məsələn, ingiliscə This is a table cümləsi azərbaycan dilində Bu stoldur ilə vəz olunur). Buradan belə bir tələb ortaya çıxır ki, dili ayrı-ayrı qrammatik forma və qaydalar əsasında deyil, müəyyən funksional üsluba xas olan bütöv struktur modelləri üzərində öyrətmək nəzərdə tutulur. Dili strukturlar sistemi kimi nəzərdən keçirən ümumi qrammatikanın müddəaları, daha mürəkkəb cümlə növlərinin ən sadə nüvələrdən alındığı, "sadə modellərdən mürəkkəb olanlara" prinsipini həyata keçirməyə və hər bir yeni strukturun əvvəlkindən

bir yeni elementlə fərqlənməsi və qrammatik strukturun tədricən mürəkkəbləşməsi ilə fərqlənir. Əgər ilk dərslərdə, məsələn, belə bir cümlə modeli təqdim edirik: Mr. Green is to go to England.” Cənab Grin İngiltərəyə getməlidir”, burada predikat modal felin ekvivalenti ilə ifadə edilir, bundan sonra daha mürəkkəb model verilə bilər: Mr. Green is said (is supposed, is likely) to go to England. “Cənab Grinin İngiltərəyə gedəcəyi deyilir (ehtimal olunur)”. Bu zaman sadə nüvə strukturlarından mürəkkəb strukturlara keçid hiss olunmaz şəkildə baş verir. [4. səh. 130-131]

3. Leksik materialı necə təşkil etmək olar ki, o, qrammatik strukturların aktivləşməsinə kömək etsin?

Biz adətən lüğət seçiminə diqqət yetiririk. Şübhəsiz ki, minimum lüğətlə başlamaq lazımdır. Lakin minimum lüğətin seçilməsi leksik materialın hazırlanmasında yalnız ilkin addımdır. Əsas olan onun keçilən qrammatikaya, qrammatik strukturların leksik məzmununa uyğun paylanmasıdır.

4. Sözlərin qruplaşdırılması problemi, ilk növbədə, sözün mənalar sisteminə daxil edilməsi və ya bir məna ilə məhdudlaşdırılması məsələsinin həllini tələb edir. Müəllim dili nə qədər yaxşı bilirsə, o, sözün bütün semantik strukturunu göstərməyə bir o qədər həvəslənir. Axı, tamamilə aydındır ki, bir sözü bir mənada mənimsəmək bu mənaların bütün cəmini mənimsəməkdən daha asandır. Tələbə make a proposal (offer) birləşməsindəki make sözünün mənasını asanlıqla xatırlayacaq, lakin eyni zamanda make friends (enemies) 'dost (düşmən) olmaq' make smb. do smth 'kimisə nəyəsə məcbur etmək və s ifadəsini təqdim etsək, çətin ki, bu felin bütün semantik fərqlərinə yiyələnə bilər. Bir sözün bütün semantik quruluşunu tanımaq lazımdır, bu çox çətin sualdır. Çox mənalılıq dildə mövcuddur; nitqdə isə bir məna reallaşır. [1. səh. 25-28]

5. Mənalı fərqləndirmək üçün intuisiyaya etibar edə bilərikmi? Yox, bunun üçün bizə obyektiv-formal metodlar olan etibarlı meyarlar lazımdır.

Sözün mənası çoxşaxəli hadisədir, lakin eyni zamanda, dil kateqoriyası kimi, məna dilin strukturunun bir hissəsidir və əsasən dil işarələrinin münasibətləri ilə müəyyən edilir. Bu cür əlaqələrin növləri yeni dəyərlərin mövcudluğunu müəyyən etməyə imkan verir. Paylanma səviyyəsində bu, mənanın reallaşdığı qrammatik quruluşdur, undertake to do smth “bir şey etməyi öhdəsinə götürmək”; commit a crime (a suicide) cinayət törətmək (intihar etmək) və özünə qəsd etmək, commit oneself to do smth 'özünə bir şey etməyə söz vermək. Transformasiya səviyyəsində bu, verilmiş modelə daxil olan və verilmiş sözlə birləşən sözlərin xarakteridir. Bir çox dilçilərin və metodistlərin mülahizələri olduqca başa düşüləndir: bir sözün mənasını bilmək, həmin sözü birləşdiyi söz birləşmələrində yeni ifadələrdə bilmək deməkdir. Şübhəsiz ki, dil öyrənmək yaradıcı bir prosesdir. Bu məna üzərində işdir. Ancaq bəzən onu daha yaxşı başa düşmək üçün mənadan yayınmaq lazımdır. Tələbə üçün əsas çətinlik yeni sözün mənası deyil, onun nitqdə istifadəsidir. [2. səh.40-44]

6. Söz təqdim edərkən onu bir məna ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil. Bunun struktur modellər üzərində işləməyə nə aidiyyəti var?

Bəzi dil elementlərinin digərləri ilə əlaqə növlərinin əhəmiyyətinin təhlili struktur xüsusiyyətlərinin ümumiliyi əsasında birləşən söz-mənaların adətən semantik yaxın olduğunu təsdiq etməyə imkan verir. Məsələn, T.S.Qorelik göstərmişdir ki, semantik mənada nəyinsə çıxarılması, məhrum edilməsi anlayışı V + from + N ümumi distributiv formula ilə xarakterizə olunur. (differ from smth., smb. - nədənsə, kimdənsə fərqlənmək), separate from smb, smth (bir kəsdən ayrı, kimsədən və ya bir şeydən ayrılmaq); free from smb.smth ('özünüzü kimdənsə və ya bir şeydən azad etmək). Əgər mənaca oxşar sözlər eyni cümlə modelində həyata keçirilirsə, onda onları tematik prinsipə görə qruplaşdırmaq lazımdır. Materialın bu cür paylanması, struktur modellərdən düzgün istifadə edərək, bu mövzu haqqında danışmağa imkan verəcəkdir. Beləliklə, Konfrans bölümündə bu mövzuya aid bütün fe'llər qrupunu bir anda vermək məqsədəuyğun görünür:

To read a paper

To discuss a problem

To make a motion (suggestion, proposal)

To second a motion

To reject a motion

To attend a session (a conference)

Bundan əlavə, mövzuya yaxın olan lüğət daha yaxşı yadda qalır. Sinonimlərin seçilməsi ilə bağlı çox mürəkkəb problem, gördüyümüz kimi, "semantik sahələr" nəzəriyyəsiindən istifadə etməklə həll edilə bilər. Sinonimlər mənaca daha yaxın olan və bir-birini qarşılıqlı məhdudlaşdıran sahə daxilində sinonim və antonim silsilələr əmələ gətirən söz qruplarıdır. Semantik eynilik nə qədər böyükdürsə, uyğunluq bir o qədər tez-tez üst-üstə düşür. Belə ki, be anxious, uneasy, concerned narahat 'narahatsız', 'həyəcanlı' sifətlərinə eyni struktur modelində rast gəlinir, be anxious, uneasy about smth.; be concerned at , about, for, with smth narahat olmaq. 'narahatlıq göstərmək); adhere, stick, cling to smth (plans) yapışmaq, 'bir şeyə (planlara) riayət etmək formal xüsusiyyətlərin tam üst-üstə düşməsinə göstərir. Sinonimlərin semantik çalarındakı fərq ya müxtəlif birləşmədə (a beautiful girl “gözəl qız”, amma a handsome man yaraşlıqlı kişi”), ya da eyni kontekstdə və ya eyni birləşmədə (the band played horrid music, the band played awful music “qrup dəhşətli musiqi ifa edirdi”) özünü göstərir. Beləliklə, win və gain win, gain a victory birləşmələrində bir-birini əvəz edir, lakin war ilə (win a war) birləşməsində bir-birinə uyğun gəlmir, promote, maintain, facilitate peace bu birləşmədə bir- birini əvəz edir, lakin (maintain secrecy və facilitate settlement) kimi digər birləşmələrdə uyğun gəlmir. Bu müddəalar sinonimlərin və antonimlərin seçilməsi və qruplaşdırılması prinsipini təklif edir. İlk növbədə eyni istifadə kontekstində sinonimlərin oxşarlıqlarını və bir-birini əvəz etmə hallarını vurğulamaq (promote, maintain, facilitate peace) və daha sonra fərqləri vurğulamaq (hope to see smb və expect to see smb). Sinonimlər mənanı dəqiqləşdirən antonimləri ilə daxil edilməlidir (accept-reject a proposal). [3. səh.548-560]

7. Bu cür material seçimi tələbələrə lüğəti tam mənimsəməyə və ana dili ilə assosiasiyaların yaratdığı səhvlərdən qaçmağa kömək edəcəkmə?

Tələbə həmişə öz ana dilindən başlayır və xarici sözlərin mənə və birləşməsi ilə semantik quruluşunu müəyyən edir və sözlərin əksəriyyəti öz ana dilindədir. Ana dili ilə assosiasiyalar belə səhvləri fast arrival əvəzinə speedy arrival kimi izah edir; far going consequences əvəzinə far reaching consequences; it is necessary to mean these mistake əvəzinə to take into account nəzərdə tutmaq lazımdır. Müqayisəli təhlil — müxtəlif dillərdə sözlərin semantik strukturlarının müqayisəsi — bu cür səhvlərin qarşısını almağa və bəlkə də müxtəlif növ lüğətlər tərtib etməyə imkan verir. Bir ingilisə azərbaycan dilində bir sözün dəqiq mənasını izah etsək, o, özü də onun ana dilində qarşılığını asanlıqla tapar. İngilis lüğətlərində uzun izahat tələb edən bir sıra sinonimlər diimizdə çətinlik yaratmır. Accomplish və achieve sözlərində fərqi asanlıqla hiss edə bilərik. Onlar xüsusi izahat tələb etmir. Azərbaycan dilində eyni münasibətə malik olan sinonimlər asanlıqla başa düşülür. Çətinlik ana dilində bir sözün müxtəlif mənalarına uyğun gələn və əks olan sinonimlər tərəfindən təqdim olunur. Məsələn, case hadisə və məhkəmə işi:

The doctor said that this is a difficult case. Həkim bunun çətin bir vəziyyət olduğunu söylədi.

He argued that case. O, bu məsələni müdafiə etdi.

“Bir mənadan çox mənaya” prinsipi anlama və tərcümə bacarıqlarının inkişafı ilə paralel olaraq, nitq bacarıqlarının inkişaf etdirmək imkanları yaradır.

Beləliklə, struktur tədqiqat metodları lüğət üzərində işləyərkən materialın hazırlanmasında və paylanmasında bu təlimatı əsas tutur:

1. Tərcümənin transformasiya kimi şərhə və qrammatikanın strukturlar sistemi kimi başa düşülməsi söz formaları üzərində ənənəvi işdən imtina etməyi və struktur və cümlə modelləri üzərində işləməyə keçidi tələb edir.

2. Leksik materialın tətbiqi ardıcılığını müəyyən edərkən yadda saxlamalıyıq ki, lüğət tədris olunan qrammatikaya uyğun olmalıdır.

3. Sözlər semantik sahələrdə qruplaşdırılmalıdır ki, onların müəyyən struktur modelində mənimsənilməsinə asanlaşdırsın.

4. Sinonim silsilələr antonimlərlə birlikdə verilməlidir; Sinonimləri təqdim edərkən başlanğıc nöqtəsi bir-birini əvəz etmək olmalıdır.

5. Söz üzərində işləyərkən sözün həyata keçirildiyi struktur modelini göstərmək lazımdır. Tək mənadan çox mənaya keçid etmək lazımdır.

6. Material hazırlayarkən müqayisəli təhlilə əsaslanmaq lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Devey J. How we think, Boston: D.C. Heath
2. Hacker D.J. Meta – cognition in educational theory and practice
3. Oxford Advanced Learner's Dictionary, A.S. Hornby Oxford University Press, 1999
4. Y.V.Rogova “Method of teaching English”, Moscow, 1983

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİNDƏ SÜNİ İNTELLEKT PROQRAMLARININ TƏTBİQİ: YENİ İMKANLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

İlhamə Zakir qızı Zeynalova

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Gəncə Dövlət Universiteti

ilhamezeynalova@yahoo.com

Süni intellektin təhsil sahəsində rolu

Məlum olduğu kimi, Süni intellect proqramları insanların təbii intellekt xüsusiyyətlərini təqlid edərək müxtəlif fəaliyyət sahələrini avtomatlaşdırmaq məqsədi daşıyır.

Təhsil sahəsində Sİ proqramlarının tətbiqi şagirdlərin bilik səviyyələrini təhlil edərək onlara uyğun öyrənmə strategiyaları təklif etməklə dərs prosesini daha da səmərəli edir. Ona görə də Süni intellekt (Sİ) texnologiyalarının təhsildə geniş tətbiq olunması son illərin diqqət mərkəzində olan bir mövzudur.

Orta məktəbin riyaziyyat dərslərində Sİ proqramlarından istifadə olunması həm müəllimlərə, həm də şagirdlərə böyük faydalar verir. Sİ proqramları təhsil prosesini fərdiləşdirərək şagirdlərin bacarıqlarına və tələbatlarına uyğun tapşırıqlar seçməklə, onların riyazi bacarıqlarının daha çox inkişaf etdirməsində mühüm rol oynayır. Müəllimlər isə bu texnologiyalardan faydalanmaqla tədris prosesini daha effektiv və səmərəli tərzdə idarə edir, eyni zamanda da hər bir şagirdə fərdi yanaşma üçün vaxta qənaət etmiş olurlar. [1]

Riyaziyyatın tədrisində Sİ proqramlarının tətbiqinin faydaları

Riyaziyyat dərslərində süni intellekt proqramlarının tətbiq olunması, şagirdlərin riyazi bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı kimi bir sıra üstünlüklərə malikdir:

- *Fərdi yanaşma və Adaptiv təlim:* Aydın ki, hər bir şagirdin qavrayış səviyyəsi, öyrənmə tərzı və sürəti fərqlidir. Süni intellektə əsaslanan adaptiv təhsil proqramları, şagirdlərin verilmiş tapşırıqları necə yerinə yetirdiklərini təhlil edir və onların səviyyəsinə uyğun tapşırıqlar təklif edir. Bu yanaşma həm zəif, həm də güclü şagirdlər üçün fərdi yanaşmanı təmin edir, eləcə də hər bir şagirdin öz potensialını maksimuma çatdırmasına kömək edir. [3]

- *Özünüdərs imkanları:* Sİ proqramları şagirdlərə müəyyən riyazi tapşırıqları həll edərkən geri bildiriş verir. Bu cür avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə sistemi şagirdlərin öz səhvlərini anlayaraq müstəqil düzəltməsinə və riyazi biliklərinin möhkəmləndirməsinə imkan yaradır.

- *Motivasiyanın artırılması:* Sİ proqramları şagirdlərə oyun əsaslı təlim metodları təqdim edir. Riyaziyyat tapşırıqlarının oyun formasında təqdim olunması şagirdlərin fənnə olan marağını artırır və onları daha çox həvəsləndirir. [5]

Riyaziyyat dərslərində Sİ tətbiqlərinin nümunələri

DreamBox, Smartick, Khan Academy, Prodigy, Zearn və ASSISTments kimi proqramlar fərdi yanaşma, oyun əsaslı öyrənmə və adaptiv tədris imkanları ilə əsasən ibtidai sinif şagirdləri üçün riyaziyyatın öyrədilməsini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır.

Süni intellekt texnologiyaları riyaziyyat dərslərində müxtəlif formalarda tətbiq oluna bilər. Məsələn:

- **İnteraktiv dərslər platformaları:** süni intellektə əsaslanan dərslər platformaları, şagirdlərin riyazi bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədilə xüsusi alqoritmlərdən istifadə edir. Bu platformalar şagirdlərin inkişafını izləyərək və onların ehtiyaclarına uyğun olaraq dərslər materiallarını yenidən tənzimləyir.

DreamBox - ibtidai sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuş interaktiv riyaziyyat platformasıdır. Bu platforma şagirdlərin bacarıq səviyyələrini təhlil edir və onların tələbatına uyğun adaptiv dərslər materialları təqdim edir. DreamBox şagirdlərin zəif tərəflərini müəyyənləşdirir və bu sahələrdə onların inkişafına təkan verə biləcək fərdi öyrənmə tapşırıqları təklif edir. [8]

<https://www.dreambox.com>

Smartick - 4-14 yaş arası uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş Sİ əsaslı riyaziyyat öyrənmə proqramıdır. Bu proqram gündəlik kiçik tapşırıqlar vasitəsilə şagirdlərin riyazi bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönəlib. Əsasən qısa və intensiv dərslərlə şagirdlərin diqqətini cəlb edən bu proqram , onlarda məntiqi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Proqramın çatışmayan cəhəti, bəzi mövzular üçün əlavə resursların lazım olmasıdır. [10]

<https://www.smartickmethod.com>

- **Təlim proqramları və tətbiqləri:** Süni intellekt texnologiyasından istifadə edən mobil tətbiqlər, şagirdlərin riyaziyyatı müstəqil öyrənməsinə imkan verir. Bu cür tətbiqlər şagirdlərə səhvlərini dərhal göstərərək riyazi məntiqin dərk edilməsinə kömək edir.

Khan Academy müxtəlif səviyyələrdə riyaziyyat dərslərinin təklif olunduğu bir platformadır . Şagirdlərə real vaxtda geri bildirim verən interaktiv təlim modulları təqdim olunur. Müəllimlər şagirdlərin inkişafını izləyə və lazımi yerlərdə prosesə müdaxilə edə bilərlər. Zəngin tədris resurslarına , şagirdlərin öyrənmə sürətinə uyğunlaşan dərslər modullarına, həmçinin tədris prosesində şagirdlərin inkişafının izlənməsi üçün hesabat sistemlərinə də malikdir. [9]

<https://www.khanacademy.org>

<https://az.khanacademy.org/kids>

Zearn - riyaziyyat dərsləri üçün nəzərdə tutulmuş adaptiv tədris platforması olub, digər sadaladığımız platformalar kimi bu platforma da şagirdlərin riyazi bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün fərdi yanaşma təqdim edir və tədrisdə şagirdlərin ehtiyaclarına uyğun dərslər modulları yaradır. Platforma müəllimlər üçün də köməkçi resurslar təqdim edir.

<https://www.zearn.org>

ASSISTments - şagirdlərə tapşırıqlar verərkən, müəllimlərə onların cavablarını izləməyə və geri bildirim verməyə kömək edən bir Sİ platformasıdır. Bu proqram vasitəsilə müəllimlər şagirdlərin inkişafını daha yaxından izləyə bilər və fərdi dəstək təmin edə bilərlər. [12]

<https://www.assistments.org>

- **Riyaziyyat oyunları:** Sİ əsaslı riyaziyyat oyunları şagirdlər üçün daha əyləncəli bir öyrənmə mühiti yaradır ki, bu da öz növbəsində şagirdlərin həvəsini artırır və onlara çətin riyazi anlayışları öyrənməyə motivasiya verir.

Prodigy Math Game - riyaziyyatın tədrisini oyunla birləşdirən, olduqca maraqlı və əyləncəli interaktiv proqramdır. Bu proqram şagirdlərin səviyyəsinə uyğun məsələləri və tapşırıqları avtomatik olaraq tənzimləyir. Proqramın oyun əsaslı öyrənmə formatı şagirdləri maraqlandırır və onlara motivasiya verir. **Prodigy Math Game** riyaziyyatı adət edilmiş şəkildə deyil, daha əyləncəli şəkildə öyrədir, şagirdlərin bacarıqlarını davamlı olaraq qiymətləndirir və adaptiv tapşırıqlar təqdim edir.[11]

<https://www.prodigygame.com>

Müəllimlər üçün faydaları

Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi yalnız şagirdlər üçün deyil, həm də müəllimlərin dərslər planlaşdırma və idarəetmə prosesini sadələşdirməsi baxımından da xeyli əlverişlidir. Müəllimlər bu proqramlar vasitəsilə şagirdlərin fərdi inkişafını izləyə və tədris prosesini daha effektiv şəkildə idarə edə bilirlər.

- Sİ proqramlarından istifadə edərək müəllimlər şagirdlərin bilik səviyyəsini və öyrənmə tempini təhlil edir və bu təhlillər əsasında hər bir şagirdə uyğun olaraq əlavə tapşırıqlar və fərdi yanaşma tətbiq edə bilirlər.

- Tapşırıqların avtomatik qiymətləndirilməsi və geri bildirim sistemi müəllimlərə əlavə vaxt qazandırır. Vaxtın belə optimallaşdırılması müəllimlərin dərslər zamanı şagirdlərə daha çox məsləhətlər və fərdi dəstək verməsinə imkan yaradır.

- Sİ proqramları müəllimlərə tədris materiallarını dərhal tənzimləməyə və yenidən uyğunlaşdırmağa imkan verir, beləliklə də tədris prosesinin daha çevik və effektiv olmasını təmin edir.

Çətinliklər və çatışmayan cəhətləri

Süni intellekt proqramlarının riyaziyyat dərslərində tətbiqinin sadələşdirdiyi bir sıra üstünlükləri ilə yanaşı çətinlikləri də mövcuddur. Belə ki, Sİ texnologiyalarının tətbiqi üçün müəyyən maliyyə və infrastruktur tələbləri yaranır.

Bəzi müəllimlərin texnoloji biliklərə ehtiyacı olduğundan onlar üçün süni intellekt texnologiyalarını tədris prosesinə inteqrasiya etmək çətin olur ki, bu səbəbdən də onlara əlavə təlimlər və resurslar tələb olunur.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Sİ proqramları şagirdlər haqqında çoxsaylı məlumatları toplaya bilər. Ona görə də, bu məlumatların düzgün idarə edilməsi və məxfilik qaydalarına riayət olunması vacib şərtlərdəndir.

Əsas diqqət yetirilməli olan məqamlardan biri də budur ki, şagirdlərin texnologiyaya çox meyl etməsi nəticəsində onlarda təbii öyrənmə prosesindən nisbətən uzaqlaşma və sosial bacarıqların müəyyən qədər zəifləməsi kimi risklər meydana çıxır. [6]

Gələcək Perspektivlər

Sİ texnologiyalarının inkişafı ilə paralel olaraq onların təhsildə istifadə sahələri də getdikcə genişlənməkdədir. Gələcəkdə Sİ-nin ibtidai sinif riyaziyyat dərslərində daha geniş şəkildə tətbiq olunacağı gözlənilir. Buraya şagirdlərin öyrənmə prosesini daha çox fərdiləşdirən yeni proqramlar, tam avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə sistemləri və inteqrativ oyun əsaslı metodlar daxil olacaqdır. [7]

Nəticə

Texnologiyanın bu cür inteqrasiyası, tədrisin keyfiyyətinin artırılmasına, həmçinin, gələcəkdə riyaziyyatın daha maraqlı və əyləncəli şəkildə tədrisinə zəmin yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Chen, C. M., Chen, M. C. Artificial Intelligence in Education: A Review. International Journal of Emerging Technologies in Learning (IJET), 2020. 15(16), 153-167.
2. Holmes, W., Bialik, M., Fadel, C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Center for Curriculum Redesign. 2019
3. Shute, V. J., Zapata-Rivera, D. Adaptive Educational Systems. In M. L. M. A. & C. M. (Ed.), Handbook of Research on Educational Communications and Technology . 2012. pp. 331-347. Springer.
4. Zhao, Y., Wang, L. The Integration of Artificial Intelligence into Mathematics Education: A Review. Computers & Education, 2020. 147, 103772.
5. Liu, M., Lee, H. J. The Role of Artificial Intelligence in Mathematics Education: A Comprehensive Review. Education and Information Technologies, 2021. 26(5), 5307-5331.
6. Ritter, S., Koedinger, K. R. Cognitive Tutors: From Data to Pedagogy. International Journal of Artificial Intelligence in Education, 2010. 20(2), 183-202.

7. Nouri, J., Hatlevik, O. E. The Use of Artificial Intelligence in Education: A Review of Recent Developments and Future Prospects. Journal of Educational Computing Research, 2019. 57(3), 1-20.
8. <https://www.dreambox.com>
9. <https://www.khanacademy.org>
10. <https://www.smartickmethod.com>
11. <https://www.prodigygame.com>
12. <https://www.assistments.org>

YAŞIL DÜNYA VƏ DİL TƏDRİSİ: DAVAMLI TƏDRİS YANAŞMALARI

Jalə Fuad qızı Mehrəliyeva

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dillər Universiteti

jale.seyidzade@gmail.com, jale.seyidzade@mail.ru

“Yaşıl dünya” anlayışı, əsasən təbiətə və ekologiyaya dair müsbət bir baxışı ifadə edir. Bu termin, insanların təbiətlə əlaqəsini, ətraf mühitin qorunması və təbii resursların davamlı şəkildə istifadəsini vurğulayan bir konseptdir. “Yaşıl dünya” həmçinin ekoloji təhsilin, təbiətə hörmətin və ekosistemin bərpasının əhəmiyyətini əks etdirir. Bu anlayış, insanların ekosistemi yalnız bir təbii sərvət olaraq deyil, həm də gələcək nəsillər üçün qorunması vacib olan bir həyat mənbəyidir. Müasir dövrdə ətraf mühit problemləri, iqlim dəyişikliyi, təbii sərvətlərin azalması kimi məsələlər dünya miqyasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu problemlərin həllində isə təhsilin rolu danılmazdır (3).

Yaşıl dünyavə dil tədrisi arasında əlaqə qurmaq, həm ekoloji düşüncəni, həm də dilin tədrisini daha geniş və dərin bir şəkildə inkişaf etdirmək məqsədi güdür. İnsanların təbiətə münasibətini və dünyagörüşünü formalaşdıran dil, eyni zamanda ekoloji dəyərləri və təbiətə qarşı məsuliyyəti şərh etmək üçün güclü bir vasitədir. Bu əlaqə, yaşıl düşüncənin və ekoloji mədəniyyətin inkişafını dəstəkləyir, təhsilənlərin təbiətə qarşı məsuliyyətli və həssas bir münasibət bəsləmələrini, eyni zamanda dil bacarıqlarını inkişaf etdirir. Dil tədrisində yaşıl dünya, ətraf mühit haqqında məlumatların və düşüncələrin paylaşılmasında, təbiətə dair fikirlərin daha aydın və təsirli şəkildə ifadə edilməsində əsas rol oynayır. Yaşıl dünya anlayışının dil tədrisinə inteqrasiyası, təbiət və ətraf mühitlə əlaqəli mövzuların dilin tədrisində bir vasitə olaraq istifadə edilməsinə imkan verir. Bu yanaşma, dil öyrənilərinin ətraf mühit barədə məlumatlı olmalarına və bu barədə müzakirələr aparmalarına şərait yaradır (2).

“Yaşıl dünya” mövzusunun dərslər materiallarına inteqrasiya etməklə, təhsilənlər təkcə dil öyrənmirlər, həm də təbii mühitin qorunması, ekoloji problemlər və onların həlli yolları haqqında bilik əldə edirlər. Bu, gələcək nəsillərdə məsuliyyətli və ekoloji düşüncəli vətəndaşların formalaşmasına yardımçı olur.

Hesab edirik ki, ekoloji mövzular, müxtəlif fənlər arasındakı əlaqəni gücləndirərək dil öyrənməni daha zəngin və əlaqəli edir. Mövzuya müxtəlif baxış bucaqlarından yanaşıldıqda bu həm dil, həm də ümumi biliklərin inkişafına şərait yaradır. Dil dərslərində ekoloji mövzuların müzakirəsi, təhsilənlərdə ətraf mühitə qarşı məsuliyyət hissi inkişaf etdirir. Ekoloji mövzular onların dərslər olan marağını artırır, çünki bu mövzular gündəlik həyatda müşahidə edilə bilən real problemlərdir. Bu, dil öyrənməni daha maraqlı və əlaqəli edir. Məsələn, iqlim dəyişikliklərinə dair mövzular dil dərslərində təqdim edilərək dilöyrənlərə həm müasir iqlim problemləri haqqında məlumat verir, həm də onlara müvafiq leksik və grammatik strukturları öyrətməyə imkan yaradır. Belə ki, “climate change,” “global warming,” “carbon footprint” kimi leksik ifadələrin istifadəsi onların lüğət ehtiyatını zənginləşdirir.

Yaşıl dünya prinsiplərinin dil tədrisinə daxil edilməsi, həm nəzəri, həm də praktiki olaraq müxtəlif metodlarla həyata keçirilə bilər. Bu da öz növbəsində, həm gənclərin dünyagörüşünü genişləndirər, həm də ekoloji məsuliyyətli bir vətəndaş kimi formalaşma imkanı yaradır. Bitki örtüyü, heyvanlar aləmi, təbii sərvətlər, ətraf mühitin çirklənməsi kimi mövzulara dair dərslər təhsilalanların dil biliklərini gücləndirməklə yanaşı, onlarda etik düşüncəni formalaşdırmağa kömək edir. Təhsilalanlar ekoloji mövzularda debat və müzakirələrə də cəlb edilə bilər. Bu, onlara dialoq qurmaq, fikirlərini sərbəst ifadə etməyə, arqumentlər irəli sürməyə, müasir problemlər üzərində düşünmələrini təmin etməyə zəmin yaradır. Məsələn, “climate change is a global problem” kimi mövzular tələbələrin həm təlim, həm də yaşıl düşüncə bacarıqlarını genişləndirir.

Dil dərslərində ekoloji mövzularda yazılmış mətnlər, hekayələr və şeirlər üzərində işləyərək də dilöyrənənlərin dil bacarıqlarını və tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirmək olar. Mətn analizi ilə onlar ekoloji problemlərə dair terminləri, ifadələri öyrənər, həmin mövzuya dair yazı və şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Təhsilalanlar ekoloji mövzularda şeir, məqalə və ya qısa hekayələri oxuyaraq da ətraf mühitlə bağlı qavrayışlarını genişləndirə bilər. Yaxud onlara ətraf mühit müşahidələri aparmaq və bu barədə qısa məqalələr, esse və ya gündəlik yazıları hazırlamaq da tapşırıla bilər. Bu tapşırıqlar onlara təbiətlə bağlı müşahidələr aparmağı və təcrübələrini yazılı şəkildə ifadə etməyi fikirlərini sistemləşdirmələrinə öyrədir, eyni zamanda, onların ekoloji məsələlər haqqında düşüncələrini genişləndirə bilər (1).

Ekoloji mövzularla bağlı layihələr, təqdimatlar üzərində iş, həm dil bacarıqlarını, həm də ekoloji bilikləri təkmilləşdirməyə yönəldir. Məsələn, “Our Green Planet” adlı layihə ilə dilöyrənənlər bir şəhər və ya kəndin təbii resurslarını necə qorumağı mövzusunda təqdimat hazırlaya bilərlər. Bu, həm tədqiqat aparmaq, həm də araşdırmalarını səlis şəkildə təqdim etmək bacarığını gücləndirir. Onlayn platformalar və interaktiv tətbiqlərdən istifadə edərək də onların ekoloji mövzulara daha dərinlən yanaşmalarını təmin etmək olar.

Dil dərslərində ekoloji mövzulara dair filmlərin və videoların izlənilməsi, təhsilalanların həm vizual olaraq, həm də dil vasitəsilə ekoloji məsələlər haqqında məlumat almalarını təmin edir. Bu yanaşma, dilin istifadə olunma imkanlarını genişləndirir və ekoloji məsələlərin müzakirəsini daha interaktiv hala gətirir. Bu, həm dil öyrənmənin, həm də ekoloji mövzuların daha əyləncəli və effektiv tədrisini təmin edir.

Problem əsaslı dil təlimi vasitəsilə də təhsilalanlara ekoloji problemləri təqdim edib, həmin problemləri həll etmək üçün müzakirələr aparmaq və yazılı təqdimatlar hazırlamaq tapşırıla bilər. Məsələn, “Plastik tullantıların azaldılması üçün hansı yolları təklif edərdiniz?” kimi suallar təhsilalanlara həm fərqli dildə öz fikirlərini ifadə etməyə, həm də məsələni ətraflı öyrənməyə kömək edir.

Ekoloji problemlər global xarakter daşıdığı üçün, bu mövzu müxtəlif mədəniyyətlərin yanaşmalarını müqayisə etmək və öyrənmək imkanı da yaradır. Azərbaycan mühitində bu mövzu, yerli problemlərlə yanaşı, global problemlərin də müzakirəsini təşviq edə bilər.

Bütün bu mülahizələr işığında belə bir qənaətə gələ bilərik ki, yaşıl dünya və dil tədrisi arasındakı əlaqə, həm dil bacarıqlarının inkişafı, həm də ekoloji şüurun artırılması üçün vacib bir sahədir. Bu yanaşma təhsilalanlara ətraf mühitin qorunması və təbiətə qarşı məsuliyyətli davranışları, həmçinin dilin bu məsələlərdəki rolunu başa düşmək imkanı verir. Bu integrasiya olunmuş yanaşma gənclərin dünyanın məsuliyyətli vətəndaşları kimi formalaşmasına kömək edir. Dil öyrənmə ilə ətraf mühitə qayğı arasındakı əlaqəni gücləndirməklə müəllimlər davamlı gələcəyin formalaşmasında həlledici rol oynaya bilərlər (3,s.93). Fikrimizcə, yaşıl dünya mövzusunun dil dərslərində tətbiqi, gələcək nəsillərin təbiətə, dilə daha dərin və əhatəli yanaşmalarına, elmi biliklərinin artmasına, şəxsiyyət kimi inkişafına böyük töhfə verir. Bu, onların gələcəkdə daha məsuliyyətli, ekoloji bilgiyə sahib vətəndaşlar olmalarına və ətraf mühitin qorunması ilə bağlı fərdi davranışlarını da təsir edə bilər.

Beləliklə, "Yaşıl dünya və dil tədrisi" mövzusunun araşdırılması göstərir ki, ekoloji şüurun artırılması və dil öyrənmə prosesinin birləşdirilməsi, təkcə dil biliklərini deyil, həm də fərdlərin təbiətə qarşı məsuliyyət hissini inkişaf etdirir. Gələcəkdə dil tədrisində ekoloji mövzuların integrasiyası daha geniş tətbiq olunsaydı, həm təhsil keyfiyyəti, həm də cəmiyyətin davamlı inkişafı üçün mühüm addımlar atılmış olardı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Arran Stibbe *Ecolinguistics: Language, Ecology, and the Stories We Live By* : Routledge, 2015, 256 p.
2. Hilal Peker and Andy Curtis *Teaching the Sustainable Development Goals: Methods and Perspectives*: Routledge, 2022, 254 p.
3. Mehraliyeva J. F. Orta məktəblərdə ingilis dilinin tədrisində ekoloji şüurun inkişafı yolları *Elmi xəbərlər* , Bakı: ADU, 2024, №3 , s. 88-93

MİLLİ MARAQLARIN DÖVLƏTİN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ YERİ VƏ ROLU

Kəmalə Aloyeva

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

aloyeva_kemale@mail.ru

Beynəlxalq münasibətlər sistemi dövlətlərin milli maraqlar uğrunda yarışması ilə xarakterizə olunur. Bu konsepsiya xalqın formalaşması, onun mənafeyinin dövlət maraqları ilə uzlaşdırılması ilə bağlıdır. Milli maraq həm dövlətin, həm də xalqın ortaq məqsədidir. Bu, dövlətlərin bir-birinə qarşı səy göstərdiyi və müdafiə etdiyi bir məqsəddir. Milli maraq dövlətin qüdrətini yüksəltməklə yanaşı, insanların rifahını yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyır. Dövlətin xarici siyasətinin ilkin istiqamətləri milli maraqlara əsaslanır.

Xarici siyasət və diplomatiyanın beynəlxalq münasibətləri inkişaf etdirən təkərlər olduğu deyilir. Ondən başqa heç bir dövlət mövcud ola bilməz. Dövlətlər arasında qarşılıqlı asılılıqdan əvvəl müəyyən əlaqələrin formaları mövcud idi. Bunlara ticarət, mədəni və siyasi əlaqələr daxildir. Dövlətlər fərd olaraq öz maraqlarını qorumaq istəyirlər. Bunlar milli maraqlardır. Hər bir dövlət öz maraqlarını həyata keçirmək üçün öz xarici siyasətini inkişaf etdirir. Dövlətlərin hökumətləri müəyyən hərəkət kursu barədə razılığa gəlməlidirlər. Nəticədə, hökumətlər başqa ölkələrin hökumətləri ilə münasibətdə fərqli davranırlar. Professor Mahanda Khumarın sözlərinə görə, bu davranışın tədqiqi xarici siyasətə geniş şəkildə aiddir. Bir dövlətin davranışı digər dövlətlərin davranışına təsir edir. Hər bir dövlət öz milli maraqlarını nəzərə alaraq digər dövlətlərin fəaliyyətindən maksimum fayda əldə etməyə çalışır. Beləliklə, xarici siyasətin əsas məqsədi digər dövlətlərin davranışlarına dövlətin özünə fayda gətirmək üçün təsir etməkdir. Hugh Gibson xarici siyasəti yaxşı təşkil edilmiş, hərtərəfli bilik və təcrübə bazası, dünyanın qalan hissəsi ilə hökumət işlərinin aparılması strategiyası kimi müəyyən etdi. Bu, milli maraqların təşviqi və qorunmasına aiddir. Northedgenin fikrincə, xarici siyasət ölkənin sərhədlərindən kənara mənsub olanlarla ölkə daxilində olanlar arasında qarşılıqlı əlaqədir.

Xarici siyasət çox vaxt ölkənin milli maraqları ilə müəyyən edilmiş məqsədlərə çatmaq üçün digər hökumətlər və beynəlxalq təşkilatlarla diplomatik, siyasi, iqtisadi və hüquqi əlaqələri özündə birləşdirən siyasətlər kimi müəyyən edilir. Ölkənin xarici siyasəti ilk növbədə onun milli maraqlarına əsaslanmalıdır. Bütün hərəkətlər və siyasətlər milli maraqlara əsaslanmalıdır [4,s 59].

Siyasi iradə xarici siyasətin formalaşması üçün lazım olan qurum və təşkilatları kənarda qoyaraq, milli maraqlar naminə yürütdüyü yanlış və real olmayan siyasəti həyata keçirdiyini iddia edirsə, bu, Mustafa Kamal Atatürkün dediyi kimi səhv və cəhalətdən başqa bir şey deyil.

Xarici İşlər Nazirliyi milli məqsədlərə nail olmaq üçün həyata keçirilən xarici siyasət prioritetlərinin və yanaşmalarının işlənilib hazırlanması və təmin edilməsində əsas müəyyən edən qurumdur. Xarici siyasətə milli maraqlara söykənən, davamlılıq və real yanaşma tələb edən, illərin təcrübə və inkişafın obyektivindən aparılan siyasət kimi baxmaq lazımdır. Xarici siyasət idarənin yox, dövlətin məsuliyyəti olmalıdır. Bir ölkənin xarici siyasətində ən mühüm meyarlardan biri onun milli maraqlarına zərər verə biləcək hər hansı siyasətdən və ya yanaşmadan çəkinməkdir.

Milli maraqlar dinamikdir, milli dəyərlər və uzunmüddətli sosial inkişaf nümunələri ilə formalaşır. Dövlət öz milli dəyərlərini müəyyən etməli, onları milli maraqlarına daxil etməli, həyata keçirməlidir. Bu halda xalqın əxlaqi sistemləri millətə təsir göstərir. “Əxlaq sistemi” termini adət-ənənələrə, anlayışlara, inanclara və s. Qustav Lebon bu mənəvi çərçivəni xalqın ürəyi kimi təsvir edir [3,s.45].

Maraqların məzmunu hər bir dövlət tərəfindən müəyyən edilir və beynəlxalq siyasi fəaliyyət də bu məzmunu uyğunlaşdırılır. Müasir dövrdə hər bir dövlətin xarici və daxili siyasi fəaliyyətinin ən mühüm məqsəd və məqsədləri milli maraqların həyata keçirilməsidir. Milli maraqların məzmununu göstərən digər əsas cəhət isə onların dövlət resursları əsasında tənzimlənməsidir. Çoxsaylı qarşılıqlı təsir göstərən, ziddiyyət təşkil edən strukturlar, maraqlar, məqsədlər və s. milli maraqların formalaşmasında mühüm rol oynayır. Suverenlik, ərazi bütövlüyü və digər dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq kimi məsələlərə həssas olan real, obyektiv milli və ya dövlət maraqları dövlətlərin xarici siyasi əməliyyatlarının əsas motivatoru kimi görünür.

Müraciət olunan məqamlar açıq şəkildə göstərir ki, milli maraqların bərqərar olması uzun müddət tələb edir. Onların inkişafına siyasi, iqtisadi, mədəni və psixoloji qüvvələr təsir edir. Bu elementlərin mürəkkəbliyi xalqın tarixinin mahiyyətini və xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Nəticə etibarilə hər bir xalqın özünəməxsus milli maraqlarının olması təəccüblü deyil. Çünki milli maraqlar milli inkişaf gündəmlərinə möhkəm bağlıdır.

Müasir dövrdə dövlət təhlükəsizliyinin təmin edilməsi hər bir dövlətin milli maraq çərçivəsinin əsasını təşkil edir. Bəzən ayrı-ayrı etnik qrupların milli maraqları dövlətin milli maraqları ilə ziddiyyət təşkil edərək dövlətin təhlükəsizliyinə böyük təhlükə yaradır. Çünki milli maraqlar milli təhlükəsizliyin əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Dövlət öz xarici siyasətini elə qurmalıdır ki, milli təhlükəsizlik onun milli maraqlarını qorumağa kömək edəcək, eyni zamanda ikinci prioritetin yaradılmasına zəmin yaratsın.

Xarici siyasət dövlətin hüduqlarından kənara çıxan fəaliyyət formasına aiddir. Xarici siyasət və diplomatiya beynəlxalq siyasətin əsasını təşkil edir. Qlobal təşkilat olan Birləşmiş Millətlər Təşkilatı qlobal koordinasiyanı təşkil etmək, potensial münaqişələri başqa istiqamətə yönəltmək və onları vahid təşkilatda birləşdirmək məqsədi ilə yaradılmışdır. İDM-dən sonra beynəlxalq hüququn yeni iştirakçıları meydana çıxdı və bu dövlətlər arasında inkişaf etdirilən münasibətlərin təhlili hazırda xarici siyasətin əsasını təşkil edir. Hər bir fəaliyyət müəyyən bir funksiyanı yerinə yetirir. Başqa sözlə desək, siyasətin mahiyyəti bu və ya digər qrupu fəaliyyətə sövq edən maraqlara nəzarət etməkdir. Xarici siyasətin nəzəri problemləri ilə məşğul olan Corc Modelskinin təbirincə, xarici siyasət hədəfi dövlətlərin fəaliyyətini öz xeyrinə dəyişməkdən ibarətdir [1, s.154].

Dövlət xarici siyasətdən başqa bir dövlətin və ya dövlətin əməliyyatlarına təsir göstərmək üçün istifadə edir, eyni zamanda öz fəaliyyətini beynəlxalq nizama uyğunlaşdırır. Burada təsir qeyri-müəyyən şəkildə təşkil edilmiş fəaliyyət növü deyil, əksinə, mövcud vəziyyətdə onun xeyrinə edilə bilən, mümkün və vacib tədbirlərin həyata keçirilmə üsulunu müəyyən edən dəyişikliklərdir. Bəzi yollarla bu təsir tənzimləyici meyli əks etdirir. Bu qayda bilavasitə birinci dövlətin maraqlarına xidmət edəcək şəkildə qurulmuşdur. Bu dəyişikliyə yönəlmiş siyasət o zaman həyata keçirilir ki, mövcud şərait maraqların əldə olunmasına mane olsun. Yox əgər status-kvo milli dövləti qane edirsə,

o zaman xarici siyasət cari vəziyyətin saxlanılması istiqamətində qurulur. Xarici siyasət dövlətlərarası münasibətlərlə məşğul olur.

Nəzərə alsaq ki, dövlət siyasətinin əsas məqsədi sosial rifahı təmin etməkdir, belə nəticəyə gəlmək olar ki, onun siyasətinin özünün və digər dövlətlər daxilində həyata keçirdiyi əsas məqsəd vətəndaşların maddi və mənəvi mənafeələrini qorumaqdır. Dövlət həm daxili, həm də xarici mühitdə öz vətəndaşlarının mənafeyini qorumaqla sosial rifahı qorumağa çalışır. Dövlətin milli maraqları onun xarici siyasət istiqamətini hərəkətə gətirir və formalaşdırır. Bəzi hallarda dövlət öz xarici siyasətini bu cür qurmasının səbəblərini, məqsədlərini açıqlamaqdan imtina edir, bəzi hallarda isə əsl səbəbləri gizlədir və başqa formada təqdim edir. Xarici siyasət məqsədləri dövlət üçün əhəmiyyətinə görə əsas və ya ikinci dərəcəli ola bilər. Xarici siyasətin əsas məqsədlərinə strateji xarakter daşıyan milli maraqlar daxildir. İkinci dərəcəli xarici siyasət məqsədləri milli maraqlar üçün həyati əhəmiyyət kəsb etmir. Bunlara nail olmaq dövlətə beynəlxalq arenada müəyyən üstünlüklər verir. Xarici siyasət konsepsiyası dövlətin əsas milli maraqlarını əks etdirir.

Xarici siyasət məqsədləri zaman çərçivəsindən asılı olaraq qısamüddətli, ortamüddətli, uzunmüddətli və ya perspektiv hədəflər ola bilər [2, s.75].

Dövlətin qüdrəti genişləndikcə, çoxaldıqca bu maraqların genişliyi də artır. Yəni dövlətin gücü artdıqca maraqları da artır. Xarici siyasət fəaliyyəti iki və ya daha çox dövlət arasında beynəlxalq əlaqələr və əlaqələr yaradır. Xarici siyasəti təşkil etmək və istiqamətləndirmək dövlətin vəzifəsidir. Bununla belə, xarici siyasətin özünəməxsus çətinlikləri də yoxdur. Çünki xarici siyasət istənilən məqsədə çatmaq məqsədi daşıyır, burada onun vəzifələri müəyyən edilir. Tapşırıqların özləri maraqların xüsusiyyətlərinə əsaslanan xüsusi parametrlərlə məhdudlaşdırılır. Xarici siyasət vəzifələri dövlət səviyyəsində olan qurumlar tərəfindən həyata keçirilir. Maraqlar olmayan yerdə siyasət təşkil oluna bilməz.

Milli maraqlar siyasətin işlənilib hazırlanmasını və icrasını həvəsləndirir və istiqamətləndirir. Subyektlərin mahiyyətində təcəssüm olunan maraqlar onların təkamülünə və sağ qalmasına nəzarət edir. Maraqlar onları hərəkətə gətirən məqsədləri və hərəkətləri müəyyən edir. Xarici siyasət dövlətin vətəndaşlarının maraqlarından irəli gəlir. Maraqlar istək və istəklərdən qaynaqlanır. Onların ehtiyac və tələbləri subyektə hərəkətə keçməyə məcbur edir. Bu tələblər milli maraqlar kimi görünür. Dövlətin maraqları ondan tələb edir ki, xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərini müəyyən etsin. O, dövlət maraqlarının şəxələnmiş və pilləli strukturunu ehtiva edir. Bu əksi xarici siyasətdə özünü büruzə verir. Dövlətlər öz daxili və xarici siyasət təşkilatlarının əməliyyatlarını birləşdirərək birliyə nail olmağa çalışırlar. Dövlətin maraqlarının yaranması və formalaşması onun təkamülündən və mövcudluğundan xəbər verir. Dövlət maraqları dövlət sərhədlərini müdafiə etməyə çalışır, eyni zamanda digər məkanlarda maraqların yaranmasına, yaranmasına və təkamülünə imkan verir. Dövlət maraqları həmişə parçalanmış xarakter daşıyır. Onlar həyati əhəmiyyətli və ikinci dərəcəli ola bilər. Dövlət maraqları məhdudlaşdırma mülkiyyətinə malikdir. Eyni obyektə bağlı digər hökumətlərin və ölkələrin iddia və maraqlarının mövcudluğu sözügedən dövlətə öz maraqlarını müəyyən etmək və onları indiki vəziyyətə uyğunlaşdırmaq üçün zəmin yaradır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, indiki vəziyyətdə birinci dövlətlə eyni maraqlara malik olan rəqib dövlətin qlobal düzəndəki mövqeyindən çox şey asılıdır. Bu, milli məqsədlərin həyata keçirilməsində gücün əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Dövlətlər beynəlxalq müstəvidə maraq dairələri təşkil edir və ümumi maraqların olması dövlətlərin maraqlarını məhdudlaşdırır. Dövlətlər toqquşan və potensial konfliktə təkan verəcək maraqları beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq həyata keçirməlidirlər. Bu vasitə ilə onlar ümumi davranış normalarına əməl etməyə çalışırlar.

Məkan və məsafə aspekti maraqların müəyyən edilməsində olduqca vacibdir. Bu məsafə həm zaman, həm də coğrafi anlayış kimi özünü göstərir. Böyük dövlətlər məkan şəbəkələrindən istifadə edərək öz xarici siyasət kursları ilə öz maraqlarını müəyyən etməyə çalışırlar. Bu səbəbdən ya tampon dövlət, ya da ittifaqlar istifadə olunur. Məkanlar arasında əlaqələrin mövcudluğu bu tənziqləmə üçün əsas kimi xidmət edir. Başqa sözlə desək, şəbəkə siyasətini qəbul edərkən məkanların yaxınlığı və

uyğunluğu əsas mülahizələrdir. Məsələn, Türkiyə, İtaliya və Yunanıstan kimi dəniz dövlətləri ABŞ-in Avro-Atlantik regionunda maraqlarının irəliləyişində həlledici rol oynayır. Həmçinin, dövlətlər arası bağlılıq da öz növbəsində maraqların əhatə dairəsinin genişlənməsinə, uzanmasına xidmət edir. Məsələn, keçmiş SSRİ məkanı arasında olan bağlılığı Rusiyanın geniş maraqlarına xidmət edir. Eləcə də, Avropa ittifaqı, Avstraliya və Okeaniya ABŞ-in region maraqlarının böyüməsinə səbəb olur. Çin Cənubi-Şərqi Asiyada maraqlarını genişləndirir [5, s.81].

Bu yaxınlarda inkişaf edən Afrika maraqlarını müzakirə etdi. Birləşmiş Ştatlar Sakit okean və Atlantik bölgələrində öz maraqlarını genişləndirir. Kosmos anlayışının dövlət geosiyasətinin əhatə dairəsini genişləndirdiyi iddia edilə bilər. Məkan genişləndikcə ittifaqlar yaranır və bu birliklər sonda güc mərkəzlərinə çevrilirlər. Güc məkanı genişlənir. Kosmosun genişlənməsi global güc məsələsini gündəmə gətirir. Bunun təmin edilməsində məkan obyektləri və subyektlər kimi elementlər mühüm rol oynayır. Böyük dövlətlər daha az gücü olan insanların maraqlarını qoruyur, kiçik və orta hökumətlər isə eyni şeyi edir. Bu təşkilatlardan siyasi məqsədlər üçün istifadə olunur. Siyasi hakimiyyətin də tarix boyu gözlənilməz nəticələri olmuşdur. Məsələn, BRİKS (Braziliya, Rusiya, Hindistan, Çin və Cənubi Afrika) Avro-Atlantik regionun yaradılması və ərazi inkişafı nəticəsində formalaşan maraq dairələrini genişləndirmək üçün birləşib. Belə vəziyyət o zaman yaranır ki, müəyyən gücə və potensiala malik olan dövlətlər özlərini müdafiə etmək və gücləndirmək ehtiyacı hiss edirlər. Burada bir dövlət digər dövlətlərin hesabına öz maraq dairəsini genişləndirməyə və maddiləşdirməyə çalışır. NATO-nun hərbi genişlənməsi onun üzv dövlətlərinin hesabına həyata keçirilir. SSRİ-nin dağılmasından sonra NATO-nun Şərqi doğru genişlənməsi, Cənubi Qafqaz və müstəqillik əldə etmiş digər postsovet ölkələri ilə münasibətlər qurmaq cəhdləri özünü yeganə varisi hesab edən Rusiyanı narahat etməyə bilməzdi. Çünki başa düşürdü ki, burada əsas məqsəd onun maraq dairəsini və təsir dairəsini genişləndirməkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasbəyli A.N., Nəcəfov E.Ə. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi. Bakı: Mürtəcim, 2007, 211s.
2. Əhmədov E.İ. Azərbaycanın xarici siyasəti: beynəlxalq təhlükəsizlik və əməkdaşlıq institutları ilə münasibətlər. Bakı: Letterpress, 2013, 452 s.
3. Həsənalıyev Z.M. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin əsasları. Bakı: Elm, 2016, 175 s.
4. Nəsimov E.M. Beynəlxalq münasibətlər və dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmal əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 318 s.
5. Nəsimov E.M. Siyasət. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 604 s.

EKOLİŖQVİSTİKA: MƏHƏMMƏD YUSİF ŞİRVANİNİN “TİBBNAMƏ” ƏSƏRİNDƏ FLORA VƏ FAUNA LEKSİKASI

Maarifə Nuh qızı Manafova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universiteti
maarif.manafova@mdu.edu.az

Dövrünün məşhur xəttatı, həkimi sayılan Məhəmməd Yusif Şirvani 1712-ci ildə müəllifi bəlli olmayan “Tibbnamə” əsərinin üzünü köçürmüş, ona müqəddimə, şərh və izahatlar yazmışdır.

Xalqımızın və dilimizin tarixini öyrənmək baxımından “Tibbnamə”nin önəmi inkaredilməzdir. Məhəmməd Yusif Şirvaninin “Tibbnamə” əsəri təbiət leksikası ilə zəngindir. Əsərdəki flora və fauna leksikasının təhlili dilimizin və xalqımızın tarixini öyrənmək baxımından qiymətli faktlar verir, söz

və təbabət terminlərinin elmi izahı həm də xalqın etnik mədəniyyəti və məişəti, eləcə də insan sağlamlığı haqqında son dərəcə önəmli və qiymətli informasiyalar ötürür [1].

Qeyd edək ki, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu əməkdaşlarının 2024-cü ildə aparılmış tədqiqatlarını və mənoqrafiyalarını (Elnurə Həsəynova. “Ekolinqvistika: Oğuz qrupu türk dillərində flora və fauna leksikası”, “Oğuz qrupu türk dillərində relyef və iqlim leksikası”, “ Təbiət leksikası lüğət”. Monoqrafiyaların redaktoru professor Nadir Məmmədli) tədqiqatlarını nəzərə almasaq Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də türkologiyada flora və fauna leksikası ayrıca başlıq halında tədqiqi olunmamışdır [2, s.3].

Odur ki, “Tibbnamə”nin flora və fauna leksikasının tədqiqi öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. “Tibbnamə” həm də babalarımızın müxtəlif dərman bitkilərindən necə istifadə etdikləri haqqında, necə deyirlər, babalarımızın “yaşıl dünya”ya dair təsəvvürləri, bilikləri haqqında yığcam material verir. Məlim olur ki, babalarımız doğma təbiətin yetirdiyi nemətləri dərinlən tanımış, bunların insana xeyrindən istifadə etmək üçün zəngin biliyə malik olmuşlar.

“Tibbnamə”nin dilində müalicə vasitələrini ifadə edən xeyli sayda söz, termin və terminoloji ifadələr vardır (dərman bitkilərinin adı üstünlük təşkil edir) .

Müəyyən xəstəliklərə tətbiq olunmasını nəzərə alaraq, həmin söz, termin və terminoloji ifadələri leksik-semantik yöndə belə bölgülərə ayırmağı məqbul sayırıq.

1. Baş ağrıların müalicəsi ilə bağlı işlədilmiş söz, termin və terminoloji ifadələr. Bu məzmunlu mətnlərdə aşağıdakı söz, termin və terminoloji ifadələr işlədilmişdir: mərsin, gül suyu, dərya suyu, yasəmən, çörəkotu, bal, gəlinçək çiçəyi...

2. Maxulla (melanxoliya) xəstəliyinin müalicəsi ilə bağlı söz , termin və terminoloji ifadələr: qabaq yağı, limon şərbəti, meyxos nar, iftimun (kəklikotu qırmızı sarmaşığı)...

3. Epilepsiya xəstəliyinin müalicəsi ilə bağlı söz, termin və terminoloji ifadələr .“Epilepsiya” termini “Tibbnamə”də “sərə” sözü ilə öz ifadəsini tapıb.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrində, qohum türk dillərində bu xəstəliyə “uçuq” deyirlər. Uçuq xəstəliyinə duçar olan adamlar tez-tez özündən gedir, əzələləri qıc olur, əlləri və üzü əyilir. Bir çox hallarda onlar özlərini itirir və bir müddət hərəkətsiz qalırlar. Bu xəstəliyin sağlması ilə bağlı söz, termin və terminoloji ifadələr: dövşan yağı, sirkə, ayı qanı, qurd gözü, cəviz, xardal...

4. Ruhi xəstəliyin müalicəsi ilə bağlı söz, termin və terminoloji ifadələr. Ruhi xəstəlik termini “Tibbnamə”nin dilində “divanə” sözü ilə ifadə olunmuşdur. Əsərin dördüncü fəslə “Divanələrə dair müalicələr bəyanındadır” adlanır. Burada müxtəlif müalicə vasitələri ilə əlaqədar terminlərlə qarşılaşmaq olar: qızıl sarımsaq, qabaq yağı, qara hil, badam yağı,süd, sirkə, əncir, qızıl üzüm, biyan kökü, keçə əti, şəkər...

5. Burunun qanaması zamanı onun müalicəsində istifadə olunan vasitələrin adları: kəbutər (göyərçin) qanı, sirkə, üzüm çubuğu, qoz, bargir kökü, gəlinçək çiçəyi, buğda, əncir qabığı...[3].

Dərman bitkisi və təbii müalicə vasitələrini “Tibbnamə”dən götürmək, müxtəlif xəstəliklərə tətbiq etmək və eyni zamanda həmin vasitələri əks etdirən terminləri, terminoloji birləşmələri sistemə salmaq və leksik-semantik və struktur xüsusiyyətlərini şərh etmək çox aktualdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Aslanov V., Mehdiyeva S, Əlizadə S. Əlizadə A. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, 4 cildə, I cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 480 səh.

2. Hüseynova E. Ekolinqvistika: Oğuz qrupu türk dillərində flora və fauna leksikası. Bakı, “Elm bə təhsil”, 2024, 212 səh.

3. Məhəmməd Yusif Şirvani. Tibbnamə, Bakı, “İşıq”, 1990, 192 səh.

KUZEY AZERBAYCAN MASALLARINDA BÜYÜKANNE ARKETİPİ

Miyase Güzel Yanpınar

Ph. D.

Türk Halk Bilimi, Türkiye

drmiyaseguzel@gmail.com

Türkiye sahasında olağanüstü unsurlar içeren, inandırıcılık amacı olmayan, bilinmeyen bir zamanda ve bilinmeyen kişi/kişilere ait anlatılar “masal” olarak adlandırılmıştır. Diğer Türk topluluklarında masal ifadesine karşılık olarak “nağıl, ertegi, ertek,, çorçok, sersek, nıbah, hallep, imak” (Sakaoğlu, 1999: 4) adları kullanılmaya devam etmektedir. Masal kelimesinin yerine Anadolu’da kullanılan kelimelerden bazıları “metel, mesele, matal, hekâ, hikâ, hikiya, hekeya, oranlama, ozanlama ve nagıl”dır. (Sakaoğlu, 1999: 4).

Saim Sakaoğlu’na göre masallar, hayal ürünleri oldukları halde dinleyenleri inandırabilen bir özelliğe sahiptir. Masalların asıl amacı ders vermektir. Bir masalın amacının ne olduğuna dair yapılan çalışmalar son yıllarda büyük bir ivme kazanmıştır. Özellikle araştırmacılar tarafından oluşturulan kuramlar, masalların işlenmesini kolaylaştırmaktadır. Bu kuramlar masalların amacını, yapısını ve içerisindeki folklor unsurlarının bulunmasını sağlamaktadır. Bu kuramlardan bir tanesi olan psikaanalitik kuram, masallar başta olmak üzere diğer anlatı türlerindeki kahramanların iç dünyasını çözümlemeyi kolaylaştırmakta ve o kahramanı marka haline getirmektedir. Psikaanalitik bir yaklaşım olan, C. Guctav Jung tarafından ortaya konan *anne arketipi* otoriter sahibi, bilge ve yol gösteren kadınlar olarak tanımlanmaktadır. Ortak bilinçaltının bir sonucu olan arketipler hakkında C. G. Jung, bilinçaltında var olan benzer mit ve mit öğelerini tekrar tekrar üreten öğelerden söz etmektedir. “Bu mitolojik bileşenlere “motifler, yavru imgeler ve ilk örnekler” adını verir. Buna göre, ilkel insan mitleri uydurmaz, ön bilinç ruh gücünün açığa çıkarttıkları olarak yaşar ve modern insan bunları “aslin canlanması” şeklinde tekrar tekrar yaşamaktadır.” (Dorson’dan Akt. Çobanoğlu, 2005: 160). Jung’a göre ilksel imgeler “insanlığın en eski ve en evrensel düşünce biçimleridir.” (Jung, 2006: 145). Bu düşünce biçimlerinden bir tanesi olarak anne arketipinin karşılığı hem gündelik hayatta bulunmakta hem de bu arketip anlatılarda varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Türk kültüründe de önemli bir yer edinen; dinî metinlerde çok sık geçen *Hız. Havva* ve *Meryem Ana*, Türk mitolojisinde *Umay Ana* ve Bilge Kağan kitabesinde Kağan’ın bahsettiği *Anam Katun* yüce analık vasfını üstlenmiş varlıklardır. Bu kadınlar Türk toplum hayatında bilge kadın tipini üstlenmiş kişilerdir. Gerekliğinde sert bir tavır takınırken aynı zamanda merhamet sahibi kişiler olabilmektedir. (Güzel, 2018: 178). Anne arketipinin temel özelliklerini Türk mitolojisinde “Ak Ene, Umay, Od Ene veya ateş ruhu ve Alkarısı” karşılamaktadır. Yaratılış anlatmasında ilham verici olan Ak Ene, toprak ve suyun sahibi kabul edilen yer-su iyelerinin, kadın ve çocukların koruyucu ruhu olarak anne arketipinin bir yönünü oluştururken, Alkarısı tehlikeli ve zarar veren gücünü simgeler. (Fedakâr, 2014: 9).

“Anne arketipinin özellikleri “annelik” ile ilgilidir: dışının sihirli otoritesi; aklın çok ötesinde bir bilgelik ve ruhsal yücelik; iyi olan, bakıp büyüten, taşıyan, büyüme, bereket ve besin sağlayan; sihirli dönüşüm ve yeniden doğuş yeri; yararlı içgüdü ya da itki; gizli, saklı, karanlık olan, uçurum, ölümler dünyası, yutan, baştan çıkaran ve zehirleyen, korku uyandıran ve kaçınılmaz olan.” (Jung, 2005: 34). Söz konusu arketipte annenin olağanüstü bir otoritesi vardır. Bu anne bilgi ve becer, yönünden donanımlıdır, aynı zamanda fiziksel ve duygusal doygunluk sağlamaktadır. Arketipler ruhun gizemli yapı taşlarıdır, belli özerkliklere ve bilincin kendilerine uyan içeriklerini çekebilecek spesifik enerjilere, güçlere sahiptirler. (Jung, 2019: 307).

Bu özerkliği sağlayan bir arketip olan anne arketipi, Kuzey Azerbaycan sahasından seçilmiş masallarda bulunmaktadır. Çalışmaya konu olan masallar, 2004 yılında Alikadir Birdal tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinden seçilmiştir. Adı geçen tez 2004 yılında Kafkas Üniversitesi bünyesinde Prof. Dr. Bilge Seyidoğlu danışmanlığında hazırlanmıştır. Tezdeki masalları Nureddin

Seyidov derlemişdir. Masallar Nureddin Seyidov tərəfindən Arap alfabəsi və Azərbaycan Türkçəsi ilə basılı bir kitaptan toplanmışdır. Bu kitaptakı kırk bir adet masal Alikadir Birdal tərəfindən Türkiyə Türkçəsi'ne aktarılmışdır. Bu masallardan bir tanesi olan *Üvey Anne ve Yetim Kızı* masasında üvey annesinin evdən göndermesiylə babası tərəfindən ormana terk edilən Gülnisa, ormanda bir dev karısı ilə qarşılaşır. Bu dev karısı Gülnisa'ya çox iyi davranır, onun zəngin olmasını və evinə dönməsini sağlar. Gülnisa dev karısını kendi ninesi olaraq görmüşdür. Dev karısının bu sihirli dokunuşu Gülnisa'nın iyi niyəti və samimiyəti sayəsində olmuşdur. (Birdal, 2004: 34-36). *Dilsiz Kız* masasında erkek kardeşinin karısı tərəfindən istenməyən sağır və dilsiz kız ormana terk edilir. Haksızlığa uğrayan kızın ormanda yediği ısırgan otu sayəsində dili çözülür. Bir gün kızın erkek kardeşi avda yolunu kaybedər və kız kardeşinin olduğu saraya rast gəlir. Kız kardeşi ona dərs vermək üçün heybəsinə bir yüzük və elma qoyar. Burada hırsızlıqla suçlanır. Kız kardeşi ona karısının kışkanç və iftiracı olduğunu ispat etmək üçün erkek kardeşinə bu oyunu oynar və tüm gerçəklər ortaya çıxar. Dilsiz kızın bu bilgə davranışı sayəsində yenidən ailə birliyi kurulur və kız ağabeyinə qavuşur. Kardeşinin karısı isə terk edilərək cəzalandırılır. (Birdal, 2004: 41-43). *Akıllı Kızın Masalı* isimli masalda padişahın ən kiçük kızı “Yuvayı qadın yapar.” diyərək Fatı isimli bir qadının torunu Ahmed ilə evlendirilir. Ahmed iş yapmaz, çalışmaz, tembel birisidir. Kiçük kız aklı və öngörüsü sayəsində Ahmed'in zəngin olmasını, mala mülkə qavuşmasını sağlar. (Birdal, 2004: 58-61).

Tembel Kızın Masalı isimli masalda yaşlı bir adamın ən böyük kızı çox tembeldir və heçbir iş yapmaz. Bu kız bir yıllığına bir çoban və ninesinin yanında qalır. Bu nine tembel kızı iş yapmayı, yemək yapmayı, kendi işlərini kendi halletmeyi ögretir. Bunun sonucunda kız temel yaşam becerilərini edinmiş bir şəkildə babasının evinə döner. Nine otoritesi sayəsində bu kız iş yapmayı və kendi kendine yetebilmeyi ögretmişdir. (Birdal, 2004: 103-104). *Sadık Kadın* masasında bir çiftçinin karısı çox akıllı və çalışkandır. Evi və kocası üçün çalışır, elindən geleni yapar, ayrıca evin ekonomisine də katkıda bulunur. Bunu gören muhtarın karısı bu qadını kışkanır və nasıl böyle olduğunu anlamaya çalışır. Çiftçinin karısı muhtarın karısına dərs vermək üçün ondan aslan tüyü ister. Muhtarın karısı aslan tüyünü alabilmek üçün aslanlara iyi davranır və tüylerini koparıp çiftçinin karısına getirir. Çiftçinin karısı muhtarın karısına, kocasına və evinə də aslanlara davrandığı gibi özenle davranması gerektiğini nasihat eder. (Birdal, 2004: 102-106). Çiftçinin karısı zekâsını kullanarak muhtarın karısına dərs vermiş, onun evliliğine dəstək olaraq doğru yolu bulmasını sağlamışdır. *Cömert Kız* masasında fakir bir kız zəngin olup fakirlərə yardım etmək ister. Bu kız bir derviş ilə qarşılaşır. Bu derviş kızı ir ot olduğunu bu otu nereye sürterse oradan altın çıkacağını söyler. Kız bu otu bulur və sürttüğü yerlerden altınlar çıxar. (Birdal, 2004: 52-57). Böylece kız padişah olarak yaşama devam eder, diğer ülkenin padişahıyla evlenir ve ömrünün sonuna kadar fakirlere yardım eder. Padişah kız aklı ve bilgisi sayəsində statü atlamış, lider ruhlu yardım sever bir qadın olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Üvey Anne ve Yetim Kızı masasında dev karısı, *Dilsiz Kız* masasında sağır ve dilsiz kız, *Akıllı Kızın Masalı* isimli masalda padişahın ən kiçük kızı, *Tembel Kızın Masalı* isimli masalda bir nine, *Sadık Kadın* masasında çiftçinin karısı, *Cömert Kız* masasında padişah kız anne arketipinin marka kahramanları olarak otoriter sahibi, bilgə qadınlar olarak hem kendilerine hem de başkalarına faydaları olan varlıklardır. Bu varlıklar *bağımsızlığını ve bilgeliğini kamuya kabul ettirmiş* kadınlardır. (Güzel, 2023: 1128).

Kaynaklar

1. Birdal, A. (2004). Kuzey Azerbaycan Masalları Üzerine Bir İnceleme. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
2. Çobanoğlu, Ö. (2005). Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş. Ankara: Akçağ Yayınları.
3. Fedakar, P. (2014). “Besleyen mi, Öldüren mi: Türk Mitik Tasavvurunda Anne Arketipinin Antropomorfik Görünümleri.” *Millî Folklor*, 26(103): 5-19.

4. Güzel, M. (2018). “Konya İlinde Yenge Olma Ritüeli.” IX. Uluslararası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildiri Kitabı. 20-24 Kasım 2017, Ordu, (4): 175-182.
5. Güzel, M. (2023). “Kolektif Bilinç dışında Bir Otorite Aracılığıyla Kabul Almaya Çalışan Dişiler: Tak Tak Eden Kabacık ile Zümrəd ve Kimmat.” X. Uluslararası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı. 17-20 Ekim 2023, Kazakistan, s.1119-1132.
6. Jung, C. G. (2005). Dört Arketip. (Zehra Aksu Yılmaz). İstanbul: Metis Yayınları.
7. Jung, C. G. (2006). Analitik Psikoloji. (Çev. Ender Gürol). İstanbul: Payel Yayınevi.
8. Jung, C. G. (2019). Dönüşüm Sembolleri. (Çev. Firuzan Gürbüz Gerhold). İstanbul: Alfa Yayıncılık.
9. Sakaoğlu, S. (1999). Masal Araştırmaları. Ankara: Akçağ Yayınları.

ALİ HƏRBİ MƏKTƏBLƏRDƏ TƏDRİSİN İDARƏEDİLMƏSİ MODELİ

Müjkan Əbdüləli qızı Məmmədşadə
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutunun dissertantı
mujkan@mail.ru

Ali hərbi təhsildə təhsilənlərin idarəetmə mədəniyyətinin formalaşması gözlənilən təlim nəticələrinin əldə olunmasına xidmət edir, oblarda müasir cəmiyyətdə səmərəlilik və məhsuldarlıq bacarıqlarına sahib olmağı tələb edir. Mövcud hərbi təhsildə vəziyyətin mürəkkəbliyi, sosial nizamın, normaların, qaydaların, dəyərlərin dəyişməsi, müasir islahatlar təhsilənlərin özünü idarəetməsində müəyyən narahatlığa səbəb olmuşdur. Pedaqoji təhsil sistemində idarəetmə bacarıqları təhsilənlərin gələcək karyera quruculuğunda qarşıya çıxan problemlərin həllində böyük rol oynayır. Bu baxımdan ali hərbi təhsildə idarəetmə sahəsində peşəkar kadrların formalaşdırılması problemi gündən günə aktuallaşır.

Ali hərbi təhsildə xarici təsirlər üzrə dinamikanın artması, texnoloji irəliləyişlərin davamlı inkişafı, yeni pedaqoji yanaşmaların sonda mürəkkəb sosial-iqtisadi sistemlərə inteqrasiya etməsi yeni təhsil menecerlərinin artmasını tələb edir. Ali hərbi təhsildə təhsilənlərin idarəetmə bacarıqlarını formalaşdıran təlim nəticələrinin olmaması, onların gələcəkdə bu bacarıqlardan faydalanıb inkişaf etmələrində də qeyri-müəyyənlik yaradır. İdarəetmə bacarıqları, hər hansı bir hərbiçinin işləyəcəyi təşkilatda xüsusi tapşırıqları yerinə yetirmək üçün sahib olacağı xüsusi qabiliyyətlər ilə təyin edilə bilər. Belə bir həlledici məsələnin ali hərbi təhsil gündəmində ön plana çıxması ali hərbi təhsildə müəllimlərin vizyonunu, bilik və düşüncə tərzini dəyişdirməyi tələb edir. Cəmiyyətin ehtiyaclarını dəstəkləmək və ya institusional mühitin dəyişdirilməsində təhsilənlərin müasir yanaşmalar və fəaliyyətlər çərçivəsində istedadlı və uzaqgörənlik bacarıqlarını nümayiş etdirməsi aktual xarakter daşıyır [4].

Təhsil sistemlərində genişmiqyaslı inkişaf tələbləri dünya səviyyəsində artarkən, ali hərbi təhsil sistemi strukturları bu tələblərə davamlı olaraq cavab tapa bilmir. Ali hərbi təhsildə idarəetmə strukturları demək olar ki, təhsil sahəsində baş verən uğursuzluqlara cavab vermir.

Ali hərbi təhsildə təhsilənlərin innovativ fəaliyyəti onlara yenilik etmək, müstəqil iş təşkil etmək, tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirmək və gələcək global çağırışlara cavab vermək imkanları verir. Təlimin təşkili prinsipləri təlim prosesində və təlimdən kənar fəaliyyətlərdə tapşırıqların icrası zamanı əldə olunan qabiliyyətlərin və ümumi həyat keyfiyyətlərinin artırılmasında istifadə edilməlidir. K.Ordenezin fikirlərinə görə XXI əsrin təhsil ehtiyaclarını ödəmək üçün təhsilənlər öz gələcəklərini xəritəsiz bir yolla təsəvvür etməli və öyrənmə ehtiyaclarını ödəyən yeni paradigmaları yeni bir nümunə və ya model kimi axtarmağa başlamalıdır. Tədqiqatçı alimin qeyd etdiyi kimi,

idarəetmədə əsil liderin vəzifəsi mövcud məqsədləri ifadə etmək üçün inkişaf etdirmə vasitələrindən kənara çıxmaqdır [16, s.249].

Ali hərbi təhsildə təhsilalanların idarəetmə bacarıqlarının gözlənilən təlim nəticələrinə faydalı təsirini nəzərə almaq lazımdır. H.B.Syapin, A.B.Korjuyev, B.A.Popkov, E.L.Ryazanova, M.Letoko, F.H.Kerlinger təhsildə təlim nəticələrinə uyğun idarəetmə mədəniyyətinin potensial mövqeyini vurğulayarkən təlimin təşkili prinsiplərinin rolunu və təhsilalanların funksional fəaliyyətini əsas götürmüşlər. Bu prinsiplər ilk olaraq təlim ehtiyacları, maraqlar üzrə qurulur və uğurlu nəticələrlə başa çatır [4; 7; 11; 12].

A.Abdullayev, H.Əhmədov, N.Əhmədovun pedaqoji mülahizələrində təhsilalanların idarəetmə vərdişləri əldə etməsinin digər məqsədini hər hansı bir təşkilat və insan fəaliyyətində ümumi idarəetmə prinsiplərinin tətbiq edilməsi kimi təqdim edirlər. Buraya ali hərbi məktəbin müasir standartlara uyğun tədris etdiyi fənlər üzrə kommunikativ təlim nəticələrinin olması və buna nail olmaq üçün spesifik fəaliyyətlərin inkişafına önəm verilməsi, tapşırıqların növlərinin təyin edilməsi, kommunikasiyaların optimallaşdırılması, qərar qəbul etmə proseslərinin və səmərəli motivasiyadan istifadə edilməsi daxildir [1; 2; 3].

Ali hərbi təhsildə tədrisin məqsədlərindən biri metakognitiv pedaqogikanın strategiyalarının öyrənilməsinin təsirli olub olmadığını araşdırmaqdır. Metakognitiv pedaqogika və strategiyalar təhsilalanların istənilən bir problem və ya mövzu ətrafında öz-özünə məlumat verməsinin tənqidi düşüncə ilə əlaqəsini daha da araşdırmaq üçün vacib bir addım olacaqdır.

K.Onkvanmunq, L.Kao, C.L.Nitfield, J.Behrman, J.Hodinot, J.A.Molusio, E.Soler idarəetmə üzrə təlim nəticələrinin olmasını təhsilalanlar arasında özünüinkişaf potensiallığının və qabiliyyətlərinin ölçülməsində də əhəmiyyətli rol oynamasını qeyd edirlər. Bu baxımdan nailiyyətlərin əldə olunmasına xidmət edən təlim nəticələri real olmalıdır. Bundan başqa proqramda məzmununda nəzərdə tutulmuş tələblər üzrə təhsilalanların qabiliyyəti, inkişaf səviyyələri, ilk bacarıqları və sonrakı bacarıqları arasında olan fərqi aşkarlayan bir nəticəyönümlü təlim mexanizmi göstərilmişdir [8; 9; 15].

Ali hərbi təhsildə təhsilalanların müstəqilliyinə və özünüidarəsinə təsir göstərən digər element uyğun davranış modelinin qurulmasıdır. Bəzən bu sahədə kifayət qədər problemin olması səbəbi təlimdə uyğunsuzluqlar baş verməsi ilə nəticələnir. Ən yaxşı strategiyalardan biri də davranış problemlərinin meydana gəlməsinin qarşısını almağa kömək edən metodları öyrənməkdir. Hər təhsilalanın maraqları və ehtiyacları fərqli olsa da, müəllimlər problemlərin qarşısını almaq üçün uyğun qaydalar tətbiq etməlidir.

G.T.Milkoviç və J.M.Nyumən (Milkovich, G.T. & Newman, J.M. 2005) idarəetmədə səriştəlilik tərifinə motivlərlə əlaqəli qeyri-müəyyən fikirlərin, anlayışların, xüsusiyyətlərin real həyatda hər hansı bir problemlə bağlı davranış təsvirləri ilə əvəzlənəcəyini iddia edirlər. Daha yüksək davranışı olan təhsilalanların özünüidarə səriştələri yüksək rifah, dayanıqlıq, akademik perfomans və dəyişikliyə uyğunlaşma qabiliyyətinə sahib olduğunu sübut edir [14, s.256].

Təhsilalanlara diqqət və nəzarəti gücləndirməyi təklif edən D.Karnegi, R.Mahmudova, N.Əhmədov, İ.İ.Qolovanova tədqiqatlarında təlim zamanı və ya günün müəyyən vaxtlarında səhv davranışların baş vermə ehtimalı olduqda, əlavə nəzarət mexanizmi problemlərin qarşısını almaqda faydalı bir addım hesab olunmasını qeyd edirlər. Davranışların tənzimlənməsi üzrə təlim tapşırıqlarının idarəolunan məzmunla malik olması təhsilalanların davranışında aşkarlanan stres faktorlarını idarə etməkdə müəllimə kömək edir [3].

Buna əlavə olaraq, təlimdə təhsilalanlara seçim imkanının verilməsi yeni davranış kodeksində şəxsiyyət prinsipinin qorunmasını özündə əks etdirir. Məsələn, təhsilalanların mövzu və fəaliyyət seçimində, müxtəlif icma layihələrində iştirakının olması onların maraqlarına uyğun təşkil edilməsi kimi təklif olunur.

Məlumdur ki, pedaqoji prosesdə təhsilalanların idarəetmə vərdişlərinin formalaşması eyni zamanda müstəqil işin təşkili, forması və əldə olunan nəticələrin effektivliyi ilə də ölçülür. Bu

effektivliyin əldə olunmasında ali hərbi təhsil müəssisələrinin narahatlıq duyduğu əsas prioritetlər, təhsilalanlarda görünən özünüidarə, özünütəşkil və idarəetmə mədəniyyətinin çatışmazlığıdır. Müşahidələr göstərir ki, təhsilalanların müstəqil işi tədrisin məzmununun daha səmərəli mənimsənilməsinə təşviq edir, informativ və peşəkar maraqları stimullaşdırır, yaradıcı və təşəbbüskar bir fəaliyyəti inkişaf etdirir və motivasiyasının yüksəlməsinə imkan yaradır.

Qeyd olunduğu kimi, təhsilalanlarda təlim mühitinin təşkili, intellektual fəaliyyətlərin tətbiqi və təqdimetmə onlarda müstəqil işin təşkilinə əsas verir. Müstəqil işin təşkilində müəllim iştirakı az nəzərə alınır və bu zaman hər bir müəllim təhsilalanın yaşını, onun şəxsi keyfiyyətlərini nəzərə almalıdır. Belə intellektual fəaliyyətlər təhsilalanların stimullaşdırılmasına kömək edir və onları müstəqil oriyentasiya üzrə müxtəlif zehni fəaliyyətlərə, tədqiqatlara, problemin müəyyən edilməsi və həllinə cəlb edir. Buradan aydın olur ki, işin icrası zamanı təhsilalana metodları seçmək azadlığı verilməsi müstəqil işin təşkilini düzgün istiqamətləndirir. Müstəqil işin növü və kateqoriyasının düzgün seçilməsi onların zəkalarının və qabiliyyətlərinin də düzgün formalaşmasına kömək edir.

O.A.Mixalkova, K.S.Marçenko, N.Dhramini, M.Lethoko, J.S.Yoon, N.Lindhart, L.A.Vood və M.A.Oliver (2004) öz tədqiqatlarında tədris prosesində təhsilalanların tərbiyə və idarəetmə vərdişlərinin məzmununu və kompleks formalaşmasını onların gələcək fəaliyyətində sistemli bir yanaşma kimi tövsiyə edirlər [6; 12; 13; 17].

Ali hərbi təhsildə tədrisin idarəedilməsi modelinin digər mahiyyəti təhsilalanların sosiallaşmasını idarəetmə prosesi kimi müəyyənləşdirməkdir. Burada təhsilalanların sosial mühitə qoşulması ilə idarəetmənin öyrənilməsinin mahiyyəti, sosial təcrübənin qazanılması prosesi və sosial münasibətlər sistemində onların fəallaşması kimi müəyyən edilir. R.M.Giles və A.F.Aşman burada əsas funksiyaları, sosial məlumatların mənimsənilməsinə, müxtəlif fəaliyyət və ünsiyyət formalarının inkişafını, sosial şəurun formalaşmasını, empatiya, özünü dərk etmə, sosial təcrübənin öyrənilməsinə sosiallaşma prosesinin idarə olunması kimi aşılayır. Aydındır ki, təhsil metodlarının tətbiqində subyektivlik, sosial mühitə uyğunlaşma, bir-birinə kömək, mənəvi dəstək milli dəyərlərə hörmət kimi qarşılanır, özünü və digərlərini idarəetmə kimi qəbul edilir [10, s.14].

Sosial mühitin idarə olunmasında digər səriştə texnoloji digital vasitələrdən səmərəli istifadə, elektron məkanın ən faydalı elementləri kimi müxtəlif idarəetmə proqramlarının öyrənilməsi, araşdırma, analitik təhlil və sosial problemlərin həlli də daxildir. Sosiallaşma fərdin özünüidarə mexanizminin yaranmasının bir komponenti kimi idraki inkişafı təmin edir və qarşılıqlı ünsiyyətin fundamental bazasını yaradır.

Təhsilalanların sosial əlaqələrinin idarə olunması eyni zamanda zehni fəaliyyətlərin, özünəgüvənin, inam və qərar qəbul etmə bacarıqlarının inkişafında psixoloji amilləri nəzərə alan ən uğurlu təsir vasitələridir. Təhsilalan arasında qruplaşmanın yaradılması müstəqil işin təşkili və sosiallaşma prosesinin idarə olunmasını gücləndirən ən optimal təsir vasitələri kimi dəyərləndirilir. Buradan məlum olur ki, ali hərbi təhsildə idarəetmə bacarıqlarının formalaşması təhsilalanların müstəqil fəaliyyətini formalaşdıran uyğun təlim fəaliyyətini, tapşırıqlarının tətbiqini əks etdirir, davranışın tənzimlənməsini, effektiv, sistemlik təlim mühitinin normallaşdırılmasını reallaşdırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev, A. Təhsil sahəsində islahat Proqramının tələbləri baxımından Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunda kadrların ixtisasının artırılması, yenidən hazırlanması və təkmilləşdirilməsi işinin təşkili / A.Abdullayev. – Bakı: Müəllim, – 2004. – 142 s.
2. Əhmədov, H.M. Azərbaycan məktəbi və pedaqoji fikir tarixi / H.M.Əhmədov. –Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 432 s.
3. Əhmədov, N. İdarəetmənin pedaqogikası və psixologiyası / N.Əhmədov. – Bakı: –2000. – 384 s.
4. Məmmədzadə M.Ə “Tələbələrə pedaqoji prosesi idarəetmə mədəniyyətinin formalaşdırılması”. Dissertasiya. Naxçıvan – 2022 - 157 s

5. Коржуев, А.В. Рефлексия и критическое мышление в контексте задач высшего образования. / А.В.Коржуев, В.А.Попков, Е.Л.Рязанова/ Педагогика, – 2002. № 1, – с. 112-115.
6. Михалькова, О.А. Формирование умений и навыков управленческой деятельности в процессе профессиональной подготовки студентов педагогических специальностей: [Электронный ресурс] / О.А.Михалькова, К.С.Марченко // Международный журнал экспериментального образования, – 2014. № 5,1. – с. 70-73. URL: <http://www.expeducation.ru/article/view?id=5629> (дата обращения: 01.01.2021).
7. Саяпин, Н. В. Профессиональная подготовка студентов педвуза к развитию критического мышления школьников: / автореферат дис. кандидата педагогических наук/ – Пенза, 2006. – 24 с.
8. Behrman, J., Hoddinott J., Maluccio JA, Soler E. (October 2006) What Determines Adult Cognitive Skills? // Department of Education and Children’s Services (20 Jan 2009), E Strategy framework, Government of South Australia. URL: <https://www.decs.sa.gov.au/learningtechnologies>
9. Cao, L. & Nietfeld, J.L. College students' metacognitive awareness of difficulties in learning the class content does not automatically lead to adjustment of study strategies // Australian Journal of Educational & Developmental Psychology, – 2007. No 7, – p.31-46.
10. Gillies, R.M. An historical review of the use of groups to promote socialization and learning. /In R.M. Gillies & A. F. Ashman (Eds.), Co-operative learning. The social and intellectual outcomes of learning in groups/ R.M.Gillies. – 2003. – p.1-18
11. Kerlinger, F.N. Asas-asas penelitian behavioral / F.N.Kerlinger. – Yogyakarta: Gajah Mada University Press, – 2004. – 782 p.
12. Lethoko, M. The role of teachers in the culture of learning and teaching / In L.Calitz, O.L.Fuglestad & S.Sillejord. Leadership in Education./ – Sandown: Heinemann, – 2002. – 848 p.
13. Lindhard, N. & Dhlamini, N. Life skills in the classroom. Cape Town: Maskew Miller Longman // Mashuri. Penelitian verifikatif, – Yogyakarta: Penerbit Andi, – 2009. – p. 228 - 232
14. Milkovich, G.T. Compensation. 8th Edition / G.T.Milkovich, J.M.Newman. – Boston: McGraw Hill, – 2005. – 447p.
15. Onkwamoug, K. A Development of Learning Management Skills of Student Teachers in Cooperative Schools // International Journal of Information and Education Technology, – 2016. No 6(8), – p. 660-663, – Retrieved July 19, – 2019 from <http://www.ijiet.org/vol6/770-PS018.pdf>
16. Ordonez, V. The Changing Role of Leadership (or A Changing Leadership for a Changing World). /In: Hershock, P.D., Mason, M., Hawkins, J.N. (eds.) / V.Ordonez. – Changing Education, – 2007. – p.249-272
17. Wood, L.A. & Olivier, M.A. A self-efficacy approach to holistic student development // South African Journal of Education, – 2004. No 24(4), – p.289-294.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ: XALQDAN GİZLƏDİLMİŞ İRS AZƏRBAYCAN MƏTBUATININ GÜNDƏMİNDƏ

Namiq Əhmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti
tuqay59@mail.ru

Giriş

Bütün Şərqdə, eləcə də Türk–İslam dünyasında ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət nümunəsi olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün müsəlman dünyasında ilk demokratik

respublika kimi tarixə düşməklə yanaşı, Azərbaycan xalqının qədim dövlətçilik ənənələrini bərpa etdi, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə, irqi, milli, dini, sinfi və digər sosial bərabərsizliklərin ləğvinə, əsaslı şərait yaratdı. Siyasi quruluşuna, həyata keçirdiyi demokratik tədbirlərinə, qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsinə görə də, onun dünyanın ən demokratik quruluşları ilə müqayisə edilməsi mümkündür. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Paris sülh konfransının qərarına (1920, 11 yanvar) əsasən müstəqil dövlət kimi tanınmışdı. 1920 il aprelin 28-də beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozan Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi nəticəsində aradan qaldırıldı. Şimali Azərbaycan rus-bolşevik qoşunları tərəfindən işğal edildi və yenidən Rusiyaya ilhaq olundu. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı (SSRİ) dağıldıqda, Azərbaycan xalqı Şimali Azərbaycanda dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etdi (1991, 18 oktyabr). Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisidir” [1, s.11].

Cümhuriyyətin Müstəqil Azərbaycanın varisi elan edilməsi və bu tarixin öyrənilməsi, cəmiyyətə çatdırılması məsələsi yalnız tarixçi və araşdırmaçıların işi olmaqla qalmır, həm də dövlətin informasiya siyasətinin bir parçası kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xalqdan gizlədilmiş tarix

Müasir Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa edərək, Xalq Cümhuriyyətinin siyasi varisi kimi onun bayrağını, gerbini, himnini qəbul etmişdir. İstiqlal Bəyannaməsinin elan edildiyi 1918-ci ilin 28 may günü hazırda Respublika Günü kimi qeyd olunur. Millət vəkili Cavanşir Feyziyevin “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın milli oyanışının məntiqi yekunu idi” məqaləsində “Cümhuriyyət yaranmasaydı, sonradan ölkəmizin müttəfiq respublika kimi Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olması və bu İttifaq da dağılarkən, bir suveren dövlət kimi öz müstəqilliyini bərpa etməsi də mümkün olmayacaqdı” [7] fikiri tarixi baxımdan düzgün qiymət olduğunu ayrıca vurğulamaq lazımdır.

Amma təəsüflər olsun ki, uzun illər bu şərəfli tarix gizlədilmiş, yaxud da saxtalaşdırılmış bolşevik təfəkkürünün iddaları ilə cəmiyyətə təqdim edilmişdir. Tarixçi alim Anar İsgəndərovun ciddi bir ittiham və rıqqərlə yazdıqları ibrətamiz bir misal kimi fikirlərimizi bir daha təsdiq edir: “Tarixi həqiqətlərin konyukturçu nöqtəyi-nəzərdən, qəsdən təhrif edilməsinin bariz nümunəsi 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixidir. Bu torpağın üstündə addımlayaraq, bu xalqın çörəyini yeyərək, onun maddi-mənəvi dəstəyi ilə ərsəyə yetib elmi mənsəb, şan-şöhrət sahibi olaraq, böyük pafosla özünü tarixçi-alim adlandıran kommunist məddahları adidən də adi həqiqətə—Gülüstən və Türkmənçay sülh müqavilələrindən sonra soyqırımının Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildiyinə uzun illər boyu göz yummuş, yaxud xalqımıza qarşı ermənilərin soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı təzahür hallarının mahiyyətə təhrif olunmuş şəkildə, məsələn, 1918-ci ilin mart ayından etibarən əksinqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı Kommunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur planın həyata keçirilməsini ən yaxşı halda “Vətəndaş müharibəsi” kimi təqdim etməkdən zərrəcə olsa da, vicdan əzabı çəkməmişlər” [10].

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra tarix xalqımıza təkcə azadlıq adlı əvəzsiz bir neməti yox, həm də şərəf duyacağımız bir tarixi də qaytarmış oldu. Tədqiqatçıların üzünə “tam məxfi” və “məxfi” qrifləri ilə bağlı elan edilmiş arxivlərin, fondların açılışı Cümhuriyyət tarixinə dair önəmli və yeni münasibətləri ortaya qoydu. O cümlədən müstəqil Azərbaycan mətbuatının bu barədə yazdıqları və bundan sonra da yazacaqları bu şərəfli tarixin cəmiyyətə çatdırılmasında mühüm rol oynadı.

Cümhuriyyət tarixi və mətbuat

Tarixin öyrənilməsi və bu biliklərin cəmiyyətə çatdırılması yalnız elm adamlarının işi deyil. Bu işin geniş təbliği mətbuatın da vacib missiyalarından biridir. Mətbuat cəmiyyətin tarixi yaddaşını gücləndirən fəaliyyəti ilə həm də gənc nəsillərin tarixə marağını artırmağa və onlara vətənpərvərlik, dövlətçilik və müstəqillik ideyalarını aşılamağa xidmət edir.

Jurnalistikanın bu sahədəki rolu, həm də tarixi məlumatların düzgün və bədii şəkildə təqdim olunmasında özünü göstərir. Müxtəlif media vasitələri vasitəsilə tarixi şəxsiyyətlər, mühüm hadisələr və siyasi mübarizələr cəmiyyətə müxtəlif formatlarda, sənədli filmlər, yazılı məqalələr, müsahibələr və digər çap və ya elektron media kanalları vasitəsi ilə təqdim edilə bilər. Bununla, həm də cəmiyyətin kollektiv yaddaşı güclənir, tarixi faktların səhihliyi və milli birlik təmin edilir.

Təbii ki, mətbuatın bu sahədəki rolunu önə çəkməklə, həm də dövlətin bu sahədə həyata keçirdiyi olduqca miqyaslı tədbirlərin nə qədər dəyərli olduğunu və xalqın istəkləri ilə üst-üstə düşdüyünü aydın görürük. Bu məsələdə məşhur mətbuat tədqiqatçısı Şirməmməd Hüseynovun Prezident İlham Əliyevin 2018-ci ili “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ili” elan etməsinə münasibətdə deyildiyi kimi “Tarix ancaq onu öyrənib imtahan vermək üçün deyil. Müsəlman Şərqində ilk demokratik cümhuriyyəti yaradan şəxsləri, onların yaratdığı ideologiyayı, məfkurəni yeni nəsilə öyrətmək lazımdır. Prezident İlham Əliyevin 2018-ci ili “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ili” elan etməsi məhz buna xidmət edir” [6]. Buna görə də Cümhuriyyət tarixinin öyrənilməsi və cəmiyyətə çatdırılması təkcə tarixçilərin və araşdırmaçıların yox, həm də jurnalistikanın da ümdə vəzifələrindəndir.

AXC irsi haqqında ilk mətbu yazılar

Jurnalistika bu sahədə nə kimi işlər gördü və ya görməkdədir? sualının cavabı o qədər əhatəlidir ki, bir məqalədə bu barədə ətraflı danışmaq mümkün deyil. Amma yenə də bəzi ümdə məsələlərə toxunmaq vacibdir. Azərbaycan Milli Kitabxanasının “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - 90” adı ilə nəşr etdiyi bibliografik göstəricidə [2] bu barədə zəngin məlumatlar tapmaq olur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və fəaliyyəti haqqında ilk məlumatlar cümhuriyyətin nəşri “Azərbaycan” qəzetinə məxsusdur. 1918-ci ildə qəzet bu mövzuda 8 məqalə dərc etmişdir. Sonrakı 2 ildə, yəni Cümhuriyyət dövründə 1919 və 1920-ci illərdə müvafiq olaraq, yenə də “Azərbaycan” qəzeti 22 və 5 məqalə dərc etmişdir. 1919-cu ilə aid olan 22 məqalədən 10-nunun müəlifi Cümhuriyyətin Ukrayna və Türkiyədə səfiri olmuş, görkəmli ədib Yusif Vəzir Cəmənzəminlidir. Bu məqalələrin hər biri ad müxtəlifliyi ilə fərqlənsələr də AXC-nin o dövrdəki xarici siyasətinin ən ümdə məsələlərinə həsr edilmişdir. 1920-ci ilin mayında bolşevik təcavüzünün qurbanı olan Cümhuriyyət haqqında tarixçi alim Zülfəli İbrahimovun 1950-ci ildə nəşr olunmuş “İngilis-Amerikan müdaxiləçilərinə qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsi: (1918-1920-ci illər)” [9] və Hacıbaba Əzimovun 1978-ci ildə nəşr olunmuş “İnqilab əsgərləri: Azərbaycanda əsgər təşkilatları və əsgərlərin inqilabi hərəkəti: (1917-1918)” [5] kitabını çıxsaq başqa bir məqalə və araşdırmaya rast gəlinmir.

Bundan başqa 1927-29-cu illərdə rus dilində nəşr edilmiş tədqiqatlar sırasında tədqiqatçı A. Rayevski tərəfindən yazılmış və həmin dövrdə Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələri analiz edən tədqiqatlar daha geniş yer alır. Bunlar əslində AXC və Müsavat Partiyasının fəaliyyəti haqqında tənqidi yanaşmalardır və Sovet ideologiyasını dəstəkləyən bir mövqedən yazılmışdır. Bu cür əsərlər həmin dövrün siyasi mühitində geniş yayılmış və sosialist təbliğatının bir hissəsi olmuşdur. 1989-cu ilə kimi Türkiyədə də bu mövzuda mətbuatda demək olar ki, çoxsaylı materiallar dərc olunsay da təqdim olunan məqalənin mövzusunə uyğun olmadığından onlardan danışmaq istəmədik.

Eyni zamanda ADR-in görkəmli xadimləri haqqında istər Cümhuriyyət, istərsə də sovet dövründə dövrü mətbuatda 1988-ci ilə kimi ancaq 2 məqalə və 17 səhifəlik bir kitab nəşr edilmişdir. Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin 1926-cı ildə “Maarif və mədəniyyət” jurnalında dərc edilmiş “Tariximiz haqqında Azərbaycan müəlliflərinin əsərləri” [3] adlı bu məqalə həm dövrün intellektual mühitini, həm də bu mühitin Azərbaycan tarixinin qorunmasında və mədəni irsinin nəşrindəki mühüm rolunu təhlil edən yeganə nadir mənbələrdəndir. 2-ci məqalə isə görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun 1920-ci ildə Nəsim bəyə yazdığı məktubdur. Bu məktub “Möhtərəm Nəsim bəy cənabları” [11] adı ilə Nəriman Nərimanovun 1971-ci ildə nəşr edilən əsərlərinin I cildində yer alır. Azərbaycan SSR EA-nın nəşri olan və 1946-cı ildə çap edilən “Səməd bəy Mehmandarov” [8]

kitabının müəllifi H.İbrahimbəyli rus-çar ordusunun artilleriya generalı və Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarovun milli ordudakı fəaliyyətindən bəhs edir.

Milli oyanış və Cümhuriyyət irsi

1989-cu ildə milli oyanışın başlanması ilə bu məsələ yenidən aktual bir şəkildə mətbuatın gündəminə gəlir. “Xəzər”, “Qobustan” jurnallarında, “Kommunist”, “Elm” (3 məqalə), “Ədəbiyyat və incəsənət” (2 məqalə), “Azərbaycan”, “Odlar yurdu” qəzetlərində 10 məqalə dərc edilmişdir.

Yeri gəlmişkən bir məsələni də diqqətə çatdırım ki, hələ demokratik hərəkatın ilk vaxtlarında ciddi qınaqlara məruz qalmış Azərbaycan KP MK-nın, Ali Soveti və Nazirlər Sovetinin orqanı olan “Kommunist” qəzeti “Xəzər”, “Qobustan” jurnallarından sonra Cümhuriyyət haqqında məqalə dərc edən ilk rəsmi qəzet olmuşdur. “1918-1920-ci illər dövrünün bəzi məsələləri: (“Dəyirmi stol” arxasında alimlərimizin söhbəti)” adlandırılan bu yazıda əsas diqqət ADR dövründə kommunist-bolşevik fəaliyyətinin araşdırılmasına önəmli yer verilsə də, şərqdə ilk müsəlman dövləti kimi tarixə düşmüş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin də öyrənilməsi aşkarlıq dövrünün ümdə vəzifələrindən olması diqqətə çatdırılır. Görkəmli alimlərimizin-Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasını vitse-prezidenti, akademik Cəmil Quliyevin, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Azərbaycan Tarixi muzeyinin direktoru, akademik, SSRİ Xalq deputatı Püstəxanım Əzizbəyovanın və başqalarının həmsöhbət olduğu dəyirmi stolda AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor Qaraş Mədətovun səsləndirdiyi fikirlər həm tarixi baxımdan, həm də keçmişimizin öyrənilməsi baxımından təqdirəlayiqdir: “Tarix ədəbiyyatımızda Azərbaycan Demokratik Respublikasının tarixi hələ öz obyektiv qiymətini tapmamışdır. Məncə, heç kəs bu hökumətin burjuamülkədar mahiyyətini inkar etmək, onu yaxşı məziyyətlərlə bəzəmək fikrində deyildir. Lakin tarixi həqiqət tələb edir ki, onun yaranmasının, fəaliyyətinin, daxili və xarici siyasətinin şərhində bitərəflilik aradan qaldırılsın, hər şey açıq-aydın, dərinlən təhlil edilsin” [4].

“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası”nda deyidiyi kimi “Cümhuriyyət tarixinin ayrı-ayrı məsələləri yaxın keçmişdə saxtalaşdırıldığından və qəsdən təhrif olunduğundan, həmçinin bu dövrün bir çox problemləri indiyədək lazımınca araşdırılmadığından ensiklopediyada verilən məqalələrin böyük əksəriyyəti tədqiqat xarakteri daşıyır və yeni elmi baxışı əks etdirir” [1, s.9].

1988-ci ildə “Odlar yurdu” (7 məqalə) və “Elm” (1 məqalə) qəzetləri Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdanbəy Topçubaşov, Ceyhun Hacıbəyli, Əliağa Şıxlinski, Nəsim bəy Yusifbəyli, Səmədbəy Mehmandarov haqqında Möhsün Əliyevin 8 məqaləsini dərc edir. 1989-da mətbuatda Cümhuriyyət dövrünün görkəmli xadimləri haqqında 10, 1990-cı ildə 22, 1991-ci ildə 23 məqalə təqdim edilmişdir. Ümumiyyətlə, 1918-2008-ci illər arasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və fəaliyyəti haqqında 700-ə yaxın, Azərbaycan Demokratik Respublikasının görkəmli xadimləri haqqında 250-yə yaxın məqalə dərc edilmişdir. Bu siyahıya 150 kitabın, 30-a qədər elmi işin adlarını, rus dilində çap edilmiş daha 227 məqalənin, 38 kitabın və başqa dillərdə olan 30-a qədər ədəbiyyat nümunələrinin adlarını da əlavə etsək nə qədər böyük işlərin görüldüyünü görürük.

Nəticə

Əsasən, 1918-1988-ci illərdə Cümhuriyyət irsinə həsr olunmuş məqalə və tədqiqatlardan danışılsa da bu gün də bu tendensiya davam etdirilir, yeni fakt və bilgiləri üzə çıxaran alim və tədqiqatçılarımız bu dəyərli tarixin hər bir incəliyinin açılmasına çalışır, fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Çağdaş dövr mətbuatın dərc etdiyi məqalələrin xəritəsinə diqqət edəndə bu mövzuda materialların kifayət qədər çoxluğu, qəzet səhifələrində yer almış məqalələrin mövzu və tədqiqat fərqliliyi Cümhuriyyət tariximizin mətbuatımız üçün də əbədi mövzu olduğunu təsdiqləməkdədir. “Kommunist”, sonra “Xalq qəzeti”, “Azərbaycan”, “Бакинский рабочий”, “Известия”, “Bakı-Baku”, “Azərbaycan gəncləri”, “Azərbaycan müəllimi”, “Молодежь Азербайджана”, “Вышка”, “Açıq söz”, “Respublika”, “Yeni Azərbaycan”, “Müsavat”, “Azadlıq”, “Xalq cəbhəsi”, “Ədəbiyyat və incəsənət” sonralar “Ədəbiyyat qəzeti”, “Panorama”, “Ayna-Zerkalo”, “525-ci qəzet”, “Ədalət”, “Панорама Азербайджана”, “Mədəni-maarif”, “Azərbaycan iqtisadiyyatı”, “Azərbaycan məktəbi”,

“Hərbi bilik” və s. kimi adlarını çəkə bilmədiyimiz onlarca qəzet və jurnallarda dərc edilmiş bu məqalələr Cümhuriyyət tariximizin dəyərli səhifələridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. Bakı, 2005, 334 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - 90: (1918 – 1920): Biblioqrafiya. Tərtib edən: Ş.Nağıyeva., İxtisas redaktoru K.Tahirov.- B., 2008.- 256 s.
3. Çəmənəminli, Y. Tariximiz haqqında Azərbaycan müəlliflərinin əsərləri. Maarif və mədəniyyət. 1926. № 7,s.44-45.
4. “Dəyirmi stol” arxasında alimlərimizin söhbəti: 1918-1920-ci illər dövrünün bəzi məsələləri. “Kommunist” qəzeti, 6 iyun 1989.
5. Əzimov, H. İnqilab əsgərləri: Azərbaycanda əsgər təşkilatları və əsgərlərin inqilabi hərəkəti: (1917-1918).- B.: Azərnəşr, 1978.- 104 s.
6. Hüseynov Şirməmməd: 2018-ci ilin “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ili” elan edilməsini yüksək qiymətləndirirəm. “Xalq qəzeti”, 10 yanvar 2018.
7. Feyziyev C. AXC xalqımızın milli oyanışının məntiqi yekunu idi. Xalq qəzeti, 27 may 2011.
8. İbrahimbəyli, H. Səməd bəy Mehmandarov.- B.: Azərb. SSR EA, 1946. 17 s.
9. İbrahimov, Z. İngilis-Amerikan müdaxiləçilərinə qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsi: (1918-1920-ci illər). B.: Azərbaycan uşaq və gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1950. 114 s.
10. İsgəndərov A. “Heydər Əliyev və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti”. “Xalq qəzeti”, 9 may 2017.
11. Nərimanov, N. Möhtərəm Nəsim bəy cənabları (Nəsim bəyə məktubu). Məqalələr, nitqlər. Fevral 1896.- mart 1920. B., 1971, cild 1, s.215-220.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РКИ

Наргиз Таджеддин гызы Рагимова

доктор философии по филологии
Бакинский славянский университет
ragimov-ragimova@mail.ru

В наше время в Азербайджане значительно возрос интерес к иностранным языкам. Между тем, русский язык занимает одну из лидирующих позиций. Потому что иностранный язык необходим в разных сферах нашей жизни. Поэтому в обучении иностранному языку ведется поиск новых методов и приемов, позволяющих добиться более эффективных результатов.

Причина растущего интереса к иностранным языкам, особенно русскому, в Азербайджане заключается в том, что русский язык вошел в мировую языковую систему. Знание русского языка дает особые преимущества людям всех возрастов. Интенсивное преподавание русского языка в школах очень важно для человека, который хочет иметь возможность выражать свое мнение в любом месте и среде.

Во все времена особую благосклонность пользовались люди, владеющие несколькими языками. Наличие богатой литературы по каждой специальности на русском языке, возможность найти искомое на русском языке более удобными средствами еще больше повышает ценность языка.

Тема, которую мы сейчас изучаем, посвящена преподаванию русского языка современными методами, инструментами и технологическими средствами.

Как и во всех науках, на уроках русского языка необходимо применять современные методы и средства. Мироззрение, требования, ожидания от учителей и образования сегодняшних учеников и студентов сильно отличаются от тех, кто учился десять лет назад. Поскольку мир продолжает цивилизоваться, по мере того, как технологии и чудеса, которые может создавать человек, растут, метод обучения не может оставаться прежним. Поэтому необходимо всегда быть открытым к нововведениям в образовании, быть склонным к учебе и исследованиям. Очень важно быть соразмерным тому, чего ждут студенты, что они хотят получить от учителя и образования [3, с.16].

Сегодня существует множество различных методик и их модификаций обучения иностранному языку. Желание и учитель играют большую роль в умении говорить на любом языке. Кто-то предпочитает нестандартные методы обучения, им больше нравятся инновации, а кто-то предпочитает проверенную, самоочевидную классическую методику. Именно по этой причине учитель должен хорошо знать методы обучения, регулярно применять их в своей практике и, главное, правильно выбирать методику. При обучении языку конкретного человека или группы людей, конечно, следует учитывать нужды и запросы современности и знать, насколько хорошо можно преподавать этот метод в подходящее время. Ему следует ознакомиться с исследованиями различных ученых и воспользоваться их опытом. Ему следует исследовать и найти методы и средства, с помощью которых он сможет как можно скорее получить наилучший результат.

Основная задача преподавателя – максимально реализовать имеющиеся способности учащихся, развивать их, дать им знания в области иностранных языков. Главным фактором здесь является проблема выбора подходящих методов обучения и проверки их эффективности. При обучении русскому языку как иностранному процесс обучения и воспитания должен осуществляться на всех уровнях образования по глубине и формам и быть адаптирован к возможностям развития каждого обучающегося.

Метод – это способ обучения языку и направление к научному обучению. Методологическое направление представляет собой общую группу методов, имеющих различные формы [4].

Методические пути в процессе обучения иностранным языкам резко отличаются друг от друга. Разнообразны области общего образования, теории языка и речевой практики, устного и письменного общения, решения концептуальных задач. Поэтому было предпринято множество попыток создать наиболее эффективные способы изучения иностранных языков.

Комплексное изучение языка хотя и систематизирует знания о языковой системе, но не раскрывает способы ее использования. Отказ от детального изучения грамматических особенностей языка (фонетики, лексики, грамматики) приводит к ослаблению правил и плохому усвоению лексики при решении коммуникативных задач. Обучение готовым выражениям, связанным с конкретными вопросами, также препятствует полноценному изучению иностранного языка, поскольку в это время не представляется возможным овладеть этим языком осознанно. Очень важны последовательность и целенаправленность в речевой деятельности. Факторы, стимулирующие развитие, пробуждающие мысль, образное выражение чувств, способствуют раскрытию языка, повышению культуры общения и социального поведения.

Между типами (стилями) обучения русскому языку и структурой типов (методов) обучения имеется немало сходства. По этой причине многие учёные приравнивают эти критерии.

В нашей современной жизни в целом преподаватели иностранного языка, в том числе и русского языка, достаточно свободны в выборе методов и приемов обучения. Как мы уже упоминали выше, при разработке этих методов и способов отношения между учителем и учеником должны быть установлены правильно на всех этапах, а также необходимо обращать

внимание на возрастной диапазон учащихся. Потому что мастерство каждой возрастной категории разное. Существуют резкие различия в восприятии маленького ребенка и пожилого человека.

При изучении русского языка как иностранного к преподавателю предъявляется множество требований. Одним из главных факторов является то, что преподаватель всегда работает самостоятельно, хорошо готовится к каждому уроку, отдает предпочтение подбору разных материалов, особенно для возрастных категорий.

Учитель должен знать, чего от него хочет ученик. Индивидуальный подход к каждому ученику повышает эффективность и интерес занятия. Если к какому-либо уроку ученик не подходит с интересом и энтузиазмом, неважно, насколько сильны методы. Потому что в это время либо результатов не будет, либо полученные результаты будут слабыми. Основная задача педагога в его работе – быстро и качественно достичь поставленной цели. Именно по этой причине преподаватель должен подойти к ученику индивидуально, получить общее заключение о группе и, прежде всего, урок должен быть очень интересным, чтобы привлечь всеобщее внимание.

Второе главное условие – преподаватель должен в совершенстве знать язык, который преподает, и обладать отличными разговорными навыками. Потому что в сознании ученика преподаватель является носителем языка, который он преподает.

Третий важный вопрос заключается в том, что преподаватель должен иметь подробные знания о стране иностранного языка, который он преподает. Потому что оно знакомит студента с культурой, историей, традициями, искусством и литературой этой страны. Каждый факт, который вызовет интерес ученика, должен быть определен учителем. Эти факты мотивируют студентов изучать язык. разные культуры, традиции интересны для каждой возрастной категории. Таким образом, в классе или аудитории создается атмосфера и среда этого языка, и это становится прекрасной возможностью для изучения языка.

Первое, что нужно сделать при организации урока – это определить его цель. следует четко определить, с какой целью будет проводиться занятие и какие результаты при этом будут достигнуты. В целом цель образования основывается на потребностях общества. Сколько нужно обществу в любой науке, профессии или любом предмете. Каковы общие интересы людей сегодня? Людям важно и интересно обсудить, какую проблему и прийти к какому-то выводу. эти причины, конечно, не остаются в стороне от методов обучения. методы, содержание, условия и цели должны быть связаны при изучении любого года, в том числе и русского языка. Вопрос о том, какую из наших задач поможет решить поставленная и ожидаемая цель, вызовет у студентов особый интерес и потребность.

В настоящее время в современной методологии можно использовать 4 типа критериев обучения: экспериментальный, образовательный, обучающий и развивающий. Между перечисленными целями существует тесная связь. Какой бы метод ни подходил для обучаемой группы, этот метод следует выбрать и руководить им.

В настоящее время одним из ведущих методов обучения является метод грамматического перевода. Основная цель этого метода – сделать мыслительный процесс учащихся более быстрым и продуктивным. В это время они будут по-разному понимать, о чем думают на разных языках.

При изучении иностранного языка главное место отводится практическим знаниям, поскольку знания, приобретаемые человеком на практике, всегда более запоминаются, эффективнее и действеннее, чем теоретические знания. Еще одним главным условием является правильный подбор учебного материала. Очень важно, чтобы материал был интересным и актуальным. Материал должен полно, всесторонне и интересно отражать культуру и историю россиян с незапамятных времен. Важно также наличие в материале

фактов, вызывающих вопросы. вопросы приведут к обсуждению и создадут естественную среду.

Отсюда нам ясно, что от выбранного метода обучения здесь должны использоваться прямые, грамматические, переводные и коммуникативные методы.

Мотивация во время урока очень важна. На уроке он играет роль мозговой моторики. Мотивация может принимать разные формы. Мотивация очень важна для организации урока, реализации поставленной учителем цели, формирования у учащихся общего представления об уроке и повышения их интереса к уроку. Современный урок должен отвечать многим требованиям. Одним из таких требований, пожалуй, первым, является правильное выполнение этапов урока. С этой точки зрения особое значение имеет первый этап занятия, то есть правильное установление мотивации.

Мотивация – это процесс, активизирующий процесс обучения и стимулирующий познавательную деятельность учащихся. Мотивация – это та сила, которая приводит в действие механизм любой деятельности. Фактически с такой мотивации начинается активное занятие или деятельность урока. Мотивация играет большую роль в ходе следующих этапов урока. Итак, все уроки основаны на определенной цели. Учебный процесс в целом служит достижению этой цели [5, с.18].

В мотивации необходимо донести до учащихся такие детали, чтобы они имели какое-то представление об этом. В связи с этим задачу следует выбирать в соответствии с возрастом и уровнем развития класса.

В целом, как и на других этапах урока, использование различных методов на этапе мотивации является продуктом творческого подхода учителя к работе. Мы приходим к выводу, что правильно выстроенная мотивация становится залогом детального понимания того, что представляет собой предстоящая проблема, и правильного нахождения решений этой проблемы.

В коммуникативной мотивации главное место отводится речевой практике и преодолению языкового барьера и страха говорить. При использовании этого метода студенты мотивируют друг друга и приглашают друг друга к общению. «Здравствуйте, меня зовут Михаил. Я живу в Баку. Предложения типа «Я студент» заменяются темой «Знакомства», и при этом они задают друг другу разные вопросы и обсуждают какую-то тему. При коммуникативном методе 60-70 процентов занятий посвящены разговорной практике на различные темы.

Мы можем обобщить сказанное, методы и манеру речи, применение стратегий, использование коммуникативных или прямых традиционных методов, обеспечение качества уроков, самый простой и подходящий способ быстрого и качественного достижения поставленной цели. в то же время грамотный и смелый язык. Профессионализм учителя, уровень знаний, педагогический опыт очень важны для формирования его знаний. В это время гуманизм учителя, стремление к установлению отношений с учениками, отличными от отношений учитель-ученик, и умение их реализовывать являются одними из главных и важных условий обучения.

Для нашего будущего развития очень важно изучить различные методы и стратегии для учащихся разных возрастных групп и успешно применять их на занятиях.

Список использованной литературы

1. Бочкова О.С., Колесникова В.В. Использование инновационных технологий в методике преподавания русского языка как иностранного // инновационные процессы в высшей школе: сб. ст. Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию Кубан. гос. технол. ун-та. Краснодар, 2018.

2. Макаренко Е.Д. Язык для специальных целей: лексико-семантические и деривационные особенности формирования // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: грамота, 2013. № 6(26): в 2 ч. ч. II. С
3. Щукин А. Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. М.: Русский язык, 1990, стр. 28.
4. Кабардов М. К. Коммуникативный и лингвистические типы овладения иностранным языком в разных условиях обучения. Журнал «Школа здоровья», 1997, № 1.
5. Костомаров В. Г. Митрофанова О. Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. М.: Просвещение, 1984, стр. 18.

QƏHRƏMANLIQ FENOMENİNİN SOSIAL-FƏLSƏFİ TƏHLİLİ

Nəzakət İsfəndiyar qızı Kərimova

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

kerimova.nezaket@gmail.com

Qəhrəmanlıq obrazları və qəhrəmanlıq motivləri istənilən milli mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Başqa sözlə desək, dünya tarixi qəhrəmanlar tarixidir. Qəhrəman isə sivilizasiyanın döyünən ürəyidir. O, insanlara güc verir, onları ruhlandırır, xalqın məqsəd və məramının ifadəçisinə çevrilir. Qəhrəmanlar cəsarət və fədakarlığı, çətin vəziyyətlərdən çıxmaq və yüksək ideallar naminə özünü qurban vermək bacarığı ilə həmişə diqqət mərkəzində olmuşlar. Elə buna görə də qəhrəmanlar haqqında əfsanələr yazılır, onların göstərdikləri şücaət xalqın tarixi yaddaşında dərin iz salır, gənc nəsil qəhrəmanlıq nümunələri əsasında tərbiyə olunur. Qəhrəman obrazı və qəhrəmanlıq mövzusu cəmiyyət üçün zəruri olan idealları formalaşdırmağa qabil olduğu üçün həmişə aktual hesab olunur.

Qəhrəmanlıq ideali ən dolğun şəkildə Homerin şeirlərində öz təcəssümünü tapmışdır. Klassik inkişaf dövründə qədim yunan mifologiyasında qəhrəmanlar və qəhrəmanlıq haqqında əsas təsəvvürlər formalaşmağa başlamış, güman edilmişdir ki, qəhrəman tanrıların və insanların sevgisinin məhsuludur. Qəhrəmanın əsas vəzifəsi isə malik olduğu fəvqəl gücündən cəmiyyətin inkişafı naminə istifadə etməkdən ibarətdir. Qəhrəman gündəlik həyatın kortəbiiyi və uyğunsuzluğu ilə mübarizə aparmağa, onu nizama salmağa, ədaləti bərpa etməyə çalışan şəxs hesab edilirdi. Qədim Yunan mədəniyyətində qəhrəmanların tipologiyası da tarixən inkişaf etmişdir: fiziki gücü olan qəhrəman (Perseus), müəyyən mədəni funksiyaları yerinə yetirən ağıllı qəhrəman (Daedalus), qəhrəman-müğənni (Orfey), uzaqgörənlik istedadına malik qəhrəman (Tiresias), analitik zehni əməliyyatları yerinə yetirə bilən, tapmaca həll edən qəhrəman (Edip), hiyləgərlik qəhrəmanı (Odysseus), cəmiyyətdə ədalətli, qanuni nizam-intizam yaradan qəhrəman (Theseus) [6, s.1-2].

Qədim dövrlərdə yaranan qəhrəmanlıq kultu orta əsrlərdə də özünəməxsus şəkildə inkişaf etdirilmişdir. Xristian teosentrizmi Allaha olan fədakar məhəbbəti ən yüksək fəzilət kimi qəbul etmiş, yeni tip qəhrəman yaratmaqla onu xristian müqəddəsinə çevirmişdir. Xristian övliyasının obrazını təsvir edərkən mənəvi keyfiyyətlərə önəm verilir, mənəvi xidmət qəhrəmanlıq nümunəsi hesab olunurdu. İdeyaya sədaqət, Allaha sədaqət və təqva, əzab-əziyyətə hazır olmaq və iman uğrunda şəhid olmaq qəhrəmanlığın əsas əlamətləri sayılır, mərhəmət və fədakarlıq yüksək qiymətləndirilirdi.

İntibah dövrünün gəlişi ilə xristian teosentrizmində qəhrəmanlıq idealları hesab edilən Allaha fədakar xidmət, cəngavər ləyaqəti və şərəf ideyaları arxa plana keçir, onlar zehni əməyin kölgəsində qalmağa başlayır. İntibah qəhrəmanı yaradıcı, ahəngdar bir şəxsiyyət, alovlu və dərin düşüncəyə malik, mütləq həqiqəti dərk etməyə qadir şəxs kimi dəyərləndirilirdi. İntibah dövrünün qəhrəmanı

“təbiət haqqında biliklərin ən yüksək səviyyəsinə” can atan kamil insan hesab olunurdu [9, s. 123-125].

XV-XVIII əsrlərdə insan zəkasına sonsuz inam və onun intellektual imkanlarına pərəstiş güclənməyə başlayır. Maarifçilik ruhu ziyalı qəhrəman kultunu (yeni ideyalar, mədəni norma və dəyərlər yaradan, fəal, yaradıcı, sosial mövqe nümayiş etdirmək qabiliyyətinə malik) formalaşdırdı.

XIX əsrdə qəhrəman və qəhrəmanlıq fenomeni haqqında xeyli əsərlər meydana çıxır. Ralf V. Emerson “Əxlaq fəlsəfəsi” əsərində qəhrəmanlıqdan bəhs edərək, onu “fərdin təbiətinin ən yüksək təzahürü” kimi qiymətləndirir [10, s.176]. T.Karlayl dahi şəxsiyyətlərin, öz dövrünün əsl qəhrəmanlarının xüsusiyyətlərini müəyyən edərək, “görməli şəxsiyyət nəzəriyyəsi” yaradaraq, dünya tarixini böyük insanların bioqrafiyası adlandırır. Bəşəriyyətin malik olduğu hər şeyi dahilərin fəaliyyətinin nəticəsi hesab edir.

Qəhrəmanlıq fenomenini təhlil edən müasir dövr tədqiqatçılarından bir qismi onu deviant davranış formalarından biri kimi qiymətləndirir. Onlar düşünürlər ki, fərd deviant davranışı ilə, sözün müsbət mənasında, normadan kənara çıxır. Ümumi əhəmiyyət kəsb edən maraqlar naminə mövcud davranış normasını pozur.

Bəzi alimlər qəhrəmanlığı irsi keyfiyyət kimi dəyərləndirmiş, digərləri onu sosial şəraitin təsiri nəticəsində yaranan fenomen hesab etmişlər. Həç şübhəsiz insanın xarakterinin formalaşmasında sosial mühit, inkişaf şəraiti və sosiallaşma aparıcı rol oynasa da, anadangəlmə xüsusiyyətləri (temperament, əsəb sisteminin gücü və s.) inkar etmək olmaz.

Passionarlıq konsepsiyasının banisi Lev Nikolayeviç Qumilyov da qəhrəmanlıq fenomenini özünəməxsus şəkildə təhlil etmişdir. O, passionarlığı şüurun əlaməti kimi deyil, şüuraltının atributu hesab etmişdir. L.Qumilyov passionarlığa etnik substratların yeni kombinasiyalarını həyata səsləyən mühüm irsi əlamət kimi yüksək qiymət vermişdir. Alimin fikrincə, anadangəlmə keyfiyyət hesab edilən passionarlığa nə tərbiyə, nə də təhsillə nail olmaq mümkündür. Belə insanlarda passionar impuls özünüqoruma instinktindən yüksək olur: onlar daim ətraf aləmi dəyişdirməyə can atır, xalqın azadlığı uğrunda mübarizə aparır, yeni dəyərlər sistemi, dini cərəyan və inqilabi elmi nəzəriyyələr yaradırlar. Onun fikrincə, passionarlıq impulsu o qədər güclü olur ki, bu əlamətin daşıyıcıları olan passionar şəxsiyyətlər öz hərəkətlərinin nə ilə nəticələncəyini irəlicədən müəyyən edə bilmirlər.

Passionarlığın əsasında vahid gen, yaxud genlər kombinasiyasının dayandığını, bu əlamətin ressesiv, yaxud dominantlıq kəsb etdiyini, onun orqanizmin əsəb, yaxud hormonal fəaliyyət ilə bağlı olduğu haqqında mühakimə yürütməyin çətin olduğunu müəllif özü də etiraf edir. Beləliklə, passionarlıq Qumilyova görə, “pis vərdiş” deyil, mühüm irsi əlamətdir. Onun səbəbi ayrı-ayrı adamların şüurlu fəaliyyəti deyil, şüuraltının geniş meydanıdır. Passionarlıq fərdi deyil, kollektiv xarakterlidir [5, s.257-258].

Qumilyovun fikrincə, passionarlar ətraf aləmi dəyişdirməyə can atır və bunu bacarırlar. Onlar uzaq səfərlərə, ekspedisiyalara çıxan, xalqın azadlığı uğrunda mübarizə aparan, yeni dəyərlər sistemi, dini cərəyan və inqilabi elmi nəzəriyyələr yaradan şəxsiyyətlərdir. L.Qumilyova görə, passionarlıq atəş kimidir, o, həm qızdırır, həm də yandırır. O, az olanda da, çox olanda da təhlükəli olur, bu proses həmişə ya şiddətlənir, ya da soyuyur. Passionarlar yaxınları, mənsub olduğu xalq, yaxud hansısa bir ideya naminə özlərini qurban verən şəxslərdir. O, passionar şəxslərə Makedoniyalı Aleksandri, Bonapard Napoleonu, Praqa Universitetinin rektoru Yan Qusu, Janna Darkı misal göstərir.

L.Qumilyova görə, passionar insan qələbəsinə öz həyatından daha yüksək qiymətləndirən, yüzlərlə insanı passionar induksiya ilə elektrikləşdirən şəxsdir. Tarixə müraciət edən Qumilyovu İsgəndəri yürüşə sövq etdirən hansısa amil maraqlandırır. Alim İsgəndərin davranışının moitivini onun şəxsi xarakterində axtarır, Arrian və Plutarxdan misallar gətirməklə İsgəndəri işi sonacan görməyi xoşlayan sərkərdə kimi xarakterizə edir. Onun fikrincə, şöhrətpərəstlik və məğrurluq passionarlığın əsas əlamətidir. Qumilyov hesab edir ki, enerjinin bu qədər bolluğu həm qələbə, həm də öz təbəələrini müharibəyə getməyə məcbur etmək üçün kifayət edir. Qumilyov Poma zadəganı və patrisisi Lüsü Korneli Sullanı da passionarlıq nümunələrinin sırasına daxil edir.

Qəhrəmanlıq mücərrəd anlayışdır, onu təhlil edərkən konkret bir cəmiyyətin mədəniyyətindən, dəyərlər sistemindən, adət-ənənələrindən, əqidə və ideallarından çıxış etməklə qiymətləndirmək olar. Qəhrəman öz cəsurluğu, fədakarlığı sayəsində insanların xoşbəxtliyi naminə canını fəda edən şəxsdir. Başqa sözlə, qəhrəman sosial statusdur. Yəni bu status onun cəmiyyətdə tutduğu yeri və başqa insanların ona münasibətini ifadə edir. Cəmiyyət qəhrəmanları ilə qürur duyur, onların rolunu yüksək qiymətləndirir, bəzən onları ilahiləşdirir, çox zaman cəmiyyətin əksər üzvləri onları təqlid etməyə çalışır.

Qəhrəmanlıq nümunələrinə misal olaraq fəvqəladə vəziyyətlərdə (yanğın, daşqın, terror aktları, qəza və s.) insanları xilas edən, məzlumlara təmənnasız yardım göstərən, tanımadığı adamları cinayətkarların təcavüzündən qoruyan, hərbi işdə şücaət göstərən, şəxsi rahatlığından imtina edərək, öz həyatı bahasına, çox zaman özünü qurban verməklə başqalarının mənafeyini müdafiə edən şəxsləri göstərmək olar.

Bir qədər əvvəl bəzi tədqiqatçıların qəhrəmanlığı insanın qeyri-şüuri fəaliyyəti kimi qiymətləndirdiyini qeyd etdik. Lakin digər alimlər hesab edirlər ki, insanın fədakarlıq fəaliyyətinin motivi, məqsədi və bu məqsədə müvəffəq olma üsulları bəlli olduğu üçün onu şüurlu fəaliyyət adlandırmağa əsas vardır.

Şücaət göstərmək üçün insandan iradi qüvvə, cəsarət, doğru hərəkət etdiyinə inam, bu fəaliyyətin sosial əhəmiyyətinin dərk edilməsi tələb olunur. Sadalanan bu xüsusiyyətlərin hamısı yuxarıda nümunə gətirdiyimiz qəhrəmanlıq tiplərində olduğu üçün, şübhəsiz, qəhrəmanlığı şüurlu fəaliyyət adlandırmaq olar.

“Qəhrəmanın həyatını asan adlandırmaq olarmı”, sualının cavabı belədir: “Əlbəttə, yox!”. Qəhrəman şəxsi mənafeələrini arxa plana keçirən, daim riskə gedən, zülmə və şərə qarşı mübarizə aparan şəxsdir. Qəhrəman tez-tez mübahisəli vəziyyətlərlə qarşılaşır. Amma başqaları kimi, yaxınlarını və öz sağlamlığını düşündüyü üçün “təhlükəli sulara baş vurmaqdan” imtina etmir, onlarda altruizm hissi özünüqoruma instinktindən yüksək olur.

Bəs qəhrəmanlar da qorxurlarmı? Əlbəttə! Qəhrəmanlar da qarşılaşdığı vəziyyətin təhlükəli tərəflərini, onun törədə biləcəyi ağırlı nəticələri irəlicədən görə bilirlər. Lakin qəhrəmanlar adi adamlardan (L.Qumilyov belələrini subpassionar, “obivatel” adlandırır - N.Kərimova) fərqli olaraq kritik vəziyyətlərdə başqa cür davranış nümayiş etdirməyə qabil deyillər. Çünki passivlik onların dünyagörüşünə yad xüsusiyyətdir! Başqalarının üzləşdikləri problemləri gördükdə qəhrəmana elə gəlir ki, dünya qeyri-mükəmməldir və onu mütləq yaxşılaşdırmaq, gözəlləşdirmək lazımdır. Qəhrəmanlar bu müsbət dəyişmənin aktiv bir həlqəsi olmağa can atır, passiv seyirçi olmağı bacarmırlar!

Qəhrəmanların hamısı ümumi, oxşar keyfiyyətlərə malik olsalar da, onların cəsur davranışları müxtəlif fəaliyyət növlərində fərqli tərzdə özünü büruzə etdirir. Gəlin qəhrəman şəxsiyyətlərin ən məşhur tiplərini birlikdə nəzərdən keçirək:

- Əmək qəhrəmanları - ömrünü hansısa bir işə, əməyə sərf edən adamlar. Onların sırasına həm də elm və yaradıcılıq sferasında çalışan insanları, böyük yazıçı və bəstəkarları, filosof və psixoloqları, biolog və kimyaçıları aid etmək olar.

- Cəsur idmançı - bu kateqoriyaya daxil olan insanlar fədakarcasına çalışır, yorulmaq bilmədən daim yeni qələbələrə can atır, səhhətlərində ciddi xəsarət yaransa da, başladığı işi yarımçıq qoymaq istəmirlər.

- Qəhrəman novator - bütün ruhi-mənəvi qüvvəsini daim cəmiyyət üçün faydalı olan yeni ixtira və kəşflərə sərf etməkdən yorulmayan yenilikçi insan. O, adət edilmiş yolla getmək istəməyən, çox çətinliklərə sinə gərən, yeni cığır açaraq irəliləyən və cəmiyyəti öz arxasınca aparan əsil qəhrəmandır.

- Həqiqət axtaran mübarizlər - bu kateqoriyaya ictimai xadimlər, siyasətçilər və tədqiqatçılar daxildir.

- Qəhrəman müəllimlər - onları əfsanəvi müəllimlər, başqa sözlə, bütün bəşəriyyətin ən yaxşı məsləhətçiləri də (Sokrat, Platon, Aristotel, Əl-Fəribi, İbn-Sina, Nizami, Füzuli, Nyuton, Lütfizadə) adlandırmaq olar.

Qəhrəmanlıq fenomeninin təsnifatı məsələsində tədqiqatçılar arasında razılığın əldə edilməməsinin əsas səbəbi problemin mürəkkəbliyi ilə izah edə bilər. Qəhrəmanlıq fenomeni bütün tarixi dövrlərdə cəmiyyətin diqqət mərkəzində olmuş, onun məzmunu hər konkret mədəni-tarixi mühitdən asılı olaraq dəyişilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Вебер М. Харизматическое господство // Социологические исследования. 1988. № 5. С. 139-147.
2. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима : пер. с польск. В. К. Ронина. М. : Высш. шк., 1988. 496 с.
3. Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения. М. : Высш. школа, 1980. 368 с.
4. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. М. : Искусство, 1984. — 350 с.
5. Гумилёв. Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Под ред. канд. геогр. наук К. П. Иванова. — М.-Л., 1987.
6. Евтушенко Е.Н. Эволюция понимания феномена героя: от Древней Греции до селебритиз электронных медиа // Universum: общественные науки. 2015. № 6 (16).
7. Зубцов Ю. Героизм нашего времени. URL: <http://www.psychologies.ru/articles/geroizm-nashego-vremeni/>
8. Карлейль Т. Герои, почитание героев и героическое в истории. М.: Эксмо, 2008. 864с.
9. Лосев А.Ф. Античная мифология в её историческом развитии. М. : Учпедгиз, 1957. 620 с.
10. Лукьянова Р. А. Истинный героизм — духовная составляющая общества // Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова. 2012. № 1. С. 177-180.
11. Тилляев Б. А. Герой и героизм: этические аспекты взаимодействия // Молодой учёный. 2014. № 3 (62).
12. Юнг К. Г. Происхождение героя // Юнг К. Г. Символы трансформации. М., 2000. С. 251-299.

MİLLİ ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİ MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN SOSIAL TƏRBİYƏSİNİN VASİTƏSİ KİMİ

Nigar Ramiz qızı İsmayılova

pedaqogika fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

niay.83@mail.ru

Milli adət-ənənələrimiz milli mentalitetimizin əsas özəyidir ki, xalqımızın mədəniyyətini geniş şəkildə əks etdirir. Sınaqdan çıxmış bu adət-ənənələr bugünkü günümüzdə də cəmiyyətdə mühüm rola malikdir. Azərbaycan xalqı milliliyini daim yaşatmaq üçün hər zaman adət-ənənələrini yüksək səviyyədə təqdim edir. Milli adət-ənənələrin əsrlər boyu davam etməsi üçün hər bir ölkə vətəndaşı daima öz xalqının adətlərini yerinə yetirməlidir. Bu, mədəniyyətimizin inkişafı üçün əsasdır. Yaşlı nəsil milli adət-ənənələrimizi gələcək nəsillərə ötürərək mental dəyərlərimizi gündəmdə saxlamış olur.

Ümummilli lider Heydər Əliyev milli adət-ənənələrimizi yüksək tutaraq demişdir: “Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini

dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir” [2, s.3].

Uşaqlara məktəbəqədər yaş dövründən adət-ənənələri aşılamaq, onları milli ruhda böyütmək lazımdır. Dünyaya göz açan uşaq ilk tərbiyəsinə ailədə valideynlərdən, ətrafındakı böyüklərdən alır. Tərbiyə prosesi bütünlüklə, öz dərin kökləri ilə xalqın adət-ənənələrinə sıx bağlıdır. Tərbiyənin əsas mənbəyi məhz adət-ənənələrimizdən götürülmüşdür. Verilən tərbiyə müxtəlif istiqamətlərdə ola bilər. Milli tarixi ənənələri körpəlikdən uşağa aşılamaq lazımdır ki, uşaqlarda adət halına çevrilsin. Adət-ənənələrin öyrədilməsində mühitin də rolu böyükdür. Adətlərimiz mühit daxilində formalaşan sosial proseslərdir. İnsanın daxil olduğu mühitlər fərqlidir. Ən əsası birinci mühiti insanın doğma yurdu, ikinci mühiti onun xalqı, millətidir. Üçüncü mühiti isə onun insanlığıdır, çünki insan inkişaf etdikcə sonda öz xarakterini formalaşdırır. Uşaqlar kənardan adət-ənənələrin necə qorunub saxlandığını görərək özləri də o ruhda böyüyür. Müasir dövrümüzdə də uşaqlara adət-ənənələri sistemli və mütəşəkkil şəkildə öyrətməliyik. Adət-ənənələri daim yaşatmaq üçün onun mahiyyətini, əsasını düzgün şəkildə aşılamaq lazımdır. Milli adət-ənənələri uşaq ailədə, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində, cəmiyyətdə insanlar tərəfindən öyrənir. Deməli, kənardan milliliyimizi layiqincə göstərməliyik ki, gələcək nəsillərə nümunə ola bilək. Milli adət-ənənələri uşaq oyun zamanı, rəqsdə, musiqidə, milli mətbəxdə, teatrda, ədəbiyyat nümunələrində öyrənir.

Məktəbəqədər yaş dövrü elə bir yaş dövrüdür ki, bu dövrdə uşaqların bünövrəsi, təməli qoyulur. Uşağın bu yaşda aldığı tərbiyə onun gələcəyinə güclü təsir göstərir. Bağca yaş dövrü uşaqlarının sosial tərbiyəsində milli mədəni komponentlərdən istifadə vacibdir. Tərbiyə işində milli adət-ənənələrin öyrədilməsinə xüsusi yer verilməlidir. Uşaqlara mədəniyyətimizin, milliliyimizin necə önəmli olduğunu hər zaman vurğulamalıyıq ki, onlar milli ruhda böyüsünlər. Bizim vəzifəmiz uşağa milliliyi, doğmalığı başa salıb öyrətmək, xalq bayramları və ənənələri ilə tanış etməkdir. Uşaqlara adət-ənənələrimizi xalq yaradıcılığından istifadə edərək öyrətsək, onlar bunu daha asan mənimsəmiş olarlar. Həmçinin uşaqlarda xalq yaradıcılığı vasitəsilə tarixi keçmişimizə maraq oyadıırıq. Mədəni irsin hər dövrdə inkişafı üçün gələcək nəsillərə adət-ənənələrimizi müxtəlif yollarla mütləq şəkildə öyrətməliyik. Adət-ənənələri öyrənməklə uşaqlarda münasibətləri, sosial əlaqələri formalaşdırmış oluruq. Milli mədəniyyətimizə daxil olan incəsənət uşaqlarda bədii estetik zövqü, emosional hissləri inkişaf etdirir. Qədim dövrlərdən yaranıb nəsil-dənəsilə ötürülən adətlərin zamanla yaşayış halına çevrilməsi ənənə adlanır. Ümumi xarakter daşıyan adətlər bölgələrimizdə özünü fərqli şəkildə göstərir.

Azərbaycan xalq pedaqogikamızda əxlaq anlayışı geniş yer tutur. Əxlaqi keyfiyyətlər körpə yaşlarından uşaqlara ailədə böyüklər tərəfindən öyrədilir. Bu əxlaqi keyfiyyətlərə rəftar qaydaları da daxildir. Rəftar qaydaları uzun illərdir ki, xalqımız tərəfindən adət halına çevrilmiş hərəkətlərdir. Bunlara insanpərvərlik, mərdlik, həmrəylik, vətənpərvərlik, əməksevərlik və s. daxildir. Ədəb-ərkan qaydalarına xalqımız hər zaman riayət edərək, gələcək nəsillərimizə düzgün şəkildə ötürmüşdür. Ədəb-ərkan qaydalarını böyüklər həm qızlara, həm də oğlanlara aşılamışlar. Xalqın fikrincə həm qızlar, həm də oğlanlar böyüklərə hörmətlə yanaşmalı, kiçiklərə qayğı göstərməlidir. Milli-mənəvi dünyamızı zənginləşdirən, tariximizi, mədəniyyətimizi ucaldan, birlik olmağımıza səbəb olan milli dəyərləri hər birimiz göz-bəbəyimiz kimi qoruyub saxlamalıyıq. Adət-ənənələr məktəbəqədər yaşlı uşaqlara kiçik yaşlarından öyrədilsə, onlarda sosial əlaqələri inkişaf etdirmiş olarıq. Uşaq ilk göz açdığı gündən böyüyənədək evdəkilərin hər zaman təkrar etdiyi hərəkətləri mənimsəyir. Ənənələr də ailədə təkrar baş verən hadisələrdir ki, uşaq onları görür-götürür. Valideynlər çalışmalıdır ki, uşaqlara adət-ənənələrimizi olduğu kimi, düzgün şəkildə aşılansınlar. Bizim adət-ənənələrimizin tarixi geniş və çoxşaxəlidir. Biz adət-ənənələri uşaqlara bayramlarda, mərasimlərdə göstərə bilərik.

Xalqımızın birliyi, yüksəlişi üçün daima çalışan dövlət başçımız prezident İlham Əliyev dini bayramlarımızda xalqa xüsusi təbriklərini çatdıraraq söyləmişdir: “Bəşər övladını xeyirxahlığa, birliyə, mənəvi kamilliyə dəvət edən, öz mahiyyəti ilə insanların ruhunu təzələyən Ramazan ayı

dünya müsəlmanlarının ən əziz ayıdır. Oruc tutmaqla inancılı insanlara mənəvi-ruhi ucalığın, əxlaqi saflığın fərhəni, şəfqət, mərhəmət, həmrəylik duyğularının sevincini yaşadan Ramazan ayı ilahi hikmətlər xəzinəsi müqəddəs Qurani-Kərimin nazil olması ilə əlamətdardır. Ramazan bayramı günlərində mömin vətəndaşlarımız Uca Yaradan qarşısında vicdani borc vəzifələrini ləyaqətlə yerinə yetirmək, mənəvi zənginliyin üstünlüyünü yaşamaq fürsəti qazanırlar” [1].

Cəmiyyətdə öz yerini qoruyub saxlayan adət-ənənələrimiz bizim tariximizi, mədəniyyətimizi, milli mənsubiyyətimizi ucaldan sosial abidələrdir. Hələ kiçik yaşında olan körpələrə Vətən, ata-ana, yurd yeri, etik dəyərlər, doğma ocaq sevgisi, vətənpərvərlik, unudulmayan inanc və inanclarımız, adət-ənənələrimiz haqqında müəyyən sadə anlayışları öyrətməliyik. Ata-anaya hörmət, onların qayğısına qalmaq, yurduna, elinə-obasına sadıq qalmaq və s. dəyərləri gələcək nəslin bilməsi önəmlidir. Təlim-tərbiyə müəssisələrində uşaqlara Vətən anlayışını, Vətənə sadıq qalmaqı öyrətmək, onları vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək lazımdır. Milli-mənəvi dəyərlərimizi uca tutaraq gənc nəsillərə ötürməliyik ki, onlar da ənənələri layiqincə davam etdirləsinlər. Xalqımızı xalq edən milli adət-ənənələrimiz hər bir təhsil ocağında təlim, tərbiyə, təhsil alanlara hərtərəfli öyrədilməlidir. Adət-ənənələrimiz uşaqların sosial tərbiyəsinin inkişafında əsas vasitə rolunu oynayır. Gələcək nəsillərin, yəni kiçik yaş dövründən hər bir uşağın adət-ənənələrimizi, milli-mədəni tariximizi bilməsi önəmlidir ki, bu onun sosiallaşmasına təsir göstərə bilsin.

Milli mədəni tariximizi uşağa dövlətçilik və azərbaycançılıq ənənələrindən başlayaraq, sadə şəkildə öyrətməliyik. Uşaq ilk olaraq dövlətini, milli atributlarını tanımalıdır ki, dövlətin ənənələrini də mənimsəyə bilsin. 3 yaşına qədər artıq uşaq ölkənin adını, bayrağımızın rənglərini tanıyır və adlarını söyləməyi bacırır. Təbii ki, milliyimizi uşağın öyrənməsi üçün valideynlərin rolu böyükdür. Valideynlər milliliyimizi, adət-ənənələrimizi uşaqlara öyrədərək dövlətimizin tarixini qorumuş və yaşatmış olur. Milli bayramlarımız məktəbəqədər təhsil müəssisələrində musiqi sədaları altında uşaqların milli rəqsi ilə keçirilsə, uşaq artıq incəsənətimizi tanımağa başlayır. Milliliyimizin, adətlərimizin mahnılarımızda, musiqidə, xalçaçılıqda, rəssamlıqda və s. əks olunduğunu uşaqlara təlimlərdə müxtəlif metodlarla aşılmalıyıq. Uşaqlar təlim zamanı tərbiyəçi-müəllimin idarəetməsi ilə yeni bilikləri öyrənir və öyrəndiklərini tətbiq etməyə başlayır. Kiçik yaşlıları tərbiyəçi-müəllimlər və valideynlər milli ruhda böyüdərək onlarda milli mədəniyyətimiz haqqında fikirləri formalaşdırmış olurlar. Uşaq böyüyüb, inkişaf etdiyi ölkəsinin tarixini kiçik yaşlardan sadə anlayışlar şəklində bilməli, xalqının adət ənənələrinə bələd olmalıdır. Uşaqlar körpəlik dövründən ətrafında nəyi görürsə, onları təkrarlamağa, təqlid etməyə başlayır. Milli rəqsimizi uşaqlara toy adət ənənələrimizdə öyrədə bilərik. Toylarda oğlan və qızların hər birinin müxtəlif formada, milliliyi əks etdirərək rəqs etməsi, toy ənənələrimizin milliliyini geniş şəkildə təqdim edir. Toy adət-ənənələri ölkəmizdə geniş şəkildə həyata keçirilir.

Beləliklə, müasir dövrümüzdə də ailələrdə, təhsil müəssisələrində milli adət-ənənələrimiz uşaqlara müxtəlif yollarla öyrədilir. Hər bir ailə ölkəsinin milli mənsubiyyətini yüksək tutaraq, övladlarını adət-ənənələr üzərindən tərbiyə edir. Adət-ənənələr tarixi yaddaşa çevrilərək, hər zaman aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Adət-ənənələr xalqımızı tarixi köklərə söykənərək inkişafa, irəliyə aparacaqdır. Bu adətlərimizi öndə tutmaq hörmətlə yanaşaraq əbədiliyini daim saxlamaq deməkdir. Xalqımız adət-ənənələri yaratdığı kimi həmişə onların qayğısına da qalmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- 1.Əliyev İ. Novruz bayramı münasibətilə Azərbaycan xalqına təbrik // Maliyyə və uçot: jurnalı, 2016, № 3
- 2.Sarıyeva İ. Gəncliyin sosial bayram günləri mənəvi-vətənpərvərlik tərbiyə mənbəyi kimi // Bakı: 2014

YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ, YENİ NESİL HUKUK EĞİTİMİNİN HUKUKA OLAN GÜVENİN ARTTIRILMASI VE TOPLUMSAL SORUNLARIN ÇÖZÜMÜNDEKİ ROLÜ

^{1,4}Perihan Gözümlü, ^{2,4}Rabia Yıldırım, ^{3,4,5}Yasin Yıldırım

¹Dr. Öğr. Üyesi

gozumperihan@karatekin.edu.tr

²Öğr. Gör., Doktorant

rabiauzumcu@karatekin.edu.tr

³Öğr. Gör.

yasinyildirim@karatekin.edu.tr

⁴Çankırı Karatekin Üniversitesi, Türkiye

⁵Ankara Üniversitesi, Türkiye

Hukuk; sosyal hayatın, toplumsal barışın ve uluslararası düzenin temelidir. Temel ve evrensel hukuk kuralları ile kanuni düzenlemelerin etkili şekilde işlediği, gerçek ve tüzel kişilerin hak ve menfaatlerinin olması gerektiği gibi korunduğu, adli mercilerin (mahkemeler, arabuluculuk merkezleri, tahkim merkezleri vd.) etkin, pratik ve hızlı bir şekilde işlediği bir ülkede doğal olarak sosyal ve ekonomik refah, toplumsal adalet hissiyatı ve nihayetinde toplumsal barış da artacaktır. Hukukun tam olarak uygulanması, adaletin olması gerektiği gibi tecelli etmesi için ise gerekli olan ilk ve en temel şey sistematik, tutarlı, bilimsel ve modern kurallara uygun bir hukuk eğitiminin verilmesidir. Böylesi standartlara uygun bir eğitimin verilmesi için ise 21'inci yüzyılın en önemli gelişmelerinden birine, yani Yapay Zekâ (YZ) teknolojilerine ihtiyaç duyulmaktadır.

En genel anlamıyla YZ üst düzey yazılımlarla donatılmış bir bilgisayarın, tıpkı insan zekâsının yapabildiği gibi karmaşık sorunları düşünmesine, analiz edebilmesine, çözmesine, yeni fikirler üretebilmesine yardımcı olan bir bilgi işlem kavramıdır (2, s.30). YZ, insan zekâsını taklit ederek öğrenme, problem çözme, mantık yürütme ve karar verme gibi temel görevleri gerçekleştiren yeni nesil bir teknoloji dalıdır. Hayli kompleks ve sistematik matematiksel algoritmalar ve büyük veri (big data) analitiği ile çalışan YZ, bireysel ya da kurumsal kullanıcıdan gelen komutlara ve talimatlara dayalı olarak öngörülerde bulunabilir, mantıksal çıkarımlar yapabilir, gelen komut ve talimatlardan sürekli olarak öğrenebilir ve kendini geliştirebilir (6, s.4). Yan fonksiyonları arasında doğal dil işleme, görüntü ve ses tanıma, özerk sistemler geliştirme ve kişiselleştirilmiş öneriler sunma gibi yetenekler de bulunan YZ teknolojileri, genel kullanıcıların kullanımına açıldığı kısa zaman içerisinde tüm bunları ve daha birçok imkânı insanlara sunmaya başlamıştır (4, S.39). Günümüzde YZ teknolojileri, sağlık, eğitim, endüstri ve lojistik gibi pek çok alanda karar alma süreçlerini hızlandırmak ve doğruluğunu artırmak için kullanılmaktadır. Gelecekte YZ'nin nereye kadar gidebileceği, hangi noktalara kadar uzanabileceği meçhul olmakla birlikte, bu teknolojilerin insana benzer sezgiler geliştirmesi, karmaşık matematiksel ve teknik problemlere çözüm için kullanılması beklenmektedir. Dahası YZ'yi etkin şekilde kullanacak olan devletlerin güvenlik, istihbarat ya da adalet gibi daha hassas ve kritik alanlarda da önemli başarılar elde edebileceği düşünülmektedir. Bununla birlikte, daha büyük ölçekte küresel sorunlara da yine uzun vadede YZ sayesinde çözüm bulunabileceği yönünde öngörülerde bulunabilir. Günümüzde tıp merkezlerinden farmakoloji şirketlerine, gıda üreticilerinden güzel sanatlar topluluklarına kadar birçok kuruluş, proje ve faaliyetlerinde aktif şekilde YZ teknolojilerini kullanmakta, iş geliştirme süreçlerine farklı bir perspektiften bakma imkânı elde etmektedirler (5, S.10).

YZ'nin tüm bu alanlardaki etkileri yanı sıra eğitim alanında da çok önemli devrimler yapacağına inanılmaktadır. Her bir öğrenciye özgü şahsileştirilmiş öğrenme deneyimleri sunmaktan, her öğrencinin ihtiyaçlarına göre özelleştirilmiş içerikler ve yöntemler geliştirmeye kadar, YZ destekli birçok yeni metot eğitim kalitesini arttıracak ve öğrencilere yeni ufuklar kazandıracaktır (1, s.95-96). Öğrencilerin öğrenme hızını, anlayış seviyelerini, öğrenim özelliklerini analiz eden YZ,

kişiyə özel ders, araştırma / geliştirme planları oluşturarak öğrenme süreçlerini daha verimli ve daha pratik hale de getirebilecek imkanlar sunmaktadır. Akıllı asistanlar, karşılıklı sohbet edilebilecek botlar ve benzeri sistemlerle öğrencilerin YZ teknolojileriyle etkileşim kurmalarına imkân verecek bu süreçler sayesinde öğrenme süreçleri daha pratik hale gelebilmektedir.

YZ teknolojilerinin tüm bu özelliklerinin yanı sıra bilhassa hukuk eğitiminde de çığır açacak yenilikleri meydana getirebilecek potansiyelde olduğu düşünülmektedir. Öyle ki günümüzde hem Türkiye’de hem de dünyada hukuk eğitimleri çoğunlukla teorik olarak verilmekte, sadece kurgusal duruşmalar ya da sınırlı pratik eğitimlerle hukuk öğrencilerine belli bir tecrübe ve vizyon kazandırılmaya çalışılmaktadır. Bu tür eğitimlerin çoğunlukla sadece okul sınırları içerisinde kalması ise bunların etkinliğini belli bir çerçeveye sıkıştırmaktadır. Halbuki, YZ teknolojilerinin hukuk fakültelerinde daha fazla, daha yoğun, daha yaygın ve daha güçlü bir şekilde kullanımı gerekli görülmekte ve bu şekilde kısa ve uzun vadede birçok farklı kazanımın elde edilebileceğine inanılmaktadır.

Hukuk Eğitiminde Yapay Zekânın Rolü

Hukuk eğitiminde YZ hem öğrencilerin hem de akademisyenlerin öğrenme ve öğretme süreçlerini kökten değiştirme potansiyeline sahiptir. YZ destekli uygulamalar temel olarak öğrencilere mahkeme içtihatlarından yasal düzenlemelere, akademik kaynaklardan kanunların gerekçelerine kadar geniş veri setlerini analiz etme, karmaşık hukuki metinleri yorumlama ve önceki emsal kararları hızlıca bulma imkânı sunabilir. Ayrıca kompleks ve çok yönlü reel ya da kurgusal adli vakaların bulunması ya da geliştirilmesinde de rol oynayabilecek olan YZ sayesinde genç hukukçular çok daha basit ve masrafsız şekilde gerekli bilgilere ve ilginç olaylara erişebilecek, bu şekilde pratik soru çözüm kabiliyetlerini arttırabilecektir. Bu durum da genç hukukçuların çok yönlü ve derinliği bulunan bir eğitim almalarına yardımcı olacaktır ki uzun vadede daha kabiliyetli ve daha tecrübeli hakim, savcı ve avukatların göreve başlamalarına vesile olacaktır. YZ sayesinde ilginç, pratiği az olan ya da özellikli kurgusal olaylar genç hukukçuların gelecekte karşılaşabilecekleri ilginç olayları da anlamalarına yardımcı olacaktır.

Örnek verilmesi gerekir ise, bir dava senaryosunda YZ araçları, benzer davaların sonuçlarını analiz ederek öğrencilerin mantık yürütme ve davanın haklı tarafını ya da gerçek suçluları bulmalarına becerilerini geliştirmelerine yardımcı olabilir. Sanal mahkeme simülasyonlarıyla öğrenciler, mahkeme süreçlerini deneyimleme şansı bulabilir ve bu sayede pratik becerilerini artırabilir. Ayrıca YZ, akademisyenlere ders materyallerini şahsileştirme, öğrencilerin ilerlemesini kademe kademe izlemelerine ya da fazla sayıda sınav veya ödev kağıtlarını hızlı ve doğru bir şekilde değerlendirmelerine de olanak sağlar.

YZ tabanlı dil işleme araçları ise, özellikle yabancı kaynakların çevirisini kolaylaştırarak öğrencilere uluslararası hukuk metinlerine erişim sağlar. Zira kapsamlı, çok yönlü ve detaylı bir hukuk eğitimi sadece yerli kaynakların ve yerli materyallerin değil uluslararası yargı kararlarının ve akademik kaynakların da incelenmesini kapsamaktadır. Bu nedenle uzun akademik ve yargısal metinlerin daha hızlı bir şekilde Türkçeye çevrilmesinde de Türk kanuni düzenlemeleri ile mukayese edilmesinde de YZ teknolojilerine ihtiyaç duyulacaktır. Bunun yanında, etik analizler yapabilen YZ programları, öğrencilerin hukukun sosyal boyutlarını anlamalarına da yardımcı olacaktır. Özellikle birçok davada kanuni düzenlemeler ile etik değerler arasında ihtilafların da çıktığı dikkate alındığında YZ programları bu tür ihtilaflı noktaları daha da belirgin hale getirebilecektir. Bu durum da hukuk öğrencilerine adaletin karmaşık doğasını daha etkili bir şekilde kavramalarına yardımcı olabilecektir.

Bu tür imkanlar akademisyenler için de birçok faydayı sağlayabilecek potansiyele sahiptir. Özellikle anketleri, arşiv kayıtlarını ya da detaylı meclis görüşmelerini ihtiva eden bazı hukuki araştırmalarda büyük veri analizi ve literatür taraması gibi zaman alan süreçler YZ tarafından çok daha kısa bir süreçte ve daha isabetli bir şekilde yapılabilecektir. Bu noktada özellikle Osmanlıca kaynakların modern Türkçe metinlere çevrilmesi ya da eski tarihli kanunların hazırlanış aşamalarında mecliste gerçekleşen komisyon görüşmelerine dair kayıtların transkripte edilmesi ve sadece ilgili

bölmələrin kəşfedilməsi çox daha asanlaşacaqdır. Osmanlı İmperatorluğu’nun son 100 yılında ihdas edilən adli qurumların və modern məhkəmələrin arxivlərində bulunan müxtəlif mənbələrin YZ köməyiylə əlçəklənilir halə gəlməsi gənc hüquqçuların kəndi ölkələrinin hüquq tarixlərinə daha vəkif halə gəlmələrini sağlayabələcəğı gəbi gəçmiş yıllarda yaşanıp kəyitlərə gəçən ilginç adli olaylara (Örn. Tırnova Cadı Olayları) da ulaşmalarını və günümüz konjunktürünə gərə dəğərlandırilmələrini sağlayacaqdır.

Hukuka Olan Güvənin Artırılmasında Yapay Zəkânın Katkısı

Hukuka olan güvən, bir toplumun bir ölkənin adəlet duyğusunu koruyabilmesi və sosial barış sürdürebilmesi için temel bir gərəkliliktir. Halk, adəletə və yargı qurumlarına güvən duyduqça toplumsal kurallara daha fazla riayət edəcək, rəsmi mərəcilərə olan bağılığını arttıracaktır. Ancak zaman zaman basına da yansıdığı üzərə, çox uzun sürən dava sürəçləri, yanlış ya da adil olmayan kərarlar, cəza sisteminə uzun sürə boyunca kaçımayı başaran insanların varlığı gəbi bazı hukukla alakalı sorunlar halkın yargıya duyduğu güvəni zədələyebilir. Öylə ki son yıllarda Türkiyə’də adliyə personelinin də karıştığı gərəülen bazı olumsuz vakalar, mağdur kişilərin hətta kolluk personelinin adli mərəcilərə başvurmak yərinə kəndi adəletlərini kəndiləri sağlamaya çalışmaları toplumda yargıya olan güvəni zədələməkdədir. Bu güvənin yənidən inşa ediləmesi, yalnızca hızlı və şəffaf bir adəlet sisteminin varlığıyla değil, aynı zamanda nitəlikli və etik dəğərlərə sahip hukukçuların yetiştirilməsiylə mümkündür. Güvənin təkərar inşa ediləmesi isə toplumsal barışın və sosial entegrasyonun yənidən sağlanmasını için əlzemdir. Bu noktada YZ, hukuk eğitimindən yargı sürəçlərinə kədər birçok alanda etkilil bir araç olarak devreyə girebilir.

YZ destekli hukuk eğitimi hukuk öğrencilərinin ya da barolarda və Türkiyə Adəlet Akademisində staj yapan gənc hâkim, savcı və avukatların karmaşık hukukil məsələləri daha iyi anlamalarını və çözüm odaklı düşünmə bəcəriləri kəzənmələrini sağlayacaqdır. Sınıf ortamında akademisyenlərlə iletışim kurmada çekince yaşayan ya da sınıf baskısından korkan hukukçuların YZ robotları ilə gərəkləştirecekleri sohbətlər də yinə öğrencilərin kavrama, yorumlama və tartışma yəteneklərini gəliştirecektir. Örneğın, etik ya da ahlakil dillemmalar ikilemlər və ya toplumsal adəlet konuları üzərində simülasyonlarla çalışarak, öğrencilər kərar alma sürəçlərində daha bilinçli halə gelebilir. YZ’nin büyük vəri analizil yətenekləri, hukuk öğrencilərinə gəçmişteki yargı kərarlarını analiz edərək adəletin uygulanışını daha derinləməsinə anlamalarına olanak tanır. Aynı zamanda, hukukçuların emsal kərarları daha hızlı bulabiləmesi və ya mevzuattaki dəğişikliklərə hızla uyum sağlayabiləmesi, adəletin daha hızlı və doğru işləməsinə destekləyecektir.

Zorluklar və Geleceğə Dair Beklentilər

YZ destekli eğitim sürəçləri birtakım risklərdən ya da sakıncalardan münezzəh değildir. Her ne kədər YZ destekli hukuk eğitimi büyük avantajlar sunsa da bu sürəçte bazı zorluklar da ortaya çıkabilir. YZ araçlarının kullanımı sırasında ortaya çıkabilecek etik sorunlar, öğrencilərin bu təknojlilərə aşırı bağımlılık gəliştirme riski və maliyət gəbi unsurlar ya da YZ araçlarının yanlış algoritmalara istinaden yanlış çıkarımlarda bulunmaları dikkətlə əl alınması gərəken konuların başında gəlməkdədir. İləvəten mali sorunlar və yüksek maliyətler də YZ kullanımının önündə bir diğer engel olarak yər almaktadır. Ancak təkniik revizyonlar, açık etik kuralların konulması və sistemli finansal teşviklərlə bu sorunların üstəsindən gelinebileceğine inanılmaktadır.

Sonuç

YZ destekli hukuk eğitiminin, hukuk alanında kapsamlı bir dönüşüm gərəkləştirme və devrim yapma potansiyəli bulunmaktadırl. Bu təknojlilərin, öğrencilərə daha etkilil bir öğrenmə sürəci sunarak bireysel farklılıkları göz önündə bulunduran bir eğitim modeli gəliştirilməsinə katkıda bulunma ihtimali bariz və somuttur (7, s.15). Hukukçuların təknojlilik araçlarla donatılması, adəletin daha hızlı və şəffaf bir şekilde təcəlli etməsinə destek olurken, yargıya olan güvənin yənidən inşasına da katkıda bulunabilir. Özellikle uzun dava sürəçləri və adəletin gəcikməsi gəbi sorunların aşılmasında, YZ’nin kərar alma sürəçlərinə gətireceğı hız və doğruluk, halkın hukuka olan güvəninə

artıracaktır. Birtakım risklər və olumsuzluqlar mevcut olmaqla birlikdə, bu sorunların da üstesindən gəlinəməyəcək dərəcədə böyük və güc problemləri olmadıqları düşünülür.

Son söz olaraq, YZ dəstəkli hüquq təhsilini həm şəxsi həm də ictimai səviyyədə faydalar verən bir yanaşma olub daha ədalətli, effektiv və işləməli bir hüquq sistemini əsaslandırma potensialına malikdir (3, s.30). Bütün bu prosesdə texnologiyaların insan faktorunu tamamilə əvəzləmədiyi, əksinə onu dəstəkləyən bir vasitə olduğu unutulmamalıdır. Doğru planlama, daimi texniki yenilənmə və restorasiya, effektiv maliyyə infrastrukturunu YZ texnologiyalarının hüquq təhsilində inteqrasiya edilməsi, yalnızca daha keyifli hüquqşünaslar yetişdirməklə kifayətlənməyəcək, eyni zamanda ictimai sülh və etibarın qorunmasında da doğru və əsas rol oynayacaqdır.

Kaynaqlar

1. Gabriel Julien, “How Artificial Intelligence (AI) Impacts Inclusive Education”, *Educational Research and Reviews*, 2024, Vol.19, No. 6, Pg. 95-96.
2. Julie Mehan, “Artificial Intelligence: Ethical, Social, and Security Impacts for the Present and the Future” *IT Governance Publishing*, United Kingdom, 2022, Pg. 29-32.
3. Mateus de Oliveira Fornasier, “Legal Education in the 21st Century and Artificial Intelligence”, *Journal Juridical Opinion*, 2021, Vol. 19, No. 31, Pg. 1-32.
4. Muhammad Imran, Norah Almusharraf, Mohamed Sayed, Addellatif Milana, Yunis Abbasova “Artificial Intelligence in Higher Education: Enhancing Learning Systems and Transforming Educational Paradigms”, (2024) *International Journal of Interactive Mobile Technologies*, Vol. 18, No. 18, Pg. 39.
5. Nelli Gridchina, Natalia Savvina, Sergey Zavyalov “Topical Issues of the Use of Artificial Intelligence Technologies in Education and Law”, *2023 3rd International Conference on Technology Enhanced Learning in Higher Education*, 2023, No. 10. (8-11)
6. Tonya Randolph, “Artificial Intelligence: Work, Machines and Human Interaction”, *Snova*, New York, 2021, Pg. 4.
7. UNESCO “*International Conference on Artificial Intelligence And Education, Planning Education In The AI Era: Lead the Leap: Final Report*”, ED/PLS/ICT/2019/13, Beijing <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000370967?posInSet=2&queryId=N-EXPLORE-dd8aca61-5942-426a-b3bb-b3a9def2eb51> E.T. 10.11.2024.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ ANA DİLİ MƏSƏLƏSİ

Pərvin Ağabala qızı Hüseynova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Mingəçevir Dövlət Universiteti

parvin.huseynova@mdu.edu.az

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli yazıçısı, dramaturqu, publisist və ictimai xadimi Cəlil Məmmədquluzadə “ana dili” məsələsinin milli istiqlalə aparan yolum əsas istiqamətlərindən biri kimi görmüşdür. Ədib bunu həmişə qırmızı xətt kimi istər bədii, istər dram əsərlərində, istərsə də publisistik məqalə və felyetonlarında vurğulamışdır. Ana dili məsələsi həmişə mətndə qoyulan problemlərlə uyğun olaraq bir-birini tamamlaymışdır. Məsələn, “İranda hüriyyət” hekayəsi və “Axund ilə keşişin vəzi” adlı məqaləsində müəllif erməni və müsəlmanları müqayisə edərək Azərbaycan türklərinə –“*Erməni millətinin dünyada üç sevgili bəlası var: “vətən”, “millət” və “dil”* [3, s.6], - deyərək nümunə göstərir. Cəlil Məmmədquluzadə burada keşişin dili ilə erməni millətçiliyini açıqlayır.

Müsəlmanlardan elmi olanların-ziyahıların, savadlıların xalqı erməni keşiş kimi birliyə çağırmaq əvəzinə, felyetondakı çoxbilməş mollalar kimi işinin xalqı cəhalət yuxusuna verib, onu xürafatla-həmzə, əcinnə, şeytanla qorxutması, ocağının başında yer edən əsil şeytanı – erməni bəlasını göstərməməsi müəllifi hiddətləndirir.

Mirzə Cəlil xalqın öz milli kimliyini, düşüncəsini qorumasının önəmini ilk öncə dil faktoruna bağlayırdı. “Rus məxrəci” məqaləsində və “Dəli yığıncağı” əsərində də mövzu uyğunluğunu görürük. Müəllif burada xalqı idarə edənlərin camaatla xalqın öz doğma dilində danışması məsələsini əsas götürmüşdür. Müəllif ziyahların laqeydliyindən gileylənərək yazırdı: “Məlumdur ki, keçən ay Tiflisdə şəhər duması vəkilləri bir səs ilə qərar qoyublar ki, hökumətin orta məktəblərində ana dilinin qeyri dərslər dərəcəsinə oxunmağını tələb etsinlər, həmin məclisdə bu qərar da ermənilər də və gürcülər də qol qoydular” [2, s.197]. Müəllif bu məsələni - Azərbaycan ziyahılarının ana dilinə olan münasibətini “Anamın kitabı” əsərində Zəhrabəyim ananın oğulları – Rüstəm bəy, Mirzə Məhəmmədəli və Səməd Vahidin timsalında görürük. Milli mənlilik, milli özünüdərk məsələlərinin gec inkişaf etməsinin səbəbini ziyahların və müəllimlərin böyük bir qisminin öz ana dilini tədris edəcək səviyyədə bilmədiyindən irəli gəldiyini yazırdı.

“Meymunlar” felyetonunda isə ədib “Bir saatlığa tutaq ki, hökumət qoymur məktəblərdə ana dilimizi öyrənmək. Tutaq ki, bizi hökumət qoymur. Bəs ana dilimizi istəməyi, ana dilimizə məhəbbət etməyi, ana dilimizi xoşlamağı kim qoymur?... Bəs kim bizi öz dilimizdən utanmağa və öz dilimizlə danışmağı ar bilməyə vadar edir? Məgər bunu da hökumət edir?” [2, s.42], deyərək həm məktəblərdə ana dilinin öyrədilməsinə icazə verməyən hökuməti, həm də ana dilinə xor baxan nankor ziyahıları və ədəbaz dövlətçiləri tənqid edirdi. “Dili tutulub”, “Bizim obrazovannılar”, “Misyonerlər” felyetonu da bu qəbildən yazılmışdır.

“Və ətrafımızı sağdan və soldan bürüyən cəmi millətlərin mədəniyyəti bizi mürur ilə basıb, sıxıb xırdalatmaqdadır” [2, s.4], - deyən Mirzə Cəlil xalqın maariflənməsi üçün ana dilinin, əlifbanın vacibliyini insanlara çatdırmaq istəyirdi. “Çarə lazım! Yazımız yox, oxumağımız yox, mətbuatımız yox”, - deyərək hər tərəfdən əzilməyə, məhkum edilən Azərbaycan türklərinin milli-mədəni özünüdərk üçün milli təhsil və mətbuatın vacibliyini vurğulayır.

Təhsil, maarif sahəsində irəli getmək üçün əlifbanın olmasının vacibliyini dərk edən Mirzə Cəlil, hələ illər əvvəldən müzakirəyə cəlb etdiyi əlifba məsələsinə görə “Yeni Əlifba Komitəsi” və Türkoğlu Qurultayı təqdir etmiş, hətta onun öncüllərindən birinə çevrilmişdir. Çoxsaylı felyetonlarında və bədii əsərlərində bunu görürük.

1922-ci ildə qələmə aldığı “Möhkəm iplər” məqaləsində “İyirmi ildən artıqdır ki, biz Azərbaycan türkləri mədəniyyət bağının yolunu tapıb, bu yolun piyadaları olmuşuq” [1, s.38], - yazan Mirzə Cəlil bunun səbəbini axtarmış və həmin maneələri ayağa dolaşib irəli getməyə qoymayan “iplər” adlandırmışdır. Məqalədən “İplərdən birisi ərəb əlifbasıdır ki, öz çətinliyi və dilimizə yaramazlığı ilə oxunub yazmağı öyrənmək istəyənlərin saylarını artırmağa mane olur” [1, s.38], - oxuyuruq.

“Əlifba”, “Təzə əlifba”, “Təzə təlim kitabı” felyetonunda təzə əlifba ilə bağlı ağır, taleyüklü məsələləri sadə, aydın dillə oxucuları maarifləndirməyə, onları 1 az fikirləşməyə çağırırdı.

Ana dilinin zəngin xəzinəsindən məharətlə istifadə edən müəllif yazılarında və əcnəbi sözlərlə dilin korlanmasını pisləyir ana dilinin saflığının qorunmasına çağırır. Məqalədən oxuyuruq: “O birisi də yuxarıda saydığımız nitqlər və yazıların hamısının türk dilində (Azərbaycan dilində) olmayıb ərəb, fars və rus dillərində söyləmələridir”. [1, s.38]

Cəlil Məmmədquluzadə bu fəaliyyətini müxtəlif qəzetlərlə yanaşı nəşiri olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalında davam etdirmiş, müsəlman-türk qardaş və bacılarını doğma ana dilində danışmağa çağırmış, jurnalı vasitəsilə “Sizi deyib gəlmişəm” deyərək öz məqsədini belə açıqlamışdır : “Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Əgər bilmək istəsəniz ki, kimin üstünə gülürsünüz, o vaxt qoyunuz qabağınıza aynanı və diqqətlə baxınız camalınıza. Sözümlü tamam etdim, ancaq birçə üzrüm var: məni gərək bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım ki, mən sizlə türkün açıq ana dili ilə

danışiram. Mən onu bilirəm ki, türk dili danışmaq eyibdir və şəxsin elminin azlığına dəlalət edir. Amma hərdənbir keçmiş günləri yad etmək lazımdır: salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya-yırğalaya sizə türk dilində layla deyirdi və siz qulaq ağrısı səbəbinə sakit olurdunuz". Hərdənbir ana dilini danışmaqda keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var?!" [1, s.128] Bu mövzunun "Lisan bəlası", "Dil, "Əvvəlinci məktub", "İkinci məktub", "Ana dili" felyetonları ilə davam etdiyini görürük.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri, 6 cildə, 1-ci cild, Bakı, Azərnəşr, 1983, 348 səh.
2. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri, 6 cildə, 5-ci cild, Bakı, Azərnəşr, 1985, 316 səh.
3. Hüseynova, P. Mirzə Cəlil satirik bədii nəsrindəki müstəqillik ideali (Molla Nəsrəddin jurnalının 1922-1924-cü il nömrələrində) // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, –2016. № 1, – s.83-88.

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ TƏLİMİN TƏRBIYƏLƏNDİRİCİ PRİNSİPİNDƏN İSTİFADƏ

Rahilə Mirzəli qızı Məmmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Mingəçevir Dövlət Universiteti

rahile.mammadova@mdu.edu.az

Təlimin hiylə ilə əlaqələndirilməsi prinsipi təlimin başlıca vəzifələri ilə bağlıdır. “Təlim hansı vəzifələri yerinə yetirir?” sualı məsələni aydınlaşdırmağa kömək edir. Pedaqoji ədəbiyyatda ənənəvi olaraq təlimin təhsilləndirici və tərbiyələndirici prinsipi şərh edilmişdir. Lakin son dövrlərdə təlimin vəzifələrinə daha biri – inkişafetdirici vəzifəsi daxil edilmişdir. Professor N.Kazımov haqlı olaraq bu vəzifəni təlimin əsas vəzifələrindən biri kimi ədəbiyyata gətirmişdir. Adı çəkilən vəzifələr bir-biri ilə qədər sıx bağlı olsa da, onların hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətləri var. Bu yazıda konkret olaraq təlimin tərbiyələndirici prinsipindən Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində istifadə məsələlərini şərh edəcəyik. Yuxarıda qeyd etdik ki, bu prinsip təlimin mühüm vəzifələrindən biri ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, təlim təkcə bilik, bacarıq və vərdislər vermir, eyni zamanda tərbiyə edir.

Yeri gəlmişkən, yada salmaq ki, müasir şəraitdə tərbiyə məhdud bir dairənin, adamların, konkret bir cəmiyyətin qayğıları səviyyəsindən çıxıb, bəşəriyyətin probleminə çevrilib. Haqqında edən professor Z. Qaralov hələ 2003-cü ildə yazırdı: “...bu problem (tərbiyə) bütün yönləri ilə artıq ümumbəşəri məsələyə çevirilməkdədir” (1, səh. 3). Tərbiyə prosesində yaranan nöqsanların insanlararası münasibətlərin təhlükəliliyinə təsirini vurğulayan professor S. Seyidovun fikirləri də problemin böyüklüyündən xəbər verir: “Müasir cəmiyyətimizdə elm və texnikanın əldə edilmiş inkişafı Marsa planetlərarası ekspedisiyalar hazırlamağa imkan verir, amma insani münasibətlərdə bizi məhdudlaşdırır. Bu məhdudluğun aradan qaldırılması, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin “potensialının” aşkarlanması əsasən insanşünaslığın... aktual problemlərindəndir” (2, səh. 143-144).

İndi elmi kəşflərlə öyünməyə haqqı olan insan tərbiyədə yol verdiyi səhvlərə, inkişafda nəsilərarası varisliyə əhəmiyyət vermədiyinə görə günahsız körpələrin fəryadlarını eşitmək, axan nəhaq qanları, tökülən göz yaşlarını, əxlaqsızlıqlar səbəbindən dağılan ailələri, atasız, anasız böyüyən uşaqları ürək ağrısı ilə seyr etmək məcburiyyətində qalıb. Tərbiyədə yaranmış boşluqlar fəlakətin nə qədər dərin olduğundan xəbər verir. Əlbəttə, digər sahələrdə olduğu kimi, tərbiyə ilə bağlı da müəyyən işlər həyata keçirilir, tədqiqatlar aparılır, eksperimentlər qoyulur, yollar axtarılır. Amma digər elm sahələrində olan uğurların burada qazanılmadığını hamımız aydın şəkildə hiss edirik. Görünür, elmin gəlidiyi nəticələrin tətbiqinə lazimi əhəmiyyət verilmir.

Əsaslandırmaya ona görə bu qədər yer ayırdıq ki, hər kəs tərbiyə işinin ağırlığını kiminsə çiyinlərinə yükləməklə məsuliyyətdən qaçmağın mümkün olmadığını dərk etsin. Tərbiyədə yol verilən məsuliyyətsizliyin, biganəliyin nəticədə insanlığın özünə fəlakət gətirəcəyi məlumdur. Əgər ilkin mərhələdə tərbiyə işinin ağırlığı ailədə valideyinlərin üzərinə düşürsə, məktəb illərində sistemli şəkildə alan bu vacib prosesi müəllimlər həyata keçirməli olurlar. Tərbiyə işi nə qədər rəngarəng yollarla həyata keçirilsə də, məktəbdə ağırlıq daha çox təlimin üzərinə düşür. Təlim yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, üç vəzifəni yerinə yetirməyin ən səmərəli yoludur. İlk növbədə bu imkan təlimin məzmunu ilə əlaqədardır. Aydındır ki, ayrı-ayrı fənlərin hamısında bu və ya digər dərəcədə tərbiyəedicilik imkanları vardır. Lakin bu imkan Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərində daha zəngindir desək, tamamilə haqlı olarıq. Təlimin əsas təşkilat forması dərslər olduğundan tərbiyələndirici prinsipdən məhz təlimin məzmunu nəzərə alınaraq istifadə olunmalıdır.

Azərbaycan dili bütövlükdə tərbiyə məktəbidir. Hər bir xalqın milli dəyəri olan dil həm də mənəvi dəyərlərlə sıx bağlı olan bütün istiqamətlərdə şagirdlərlə tərbiyəvi iş aparmağa imkan verir; Azərbaycan dili dərsləri təkcə dillə bağlı qaydaları öyrədən bir vasitə olmamalıdır. Dilin inkişaf yolu xalqın tarixi ilə birbaşa bağlıdır. Dil həm də tarixin saxlanma yeri, sonrakı nəsillərə ötürülmə vasitəsidir. Yeni doğulan körpənin özü ilə gətirdiyi genetik və psixoloji yaddaşın çox böyük bir hissəsinin dillə bağlılığı bu qüdrətli vasitənin necə böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Azərbaycan dili dərslərində görkəmli şəxsiyyətlərin, elm adamlarının, ziyalıların dillə, xüsusən, ana dili ilə bağlı fikirlərinin, yeri gəldikcə, şagirdlərə çatdırılması olduqca güclü təsir göstərir, təlimin tərbiyələndirici prinsipinin tətbiqinə imkan yaradır. Məsələn, şagirdlər F.Köçərlinin, N.Nərimanovun, M.İbrahimovun dogma dilimizlə bağlı söylədiklərini, qələmə aldıklarını öyrəndikcə, bu qüdrətli vasitənin qorunması uğrunda gördükləri işlərlə tanış olduqca qürur hissi keçirirlər. Eyni zamanda başa düşürlər ki, dilin böyüklüyü onda danışan adamların sayı ilə deyil, bu dilin ifadə imkanları ilə, onun daşıyıcılarının bəşəriyyət qarşısındakı xidmətləri ilə ölçülür.

Bəzən bizim təsəvvür etdiyimizin əksinə olaraq, şagirdlər ətrafda baş verən problemlərlə, o cümlədən, dillə bağlı dünyada gedən proseslərə daha həssas münasibət bəsləyirlər. Başlıca şərt isə budur ki, müəllim təlimin tərbiyələndirici prinsipinin verdiyi imkanlardan istifadə edərək şagirdlərin diqqətini həmin məsələlərə məqsəddə uyğun şəkildə yönəldə bilsin. Məsələn, müəllim dilin yaranması və inkişafı ilə bağlı iş apararkən şagirdlərin diqqətini “Dil imperiyası” ifadəsinə yönəldir. Qeyd edir ki, başqa xalqlara basqının, ona təsir göstərməyin müxtəlif formaları, üsulları vardır. Bunlardan biri də xalqın dilinin sıxışdırılması, mümkün yollarla ondan istifadə imkanlarının məhdudlaşdırılmasıdır. Bu prosesdə adətən, başqa dillərə münasibət öz dilinin daha geniş miqyasda təbliğinin gücləndirilməsi ilə paralel gedir. İşə qəbulda məhz öz dilini yox, “azuolunan” dili bilənlərə üstünlük verilməsi, onların məvaciblərinin artıq olması, belələrinin daha üstün, daha intellektual olduqlarının təbliğ edilməsi və s. “Dil imperiyasının” gözəgörünmədən istifadə etdiyi üsullardandır.

Təcrübə göstərir ki, şagirdlər bu problemin tarixən həmişə mövcud olduğu ilə bağlı faktı maraqla dinləyir və təhlil edirlər. Yenə misala müraciət edək. Məlumdur ki, on doqquzuncu əsrin ikinci yarısı Rusiyanın həyatında mühüm yer tutan bir dövr idi. Bu dövr Fransız dilinin həm də dünyada hegomonluq etdiyi bir dövr idi və rus dili də bu təsirdən qurtara bilmirdi. Böyük ziyalı, görkəmli pedaqoq K. D. Uşinskinin aşağıda verdiyimiz fikirlərinin məhz həmin ərəfəyə düşməsinə də təsadüfi saymaq olmaz. O, yazırdı ki, uşağa ana dilini öyrətmədən ikinci dili öyrətmək olmaz. Çünki bu onu xalq, vətən üçün övlad ola biləcək yeganə vasitədən məhrum etmək deməkdir. Ana dilini öyrənmədən öyrəndiyi dilin ruhu, “bu dili yaratmış xalqın ruhu onun ruhunda dərin köklər salmış olacaq, onun ətinə və qanına nüfuz edəcəkdir və xalq dili artıq tutulmuş zəminə rast gələrək, özge kökləri sıxışdırıb çıxara bilməyəcəkdir. Çünki dəyişməz psixoloji qanuna görə, yeri birinci tutan təəssürat o biri təəssürlərdən daha dərin kök salır...” (3, səh. 117).

Dərstdə, xüsusilə, yuxarı siniflərdə gətirilən faktın təhlilinə şagirdlərin cəlb edilməsinə, onların münasibətlərinin öyrənilməsinə, nümunənin dilə məhəbbət tərbiyəsinə yönəldilməsinə ciddi yer

ayrılmalıdır. İşin belə təşkili təlimin tərbiyələndirici prinsipindən istifadənin faydasını artırmış olacaq.

Ədəbiyyat dərslərində analogi iş aparılmalı, fənnin tərbiyəvi imkanlarından səmərəli istifadə olunmalıdır. Ədəbiyyatın məzmunu bu cəhətdən daha geniş imkanlara malikdir. Hər bir mövzu, həyat və yaradıcılığı tədris olunan yazıçılarla bağlı hər bir material şagirdlərlə tərbiyəvi iş aparmağa, onlarda vətənsəverlik, çalışqanlıq, elmə, öyrənməyə maraq kimi keyfiyyətlər tərbiyə etməyə imkan verir. Yaxşı cəhətdir ki, məktəblərimizdə ədəbiyyat fənninin məzmunu ilə bağlı tərbiyəvi imkanlardan səmərəli istifadə edən müəllimlərimiz az deyil. Amma haqqında danışılan prinsipin digər imkanlarından istifadə ilə bağlı belə nikbin danışmaq mümkün deyil. Adətən, situasiyalarla bağlı yaranan hallarda müəllimlər daha çox danlağa, tənbehə üstünlük verirlər ki, bunun nəticəsi çox vaxt səmərəli olmur. Misala nəzər salaq: şagirdlərdən birində lovğalıq, özünü yoldaşlarından üstün tutmaq meyllərinin yarandığını hiss edən müəllim sadəcə olaraq onu danlamaqla, lovğalığın yaxşı xüsusiyyət olmadığını deməklə işini bitmiş hesab edir. Ancaq belə hallarda tutmaq ki, böyük Füzuliyə müraciətlə, onun məşhur qəzəllərindən birindən aşağıdakı beyitləri deyib, ona münasibət bildirməklə daha düzgün çıxış yolu tapmış olar:

Ey olub sultan, deyən dünyada məndən qeyri yox,
Sən səni bir cügd bil, dünyanı bir viranə tut (4, səh. 44).

Təcrübə bu və digər analogi misalların şagirdlərə düzgün yol tutmaqda, həyata, dünyaya, insanlara düzgün münasibət bəsləməkdə daha güclü təsir göstərdiyini sübut edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Zahid Qaralov. Tərbiyə (I cild). Bakı, Pedagogika-2003.
2. Səməd Seyidov. Menecmentin psixologiyası, Bakı, “Zərdabi LTD” MMC-2011.
3. K.D.Uşinski. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, Azərənşr-1953.
4. Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Bakı, “Şərq-Qərb”-1992.

ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПРЕПОДАВАНИЯ РКИ: ИСТОРИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЯЗЫКА И ТРУДНОСТИ УСВОЕНИЯ ЛЕКСИКИ И ФРАЗЕОЛОГИИ XX ВЕКА

Разия Гудрат гызы Балаева

доктор философии по педагогике
Бакинский славянский университет
raziyakbarova73@gmail.com

Лингвострановедческая компетенция, как и другие компетенции, складываются в процессе решения частных задач. Основатели лингвострановедения как методического направления выделяют довольно обширный круг вопросов, которые подлежат изучению, в частности: общеобразовательная и воспитательная ценность преподавания иностранных языков, невербальная коммуникация, национальная психология, фоновые знания, стереотипы сознания, внеаудиторная ознакомительная работа, зрительная наглядность, содержательная сторона учебных текстов, повышение лингвострановедческой квалификации преподавателей языка и т.д.

Полагаем, что все эти вопросы входят в частные задачи формирования лингвострановедческой компетенции у наших студентов, которые изучают русский язык.

В этом круге вопросов соседствуют и задачи лингвострановедческого обучения («общеобразовательная и воспитательная ценность»), и психологические вопросы («национальная

психология», «стереотипы сознания»), и виды работ («внеаудиторная работа»), и средства обучения («наглядность», «учебные тексты»).

Следует рассмотреть разные стороны проблемы, но прежде всего, необходимо четко сформулировать цели и задачи реализации лингвострановедческого аспекта в конкретных условиях обучения РКИ – в азербайджанской аудитории филологического и педагогического факультетов. На наш взгляд, в первую очередь должны решаться такие вопросы, как отбор речевого содержания учебных текстов, приемы презентации и активизации лексико-фразеологического материала и т.д.

За небольшую историю своего развития лингвострановедение как наука успела пройти ряд этапов, связанных с изменениями, дополнениями и коррекцией таких составляющих, как содержание обучения, лингвострановедческие задачи и др.

В наши задачи не входит периодизация этапов лингвострановедения как науки. Но мы считаем необходимым проследить некоторые особенности поступательного хода развития лингвострановедческого аспекта в области преподавания русского языка как иностранного в области лингвострановедческого аспекта.

Уже к концу 70-х годов специалисты расширили круг страноведческих знаний, подлежащих усвоению изучающими русский язык: «процесс обучения любому иностранному языку предусматривает необходимость страноведческих сведений, начиная от таких элементарных, как овладение нормами речевого этикета...до сведений из истории, географии, экономики, вообще культуры страны изучаемого языка» [1, с.134]

Что касается интересующего нас языкового объекта – лексики, то здесь прослеживается новая тенденция в свете лингвострановедения в новых общественно-политических условиях жизни России и стран дальнего и ближнего зарубежья.

Авторы заключают: «Таким образом, лингвострановедение 60-х – начала 80-х годов, сформулировав адекватное и обладающее объяснительной силой и практической ценностью учение о лексическом фоне, на практике постоянно ограничивалось анализом лишь тех семантических долей, которые не нарушали благопристойного впечатления... Но с точки зрения искажения реальности и языка, равно как и по этическим меркам, не следует обходить в любой учебной семантизации, отражающие негативные стороны повседневной жизни и культуры» [1, с.212]. С этой позиции предлагается расширить рамки безэквивалентной лексики и фоновой информации словами, отражающими реалии сталинского периода беззакония: авторитарная, административно-командная система; казарменный, тоталитарный социализм; культ личности, вожизм, враг народа, лишенец, подкулачник, разрушение храмов, раскулачивание, перегибы при коллективизации, выселение народов, доноительство, репрессии, нарушения законности, лагерь, ссылка, реабилитация, репрессированный, реабилитированный, восстановление в партии, «черный ворон» («черная маруся»), формализм, приписки, пайка, очковитательство, номенклатура, инаппарат, бесхозяйственность, разгильдяйство, дефицит, несун, инфляция, теневая экономика, уравниловка, приспособленчество, вседозволенность, показуха, взяточничество, протекционизм, безнаказанность, отказник, дедовщина, диссидент, перестройка, аренда, кооперативы, партаппаратчики, правовое государство, плюрализм мнений, новое мышление, реформа политической системы, государственный язык, деидеологизация, гражданство, мигранты, гласность и т.д.

Лингвострановедческий аспект преподавания РКИ в 70-80-х гг. был ориентирован на иностранных учащихся, временно проживающих в России, и, вероятно, потому не попал в поле зрения методистов союзных республик, которые в то время были частью «советской действительности», реалии которой трактовались не столько как «русские», сколько как «советские», т.е. «общенациональные», не нуждающиеся в лингвострановедческих комментариях.

В начале 80-х годов, как пишет В.Г.Костомаров, возникла своеобразная американская версия лингвострановедения, совпадающая со многими положениями в работах советских специалистов и получившая название культурной грамотности [2, с.72-80].

Е.М.Верещагин и В.Г.Костомаров в заключительном разделе своей монографии «Лингвострановедение на путях перестройки» пишут о необходимости признать за лингвострановедением прошлых лет «грех лакировки действительности», которая проявлялась не столько в искажении фактов советской действительности, сколько в умолчании, в отборе разных материалов «с пристрастием», благодаря чему создавался такой эффект, что учащиеся «не получали полностью адекватного, всестороннего, взвешенного представления о жизни в СССР, хотя и они, и преподаватели чувствовали эти «недоговоренности» и им это было не по душе» [3, с.20].

Большинство названных выше слов хорошо знакомы и понятны представителям старшего поколения. Их место, на наш взгляд, в цикле исторических дисциплин в первую очередь. Тем не менее, сталкиваясь в печати (СМИ и художественной литературе) с такими словами, как «дефицит, перестройка, спекуляция, черный рынок, макулатура» и т.п., необходимо сопровождать их семантизацию лингвострановедческими комментариями, поскольку современная молодежь не понимает значение этих понятий.

Полагаем, что в целях формирования культурной компетенции у будущих филологов-русистов и учителей русского языка, необходимо строить обучение лексики и фразеологии в русле лингвострановедческого аспекта. При этом преследовать несколько задач: совершенствование русской речи студента в плане образного, выразительного изложения собственных мыслей и умения правильно (адекватно авторскому замыслу) воспринимать читаемую литературу и услышанную информацию из живой речи, по аудио и аудиовизуальным средствам массовой информации. При этом фоновые знания, сообщаемые преподавателем в связи с усвоением безэквивалентной и образной лексики и фразеологических сочетаний, должны быть связаны с познанием традиций, обычаев, культуры русского народа, с расширением знаний о национальных особенностях его жизни и образа мышления. Эта сторона реализации лингвострановедческого аспекта преподавания русского языка филологам выдвигает задачу конкретизации, как самих языковых объектов изучения, так и сфер деятельности носителей русского языка, фактов из его истории и культуры.

Рассмотрение лингвострановедения как нового направления в развитии методической мысли убеждает в том, что лингвострановедческий аспект преподавания русского языка как иностранного должен стать неотъемлемой составной частью общей системы обучения языку: он имеет свою конкретную направленность – овладение, наряду с языковой системой, и знаниями о культуре народа – носителя изучаемого языка, поэтому должен иметь четко очерченный объект, отвечающий поставленной задаче формирования культурной, лингвострановедческой компетенции, а также систему методических приемов и средств обучения, способствующих решению намеченной цели и задачам. [4, с.14-24]

Лингвострановедческая компетенция представляет собой не только знания о языковой системе, но и глубокое понимание культуры, традиций и социальной реальности страны носителя языка. Важно акцентировать внимание на нескольких ключевых моментах.

Лингвострановедение очень важное явление в формировании общей культуры студентов, развивает критическое мышление, расширяет кругозор и способствует лучшему пониманию межкультурной коммуникации. Знания о языке и культуре идут рука об руку, и успешное преподавание РКИ должно включать не только грамматику и лексику, но и аспекты культурных различий, традиций и исторического контекста.

Фоновая информация, стереотипы и национальная психология: языковые элементы отражают национальные особенности. Стереотипы сознания, выражающиеся через язык, могут быть как источником недопонимания, так и важным инструментом для более глубокого

осознания культурных различий. Преподавание РКИ должно включать пояснения о таких аспектах, как история, социокультурные особенности, ценности и мировоззрение носителей языка.

Проблемы и задачи лингвострановедческого обучения: Проблемы, возникающие при преподавании лингвострановедения, варьируются от выбора правильных учебных материалов до определения эффективных методов активизации знаний о культуре. Один из важных аспектов – это правильный отбор учебных текстов, в которых бы отражалась реальность страны носителя языка, с учётом специфики исторического и культурного контекста.

Культурная грамотность и развитие компетенции: В контексте культурной грамотности важно формировать у студентов не только языковые навыки, но и навыки интерпретации, которые помогают правильно воспринимать и анализировать культуру через язык. Особенно это касается таких категорий, как фразеологизмы и безэквивалентная лексика, которые имеют глубокие культурные и исторические корни.

Методы и средства обучения: Это включает использование наглядных материалов, историко-культурных текстов, медиа-ресурсов, аудиовизуальных средств, которые помогают студентам лучше понять и освоить специфические аспекты языка и культуры.

Необходимость педагогической рефлексии: Важнейшей задачей преподавателя является умение не только передавать знания, но и формировать у студентов критическое отношение к материалу.

Итак, лингвострановедческая компетенция в преподавании РКИ требует комплексного подхода, включающего как теоретические знания, так и практическую деятельность, направленную на углублённое изучение языка через культуру.

Список использованной литературы

1. Костомаров В.Г., Митрофанова О.Д. Методические разработки для преподавателей русского языка. – М., 1976. II изд. 1990 г.
2. Костомаров В.Г. Американская версия лингвострановедения (Обзор концепции «литературной грамотности») /РЯЗР, 1989, №6. С.72-80.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М. «Русский язык». 1976: Изд. 2-ое. 1990.248 с.
4. Вербицкая Л.А. Глобализация и интернационализация в образовании и важность изучения иностранных языков /«Мир русского слова».- М., 2001, №4. С.14-24.

QOŞA MODALLIĞIN TƏDQIQI TARİXİNDƏN

Səadət Tapdıq qızı Nuriyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dillər Universiteti
saadetnuriyeva@gmail.com

Modallıq hər bir dildə mövcud olan qrammatik dil kateqoriyası olub nitqin məzmununun gerçəkliyə münasibətini ifadə edir, modal feillər, modal sözlər, intonasiya, ara sözlər, inversiya, nida, və ya ədatlarla reallaşır. Bu həm də fəlsəfi kateqoriya kimi nitqdə reallaşan fikrin reallıq və ya qeyri-reallıq dərəcəsini ifadə edir. Müasir dilçilikdə modallıqla bağlı diqqəti cəlb edən nüanslardan biri qoşa modallıq məsələsidir. Bu müasir dilçilikdə bir neçə terminlə ifadə olunur. Onlardan ən çox istifadə olunan *double modals (=DM)*, *multiple modals (MM)* və ya *triple modals(=TM)* terminləridir.[6.389] Biz birincidən (*double modals*) istifadə edəcəyik.

Məlumdur ki, standart ingilis dilindən fərqli olaraq ingilis dilinin dialektləri qrammatik quruluşuna görə fərqlənir. Həmin bu qrammatik xüsusiyyətlərdən biri yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz qoşa modallıqdır.

Məqaləni yazmaqda əsas məqsəd qoşa modal konstruksiyalara aid təhlillərin nəzərdən keçirilməsidir. Bu təhlillər isə qoşa modallığa müxtəlif nöqteyi nəzərdən yanaşmalarla zəngindir.

Məqalənin əsas obyektı qoşa modallıq və onun tədqiq olunma tarixidir. Müasir ingilis dilində qoşa modallıq modallıq kateqoriyasının ayrılmaz tərkib hissəsi olub modallıq ifadə edən elementlərin ardıcıl olaraq yanbayan işlənməsini, xüsusilə iki modal feilin və ya modallığın iki ifadə vasitəsinin dilin cümlə səviyyəsində birgə işlənməsini ehtiva edir.

Təhlillər bizə imkan verir belə qənaətə gələk ki, qoşa modallıq yalnız qeyri-standart ingilis dilində deyil, həm də standart ingilis dilində mövcuddur. Əvvəlcə qeyd edək ki, standart ingilis dilində hər cümlə üçün ancaq bir modal feilin işlənməsi qrammatik baxımdan düzgün hesab edilir. Əgər iki modal yanaşı gəlsə qeyri-qrammatik hesab edilir. Bəs qoşa modallıq standart ingilis dilində necə ifadə olunur? Əgər qeyri standart ingilis dilində **might could** yanaşı gələrək qoşa modallıq yaradırsa, standart ingilis dilində bu ikinci modal feilin müvafiq ekvivalentlə ifadəsi ilə düzülür, yəni **could** modal feili **to be able to** yarı modal feililə (semi modal) əvəz olunaraq istifadə edilir. (**might could** = might be able) [8.39]

Son dövrdə qoşa modallığa dair aparılan tədqiqat işlərindən diqqəti cəlb edən mövzular ona coğrafi mövqedən yanaşılmasıdır. Məsələn, onlardan biri Treball de Fi de Graunun bu sahədə apardığı araşdırmalardır. O, Britaniya adalarında - Şotlandiya və Şimali İngiltərədə insanların nitqində qoşa modallığın nə dərəcədə istifadə edilməsini araşdırmışdır. [9. 22] O, müraciət etdiyi əsas mənbələrə və apardığı təhlillərə əsasən belə qənaətə gəlir ki, qoşa modallıq Şotlandiya və Şimali İngiltərədə geniş istifadə edilmir. Onun fikrincə, yaxın gələcəkdə bu ərazilərdə qoşa modallıq tədricən nitqdən çıxacaq. Cənubi Amerikan ingilis dilində iqiqat modallıq ifadə edən konstruksiyalar daha çoxdur. Ancaq bəzi dilçilərin fikrincə, qoşa modallıq qeyri-standard xüsusiyyətlərə malik olduğu üçün və eyni zamanda az istifadə olunduğu üçün tədricən zəifləyib nitqdən çıxmaq təhlükəsi vardır. Tədqiqatçı bu faktı onuna izah edir ki, istər Şotlandiya, istərsə də Şimali İngiltərə danışıq mühitində bu mövzuda nümunələr tapmaq çətindir və demək olar ki, mümkün deyil. Tədqiqatçının gəldiyi ikinci nəticə ondan ibarətdir ki, qoşa modallıq Cənubi Amerika dialekti üçün daha realdır və danışıqda daha çox işləndiyi üçün öz təsdiqini tapmışdır.

Eynilə bu mövzunu tədqiq edən J. De La Cruz, *The Geography and History of Double Modals in English* adlı tədqiqat işində qoşa modallığın yaranma tarixindən və onun hansı coğrafi ərazilərdə istifadə edilməsindən bəhs etmişdir. O, xüsusilə Cənubi Şərqi Şotlandiya dialektində qoşa modallığın işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. Onun işindəki maraqlı məqamlardan biri qoşa modallığın adətən hansı komponentlərdən ibarət olması barədə olan təhlilləridir. O qeyd edir ki, qeyri normativ və ya qeyri standart ingilis dilində (Black English) **might don't, can doesn't, musta didn't və s.** kimi birləşmələr çoxdur ancaq onlar qoşa modallığa aid deyil. O, orta ingilis dili dövründə çox işlənən **shall may, shall can, has could, has would** və s. kimi feillərin işlənməsini də qoşa modallıq kimi qəbul etmir. O, yalnız **might can, will can, might could** və s. kimi iki modal feilin yanaşı işlənməsini qoşa modallıq kimi dəyərləndirir. Sözsüz ki, J. De La Cruz **will** feilini köməkçi feil kimi deyil, modal feil kimi qəbul edir və bu səbəbdən onu qoşa modallığın bir komponenti kimi verir. [2. 75-96]

J.Hasty Şotlandiya və Şimali İngiltərə dialektlərində qoşa modallığı tədqiq etmiş və onun müxtəlif komponentlərlə reallaşdığını göstərmişdir. Bu ərazidə işlənən qoşa modallığın birinci komponentləri əsasən **might, must, may** modal feilləridir. İkinci tərəf ifadə vasitələri ilə daha zəngindir və onun ifadə vasitələrinə **can, could, should, will, would** aiddir. Bunların arasında ən çox və tez -tez işlənən **might could** birləşməsidir. J.Hasty özünü əsasən üç dialektə göstərən bu birləşmələrin digər dialektlərdə də olduğunu, ancaq heç də hamı tərəfindən işlədilmədiyini qeyd edir. [4. 91-98]

B. Fennel *Evidence for British Sources of Double Modal Constructions in Southern American English* adlı məqaləsində qeyd edir ki, qoşa modallıq Amerikanın bir çox yerlərində, ən çox Cənubi Midlend və Cənubi Amerikada işlənir. Orta və Cənubi Atlantika Ştatlarının və Körfəz Dövlətlərinin lingvistik atlasında Qərbi Texas, Florida, Pensilvaniya və Nyu Cersinin əraziləri də vardır. Dilçilər Alabama, Şimali Kaolina, Cənubi Karolina və digər ərazilərdə qoşa modallığın növlərini araşdırmışlar. Toplanmış nümunələr qoşa modallığın müxtəlif tərkibli komponentlərlə ifadə olunduğunu göstərir. Qoşa modallığın çox geniş bir ərazidə müxtəlif formalarda olur. B.Fennel Paolo, öz məqaləsində qoşa modallığı tədqiq edənlərdən nümunələr gətirir. [3. 430-437]

Qoşa modallığın ikinci tədqiq olunma sahəsi onun üzərində sintaktik təhlillərin aparılmasıdır. E.L.Battistellanın fikrincə, qoşa modallığı əmələ gətirənlərdən biri saxta modal feildir, yəni əslində o, modal feil deyildir. O, ikinci komponenti əsil modal feil adlandırır. O, öz fikrini belə əsaslandırır ki, cümlənin sual formasını, ayrıcı sualları əmələ gətirən, inkarda işlənən modal feildir. [1. 19-44] Digər modal feil həmin sual əmələ gətirən modal feildən əvvəl işlənsə də modal deyil, çünki nə inkar, nə də sual modallığı yaradır. O birinci komponenti zərf kimi dəyərləndirir. E.L.Battistellanın verdiyi nümunələrdən birinə nəzər salaq:

She **might could** go there, **couldn't** she?

Tədqiqatçı bu cümlədə bizim modal feil kimi tanıdığımız “might” feilini zərf kimi, “could” feilini isə modal feil kimi verir. Əgər biz E.L.Battistellanın fikri ilə razılaşsaq, deməli, qoşa modallığı inkar etmiş oluruq. İkincini ona görə modal adlandırır ki, o sual və inkarlıq kateqoriyasını əmələ gətirir. Bu isə modallığın əsas əlamətidir. E.L.Battistellanın apardığı təhlillər içərisindəki maraqlı məqamlardan biri də odur ki, o qarşılaşdırma və transformasiya metodlarından istifadə edərək fikrini əsaslandırmaq üçün nümunələr verir.

Management **reluctantly** will curtail spending. (E.L. Battistella) (1)

Management will **reluctantly** curtail spending. (E.L. Battistella) (2)

Əgər zərf modal feildən əvvəl gəlsə, bütün cümləyə aid olur. Bu səbəbdən birinci nümunədə **reluctantly** zərfdir və o modal feildən əvvəl gəldiyi üçün bütün cümləyə aiddir. İkinci cümlədə isə **reluctantly** zərfdir, ancaq modal feildən sonra gəldiyi üçün ancaq feilə aiddir. Beləliklə, E.L.Battistella bu nümunəni əsas götürərək iki modal feildən ibarət olan qoşa modallığı təhlil edir.

She **might could** go there, **couldn't** she? nümunəsində **might** zərf, **could** isə modal feil kimi verilir və beləliklə, qoşa modallıq inkar edilir.

Biz isə bu fikirlə razılaşa bilmərik, çünki **might** feilini bir leksem kimi təhlil etsək, onun zərfə məxsus xarakterik xüsusiyyətlərinin olmadığını görürük. O, zərfin leksik qrammatik mənasını daşımır, dərəcə kateqoriyası yoxdur, morfoloji xüsusiyyətləri və sintaktik funksiyası zərfə uyğun gəlmir.

Stephen J. Nagle qoşa modallığın tədqiqi ilə məşğul olan dilçilərdən biridir. Onun fərqli yanaşması ondan ibarətdir ki, o qoşa modal feilinin birincisini epistemik modal adlandırır. İkincini isə root yəni kök adlandırır, yəni (epistemik+root). Onun fikrincə, yanaşı gələn modal feillərdən istənilən biri inkarda ola bilər və bu yerdəyişmə onların mənasına xələl gətirməz. Məsələn, **might shouldn't** əvəzinə **might not should**. Stephen J. Nagle bundan başqa modalların yerinin dəyişməsinin heç bir məna fərqi yaratmadığını nümunələrlə əsaslandırır. Onun seçdiyi nümunə buna əsas verir. [5.214]

Might could you send him a message?

Could might you send him a message?

Bizə elə gəlir ki, Stephen J. Nagle haqlıdır.

B. Fennel isə belə hesab edir ki, qoşa modallığın tədqiqində epistemik və deontik modal birləşmələri müqaisə etmək mütləqdir, çünki iki epistemik modal feilin yanaşı gəlməsi mümkün deyil, ancaq epistemik modal feil deontik modal feillə birləşə bilər. Fennelin fikrincə, deontik və ya dinamik adlandırılan modal feillər əsas feillərə bərabər götürülə bilər. B. Fennel might, may, must feillərini epistemik, can, could, will, would, should feillərini isə deontik adlandırır. [3.437]

Yekun olaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, modallıq hər bir dildə mövcud olan qrammatik dil kateqoriyası olub nitqin məzmununun gerçəkliyə münasibətini ifadə edir, modal feillər, modal sözlər, intonasiya, ara sözlər, inversiya, nida, və ya ədatlarla reallaşır. qoşa modallıq əsasən XX (1990-1995) sonlarından etibarən tədqiqat obyektinə çevrilib. Qoşa modallıq modallıq kateqoriyasının ayrılmaz tərkib hissəsi olub ingilis dilinin bir sıra dialektlərində reallaşan dil hadisəsidir. Dilçilər qoşa modallığı müxtəlif nöqtəyi nəzərdən araşdırıblar. Qeyri standart ingilis dilində **iki modal** yanaşı gələrək qoşa modallıq yaradırsa, standart ingilis dilində qoşa modallığın birinci komponenti modal feil, ikinci komponenti isə modal feil deyil, onun müvafiq ekvivalenti ilə əvəz olunur. Bu tədqiqat işlərində əsasən qoşa modallığın yarandığı dövr, onun hansı dialektlərdə işlənməsi, qoşa modallığın sintaksisi, epistemik və deontik modallıq, qoşa modallığın coğrafiyası və s. təhlil edilir. Qoşa modallığın birinci komponentinin modal feil deyil, zərf olması qrammatik normativlərə uyğun gəlmir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Battistella, E.L. The Syntax of Double Modal Construction. *Linguistica Atlantica*, 17:19-44, 1995.
2. De La Cruz, J. The Geography and History of Double Modals in English: A New Proposal. *Folia Linguistica Historica*, XVI 1-2: 75-96. 1995 .
3. Fennell. B. *Evidence for British sources of double modal constructions in Southern American English*. *American Speech* 68 (4), 430-437, 20, 1993.
4. Hasty, J. I Might not Would say That. A Sociolinguistic Study of Double Modal Acceptance. *Selected Papers from NWAV 39*, 17(2), 91-98. 2011.
5. Nagle, S.J. English double modals: Internal or External Change? *Linguistic change under contact conditions*. Berlin: Mouton de Gruyter. pp. 207-215.
6. Nuriyeva S.T. Ingilis və Azərbaycan dillərində modallıq kateqoriyasının qarşılıqlı-müqayisəli təhlilinə dair Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. *Beynəlxalq Elmi Konfrans (13-14 aprel 2023 cü il. Sumqayıt Dövlət Universiteti. Konfrans materialları. 2023 №1. s. 389*
7. Nuriyeva S.T. Qoşa modallığın komponental təhlili *Publisher Agency, The 2nd International Scientific Conference Progress in Science» (April 13-14, 2023). Brussels, Belgium*
8. Nuriyeva S.T. Nitqdə qoşa modallığın komponental təhlili. Bakı Biznes Universiteti. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü ildönümünə həsr olunmuş “Ali təhsildə dayanıqlı inkişaf məqsədləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfransı. 11 aprel 2023-cü il, s. 39.
9. Treball de Fi de Grau Double Modals in the British Isles: Scotland and Northern England. UAB, 22 p, 2016.

К ВОПРОСУ О ПРИНЦИПАХ СОСТАВЛЕНИЯ ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ СИНОНИМОВ

Лала Маммад гызы Садыгова
доктор философии по педагогике
бакинский славянский университет
lasadixova917@gmail.com

Существуют различные маркеры уровня владения иноязыком. Одним из них несомненно является употребление фразеологизмов в речи, что придаёт ей особую выразительность, образность, национальный колорит. Однако как показывают наблюдения, практика обра-

ния к существующим фразеологическим словарям и извлечения из них ситуативно востребованных в речи фразеологизмов вызывает различного рода трудности. Это связано, в основном, с тем, что сходные по общей семантике фразеологизмы, т.е., фразеологизмы-синонимы, разбросаны по всему словарю в соответствии с алфавитным порядком их опорных слов, что соответствует реализуемому во всех фразеологических словарях принципу **от формы – к содержанию**, или **от средств выражения – к смыслу**.

Касательно фразеологического словаря, именно этот подход в значительной мере затрудняет поиск необходимого для выражения того или иного смысла фразеологизма, ослабляя, в конечном счёте, активизацию употребления фразеологизмов в речи. Как известно, в практике говорения чаще применяется обратный принцип **от смысла-к форме, т. е., к средствам выражения**, ведь набор смыслов от языка к языку почти не меняется – меняются лишь средства выражения, и проблема состоит лишь в том, чтобы выявить этот набор смыслов и выражающих их лексем, расположить эти лексемы в обычном для словарей алфавитном порядке и подобрать к ним фразеологические эквиваленты. Работа в этом направлении несомненно выявит наличие как синонимических, так и антонимических отношений в различных частях семантического поля фразеологизмов и, соответственно, приведёт к составлению лексико-фразеологических словарей синонимов или антонимов. Думается, что подобного рода словари будут более востребованы в практике говорения на ином языке, нежели общий словарь фразеологизмов, так как извлечение из словаря и активизация в речи ситуативно необходимых фразеологизмов будет проходить более нацеленно, по заданным смыслам.

Исходя из вышеизложенного, распределение языкового материала в лексикофразеологическом словаре синонимов будет осуществляться следующим образом:

1. Основопологающим принципом подачи языкового материала здесь будет принцип **от смысла (т. е содержания) к средствам выражения (т.е. к форме)** в противовес принципу **от формы к содержанию**, который реализуется в существующих ныне фразеологических словарях. Это означает следующее: все фразеологизмы в данном словаре будут подаваться в одной связке с их смыслообразующими лексемами и выступать как их синонимы. (например, *болтать-трепать языком, молчать – держать язык за зубами, бездельничать-валять дурака* и др.) [5, 19]

2. Смыслообразующие лексемы будут располагаться в словаре в алфавитном порядке и выступать в словарной статье в качестве заголовочного слова со своей грамматической характеристикой и толкованием. Сюда же, в эту словарную статью, будут собраны все фразеологизмы, являющиеся синонимами данного заголовочного слова (например, *болтать – чесать языком, трепать языком, молоть языком, ласы точить./молчать – набрать в рот воды, держать язык за зубами, прикусить язык, обманывать - водить за нос, вешать лапшу на уши, пудрить мозги* и др.)

3. Для каждого фразеологизма-синонима будут указаны оттенки значения и стилевые пометы – разговорный, просторечный, иронический и т.д.

4. Контекстуальность. В синонимический ряд будут включены только фразеологизмы, часто используемые в разговорном или литературном контексте, исключая варианты грубо-просторечного и регионального употребления.

Таким образом, словарная статья в лексико-фразеологическом словаре синонимов будет иметь следующий вид:

1. Заголовочное слово/словосочетание, его грамматические характеристики и толкование.

2. Фразеологизмы – как синонимы заголовочного слова (с соответствующими оттенками значения, проставленным ударением и стилистическими пометами).

3. Примеры употребления каждого из фразеологизмов-синонимов в речи.

Приведём образцы словарных статей лексико-фразеологического словаря синонимов **Обмáнывать (глагол, несов.)** – намеренно вводить кого-либо в заблуждение, говоря неправду [2, т.I,с.545]

1. **Водить за нос** (разг.) – говорить неправду, обманывать. **Пример:** Она всё время *водила его за нос*, обещая выйти за него замуж.

2. **Кормить завтраками** (разг.) – Неоднократно обещать сделать что-либо на другой день...и не выполнять обещание [3, с. 227] **Пример:** Хватит нас *завтраками кормить*, решите, наконец, эту проблему, иначе вся молодёжь уедет из деревни.

3. **Морочить(дурить) голову** (разг.) – Дурачить, намеренно вводить кого-либо в заблуждение [3,с. 254] **Пример:** Перестаньте вы ей *морочить голову* и признайтесь честно, зачем вы сюда приехали.

4. **Обводить вокруг пальца** (разг.) – Ловко, хитро обманывать [3, с. 289]. **Пример:** А я была уверена, что этот человек хитрит и всех вас, таких наивных и доверчивых, *вокруг пальца обводит*.

Преувеличивать что-либо (глагол, несов.) – Представлять всё в бóльших, увеличенных по сравнению с действительностью размерах...[2, т.3, с.387]

1. **Бить в набат** (разг.) — Обращать всеобщее внимание на грозящую опасность [3, с. 36] **Пример:** Потише, пожалуйста, не надо бить в набат, всё под контролем.

2. **Делать из мухи слона**(разг.) - Сильно преувеличивать что-либо. [3, с.131] **Пример:** Да Вы не слушайте её, она любит *делать из мухи слона*, срочно звоните и разузнайте все детали случившегося.

3. **Делать трагедию из ничего** (разг.) – Представлять себе что-л слишком мрачным, безнадежным, отчаиваться [3, с.131] **Пример:** Не стоит *делать трагедию из ничего*, это всего лишь маленькая публикация.

4. **Пускать пыль в глаза** (разг.) — Создавать впечатление чего-то большего, чем есть на самом деле. **Пример:** Он зря он *пускает пыль в глаза*, рассказывая о своих достижениях, мы всё равно будем всё проверять.

Далекó/очень далеко́ – о большом расстоянии отсюда [3, т. I, с.363]

1.**За тридeвять земeль** (разг.) — очень далеко, (жить, уехать, находиться) [5, с. 173] **Пример:** Она живёт *за тридeвять земeль*, и никто не знает, где она сейчас.

2. **Кудá Макáр тeлyт не гонял** (разг.) — очень далеко, в самые в отдалённые места [5, с. 235]. **Пример:** Эта деревня находится там, *куда Макар телят не гонял*.

3. **На край света** (разг.) — где-нибудь очень далеко, где-угодно [5, с. 211] **Пример:** Они находятся сейчас *на краю света* — туда даже нормальной дороги нет.

4. **Бог (Чёрт) знáет где** (разг.) — неизвестно где, очень далеко. [5, с.39] **Пример:** Это место расположено *бог знает где*, туда и такси-то трудно найти. / Машина остановилась *чёрт знает где*, на пустынной дороге среди гор.

Как видно из приведённых примеров, включение фразеологизмов в синонимические ряды в одной связке со смыслообразующей для них лексемой делает вполне удобным их запоминание и, в дальнейшем, активное использование в речи, хотя заметим, что составление лексико-фразеологического словаря синонимов-процесс сам по себе далеко неоднозначный. Он возможен только на тех отрезках фразеологической системы, где уже сложились определённые синонимические отношения в рамках единого семантического поля [1, с.110], и при его составлении необходима интеграция традиционных методов лексикографии и современных технологий.[1, с.53]. Вместе с тем проблемы, возникающие на этом пути, могут быть решены только благодаря тщательному отбору как лексического, так и фразеологического материала с учётом стилистических и культурных особенностей, [4,с.111] а также с помощью использования цифровых платформ для обновления и систематизации данных.

Список использованной литературы

1. Ковалёв А.П. Фразеологическая семантика: Проблемы описания и интерпретации. — М.: Высшая школа, 2010.
2. Кузнецова И.А., Ковшова М.Н. Фразеология в контексте культуры. М., Academia, 2004, 272 с.
3. Словарь русского языка в 4-х томах. т. I, М.: Русский язык, 1981, 698 с.; т. III., М.: Русский язык, 1987, 752 с.; т. IV., М.: Русский язык, 1984, 794 с.
4. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - М.: Наука, 1996, 314 с.
5. Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.Н.Молоткова / М.: Советская энциклопедия, 1968, 543 с.

REFERENCE TO MYTH IN AZERBAIJAN AND ENGLISH LITERATURE

Sabina Mubariz Hajiyeva

Ph.D. on Philology

Ganja State University

calilovat@mail.ru

Originating in the most ancient times of history, myths that embody the world view of life, the universe, and people of old societies, and are rich in information about the unique way of life of the past, are rich in content, existence, creation, and diverse with the world of images that they carry despite the passage of centuries. has attracted people's attention in the past. Due to such multifaceted qualities, myths have been passed down from century to century, from generation to generation, and have reached the present day, and they have succeeded to one degree or another in the life and thinking of modern people who already have sufficient scientific knowledge and information about the world, nature, and people. For this reason, myths have become a source of ideas and inspiration for fiction, art, even philosophy and psychological research. (1, 27)

We also learn from numerous studies that examine myths in terms of various topics that many of them are the product of the thinking of people living in societies that existed thousands of years ago, isolated from each other, in other words, far from each other and even unaware of them. In addition, myths were formed when the cultures of these societies were formed over a long period of time. The other part is claimed to have arisen in connection with the emergence of new religions. Although myths present unusual events and beings, according to some scientists, they seem unrealistic from a historical and scientific point of view, they are still accepted by people in our modern day in terms of containing a number of moral values; it includes myths of a more religious nature. A number of scholars, on the other hand, put forward the idea that unrealistic scenes and images in myths essentially express reality, and they value the importance of myths more highly.

With the era of globalization, the integration of cultures has become a necessary regularity of the world literary process. Now the relations between literatures have acquired a completely new content: the dynamics of literary contacts have increased, their scale has expanded, and the variety of translated works has increased. First of all, this is due to the increase of specialists who are fluent in Russian, English, French, German, Spanish, Italian, Arabic and Farsi languages, and this is related to the borderless world created by globalization. Especially the countries living in the post-Soviet space have already started translating the classic language of world literature from the Russian language, not the Russian version, but directly from the original.

Research conducted in recent years shows that the appeal to history has been strong in Azerbaijani and American literature. Talented writers of both countries had to turn to history,

including the first and most virgin era of humanity - myth, in order to find solutions to modern moral problems, to find answers to questions that torment people in the grip of social paralysis.

From this point of view, the outstanding representative of the literature of the 60s, folk writer Yusif Samadoglu's "The Day of Murder" and American writer John Updike's novel "The Centaur" open great opportunities for comparative research. The role of the myth factor was crucial in the poetic structure of both novels.

The research concludes that the appeal to myth has expanded the scale of artistic representation in both Azerbaijani and American prose, and created conditions for fiction to move to greater distances. (1, 78)

The appeal to myth not only created a literary text on the subject, but also enriched new images with expressive styles in the poetics of prose.

The appeal to the myth created an opportunity to look at the past, the roots of the man of the 20th century - the era of scientific and technical revolution, space flights, atomic and cold wars.

Thanks to this possibility, prose managed to define the moral changes of a person, the picture of psychological changes formed in a person's character.

Thanks to the myth, the writers managed to imagine the world model in a complete way, to create its artistic image, to create the concept of the whole world and the whole person.

Writers of myths were needed to destroy the frameworks and artificial dogmas whose existing regimes forced indestructible human morality, created conditions for spiritual weakening, and limited artistic thinking.

Myth is not only the essence of literature, it is a source of energy, it was necessary to move society, to increase people's passion, to strengthen their influence on society, to restore and protect the moral balance of society, which was disturbed as a result of economic inequality.

Myth allows literature to solve problems that cannot be solved in a real way, using unrealistic, mystical means - dream, memory, metamorphosis, phantasmagoria, etc. it is necessary to save people with opportunities, to restore justice, to give hope.

Azerbaijani writer Y. Samadoglu's "Day of Murder" and American writer J. Updike's "Centaur" novels are comparatively studied according to their artistic-philosophical qualities and mythopoetic features in this context. As a result of the research, the following specific conclusions are reached:

Y. Samadoglu's novel "The Day of Murder" is written on three levels:

a] Modernity (ten

b) Recent history level: people of 20-30 years Adil Salahov, Sadi Efendi, Zulfugar, Uryad Saracoglu Muhammad, Mukhtar Karimli

c] Distant historical plane - the inhabitants of all three planes in the Middle Ages are charged with the truths of the mythical Baba Kaha and Dirty Cyrus. (1, 45)

Baba Kaha is a magical world inhabited by ancestors, the depth of which pierces the world like an arrow. The winds blowing from Kaha punish oppressors, unjust leaders, and sinners. He is a mythical force that maintains the balance of nature and restores justice in society.

The original mythic-phantasmagorical character in the novel "The Day of Murder" is Dirty Cyrus. It is a product of the writer's imagination as well as being mythical. In creating this image, the writer used the reverse face of humanity. Dirty Dirt talks like a person inside a person, knows people's secrets, and even gives smart suggestions. But he is a special "dirty of the dirty". He is the prince of a kingdom built on human imperfection, defiled environment, lies, treachery, dishonesty, and hypocrisy. Dirty Dirt appears in the basement of the building where Adil Salahov crucified Mukhtar Karimli Sadi Efendi. Where the sun shines, human smiles and beautiful dreams exist, Dirty Dirt feels bad. Their place is dark, a dungeon.

The strength of Y. Samadoglu's novel "The Day of Murder" is not in this: the strength of the novel as a whole lies in the fact that it is written on the basis of mythical thought. And this way of thinking is in the arrangement of events, in the structure of meaning processes, in the nature of

development, in the uniqueness of the concept of time. In the structure of the work, the time-memory arrangement is based on mythical thought, the Patient's memory determines the dimension of time. Baba Kaha comes from the beginning of thousands of years. Although Khaja Anwar and the cruel Shah escaped from the court of justice and hid in the safest place, they could not escape from Baba Kahan's court, the cold winds that turned everything into ice cut them like a sword.

The aesthetic ideal of the author, the aesthetic concept of the novel serves as an artistic confirmation of the return to the ideal, spiritual purity, and human integrity.

"The Day of Murder" is a philosophical-psychological novel in which mythology and psychology are organically combined. Critics debate whether it is a historical novel or not. There is history here, and modernity, but history serves as a mythical rock in the memory of modernity. Where there is state and rule, inequality, oppression and oppression, there is also murder. A talented poet is beheaded by a fitna of a talentless poet.

In both novels, the correspondence tried to reveal the spatial paralysis of the society by referring to the myth. But in the novel "The Centaur", John Updike equated Caldwell, a natural science teacher, with the character of the Centaur - Chiron, and described his spiritual suffering.

Elements of mythologism and realism form unity in both works. In the novel "The Day of Murder" historical events also expand.

In American literature, J. Updike's novel "Centaur" is a work that causes a lot of controversy. This novel, which has a complex structure, has two layers: a mythic layer and a modern layer. But they form an organic unity. The novel refers to Karl Barth's idea that man is a creature that lives between the earth and the sky. To visualize this idea, which reflects the concept of the novel, J. Updike turns to the Greek myth about the Centaurs. As a result, he creates the image of Chiron, the centaur, and George Caldwell, the earthling, who live on the border of two worlds.

"Centaur" is built on transformation. Science teacher J. Caldwell can turn into Chiron the Centaur when needed. Also, in the moment of ardent love, sports teacher Vera can turn into Venus [according to her imagination!].

The heroes of the novel - Caldwell, his son Peter, Hammel, school principal Zimmerman, Caldwell's wife Hessie and others - are strong characters. The main plot of the work is determined by the transitions between the mythical world and the real world. John Updike himself admits that the main place in his novel is the description of the mythical world. The foundation of humanity is established in myth. (5, 89)

J. Caldwell - The centaur Chiron is an example of self-sacrifice for the sake of the future of humanity. It is a symbol of fulfilling one's duty to the society with dignity. He cannot be treated as a real image, when treated as a real [even historical] image, he does not fit into any dimensions, he becomes a fairy tale hero.

In general, when evaluating heroes of this type, it is necessary to proceed from the text of the work and not from the outside, and approach it as an artistic image created by a writer.

"Centaur" is a novel about compressed time. The work tells about the events of a family in 1947, which happened in 3 days. The space and time are known here. However, from an artistic point of view, the space, the earth is the Column Universe, and Time is the limitless. From Zeus to Zimmelman, from Vera to Venus, they all live in this universe, operate in this infinity. In general, these events are not important, the main thing is that a person can stay in the mythical world. (2, 98)

The most interesting character in the work is Caldwell's son - 15-year-old Peter. Peter's character is autobiographical. In the person of Peter, the author tried to give the thoughts of an American teenager. The moments that Peter experiences when he begins to understand life - his father's relationship with students, his feelings for his mother Hesie, his father's secret love for Vera - all these observations characterize Peter as a character. (4, 89)

References

1. Anar. Yazıçının ilk romanı // Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti. –1984, 27 iyul.
2. Apdayk, C. Seçilmiş əsərləri / C.Apdayk, tərc. ed. Vaqif Əjdəroğlu, redaktor: T.Kazımlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2011. – 648 s.
3. Taylor, L.E. The Centaur. Epic Poem and Pastoral lament // Updike John. – N.Y.: A Collection of Critical Essays, – 1979. – 119 p.
4. Updike, J. Picked-Up Pieces / J.Updike, distributed by Random House, –1975. – 519 p.
5. Rene, W. Theory of Literature / W.Rene, W.Austin. – Harcourt: Brace & World, – 1984, – 384 p.
6. White, J.J. Mythology in the Modern Novel / J.J.White . – Princeton: Princeton University Press, – 2015. – 278 p.

BƏDİİ MƏTNLƏRİN TƏDRİSİ AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ AKTUAL PROBLEM KİMİ

^{1,3}Səadət Arif qızı Ağakışiyeva, ^{2,3}Səbinə Bəlohər qızı Novruzova

¹filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

saadat.aghakishiyeva@mdu.edu.az

²sabina.novruzova@mdu.edu.az

³Mingəçevir Dövlət Universiteti

Azərbaycan dili, Azərbaycan Respublikasının rəsmi dili olmaqla yanaşı, millətimizin mədəniyyətinin, tarixinin və kimliyinin daşıyıcısıdır. Azərbaycan dilinin tədrisi, həm də ölkənin gələcək inkişafının təmin edilməsi, milli dəyərlərin qorunması və cəmiyyətin integrasiyası baxımından vacibdir. Bu gün Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı müxtəlif müsbət dəyişikliklər olsa da, hələ də dilin öyrədilməsi və yayılması sahəsində bir sıra aktual problemlər mövcuddur. Bu problemlər əsasən tədris metodları, müəllimlərin peşəkar hazırlığı, resurs çatışmazlığı, sosial və mədəni amillər, həmçinin dilin gündəlik həyatdakı rolunun zəifliyi ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin tədrisi, müasir dövrdə təhsil sisteminin ən vacib məsələlərindən biridir. Bu problemlər həm dilin öyrədilməsinin metodikası ilə, həm də ölkə daxilindəki sosial-iqtisadi və mədəni amillərlə əlaqədardır. Məqalənin məqsədi Azərbaycan dilinin tədrisində mövcud olan əsas çətinlikləri müəyyən etmək və bu problemlərin həlli yollarını araşdırmaqdır.

Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi, xüsusilə bədii mətlərin dərslərdə işlənməsi, təhsil sistemində mühüm yer tutur. Bədii mətnlərin tədrisi yalnız dil biliklərinin artırılması deyil, eyni zamanda şagirdlərin əxlaqi və estetik inkişafını da təmin edən bir prosesdir. Bu baxımdan, bədii mətlərin tədrisi Azərbaycan dili dərslərində aktuallığını qorumaqda və təhsil sisteminin inkişafında mühüm rol oynamaqda davam edir. Məqalədə, bədii mətlərin tədrisinin vacibliyi, bu prosesin şagirdlərin dil bacarıqlarına və mədəniyyətinə necə təsir etdiyi, həmçinin müasir təhsil metodlarının bu sahədəki rolu müzakirə olunacaq.

Bədii mətnlər, şagirdlərin dilin incəliklərini, yazı və oxu bacarıqlarını inkişaf etdirmək, eyni zamanda onların dünyagörüşünü zənginləşdirmək üçün vacib bir vasitədir. Bu mətnlər yalnız dil və nitq sahəsində təkmilləşmə yaratmaqla yanaşı, həm də insanların daxili dünyasını anlamağa, onların emosional və estetik dünyalarını zənginləşdirməyə imkan verir. Bədii mətlərin tədrisi, şagirdlərin tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək, onların fərqli baxış bucaqlarını anlamağa kömək edir. Bədii mətlərin tədrisi, həmçinin mədəni irsimizin qorunması və yaşadılması baxımından əhəmiyyətlidir. Azərbaycan ədəbiyyatının klassik nümunələri və müasir əsərlər, şagirdlərə milli kimliyin gücləndirilməsi və vətənpərvərlik ruhunun aşılınması üçün mühüm rol oynayır. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi, təhsil sistemində xüsusi bir yer tutaraq şagirdlərin dil bacarıqları ilə

yanaşı, onların dünyagörüşünü və əxlaqi dəyərlərini inkişaf etdirir. Bu sahədə bədii mətlərin rolu çox böyükdür. Bədii mətnlər, yalnız dil biliklərinin artırılması məqsədilə istifadə edilmir, eyni zamanda şagirdlərin intellektual və emosional inkişafını təmin edən güclü vasitələrdən biridir. Məktəb dərslərində bədii mətlərin tədrisi, həm də şagirdlərə düşünmə bacarıqları aşılayır, onların ədəbi və mədəni irsi anlamaq, estetik zövq formalaşdırmaq və sosial həyatın müxtəlif aspektlərinə fərqli perspektivlərdən yanaşma bacarıqlarını artırır. Hər bir bədii mətn, özündə müəyyən bir mənəvi dəyəri daşıyır və şagirdlərə bu mətnlərin təhlili zamanı həmin mənəvərin üzə çıxarılmasını öyrədir.

Bədii mətnlərin tədrisi, eyni zamanda milli kimliyin möhkəmləndirilməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan ədəbiyyatının klassik nümunələri və müasir əsərləri, şagirdlərə yalnız dil və nitq inkişafı deyil, həm də milli vətənpərvərlik, mədəniyyət və ənənələr haqqında dərs verir. Beləliklə, bu proses, şagirdlərin öz xalqını, mədəniyyətini, tarixini daha yaxşı tanımalarına və bu dəyərləri gələcəkdə yaşatmaq üçün məsuliyyətli vətəndaşlar olaraq yetişmələrinə kömək edir. Bədii mətlərin tədrisi, insanın yaradıcı potensialını üzə çıxarmağa imkan verir. Şagirdlər, mətnləri təkcə başa düşmək və şərh etmək deyil, həm də bu əsərlərdən özlərinə uyğun yeni fikir və ideyalar çıxarmağa çalışırlar. Bu isə şagirdlərin analitik düşünmə və yaradıcı yanaşma bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bədii mətlərin tədrisi dil bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu təsir aşağıdakı istiqamətlərdə özünü göstərir.

Söz ehtiyatı və ifadə bacarığı:

- Bədii mətnlər şagirdlərə zəngin söz ehtiyatı təqdim edir. Onlar müxtəlif ifadə tərzləri, obrazlı dil vasitələri və bədii alətləri öyrənərək öz dil biliklərini genişləndirirlər. Beləliklə, şagirdlər öz fikirlərini daha rəvan, dəqiq və estetik şəkildə ifadə edə bilirlər. Bədii mətnə istifadə olunan zəngin dil vasitələri, şagirdlərin söz ehtiyatını artırır. Şagirdlər müxtəlif poetik üslub və dil vasitələrini, metaforaları, simvolları, digər bədii təsvir və ifadə vasitələrini öyrənir, bu isə onların nitq və təfəkkürünün inkişafına kömək edir. Nəticədə, şagirdlər öz fikirlərini daha dolğun, rəngarəng və təsirli ifadə etməkdə bacarıqlı olurlar.

Nitq və yazı bacarıqları:

-Bədii mətlərin tədrisi, şagirdlərin yazılı və şifahi nitqlərini inkişaf etdirir. Onlar müxtəlif janrlardan istifadə edərək, öz ifadə tərzlərini formalaşdırırlar. Ədəbiyyat dərsləri, şagirdlərə ədəbi əsərlərin təhlili və şərh yolu ilə analitik düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Bədii mətnlərdə istifadə edilən müxtəlif üslublar, şagirdlərin şifahi və yazılı nitq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Dərslər zamanı şagirdlərə mətnin təhlili, müzakirəsi, yazılı təhlillər yazmaq və ya təxmini mətnlər hazırlamaq kimi fəaliyyətlər verilir ki, bu da onların yazılı ifadə bacarıqlarını gücləndirir.

Oxu və anlama bacarıqları:

-Bədii mətlərin tədrisi, şagirdlərə oxuduqları mətni anlamaları, onun əsas ideyasını və xarakterlərini düzgün dərk etmələri və müəllifin nitqini şərh etmələri üçün lazımı bacarıqları qazandırır. Şagirdlər, mətndəki məna qatlarını dərk etməklə yanaşı, öz təfəkkürlərini də inkişaf etdirmiş olurlar. Bədii mətnlər, şagirdlərin mətnin mənasını və məzmununu anlama bacarıqlarını inkişaf etdirir. Şagirdlər mətndəki simvolik və obrazlı mənələri təhlil edir, müəllifin məqsədini, əsas ideyasını şərh etməyi bacarırlar. Bu proses, həmçinin onların oxuma vərdişlərini formalaşdırır və hər bir şagirdin mətnlə daha dərin əlaqə qurmasına imkan verir. Bədii əsərlərin ifadəli oxusunda “müəllif arxasınca” üsulundan istifadə etmək tövsiyə olunur. Bu zaman əsər ardıcılıq gözlənilməklə hissə-hissə təhlil olunur, ifaçılıq vəzifəsi, intonasiya boyaları, nitqin məntiqi ilə bağlı məsələlər aydınlaşdırılır[1.s.135].

Bədii mətlərin tədrisi prosesində müxtəlif metodlardan istifadə olunur ki, bu da dərs mühitini zənginləşdirir və şagirdlərin daha effektiv öyrənməsini təmin edir. Aşağıdakı metodlar ən çox istifadə edilənlərdəndir:

Təhlil və müzakirə. Şagirdlərə bədii mətni təhlil etmək və müzakirə etmək imkanı verilir. Bu, onların tənqidi düşünmə və öz fikirlərini ifadə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Mətnin əsas ideyasını, obrazları və bədii alətləri şərh edərkən şagirdlər dərin düşünməyə və məntiqi nəticələrə

gəlməyə öyrənirlər. Şagirdlərə mətnin detallarını, obrazlarını və bədii alətləri təhlil etmək və müzakirə etmək imkanı verilir. Bu, şagirdlərin təhlil etmə, müqayisə aparma, nəticələr çıxarma və öz fikirlərini başqalarına izah etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Müzakirələr şagirdlər arasında fikir mübadiləsi yaradır, bu isə onların ədəbi mətnə fərqli baxış bucaqları ilə yanaşmalarını təmin edir.

Təqdimat və dramatik təcrübələr. Bədii mətni dərstdə təqdim etmək üçün şagirdlərdən kiçik səhnəciklər hazırlamaları tələb oluna bilər. Bu metod şagirdlərin mətnə emosional yanaşmalarını təmin edir və onların sosial bacarıqlarını gücləndirir. Bədii mətni dərse daxil edərkən şagirdlərdən kiçik səhnəciklər hazırlamaları, mətni dramatik şəkildə təfsir etmələri istənilir. Bu metod şagirdlərin mətnə emosional yanaşmalarını təmin edir, onların yaradıcılığını inkişaf etdirir. Həmçinin, şagirdlərin sosial bacarıqları və komanda şəklində işləmə qabiliyyətləri güclənir.

İnteraktiv yanaşmalar. Müasir tədris metodları, şagirdlərin aktiv iştirakını və dərslər materialları ilə əlaqəni artırır. Video və audio materiallardan, həmçinin müasir texnologiyalardan istifadə edərək dərslər daha əyləncəli və maraqlı olmağı təmin edilir. Müasir texnologiyaların və interaktiv metodların istifadəsi dərsləri daha cəlbedici edir. Video kliplər, animasiyalar, internet, mətnin təhlili və müzakirəsi kimi vasitələrdən istifadə etməklə şagirdlərin dərslərə aktiv iştirakını təmin etmiş olarıq. Bu yanaşmalar həm də şagirdlərin müstəqil düşünmə və problem həll etmə qabiliyyətlərini artırır. Bunların hər birinin təlim prosesində öz yeri və əhəmiyyəti vardır. Amma müəllimin canlı və obrazlı sözünü heç nə ilə əvəz etmək mümkün deyildir. Məlum məsələdir ki, söz insanlar arasında ünsiyyət yaratmanın mühüm vasitələrindəndir. Danışan qarşıya qoyduğu məqsəddən, dinləyicinin diqqətini hansı cəhətlərə yönəltmək istəməsindən asılı olaraq sözləri seçir, sistemə salır, ona uyğun gələn səs tonunu və digər texniki məsələləri səfərbər edir [2, s.303].

Şagirdlərin bədii mətni anlaması və təhlil etməsi səviyyələri müxtəlif ola bilər. Bu, dərslər prosesini çətinləşdirə bilər. Bu problemin həlli üçün fərdi yanaşma və müxtəlif tədris metodlarından istifadə etmək vacibdir. Bədii mətnə istifadə olunan mürəkkəb dil və ifadələr şagirdlər üçün çətinlik yarada bilər. Bu problemi həll etmək üçün şagirdlərə mətnin əvvəlcədən izahı və sadələşdirilməsi lazım ola bilər. Bəzi hallarda, müasir ədəbiyyat nümunələrinin çatışmazlığı, tədris proqramının zənginliyinə mane ola bilər. Bu vəziyyətdə, ədəbiyyatın müxtəlif janrlarına və dövrlərinə aid əsərlərdən istifadə edilməlidir. Şagirdlərin müxtəlif hazırlıq səviyyələri: Şagirdlərin ədəbiyyatla əlaqədar əvvəlki məlumat və bacarıq səviyyələri fərqlidir. Bəzi şagirdlər bədii mətnləri asanlıqla anlayarkən, bəziləri üçün mətnin mənasını qavramaq çətin ola bilər. Bu fərqlilik dərslər prosesinin qarşısında bir maneə yaradır. Bu problemi həll etmək üçün müəllimlər fərdi yanaşma tətbiq etməli, şagirdlərə əlavə izahlar verməli və onların fərdi inkişafını izləməlidir. Bəzi bədii əsərlərin dili mürəkkəb və obrazlı olduğu üçün, şagirdlər onları anlamaqda çətinlik çəkə bilərlər. Bu halda, müəllimlərin mətni sadələşdirərək şagirdlərə izah etmələri, həmçinin şagirdlərin suallarını cavablandırmaları vacibdir.

Bədii mətlərin tədrisi, Azərbaycan dili dərslərinin əsas və vacib komponentlərindən biridir. Bu proses, şagirdlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onların əxlaqi, estetik və tənqidi düşünmə bacarıqlarını da artırır. Müasir tədris metodları və yanaşmaları, bu sahədəki çətinlikləri aradan qaldırmaq və dərslərin daha effektiv keçməsinə təmin etmək üçün vacibdir. Nəticə etibarilə, bədii mətlərin tədrisi yalnız dil və ədəbiyyat dərsləri ilə bağlı deyil, həm də ümumi təhsil və mədəni inkişaf baxımından əhəmiyyətli bir sahədir. Bədii mətlərin tədrisi Azərbaycan dili dərslərinin ən vacib və aktual istiqamətlərindən biridir. Bu proses, yalnız şagirdlərin dil və nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək deyil, eyni zamanda onların mədəniyyətini, estetik zövqünü və intellektual inkişafını da təmin edir. Müasir tədris metodlarının tətbiqi, şagirdlərə daha dərin və tənqidi yanaşmalar aşılayır, eyni zamanda dərslərin cəlbedici və maraqlı olmasını təmin edir. Nəticə etibarilə, bədii mətlərin tədrisi həm təhsil, həm də mədəni inkişaf baxımından əhəmiyyətli bir sahədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullazadə N, Həsənlı B. İfadəli oxu, “ Müəllim“, Bakı 2015, 304s
2. Yusıfov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, Ankara 2022, 413s

TƏDQIQAT BACARIQLARININ FORMALAŞMASINDA ALİ MƏKTƏB MÜƏLLİMLƏRİNİN ROLU

Səbinə Vaqif qızı Rüstəmovə
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dillər Universiteti
sabina.rustemova.87@inbox.ru

Təhsil sistemi müasir dövrdə, xüsusən də informasiya və texnologiyanın sürətlə inkişaf etdiyi bir mühitdə, tələbələrin tədqiqat bacarıqlarının formalaşmasını mühüm bir prioritet olaraq qarşıya qoyur. Tədqiqat bacarıqları yalnız akademik müvəffəqiyyət üçün deyil, eyni zamanda tələbələrin müstəqil düşünmə, kritik analiz və problem həll etmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün də vacibdir. Ali məktəb müəllimləri bu bacarıqların formalaşmasında əsas rol oynayaraq, tələbələrə analitik düşünmə, problem həll etmə və müstəqil tədqiqat aparma qabiliyyətlərini inkişaf etdirməkdə yardımçı olurlar.

Müəllimlər, tədqiqatın əhəmiyyətini vurğulamaqla yanaşı, tələbələrin tədqiqat prosesinə cəlb olunmalarını təmin edirlər. Mühazirələrdə və seminarlarda tədqiqat metodlarının tətbiqi, müasir tədqiqat istiqamətləri və ədəbiyyatın araşdırılması kimi mövzulara yer verilir. Tədqiqat mədəniyyəti, tələbələrin tədqiqat fəaliyyətlərinə cəlb olunmasını və onlarda tədqiqatın əhəmiyyətini anlamaq qabiliyyətini artırır. Kvalitativ və kvantitativ tədqiqat metodları, məlumat toplama, analiz və interpretasiya etmə bacarıqları müəllimlər tərəfindən izah edilməli, praktik tətbiqlərlə dəstəklənməlidir. Bu, tələbələrin tədqiqat prosesini anlamağa və tətbiq etməyə imkan vermiş olur.

Informasiyanın əl çatan olması və informasiya bolluğu tələbələrdə doğru informasiyanı tapmaq və ondan istifadə etmək problemi yarada bilər.

Əsas problemlərdən biri rəqəmsal əsrdə mövcud olan məlumatların hədsiz dərəcədə çox olmasıdır ki, bu da həm müsbət, həm də mənfi kimi qiymətləndirilə bilər. Tələbələrin əldə edə biləcəyi resursları doğru seçməsi və rəsmi saytlardan doğru istifadə edə bilmələri, etibarsız məlumatlardan imtina etmələri üçün lazımi savadlılıq bacarıqlarına malik olmaları lazımdır. (3, s.353)

Bu bacarıqların formalaşdırılmasında onlara müəllimlər rəhbərlik edirlər. Belə ki, müəllimlər bu prosesi dəstəkləyərək, tələbələrə tədqiqat mədəniyyətini aşılayaraq onları müstəqil tədqiqatçılar kimi formalaşdırmaq və elmi düşüncənin təməllərini qoymaqla mühüm rol oynayırlar. Tədqiqat mədəniyyəti tələbələrin tədqiqat fəaliyyətlərinə cəlb olunmasını və onlarda tədqiqatın əhəmiyyətini anlamaq qabiliyyətini artırır. Müəllimlər, mühazirələrdə tədqiqatın tarixi, əhəmiyyəti və müasir elmdəki yeri haqqında geniş müzakirələr apararaq, tələbələrin tədqiqatın dərinliyini və cəmiyyətə təsirini anlamalarına kömək etməlidirlər. Tədqiqat mədəniyyətinin yaradılması, tələbələrin elmi nizam-intizamı qəbul etmələrini və elmi tədqiqatın proseslərini öyrənmələrini təmin edir. Bundan başqa tədqiqat bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün tədqiqat metodlarının dərinindən öyrədilməsi vacibdir. Müəllimlər tələbələrə müxtəlif tədqiqat metodlarını, məlumat toplama, analitik yanaşma və nəticələrin interpretasiyası kimi aspektləri izah edərək dərslərdə interaktiv üsullar, müzakirələr və qrup layihələri tətbiqi etməklə tələbələrin praktiki bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər.

Təcrübə və araşdırmalar göstərir ki, tədqiqatçılıq mədəniyyəti səriştə əsaslı təhsilin yeni məzmununun yaradılmasının komponenti kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yəni təhsil standartlarında şagirdlərin, tələbələrin tədqiqatçılıq mədəniyyətinə xüsusi diqqət yetirilməsi, təhsilalanlarda belə bir mədəniyyətin formalaşdırılmasının ön plana çəkilməsi, problemin həlli, imkanları və yollarının konseptual ideyalarla, konkret müddəalarla əsaslandırılması olduqca vacibdir. (5)

Tədqiqat dizaynının nə demək olduğu tələbələrə öyrədilməlidir. Tədqiqat dizaynına tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq düzgün dizaynın seçilməsi, hipotezlərin qurulması və tədqiqatın icra planının hazırlanması daxildir.

Müəllimlərin mentor rolu da tədqiqat bacarıqlarının formalaşmasında əhəmiyyətlidir. Tələbələr, müəllimlərin rəhbərliyi ilə öz tədqiqat layihələrini inkişaf etdirə, suallarını soruşa və müvafiq geribildirim ala bilərlər. Müəllimlərin tələbələrin işlərinə olan marağı və dəstəyi, onların motivasiyasını artırır və müstəqil düşünmə qabiliyyətini gücləndirir.

Müəllimlər, mühazirələrdə, laboratoriya işlərində və praktiki tapşırıqlarda tədqiqat elementlərini daxil etməklə, tələbələrin tədqiqatı praktikada necə həyata keçirəcəyini öyrədirlər. Bu integrasiya, tələbələrin real dünya problemlərinə yanaşmalarını və tədqiqatın tətbiqi sahələrini anlamalarını təmin edir. Müəllimlərin tədqiqat fəaliyyətlərini mütəmadi olaraq təşviq etmələri də əhəmiyyətlidir. Tələbələrə konfranslarda iştirak etmək, tədqiqat məqalələri yazmaq və elmi layihələrdə iştirak etmə imkanları yaradılmalıdır. Seminarlar və konfranslar, tələbələrin öz tədqiqatlarını təqdim etmələri və geniş auditoriya qarşısında çıxış etmələri üçün çox əhəmiyyətlidir. Bu, onların kommunikasiyası, təqdimat bacarıqları və tədqiqat nəticələrinin təqdim olunması qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

Tələbələr, müxtəlif elmi sahələr arasında əlaqələri görə bilmək və tədqiqatlarını bu yanaşmaya uyğun olaraq inkişaf etdirmək qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Məsələn, sosial elmlər, təbiət elmləri və mühəndislik sahələrindəki tədqiqatları birləşdirərək, tələbələrə daha geniş perspektiv təqdim etmək mümkündür. Bu, onların innovativ düşünmələrini və yaradıcılıq qabiliyyətlərini artırmış olur.

Tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra xüsusiyyətlərin olması da vacibdir.

Tədqiqatçı tələbədə, ilk növbədə aşağıdakı xüsusiyyətlərin olması vacibdir:

cümlə qurmaq bacarıqları;

fikir bütövlüyü;

əsaslandırma;

məntiqi ardıcılıq;

nəticə çıxarmaq. (5)

Bu bacarıqların formalaşdırılması tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişafına da dəstək vermiş olur.

Tədqiqat bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün tədqiqatın dərslər proqramlarına integrasiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimlər, dərslərdə nəzəri bilikləri praktiki tədqiqatla birləşdirərək, tələbələrə real dünya problemlərini həll etmək üçün tədqiqat metodlarını tətbiq etməyə imkan verməlidirlər.

Laboratoriya işləri tələbələrə real elmi məsələlərin həllində tədqiqat aparmaq imkanı verərək, praktiki bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Praktik tapşırıqlar tədqiqat layihələrinin həyata keçirilməsi, konkret məsələlər üzərində işlərin aparılması tədqiqat bacarıqlarının inkişafına səbəb olur.

Elmi konfranslar tələbələrin tədqiqatlarını təqdim edə biləcəyi yer olaraq tələbələrin tədqiqatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirməsində yardımçı olur.

Tələbələr arasında tədqiqat layihələrinin müsabiqəyə çıxarılması, ən yaxşı layihələrin mükafatlandırılması üsulundan istifadə də bu baxımdan məqsədə uyğun hesab edilə bilər.

Beləliklə, müəllimlərin rolu yalnız bilik ötürmək deyil, həm də tələbələri gələcək tədqiqatçılar, innovatorlar və cəmiyyətin aktiv iştirakçıları kimi hazırlamaqdır. Bu yanaşma, tədqiqat mədəniyyətinin formalaşmasına, elmin irəliləməsinə və cəmiyyətin intellectual

Müəllimlər tədqiqat mədəniyyətini formalaşdırmaq, tədqiqat metodlarını öyrətmək, mentorluq etmək, tədqiqatı dərslər proqramlarına integrasiya etmək və mütəmadi olaraq tədqiqat fəaliyyətlərini təşviq etməklə, tələbələrin tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər. Beləliklə, müəllimlərin rolu yalnız bilik ötürmək deyil, həm də tələbələri gələcək tədqiqatçılar kimi hazırlamaqdır. Bu isə cəmiyyətin intellektual inkişafına, elmin irəliləməsinə və innovasiyaların təşviqinə xidmət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1.Araujo-Vizute, G. R.-L.-O. (2022). Evaluation of environmental competencies in Higher Education Institutions (HEIs). Case study: National Polytechnic School, Ecuador. ECUADOR

- 2.Babbie, E., & Mouton, J. (2010). The practice of social research (10th ed.). Oxford University Press Southern Africa.
- 3.Giacomo Geovanny Vásquez Falquez¹, Daniel Eduardo Murillo Noriega², Julio César León Sinche³, Jessica Elizabeth Asqui Luna⁴, Challenges and Barriers to the Development of Research Skills in University Students, Volume: 20, No: S12(2023), pp. 345-356
- 4.Youtie, J., Li, Y., Rogers, J., & Shapira, P. (2018). Institutionalization of international university research ventures. Research Policy, 46(9), 1692–1705. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2017.08.006>
- 5.<https://as-journal.edu.az/t%C9%99dqiqatciliq-m%C9%99d%C9%99niyy%C9%99ti-s%C9%99rist%C9%99-%C9%99sasli-t%C9%99hsilin-yeni-m%C9%99zmununun-muhim-komponenti-kimi>
- 6.<https://upcommons.upc.edu/bitstream/handle/2099/8119/vessuri.pdf>
- 7.<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0742051X24001501>
- 8.<https://www.monash.edu/education/teachspace/articles/the-role-of-research-in-the-professional-development-of-graduate-teachers>

RUSİYA MÜSƏLMANLARININ “CƏDİDÇİLİK” HƏRƏKƏTİ TƏHSİL İNQİLABI KİMİ

Təhminə Yasin qızı Əliyeva

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

ADPU-nun Quba filialı

tehmene.aliyeva@quba.adpu.edu.az

1905-ci il inqilabın yaratdığı azadlıq mühitindən faydalanan cədidçilər çıxardıqları rus və türkçə “Tərcüman” (“Переводчик”) qəzeti yeniləşmə hərəkatının bayraqlarına çevrildi. İ.Qaspiranlının liderliyi ilə acılan məktəblərdə Rusiyanı hər tərəfdən gələn şagirdlər bu yeniləşmə düşüncəsini öz bölgələrinə daşımağa başladılar. Qaspiranlı “Tərcüman” qəzetində mənlük duyğusunun yaradılmasına çalışmışdır. Məhz Tərcüman qəzetinin fəaliyyətə başlamasından sonra Cədidizm fəaliyyəti dah da aktivləşmişdir.

Cədidçilik hərəkatı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Türkiyə, Orta Asiya, Qafqaz Sibir xalqları arasında geniş vüsət almış maarif hərəkatı idi. Ən məşhur cədidçilər İ.Qaspiranlı, Y. Akçura, Z.V.Toğan, M.Cərullah, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev və digər ziyalıların adlarını çəkmək olar. Bu ziyalıların hər biri Rusiyadakı müsəlmanların qurtuluşu üçün mollarların islan edilməsinə, yeni üslubda dünyəvi dərslərin keçirilməsinə təbliğ etmişdilər. Beləki, ən aktiv fəaliyyət göstərirdi 1910-cü ilində Rusiyada fəaliyyət göstərən üsuli-cədid məktəblərinin sayı 5 mindən artıq idi. [6]

Bununla da Türküstanda Cədidçilik (Refirmizm) hərəkatı İ.Qaspiranın 1884-cü ildə açdığı ilk cədit məktəbi ilə sürət qazanaraq hərəkatlanmışdır. 1901-ci ildə Münəvvər Qazançı Daşkənddə Üluli-cədit məktəbi açmağa müvəffəq oldu. Türküstan ziyalılarının əksəriyyətinin dəstəklədiyi Cəditçiliyi meydana gətirən islam-türk mövzularının götürməsi nəticəsində siyasi istiqamətli, mədəni cəhətdən daha ağırlıq təşkil edən bir yenilik hərəkatı halını almışdır. Lakin 1902-ci ildə Buxarada tatar uşaqları üçün Cədit məktəbi açılmaqla qısa zamanda sonra qədimçilər və Rusiyanın təzyiqi səbəbilə bağlanmışdır. İ.Qaspiranlının təkidləri ilə 1908-ci ildə yenidən açılmışdı. Bu hal Qədimçilərlə Cədidçilər arasında mübarizəni daha da şiddətli hala salmışdı. [4. s. 46]

Cəditçilərin qarşısında duran əsas quruluşma Qədimçiləri idi: Qədimçilər din xadimləri, mollar və bəzi təriqət sahiblərinin nümayəndələrindən ibarət idilər ki, onlar qətiyyətin dindən kənarda müasirləşmə və yeniliyi qəbul etmədilər. Onlara görə heç bir yenilik dini təriqətə toxunmamalı idi. 15 noyabr 1913-cü il tarixdə Şaqi Əhmədovun daxil olduğu dini quruluşma adından sənədlərin yeni metodla oxumağa qarşı çıxmışdır: Bizim müsəlman quruluşmamız Məhəmmədin

davamçılarıdır, elmlə razı deyil: Biz qurana qarşı çıxış edən elmlə razı deyilik...! Peyğəmbərin öyrətdiklərinə və imperatorumuza qarşı çıxma bilmərik” [3, s.195]. Qruplaşma sərtliklə bəyan edir ki, təzə metodla nə öyrənəcək necə öyrənəcək və mollalar dini fənləri tədris etməli inamın vəzifəsini yerinə yetirməli deyil. Türk milli süurunun inkişafında çox əhəmiyyətli yeri olan Türk millətçiliyi düşüncəsi iki böyük qrup tərəfindən tərif edilmişdir. Bunlardan biri Osmanlı ziyalıları içərisində digəri isə Osmanlı dövlətinə gələn ziyalılarıdır. 1908-ci il inqilabından bir neçə ay keçikdən sonra İstanbulda Akurça, Ayaz İshaki Halim Sabit kimi ziyalıları tərəfindən mühacir təşkilatları yaratmış, təsis edilən qəzet və jurnalların sayı sürətlə artmışdır. [1, s. 64]

Köhnə üsullu məktəblər 18-ci əsrin ortalarından Qazan, Krım, Ural, Sibir, Türküstan və s. Yerlərdə fəaliyyət göstərən zamanın tələblərinə heç uymurdu. Köhnə tipli məktəblər ancaq quran öyrədir, dünyəvi elmlərin fəaliyyətinə önəm vermirdi. Heç sübhəsizki, ruslarda zəbt etmiş olduğu bu ərazilərdə dünyəvi məktəblərin fəaliyyətinə önəm vermirdi. [7. s. 367]

Müsəlman din xadimlərini tənqid edən cədidlər islam dininə, onun fəlsəfəsinə toxunmurdular. Cədid mətbuatı qeyd edirdi ki, biz müsəlman din xadimlərini ibadətə, müqəddəs yerlərə getməyə, qurana sadıqlıya, islamın bütün adət-ənənələrinə əməl etdiklərinə görə deyil, xudpəsəndliyə, cahilliyə görə tənqid edirik, qurana görə elm həm kişilər, həm də qadınlar üçün vacibdir. Cədidlər belə hesab edirdilər ki, islam özü onların quruculuq fəaliyyəti üçün mənbədir. İnqilabdan sonrakı illərdə Türküstan cədidləri mərhəmət cəmiyyətlərinin, kitabxana və maarif cəmiyyətlərinin yaradılması işini də davam etdirirdilər. 1909-cu ildə Daşkənddə “Yardım” adlı mərhəmət cəmiyyəti yaradılmışdı.

Türküstanda açılan Cədid məktəbləri, köhnə üsuldakı məktəblərə görə daha az rəqəmlə fərqlənirdi. Ancaq rus-yerli məktəblərinə görə şagird və məktəb sayı daha yüksək idi. Ümumi mənada cədidçi milli ziyalıları qiymətləndirəcək olsa: Türküstan cədidçi ziyalıları, xalqa dərin bir əlaqə quraraq, onları müstəmləkəçi və təziqçi yerli və rus hakim dairələrinə qarşı qorumağa çalışmışdılar. Milli ziyalıların bu yeni fikirlərlə meydana gəlməsi (Türkçülük, İslamçılıq, Cədidçilik) şəkillənməsi və fəaliyyətləri əsla asan olmadı. XX əsrlə birlikdə özünü siyasi mühitdə hiss etdirən bu yenilikçi ətraf islamçılıq və türkçülük fikirlərindən təsirlənən cədid hərəkatı çərçivəsində Türküstanda açılan məktəb və mədrəsələrdə təhsil alan gənclərdən meydana gəldi. Bu səbəblə Türküstanda Rusiyada yaşayan müsəlman türk xalqları digər müsəlmanların yaşadığı yerlərdə olduğu kimi, milli ziyalıların təhsilli qismi müsəlman dinini inkişaf etdirərək qorumağa çalışırdı. Bu hərəkatlara din adamları da qatıldılar. Bunlar islamçılıq fikri ilə islamı qoruyaraq, yerli xalqı bu güclü duyğu ilə bir yerdə tutmaq məqsədi ilə müsəlmanlığı təbliğ edirdilər. Bu islamçı və türkçü ətraf xalqa qərbin fəlsəfəsini, texnologiyasını, yeniliklərini süzgəcdən keçirərək əks etdirirdi. Xalqı müsəlman və türk birliyinə çağıraraq Rus təziqinə hər vaxt razı oldular. Çar rəhbərliyi Türküstandakı mədrəsə məktəbləri islami cücərdilən düşmən kimi müəssir və müəllimləri isə təhlükəli sayıb, işlərini izləyib cəzalandıraraq təziq altında tutmağa çalışırdılar. Nə var ki, rəhbərliyin təziqlərindən Rus Çarlığının 1905-ci il qiyamı ziyalıların fəaliyyətini artırdı və inkişafında bir dönüş nöqtəsini təşkil etdi. Qaspiranlının, Türk xalqlarının “dildə fikirdə və işdə birlik” inteqrasiya məqsədi daşıyan fikri Müsəlman türk biriklərinin milli süarını qazanmasında, Türk millətçiliyinin inkişafında və bu ölkədə yaşayan xalqların haqq axtarış mübarizəsində yerinə yetirmişdir.

Müəyyən proqramı, rəhbərlik mərkəzi və nizamnaməsi olayana cədidçilər Türküstan və Buxarada leqal nəşrlər nəşrlər ətrafında, yeni üsullu məktəblərdə, xeyriyyə cəmiyyətlərində və s. toplanmışdılar. Bəzən cədidçilərə demokratik ziyalılarda qoşulurdu, lakin onların siyasi cəhətdən Cədidizmlə yaxınlığı yox idi. Orta Asiyada Cədidizmin inkişafına 1908-ci ildə Türkiyədə baş vermiş gənc türklər inqilabı güclü təsir göstərmişdir. 1907-ci ilin Fevral inqilabından sonra cədidçilər millətçi partiyalarını yaratdılar.

Müsəlmanların cəhəlat içərisində olmasını İslam dinində olduğunu deyənlərə qarşı böyük güc ilə çıxış edən cədidçilər. Əslində dinin saf təmiz əxlaq normalarını insanlar işərisində yaydığını, cahilliyin əksinə aydınlanmanı təbliğ etdiyini vurğulayırdılar. Cədidçi ziyalıların fəaliyyəti Rusiya müsəlmanlarının məlumatlanması, ziyalanması, üçün yeni bir fəaliyyət idi.

XX əsrdə birlikdə özünü siyasi mühitdə hiss etdirən bu yenilikçi ətraf islamaçılıq və türkçilik fikirlərindən təsirlənən cədid hərəkatı çərçivəsində Rusiya müsəlmanlarının yaşadığı ərazilərdə açılan məktəb və mədrəsələrdə təhsil alan gənclərdən meydana gəldi. Bu səbəblə Rusiyada yaşayan müsəlman türk xalqları digər müsəlmanların yaşadığı yerlərdə olduğu kimi, milli ziyalıların təhsilli qismi müsəlman dininin inkişaf etdirərək qorumağa çalışırdı

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Gilpınar C. XVIII-XIX əsrlərdə İslam dünyasındakı İslah haraketləri. – Ankara: TDA, 1999.
2. Özdemir E. 20-cı yüzilin başlarında Kazakıstanda fikir haraketləri. – Ankara: QU, 2007.
3. Toğan Zeki Velidi: Hatıralar-Türkistan və Diger Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlıq ve Kültür Mücadileləri. – İstanbul: 1969.
4. Saray Mehmet: Qaspiranlı İsmayıl beyden Atatürke Türk dünyasında dil ve kültür birliyi. – İstanbul: 1993.
5. Akçura Yusif. Türkçülük, Dış Türklər. Tokar Yayınları. İstanbul 1990. S.70
6. Akyol Taha. Cədidçilik, TDV. İslam Ansklopedisi.
7. İme Gamze. Türk sağlaşdırma sürecində İsmayıl Qaspilanlının önderliyində başlatılan üsuli cədid haraketinin rolu. // Tarih araşdırmaları dergisi c41. S72, s.363-378
8. “1917 году в Казахстане документы и материалы.” Алма-Ата Казахстан-1977 стр. 684

MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN TƏLİM PROSESİNDƏ ROLU

Təhminə Ələmdar qızı Nəbiyeva

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Gəncə Dövlət Universiteti

tahmina_nabiyeva@mail.ru

Qloballaşan dünyada sivilizasiyanın ən mütərəqqi sahəsi sayılan təhsil prosesinin durmadan inkişafı, müasir tələblər səviyyəsində təkmilləşdirilməsi, yenidən qurulması tələb olunur.

Bu gün Müstəqil Azərbaycan cəmiyyətində bütün sahələrdə olduğu kimi təhsildə də keyfiyyətli dəyişikliklər baş verir. Azərbaycanın təhsil sisteminin dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrinin təhsil sistemlərinə inteqrasiyası üçün bu sahədə əsaslı dəyişikliklər aparılır, müəyyən islahatlar həyata keçirilir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev müstəqil respublikamıza rəhbərlik etdiyi dövrdə problemin bu cəhətini həmişə diqqət mərkəzində saxlamış, zəruri tövsiyələrini nəzərə çatdırmışdır:

“Təhsilin özündə aparılan islahatlar çox vacibdir. Siz onları aparırsınız... Mənim sizə tövsiyəm ondan ibarət olar ki, islahatları düşünülmüş qaydada apararsınız, formalizmə, konyukturaya yol verməyəsınız, Azərbaycan milli ənənələrinin üstündən keçməyəsınız. Bunlar həqiqətən həm Azərbaycan təhsilini dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsil səviyyəsinə ardıcıl surətdə çatdırsın, həm də burada səhvlər buraxılmasın, mövcud işlər pozulmasın”.

Azərbaycan təhsil sisteminin XXI əsrin başlanğıcında müasir tələblər səviyyəsində təkmilləşdirilməsi, modernləşdirilməsi, fəal və interaktiv təlim metodlarından istifadə olunmaqla yerinə yetirilməsi prioritet problem hesab edilir. Bu sahədə olan problemlərin həll olunması üçün yeni pedaqoji araşdırmalara ehtiyac duyulur. Deməli, bu sahədə qabaqcıl təcrübənin, xarici ölkələrin təhsil sahəsindəki innovasiyaların öyrənilməsi sistemli və ardıcıl pedaqoji araşdırmaların aparılması vacibdir. {3, s.131-136}

Təlim prosesi şagirdə fəallığı, məntiqi düşünməyi, ətrafdakı əşyalara və hadisələrə tənqidi yanaşmağı, müstəqil bilik almağı, və fərdi inkişaf etmək bacarığını tərbiyə etməli və şagirdin məntiqi,

tənqidi və yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirməlidir. Göstərilən bütün bu tələbləri nəzərə alaraq təlim prosesində elə metodlardan istifadə olunmalıdır ki, şagirdlər fəal yaradıcı düşünmə qabiliyyəti və yeni biliklərə müstəqil yiyələnməyin yollarını müəyyən edə bilsinlər. Bildiyimiz kimi ənənəvi təlim metodlarının tətbiqi prosesində şagirdlərin fəaliyyəti passiv, təkrarlama xarakteri daşıyır, əsas diqqət bilik və bacarıqların mənimsənilməsinə yönəlirdi. Müasir təlim prosesində müəllimin əsas funksiyası şagirdin tədris və idrak fəaliyyətini təşkil etmək, onun tərbiyəsinə və inkişafına yönələn fəaliyyəti qurmaq, şagirdlərə məlumat çatdırmaq və bütün funksiyaları özündə saxlamaqdan ibarət idi.

Müasir təlim metodlarını aktuallaşdıran bir çox tələblər var: insanların bazar iqtisadiyyatı cəmiyyətində yaşaması və hər kəsin özünün bu cəmiyyətdə yaşaya bilməsi üçün hazırlanması zərurəti, uşaqların əvvəlki dövrə görə dünya görüşünün, sosial, texniki məlumatlılıq səviyyəsinin yüksək olması və köhnə təlim metodlarının şagirdlərin marağını təmin etməməsini misal göstərmək olar. Aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, müasir təlim texnologiyaları üçün aşağıdakılar daha səciyyəvidir:

Müəllimin özünün fəallığı ilə şagirdin yaradıcı fəallığa cəlb edilməsi, şagirdin aktiv fəaliyyəti və bu zaman onlara elementar bacarıqların aşılması, müəllimin şagirdlərlə və şagirdlərin bir biri ilə əməkdaşlığı, hərəkətli, süjetli, musiqili didaktik rollu oyunlardan istifadə, sosial bərabərliyin və psixoloji şəraitin yaradılması, müəllimin təqdim etdiyi tematik materialın şagirdin yaradıcı təfəkkürünə və milli düşüncə tərzinin formalaşmasına təsir etməsi.

Müasir dövrdə ümumtəhsil məktəblərində tədris prosesində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi, dünya təhsil sisteminə inteqrasiya məsələlərinə ciddi yanaşılır.

Təhsilin keyfiyyəti təkcə şərt deyil, həm də prosesdir. Keyfiyyətli təhsil prosesinin əsas tərkib hissələrindən biri dərsin təşkilidir, onun qurulması optimal düzgün həllin tapılmasıdır.

B.A.Suxomlinski demişdir: “Dərs müəllimin ümumi və pedaqoji mədəniyyətinin güzgüsüdür, onun intellektual zənginliyinin ölçüsüdür, erudisiya dünyagörüşünün göstəricisidir. “Hər birimiz dəfələrlə özümü suallar veririk: “Mən nə edirəm ki, şagirdlərimin biliklərinin keyfiyyəti yüksək olsun?”, “Təlimin effektiv forma metodlarından istifadə edirəmmi?”, “Şagirdlərə yanaşmamız düzgündürmü?” {2, s.16}

Müasir dərs hər şeydən əvvəl müəllimin şagird şəxsiyyətinin inkişafı üçün, onun elmi inkişafı üçün, bilikləri dərin, şüurlu mənimsəməsi üçün, mənəvi əsaslarının formalaşması üçün bütün imkanlardan bacarıqla istifadə etdiyi dərslərdir. Müasir dərs şagirdlərin maraqları əsasında qurulub, onların tələbatlarının ödənməsinə istiqamətlənən, səmimi atmosferdə təşkil olunan, fəal təlim metodlarından istifadə edilən, əyani vəsaitlərin elmi informasiyanı müşayət edən, şagirdlərin müstəqil fəaliyyəti əsasında qurulan dərs olmalıdır.

Müasir dərslərin qarşısında duran mühüm tələblərdən biri də təlimlə tərbiyənin vəhdətidir. Dərs şagirdlərin mənəvi inkişafına əlaqəli təkmilləşməsinə, vətənpərvərlik, insanpərvərlik, əməksevərlik ruhunda yetişməsinə xidmət göstərməlidir. Müasir dərs milli təhsilin inkişafına yönəlməlidir. Bunun əsasında differensiaslaşdırma, demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, inteqrasiya, fərdiləşdirmə və s. prinsiplər üstünlük təşkil etməlidir. {4, s.134-135}

Müasir təlim texnologiyaları pedaqoji prosesdə şagirdin fəallığını tələb edir. Müasir təlim texnologiyalarının köməkliyi ilə təlimin təhsilləndirici, inkişafetdirici və tərbiyələndirici funksiyaları daha qabarıqdır və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Fəal (interaktiv) və təlim tədrisinə və idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması metodlarının məcmusudur. Fəal təlim üçün aşağıdakı əlamətlər səciyyəvidir

Müəllim tərəfindən şüurlu surətdə idraki problem situasiyanın yaradılması, problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqat mövqeyinin stimullaşdırılması, şagirdlər üçün yeni və zəruri olan biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılması.

Pedaqoji prosədə müasir təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərin yaddaşının təkcə yeni elmi biliklərlə zənginləşməsinə deyil, həm də təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi və daha çox biliklər müstəqil əldə edilməsi, mənimsənilməsi, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətin qazanılmasına yönəlib.

Müasir təlim metodlarının tətbiqi, elektron dərslərin təşkili, qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübələrinin öyrənilməsi və işdə tətbiqi, açıq dərslərin dinlənilməsi və təhlili, dərstdə istifadə olunan təlim üsullarının məqsədyönlü olması, texniki vasitələrdən və əyani vəsaitlərdən istifadə, müəllimin fasilitator bacarıqları, verdiyi tədqiqat sualı şagirdlərin çalışqanlığını artırır, onların tədqiqat apararaq elmlərin əsaslarına sərbəst yiyələnməsinə səbəb olur. Müasir dərslərin ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Öyrənilənlərin təlim prosesinin mərkəzinə gətirilməsi;

Tədris-təlim prosesinin qurulmasında öyrənən şəxsiyyətin bütövlüyünün nəzərə alınması;

İnkişafetdiricilik;

İnteqrativlik;

Fundamentallıq.

Tədqiqat göstərir ki, dərslərin səmərəliliyinin təmin olunmasında təlim metodları, vasitələri, xüsusilə tədris prosesində İKT-dən düzgün və düşünülmüş istifadə etmək mühümdür. Müasir dərslər müxtəlif təlim metodlarından düşünülmüş şəkildə səmərəli istifadə edilməsi ilə xarakterizə olunur. Hər bir dərslər üçün metodu düzgün seçmək, onu digər metod və üsullarından düzgün istifadə etmək müəllimdən pedaqoji qabiliyyət tələb edir. {5}

XXI əsrdə təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, ölkənin sosial, siyasi və iqtisadi tələbatlarını təmin etmək təhsil sahəsində aparılan islahatların əsas məqsədidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev A. Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqinə dair. //Azərbaycan məktəbi, 2007, №2
2. Əliyeva F., Məmmədova Ü. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı: 2014
3. Bədiyev S. Didaktikanın müasir problemləri. Bakı, Mütərcim, 2010
4. Mehrabov A. və B. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006
5. Mehrabov A. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010
6. www.az.wikipedia.org/wiki/
7. www.anl.az/el/m/mr_tkaibk.pdf

SÜNİ INTELEKTİN İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ VƏ TƏDRİSİNDƏ ROLU

Xəyalə Rəmiyeddin qızı Abdullayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Mingəçevir Dövlət Universiteti

xayala.abdullayeva@mdu.edu.az

Son illərdə süni intellekt (Sİ) texnologiyalarının inkişafı təhsil sahəsində, xüsusən də xarici dillərin öyrədilməsi prosesində inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Süni intellektin geniş tətbiqi, həm fərdi, həm də qrup şəklində öyrənməni daha effektiv və maraqlı bir təcrübəyə çevirmişdir. Bu məqalədə Sİ-nin xarici dili öyrənmə sahəsində oynadığı əsas rollar müzakirə ediləcək. Tədqiqat işinin aparılmasında əsas məqsədi istifadə oluna bilən süni intellekt platformalarının təhsilin verilməsi, eləcə də tələbə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsindəki rolunu təhlil etməkdir. Tədqiqat işi bir çox elmi araşdırmaları tədqiq etməklə keyfiyyətli üsulla aparılmışdır. Süni İntellekt texnologiyasının xarici dilin mənimsənilməsində və öyrədilməsində istifadə oluna biləcəyini göstərir. Süni intellekt texnologiyaları tələbələrə fərdi ehtiyaclarını və tədris sürətini nəzərə alaraq, xüsusi proqramlar hazırlamağa imkan verir. Məsələn, Duolingo və Rosetta Stone kimi proqramlar istifadəçinin zəif və güclü tərəflərini analiz edərək ona uyğun tədris materialları təqdim edir. Bu, tələbələrə öz öyrənmə səviyyələrinə uyğun şəkildə irəliləmələrini təmin edir.

Tələbələr üçün ingilis dilinin öyrənilməsinin gələcək peşə fəaliyyətlərində inkişafı vasitəsi kimi qəbul olunduğu üçün bu dili öyrənmək zəruri tələbatlardan birinə çevrilib. Süni intellekt (Sİ) təhsildə güclü bir vasitə kimi istifadə edilməkdədir. Ənənəvi təhsillə öyrənilən biliklərin süni intellekt texnologiyasının yaratdığı proqramlar vasitəsi ilə təkmilləşdirə və praktika edə bilirik. [1]

Beynəlxalq dil olan ingilis dilinin tələbələr tərəfindən öyrənilməsi xüsusilə danışq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün süni intellekt vasitəsi ilə yaradılan platformaların rolu əhəmiyyətli dərəcədədir. [2]

Təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi tələbələrin beynəlxalq təcrübə proqramlarından istifadə edə bilməkləri üçün ingilis dilinin səlis öyrənilməsi və bu dildə ünsiyyət qura bilmələri Azərbaycan təhsil sisteminin prioritet məsələlərindəndir. Müasir informasiya texnologiyalarının ingilis dilinin tədrisini asanlaşdırmaq, hər kəsin istifadə edə biləcəyi proqramların yaradılmasında rolu danılmazdır. Ənənəvi dil öyrənmə metodlarından biri olan "Grammar Translation Method"-u (Qrammatik Tərcümə Metodundan) xarici dilin tərcümə yolu ilə öyrənilməsidir. Sİ-nin əsas nailiyyətlərindən biri də real vaxtda tərcümə və danışq təcrübələri üçün imkan yaratmasıdır. Google Translate və DeepL kimi tətbiqlər yalnız mətn tərcüməsi ilə kifayətlənmir, eyni zamanda tələffüz, qrammatika və məna baxımından dəqiq ifadələr təqdim edir. Bu, tələbələrə xarici dili yalnız nəzəri deyil, praktiki olaraq da öyrənməyə kömək edir.[3]

Danışq bacarıqlarının inkişafı üçün süni intellekt əsasında hazırlanmış chatbotlar və virtual müəllimlər tələbələrin danışq bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə əvəzolunmazdır. Belə proqramlar tələbələrə müxtəlif ssenarilərdə söhbət etmək imkanı yaradır və onların səhvlərini real vaxtda düzəldir. Bu cür texnologiyalar dil öyrənənlərin özünəinamını artırır və onları danışq prosesinə daha fəal şəkildə cəlb edir.

Gənc və orta yaşlı insanların daha çox maraq göstərdikləri "Netflix" və "Joox Music" kimi internet platformaları da dilin təkmilləşdirilməsi üçün istifadə olunan süni intellektə əsaslanan proqramlardan bir neçəsidir. Qeyd etməliyəm ki bu proqramlar daha çox tələbələrin danışq və dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün faydalıdır.

Bununla yanaşı yazı bacarıqlarını da inkişaf etdirmək üçün "Grammarly" istifadə edilə biləcək ən faydalı proqramlardan biridir. Bu proqram vasitəsi ilə insanlar akademik yazı üslubunu inkişaf etdirə bilər konfranslarda iştirak edə bilər. İstifadəçilərə düzgün orfoqrafiya qaydaları ilə yanaşı eyni zamanda səhvsiz cümlə strukturu ilə mətnlərin yaradılmasına kömək edir. Nəzərə alsaq ki, bəzən ingilis dilində ünsiyyət qurmaq tələbələrdə narahatçılığa və həyəcana səbəb ola bilər, bunda ən əsas səbəbi ünsiyyətdə edilə biləcək səhvlər haqqında düşünmələridir.[4]

Daha sonra tələffüz bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün "Checker" tətbiqini məsləhət görə biləm. "Checker" proqramları öz-özünə öyrənmə üçün ingilis dilində tələffüzü yaxşılaşdırmaq üçün effektivdir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, süni intellektə əsaslanan tətbiqlərdən istifadə ingilis dili bacarıqlarını artırmaqla yanaşı, digər danışq bacarıqlarını inkişaf etdirən proqram "Lyra Virtual Assistant" kimi köməkçilər danışma məşqlərində təsirli olur. Süni intellektdən istifadə təkə tələbələrin şəxsi öyrənilməsi üçün deyil, həm də ümumilikdə tədris metodlarının zənginləşməsinə təsir edir.

Sİ-nin məlumat təhlili alətləri tələbələrin tədris prosesindəki irəliləyişini izləmək üçün effektiv vasitələr təqdim edir. Belə texnologiyalar vasitəsilə müəllimlər tələbələrin zəif tərəflərini müəyyən edə və bu istiqamətdə əlavə dəstək göstərə bilərlər. Eyni zamanda süni intellekt (AI) və ingilis dili tədris fəaliyyətlərini tam inteqrasiya etmək və effektiv qarşılıqlı əlaqə yaratmaq ingilis dilini tədris edən müəllimin peşəkarlığından asılı olan bir prosesdir.[5] Dil öyrənmək yalnız qrammatika və lüğət öyrənməkdən ibarət deyil. Süni intellekt, dilin öyrənilməsi zamanı onun mədəni kontekstini də təqdim etməyə imkan verir. Məsələn, videolar, interaktiv oyunlar və mədəniyyətə dair məlumatlarla zənginləşdirilmiş dərslər vasitəsilə tələbələr öyrəndikləri dilin daşıyıcılarının mədəniyyətini daha dərindən başa düşə bilərlər.

Araşdırmaya görə, tələbələrin lüğət, dinləmə, yazı, və şifahi nitqlərindəki inkişafı daha aydın başa düşmək üçün süni intellekt proqramlarından istifadə etdikdən əvvəl və sonra test etmək və qiymətləndirmə aparmaqla dəyişikliyi müşahidə etmək olar. Əldə olunan inkişafa nəzər yetirdikdə tələbələr arasında süni intellekt proqramlarından istifadəyə maraq daha da artacağına və istifadə etmək üçün bir motivasiya yaranacağına əminliklə deyə bilərik.

Süni intellekt xarici dil öyrənmə prosesində inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuş və bu sahədə effektivliyi artırmışdır. Onun fərdiləşdirilmiş yanaşmalar, real vaxtda tərcümə, danışq bacarıqlarının inkişafı və mədəniyyətin öyrənilməsi sahəsindəki tətbiqləri dil öyrənmələr üçün əvəzolunmaz vasitədir. Texnologiyanın davamlı inkişafı ilə süni intellektin xarici dil tədrisində rolu daha da əhəmiyyətli olacaq.

Bu texnologiyaların doğru istifadəsi tələbələrin uğurlarını artırmaq və yeni dilləri öyrənməyi daha əyləncəli hala gətirmək üçün böyük potensiala malikdir. Bu araşdırmanın nəticələrinə əsasən, süni intellektin öyrənmə prosesində istifadəsinin günü-gündən artdığını müşahidə edə bilərik. Texnologiyanın inkişafı və hər kəs tərəfindən əlçatan olması ingilis dili öyrənmək üçün süni intellekt nəticəsində yaradılan proqramların istifadəçilərinin sayını hər gün daha da artır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Chan RY, Bista K, Allen RM (eds) (2022) *Online Teaching and Learning in Higher Education during COVID-19*. London: Routledge.
2. Chen L, Chen P, Lin Z (2020) Artificial intelligence in education: A review. *IEEE Access* 8: 75264–75278. E-Learning Market: Global Industry Trends, Share, Size, Growth, Opportunity and Forecast 2022–2027 (2022). Available at: www.researchandmarkets.com/reports/5547178/e-learning-market-global-industry-trends-share (accessed 18 October 2022).
3. F. Effendy, O. D. Kurniawati, and G. Priambada, “Factor Affecting E-Learning User Acceptance: A Case Study of AULA,” *J. Phys. Conf. Ser.*, vol. 1783, no. 1, 2021, doi: 10.1088/1742-6596/1783/1/012122.
4. V. Kavitha and R. Lohani, “A critical study on the use of artificial intelligence, eLearning technology and tools to enhance the learners experience,” *Cluster Comput.*, vol. 22, pp. 6985–6989, 2019, doi: 10.1007/s10586-018-2017-2.
5. X. Sun, “5G Joint Artificial Intelligence Technology in the Innovation and Reform of University English Education,” *Wirel. Commun. Mob. Comput.*, vol. 2021, 2021, doi: 10.1155/2021/4892064

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MİLLİ TƏHSİL KONSEPSİYASI

Aydın Rzaxan oğlu İbişov

ADPU-nun Cəlilabad filialı

ibishov.59@mail.ru

Heydər Əliyevin yaratdığı tarixi səhifələri vərəqləyəndə, həmçinin onun şəxsiyyəti haqqında düşündə ilk təsəvvürdə dahi rəhbərin milli vətəndaş, siyasi dövlət xadimi kimi bənzərsiz siması canlanır. Bu dahi sima bir rəhbərin öz xalqına, millətinə, cəmiyyətimizin hər bir üzvünə təmənnəsiz xidmət etmək, öz sevincini xalqının xoşbəxt rifahında görmək istəyindən parlayır!

H.Əliyev yaxşı bilirdi ki, Azərbaycanda yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin, hərbi kadrların, o cümlədən savadlı səhiyyə işçilərinin yetişdirilməsi istənilən əcnəbi ölkələrdə dövlət müstəqilliyimizin əsasını təşkil edəcək ən mühüm amillərdən biridir. Buna görə dahi öndər cəmiyyətin inkişaf zəminini düzgün olaraq təhsildə və maarifçilikdə görür, bunun üçün qeyd edilən sahələrin inkişafına xüsusi diqqət və qayğısını əsirgəməmişdir.

Ulu Öndərin elm və təhsilin inkişafına böyük qayğı ilə yanaşması sayəsində təkcə paytaxtımızda deyil, Respublikamızın digər ucqar yaşayış məntəqələrində yüzlərlə məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, uşaq bağçalarının tikilməsi ilə nəticələnmiş, bütün sahələrdə görünməmiş uğurlar qazanılmışdır. H.Əliyevin rəhbərliyi altında təhsil müəssisələrinin geniş şəbəkəsinin zəngin maddi-texniki bazasının formalaşdırılması, gənclərin Respublikanın hüdudlarından kənardakı Ali məktəblərə göndərilməsi, hərbi kadrların yetişdirilməsi, həmçinin Elmlər Akademiyasının elmi-tədqiqat institutlarında fundamental elmin inkişafının təmin olunması gələcəkdə milli müstəqillik üçün zəruri intellektual zəmin yaratmışdır.

Ulu Öndərin Azərbaycan təhsilinin inkişaf yolundakı böyük xidmətləri sayəsində Azərbaycandan kənarda, keçmiş SSRİ-nin ən məşhur ali məktəblərində Respublikamızın xalq təsərrüfatı, elm, təhsil və mədəniyyətin 80-dən artıq sahəsini əhatə edən və ən zəruri ehtiyac duyulan 250-dən çox ixtisas üzrə 15 mindən artıq Azərbaycanlı gəncin ali təhsil almasına, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər kimi hazırlanmasına imkan və şərait yaratmışdır.

Milli tərəqqidə, müstəqil dövlət quruculuğunda təhsilin, tərbiyənin əvəzsiz rolu olduğunu Ulu Öndər həmişə vurğulamışdır. Azərbaycan təhsilinin milli tariximizdə coşqun yüksəlişi, əsl intibah illəri kimi daxil olan ilk mərhələsi H. Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin 1969-82-ci illər dövrünə təsadüf edir. 1999-cu ildə elm sahəsində islahat proqramının qüvvəyə minməsi ölkəmizdə təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması ilə yanaşı, milli təhsil ənənələrinə sadıq qalmasını da təmin etmişdir. Bunun üçün Heydər Əliyev “İnsan təhsilin əsasını orta məktəbdə alır. Ona görə də bütün təhsil sistemində orta məktəb xüsusi yer tutmalıdır” – konseptual göstərişini əsas tutmuşdur.[4,156] Ulu öndər gənc nəslin nümayəndələrində təhsil və pedaqogikaya sevgi, ehtiram yaratmaq üçün demişdir: “Təhsil millətin gələcəyidir. Mən millətimdən yüksək ad tanımıram. Müəllim sənəti şərəfli bir sənətdir”. [2, 12]

Heydər Əliyevin – “Bizim bu günümüz, gələcəyimiz məhz latın əlifbası ilə bağlıdır” tarixi çağırışı təhsil sistemində özünün tam həllini tapmışdır. İstedadlı gənclərin təhsilə marağını daha da artıraraq dəstəkləmək üçün H. Əliyevin ali məktəblərə qəbul imtahanlarından ən yüksək bal toplamış abituriyentlərlə şəxsən görüşməsi, onlara “Prezident təqaüdü”nün verilməsi barədə qərar qəbul etməsi dahi şəxsiyyətin təhsilə olan diqqətinin daha bir nümunəsi olmuşdur. Heydər Əliyev 1970-82-ci illərdə Azərbaycandan kənarda təhsil almış yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri “Azərbaycanın yetirmələri, Azərbaycanın milli sərvəti” kimi yüksək qiymətləndirmişdir. [2, 121]

Ulu Öndər həmişə öz nitqində demişdir: “İndi Azərbaycan müstəqil dövlətdir. Respublikamızın müstəqil dövlət kimi milli dialoqiya konsepsiyasını yaradaraq, təhsil sahəsində milli məqsədlər və mənaflar əsasında qurmalıdır”. [4, 251]

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra cəmiyyətimizin hər bir sahəsində olduğu kimi, təhsil sahəsində də bir canlanma, yeniləşmə nəzərə cərpmağa başladı. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təhsil sahəsindəki siyasətinin böyük təsiri nəticəsində müsbət irəliləyişlər olmuş, orta ixtisas, eləcə də ali məktəblərdə struktur dəyişiklikləri baş vermiş, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində ciddi quruculuq işləri aparılmış, problemlərin həlli üçün effektiv üsul və metodların tətbiqi önə çəkilmişdir.

H.Əliyev öz siyasətində müntəzəm olaraq ziyalılarla görüşlərə önəm vermiş, onların problemləri və qaygıları ilə daim maraqlanmışdır. 1993-cü ildə ziyalılarla keçirilən görüşlərin birində dahi rəhbər demişdir ki, “Mən məktəb, maarif, təhsil ilə həmişə sıx bağlı olmuşam. Hesab edirəm ki, cəmiyyət haradan və nədən olursa olsun kəsib təhsilə xərcləməli, gənc nəslin təhsilinə və müəllimə kömək etməlidir”. [2, 99] Bununlada xalqımızın dahi rəhbəri həyatının və dövlət idarəçiliyinin bütün mərhələlərində məhz bu mövqe də dayanaraq təhsilə yüksək qiymət vermişdir.

Ümumiyyətlə, dahi rəhbərin təhsilə bağlılığı onun bütün fikirlərində öz əksini taparaq hazır ki vaxtadək dillər əzbəri olmuşdur. Onun “ Hər kəs məktəbin, müəllimin həyat yolunda nə kimi rolu olduğunu bilir və qiymətləndirir. Mən isə həmişə həyatımda bütün varlığım ilə keçdiyim həyat yoluna görə məktəb və müəllimlərə borcluyam. Bu təhsil sisteminin nə qədər dəyərli olduğunu ondan görmək

olar ki, müasir Azərbaycanda yüksək savada, bilikə, ixtisasa, elmə malik insanlar var və onlar cəmiyyətin əsas hissəsini təşkil edir. Əgər bunlar olmasaydı Azərbaycanın iqtisadiyyatı, elmi-texniki potensialı inkişaf edə bilməzdi və biz dövlətimizi müstəqil olaraq idarə edə bilməzdik. Bunları qiymətləndirmək lazımdır, on illərlə əldə etdiyimiz nailiyyətləri heç vaxt unudmamalıyıq”. [4, 175]

Hazırkı dövrümüzdə əsası dahi rəhbərimiz tərəfindən qoyulmuş uğurlu təhsil siyasəti nəticəsində gənc nəsil cəmiyyətin elmi inkişaf səviyyəsini yalnız maariflənməklə bilavasitə bağlı olduğunu anlayır. Belə ki, təhsil vətəndaşın xarakterini tərbiyə edib onun özündən əmin, məsuliyyətli olmasına xidmət edir və doğru davranış qaydaları qazandırır. Çünki təhsil insanın özünü tanımasına, həqiqəti dərk etməsinə kömək edir. Bu xüsusiyyətləri qazanmış bir insan və ya vətəndaşlardan ibarət olan cəmiyyət elmi, mədəni və iqtisadi inkişafını təmin edə bilən toplum olar. Bir sözlə təhsilsiz cəmiyyət müstəmləkə olmağa məhkumdur. İnkişafı ayaqlaşmaq, maddi və mənəvi müxtəlifliyin içində doğrunu seçmək, mütərəqqi düşünə bilmək üçün təhsil ən əhəmiyyətli şərtidir. Özünü, millətini, dövlətini sevən hər bir fərd dünyaya gəlmiş gündən ölənə qədər elm almağa çalışmalıdır. Həmçinin hər bir cəmiyyətdə elmin və təhsilin əhəmiyyəti gənc nəsillə aşılmalıdır. Çünki milli-mənəvi dəyərlərimizi qorumanın yeganə yolu oxumaqdan və təhsildən keçir.

Hər bir xalqın var olması və gələcək inkişafını təmin etmək üçün onun sağlam və savadlı, tərəqqipərvər və güclü gəncliyinin olması vacibdir. Ölkədə dövlətçiliyin daha da möhkəmləndirilməsində, cəmiyyətdə demokratik baxışların bərqərar olmasında, bütün sahələrdə inkişaf və tərəqqinin etibarlı təminatında savadlı, bilikli, intellektual səviyyəli gəncliyin rolu danılmazdır.

Gənclər hər bir millətin yaşaması, çağdaş və gələcək inkişaf üçün potensial qüvvə, hər bir dövlətin gələcək özü, cəmiyyətin düşünən beyni və insan kapitalının mühüm tərkib hissəsidir.

Ulu öndər gənclərin qayğısına qalaraq onlara xüsusi diqqət yetirirdi. Gənclərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri mənəvi – tərbiyə məsələsidir. Ümumiyyətlə dəyərlər, Azərbaycan xalqının milli – mənəvi dəyərləri hər bir gənc tərəfindən mənimsənilməlidir. Mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz. Keçmiş tariximizdən bizə qalan simaları bu gün dünyada məşhurlaşdıran və bizim üçün nümunə edən onların yüksək mənəviyyatıdır, yüksək amallarıdır. Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli – mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməli, keçmişimizi, dilimizi yaxşı bilməlidir. Hər bir gənc Azərbaycanın müstəqil gələcəyini təmin etmək üçün vətəni, torpağı, xalqımızı, millətimizi, dinimizi, milli - ənənələrimizi sevməlidir.

Respublikamızda qəhrəman generalımız Cəmşid Naxçıvaniski adına hərbi məktəb yaradılmasaydı bizim ordumuzdakı o zabitlərin çoxu yəqin ki, olmayacaqdır. Çünki bu zabitlərin çoxu həmin məktəbin yetirməsidir. Bu məktəbdən sonra təxminən 800–900 nəfər gənc azərbaycanlı Sovet İttifaqının ali hərbi məktəblərinə göndərilirdi. O cümlədən Bakıda yerləşən iki ali hərbi məktəb də, - onlar indi bizim ixtiyarımızdadır, - zabitlər hazırlanır. İndi ordumuzda olan zabitlərin tam əksəriyyəti həmin dövrdə hazırlanan zabitlərdir, onlar xidmət edirlər. Bu gün isə hər şey bizim əlimizdədir və çalışmalıyıq ki, bu imkanlarımızdan istifadə edib güclü ordu yaradaq və yaratmışıq. Həmin ordudur ki, 44 günlük döyüş ərzində torpaqlarımızı azad etdi.

Son illərdə ölkədə aparılan kadr islahatları, gənc kadrların dövlət strukturunda məsuliyyətli vəzifələrə təyinatı müasir dövrdə ölkəmizdə dərin bilikli və yüksək bacarıqlı gənc kadrlar korpusunun formalaşmasının əyani sübutudur. Beləliklə, gəncliyin ortaya çıxmasında ilkin şərtlərdən biri və ən əsası təhsildir deyə bilərik.

H.Əliyevin təhsil sahəsində gördüyü işlərdən biri də onun tərəfindən verilmiş “ Dövlət dilinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il, “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günün təsis edilməsi haqqında” 9 avqust 2001-ci il tarixli bəyənəti, “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” AR Qanunun təsis edilməsi barədə sərəncamı təhsilimizin dünya standartları səviyyəsinə qaldırılmasına zəmin yaratmışdır. Təhsil inkişafının əsası Ümummilli Lider tərəfindən qurulmuş

siyasət hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev və I vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyeva tərəfindən uğurla davam etdirilməkdədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. A.Sadıqlı, Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, Bakı .2011, 180 səh.
2. H.Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, “Təhsil” 2002 səh.574
3. H.Əliyev. Təhsil, bilik, məktəb. “Müəllim” nəşriyyatı 2006 səh.386
4. H.Əliyev mənəviyyat, mənəvi dəyərlər, mənəvi tərbiyə . Bakı 2008. Səh.637
5. R.Əhmədov “Klassiklər və müasirlər” Bakı 2015 səh.364

MÜASİR TƏHSİLDƏ RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYANIN TƏTBİQİ: İMKANLAR, ÇAĞIRIŞLAR VƏ İNNOVATİV YANAŞMALAR

Aynurə Bağirova

Sumqayıt Dövlət Universiteti

aynura.baghirova@sdu.edu.az

Müasir təhsildə rəqəmsal transformasiya texnologiyanın tətbiqi ilə təhsil prosesini dəyişən əsas hərəkətverici qüvvələrdən biridir. Bu proses, təhsil müəssisələrinin rəqəmsal alətlərlə təchiz edilməsini, təlim-tədris metodlarının yenilənməsini və müəllim-şagird münasibətlərində yeniliklərin tətbiqini əhatə edir. Təhsil sahəsində rəqəmsal transformasiya, pandemiya ilə daha da sürətləndirilmişdir və bu yeniliklərin təhsil sisteminə inteqrasiyası ciddi bir mövzu olaraq gündəmə gəlmişdir [6, səh. 75].

Rəqəmsal transformasiya bir çox imkanlar yaradır:

1. Məkan və zaman məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması: Rəqəmsal platformalar vasitəsilə tələbələr dünyanın hər yerindən dərse qoşula bilərlər. Bununla əlaqədar olaraq, Anderson və Dron (2011) qeyd edirlər ki, rəqəmsal vasitələr vasitəsilə təhsil məkana bağlı olmadan geniş kütləyə çatır [1, səh. 85].

2. Şagird mərkəzli tədrisin gücləndirilməsi: Rəqəmsal transformasiya ilə tələbələr öz tempində öyrənə bilər, bu isə fərdi tədris ehtiyaclarına uyğunlaşmaq üçün imkan yaradır [5, səh. 34].

3. Adaptiv təlim sistemləri: Süni intellekt vasitəsilə fərdi öyrənmə yolları təqdim edən adaptiv təlim sistemləri şagirdlərə öz bilik səviyyələrinə uyğunlaşmış dərslər təqdim edir [7, səh. 90-105].

Rəqəmsal transformasiyanın çağırışları:

1. Rəqəmsal infrastrukturun olmaması: Bəzi bölgələrdə lazımi texnoloji avadanlıqlar və internet resursları olmadığından rəqəmsal transformasiyanın tətbiqi çətinləşir. Bu çətinliklər təhsil bərabərliyini təsir edir [9, səh. 110-112].

2. Müəllimlərin rəqəmsal bacarıqları: Rəqəmsal transformasiya üçün müəllimlərin texnologiyaya uyğunlaşması zəruridir. Eynilə, Sang et al. (2010) qeyd edir ki, müəllimlər arasında rəqəmsal bacarıqların aşağı olması bu prosesin sürətini azaldır [8, səh. 125].

3. Məlumat təhlükəsizliyi: Təhsil sistemlərində rəqəmsal məlumatların toplanması və saxlanması təhlükəsizlik risklərini artırır [10, səh. 230-235].

İnnovativ yanaşmalara aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

1. Blended Learning (Qarışıq təhsil modeli): Qarışıq təhsil, ənənəvi və rəqəmsal təhsil yanaşmalarını birləşdirərək daha çevik tədris mühiti yaradır. Bu modelin tətbiqi şagirdlərin dərse marağını artırır və təhsil keyfiyyətini yüksəldir [3, səh. 96].

2. Mikroöyrənmə (Microlearning): Mikroöyrənmə qısa müddətli təhsil blokları ilə şagirdlərə daha sürətli və əlçatan bir öyrənmə təqdim edir [4, səh. 15-18].

3. Gamifikasiya (Gamification): Oyun elementlərinin təhsil prosesinə integrasiyası şagirdlərin motivasiyasını artırır və dərs prosesini əyləncəli edir [2, səh. 20-24].

4. Backward Design (Tərsinə dərs dizaynı), təlim dizaynında istifadə olunan bir yanaşmadır və təlim prosesini sonunda əldə olunması istənilən nəticələrdən başlayaraq planlaşdırmağı təklif edir. Bu model, Grant Wiggins və Jay McTighe tərəfindən təklif olunmuşdur və ənənəvi tədris dizaynından fərqli olaraq, əvvəlcə təlim məqsədlərini müəyyənləşdirməyi və sonra bu məqsədlərə çatmaq üçün tədris fəaliyyətlərini və qiymətləndirmə metodlarını seçməyi təklif edir.

Rəqəmsal transformasiya müasir təhsil üçün böyük potensial imkanlar təqdim etsə də, bir çox çağırışlarla da üzləşir. Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün innovativ yanaşmaların və strategiyaların inkişaf etdirilməsi vacibdir. Təhsil sistemləri bu prosesin daha geniş yayılması üçün texnoloji infraqstruktura investisiya qoymalı və müəllimlərin rəqəmsal biliklərini artırmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Anderson, T., & Dron, J. Three generations of distance education pedagogy. *International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 2011.12(3), pg. 80-97.
2. Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., & Nacke, L. From game design elements to gamefulness: Defining "gamification". In *Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference: Envisioning Future Media Environments*. 2011, pg. 9-15
3. Garrison, D. R., & Kanuka, H. Blended learning: Uncovering its transformative potential in higher education. *The Internet and Higher Education*, 7(2), 2004, pg. 95-105.
4. Hug, T. Mobile Learning as 'Microlearning': Conceptual Considerations towards Enhancements of Didactic Thinking. *International Journal of Mobile and Blended Learning*, 1(2), 2012, pg. 15-18.
5. Johnson, L., Adams Becker, S., Estrada, V., & Freeman, A. *NMC Horizon Report: 2016 Higher Education Edition*. Austin, Texas: The New Media Consortium. 2016.
6. Korkmaz, G., & Toraman, Ç. Distance education in the COVID-19 pandemic process: A review of studies on digital transformation in higher education. *Educational Technology Theory and Practice*, 10(2), 2020, pg. 73-89.
7. Means, B., Bakia, M., & Murphy, R. *Learning online: What research tells us about whether, when and how*. New York: Routledge. 2014
8. Sang, G., Valcke, M., van Braak, J., & Tondeur, J. Student teachers' thinking processes and ICT integration: Predictors of prospective teaching behaviors with educational technology. *Computers & Education*, 54(1), 2010, pg. 103-112.
9. Selwyn, N. *Digital education: Opportunities for social transformation*. Routledge. 2020.
10. Wang, L., Li, H., & Zhao, S. Security challenges and strategies in digital learning. *International Journal of Digital Security and Privacy*, 6(3), 2014, pg. 228-238.

HƏRBİ TƏHSİLDƏ PSIXOLOJİ PROSESLƏR

Aytac Günəş qızı Əliyeva
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
aytacaliyeva708@gmail.com

Giriş

Silahlı Qüvvələrin yaradılması və inkişafı üçün zəruri olan zabıt heyətinin yetişdirilməsinin əsas bazası milli hərbi təhsil sistemidir. Müstəqil dövlətin atributlarından olan güclü və müasir tələblərə cavab verə biləcək hərbi elm və təhsil Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyi və müdafiəsini təmin edən xüsusi strateji fəaliyyət sahəsi olmaqla yanaşı, həm də sistemləşdirilmiş bilik,

bacarıq və vərdişlərin mərhələlər üzrə fasiləsiz mənimsənilməsini təmin edən təlim və tərbiyə prosesidir. [13].

Hərbi təhsilin keyfiyyətli inkişafının mühüm amillərindən biri təlim fəaliyyətinin məqsədyönlü təşkilidir. Təlim prosesinin bütün mərhələlərinin elmi-pedaqoji və psixoloji prinsiplər əsasında idarə olunması və istiqamətləndirilməsilə hərbiyyətilərin səmərəli inkişafına zəmin yaratmaq mümkündür. Lakin təlim prosesi təşkil olunarkən hərbiyyətili şəxsiyyətinin bir sıra əhəmiyyətli psixoloji dəyişikliklərlə üzləşdiyi unudulmamalıdır. İlk növbədə, onun fəaliyyətinə kənar nəzarətin səviyyəsinin kəskin şəkildə azalib daxili nəzarət sistemi daha da güclənməsi, təhsil fəaliyyətinin strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklərlə əlaqədar öyrənmə motivlərinin daha da təkmilləşərək peşəkar motivlərlə sıx bağlanması, yeni sosial əlaqələrə daxil olan hərbiyyətilinin belə dəyişikliklər fonunda öz fəaliyyətini müstəqil planlaşdırması, həyata keçirməsi və nəzarət etməsi diqqətdən qaçmamalıdır. Bütün bu prosesləri təmin etmək üçün üçün təhsil və peşəkar motivasiyanın rolu mühümdür.

Şəxsin motivasiya sahəsi müəyyən bir iyerarxiyaya malik olan və fərdin orientasiyasını ifadə edən davamlı motivlərin məcmusu kimi başa düşülür [11, s. 168].

Təhsil motivləri sistemli olmaqla baş verən dəyişikliklərin istiqaməti, sabitliyi və dinamikası ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda, təhsil motivasiyası yeni təəssürlərə olan ehtiyacdən yaranır və təhsil prosesi zamanı əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalır. Hərbiyyətilərin təhsil motivasiyası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olaraq faktiki təhsil və peşə komponentlərini özündə birləşdirir.

Təhsil prosesləri üçün idrak motivasiyası müəyyən bir sistem təşkil edən obyektiv reallığın əks olunmasının müxtəlif mürəkkəblik səviyyələrini və adekvatlığını təmsil edir. Təlim sistemində mövcud olan istər idraki motivlər, kommunikativ motivlər, peşə motivləri və s. şəxsiyyətin və onun münasibətlərinin mövcud şəraitə uyğun dəyişməsi və inkişaf etdirilməsi prosesidir [3, s. 87].

1. Hərbi təhsil prosesində idrak fəaliyyətinin qanunauyğunluqları

Hərbi təhsil müəssisələrində tədris prosesinin təşkili zamanı psixi proseslərinin xüsusilə də idrak prosesləri rolu mütləq nəzərə alınmalıdır.

İdrak proseslərinə insanın daxili aləmini təyin edən hisslər və emosiyalar, iradə, duyğu, qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, təxəyyül və nitq aiddir. Bu proseslər hər bir insanın özünəməxsusluğu və fərdiliyini formalaşdırmaqla bərabər bilik və informasiyanın da əsas vasitəsi və alətidir.

İdrak prosesləri beynin xarici (ətraf mühit) və daxili (fizioloji sistem kimi orqanizmin vəziyyəti) təsirlərə reaksiyasıdır. Başqa sözlə, idrak prosesləri indi aktiv olan (hiss və qavrayış) və keçmiş təcrübədə (yaddaşda) bir zamanlar mövcud olmuş stimullara cavab olaraq yaranan, bu təsirləri ümumiləşdirən (təfəkkür) gözlənilən fəaliyyətin daimi tənzimləyiciləridir (təxəyyül).

Duyğular - indiki anda hiss üzvlərinə təsir edən cisim və hadisələrin ayrı-ayrı keyfiyyət və xassələrinin beyində inikasıdır. [2, s. 256] Duyğular idrak fəaliyyətinin ilkin mərhələsidir. Həm xarici aləm hadisələri, həm də orqanizmin daxilində baş verən proseslər barədə insana informasiya verərək biliklərin mənbəyini təşkil edir ki, bu zaman predmetlərin rəngi, səsi, qoxusu, forması, ölçüsü, qoxusu, sıxlığı və temperaturu əks etdirilir. Duyğular təlim prosesində də xüsusi rol oynayır. Məsələn, döyüş şəraiti işıq, səs, temperatur və digər faktorlarla xarakterizə olunur. Bu amillər əsgər tərəfindən müvafiq eşitmə, görmə, duyma, toxunma, temperatur və digər duyğularla qavranılır, verilmiş şəraitdə düzgün oriyentasiya olunmağa kömək edən kifayət qədər dolğun məlumat verir. Alınan informasiyanın tamlığı və dəqiqliyindən komandirin və ya əsgərin qəbul etdiyi qərar və onun sonrakı fəaliyyəti asılı olur.

İnsan ətraf aləmdən bilikləri təkcə duyğular vasitəsilə deyil, həm də qavrayış vasitəsilə əldə edir. Həm duyğular, həm də qavrayış idrak prosesinin halqaları olmaqla bir-biri ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olduğu kimi özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətlərə də malikdir. Duyğudan fərqli olaraq, qavrayış zamanı insan cisim və hadisələrin fərdi xüsusiyyətlərini deyil, bütövlükdə keyfiyyət və xassələrini öyrənir.

Qavrayış psixi idrak prosesi kimi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir və təlim fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Qavrayışın tədris prosesində nəzərə alınmasının zəruri xüsusiyyətlərindən biri onun tamlığıdır. Qavrayış surətlərimiz hər zaman cisim və hadisələri tamlıqda, bütövlükdə əks etdirir. Bu zaman qavranılan obyektin strukturu mühüm rol oynayır. Tədris prosesində əsas məsələlərdən biri də qavrayışın mənalığı xüsusiyyətidir. Qavrayış surətləri hər zaman müəyyən məna əlaqələrinə malik olaraq əşyanı şüurlu surətdə qavramaq onu fikrən adlandırmaq, müəyyən cisimlər qrupuna aid etmək, ümumiləşdirmək əlamətlərini özündə birləşdirir.

Təlim fəaliyyətində digər əsas proseslərindən biri ixtiyari qavrayışın, daha dəqiq desək müşahidənin təşkililə əlaqədardır ki, dərstdə hərbiyyəlinin müşahidəsini təşkil etmək həmin dərsi ona mənimsətmək deməkdir.

Yaş dövrünün xüsusiyyətlərindən də asılı olaraq hərbiyyəlinlərdə qavrayış daha fərqli cərəyan edir. Bu dövrdə qavrayışın seçiciliyi, mənalığı özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir; məkan, zaman, hərəkət qavrayışı, müşahidəçilik daha da dəqiqləşir, qarşıya məqsəd qoymaq, qavrayış prosesini məqsədə tabe etmək, planlaşdırma və s. geniş, hərtərəfli xarakter alır [7, s.362]. Bütün bu səbəbləri nəzərə alaraq müəllim təlim materialının müvəffəqiyyətlə qavranılmasını təmin etmək üçün hərbiyyəlinlərin fəaliyyətini stimullaşdırmalı, onların keçmiş bilik və təcrübələrini fəallaşdırmalı, materialla əlaqələndirməyə kömək edərək, qarşısında yeni və aydın fikri məqsədlər qoymaqla, qavrayışlarını istiqamətləndirməlidir.

Diqqət şüurumuzun müəyyən bir obyektə istiqamətlənməsi və konsentrasiyasıdır. Diqqət hər hansı bir fəaliyyətin keyfiyyətli icrası üçün zəruri şərtidir. Əsasən də öyrənmə prosesi zamanı nəzarət funksiyasını yerinə yetirərkən, yeni biliklər, obyektlər və hadisələrlə qarşılaşdıqda meydana çıxır. Tədris fəaliyyətində diqqət özünəməxsus fərqləndirici xüsusiyyətlərə və qanunauyğunluqlara malikdir. Dərs zamanı müəllim ilk növbədə diqqətin seçmə, saxlama, nəzarət və tənzimləmə funksiyalarının həyata keçirilməsinə nail olmalıdır.

Mühazirə, seminar və qrup məşğələləri zamanı hərbiyyəlinin şüuruna çoxlu sayda stimullar təsir göstərir. Seçmə funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məlumatlardan ən zəruri olanı seçilməli və müəyyən bir zaman kəsiyində vacib olmayana giriş məhdudlaşdırılmalıdır. Müəllim özü də dərs zamanı çalışmalıdır ki, hərbiyyəli həmin təsirlər içərisində əhəmiyyətli, tələbatları ilə bağlı, mövcud fəaliyyətə uyğun olanları seçərək, onun üzərində mərkəzləşsin, kənar təsirlərə isə əhəmiyyət verməsin. Bu funksiya həyata keçirilərsə, hərbiyyəli zəruri təlim vəzifəsini seçmiş olur ki, beləliklə də mənimsəmə prosesi üçün səmərəli şərait yaranır.

Lakin təlim fəaliyyətinin müvəffəqiyyəti yalnız əhəmiyyətli təsirləri seçməklə məhdudlaşa bilməz. Bu zaman diqqətin ikinci funksiyası – idrak fəaliyyəti başa çatana qədər həmin fəaliyyət üzərində saxlanma funksiyası aktuallaşır. Əgər hərbiyyəli müəyyən dövr ərzində, yəni qarşıda qoyulmuş məqsədə nail olana qədər diqqətini seçdiyi fəaliyyət üzərində cəmləşdirməkdə çətinlik çəkirsə, psixi fəaliyyət bu və ya digər obyekt və proseslərə yayınırsa mənimsəmənin səmərəliyindən danışmaq qeyri-mümkündür. Buna görə də təlim prosesində saxlama funksiyasının reallaşmasına nail olmaq xüsusilə vacibdir.

Nəhayət, diqqətin üçüncü mühüm funksiyası fəaliyyətin gedişini tənzim və nəzarət etməkdir. İnsan diqqətli olduğu zaman icra etdiyi fəaliyyətin nə dərəcədə düzgün yerinə yetirildiyini dərk edir, yaranan kənara çıxma hallarını aradan qaldırır. Eyni hal hərbiyyəlinin təlim fəaliyyətini yerinə yetirməsi zamanı da özünü göstərir. Həmin cəhətin nəzərə alınması onun idrak fəaliyyətini idarə etməyə imkan verir.

Hafizə keçmiş təcrübənin beyində nəqşləndirilməsi, yadda saxlanması sayəsində sonralar onun tanınma və yada salınmasından ibarət mürəkkəb psixi fəaliyyətdir [9, 280]. Hiss etdiyimiz və qavradığımız proses və hadisələr izsiz yoxa çıxmır bu və ya digər dərəcədə yaddaşda hifz olunur. Hafizə əvvəllər dərk etdiyimiz proseslərin, yaşadığımız hadisələrin, hiss və emosiyaların bir sözlə desək insanın təcrübəsinin yadda saxlanması, yada salınması və sonradan təkrar istehsalıdır. Hafizənin iştirakı olmadan başqa heç bir psixi funksiya həyata keçirilə bilməz. Hafizənin özü isə digər

psixi proseslərdən kənarda düşünülə bilməz. Bu proses insanın keçmişini bu günə bağlamaqla, şəxsiyyətin vəhdətini təmin edir.

Tədris prosesinin təşkili zamanı hafizənin xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Təcrübələr göstərir ki, çox vaxt uzunmüddətli və qısamüddətli hafizənin mahiyyətini nəzərə almayan müəllim dərslərində müəyyən çətinliklə qarşılaşır.

Uzunmüddətli hafizədə məlumatın saxlanma həcmi və müddəti məhdud deyil. Uzunmüddətli hafizədə iki növ məlumat saxlanılır: informasiyaya təsadüfi girişlə (informasiya davamlı olaraq transformasiya olunur) və təsadüfi giriş olmadan (informasiya dəyişməz saxlanılır). Tədris prosesi zamanı müəllim hərbiyyəlinin biliyini müəyyənləşdirərkən qısamüddətli hafizəyə istinad etməməli mütləq uzunmüddətli hafizənin rolunu nəzərə alınmalıdır.

Hafizə proseslərindən biri olan yaddasaxlamanın davamlılığı qarşıya qoyulmuş məqsədin xarakterindən də asılıdır. Bəzən hərbiyyəli qarşısına yalnız müəllimə cavab verib qiymət almaq, imtahana qədər olan balını tamamlamaq məqsədini qoyduqda öyrəndiklərini tez unudur. Buna görə də müəllim öyrənilənlərin mexaniki deyil, qarşıya yaddasaxlama məqsədi qoymaqla uzun müddət yadda saxlamağı daha sonra bu biliklərdən gələcək xidməti fəaliyyətlərində istifadə etmək zərurətinin yaranacağını izah etməlidir.

Təfəkkür – cisim və hadisələrin mahiyyətinin, onlar arasındakı əlaqə və asılılıqların insan şüurunda ümumiləşmiş və vasitəli inikasından ibarət olan idrak prosesidir. [1, s. 330]. Təfəkkür insanın qarşısında yaranan hər hansı problemi həll edərkən özünü bürüzə verir. Təfəkkürü bir proses, düşüncəni isə bu prosesin nəticəsi hesab etmək olar. Təfəkkürümüzün reallaşdırdığı əsas məntiqi formalar şüurun analitik və sintetik fəaliyyətləri, yəni dərk olunan aləmi ayrı-ayrı elementlərə parçalayan sonra isə bu elementərdən yeni formalaşmalar quran fəaliyyət hesab olunur. [10, s. 163].

Təfəkkür, qavrayışdan fərqli olaraq, hissi məlumatlarının həddlərindən kənara çıxır və biliyin həddlərini genişləndirir. Gənclik yaşlarında idrak maraqları əməli xarakter alır. İdrak prosesləri yeni keyfiyyət kəsb edir. Təfəkkürün yetkinləşməsi və mənimsənilən biliklərə şüurlu münasibət özünü göstərir. Bu yaşda olan gənclərdə real varlığa və onu dəyişdirmək imkanlarına böyük maraq yaranır. [8, s. 106] Buna görə də müəllim hərbiyyəlinin daxili aləminə nüfuz etməli, onların rəylərini öyrənməli, fikirlərindən bəhrələnməli, təfəkkürlərinin müstəqillik və təşəbbüskarlıq keyfiyyətlərini rəğbətləndirməli, hörmət hissini tələbkərliklə üzvü surətdə uzlaşdırmalıdır. Hərbiyyəli də öz növbəsində verilmiş tapşırıqdakı yeni, prinsipial şərti ayırd etməli, yeni situasiya üçün zəruri olan vasitə və yollarını analiz etməli, tapşırığın uyğunsuz şərtlərini, hərəkətlər üçün tələb olunan gərəksiz vasitələri görməyi və onları situasiyadan kənarlaşdırmağı bacarmalı, hər hansı ziddiyyətləri bütövlükdə müəllimin köməyi ilə deyil, əsasən müstəqil aradan qaldırmalıdır.

İdrak proseslərindən olan təxəyyülün köməyi ilə insan qeyri-adi, çox vaxt gözlənilməz birləşmələrdə və əlaqələrdə reallığı əks etdirir. Reallığı dəyişərək yeni obrazlar yaradır. Təxəyyül təfəkkürlə sıx bağlı olduğundan, həyat təəssüratlarını, əldə edilmiş bilikləri, və fikirləri aktiv şəkildə dəyişdirməyə qadirdir. Ümumiyyətlə, təxəyyül insanın psixi fəaliyyətinin bütün aspektləri qavrayış, yaddaş, təfəkkür və hisslərlə əlaqəli prosesdir.

Kifayət qədər inkişaf etmiş təxəyyül prosesi olmadan hərbiyyəli təlim fəaliyyətini uğurla davam edə bilməz. Təlim prosesində hərbiyyəlinərdə həm bərpaedici, həm də yaradıcı təxəyyülün inkişafı üçün geniş imkanlar mövcuddur. Belə ki, o bədii və elmi ədəbiyyatı oxuyarkən zehni olaraq müəllimin nədən danışdığını təəvvür etməyə, topoqrafiyanı və hərbi coğrafiyanı öyrənərkən ona tanış olmayan ərazinin oriyentirlərini canlandırmağa, kəşf etməyə, xəritə, sxem, certyojla bağlı məsələləri daha dərinlən anlamağa əsas yaradır. Eyni zamanda təxəyyül, praktiki təlimlər zamanı reallığı yenidən yaratmaq və simulyasiya etməyə kömək edir. Təxəyyül hərbiyyəlinin bütün idrak proseslərində nə qədər çox iştirak edərsə, tədris fəaliyyəti də bir o qədər yaradıcı olar.

Hərbiyyəlinin təxəyyülünün inkişafının əsas istiqamətlərindən biri də təlim məşğələlərini onların qarşdakı peşə fəaliyyətlərinə mümkün qədər yaxınlaşdırmaqdır. Bu problem praktiki və çöl

təlimləri, məşğələlər zamanı, müxtəlif fənlərin tədrisində istifadə edilən fəal təlim forma və metodlarının tətbiqində uğurla həll edilə bilər.

Tədris prosesində ən vacib idrak proseslərindən biri də nitqdır. Nitqin köməyi ilə fikirlərimizi ifadə edir, haqqında danışdığımız obyekt və ya hadisəyə münasibətimizi bildiririk.

Tədris prosesində nitqin təsirlilik funksiyasından geniş istifadə olunur. Bu funksiya sayəsində komandalar idarə olunur, tapşırıqlar yerinə yetirilir. Qarşımızdakı insanlarla söhbət, fikir mübadiləsi, elmi mübahisə zamanı, konfranslarda, dəyirmi masalarda, seminarlarda nitqin formalarından geniş şəkildə istifadə olunur. Məsələn, monoloji nitq bir şəxsin çıxışı, müəyyən məsələ probleminin şərhidir. Burada birbaşa təmas daha zəifdir, nitqi dinləyən insanların nitqi necə qəbul etdiyini qiymətləndirmək daha çətinidir. Monoloji nitq zamanı zəngin bilik, ümumi mədəniyyət, düzgün tələffüz, özünü idarə etmək bacarığı, informasiyanın aktiv və sistemli ötürülməsi, dəqiq təsvirlər, təriflər, müqayisələrin məharətlə aparılması və s. əsas amillərdir.

Nitqin imkanlarından düzgün istifadə müəllimin hərbiyyəliyə təsirini genişləndirir. Belə ki, nitq psixikaya və davranışa təsir etmək, konfliktləri həll edərək qarşısını almaq, yanlış baxışları tərbiyə edib aradan qaldırmaq, pozitiv və neqativ tələbləri ifadə etmə, özünün psixi vəziyyətini idarə etmə və emosional yanaşma, informasiyanı obrazlı ötürmə bacarığında təhsil proqramlarını yüksək keyfiyyətlə mənimsəməyə səfərbər etməkdə mühüm vasitədir. [5, 432]

Tədris prosesində təlim-tərbiyə prosesinin uğurla həyata keçirilməsinin zəruri şərti müəllimlə hərbiyyəli arasında elmi şəkildə təşkil olunmuş qarşılıqlı əlaqədir. Nitqin kommunikativ komponenti pedaqoji fəaliyyətin bir sıra funksiyalarını, o cümlədən təlim məşğələlərinin təşkilində rəhbər ideyaları, elmi əsaslandırılmış tövsiyələri, təlim prosesini tənzimləyən qanun və qaydaları ifadə edən tədris prinsiplərini həyata keçirir.

Nəticə

Təlimin inkişafetdirici mahiyyəti təlim subyektləri olan hərbiyyəli-müəllim münasibətlərinin səviyyəsindən asılıdır. Bu prosesdə müəllim nəzarətedici tərəf olmaqla hərbiyyəlinin təlim materialları ilə tanışlığına, onların mənimsəmə prosesinə, özünütrəbiyəsinə nəzarət edərək fəaliyyətləri nizamlayır, nəticələri qiymətləndirir. Hərbiyyəli də öz növbəsində icraedici funksiyaları yerinə yetirir. O, müəllimin nəzarəti altında tətbiq etdiyi metod üsul və vasitələr əsasında verilən bilikləri fərdi qaydada mənimsəyir, özünütəkmilləşdirir.

Təlimin təşkilində ən vacib məsələlərdən biri də vərdiş və bacarıqları yaratmaq, obyekt və hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqələrini qurmaqla yanaşı verilmiş tapşırıqlara yaradıcı məsuliyyətlə yanaşmaq bacarığının inkişaf etdirilməsidir. Çünki hər hansı bir tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün hərbiyyəli bir çox maneələri dəf etməlidir.

Təlim prosesinin gedişində hərbiyyəli müəllimlə kommunikativ ünsiyyətdə olarkən, verilmiş suallara cavab verərkən, hər hansı çətinliklə bağlı ona müraciət edərkən heç də icraedici kimi yox, tərəf kimi çıxış etməlidir. Müəllimlə subyekt-subyekt münasibətində olmaq üçün hərbiyyəli psixi proseslərinin, idrak proseslərinin bir sıra imkanlara yiyələnə bilər. Çünki bu proseslərinin imkanlarından düzgün istifadə etmək reallığı dərk etməyə və insan fəaliyyətinin tənzimləyicisi kimi çıxış etməyə imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Bayramov, Ə.S., Əlizadə, Ə.Ə. Psixologiya. Dərslik. / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2002. – s.620.
2. Əliyev, B.H., Cəbbarov, R.V. “Şəxsiyyət yönümlü təsir sistemində şəxsiyyət və təhsilin qarşılıqlı əlaqəsinin psixopedaqoji problemləri” Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri, sosial-siyasi elmlər seriyası, – №3, – 2008.
3. Əliyev, R. Təlimdə əks-əlaqənin yaradılmasının pedaqoji-psixoloji əsasları; Azərbaycan məktəbi, – №3, – 2024. – səh. 84–90, DOI: 10.30546/32898065.2024.3.019
4. Əlizadə, Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. – Bakı, – 1998. – s.368.
5. Həsənov, A., Ağayev, Ə. Pedaqogika, Dərslik. / A. Həsənov, Ə. Ağayev. – Bakı, – 2007. – s.496.

6. Həmzəyev, M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. – Bakı, ADPU. – 2002.
7. Qədirov, Ə.Ə. Yaş psixologiyası. – Bakı: Maarif nəşriyyatı. – 2002. – s.386.
8. Qasımova, L.N., Mahmudova, R.M. Pedaqogika. – Bakı: Çarşıoğlu. – 2012. – s.548.
9. Seyidov, S.İ., Həmzəyev, M.Ə. Psixologiya. Bakı: “Nurlan”, – 2007. – s.626.
10. *Выготский, Л. С. Педагогическая психология*: Краткий курс. — М.: Работник просвещения, — 1926. — 348 с.
11. *Столяренко, Л.Д. С 81. Педагогическая психология*. Серия «Учебники и учебные пособия». — 2-е изд., перераб. и доп. — Ростов н/Д: «Феникс», — 2003. — 544 с.
12. Ксенда, .О.Г Педагогическая психология. — Минск.:БГУ, — 2014.
12. Azərbaycan ordusunun hərbi elmi və təhsil sistemi/ [Elektron resurs] // URL:<https://mod.gov.az/az/azerbaycan-ordusunun-herbi-elm-ve-tehsil-sistemi-326/>
13. Pedaqoji Psixologiyadan Muhazireler / [Elektron resurs] // URL: <https://www.scribd.com/document/728702347/Pedaqoji-Psixologiyadan-Muhazireler-Cefer-İbrahimov>

BİZNES İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TEXNOLOGİYA İLƏ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMİŞ ÖYRƏNMƏ VASİTƏLƏRİNİN EFFEKTİVLİYİ

Aytən Fizuli qızı Kazımova
Azərbaycan Dillər Universiteti
kazimovaaytan@gmail.com

Qloballaşma və iqtisadi integrasiya peşəkarlar üçün ingilis dilində ünsiyyət bacarıqlarını vacib amilə çevirmişdir. İngilis dilinin xüsusi məqsədlər üçün bir sahəsi olan Biznes ingilis dili (Business English) işgüzar yazışmalar, danışıqlar, təqdimatlar və peşəkar hesabatlar kimi biznes kontekstlərində dil bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmişdir. Biznes İngilis dilinin tədrisini və öyrənilməsini təkmilləşdirmək məqsədilə texnologiya dəstəklili öyrənmə alətlərindən (Technology-Enhanced Learning Tools - TELTs) geniş istifadə olunur. Bu alətlərə onlayn platformalar, mobil tətbiqlər və interaktiv proqram təminatları daxildir ki, bunlar fərdi, səmərəli və cəlbəedici tədris təcrübələri təqdim edir [12, s. 102].

Rusiyada, rəqəmsal transformasiya təşəbbüslərinə uyğun olaraq ali təhsildə TELT-lərin dil tədrisinə integrasiyası xüsusi diqqət cəlb etmişdir [2, s. 45]. Eyni zamanda, Azərbaycanda bu alətlərin tətbiqi də əhəmiyyətli irəliləyişlər göstərmişdir. Universitetlər və təlim müəssisələri global iş bazarının tələblərinə uyğun olaraq tədris proqramlarını beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmağa çalışır [1, s. 56].

Bu tədqiqat, TELT-lərin Biznes ingilis dilinin tədrisində effektivliyini araşdırır. Təhlil zamanı Azərbaycan, Rusiya və digər kontekstlərdən nümunələr və praktiki tətbiqlərə xüsusi diqqət yetirilir. Bu yanaşma alətlərin üstünlükləri, çətinlikləri və ümumi təsirini dəyərləndirərək onların qeyri-ixtisas fakültələrində istifadəsini nəzərdən keçirir.

Texnologiya dil tədrisi metodologiyalarını dəyişərək ənənəvi müəllim-mərkəzli yanaşmalardan tələbə-mərkəzli mühitlərə keçidi təmin edir. Bu mühitlər interaksionu və avtonomiyanı ön plana çəkir. Virtual tədris platformaları, mobil tətbiqlər və video konfrans platformaları tələbələrə canlı biznes görüşlərində, təqdimatlarda və real dünya biznes ssenarilərini simulyasiya edən rollu oyunlarında iştirak etmək üçün virtual sinif mühitləri təmin edir. Məsələn, *Google Workspace* və *Zoom* kimi platformalar tələbələrin canlı biznes ünsiyyətini məşq etməsinə, iclasları, danışıqları və təqdimatları simulyasiya etməsinə imkan verir [8, s. 47]. Bundan əlavə, TELT-lər fərdi öyrənmə imkanını yaradaraq tələbələrin dil səviyyəsinə uyğun məzmun təqdim edir və biznesə aid spesifik lüğət və ifadələrin mənimsənilməsini gücləndirir, *Grammarly* tətbiqi biznes yazı bacarıqlarını inkişaf

etdirmək üçün qrammatika, lüğət və üslub düzəlişləri təklif edərək, peşəkar şəkildə ünsiyyət qurmağı asanlaşdıran süni intellektlə dəstəklənən bir yazı köməkçisi təklif edir. *Virtual Reallıq (VR) Alətləri – ENGAGE* və ya *ClassVR* kimi platformalar tələbələrə biznes müzakirələri aparmaq, virtual konfranslara qatılmaq və iş yerində ünsiyyəti real şəraitdə təcrübə etmək üçün immersiv mühitlər təqdim edir. [4, s. 112].

TELT-lər öyrənmə prosesini daha interaktiv və maraqlı etmək üçün viktorinalar və nişanlar kimi oyun elementləri daxil edir [12, s. 31]. TELT-lər tələbələrə korporativ videolar, vebinarlar və iş araşdırmaları kimi avtentik materialları təqdim edir. Bu, biznes ünsiyyətinin nüanslarını anlamaqda mühüm rol oynayır. Diskussiya lövhələri və paylaşılmış sənədlər vasitəsilə qrup işlərini təşviq edir, bu isə real iş mühitini əks etdirir [3, s. 66].

Texnologiya ilə zənginləşdirilmiş öyrənmə vasitələrinin (TELTs) üstünlüklərinə baxmayaraq, onların tətbiqində bir sıra çətinliklər mövcuddur. Ən böyük problemlərdən biri rəqəmsal bərabərsizlikdir ki, bu da xüsusilə aztəminatlı ailələrdən olan tələbələrin texnologiyadan istifadəsini məhdudlaşdırır [6, s. 321]. Digər bir problem isə texnologiyadan hədsiz asılılıqdır ki, bu da tələbələrin üzbəüz ünsiyyət bacarıqlarını – məsələn, bədən dili və insanlarla qarşılıqlı əlaqə kimi vacib yumşaq bacarıqları inkişaf etdirmək imkanlarını məhdudlaşdırır bilər [13, s. 98]. Bundan əlavə, bağlantı problemləri və proqram təminatındakı texniki nasazlıqlar kimi məsələlər öyrənmə prosesini ləngidə və ya pozucu təsir göstərə bilər [7, s. 54]. Həmçinin, bəzi müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarının kifayət qədər inkişaf etməməsi, bu vasitələrin tədris prosesinə effektiv integrasiyasını çətinləşdirir [5, s. 26].

Tədqiqatlar göstərir ki, TELT-lər (texnologiya ilə zənginləşdirilmiş öyrənmə vasitələri) Biznes İngilis dili dərslərində effektivdir. Li və Valş tərəfindən aparılan araşdırmalarda virtual reallıq (VR) vasitələrinin biznes müzakirələrinin simulyasiyası üçün istifadəsinin tələbələrin biznesə xas dil bacarıqlarında inam və səlislik səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırdığını ortaya qoyur [10, s. 92]. Eyni zamanda, *Quizlet* və *Memrise* kimi mobil tətbiqlər tələbələrə maliyyə terminləri, marketing ifadələri və ya sahəyə xas sözləri öyrənmək üçün flashkartlar və fasiləli təkrarlama üsullarından istifadə edərək biznesə aid lüğət yaratmağa və saxlamağa kömək edir. [9, s. 315]. Bu nümunələr TELT-lərin öyrənmə təcrübəsini dəyişdirmək potensialını göstərir, lakin onların düzgün və məqsədyönlü tətbiqi vacibdir.

Nəticə

Texnologiya ilə zənginləşdirilmiş öyrənmə alətlərinin (TELTs) integrasiyası Biznes İngilis dili tədrisini interaktiv, orijinal və fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübələri təqdim etməklə köklü şəkildə dəyişdirib. Azərbaycanda EduMarket kimi platformalar və Grammarly kimi adaptiv alətlər tələbələrin yazı və lüğət bacarıqlarını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırıb. Lakin texnoloji infrastrukturun çatışmazlıqları və müəllimlərin kifayət qədər təlim keçməməsi kimi problemlər inkişaf üçün nəzərə alınmalı sahələrdir. Bu problemlərin həlli ilə TELTs tələbələrin qlobal biznes kommunikasiyasına daha effektiv hazırlaşmasında daha mühüm rol oynaya bilər. Gələcək tədqiqatlar TELTs-in peşə hazırlığına uzunmüddətli təsirini araşdırmalı və onların həm Azərbaycanda, həm də beynəlxalq səviyyədə sənaye ehtiyacları ilə uyğunluğunu təmin etməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Məmmədov, E. Texnologiya ilə ESP Kurikulumlarının Müasirliyinin Artırılması: Azərbaycandan Bir Nümunə. Qafqazda ESP Tədrisi Jurnalı, 2021. 15(1), 56–64.
2. Солдатов, А. А. Проблемы внедрения цифровых технологий в высшем образовании. Цифровая образовательная среда, 2020. 3(1), 43-55
3. Richards, J. C. . Key Issues in Language Teaching. Cambridge University Press. 2015
4. Beatty, K. Teaching and researching computer-assisted language learning. Routledge. 2010
5. Chapelle, C. A., & Sauro, S. The handbook of technology and second language teaching and learning. Wiley Blackwell. 2017

6. Compton, L. K. L. Preparing language teachers to teach language online: A look at skills, roles, and responsibilities. *Computer Assisted Language Learning*, 2009 22(1), 73–99.
7. Cullen, R. Addressing the digital divide. *Online Information Review*, 2001.25(5), 311-320.
8. Dudeney, G., & Hockly, N. How to teach English with technology. Pearson Education. 2016
9. Kukulska-Hulme, A. Mobile-assisted language learning. *Language Learning & Technology*, 2020. 24(2), 46-58.
10. Lai, C., & Zheng, Y. Self-directed use of mobile devices for language learning. *Language Learning & Technology*, 2018. 22(2), 311–331.
11. Li, H., & Walsh, S. Developing speaking skills with virtual reality in business English. *TESOL Quarterly*, 2020 54(1), 91-103.
12. Prensky, M. From digital natives to digital wisdom: Hopeful essays for 21st century learning. Corwin Press. 2012.
13. Richards, J. C. Key Issues in Language Teaching. Cambridge University Press. 2015 .
14. Walsh, S. Classroom discourse and teacher development. Edinburgh Uni. Press 2018.

ELM VƏ TƏHSİLİMİZ: “YAŞIL DÜNYA NAMİNƏ HƏMRƏYLİK İLİ”NDƏ ŞAĞİRD VƏ TƏLƏBƏLƏRDƏ “TƏBİƏT VƏ İNSAN” AMİLİNİ FORMALAŞDIRMAQ

Ələsgər Ağahəsən oğlu Mirzəzadə

ADPU-nun Cəlilabad filialı

mirzade.elesger@mail.ru

Bu gün Azərbaycan öz paytaxtı Bakıda COP-29 – BMT-nin İqlim dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasına təşrif gətirmiş qonaqlarını qəbul etdi. Bu təşkilatın Bakıda toplanması növbəti Ekotarazlığın yaradılması, yəni, təbiətin qorunması, “Yaşıl Dünya naminə hərəkət”ə rəvac verilməsi, “Yaşıl Enerjinin” yaradılması və qorunması naminə işgüzar konfransda iştirak etməkən ibarətdir.

Azərbaycan bu konvensiyaya qoşulmaqla və 2024-cü ilin noyabrında böyük bir məclisə ev sahibliyi etməklə, yaşıl enerji növlərinin yaradılması və yaşıl enerjinin dünya bazarlarına nəql edilməsi siyasətini ortaya qoymuşdur. Bununla bağlı Azərbaycan respublikası Prezidenti 25 dekabr 2023-cü ildə verdiyi fərmanla 2024-cü ili “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan etmişdir.

Ölkəmizdə “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” ilk olaraq təhsil ocaqlarından başlamış, bununla bağlı orta və ali məktəblərdə ekoloji təhsil və maarifləndirmə məsələləri təşkil edilmişdir.

Ekoloji tərbiyə və təhsilin məqsədi şagird və tələbələrə yanaşı, əhalinin də canlı təbiətin qanunauyğunlarına aid biliklərini inkişaf etdirmələrinə nail olmaq, canlı orqanizmlərin ətraf aləmlə qarşılıqlı münasibətlərinin mahiyyətini başa düşmək, ətraf aləmə, təbiətin flora və faunasına həssas, qayğıkeş, humanist və xeyirxah münasibət bəsləmək, təbiətin mühafizəsində yaxından qoşulmaq tələbatı yaratmaqdır.

Ulu öndər Heydər Əliyev 2002-ci il dekabrın 10-da “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nu imzalamışdır. Qanunda istifadə olunan əsas anlayışlaraşağıdakılardır: 1. Ekoloji təhsil; 2. Ekoloji biliklər; 3. Ekoloji maarifləndirmə; 4. Ekoloji mədəniyyət. Bunların hər biri ayrı-ayrılıqda izah olunmuş, ölkə sakinlərinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi istiqamətində dövlət siyasətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsasları müəyyən edilmiş, həmin sahədə münasibətlər nizamlanmışdır.

Şəxsən tələbələrə bu qanunlar çatdırılarkən onlar başa düşürlər ki, ekologiyanın yaxşılaşdırılması, yaşıllıqların salınması, təbiətin qorunması onların özlərinin yaşayışı, təmiz hava almaları üçün vacibdir. Beləliklə, təhsilənlər ətraf mühitin mühafizəsinə, qorunmasına qayğı göstərirlər. Məsələn, biz ADPU CF olaraq, həm dövlət siyasətinin qanunların əsas tutaraq, həm də

təbiətin bizə bəxş etdiyi gözəllikləri qorumaq məqsədilə müəyyən ekoaksiyalar həyata keçiririk: yaşıllıqların tarazlığın saxlamaq üçün yaşadığımız sahənin dörd bir yanında müxtəlif növdə ağaclar əkirik, vaxtaşırı onlara qulluq edirik, ziyanvericilərə qarşı tədbirlər görürük, həmçinin təmiz hava almaq məqsədilə universitet ətrafı kanalların təmizlənməsi, küçəyə atılan zibillərin yığılması üçün ətraf ərazilərdə maarifləndirmə işinin aparılmasını təşkil edirik.

“Yaşıl Dünya naminə həmrəylik ili”ndə universitet tələbələri atılası olan müxtəlif əşyalardan (salafan, qurumuş ağac budaqları, kardonlar, kağızlar vəs.) həm bəzək-suvənir, həm də müxtəlif məişət əşyaları hazırlayıb maarifləndirici səhnələr təşkil edirlər.

Bu işdə universitetin Tələbə Elmi Cəmiyyəti daha fəallıq göstərir. Onlar ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan necə istifadə qaydaları haqqında; ətraf mühit, ekologiya, insan və təbiət arasında qarşılıqlı əlaqələr haqqında; əhalinin və ölkənin ekoloji təhlükəsizliyi haqqında maraqlı və elmi yazılar verməklə maarifləndirmə işini təşkil edirlər.

BMT-nin Bakıda keçirilən İqlim dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası ərəfəsində “Yaşıl Dünya naminə həmrəylik ili”nə aid Universitetimizdə sərgilənən tablolar, rəsmlər, “yaşıl dünya”nı canlandıran qurğular filialımızın 600-ə yaxın tələbəsini, valideynləri, gələn qonaqları sanki tilsimə salır. Rəsm-tabloların üzərində yazılmış ibrətamiz kəlamlar adamı düşünməyə vadar edir.

“Məsəl var:-anadır evin dirəyi,
Bir dirək yıxılsa bir divar yatar,
Ana təbiəti itirsək əgər,
Bir ev yox, bir kənd yox, bir dünya batar!”

Digər tabloda:

“Ovçu insaf eylə keçmə bu düzdən,
O çöllər qızını ayırma bizdən,
Qoyma ağrı keçə ürəyimizdən,-
Qıyma öz qanına boyana ceyran!
Nə gözəl yaraşır Muğana ceyran!” (S. Vurğun).

Yaxud, digərində:

“Ağac baltaya deyir ki, məni kəsməyinə deyil, sapının məndən olmasına üzülürəm!”

Bu gün dünyada qlobal problemlər çoxdur, həm təbiət hadisələri ilə bağlı, həm də cəmiyyət hadisələri ilə bağlı. Təbiətdə baş verən iqlim dəyişmələri, istiləşmə, zəlzələlər, böyük buz parçalarının əriməsi, daşqınlar, torpaq sürüşmələri, əkin və bitkilərin vaxtsız sıradan çıxması artıq bütün dünyanı öz cənginə alıb. Bütün bu hadisələrin baş verməsində planetimizin dövlətlərarası qeyri-humanist münasibət-lərin real problemə çevrilməsidir. Əgər dünyamız həddindən artıq nüvə, döyüş sursatı ilə yüklənsə, dağıdıcı, viranedici müharibələrin meydanına çevrilirsə, han-sı normal həyat tərzindən söhbət gedə bilər? Çox təəssüf ki, qərbin qeyri-humanist dövlət başçıları Bakıya – KOP-29-un Beynəlxalq məclisinə gəlmirsə, əksinə, məhəlli müharibələri dünya müharibəsi səviyyəsinə gətirib çıxarırlarsa, ən ağır silahların işləməsinə şərait yaradırlarsa, BMT başda olmaqla dünya birliyi ayağa qalxıb bu dövlət başçılarını islah etməli, ölən günahsız cocuqların, qadınların, qocaların, dağılan şəhər və kəndlərin səbəblərini onlardan sormalıdırlar!

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin əməkdaşı Bəxtiyar Hüseynov bu hadisələrə münasibət bildirərək yer planetinin ağır durumda olduğunu, yeni əsrin başlanğıcında bəşəriyyətin artıq iqlim dəyişmələri və onun fəsadları, bioloji müxtəlifliyin getdikcə azalması, ozon qatının dağılması, hidrosferin çirklənməsi, torş yağışlar və s. bu kimi qlobal ekoloji problemlərlə üz-üzə qaldığını qeyd etmişdi. Təsadüfi deyil ki, müasir ekoloji vəziyyət həyəcan signalı çalaraq bütün dünyada haqlı olaraq narahatlıq doğurur.

B.Hüseynovun sözlərinə görə, atmosfer canlı orqanizm, tənəffüs üçün nə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb edirsə, su da həyat üçün bir o qədər böyük önəm daşıyır. Bu baxımdan Xəzər dənizi

neft, qaz və başqa xammal ehtiyatları ilə yanaşı, canlı aləmlə də çox zəngin bir hövzədir. Nadir balıqlar, quşlar, su bitkiləri, onurğasız heyvanlar bu hövzənin əvəzolunmaz sərvətidir.

Amma çox təəssüf ki, Xəzərin eko-loji vəziyyəti heç də qənaətbəxş deyil. Ümumiyyətlə, dəniz və okeanların suyu ən çox neft və neft tullantıları ilə çirklənir. Suyun üzərində əmələ gələn neft pərdəsi oksigenin sərbəst hövzəyə daxil olmasına mane olur, bu da canlı aləmi, bioresursların həyatını təhlükə qarşısında qoyur. (Xalq qəzeti, Təbiətin yaraları və global həmrəylik, ekologiya, 23.02.2024).

Noyabrın 12-si 2024-cü il tarixdə Bakıda BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasının (COP29) Liderlər Sammitinin açılış mərasimi keçirildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev açılış mərasimində yaşıl enerji ilə bağlı çıxışı zamanı bildirdi ki, “...biz 2030-cu ilə qədər təxminən altı gigavattlıq Günəş, külək və hidroenerji stansiyalarının tikilməsini planlaşdırırıq. Lakin bu, tam planlarımızın hamısı deyil, 10 gigavattlıq bərpaolunan enerji layihələri üzrə müqavilələr və anlaşma memorandumları imzalanıb.

Cənab prezident onu da qeyd etdi ki, hal-hazırda Yaşıl gündəliyimiz, həmçinin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrini əhatə edir. Beləliklə, Azərbaycanın Naxçıvan, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionları yaşıl enerji zonaları elan edilib və bu, ərazimizin, demək olar ki, dördəbir hissəsidir.

Biz universitetdə bütün bu məsələlərlə bağlı maarifləndirmə işi aparmaq məqsədilə tələbələrə, rayon rəhbərliyi ilə tez-tez seminarlar təşkil edir, “Təbiət və İnsan” amilini qabartmaqla regionumuzun yaşllaşmasına, gözəlləşməsinə can atırıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Bakıda COP29-un Liderlər Sammitinin açılış mərasimi, <https://president.az/az/articles/view/67281> 12 noyabr 2024, 09:00
2. Xalq qəzeti, Təbiətin yaraları və global həmrəylik, EKOLOGİYA, MƏQALƏ, 23.02.2024.
3. X.Sultanlı. Tələbələrdə ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması, “Mütərcim”, 2016, səh-5.
4. <https://www.youtube.com/watch?v=1g6Xc4VbbHc>
5. Yaşıl dünya naminə həmrəy Azərbaycan 19.04.2024 [10:01]

ORDUDA FİZİKİ HAZIRLIĞIN TARİXİ

^{1,3}Elxan Səğrad oğlu Cabbarov, ^{2,3}Azər Tacəddin oğlu Ələkbərov

¹elkhan.cabbarov@sport.edu.az

²azar.alakbarov@sport.edu.az

³Azərbaycan İdman Akademiyası

Giriş

Ordular tarix boyu əsgərlərinin fiziki hazırlığını ön planda tutmuşdur, lakin müasir dövrdə bu sahədə daha çox elmi və texnoloji yanaşmalar tətbiq edilməkdədir. Texnoloji inkişaf və müasir hərbi əməliyyatların dəyişən təbiəti, əsgərlərin fiziki hazırlıq səviyyələrinə yeni tələblər qoyur. Müasir döyüş meydanlarında əsgərlər yalnız güclü və dözümlü deyil, həm də çevik, sürətli, koordinasiyalı və yüksək stress şəraitində təmkinli olmalıdırlar. Bu tələbləri yerinə yetirmək üçün fiziki hazırlıq proqramları ciddi şəkildə elmi araşdırmalara və innovativ yanaşmalara əsaslanır. Fiziki hazırlığın ordunun döyüş qabiliyyətinə təsiri danılmazdır. Tədqiqatlar göstərir ki, yüksək fiziki hazırlıq səviyyəsi döyüş şəraitində daha effektiv olmağa, stressə daha yaxşı dözməyə və zədələrdən qorunmağa kömək edir. Döyüş əməliyyatları zamanı hərbiçilər uzun müddət fiziki və psixoloji təzyiq altında fəaliyyət göstərir. Bu şəraitdə yalnız texniki bilik və bacarıqlar kifayət deyil, eyni zamanda əsgərlərin fiziki dözümlülüyü və stresslə başa çıxma qabiliyyəti də önəmli rol oynayır. Hərbi

personalın döyüş qabiliyyəti yalnız fiziki güc ilə deyil, həm də davamlı olaraq təkmilləşdirilən müxtəlif bacarıqlarla artırılır. Beləliklə, müasir dövrdə orduda fiziki hazırlıq yalnız əzələ gücünü və dözümlülüyü artırmaqla məhdudlaşmır. Bu, həm də hərbi personalın döyüş meydanında strateji, psixoloji və fizioloji hazırlığının bir hissəsi kimi qəbul olunur. Əsgərlər yalnız fiziki olaraq deyil, həm də psixoloji olaraq döyüş meydanına hazır olmalıdırlar. Buna görə də müasir ordu fiziki hazırlıq proqramları hərbi personalın bütün aspektlərini əhatə edən kompleks yanaşmaları özündə birləşdirir.

Hərbi qüvvələrin güclü və effektiv olması yalnız texniki vasitələr və taktiki biliklərlə məhdudlaşmır. Ordunun hər zaman döyüş qabiliyyətinin yüksək olması üçün onun fiziki hazırlığı mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tarix boyu, döyüşçülərin fiziki vəziyyəti ordunun müvəffəqiyyətinə birbaşa təsir göstərmişdir. Müasir ordularda isə fiziki hazırlıq planlı şəkildə həyata keçirilir, xüsusi məşq proqramları ilə əsgərlərin gücü və dözümlülüyü artırılır. Lakin bu yanaşmanın təməli çox qədim dövrlərə dayanır.

Qədim dövrlər

Fiziki hazırlığın ordudakı rolu insanın hərbi fəaliyyətə başladığı qədim dövrlərdən etibarən mövcud olmuşdur. Əsasən, qədim sivilizasiyalar, Yunanıstan və Roma kimi imperiyalar hərbi hazırlığa xüsusi əhəmiyyət verirdilər.

Qədim Misir və Mesopotamiya döyüşçüləri də əsasən fiziki qüvvəyə və çevikliyə əsaslanırdılar. Silahların ağır olması və texniki imkanların məhdudluğu döyüşçüləri hər bir döyüşə güclü fiziki hazırlıqla getməyə məcbur edirdi. Burada əsasən güc, dözümlülük, at sürmə və silah idarə etmə bacarıqları əsas rol oynayırdı.

Qədim Yunanıstan tarixində spartalılar hərbi və fiziki hazırlığın ən inkişaf etmiş nümunələrindən biri sayılırlar. Spartalılar öz oğlanlarını kiçik yaşlardan sərt fiziki hazırlıq proqramlarına cəlb edirdilər. Onların əsas məqsədi gəncləri həm döyüş meydanında, həm də gündəlik həyatda güclü, dözümlü və qorxmaz döyüşçü kimi formalaşdırmaq idi. Spartalıların hazırlıq proqramına qaçış, silah təlimləri, döyüş bacarıqları və hətta aclıq və soyuğa qarşı dözümlülük kimi elementlər daxil idi.

Roma imperiyası isə hərbi təlim sahəsində xüsusi bir sistem yaratmışdı. Romalı əsgərlər fiziki hazırlığa böyük diqqət yetirir və bu, sistemli şəkildə həyata keçirilirdi. Onlar hər gün qaçış, güləş, ağırlıq qaldırma, at sürmə və digər fiziki fəaliyyətlərlə məşğul olurdular. Bu təlimlər yalnız döyüşlərdə qalib gəlmək üçün deyil, həm də uzun müddət səfərdə olarkən sağ qalmaq üçün vacib idi [1].

Orta əsrlər

Orta əsrlərdə hərbi hazırlıq öz inkişafını davam etdirirdi. Bu dövrdə atlı döyüşçülər (cavalry) ön planda idi və onların fiziki hazırlığı vacib sayılırdı. **Cəngavərlər** (knights) xüsusilə yüksək fiziki hazırlıq tələb edən təlimlərdən keçirdilər. Onlar ağır zirehli paltarlarda döyüşür, qılıncla, nizə ilə mübarizə aparırdılar. Orta əsrlərdə orduda fiziki hazırlıq daha çox qalalar və meydan döyüşləri üçün vacib idi, çünki mühasirə döyüşləri uzun sürürdü və döyüşçülərin fiziki gücü bu müddət ərzində yorulmadan qalmaq üçün əhəmiyyətli idi.

Türk-Müsəlman orduları da bu dövrdə özlərinə xas fiziki hazırlıq metodları ilə seçildilər. Xüsusilə Səlcuqlar və Osmanlı ordusu gənc yaşlardan əsgərlərini döyüş təlimlərinə və fiziki məşqlərə cəlb edirdi. Türk döyüşçülər çevik atlılar kimi məşhur idi və onların at üzərində mükəmməl idarəçilik bacarıqları əsasən fiziki hazırlığın nəticəsi idi.

Yeni dövr

Yeni dövrə qədəm qoyduqda, orduların tərkibində böyük dəyişikliklər baş verdi. Artıq texnologiyanın inkişafı ilə silahların çeşidləri artmağa başladı və döyüş üsulları dəyişdi. Lakin bu dövrdə də fiziki hazırlıq önəmli bir hissə olaraq qalırdı. 18-ci və 19-cu əsrlərdə Avropa orduları, xüsusilə Napoleon Bonapartın ordusu, əsgərlərin həm fiziki, həm də taktiki hazırlığına çox böyük əhəmiyyət verirdi. Döyüşçülər günlərlə yürüşlər edirdilər və bu zaman fiziki dözümlülük çox vacib idi.

I və II Dünya müharibələri zamanı hərbi təlimlər daha da sistemləşdi. Əsgərlər müxtəlif fiziki hazırlıq növlərindən keçərək uzun müddət döyüş meydanlarında qalmaq üçün lazım olan dözümlülüyü və gücü artırırdılar. ABŞ ordusu bu dövrdə “Physical Fitness Program” adlı proqramı tətbiq edərək hərbi qulluqçuların fiziki hazırlığını daha da təkmilləşdirməyə başladı. Bu proqram çərçivəsində əsgərlərə qaçış, üzgüçülük, güc məşqləri və dözümlülük təlimləri keçirildi.

Müasir ordular və fiziki hazırlıq

Müasir dövrdə orduların fiziki hazırlığı elmi əsaslarla planlanır və hərbi strategiyaların bir hissəsi kimi qəbul edilir. Müasir hərbiçilər yalnız fiziki güc və çeviklikdən ibarət olmayıb, həm də müasir döyüş şəraitinə uyğun olaraq xüsusi bacarıqlar qazanmalıdırlar. NATO kimi beynəlxalq hərbi təşkilatlar fiziki hazırlığın standartlarını müəyyən edir və üzv dövlətlərin ordularına təlimlər təklif edir.

Bu gün ordularda fiziki hazırlıq proqramları xüsusi təlimçilər tərəfindən idarə olunur. Məşqlər əsgərlərin müxtəlif döyüş şəraitinə uyğunlaşmasını təmin edir. Bunlara silahların çəkisi altında uzun məsafə yürüşləri, çətin şəraitdə döyüş hazırlığı, dözümlülük və çeviklik məşqləri daxildir [2].

Fiziki hazırlığın ordudakı əhəmiyyəti

1. **Döyüş qabiliyyəti:** Yüksək fiziki hazırlıq hərbi qulluqçunun döyüş meydanında uzun müddət aktiv qalmasına imkan yaradır. Yorğunluğa və çətin şəraitə davamlı olmaq, döyüşçünün döyüş bacarıqlarını itirməməsi üçün vacibdir.

2. **Psixoloji dayanma:** Fiziki məşqlər əsgərlərin yalnız bədənlərini deyil, həm də psixoloji hazırlıqlarını gücləndirir. Fiziki gücü yüksək olan döyüşçü, çətin şəraitdə belə motivasiyasını və döyüş ruhunu itirmir.

3. **Sağlamlıq və zədə riski:** Davamlı fiziki məşqlər, hərbi qulluqçuların sağlamlığını qoruyur və zədə riskini azaldır. Eyni zamanda, müasir hərbiçilər mütəmadi olaraq tibbi yoxlanışlardan keçirlər ki, bu da onların hazırlıq səviyyəsini nəzarətdə saxlamağa imkan verir.

4. **Komanda ruhunun yüksəldilməsi:** Ordu kollektiv bir struktura malikdir və fiziki hazırlıq komanda üzvləri arasında güvən və birlik hissi yaradır. Əsgərlər bir-birinin fiziki hazırlığını müşahidə edir və bu, birlikdə döyüşmək ruhunu gücləndirir [3].

Nəticə

Orduda fiziki hazırlıq tarix boyu hərbi qüvvələrin müvəffəqiyyətini təmin edən ən vacib elementlərdən biri olmuşdur. Qədim dövrlərdə silahların ağırlığı və döyüş meydanının çətin şərtləri əsgərlərin gücünü və dözümlülüyünü ön plana çıxarırdı. O dövrdə fiziki hazırlıq əsasən təcrübə ilə formalaşır, hər bir əsgər öz fiziki gücünü şəxsi təcrübələr və döyüş zamanı əldə etdiyi biliklərlə artırır. Lakin müasir dövrdə bu yanaşma radikal dəyişikliklərə uğramış, daha sistemli, elmi əsaslarla hazırlanmış və texnologiyaya əsaslanan proqramlar meydana gəlmişdir.

Bu gün orduların fiziki hazırlıq proqramları yalnız əsgərlərin əzələ gücünü artırmaq və dözümlülüyünü yüksəltməklə kifayətlənmir. Bu proqramlar həmçinin psixoloji dayanıqlığı, strateji düşünmə qabiliyyətini və döyüş şəraitinə uyğunlaşmanı təmin etməyə yönəlmişdir. Müasir ordular üçün fiziki hazırlıq yalnız fərdi əsgərin döyüş qabiliyyətini artırmaq deyil, həm də bütöv bir ordunun koordinasiyasını, effektivliyini və döyüş meydanında uğur şansını yüksəltmək üçün bir vasitədir.

Əsgərlərin fiziki hazırlığı onların döyüş qabiliyyətinin əsasını təşkil edir. Yüksək fiziki dözümlülük, sürət, çeviklik və koordinasiya birbaşa döyüş meydanında uğurun təməl şərtlərindən biridir. Fiziki hazırlıq təkcə əzələlərin gücünü artırmır, həm də döyüşçünün psixoloji sabitliyinə və streslə mübarizə qabiliyyətinə böyük təsir göstərir. Məşqlər zamanı əsgərlər fiziki yorğunluqla yanaşı, psixoloji gərginliklə də mübarizə aparmağı öyrənirlər. Beləliklə, müasir döyüşçü yalnız güclü bədənə deyil, eyni zamanda möhkəm bir ruha sahib olur.

Bundan əlavə, fiziki hazırlıq hərbi personalın sağlamlığını qorumaq və onların zədə riskini azaltmaq üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsgərlərin mütəmadi tibbi yoxlamalardan keçməsi və məşq proqramlarına riayət etməsi onların ümumi sağlamlıq vəziyyətini yaxşılaşdırır. Bu da uzunmüddətli

dətli hərbi xidmətin keyfiyyətini artırır və döyüş qabiliyyətinin yüksək səviyyədə saxlanmasına imkan yaradır.

Fiziki hazırlıq, həmçinin ordudakı komanda ruhunu gücləndirmək üçün vacib vasitələrdən biridir. Əsgərlərin birgə məşqlər etməsi onların arasındakı bağları möhkəmləndirir, kollektiv iş ruhunu yüksəldir və döyüş meydanında bir-birinə dəstək olma instinktinə gücləndirir. Belə hazırlıq yalnız fərdi səviyyədə deyil, bütöv bir ordu üçün kritik strateji üstünlük təmin edir.

Bu sahənin inkişaf tarixi göstərir ki, fiziki hazırlıq hər dövrdə ordu üçün mühüm rola malik olmuşdur. Qədim dövrlərdə bu, döyüşçülərin fərdi bacarıqlarını artırmaq üçün bir vasitə idi, orta əsrlərdə bu, daha çox texniki bacarıqlarla integrasiya olunurdu, müasir dövrdə isə fiziki hazırlıq bir elmi sahəyə çevrilmişdir. Bu inkişaf ordunun strateji üstünlüyünü artırmaq, onun döyüş meydanında uğur şansını təmin etmək və hərbi personalın ümumi döyüş qabiliyyətini yüksək səviyyədə saxlamaq məqsədi güdür.

Gələcəkdə texnologiyanın və elmin daha da inkişaf etməsi ilə ordularda fiziki hazırlığın yeni metodlarının tətbiq olunacağı gözlənilir. Robot texnologiyaları, süni intellekt, biometrik analiz və virtual reallıq kimi müasir texnologiyalar əsgərlərin fiziki hazırlıq səviyyəsini ölçmək və artırmaq üçün daha dəqiq və effektiv yollar təqdim edə bilər. Bununla yanaşı, psixoloji hazırlıqla fiziki məşqlərin daha sıx integrasiyası əsgərlərin kompleks şəkildə döyüş meydanına hazırlaşmasını təmin edəcək.

Beləliklə, fiziki hazırlıq ordunun uğurunun əsas sütunlarından biri olaraq qalır. Tarix boyu olduğu kimi, müasir dövrdə də bu sahənin inkişafı göstərir ki, ordu yalnız texnoloji yeniliklərə deyil, həm də əsgərlərin fiziki və psixoloji hazırlığına dayandığında daha güclü və uğurlu ola bilər. Bu yanaşma gələcəkdə də hərbi qüvvələrin strateji inkişafında əsas rol oynayacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Friedl, K. E., & Westphal, R. J. (2017). *Military occupational stress and soldier health: Leadership, risk reduction, and the role of fitness*. *Military Medicine*, 182(3), 213-217, 230 p.
2. Nindl, B. C., Alvar, B. A., & Sharp, M. A. (2015). *Physical readiness: Overcoming the challenges of military load carriage*. *Strength and Conditioning Journal*, 37(4), 46-52, 74 p.
3. NATO Standardization Office (2019). *NATO Physical Fitness Standards*, 16 p.

ВАЖНАЯ РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ОБРАЗОВАНИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

^{1,3}Фазиля Байрамовна Алиева, ^{2,3}Шафа Хасафат гызы Мусаева

¹fazilkaazerinra@mail.ru

²musayeva_shafa@list.ru

³Азербайджанский государственный аграрный университет

С возвращением Гейдара Алиева к политической власти в Азербайджане в 1993 году в истории страны был заложен фундамент совершенно нового периода развития. Мы являемся свидетелями этих процессов. До прихода великого лидера в стране достиг своего апогея хаос и анархия, принципы государственного управления были нарушены, к власти пришли случайные люди, экономика рухнула, страна находилась в состоянии войны, а ее земли были оккупированы и уничтожены, страну охватывала гражданская война. Но опытному политику удалось преодолеть эти трудности. Вся общественность страны была уверена, что Гейдар Алиев знает верный путь. Кроме него никто не сможет спасти народ от этого кризиса. И, конечно, народ не ошибся в своей вере. Храбрый и воинственный сын Азербайджана вернулся в Баку из Нахчывана после настоячивых требований народа ради спасения родной страны и 15 июня 1993 года был избран председателем Милли Меджлиса. С этого дня в истории

Азербайджана была заложена основа великого спасения. Гейдар Алиев не только сумел за короткий период времени вывести Азербайджан из трагической общественно-политической ситуации, но в то же время, в результате нанесения сокрушительных ударов оккупирующей Армении на фронте, добился прекращения огня и спас страну от опасности гражданской войны. Гейдар Алиев, избранный Президентом Азербайджанской Республики 3 октября 1993 года, менее чем через год, 20 сентября 1994 года, сделал большой и успешный шаг в направлении реализации дальновидной нефтяной стратегии Азербайджана, состоялась церемония подписания знаменитого нефтяного контракта, получившего впоследствии название «Контракт века», с участием многих стран мира. В тот день Баку был в центре внимания всего мира. Азербайджан, всего 3 года назад избавившийся от цепи империй, уже подписывал беспрецедентно крупный нефтяной контракт, объединив 20 стран мира. Конечно, было много людей, которые были этому рады. Это были те, кто хотел независимости Азербайджана. Но были и те, которые были не рады. Такие люди боялись укрепления независимости Азербайджана и строили коварные планы. Но Гейдар Алиев, ясно видевший счастливое будущее Азербайджана, упорно проводил свою политическую линию, не обращая внимания на силы противника. Потому что время не ждало, было много врагов, сил, которые не хотели, чтобы Азербайджан образовался как независимое государство. Они были готовы на каждом шагу посягать на суверенитет страны. Чтобы предотвратить эти злые силы, необходимо было без промедления интегрировать Азербайджан в общество Запада. Упорная политическая деятельность Гейдара Алиева воплотила в жизнь эти мечты, казавшиеся многим фантазией. Вскоре Гейдар Алиев выбрал наиболее правильный путь экспорта азербайджанской нефти на мировой рынок - нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан был признан наиболее эффективным маршрутом экспорта. Это была гарантия безопасности не только Азербайджана, но и Грузии, независимость и суверенитет которой находятся под угрозой. Таким образом, началось строительство нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан. К сожалению, великий лидер не смог увидеть день открытия этого трубопровода, гарантирующего не только экономическое развитие Азербайджана, но и его независимость. Этот трубопровод и другие проекты, идея которых принадлежит Гейдару Алиеву, в том числе газопровод Баку - Эрзурум, были открыты политическим преемником Гейдара Алиева, Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым. Мы являемся живыми свидетелями вклада великого лидера в развитие нашего национального образования и науки, будь он первым секретарем КП СС Азербайджана или второй раз руководил Азербайджаном в годы независимости.

Гейдар Алиев во все периоды своего пребывания у власти уделял особое внимание и чуткое внимание развитию образования в Азербайджане и делал все возможное, чтобы наша молодежь имела высокий уровень образования. Даже сегодня мы с благодарностью вспоминаем, что он сделал для того, чтобы азербайджанская молодежь получила высшее образование не только в Азербайджане, но и в разных городах бывшего СССР - Москве, Ленинграде (ныне Санкт-Петербург), Киеве, Минске в центры науки и культуры. [4] Во времена бывшего СССР одним из вопросов, который решал вопрос о том, что молодежь Азербайджана, окончив самые престижные вузы Союза, вернулась в нашу страну и приносила пользу народу в различных областях экономики, всегда находился в центре внимания великого лидера. Гейдар Алиев создал все условия для беспрепятственного поступления наших талантливых детей, детей простых рабочих и крестьян на престижные факультеты наших высших школ, особенно на юридический факультет. В то время, хотя ему и пришлось столкнуться с личными амбициями окружающих его чиновников, он не уклонился от этого и мужественно продолжил свою борьбу. Именно благодаря этому мужеству и воле Гейдара Алиева в то время тысячи детей простых людей смогли окончить юридический факультет

Азербайджанского Государственного Университета. Многие из них сейчас работают в правоохранительных органах.

Борьба общенационального лидера за привлечение азербайджанской молодежи к военному образованию – предмет отдельного разговора. Добиться этого в советское время было непросто. Для этого требовалось согласие Москвы. Однако Гейдару Алиеву решительно удалось решить и этот вопрос. Тогда тысячи молодых азербайджанцев были отправлены в самые престижные военно-учебные заведения бывшего СССР. В то же время великому лидеру удалось открыть в Азербайджане военные училища. В результате Азербайджан стал страной, готовящий профессиональные военные кадры для Советской армии. Основной задачей в этих школах была подготовка национальных кадров. Благодаря этому Азербайджан не испытывал недостатка в военных кадрах после обретения независимости. Эти кадры организовали защиту Родины в годы нападения Армении на Азербайджан.

С возвращением общенационального лидера к политической власти была заложена основа новой образовательной политики независимого Азербайджана. Мудрые слова Гейдара Алиева об образовании сегодня превратились в афоризмы. Великий лидер говорил: «Я всегда был тесно связан со школой, просвещением и образованием... Я думаю, что общество, откуда бы оно ни пришло, каким бы оно ни было, должно тратить средства на образование, должно помогать воспитанию молодого поколения и развитию учителей. Это моя принципиальная позиция». Начиная с 1993 года по указу великого лидера, сказавшего: «Образование – будущее нации», государственная забота об образовании и работниках образования была усилена. Сначала за счет государственных средств стали печатать учебники для 1-4 классов, а затем и для старших классов. Зарплата учителей регулярно повышалась. Впервые в истории Азербайджана наш общенациональный лидер дал указание провести реформы в сфере образования с целью оптимального решения проблем в нашей системе образования. С этой целью 30 марта 1998 года указом Президента была создана Государственная комиссия по реформе образования. В 1998 году состоялся первый съезд учителей Азербайджана. Гейдар Алиев, великий сын нашего народа, выступил на съезде с исторической речью. Это выступление стало настоящей программой успешного решения задач, стоящих перед педагогами. На съезде впервые в нашей истории образования был создан Республиканский совет по образованию. 15 июня 1999 года – в День национального спасения, великий лидер специальным указом утвердил Программу реформы образования и определил главную цель реформ: «Основная цель реформ в системе образования – приведение азербайджанской системы образования в соответствии к стандартам мировой системы образования... Образовательные принципы, которые мы приобрели за эти годы, следует ожидать и развивать. Если мы пойдем этим путем, то сможем в короткие сроки довести систему образования в Азербайджане до мировых стандартов». Под руководством Гейдара Алиева, архитектора нашей независимой республики, при финансовой поддержке Всемирного банка начали реализовываться основные положения Программы реформы образования. Проект закона «Об образовании» был подготовлен и вынесен на общественное обсуждение. Государственные стандарты общего среднего образования были утверждены на правительственном уровне. [3, с. 75] Система образования Азербайджана начала интегрироваться в систему образования ведущих стран мира. Уделялось внимание студентам и молодым людям, обладающим особыми талантами, такие дети были отобраны и их имена были включены в «Золотую книгу». Благодаря распоряжению нашего великого лидера, заботливого мецената азербайджанского образования от 4 октября 2002 года «Об укреплении материально-технической базы общеобразовательных школ Азербайджанской Республики» и специальной программе, подготовленной этим приказом, в Азербайджане началось строительство современных школьных зданий в соответствии с мировыми стандартами. "Сфера образования является важнейшей сферой для будущего нашего народа, нашей нации, нашего государства", - сказал

общенациональный лидер и подписал ряд документов, обеспечивающих динамичное развитие азербайджанского образования. «О совершенствовании системы образования Азербайджанской Республики» 13 июня 2000 года, «О совершенствовании внедрения государственного языка» 18 июня 2001 года, «Об установлении азербайджанского алфавита и Дня азербайджанского языка (1 августа)» 9 августа 2001, Указ и распоряжения от 2 января 2003 года о реализации Закона «О государственном языке в Азербайджанской Республике» сыграли большую роль в поднятии нашего образования на уровень мировых стандартов. [2] Кроме того, уделялось внимание преподаванию азербайджанской истории, литературы, географии, подготовке учебников, преподаванию азербайджанского языка, особенно его пропаганде в качестве государственного. Сегодня мы можем однозначно сказать, что программы, разработанные под руководством и рекомендациями нашего общенационального лидера, выбранный им стратегический путь обеспечили долгосрочное, динамичное развитие азербайджанского образования и его материально-технической базы.

В настоящее время внутренняя и внешняя политика, экономические планы и программы нашего великого лидера успешно продолжают под руководством нашего уважаемого Президента Ильхама Алиева, достойного школы Гейдара Алиева. Именно в результате последовательной и целенаправленной реализации этой политики Азербайджан в последние годы смог добиться больших достижений в области социально-экономической сферы, науки и образования. В то время, когда ряд стран мира столкнулись с экономическим кризисом, Азербайджан из года в год наращивает свои экономические успехи. Проекты, выдвинутые Президентом Ильхамом Алиевым в виде отдельных государственных программ, стремительно двигают страну вперед. Сегодня Азербайджан стал сильнейшим государством региона. [1, с. 375-378]

Азербайджан, которому всего 32 года независимости, уже является членом семьи «космических государств». Конечно, экономическое развитие способствует прогрессу науки, образования, культуры и других сфер. Строятся новые здравницы, школы, вводятся в эксплуатацию объекты социального и культурного назначения. В реализации подобных проектов нельзя упускать из виду исключительные заслуги Мехрибан Алиевой, Первого вице-президента Азербайджана и президента Фонда Гейдара Алиева. Посредством фонда реализуются гуманитарные проекты как внутри страны, так и за рубежом, и эта деятельность уже давно получила международную поддержку. Однако мы всегда должны помнить, что политика Гейдара Алиева, которая принесла нам эти большие успехи, является стратегическим путем, который он проложил. Этот путь приведет Азербайджан к светлому будущему на многие десятилетия вперед.

Список использованной литературы

1. Abbas Səmədov. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycanca təhsilə və təhsil xadimlərinə qayğı. Gəncə, 2010.
2. Ceyhun Bayramov. Azərbaycan Respublikasının Təhsil naziri. “Azərbaycan” qəzeti, 12 iyul 2019
3. Hüseyn Əhmədov. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi, Bakı 2001
4. Архивные документы, отражающие политическую деятельность Гейдара Алиева, Документ 13. — в кн. Ирада Гусейнова. Гейдар Алиев — от политического руководителя к общенациональному лидеру. Баку, "Тахсил", 2005.

SOSIAL İNTELLEKTİN TƏHSİL MÜHİTİNDƏ TƏTBİQİ ƏHƏMİYYƏTİ

Gülzar Mirzəğa qızı Abdullayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı

kerimzadeh85@mail.ru

Sosial intellekt (SI) termini, ilk dəfə 1920-ci ildə Edvard Thorndike tərəfindən təqdim edilmişdir. Thorndike, intellektin müxtəlif komponentlərini müəyyən edərkən, sosial bacarıqları və qarşılıqlı münasibətləri də zəkaya daxil edən bir yanaşma irəli sürmüşdür. O, sosial intellekti "başqalarını anlama və onlarla münasibətləri idarə etmə qabiliyyəti" kimi təsvir etmişdir. Thorndike, bu bacarığın, fərdin sosial qarşılıqlı əlaqələrdə uğurlu olması üçün vacib olduğunu vurğulamışdır. Sosial intellekt, zamanla daha geniş bir anlayışa çevrilmiş və digər tədqiqatçılar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bu anlayış, yalnız başqalarını başa düşmə və onlarla əlaqə qurma qabiliyyətini deyil, həm də sosial işarələri oxuma, empatiya göstərmə və sosial vəziyyətlərə uyğun davranma bacarığını əhatə edir. Qeyd edilən bacarıqlar, bir şəxsin sosial mühitdə uğur qazanmasına və sağlam münasibətlər qurmasına kömək edir [2, s.227-235].

İnsanların qarşılıqlı münasibətlər qurma qabiliyyətinə ehtiyacının dərk edilməsi tarixi baxımdan innovativ pedaqogikanın yaranması dövründən daha erkən başlanmışdır. Bu ideya qədim yunan filosofu Aristotelin (e.ə. 384–322) əsərlərində öz əksini tapmışdır. Aristotel qeyd edirdi ki, insan "zoon politikon" - təbiət etibarilə sosial bir varlıqdır [5]. Onun fikrincə, insanın inkişafı və həyatının mənası yalnız cəmiyyət daxilində, qarşılıqlı əlaqələr vasitəsilə tam mənasıyla özünü göstərə bilər. Aristotelə görə, insanlar təkbaşına deyil, qarşılıqlı dəstək, əməkdaşlıq və ünsiyyət nəticəsində inkişaf edirlər. Bu konsepsiya, xüsusilə sosial əlaqələrin əhəmiyyəti və cəmiyyətin insan təbiətindəki yerini anlamağa istiqamətlənmiş müasir pedaqoji və sosioloji tədqiqatların əsasını təşkil edir. Məsələn, Lev Vıqotskinin sosial inkişaf nəzəriyyəsi və Erik Eriksonun psixososial inkişaf mərhələləri Aristotelin bu erkən baxışlarının daha müasir kontekstdə inkişaf etdirilmiş formalarıdır. Bu baxımdan, Aristotelin ideyaları, sosial təbiətin innovativ pedaqogikanın insan inkişafı modelindəki əsas roluna dair ilkin nəzəri əsaslardan biri kimi qəbul edilə bilər. Bu yanaşma, insanların sosial əlaqələrə olan təbii ehtiyacının və cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqələrin insan həyatındakı əsas yerini təsdiqləyir. Konfutsi (e.ə. 551–479) isə insan münasibətlərinin və qarşılıqlı hörmətin əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirmişdir. O, "Analeklər" əsərində xeyirxahlıq anlayışını mərkəzə qoyaraq, bir insanın öz mənəvi inkişafını başqalarına kömək etməklə əlaqələndirmişdir. Konfutsi qeyd edirdi ki, özünü inkişaf etdirmək istəyən şəxs başqalarının da inkişafına töhfə verməlidir. O, sosial harmoniya və fərdi əxlaq arasındakı əlaqəni vurğulayaraq, bir insanın yalnız öz maraqlarına deyil, həm də cəmiyyətin rifahına xidmət etməsi lazım olduğunu bildirmişdir [5]. Konfutsi üçün sosial münasibətlər və başqaları ilə əməkdaşlıq, insanın həm şəxsi inkişafının, həm də ictimai harmoniyanın əsasını təşkil edirdi. Bu baxış onun "Qızıl qayda" olaraq tanınan məşhur ifadəsində əks olunmuşdur: "*Özünə rəva bilmədiyini başqasına da rəva bilmə*". Bu ifadə həm şəxsi mənəviyyatın, həm də sosial qarşılıqlı əlaqələrin ahəngini təmin etmək üçün universal bir prinsip kimi çıxış edir. Beləliklə, Konfutsinin nəzəriyyələri, insanın mənəvi və sosial inkişafının bir-birinə bağlı olduğunu göstərərək, münasibət qurma və başqalarını dəyərləndirmənin əhəmiyyətini vurğulamışdır. Bu yanaşma, sosial əlaqələrin həm fərdi, həm də kollektiv inkişaf üçün vacib olduğunu göstərir. Daha sonra, sosial intellektin inkişafını irəli sürən Hovard Qardner (1983) qarşılıqlı zəkayı, bir şəxsin sahib olduğu səkkiz zəka formasından biri kimi qiymətləndirmişdir. H.Qardnerin çoxşaxəli zəka nəzəriyyəsi sosial zəkanın əhəmiyyətini dərinləşdirmişdir. Onun nəzəriyyəsinə əsasən, sosial zəka yalnız müəyyən bacarıqlardan ibarət deyil, eyni zamanda insanların başqaları ilə münasibət qurarkən və onlarla əməkdaşlıq edərkən istifadə etdikləri kompleks bacarıqlardır. H.Qardner, bu zəkanın insanların digər

insanlarla əlaqə qurma, onlara empatiya göstərmə və sosial mühitdə uğurlu fəaliyyət göstərmə bacarığını əhatə etdiyini qeyd etmişdir [6].

Yanaşmalar müxtəlif olsa da, sosial intellekt (Sİ) bir insana ikili, komanda və ya böyük qruplarda sağlam münasibətlər qurmağa və saxlamağa imkan verən bacarıqlar toplusu kimi müəyyən edilir. Boyatzis (2009) sosial intellekt bacarığını "emosional məlumatları başqalarından qəbul etmək, bu məlumatları anlamaq və effektiv şəkildə istifadə etmək qabiliyyəti" kimi tərif edir. Onun fikrincə, sosial intellekt yalnız emosional zəka ilə deyil, eyni zamanda praktiki davranış və qarşılıqlı əlaqələrin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqələndirilir. Boyatzis tərəfindən irəli sürülən bu konsepsiya, sosial-intellektual bacarıqların təkmilləşdirilməsi ilə peşəkar və sosial sahələrdə uğurların artırılmasına diqqət yetirən müasir tədqiqatlarda geniş tətbiq olunur [1, s.150-162].

Müasir araşdırmalar göstərir ki, sosial bacarıqlar emosional məlumatların tanınması, empatiya, ünsiyyət, problem həlli və münasibətlərin idarə edilməsi kimi fərqli sahələri əhatə edir. Bu, Sİ-nin yalnız fərdi səviyyədə deyil, həm də qrup və sosial kontekstlərdə təzahür edə biləcəyini vurğulayır. Beləliklə, Sİ-nin çoxsəviyyəli strukturunu qəbul etmək, insanın sosial davranışlarını və əlaqələrini daha əhatəli şəkildə anlamaq üçün zəruri bir yanaşmadır. Bu yanaşma, sosial bacarıqların ölçülməsi və inkişaf etdirilməsi zamanı daha çox dəyişkənliyi nəzərə almaq və beləliklə, Sİ-nin təsirlərini müxtəlif kontekstlərdə təhlil etmək üçün tədqiqatçılara daha geniş perspektiv təmin edir.

Sosial intellekt (Sİ), insanların sosial vəziyyətlərdə başqaları ilə effektiv şəkildə ünsiyyət qurma, münasibətlər qurma və qrup daxilində qarşılıqlı əlaqəni düzgün idarə etmə bacarığını ifadə edir. Bu bacarıq, yalnız akademik uğurlarda deyil, həm də şəxsi və emosional inkişafda mühüm rol oynayır. Məktəb və sinif mühiti, şagirdlərin sosial intellekt bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün idealdır. Sınıfda sosial intellektin inkişafı, şagirdlərin daha yaxşı əməkdaşlıq etməsinə, münaqişələri daha effektiv şəkildə həll etməsinə və özünə güvənmələrinə kömək edir. Sosial intellektin əsas komponentləri bir neçə əsas bacarıq və davranışla əlaqələndirilir:

- **Empatiya** - başqalarının duyğularını və perspektivlərini anlamaq və onlara uyğun şəkildə reaksiya vermək. Empatiya, sinifdə qarşılıqlı hörmət və anlayış yaratmağa kömək edir.

- **Kommunikasiya bacarıqları** - Effektiv ünsiyyət qurmaq, açıq və aydın şəkildə fikirləri ifadə etmək, həmçinin başqalarının sözlərini diqqətlə dinləmək. Bu bacarıq, şagirdlərin öz fikirlərini sərbəst ifadə etmələrini və başqalarını anlamaq üçün vacibdir.

- **Əməkdaşlıq və komanda işləmək** - Şagirdlərin bir-biri ilə effektiv şəkildə işləməsi, qrup işlərində müsbət əlaqələr qurması və ortaq məqsəd istiqamətində çalışması sosial intellektin mühüm hissəsidir.

- **İntuisiyalı sosial anlama** - İnsanların sosial vəziyyətlərdəki davranışlarını və motivasiyalarını anlamaq, həmin vəziyyətlərdə necə reaksiya verəcəyini bilmək. Bu, şagirdlərin sinifdəki müxtəlif sosial vəziyyətlərə uyğunlaşmalarına kömək edir.

- **Emosional Fərqləndiricilik** - Şagirdlərin öz emosiyalarını anlamaq, idarə etmək və başqalarının duyğusal vəziyyətlərini düzgün qiymətləndirmək. Bu, sinif mühitində harmoniyanın qorunmasına və münaqişələrin qarşısının alınmasına kömək edir.

- **Uyğunlaşma (Adaptasiya)** - Sosial vəziyyətə əsasən davranış və yanaşmanı uyğunlaşdırma qabiliyyəti. Sosial intellekti yüksək olan insanlar müəyyən bir vəziyyətin tələblərini tez bir zamanda qiymətləndirə və buna uyğunlaşa bilirlər.

- **Münaqişə Həlli** - Münaqişə və ya fikir ayrılıqlarını **incəliklə və diplomatik şəkildə** idarə etmə bacarığı. Sosial intellekti yüksək olan şagirdlər çətin vəziyyətləri düzgün şəkildə idarə edir və **bütün tərəfləri məmnun edəcək** həllər tapırlar [2, s.227-235].

Sınıfda sosial intellektin inkişafı, yalnız şagirdlərin şəxsi rifahını artırmaqla qalmır, eyni zamanda onların təhsil müvəffəqiyyətini yaxşılaşdırır. Sosial intellektin gücləndirilməsi bir çox müsbət nəticələrə səbəb ola bilər:

- Əməkdaşlıq və komanda işinin təkmilləşdirilməsi. Sosial intellektə malik şagirdlər daha yaxşı komanda işində iştirak edirlər, birgə qərar qəbul etməkdə və məsələləri müzakirə etməkdə daha fəaldırlar. Bu, xüsusən qrup tapşırıqları və layihələrdə özünü göstərir.

- Münəqişələrin effektiv həlli. Sosial intellekti inkişaf etmiş şagirdlər münəqişələrə daha sakit yanaşır, başqalarının perspektivini dərk edirlər və həlli yolları təklif edirlər. Bu, sinifdəki gərginliyi azaldır və daha harmonik bir mühit yaradır.

- Özünə güvən və intizam. Sosial intellektə sahib şagirdlər öz hisslərini və reaksiyalarını daha yaxşı idarə edirlər, bu da özünə güvənin artmasına və təhsil mühitində daha yaxşı intizamın yaranmasına gətirib çıxarır.

- Emosional rifah. Sosial intellektin inkişafı, şagirdlərin emosional sağlamlığını və rifahını artırır. Onlar duyğusal çətinliklər və sosial streslərlə daha yaxşı başa çıxmağa başlayırlar.

- Məktəb mühitində müvəffəqiyyət. Sosial intellekt, şagirdlərin məktəbə adaptasiya olmalarını asanlaşdırır və onların təhsil prosesinə olan motivasiyasını artırır. Güclü sosial bacarıqlara malik şagirdlər daha asanlıqla sosial əlaqələr qurur, daha müsbət məktəb təcrübəsi yaşayır və akademik baxımdan da daha yaxşı nəticələr əldə edirlər.

Sinifdə sosial intellektin inkişafı üçün müxtəlif tədris və pedaqoji yanaşmalar mövcuddur. Müəllimlər sosial intellekti inkişaf etdirmək üçün bir sıra strategiya və fəaliyyətləri həyata keçirə bilirlər. Məsələn:

- İnteraktiv və komanda əsaslı tapşırıqlar. Qrup işləri və əməkdaşlıq tələb edən tapşırıqlar şagirdlərin sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir. Şagirdlər komanda şəklində işlədikcə, emosional və sosial vəziyyətləri daha yaxşı başa düşür və öz aralarındakı əlaqələri gücləndirirlər. Şagirdləri birgə problemləri həll etməyə və məqsədlərə çatmağa təşviq edən qrup layihələrində sosial bacarıqların inkişafına kömək edir.

- Empatiya təlimləri. Şagirdlərə empatiya göstərməyi öyrətmək üçün xüsusi fəaliyyətlər və oyunlar təşkil edilə bilər. Məsələn, müxtəlif sosial vəziyyətlərə dair rollu oyunlar və müzakirələr, şagirdlərə başqalarının hisslərini anlamaq və onlara uyğun reaksiya vermək bacarığını inkişaf etdirir.

- Emosional intellekt təlimləri. Şagirdlərin öz emosiyalarını başa düşmələri və idarə etmələri üçün emosional zəka təlimləri təşkil edilə bilər. Bu, sinifdəki gərginliyin azalmasına və daha müsbət sosial mühitin yaranmasına kömək edir.

- Pozitiv intellektual yanaşma. Bu yanaşma, şagirdlərin yalnız akademik uğurlarına deyil, həm də sosial bacarıqlarının inkişafına yönəlmişdir. Müəllimlərin bu yanaşmadan istifadə etməsi, şagirdlərin həm uğur, həm də uğursuzluqla effektiv şəkildə baş etməyi öyrənməsini təmin edir. Bu yanaşma, şagirdlərə daha müsbət sosial münasibətlər qurmağa və özlərini inkişaf etdirməyə imkan verir.

- Sosial müzakirə saatlarının təşkili. Sinifdə müzakirə və debatlar təşkil edərək şagirdlərə sosial problemləri analiz etməyi, başqalarının fikirlərini dinləməyi və öz düşüncələrini açıq şəkildə ifadə etməyi öyrətmək mümkündür. Bu, sosial intellektin inkişafına müsbət təsir göstərir [7].

Sosial intellekt, sosial vəziyyətləri effektiv şəkildə başa düşmək və idarə etmək bacarığını ifadə edir. Bu, **emosional intellektin yüksək səviyyəsinə** sahib olmaq, sosial işarə və siqnalları düzgün şəkildə başa düşmək və şərh etmək, eyni zamanda davranışı uyğunlaşdırmaq qabiliyyətini əhatə edir. Sosial intellekti yüksək olan insanlar münasibətləri idarə etməkdə bacarıqlıdırlar, **effektiv ünsiyyət qururlar** və başqalarına qarşı **empatiya** nümayiş etdirirlər. Bu yanaşma şagirdlərə **müsbət sosial bacarıqlar** qazandırır və onları gələcəkdə daha **empatik, korporativ fəaliyyətdə işləyə bilən, responsiv** və **məsuliyyətli** fərdlər halına gətirir. Belə ki, sosial intellekti inkişaf etmiş şagirdlər, həyatın müxtəlif sahələrində sağlam və müsbət əlaqələr qura bilirlər. Şagirdlərin sosial intellektini inkişaf etdirmək, onların həm akademik, həm də sosial həyatda müvəffəqiyyət qazanmalarına əsaslı təkan verir. Müəllimlər, sosial intellektin inkişafı üçün davamlı, müsbət və dəstəkləyici bir mühit yaradaraq şagirdlərin bu vacib bacarığı inkişaf etdirmələrini təmin edə bilirlər.

Sosial intellektin təhsil mühitində tətbiqi, yalnız akademik müvəffəqiyyəti deyil, həm də şagirdlərin şəxsi inkişafını təmin edir. Belə bir yanaşma, sosial və emosional rifahın artırılması, müsbət sinif mühitinin yaradılması və gələcəkdə daha sağlam və məsuliyyətli fərdlərin formalaşmasına töhfə verir. Bu səbəbdən, sosial intellektin təhsil sistemində integrasiyası, tədrisin keyfiyyətini artırmaq üçün mühüm addımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Boyatzis, R., Stubbs, L., Taylor, S. Learning cognitive and emotional intelligence competencies through graduate management education, Academy of Management Journal on Learning and Education, Vol. 1 No. 2, 2002, p. 150-162
2. Thorndike, E. Intelligence and Its Use. Harper's Montly Magazine, 140. 1920, p.227-235.
3. Walker, Ronald E. ve Foley, Jeanne M. Social Intelligence:Its History and Measurement, Psychology Reports, 33, 1973, p. 839-864
4. https://www.researchgate.net/publication/346541559_Social_Intelligence
5. https://www.researchgate.net/publication/346787434_Social_Intelligence
6. https://greatergood.berkeley.edu/article/item/what_is_social_intelligence
7. <https://www.sciopen.com/article/10.26599/AIR.2022.9150010>
8. <https://www.socialigence.net/blog/social-intelligence-in-research/>

DİLÇİLİK VƏ ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİNİN MÜRACİƏT PROBLEMLƏRİ

Gülxar Firqət qızı Yusibova

Mingəçevir Dövlət Universiteti

gulxar.yusubova@mdu.edu.az

Müasir reallıqlar getdikcə müxtəlif xalqlar və mədəniyyətlər arasında fokuslanmış və müxtəlif ünsiyyət prosesinin inkişafına kömək edir. Bununla belə, tez-tez nitqin səhv başa düşülməsi, xarici sözlərin və terminlərin düzgün təfsiri, qeyri-qanuni semantik yüklə bağlı problemlər yaranır. Bu da ondan irəli gəlir ki, bu gün dilçilik və linqvo-mədəni ünsiyyət məsələləri tam öyrənilməmiş və nəzərdən keçirilməmiş, bir sıra problemlə cəhətlərə malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda bu məsələyə həsr olunmuş həm yerli, həm də xarici müəlliflərin çoxlu sayda əsəri mövcuddur. Lakin onların demək olar ki, hər biri dilçilik, mədəniyyətlərarası ünsiyyət və linqvokulturologiya məsələlərini birtərəfli, bir-birindən ayrı nəzərdən keçirir. Bu anlayışları nəzərdən keçirmək üçün hərtərəfli yanaşma yoxdur.

Bu gün dilçilik dilləri öyrənən elmə istinad edir. Daha geniş mənada insan dilinin və ayrı-ayrı dillərin (onların qruplarının) fenomenini müxtəlif üsullarla öyrənən dil elmidir [1]. Əsasən o, bir sıra aşağıdakı hərəkətləri yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur: nitq faktlarını müşahidə etmək, qeyd etmək və təsvir etmək, onları şərh etmək üçün bir sıra fərziyyələr irəli sürmək, fərziyyələri nəzəriyyə və modellər kimi formalaşdırmaq, onların vasitəsilə dilin təsviri həyata keçirilir, eksperimental yoxlama və təkzib prosesini həyata keçirir, həmçinin nitq davranışını proqnozlaşdırır.

Dilçilik sahəsində mövcud məsələlərin əhatə dairəsi ilk növbədə dilin təbii və zəruri komponenti ilə bağlıdır. Bunun səbəbi bu məsələlərin yalnız dilçilərin dilçilik çərçivəsində həllinin mümkün olmamasıdır.

Bu, dilçilik, fəlsəfə, məntiq və psixologiyanın qarşılıqlı əlaqəsi baxımından kompleks yanaşma tələb edir. Digər aktual problem dilin daxili quruluşudur. Burada dilin quruluşu nədir, linqvistik elementlər necə qarşılıqlı əlaqədə olur, onların düzgün ardıcılığı nədir, bir-biri ilə necə bağlıdır və fərqi nədir kimi suallar yaranır. Dilçiliyin strukturu dilçiliyin mürəkkəb strukturu ilə bağlı olan

problemdir. Burada söhbət dilin hər birinin abstraksiya dərəcəsinə görə fərqlənən vahidlərlə təmsil olunan alt sistemlərdən ibarət olmasından gedir. Bu məsələdə mühüm rol odur ki, müəyyən bir mədəniyyətdə (millətdə) dilin strukturunun xüsusiyyətləri təkcə ictimai milli paradigma ilə deyil, həm də təfəkkür, psixika və qavrayış kimi fərdi aspektlərlə müəyyən edilir. Bu məsələ çərçivəsində nəzəriyyəçilər və təcrübəçilər dilçiliyi çox vaxt onun təhlilini və əldə edilən nəticələrin qavranılmasını asanlaşdırmaq üçün onu qruplara bölürlər. Bölmə aşağıdakı kimi komponentlərə ayrılır: 1) prelinqvistika - səsli nitqin akustik-artikulyasiya xarakterinin aspektlərini öyrənmək; 2) mikrodilçilik – dilin strukturuna səs, morfolojiya, sintaksis və lüğət baxımından diqqət yetirmək; 3) ekstralinqvistika – dil və cəmiyyət, təfəkkür, ünsiyyət, duyğular, estetika münasibətləri üzərində qurulur.

Dilin yaranması və inkişafı prosesi də aktual problemlərdən biridir. Bu onunla bağlıdır ki, dilin necə və nə üçün yarandığı, dünya birliyində lingvistik müxtəlifliyin niyə böyük olduğu, dilin zahiri və daxili təşəkkülü və inkişafı amillərinin nədən ibarət olmasının konkret izahı yoxdur. Bu gün vacib açıq sual yazının yaranması və inkişafı sahəsindəki aspektdir, xüsusən də səsin qrafika ilə necə əlaqəsi, orfoqrafiya prinsiplərinin diapazonu, yazı növlərinin nə üçün zamanla yalnız bəzi xalqlar arasında dəyişdiyi, yazı növlərinin nəyə görə dəyişməsi, yazının qrafika ilə necə əlaqəli olması, bir sözlə, yazının mənşəyi və inkişafı məsələsidir. Dillərin təsnifat yanaşması ilə bağlı məsələlər var. Bu məsələ çərçivəsində dillərin neçə təsnifatının mövcud ola biləcəyi tam aydın deyil; niyə bəzi dillər təsnifata məruz qalır, digərləri isə təsnif edilmir; dillərin ayrılması və ya birləşdirilməsinin əsas prinsipləri hansılardır və s.

Dilçilikdə tədqiqat metod və üsullarının müxtəlifliyi də bir çox mütəxəssislər üçün global problemdir. Bu onunla əlaqədardır ki, bu gün dil sahəsində mövcud olan çoxlu sayda tədqiqat texnologiyaları müəyyən elmi fəaliyyətlərin aparılması zamanı metodoloji vasitələrin düzgün və ya uyğunsuz seçilməsinə səbəb olur. Bu da öz növbəsində keyfiyyətsiz, səhv nəticələrə, vaxt itkisinə, müəyyən dilçilik məsələlərində yanlış təsəvvürlərə gətirib çıxarır. Tətbiqi dilçilik və dilçiliklə digər elmi sahələr arasında əlaqə diapazonu da problemli paradigmadır.

Bu onunla izah olunur ki, bu gün tətbiqi dilçiliyin səriştəsi ilə bağlı suallarda heç bir spesifikasiyaya yoxdur, dilçiliklə digər elmlər arasında qarşılıqlı əlaqə imkanları haqqında heç bir anlayış yoxdur [2].

Qeyd etmək yerinə düşər ki, dilçiliyin bu gün aktual olan problemli cəhətlərinin dairəsi daha genişdir.

Bununla belə, hesab etmək lazımdır ki, nəzərdən keçirilən problemlər dilçiliyin nəzəri əsaslarının ən geniş spektrini əhatə etdiyi üçün ilkin və dominantdır. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət müxtəlif mədəniyyətləri təmsil edən insanlar arasında ünsiyyət prosesinə aiddir. Bu anlayışı bir intizam baxımından nəzərdən keçirərkən, mədəniyyətlərarası ünsiyyət müxtəlif mədəniyyətlər və sosial qruplar arasında həyata keçirilən ünsiyyət proseslərini və mədəniyyətlərin bu ünsiyyət prosesinə təsirini öyrənən bir fənn kimi şərh olunur [3]. Müasir dünyada mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesi kifayət qədər tez-tez baş verir: turistlər xaricə səfərlərə gedir, iş adamları əcnəbilərlə işgüzar danışıqlarda iştirak edir, alim və mütəxəssislər başqa ölkələrdə dəyirmi masalarda, konfranslarda, seminarlarda iştirak edirlər. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət problemlərinin bir neçə qrupu var ki, burada əsas problemlər ümumi prinsip və qaydalara, mədəni və milli komponentlərə əsaslanır:

1) ünsiyyət prosesinin iştirakçıları digər mədəniyyət haqqında bir sıra stereotiplərə malikdirlər, bu da əsasən ünsiyyətə mənfi təsir göstərir;

2) nitq etiketi hər bir dövlət, hər bir millət, hər bir mədəniyyət üçün fərqlidir və həmsöhbətin ünsiyyət qaydalarına əməl etməməsi çox vaxt mənfi nəticələrə səbəb olur;

3) konkret ölkədə nitq etiketi daha çox mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə heç də həmişə müşahidə olunmayan din, sosial münasibətlər və s. kimi məsələlərə əsaslanır;

4) müxtəlif ölkələrin öz qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri sistemi var ki, bunun əsasında müxtəlif mədəniyyətlərin danışanları arasında ünsiyyət zamanı anlaşılmaqlar və jestlərin düzgün təfsiri ehtimal olunur;

5) mədəniyyətlərarası ünsiyyət üçün nitqin emosional rənglənməsinə xidmət edən bir sıra idiomatik ifadələrdə, obrazlı ifadələrdə, müraciətlərdə fərqlərin olması əsas problemli cəhətlərdən biridir. Başqa sözlə, təqdim olunan problemlərin müəyyənləşdirilməsi əsasən şifahi və şifahi olmayan ünsiyyətə əsaslanır [4].

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət problemlərinin başqa təsnifatına görə bir sıra çatışmazlıqlar müəyyən edilə bilər:

1) assimilyasiya, bir insanın başqa mədəniyyətin norma və qaydalarının xeyrinə öz mədəniyyətinin norma və dəyərlərindən tamamilə imtina etdiyi bir prosesdir;

2) ayrılıq öz milli norma və qaydalarını qorumaq naminə yad mədəni dəyərləri inkar etmək prosesidir;

3) marjinallaşma, insanın öz mədəniyyətini tərk etdiyi, lakin hələ də yeni dəyərləri və qaydaları əsas kimi qəbul etmədiyi bir prosesdir;

4) integrasiya mədəniyyətlərin integrasiyası və assimilyasiyası prosesidir

Bu təsnifat çərçivəsində mədəniyyətlərarası ünsiyyətin insan şüuraltısının şəxsi səviyyəsində qəbulu və ya rədd edilməsinin təqdim olunan aspektləri arasında optimal seçim yoxdur. Bu onunla bağlıdır ki, öz mədəniyyətindən tamamilə imtina etmək və ya başqasının mədəniyyətini tamamilə qəbul etmək, başqalarının hesabına bəzi mədəni dəyərləri qarşılıqlı olaraq insanın həyatından çıxarır. Marjinallaşdırıldıqda, insan müəyyən bir mədəniyyətdən uzaqlaşır və bu, onun şəxsi komponentlərinə və həyat keyfiyyətinə böyük dərəcədə mənfi təsir göstərir. Integrasiya ən məqbul variantdır, lakin eyni zamanda milli xüsusiyyətlər və mədəni irs itirilir.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin digər problemli komponenti “mədəniyyət şoku” kimi müəyyən edilə bilər ki, bu da əsasən insanın xarici ölkədə tanımadığı mədəniyyətlə qarşılaşdığı və ya öz dövləti daxilində əcnəbilərlə ünsiyyətdə olduğu anlarda özünü göstərir.

Eyni zamanda, insan tənha və daha az ünsiyyətə ehtiyac duyur, başqasının mədəniyyətini inkar edir və mədəni fərqlər ikrah və qəzəb doğurur. Beləliklə, bu gün mədəniyyətlərarası ünsiyyətin bütün əsas problemlərini şifahi və qeyri-şifahi ünsiyyət problemlərinə, insan şüuraltısının şəxsi səviyyəsində mədəniyyətlərarası ünsiyyətin qəbulu və ya rədd edilməsinin problemli aspektlərinə və "mədəniyyət şoku" probleminə bölmək olar.

Linqvokulturologiya linqvistik və mədəni komponentlərin əlaqələri və qarşılıqlı təsirləri haqqında elmi biliklərin mürəkkəb sahəsidir. Bu gün linqvokulturologiya dilçiliyin yeni, hələ tam inkişaf etməmiş bir sahəsi olduğu üçün yenidən formalaşır və öz inkişafına başlayır [5].

Linqvokulturologiyanın yaradılması və formalaşması zərurəti onunla əsaslandırılır ki, dünya problemlərinin sürətlə qloballaşması prosesi müxtəlif xalqların universal və spesifik xarakterik davranış və ünsiyyət xüsusiyyətlərini nəzərə almaq zərurətini yaratmışdır; bir sıra humanitar elmlərin inkişafında obyektiv integrativ tendensiya prosesi ona gətirib çıxardı ki, dilçilər elmi biliklərin əlaqəli sahələrində əldə edilən nəticələrin emal edilməsi zərurəti ilə üzləşirlər və kommunikativ mədəniyyətlərarası mühit dilçilik tələb edir. Bu gün “lingvokulturologiya” anlayışının hansı elmi sahəyə aid olması barədə ümumi fikir yoxdur: bəziləri bunun dilçiliyin bir qolu olduğuna inanmağa meyllidirlər; digərləri dilləri və mədəniyyətləri birləşdirən mürəkkəb elmi intizam kimi, digərləri isə dünyanın konseptual mənzərəsinin ayrı-ayrı obyektlərini öyrənmək üçün nəzərdə tutulmuş bir fənn kimi təqdim olunur.

Bu baxımdan konkret məsələ çərçivəsində linqvokulturologiyanın öyrənilməsi üçün obyekt və predmetinin dəqiqləşdirilməsinə və işıqlandırılmasına ehtiyac var. Dilçiliyin bu sahəsi daxilində “dil” və “mədəniyyət” anlayışlarının şərhində qeyri-müəyyənlik, eləcə də tədqiqat və tədqiqat vahidlərinin yaradılması və sistemləşdirilməsinin mümkünsüzlüyü ilə bağlı problemlər mövcuddur. Linqvokulturologiya xarici dillərin öyrənilməsi prosesində tamamlayıcı komponent kimi çıxış edə bilər. Lakin praktikada bu baş vermir, çünki linqvokulturologiyanın əsasları sona qədər öyrənilməmiş və sistemləşdirilməmişdir [6].

Elm və texnologiya sahəsində öyrənilən problemləri həll etmək üçün linqvodidaktika, metodologiya və peşəkar ünsiyyət prosesinin nəzəriyyəsinə əsaslanan “xüsusi məqsədlər üçün dil” texnologiyasından istifadə etməyə dəyər. O, adekvat və effektiv ünsiyyət prosesini təmin etməyə imkan verən stilistika, mədəniyyətlərarası ünsiyyət nəzəriyyəsi, peşəkar altdillərin xüsusiyyətləri spektri, bir sıra linqvodidaktik və metodoloji aspektlər kimi müvafiq komponentləri əhatə edir [7]. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin müasir problemləri daha çox dilçilik problemlərinə əsaslanır. Bu onunla əsaslandırılır ki, çox vaxt tərcümələrdə, tələffüzlərdə və terminlərin düzgün təfsirində səhvlər dilçilərin qlobal çatışmazlıqlarıdır.

Buna əsaslanaraq tövsiyə edə bilərik: ünsiyyət prosesindən əvvəl ünsiyyət sahəsində başqa bir mədəniyyətin milli xüsusiyyətləri ilə tanış olun və xüsusən də millətin lüğətində müəyyən sözlərin istifadəsi, vokal göstəriciləri ilə tanış olun. səs-küy, şifahi olmayan ünsiyyət, habelə ünsiyyət tərz; sözlərin düzgün tələffüzünə, “tutarlı ifadələrdən” və aforizmlərdən düzgün istifadə etməyə çalışmaq; həmsöhbətin mədəni mənşəyinə hörmət etmək; ünsiyyət prosesində çevik və açıq olun, çünki müsbət ünsiyyət əsasən qarşılıqlı əlaqə tərzinə uyğunluq əsasında qurulur.

Dilçilik və mədəniyyətlərarası ünsiyyət problemlərini birləşdirən linqvokulturologiyada da əvvəllər verilmiş tövsiyələr nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda, bu sahədə mövcud problemlərin həlli üçün daha bir neçə fəaliyyət təklif olunur. Dil məsələlərində linqvokulturoloji tədqiqat prosesi birinci halda milli səciyyəvi baxışların diapazonunu, ikinci halda isə müəyyən bir məsələ üçün mədəni əhəmiyyətli cəhətləri daha yaxşı müəyyən etmək üçün linqvistik vahidlərin təzadlı və tipoloji təhlili nəzərə alınmaqla qurulmalıdır. Milli xarakter aspektlərinin linqvistik komponentlər vasitəsilə öyrənilməsi prosesi etnopsixologiya və etnososiologiyanın nəzərə alınmasına əsaslanmalıdır.

Əks halda, tədqiqat nəticələri təhrif və natamam olacaq. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə kompleks sintez yanaşmasının əsasında müəyyənəddici element kimi dilçilik, mədəniyyətlərarası ünsiyyət və linqvokulturologiyanın bugünkü problemləri təkcə mədəniyyətlər prizmasından deyil, mədəniyyətlərin dialoqunun formalaşdırılması zərurəti ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır, dil elmi, linqvodidaktika, aksiologiya, mədəniyyətşünaslıq, sosiologiya və digər metodoloji səbəblər, həm də qarşılıqlı anlaşılanın effektivliyi, kommunikativ rahatlıq, kommunikativlərin estetik empatiyası, yəni ümumbəşəri humanist dəyərlər sisteminə və müəyyən bir mədəniyyətin daşıyıcısı olan fərdin dünyagörüşünə istiqamətlənmə kimi incəlikləri nəzərə alır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. Dilçilik problemləri, Bakı: Elm, 2019, 404 s.
2. Mətn dilçiliyi problemləri. Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, 2023, AMEA Dilçilik İnstitutu, 260s.
3. E.Benvenist. Ümumi dilçilik problemləri, Bakı, 2014, 174 s.
4. Cəfərov Q. Ümumi dilçilik etüdləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 168 s.

TƏHSİL VƏ TƏDQIQATLARIN DAVAMLI İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİ İLƏ ƏLAQƏSİ

İlahə İlham qızı Musayeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti

ilaha.musayeva@sdu.edu.az

Elmi və pedaqoji perspektivdən tədqiqata açıq mövzu kimi “Təhsil və tədqiqatların davamlı inkişaf məqsədlərilə əlaqəsi” cəmiyyətin rifahının yüksəlməsi, qlobal problemlərin həlli, dayanıqlı gələcəyin qurulması istiqamətində geniş imkanlar açır. Davamlı inkişaf dünya ölkələrinin gələcəklərini strateji planlamağa yönəlmiş razılaşdırılmış siyasi kursudur və hədəflərindən biri təhsil sistemində davamlı inkişafı təmin etməkdir. Qloballaşan dünya şəraitində təhsil inkişafının əsas

hərəkətverici amilidir. Qloballaşmanın nəticələrinə yeni baxış sərgiləmək sosial, iqtisadi və ekoloji sferalarda problemlərlə üzləşən dövlətlərin problemlərinin həlli istiqamətində perspektivlər vəd edir. Dövlət siyasətinin əsas prioriteti kimi təhsil prosesində davamlılığın təmin olunması cəmiyyətin hər bir üzvünün sağlamlığına, ölkənin milli təhlükəsizliyinə, rəqabət qabiliyyətinə, innovativ sosial inkişaf səviyyəsinə birbaşa təsir göstərir.

Dayanıqlı inkişaf (ing. sustainable development)- “Gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək imkanlarına xələl gətirmədən indiki dövrün ehtiyaclarına cavab verən inkişaf” deməkdir. Beynəlxalq Ətraf Mühit və İnkişaf Komissiyası tərəfindən təklif edilmişdi. İlk dəfə Norveçin Baş naziri Qro Harlem Brutlandın “Bizim ümumi gələcəyimiz” adlı məruzəsi ilə beynəlxalq gündəmə gətirilmişdir (1987) (3). “Davamlı inkişaf konsepsiyası” mənşəyindən asılı olmadan qlobal fəlakətlərin təsiri ilə təbiətin, cəmiyyət, istehsalın təkamül modelinin tez bir zamanda tənəzzülə uğramaması və davamlı inkişafını təmin etmək üçün hazırlanmışdır. Konsepsiyanın mahiyyəti insanların həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq, dünyanı gələcək nəsillər üçün daha təhlükəsiz yaşayış məkanına çevirməkdir.

Davamlı inkişaf məqsədlərinin içərisində “№4 Keyfiyyətli təhsil” hədəfinin yer alması dünya səviyyəsində təhsilin inkişafın əsas hərəkətverici amillərindən biri kimi tanınmasının göstəricisidir. “İnklüziv və bərabər keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi və hamı üçün ömürboyu təhsil imkanlarının təşviq edilməsi” həmin məqsədi xarakterizə edir. Sənəddə yer alan təhsilin dayanıqlılığı istiqamətində əsas prinsiplər bunlardır: 1. Hər bir insanın ömürböyü təhsil almaq imkanı olmalıdır; 2. Təhsil əsas insan hüququ olmalıdır; 3.İbtidai və orta təhsil pulsuz və keyfiyyətli olmalıdır; 4.Cinsindən, yaşından, sosial statusundan asılı olmayaraq hər kəsin təhsil almaq hüququ vardır; 5.Peşə və ali təhsil keyfiyyətli və ucuz olmalıdır; 6.Yetkin əhalinin əhəmiyyətli bir hissəsi oxuma, yazma və sayma bacarıqlarına sahib olmalıdır; 7.Bütün tələbələr davamlı inkişafı təşviq etmək üçün bilik və bacarıqlara yiyələnməlidir; 8.Təhsil müəssisələri yaratmaq və təkmilləşdirmək, dünya üzrə təqaüdlərin və ixtisaslı müəllimlərin sayını artırmaq lazımdır (2).

Təhsil sahəsində dayanıqlılıq inkişafa nail olmaq ölkəmizin əsas hədəflərindən biridir. Təhsilin inkişafı xalqın, cəmiyyətin inkişafı deməkdir. Təhsil prosesində dayanıqlılığı təmin etmək üçün təhsilin davamlı inkişafda rolu, bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların dayanıqlı inkişafa dəstəyi, interdisiplinar yanaşma sərgiləməklə humanitar sahə ilə ekologiya, təbiət və sosial elmlər və s. arasında bağlılıq kimi məsələlərə nəzər yetirmək lazımdır. Təhsildə integrasiyanın arqumentlərindən istifadə edərək gender bərabərliyi, yoxsulluğun azaldılması, ətraf mühitin qorunması kimi məsələlərə təhsil vasitəsilə təsir göstərərək, problemlərin həllini minimuma endirmək bu istiqamətdə atılan ən uğurlu addımlardandır. Tədris prosesində STEAM texnologiyasından istifadə bu məsələlərdə nəticə almağa müsbət təsir göstərir.

Yeni nəsildə ekoloji şüurun formalaşdırılması, ekoloji maariflənmə, təhsil sisteminə ekoloji yanaşmanı təmin edilməsi daha sağlam və təhlükəsiz mühitin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Bu istiqamətdə ən önəmli məsələlərdən biri də elmi tədqiqat mövzularının texnologiya və sahələrə integrasiyası istiqamətində araşdırılmasıdır. Təhsil və tədqiqatlarda rəqəmsal transformasiyanın tətbiqi ilə davamlı inkişaf sahəsində texnologiyanın dəstəyindən istifadə məsələsi məqsədə çatmaq üçün mükəmməl yoldur. Təhsil sahəsində aparılan tədqiqatlarda innovativ mövzu və ideyaların yer alması ömürboyu öyrənmə imkanlarının genişlənməsi, keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi, milli və qlobal siyasi müstəvidə mövzuların hazırlanması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Moiseyev dayanıqlı inkişaf proseslərində müəllimin rolunu yüksək qiymətləndirərək yazır: “İlk növbədə, təkcə sivilizasiyanın taleyi deyil, həm də planetdə insanlığın qorunub saxlanması müəllimdən asılıdır” (1, s.149). Təhsil prosesində önəmli məsələlərdən biri təhsilverənlərin ixtisaslaşması məsələsidir. Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, müxtəlif təlim proseslərinin təşkili müəllimlərin bu istiqamətdə bilik və bacarıqlarının artırmasına imkan yaradır.

Hazırda ölkəmizdə təhsil sahəsinin dinamik inkişafı üçün keyfiyyətin təmin olunması, peşəkar idarəetmə sistemi, qiymətləndirmə və təlim prosesində dünya təcrübəsinə əsaslanma, təhsilalanların

bilik və bacarıqlarının vərdişə çevrilməsi, milli kurikulumun çatışmayan cəhətlərinin aradan qaldırılması, inklüzivliyin təmin olunması, ölkədə elmi potensialın güclənməsi istiqamətində atılan addımlar davamlı inkişaf konsepsiyasının prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planı təhsilin məzmunu və təşkili, kompetensiyaların reallaşdırılması, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından strateji hədəflərə çatmaq üçün uğurlu sənəddir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Моисеев система учитель. Экология и образование М.: ЮНИСАМ, 1996. 192 с. Наше общее будущее: Докл
2. Our Common Future: Report of the International Commission on Environment and Development (MKOSR) ": Translated from English / Ed. And afterwords from S. A. Evteev and R. A. Perelet /. M.: Progress, 1989. 376 s. Our Common Future: Report of the International Commission on Environment and Development (MKOSR) ": Translated from English / Ed. And afterwords from S. A. Evteev and R. A. Perelet /. M.: Progress, 1989. 376 s.
3. «Распаковка» Цели 4 в области устойчивого развития Образова-ние-2030. <http://docplayer.ru/70804700-Raspakovka-celi-4-v-oblastiustoychivogo-razvitiya-obrazovanie-2030.html> (дата обращения: 23.04.2018).

HUMANİZM, TRANSHUMANİZM VƏ MÜASİR TƏHSİLİN HUMANİSTLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ TARİX DƏRSLƏRİNİN ROLU

İlham Mabud oğlu Məmmədov

Mingəçevir Dövlət Universiteti

ilham.mammadov@mdu.edu.az

Müasir informasiya cəmiyyətində yeni dövrün ruhuna və tələblərinə uyğun texniki, texnoloji, sosial-iqtisadi və əxlaqi-mədəni dəyişikliklər baş versə də humanizmə çağırış kimi təsdiq olunmuş qaydalar həmişə gündəmdədir. Bu gün Avropanın və dünyanın təhsil sistemlərində tədris prosesinin qarşısında duran pedaqoji vəzifələr sırasında humanistləşdirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələ zəruriliyinə görə, “prioritet” kateqoriyasına aid edilir. Bu zərurətin vaciblik dərəcəsini daha yaxşı dərk etmək üçün “humanizm” kimi tanıdığımız ictimai fenomenin çoxplanlı və olduqca mürəkkəb hadisə olmasını anlamaq, onun ictimai-mədəni nizamın davamlı və dayanıqlı olmasında icra etdiyi vəzifənin xarakterini dərk etmək lazımdır.

İntibah (fra. *Renaissance* - yenidən doğulmaq və ya dirçəlmək - Avropa tarixində əsaslı dönüş yaratmış və yeni Avropa mədəniyyətinin əsaslarını qoymuş tarixi və mədəni dövr) dövründə ərsəyə gəlmiş mədəni hərəkət kimi xarakterizə olunan humanizm (lat. *humanus* - insana məxsus və yaxud insanlıq), geniş mənada, tarixən dəyişən və inkişaf edən mütərəqqi dünyagörüşü sistemidir. Lakin o, nə qədər dəyişsə də həmişə şəxsiyyət, yaxud avtonom subyekt kimi insanı, həmçinin onun fərdi və qlobal taleyini, xoşbəxtliyini, rifahını və gələcəyini əsas həyati prinsip kimi gündəmdə saxlayır. Bir məqamı xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, “humanizm” yeni filantropist ideya kimi Orta əsrlər və Yeni dövr tarixi arasındakı mərhələdə yeni tərzdə düşünən savadlı insanların pozitivizm uğrunda mübarizəsi dalğasında meydana gəlmişdir. 1453-cü ildə Konstantinopolun II Mehmet Fatehin (osm. *I Mehmed-i sani* və ya *Məhəmməd Fateh* - 1432-1481, 1444-1446 və 1451-1481-ci illərdə Osmanlı sultanı) ordusu tərəfindən fəth edilməsindən sonra Qədim Roma mədəniyyətinin xristianlaşdırılmış versiyasının daşıyıcıları olan böyük əhali kütləsinin Avropaya axını başlandı. Onlar özlərilə Qədim Roma mədəniyyətindən miras qalmış mədəni nümunələri - antik dövr ədəbiyyatı, qiymətli raritetlər, metaldan və marmərdən hazırlanmış, insan xarakterini, onun qayğılarını, arzularını və məqsədlərini

parlaq şəkildə ifadə edən heykəllər, fiqurlar, büstlər, şəkillər və digər predmetlər gətirildilər. Orta əsr Avropa insanı bu nümunələrdə yüksək insanlığa əsaslanan əsl mədəniyyətin əlamətlərini gördü və VII əsrdən Avropa təfəkkürünə hakim kəsilmiş, onu “sözəbaxan və lazımsız mexanizm” çevirmiş kilsə mədəniyyətinin tərəqqiyə xələl gətirən konservativ ideya olduğunu qəti şəkildə anladı. Bundan sonra Köhnə Dünya özünün dirçəlişə, humanizmə və maarifçiliyə əsaslanan çağdaş inkişaf yolunu müəyyən etdi və bugün də bu yolla durmadan hərəkət edir və mütərəqqi nümunə kimi planetin başqa regionlarının və xalqlarının inkişafına və tərəqqisinə də həlledici təsir göstərir.

Beləliklə, qaranlıq orta əsrlərin ağuşunda bəşəriyyəti nura boyayan və insana ali dəyər verən hərəkət kimi ərsəyə gəlmiş humanizm bu gün də global insanlığın əsas ideyası, məqsədi və vəzifəsi olaraq qalır. Humanizm yarandığı dövrdən bugünə qədər xüsusi tip fəlsəfi dünyagörüşü kimi insanı, onun taleyini və xoşbəxtlik qayğılarını varlığın ən mühüm məsələsi və mərkəzi obyektini kimi daim diqqətdə saxlayır.

Humanizmi məzmununa və formasına görə aşağıdakı 2 əsas tipə ayırırlar:

1. İnsanın varlığını ali dəyər kimi qiymətləndirən liberal humanizm.
2. Ali dəyərin ayrıca götürülmüş bir insanda deyil, onun məxsus olduğu, yaxud təmsil etdiyi kollektivdə olduğunu iddia edən sosial humanizm.

Müasir dövrün spesifik tələblərinin diqtəsi altında cəmiyyət həyatının ən müxtəlif sahələrində humanizmin transformasiyası baş verir. Təsədüfi deyil ki, bu gün humanizmin dövrün ruhuna cavab verən yeni-yeni formalarının axtarışı və praktikada tətbiqi daha da aktual xarakter almışdır. Bu gün mütərəqqi bəşəriyyət və onun sağlam və dərin düşünən, mərhəməti, şəfqəti və filantropiyanı başlıca həyat ideali kimi seçən nümayəndələri transhumanizm adlanan hərəkəti ərsəyə gətirdi [1]. XX əsrdə və XXI əsrin I rübündə fəvqəladə populyarlıq kəsb edən *transhumanizm* (lat. *trans* - içindən, *homo* – insanlıq) - müasir elmin və texnologiyanın ən yüksək nailiyyətlərindən istifadə etməklə insanların əqli və fiziki imkanlarının yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutan fəlsəfi konsepsiya, siyasi mövqe və ya ictimai quruluşdur. Transhumanizm ideyalarının daşıyıcıları hesab edir ki, insanları xəstəliklərdən, əzabardan, qocalıqdan və ölümdən, elmi və texniki imkanlar daxilində qurtarmaq insanlığın ən ali vəzifəsi olmalıdır. Transhumanizm müasir global cəmiyyətdə insanın ümumi maraqlarını, istək və arzularını, qayğı və problemlərini əks etdirən spesifik sosial və mədəni hərəkət kimi təzahür edir, bəşəriyyətin daha sağlam, davamlı və dayanıqlı gələcəyinə hesablanmış humanist ictimai və elmi-texniki layihə kimi özünü təsdiq edir. Transhumanizm, həmçinin postmodern fəlsəfə və beynəlxalq hərəkət kimi XXI əsrin intellektual-mədəni və əxlaqi-mənəvi məzmunu olmağa da iddia edir. Bəhsi gedən hərəkətin mahiyyətində etnik, mədəni, irqi və ruhani-mənəvi əlamətlərdən asılı olmayaraq, Yer kürəsində yaşayan və ehtiyacı olan insanların əqli və fiziki imkanlarının artırılması üçün elmin və texnikanın gücünün səfərbər edilməsi, nanotexnologiyalardan yüksək humanist məqsədlər üçün istifadə olunması məsələsi prioritet təşkil edir [3]. Digər ictimai-mədəni və etik-fəlsəfi təlimlərdə olduğu kimi transhumanizmin də özünəməxsus rəmzləri var. Bu “humanizm” sözünün baş hərfi, + işarəsi və Mikelandelo Buonarottinin 1511-1512-ci illərdə Vatikanın binasının tavanında yaratdığı Sikstin kapellasından “Adəmin yaradılması” (ita. *La creazione di Adamo*) səhnəsinin yeni texnoloji elementlərlə reformasiya olunmuş müasir versiyasıdır.

Transhumanizmin möhtəşəm bəşəri proqram olmasını, onun cəmiyyət üçün və hər bir insan üçün əbədi problem sayılan psixoloji və fiziki əzabları - xəstəlikləri, qocalığı, hətta uzaq gələcəkdə ölümü də ləğv etməyə istiqamətlənməsi sübuta yetirir [3]. Etnik, dini və mədəni mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün individləri uzun və xoşbəxt yaşamaq, sağlam və güclü olmaq, həyatdan zövq almaq, uğurlu gələcək üçün keyfiyyətli və sağlam nəsillər yetişdirmək idealları ətrafında birləşdirən transhumanizm XXI əsrin fəlsəfəsi kimi özünü təsdiq etməkdədir. Qeyd edək ki, transhumanizm ideyaları reallaşmamış arzular kimi bütün tarix boyu, bütün xalqlarda və mədəniyyətlərdə mövcud olmuşdur və bu təbiidir. Çünki insanı həmişə bir əbədi sual - “ölməzlik” sualı narahat etmiş və bu gün də edir. ETİ-nin müasir nanotexnologiyalar əsrinə qədəm qoyması ilə əlaqədar transhumanizmə maraq yenidən, həm də çox yüksək səviyyədə artmışdır [2].

Humanizmin yuxarıda qeyd edilən özünəməxsus əlamətlərini, onun yeni və daha mütərəqqi formalara transformasiya olunmasını nəzərə alaraq bu gün müasir təhsil sistemində onun əsas həyati prinsip və münaqişəli cəmiyyətdə insanın ictimai əqidəsi kimi qəbul edilməsi tədris prosesinin ali pedaqoji vəzifəsi olmalıdır. Lakin təhsilin humanistləşdirilməsi çox çətin və son dərəcə mürəkkəb prosesdir. Özündə mənəvi məsələlərin geniş spektrini ehtiva edən bu proses təkcə təhsilalanların əxlaqi-mənəvi və intellektual-mədəni durumu ilə, onların humanizm prinsipləri ilə bağlı müddəaları və müvafiq təsir mexanizmlərini necə və hansı səviyyədə qəbul etmələri ilə bitmir. Burada mühüm və həlledici rol oynayan əsas məqam kimi avtoritar pedaqoji prinsip üzərində qurulan münasibətlər sistemindən humanist münasibətlər üzərində bərqərar edilmiş rejimə keçilməsi qəbul olunur. Məhz bu rejim şəxsiyyəti yaradıcı əməyin, idrakın və davamlı ünsiyyətin fəal subyekti kimi yetişdirməklə, onu həm də yeni cəmiyyətin layiqli və etibarlı qurucusu kimi hazırlayır.

Təhsilin humanistləşdirilməsi kimi vacib pedaqoji vəzifənin uğurlu icrası və gözlənilən müsbət nəticələr verməsi üçün gənc nəsildə səmimi və dərin insanpərvərlik hissi doğuran, tədris prosesində humanist atmosfer yaratmağa qadir olan adekvat mexanizmlərdən, müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə olunur. Həmin vasitələrdən biri də ümumiyyəti və milli tarixdən qaynaqlanan narrativlərin öyrənilməsi və mənimsənilməsidir. Lakin müasir global cəmiyyətdə elmi-texniki və əxlaqi-mədəni trendlərin təsiri altında vərdislər tədricən arxa plana keçir və dövrün ruhuna uyğun olaraq ənənənin gücü şəxsiyyətin, sərhədlərini aşan iradəsi üzərində hökmranlıq edə bilmir. Belə bir şəraitdə təhsil strategiyası təhsilalanlara təqdim olunan informasiyanı rəşional təhlil və qiymətləndirmə prinsipləri əsasında elə həddə çatdırmalıdır ki, o, gənc insanda filantropiya duyğuları, nəzakət, mərhəmət və şəfqət kimi dəyərlərə əsaslanan yüksək hisslər yarada bilsin.

Müasir təhsilin humanistləşdirilməsində həlledici rol oynayan ən mühüm elementlərdən biri də tarix dərslərinin tədrisində humanist dəyərlərin təbliği və təşfiqi ilə bağlıdır. Beləliklə, gənc nəslin humanizm ruhunda tərbiyə olunması işində tarix dərsləri elə bir unikal məkan rolu oynayır ki, onun vasitəsilə təhsilalanlar milli tarixin şanlı səhifələri ilə tanış olaraq, həm intellektual imkanlarını artırır, həm də tarixi hadisələrin və bu hadisələrin lokomotivləri sayılan böyük şəxsiyyətlərin, onların həyat tərzinin, davranışlarının, qəhrəmanlıqlarının, ədalətli, cəsur, nəcib obrazlarının nümunəsində pozitiv xarakter qazanırlar. Bununla da özlərində müsbət mahiyyət formalaşdırır, fəal vətəndaş mövqeyini təyin edir, vətənə məhəbbət, milli mədəniyyətə və tarixi ənənələrə rəğbət ruhunda tərbiyə olunurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, tarix dərslərinin tədrisi prosesində təhsilalanlarda humanizm ideyalarının, ənənələrə məhəbbətin və vətənpərvərlik hisslərinin sintezindən adekvat kompetensiyalar və ləyaqət kodeksi formalaşır. Buna səbəb milli və ümumdünya tarixinin konseptual məzmunu və onuun digər təlimlərdən və elmlərdən fərqlənən fəlsəfəsidir.

Tarixi kontekst sadəcə hadisələrdən, rəmzlərdən və rəqəmlərdən ibarət külliyyat deyil. O, həm də canlı dinamik prosesdir. Bu prosesdə milyonlarla insan iştirak edir və orada onların kollektiv və fərdi taleyi həll olunur. Məhz tarixi prosesin öyrənilməsi və mənimsənilməsi zamanı nəyin gerçək, nəyin yanlış olmasını mütləq şəkildə təyin etmək mümkündür. Çünki tarix həm də həyat dərsləridir, düzgün yolun və adekvat həyat üslubunun seçilməsi üçün çoxlu sayda alternativlərlə təqdim edilən sadıq bələdçidir. Tarix dərslərində təhsilalanlar ibtidai cəmiyyətdən başlayaraq, müasir informasiya cəmiyyətinə qədər insanlığın hansı çətin və məşəqqətli bir yol keçdiyinin şahidi olurlar və bu yolun hər adımında müharibə və münaqişə görürlər. Təhsilalanlar tarixi narrativlərin təsiri altında analitik və tənqidi təfəkkürlərini inkişaf etdirməklə daim bəşəriyyətin can atdığı idealları müəyyən etməyə çalışırlar. Onların gəldiyi son nəticə isə bütün tarixi dövrlərdə aktual olan humanizmin yeganə və alternativli olmayan ixtlas yolu olması ideyasının təsdiqi olur.

Tarix dərslərinin təşkili və keçirilməsi zamanı tarixi narrativlərin daha yüksək effekt verməsi üçün tədrisin aktiv və interaktiv metodlarından – diskussiyalardan, müxtəlif rol oyunlarından, layihə işlərindən istifadə olunması şərtidir. Belə metodların tədris prosesinə tətbiq edilməsi təhsilalanlara tarixi hadisələri daha dərinlən anlamağa şərait yaradır, onların analitik və tənqidi düşünmək, eləcə də adekvat məntiqi nəticə çıxarmaq qabiliyyətini daha da yaxşılaşdırır.

Nəcib xarakterli, ədalətli, mərhəmətli və cəsur insanların tarixini öyrənərkən təhsilalanlarda ənənəyə, mənəvi qaydalara, ictimai-mədəni qadağalara, müqəddəs kurallara, başqasının azadlığına və şəxsiyyətinə hörmətə xüsusi münasibət formalaşır. Məhz bu məqamlar təhsilalanlarda insanlıq adına qürur və məsuliyyət hissləri aşılayır, onların gələcəyə inamını artırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Батин М.А. [Доктрина бессмертия](#) // Бизнес-журнал. - 2015. - № 10. - С. 20-21
2. Гавров С.Н. Технологический постгуманизм: переход к постчеловеку и постчеловечеству. Москва: [РосНОУ](#), 2015. - С. 56
3. Турчин А., Батин М. Футурология: XXI век: бессмертие или глобальная катастрофа?: научно-популярное издание. Москва: [Лаборатория знаний](#), 2021. - 290 с. – С. 35

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANDA YENİ TƏHSİL QURUCULUĞU DÖVRÜ

Kamal Sərvər oğlu Kamalov

ADPU-nun Quba filialı

kamalsarvar@gmail.com

Ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda aparılan təhsil islahatları bu sahənin inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edir. Bu müddət ərzində Azərbaycan təhsilinin inkişafı sahəsində Heydər Əliyevin xidmətləri iki istiqamətdə getmişdir:

- Heydər Əliyev milli tərbiyə və təhsilə dair nəzəri göstərişləri.
- Heydər Əliyev milli təhsil quruculuğunda, təhsilin müxtəlif sahələrinin ahəngdar inkişaf yolunda gördüyü işlər.

Ulu Öndər Heydər Əliyev təhsilin hər bir dövlətin, ölkənin, cəmiyyətin mühüm sahəsi olduğunu ön plana çəkmişdir. Azərbaycan təhsilinin son 30 illik tarixi inkişafının təhlili göstərir ki, milli təhsilimiz aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdir:

- Azərbaycan təhsilinin inkişafının yüksəlişləri (1970-1982)
- Azərbaycan təhsili 1982-1987-ci illər
- Azərbaycan təhsili depressiya illərində (1988-1993)
- Müstəqil Azərbaycanda yeni təhsil quruculuğu dövrü

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra cəmiyyətimizin hər bir sahəsində olduğu kimi, təhsil sahəsində də bir canlanma, yeniləşmə nəzərə cərpmağa başladı. Ümummillə liderimiz Heydər Əliyev siyasətin böyük təsiri nəticəsində irəliləyişlər olmuş, orta, orta-ixtisas və ali məktəblərdə struktur dəyişiklikləri baş vermiş, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində ciddi quruculuq işləri aparılmış, problemin həlli üçün effektiv üsul və metoların tətbiqi önə çəkilmişdir.

“Təhsil millətin gələcəyidir”, - deyən Ulu Öndər Azərbaycana rəhbərliyinin ikinci dövründə (1993-2003) bu sahənin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. Bu dövrü eyni zamanda, müstəqil Azərbaycanda yeni təhsil quruculuğu dövrü kimi də xarakterizə etmək olar. Burada onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ötən əsrin 80-ci illərinin sonu - 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində soydaşlarımızın deportasiyası və Qarabağın dağlıq hissəsinin işğal edilməsi ilə bir milyondan çox azərbaycanlının qaçqın və məcburi köçkün düşməsi Azərbaycan təhsili üçün əlavə çətinliklər yaratmışdı. Respublikanın çox ağır vəziyyətində rəhbərliyə qayıdan Heydər Əliyev bir çox problemləri həll etməklə yanaşı, təhsil sahəsində zamanın tələblərinə uyğun islahatlar həyata keçirməyə başladı.

1998-ci il martın 30-da Prezidentin Sərəncamı ilə Təhsil Sahəsində İslahatlar üzrə Dövlət Komissiyası yaradıldı, “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” hazırlandı və 1999-cu il iyunun 15-də təsdiq edildi. Proqramda təhsilin gələcək inkişaf strategiyası müəyyənləşdirilməklə, mərhələlər üzrə təhsil sisteminin strukturunda, idarə edilməsində, məzmununda, maddi-texniki bazasında, iqtisadiyyatında, kadr hazırlığı və təminatında əsaslı islahatların aparılması nəzərdə tutulurdu.[2]

“Azərbaycan Respublikasının təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2000-ci il 13 iyun, “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2001-ci il 18 iyun, “Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Gününün təsis edilməsi haqqında” 2001-ci il 9 avqust, “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi barədə” 2003-cü il 2 yanvar tarixli fərmanlar təhsilimizin dünya standartları səviyyəsinə qaldırılmasında böyük rol oynayıb. Bununla yanaşı, Azərbaycan tarixinin, ədəbiyyatının, coğrafiyasının tədrisinə, mükəmməl dərslərlərin hazırlanmasına, Azərbaycan dilinin öyrədilməsinə, xüsusilə dövlət dili statusunda təbliğinə diqqət artırıldı.[4]

“Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin müvafiq texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında” 2002-ci il 4 oktyabr tarixli, “Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair proqramın (2003-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” 2003-cü il 17 fevral tarixli sərəncamlar ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsinin genişləndirilməsinə, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə etibarlı zəmin yaradıb, mövcud problemlərin aradan qaldırılması yönündə mühüm addımlar oldu.

İslahatlar təkcə təhsil müəssisələrini əhatə etmir, gənclərin təhsilə həvəsləndirilməsi üçün də əsaslı işlər görülürdü. Ali məktəb tələbələri üçün Prezident təqaüdünün təsis edilməsi haqqında 2001-ci il 3 sentyabr tarixli Fərman bunun bariz nümunəsidir.

“Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı”ndan irəli gələn məsələlərin həlli, o cümlədən təhsilin idarə olunmasında yeni prinsiplərin bərqərar olması, təhsilin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması, onun məzmununda köklü keyfiyyət dəyişikliklərinin aparılması təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsini tələb edirdi. Prezident Heydər Əliyev 2000-ci ilin iyununda “Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərman imzaladı. Sənədə əsasən, məktəbəqədər təhsil müəssisələri və ümumi təhsil müəssisələrinin ibtidai sinifləri üçün pedaqoji kadrlar hazırlanacaq, müəllimlərin əlavə təhsili, müasir tələblərə cavab verən attestasiya mexanizmi yaradılacaq, təhsil sistemində yeni şəraitə uyğun idarəetmə mexanizmi qurulacaq. Təhsil müəssisələrinin özünüidarəetmə əsasında fəaliyyətinin təşkili, təhsil müəssisələrində verilən təqaüdlərin stimullaşdırıcı rolunun artırılması da məhz bu sənədin nəzərdə tutduğu başlıca vəzifələr idi. Fərmanın icrası ilə tədris prosesinin səmərəliliyini artırmaq da planlaşdırılırdı.[1]

Sağlamlıq imkanı məhdud uşaqlar nəinki cəmiyyətdə, hətta ailələrində ciddi çətinliklərlə üzləşirdi. Onları oxumağa göndərmək qalsın bir yana, oynamağa çıxarmaqdan utanan ailələrə Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü cəsarət verdi. 2001-ci ildə məhz onun təşəbbüsünün qanuna çevrilməsi ilə hər kəs bu uşaqların da məktəbə gedə, həmyaşıdları ilə qaynayıb-qarısa biləcəyi həqiqətini qəbul etməli oldu. 2001-ci ildə qəbul edilən “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında” Qanun çərçivəsində pilot layihələrin həyata keçirilməsinə başlanıldı və ölkə üzrə 14 ümumtəhsil, 13 məktəbəqədər təhsil müəssisəsində inteqrasiyalı təhsil tətbiq edildi.

Bu təməl üzərində artıq çox yol qət edilib. Belə ki, Heydər Əliyevdən sonra onun qoyduğu təməl üzərində işlər davam etdirildi. Sözügedən Qanunun icrası ilə bağlı “Azərbaycan Respublikasında xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsilinin təşkili üzrə İnkişaf Proqramı (2005-2009-cu illər)” qəbul edildi. Dövlət Proqramı çərçivəsində beynəlxalq və yerli qeyri-hökumət təşkilatlarının dəstəyi ilə layihələr həyata keçirildi, xüsusi təhsilin

dövlət standartları, təhsil proqramları, dərsliklər, dərs vəsaitləri və xüsusi təhsili həyata keçirən müəllimlər hazırlandı.[5]

“Bizim hər birimiz elmi dərəcəmizdən, biliyimizdən, təhsil səviyyəmizdən asılı olmayaraq, bütün nailiyyətlərimizə görə məktəbə, müəllimə borcluyuq. Hər birimizdə müəllimin hərarətli qəlbinin bir zərrəciyi var. Mən dünyada müəllimdən şərəfli ad tanımıram”,-deyən ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün illərdə müəllim əməyini yüksək qiymətləndirib... Ulu Öndər 1998-ci ildə Azərbaycan müəllimlərinin XI Qurultayında bu barədə danışaraq deyirdi: “Həyatını müəllimliyə həsr edən insanlar həqiqətən fədakar, xalqına, millətinə sədaqətli və eyni zamanda, qəhrəmanlıq göstərən insanlardır”.[3]

Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərliyinin hər iki dövründə müəllimlərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, onların fəxri adlarla və digər dövlət mükafatları ilə təltif edilməsinə dair bir çox sərəncamlar imzalayıb. Bütün bunlar Ulu Öndərin müəllim əməyinə verdiyi qiymətin əyani təzahürüdür.

Azərbaycan dövlətinin təhsil siyasəti bu gün də Heydər Əliyevin yaratdığı ənənə ilə uğurla davam edir. Təhsil sahəsi dövlət siyasətinin prioritet istiqaməti olaraq qalır. Ulu Öndər Heydər Əliyev təhsilin əhəmiyyətindən danışarkən deyirdi: “İndi bizim təhsilimizin məqsədi gənc nəsə, uşaqlara təhsil verib onları gələcəyə hazırlamaqdır. Amma bununla yanaşı, ən böyük məqsədi Azərbaycan vətəndaşını hazırlamaqdır, müstəqil Azərbaycanın cəmiyyətinin ləyaqətli üzvünü hazırlamaqdır. Hər bir insan gərək eyni zamanda vətəndaş olsun. Mütləq vətəndaş olsun! Sadəcə ona görə yox ki, Azərbaycan vətəndaşıdır. Gərək dövlətinə sadıq, ənənələrinə sadıq, xalqına sadıq vətəndaş olsun. Ona görə də orta təhsil sisteminə çox ciddi fikir vermək lazımdır”.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” Sərəncamı. - Bakı, 1999.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyası haqqında” Sərəncamı. - Bakı, 1998.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan müəllimlərinin XI Qurultayında çıxışı. - Bakı, 25 sentyabr 1998-ci il.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərmanı. - Bakı, 2000.
5. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. - Bakı, 2009.

КРАХ САМОПОЗНАНИЯ ГЛАВНОЙ ГЕРОИНИ ЧЕРЕЗ БРАК В ПРОИЗВЕДЕНИИ ДОРИС ЛЕССИНГ «ПОДХОДЯЩИЙ БРАК»

Кямаля Яхья кызы Яхьяева

Сумгайитский государственный университет

kamala.yahyayeva@sdu.edu.az

В романе Дорис Лессинг «Подходящий брак» описываются самопознание главной героини через брак, материнство и политическую деятельность. Брак с самого начала опасен, поэтому слово «подходящий» в названии книги кажется ироничным. Этот роман исследует отношение Марты Квест, которая борется за сохранение своего достоинства и здравомыслия через недопонимание, разочарования, измены и унижительное насилие неудавшегося брака. Марта понимает, что брак для нее на самом деле означает потерю своей идентичности, и она деликатно отказывается от традиционной роли прочной жены и матери, которую требует общество.

Первое знакомство женщин с патриархальными семейными обычаями начинается с момента их появления на свет. С этого времени они воспитываются в окружении, которое формирует у них ожидание, что они выйдут замуж и однажды станут матерями. Женщины, которые по собственному выбору или обстоятельствам не принимают участия в данной социальной системе, считаются идущими против того, чего требует их «природа». Это объясняется тем, что патриархальная концепция воспринимает брак как конечную цель самореализации женщин.

Марта пытается освободиться от социальных ценностей, которые для нее ничего не значат, но которым слепо следуют. Брак в этом произведении служит олицетворением поражения дочери и триумфа матери, несмотря на то, мать не активно поддерживает этот брак. Поэтому Марта спасается из этой ситуации, выйдя замуж за Дугласа Ноуэля, молодого и перспективного колониста, занимающийся государственной службой.

Героиня произведения пытается самоопределиться через книги, брак, мечты и политические действия. Это много значит для нее, потому что дает ей другой взгляд на мир. Точно так же, благодаря своим учебникам, Марта увлеклась эмансипацией и поиском свободы. Что касается отношений между мужчиной и женщиной, то концепция патриархального брака не устраивает Марту. Она не хочет быть плененной браком и вынужденной превратиться в нечто иное. Выйдя замуж у Марты появились обязанности, и она чувствовала, что брак вынуждал ее этому.

Ее фантазии о идеальном, продуманном браке внезапно вступают в противоречие с реальностью и ее брак оказывается таким же, как и у остальных людей. Марта, будучи глубоко погруженной в мир романтических идеалов, строила свои представления о браке на иллюзиях, из многочисленных прочитанных книг. Реальность же ее отношений с Дугласом четко отличалась от этих грез. Вместо страстного романа, она сталкивалась с обыденностью, а перспектива совместной жизни вызывала отвращение. Однако, мощная сила социальных норм и собственный самообман заставляли Марту убеждать себя, что после свадьбы все уладится.

Изначально Дуглас Ноуэль вызывает интерес у Марты, так как он в ее сознании “всезнайка”, но вскоре ее интерес к нему ослабевает, когда их интимная жизнь больше напоминает дружеские объятия, чем страстный акт любви, Марта испытывает глубокую неприязнь к нему. Это чувство сопровождается и мучительным чувством вины, парадоксально усиливающим её привязанность.

Происходит сложное переплетение противоречивых эмоций, где ненависть и любовь существуют одновременно, создавая глубокий внутренний конфликт. При более близком расстоянии некоторые физические черты Дугласа кажутся ей довольно неприятными. Круглый, довольно низкий лоб, в нем было что-то подлое, что-то обыденное. Ей не нравится его большие руки. Марта быстро подавляет свои негативные чувства и концентрируется на тех качествах, которые соответствуют ее ментальному образу, каким должен быть мужчина. Дуглас “трезв” и ответственен. Поэтому он тот тип мужчины, который вызывает уважение у Марты. Тем не менее, мысль о браке наполняет Марту периодической тревогой.

Дуглас, лишенный собственной внутренней системы ценностей, восхищается Мартой исключительно за её внешнюю красоту, игнорируя богатый внутренний мир и острый ум. Их совместное будущее - это мираж, сотканный из наивных детских фантазий, никак не связанных с реальностью. Однако эти планы так и остаются пустыми разговорами, не подкреплёнными конкретными действиями и реалистичной оценкой своих возможностей. Этот разрыв между мечтами и реальностью наглядно демонстрирует трагическую невостребованность интеллектуального потенциала Марты. Её незаурядные способности остаются не реализованными, закопанными под грузом общественных ожиданий и собственных сомнений. Она не находит применения своему уму, не использует его для

достижения истинных целей и самореализации, что приводит к глубокому внутреннему дискомфорту.

Её жизнь превращается в череду компромиссов, где красота и интеллект – это всего лишь не востребуемый капитал, подавленный общественными стереотипами и собственной нерешительностью. Более того, можно предположить, что воспитание Марты сыграло решающую роль в её неспособности сломать оковы традиций. Возможно, ей с детства внушали определённые модели поведения, заставляя подчиняться устоявшимся нормам патриархата.

Эта внутренняя цензура, внушённая ей обществом и семьёй, препятствует самовыражению и ограничивает её стремления к самореализации. Она боится отклониться от ожидаемого поведения, боится критики и неприятия со стороны окружающих. Этот страх парализует её волю и лишает способности бороться за свое счастье. С. де Бовуар считает, что “драма женщины – это конфликт между настоящей потребностью личности утвердить свою самоцельность и ее положением, в основе которого лежит представление об ущербности» [4].

Возможно, для женщины того времени самореализация вне традиционных рамок была практически невозможна. Ограниченные возможности в образовании и трудоустройстве, и общественной жизни сводили к минимуму шансы Марты на достижение независимости и самореализации. Её зависимость от мужчины в обществе с жёстко закреплённой гендерной иерархией была не просто выбором, а диктатом обстоятельств. Это делает её положение ещё более трагичным и подчёркивает глубину её внутреннего конфликта. Неспособность Марты построить свою жизнь на своих условиях становится не только личной трагедией, но и отражением социальных проблем эпохи. Марта сталкивается с давлением со стороны общества, которое ожидает от нее роли идеальной жены, не оставляя пространства для выражения своих настоящих чувств и неудовлетворенности.

Её история служит напоминанием о важности борьбы за равные права и возможности для женщин, а также о необходимости освобождения от общественных оков и установок, чтобы достичь истинного счастья и самореализации.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Lessing, D. Martha Quest. 1952. London: Granada, 1978.
2. Lessing, D. A Proper Marriage (Children of Violence, Vol.II). London: Michael Joseph, - 1996
3. Pathak S. In black and white: race and oppression in Doris Lessing's Martha Quest and a Proper marriage. // An International Peer-Reviewed Open Access Journal, Vol. 2 Issue 2, -2015, -p. 508
4. Бовуар С. де. Второй пол // Иностранная литература. – М., 1993. – № 3. – С. 161.

FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI

Könül Nadir qızı Aydın

Əməkdar müəllim

Mingəçevir Dövlət Universiteti

konul.aydin@mdu.edu.az

Frazeoloji vahidlərin bir qismini xalq, bir qismini isə yazışlar yaradırlar. İdiomlar, atalar sözləri, xalq məsəlləri xalq yaradıcılığının, ibarə, aforizm, hikmətli söz və başqaları sənətkar yaradıcılığının məhsuludur. Bədii ədəbiyyatda frazeoloji vahidlərin bütün növlərindən istifadə edilir.

Lakin bu vahidlər içərisində başlıca yeri idiomlar, xalq məsəlləri və atalar sözləri tutur. İdiomlar, xalq məsəlləri və atalar sözlərinin isə əsl yaradıcısı xalqdır. Burada xalqın həyat tərzini, məişətini, adət və ənənəsini təmsil edən epizodlar əks olunmuşdur. Xalq öz ağıllı və müdrik sözlərinin məna dərinliyinə fikir verdiyi kimi ifadə formasını da gözəlləşdirmişdir.

Frazeoloji vahidlər yazıçının təhkiyə dilində müəyyən rol oynayır. Yazışı mənsub olduğu xalqın oğludur, onun milli ruhunu, adət-ənənəsini yaxşı bilir. Buna görə də idiom, atalar sözü, xalq məsəllərinin yazıçının təhkiyə dilində işlədilməsi nöqsan deyil. Bədii əsərlərdə əsas təsvir insandır. Buna görə də yazıçının diqqət mərkəzində, birinci növbədə, personajlar durur. Bütün yardımçı vasitələr, yaradılan peyzajlar da personajların təsvirinə xidmət edir. Personajların hamısı eyni planda verilmir. Hadisələrlə bilavasitə bağlı olan və həmin hadisələrin inkişafında mühüm rol oynayan surətlər, əlbəttə, daha geniş planda təsvir olunur, tipikləşdirilir.

Bədii əsərlərdə təsvir olunan tipik surət bir təbəqənin, sinfin və ya cəmiyyətin nümayəndəsidir. O, mənsub olduğu təbəqə, sinif və cəmiyyət içərisində doğulmuş, böyümüş və tərbiyə almışdır. Onun adəti, zövqü, dünyagörüşü, davranışı – başlıca səciyyəvi cəhətləri mənsub olduğu təbəqənin, cəmiyyətin adəti, zövqü və davranış normalarıdır.

Fərdiləşdirmə və tipikləşdirmə zamanı sənətkar yazıçılar personajın dilinə daha çox diqqət yetirirlər. Çünki “dil əsas tipikləşdirmə vasitələrindən biridir”. [1, 19] Personajın dünyagörüşü, zövqü, davranışı və başqa səciyyəvi cəhətləri onun öz sözləri, ifadələri vasitəsilə də oxucuya və tamaşaçıya çatır. Bunlar personajın yürütdüyü mühakimə və başqaları ilə apardığı fikir mübadiləsi zamanı özünü qabarıq şəkildə təzahür etdirir.

Personajların dilini fərdiləşdirib tipikləşdirməkdə başqa vasitələrlə yanaşı, frazeoloji vahidlər də böyük rol oynayır.

Hər bir personajın dili həm ümumi, həm də fərdidir. O, mənsub olduğu xalqın, millətin dilində danışır. İşlətdiyi frazeoloji vahidlər də həmin xalqın milli koloritini ifadə edir. Lakin personajın dilində “onun fərdi həyat tərcübəsi, mədəniyyəti, psixologiyası əks olunur. Elə bir iki insan yoxdur ki, eyni tərzdə danışsın. Çünki eyni cür həyat tərzində yaşayan insan yoxdur. Hər bir adam özünəməxsus danışır, onun dilində öz həyat təzi əks olunub”. [2, 87]

Personajlar frazeoloji vahidləri də öz psixologiyasına, dünyagörüşünə, zövqünə və mənafeyinə uyğun şəkildə işlədirlər. Frazeoloji vahidlər bu mənada fərdiləşdirmə və tipikləşdirmə vasitəsinə çevrilir. Nümunə üçün aşağıdakı misallara diqqət yetirək:

Camal bəy: düşmənin qabağında ağır sözə, hərəkətə dözə bilmədim. Eybi yoxdur... Mərd kişinin başı qovğada gərək deyərlər...” Keçmə namərd körpüsündən . qoy aparsın sel səni. Yatma tülkü kölgəsində. Qoy yesin aslan səni...” (N.Vəzirov) [4, 247]

“ Keçmişdə qaçaqlar” əsərinin əsas qəhrəmanı olan Camal bəy məğrur, igid və yenilməz adamdır. O, düşmənin təhqirinə dözə bilməyib qaçaq düşür və intiqam almağa çalışır. N.Vəzirov Camalbəyin xarakterinə uyğun gələn xalq məsəlini seçib onun dilində işlətmişdir.

Frazeoloji vahidlər vasitəsilə personajların dili, əsasən, üç formada fərdiləşdirilib tipikləşdirilir.

a) yazıçı tipik surətin təmsil etdiyi təbəqənin ruhuna uyğun gələn frazeoloji vahidləri seçib onun dilində işlədir. Daha doğrusu yazışı “ hər xarakterə uyğun misallar seçir”. Seçilmiş frazeoloji vahidlər həm də o tipik surətin mənafeyinə xidmət edir. Həmin ifadələr vasitəsilə “ hər bir tipin hansı sinfə, hansı ictimai təbəqəyə mənsub olduğunu” təyin etmək mümkündür. Məsələn: Allah-tala hər kəs üçün bir ruzi qoyubdur, *qismətdən artıq yemək olmaz*. (C. Cabbarlı)

b) yazışı atalar sözü ilə xalq məsəlini müdrik. Ağıllı qocaların dilində daha çox işlədir. Bu qocalar atalar sözləri və xalq məsəlləri vasitəsilə cavanlara yol göstərir , nəsihət edir, məsləhət verirlər:

Kəndlilər bir-bir içəri girib oturdular. Sevdim kişi müqəddiməsiz başladı:

- Qardaşoğlu! *Deyir, birlik haradadır, dirilik oradadır. Kiş-kişlə donuz darıdan çıxmaz!* (Ə.Vəliyev)

c) personajların xoşladığı, yaxud vərdiş halında tez-tez təkrar etdiyi frazeoloji vahidlər də vardır. Bu da onun fərdi manerası, adəti, zövqü, peşəsi və təhsili ilə əlaqədardır:

Musa- *Bağla söz görüyünün ağzını.* (S. Rəhman)

Mirzə Səməndər- Ah, qurban olum Məhəmmədin şəriətinə... *Allah heç kəsi arvad cənginə salmasın...* (C. Cabbarlı)

Munis- *Mən həqiqət aşığıyam, mənim vicdanım ləkə götürməz.* (M. Hüseyn)

“Toy” komediyasında təsvir olunan Musa dəmirçidir. Onun tez-tez təkrar etdiyi “Bağla söz görüyünün ağzını” ifadəsi daha çox öz peşəsi ilə bağlıdır.

Personajın dilini fərdiləşdirib tipikləşdirmək işin bir cəhətidir. Yazıçı tipik surətin zahiri görünüşünün təsvirini verərəkən, xarakter xüsusiyyətlərini açarkən də frazeoloji vahidlərdən bir vasitə kimi istifadə edir. Personajı səciyyələndirən frazeoloji vahidləri məzmununa görə dörd qrupa ayırma olar:

1. Personajın zahiri əlamətlərini- üzünü quruluşunu, cizgilərini, bou-buxununu və s. Oxucunun nəzərində canlandıran frazeoloji vahidlər. Belə vahidlər kontekst daxilində personajın zahiri əlamətlərini- portretini bir az da qabarıq əks etdirir. Məsələn:

- Dəmirqaya deyilən yekə heyvəninin biri idi. Qara heybətli sifəti var idi. *Elə bil cəhənnəmdə ipini qırıb qaşmışdı.* (H. Mehdi)

Aya deyir: sən çıxma, mən çıxım,

Günə deyir: sən çıxma, mən çıxım.

Kim belə qızdan keçər (R.Rza)

2. Personajların mənəvi keyfiyyətlərini, xasiyyətini səciyyələndirən vahidlər. Bunlar personajın həm müsbət, həm də mənfi keyfiyyətlərini açar bilər:

- Bacım oğlu Azər Mərəndidir, müəllimdir. Dəbistanda işləyir. *Canlara dəyən oğlandır.*

(M.İbrahimov); *Mən səninlə od ayaqlaram,* Şamo. Təki biz bir yerdə olaq.

(S.Rəhimov); Sifətdən çoxlarına məzlum görünən Paşabala *heç də az aşın duzu deyildi*

(S.Qədirzadə)

3. Elə frazeoloji vahidlər də var ki, personajın həm xarici görünüşünü, həm də xarakterinə xas olan bəzi cəhətləri müştərək şəkildə əks etdirir. Bunlar da kontekst daxilində personaj haqqında nisbətən bitkin təsəvvür yaradır:

Əyyar: *Əvvəl atandan sözləydim.*

Böylə idi dinməz kişi,

Ancaq işmək idi işi,

Açılmazdı qaş-qabağı.

Yer süpürürdü dodağı (A. Şaiq)

4. Frazeoloji vahidlərin bir qismi personajın hissi prosesini – keçirdiyi həyəcanı ifadə edir. Şadlıq, fərəh, sevinc, kədər, qəm, təəccüb, heyranlıq və digər psixoloji momentlər frazeoloji vahidlərin məzmununu ifadə edir. Buna görə də personajın psixi əhvali-ruhiyyəsini, daxili həyəcanını frazeoloji vahidlər vasitəsilə daha qabarıq vermək olur. Məsələn:

Xanpərinin hirsli kəlləsinə vurdu. O qədər acıqlandı ki, dodaqlarını gəmirməyə başladı. Uzun müddət yata bilmədi. *Elə bil yerinə qor dolmuşdu.* (Ə. Vəliyev)

O. xitabət kürsüsündən suyu süzülə-süzülə düşdü. (M. Hüseyn)

Nominativ mənalı sözlərlə belə psixi momentləri təsvir etmək üçün iki-üç səhifə yazmaq olardı. Halbuki frazeoloji vahidlər həmin anları həm yığcam, həm də bədii şəkildə ifadə etmişdir. Frazeoloji vahidlərin bir qismi ənənəvi müqayisədir. Bunlar əslində adi bənzətmə olmuş, dildə tez-tez təkrar olunduğuna görə bir tərkib kimi get-gedə sabitləşmiş, semantik bütövlük yaranmış və frazeoloji vahidlər sırasına keçmişdir. Məsələn: “İsgəndər kimi sədd açmaq”, “Mədaxili sel kimi axmaq”, “İlan kimi qabıq qoymaq”, “Aya, günə dönmək” [3, 44]

Poetik müqayisənin bir növü də istiarədir. İstiarə frazeoloji vahidlərdə də özünü göstərir. Lakin burada alleqorik istiarə daha çoxdur. Bu da təsadüfi deyil, “İstiarə anlayışı ilə alleqoriya anlayışı bağlıdır”. [1, 30]

Mən heç qana bilmirəm. *Bu Rəhim nə girib meydana quyruq bulayır.* (N.Vəzirov)

- Qızım, *təpik atma gəl öz baxtına* (B. Vahabzadə)

Bu ifadələr bənzətmədir. Təsvir zamanı adi bənzətmələr frazeoloji vahidlərlə daha çox təmasda olur. Bəzi idiomların semantikasi adi bənzətmə tələb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. M.Arif. Ədəbi tənqidi məqalələr.- Bakı :Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958,- 100 s..
2. Ə.Dəmirçizadə. C.Cabbarlının dramaturgiya dili. –Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1981,- 206 s
3. S.Cəfərov . Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. –Bakı: “ Şərq- Qərb”, 2007, -192 s.
4. N.Vəzirov. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: “ Şərq- Qərb”, 2005, -422 s.

BAĞÇA YAŞLI UŞAQLARIN FİKRİ İNKİŞAFINDA MARAQLI OYUNLARIN ROLU

Laçın Əjdər qızı Əsgərli

Gəncə Dövlət Universiteti

lachinaskerli@gmail.com; ajdar-askerov@mail.com

Uşaqılıq – şəxsiyyətin formalaşdığı ən vacib dövrdür. Bu illərdə uşaq ətraf aləm haqqında ilkin təsəvvürlər qazanır. Oyun uşağı əhatə edən reallıqdır. Məhz aktiv fəaliyyət etmək tələbatı onu oyuna sövq edir. Oyunda uşağın öyrənmə prosesi çox asan və tez baş verir. Bu baxımdan uşaqlar üçün inkişafetdirici oyunlar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, inkişafetdirici oyunlar uşaqların nitqini, diqqətini, yaddaşını, məntiqi təfəkkürünü, yaradıcı təxəyyülünü inkişaf etdirir.

Oyunlardan tək-cə oynamaq naminə uşaqların istək və arzularına əməl edib onları seçmək tamamilə yanlış fikirdir. Çünki "asandan çətinə " pedaqoji prinsipi əldə rəhbər tutmalıdır. Oyunların seçilməsində və tətbiqedilməsində pedaqoji psixoloji və fizioloji prinsiplərə riayət olunmalıdır.

Fizioloji prinsip tələb edir ki, fiziki hərəkətlər seçərkən uşaqların orqanizminin fizioloji vəziyyəti mütləq nəzərə alınsın. Məsələn, kiçik yaşlı uşaqlarda əzələ, bağ və oynaq kövrək, onların ciyərlərinin həyat tutumu məhdud, diqqət, qavrama, yaddaş zəif olur. Buna görə də uşaqlar öz hərəkətlərini yaxşı korrekt edə bilmirlər. Bu səbəbdən hərəkət növləri seçilərkən onların müddəti, çətinliyi və marağı nəzərə alınmalıdır. Deməli, uşaqların diqqəti, yaddaşı, qavrayışı, təfəkkürü, təxəyyülü, habelə eşitməni, görməni inkişaf etdirən oyunlar seçilməlidir.

Bağca uşaqlarında əsas yeri oyunlar tutursa, burada bir sıra pedaqoji və psixoloji məsələləri də həll etmək tələb olunur. Çünki oyunlar yoldaşlıq, dostluq, kollektivçilik kimi müsbət keyfiyyətlər aşılayır. Oyunlar və onların tərkibindəki müxtəlif hərəkət növləri bir çox əxlaq iradi keyfiyyətlər tərbiyə edilməsində başlıca rol oynayır.

Bağcalarda apardığımız müşahidələr göstərir ki, bir oyunun qarşısında bir və ya bir neçə məqsəd qoyula bilər. Daha doğrusu, tərbiyəçi bir oyunu səmərəli və məqsədə uyğun təşkil etməklə, o, müxtəlif vəzifələri həll edir. Buna həm əxlaqi, iradi, həm də fiziki keyfiyyətlər daxildir. Məsələn, tərbiyəçilər oyunların birində psixoloji keyfiyyətlərdən diqqət və yaddaşı, pedaqoji kollektivçiliyi, fizikidən isə cəldliyi və sürəti inkişaf etdirməyi planlaşdırırsa, onlar digər bir oyunu qavramağı psixoloji, yoldaşlığı əxlaqi, və dözümlüyü - fiziki keyfiyyətləri inkişaf etdirmək üçün seçirlər.

Ümumiyyətlə bir çox eksperimentlərə görə oyun uşağı tanımada istifadə olunan ən uğurlu metodlardan biridir. Çünki uşaq oyun zamanı sərbəst olur, daxilindəki duyğu və emosiyaları rahat şəkildə biruzə verir. Onun hansı psixoloji vəziyyətdə olması, situasiyalara necə reaksiya verməsi

məhz oyun zamanı üzə çıxır. Uşağın yaradıcılıq imkanlarını ortaya çıxarmaqda oyunun rolu böyükdür. Oyun oynayarkən uşaq özünü yaxşı tanımağa başlayır, çətin vəziyyətdən çıxış yolunu tapmağı bacarır, özünə inam hissi formalaşır, özünü qiymətləndirmə yüksəlir.

Uşaqlarda həyatla tanışlıq müşahidədən başlayır. Bu da öz növbəsində yaşlıların izahları, hekayə söyləmələri, qiraətləri ilə tamamlanır. Uşağın qavrayışı və düşüncəsi fəaliyyətlə bağlıdır. Bağca uşağa, ona təzə olan şeylərlə tanışlıq üçün yalnız baxmaq kifayət deyildir. O, həmin əşyaya toxunmağa, diyərləməyə, fırlatmağa, bir sözlə onunla oynamağa çalışır. Uşaq oyunda böyükklərin əməyini yaradır, oyunda hissi təcrübənin yenidən işləməsi baş verir və ətrafdakılar haqqında biliklər yüksək pilləyə qalxır.

Oyun uşağın fəal təbiətinin hərəkətə olan ehtiyacını təmin edir. Hərəkət orqanizmin və eləcə də ürəyin, ağ ciyərlərin, Qan dövranının inkişafına köməklik göstərir. Bu zaman uşaqlar yüyürmək, hoppanmaq, dartınmaq kimi, həyatda lazım olan bir sıra faydalı fiziki bacarıqlar kəsb edirlər. M.Qorki oyun haqqında belə demişdir: "Oyun uşaqların yaşadıqları aləmi dərk etmə yoludur".

Fəaliyyət prosesində uşağın zehni qabiliyyəti, xarakteri, marağı, ifadəsi, bir sözlə bütün psixi həyatı inkişaf edir və təkmilləşir. Buradan aydın olur ki, fəaliyyət şəxsiyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Ona görə də ilk dövrlərdən başlayaraq uşağın fəaliyyətini düzgün təşkil etmək, ona lazımı istiqamət vermək lazımdır. Bu isə uşağın inkişafına əsaslı kömək etmək deməkdir.

Oyunun əsas psixoloji xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o uşaq şəxsiyyətinin bütün cəhətlərinə toxunur və onda fikirlər fəal işləyir. Yaxşı oyunda həmişə uşaqların əqli və fiziki qüvvəsini səfərbər edən cəlbədicə məqsəd olur, bu məqsədə müstəqil surətdə nail olmaq, qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması uşaq üçün oyunun başlıca gözəlliyini təşkil edir. M.Qorki məhz bunu nəzərə alaraq göstərir ki, oyun uşağın yaşadığı və gələcəkdə dəyişdirməli olduğu dünyanın dərk etmə yoludur. Uşaq bu fəaliyyət növündə həm fiziki, həm də psixi baxımdan çox böyük sürətlə inkişaf edir.

Pedaqogika elmi oyun yaradıcılığına tərbiyənin nəticəsi kimi baxır. Təsəvvür zənginliyi bilikdən, təcrübədən, tərbiyə işindən asılıdır. Oyunun köməyi ilə uşaqlarda iradə və xarakter tərbiyə edilir. Uşağın fəal iştirak etdiyi oyunlar onun fiziki qüvvəsini, əqli qabiliyyətlərini səfərbər edir. Uşağın orqanizminin həyat fəaliyyətini yüksəldir və qumrah, şən əhval-ruhiyyə yaradır.

Uşaqların maraqlarına uyğun seçilmiş “Özün Rənglə” təsvirləri balacalara pozitiv hisslər bəxş edir. Bu proses zamanı uşaq müxtəlif rənglərin köməyi ilə individual aləm yaradır və öz emosional halını rəsmə ötürür, öz şəxsi situasiyalarının modelini yaradır. Həmçinin bu yolla balacanın əl motorikası, detallar üzərində uzun müddət diqqətini cəmləməsi bacarığı, təxəyyülü, yaradıcılığı inkişaf edir. “Özün Rənglə” uşaq psixikası üçün böyük terapevtik effektə malikdir. Belə ki, özünü yaradıcılığa həsr edən uşaq bu dövrdə tez-tez baş verən depressiya təhlükəsindən də uzaqlaşır.

Məktəbəqədər yaşda uşaq böyük inkişaf yolu keçir ki, buda onun oyunlarında parlaq surətdə əks olunur. Uşağın ümumi inkişafı, xüsusilə dərk etmə fəaliyyətinin inkişafı üçün əl hərəkətləri çox əhəmiyyətə malikdir. Oyun komplekslərinə didaktik oyuncaqlardan başqa, sujetli oyunlar; kuklalar, ev heyvanları- pişiyi, xoruzu, toyuğu, cücəni təsvir edən oyuncaqlar, qaşıqlar, boşqablar, balınc, balaca gəvə və s.daxil edilir. Uşaq əşyanı, hərəkəti dəyişdikcə, sanki özünü yorğunluqdan saxlayır və buna görə də həmişə hərəkət etməsinə baxmayaraq yorulmur.

Rollu oyunlar uşağın əsəb-psixi inkişafında gələcək mərhələni xarakterizə edir. O, göstərir ki, uşaq öz hərəkətlərində öz təsəvvürlə, elementar anlayışlarına əsaslanır. Uşaqlar onların ətrafında baş verən hər şeylə fəal maraqlanırlar. Böyükklərin hərəkətlərini, küçədəki hadisələri, heyvanların davranışlarını və s. Böyük vük maraqla müşahidə edirlər. Buna görə də uşaq ancaq ətrafdakıları qavramaqla kifayətlənmir, həm də izahat tələb edir. “Nə üçün?”, “Nə zaman?Nəyə görə?” suallarını verir, gördüklərini keçmiş təəssüratı ilə əlaqələndirir və müqayisə etməyə başlayır.

Qavranılan, çox zaman onun müstəqil oyununun süjeti olur ki, bu da alınmış təəssüratı möhkəmləndirir və oyunu xeyli zənginləşdirir. Onlar maraqla, həm də uzun zaman şəkllə, kitaba baxır.

Bu zaman çox danışır, böyükklər onə dediklərini xatırlayır və baxdığı süjetə öz həyatında baş vermiş hadisələrlə əlaqələndirir.

Böyükklərin müvafiq hərəkətlərinin təsiri altında uşaq təcricən kubiklərlə sadəcə manipulyasiya etməkdən və elementar məqsədə yönəldilmiş hərəkətdən bu materiallardan spesefik istifadə etməyə keçir. O,” qurmağa “ başlayır və tikinti materialları ilə oyun yeni xarakter kəsb edir, “konstruktiv” oyuna çevrilir. Uşaq oynayarkən kubikləri uzun bir sıraya düzür, təsədüfən kubiklərin üzərinə bir kubik də qoyanda atılaraq qışqırır: “bax, mən qatar düzəltdim”. Beləliklə də o böyükklərin dəfələrlə onun üçün qurduğu qatar ilə öz qurduğu arasında oxşarlıq tapır. Uşaq həyatının sonrakı ilində öz hərəkətlərini planlaşdırmağa başlayır. Hər hansı bir şeyi qurmağa başlamazdan əvvəl, o, şüurlu olaraq onlardan qurmaq istəyinə daha çox uyğun olanını götürür : mən qaraj tikəcəyəm deyir və s. Böyük kubiklər axtarmağa başlayır, tapdıqlarını kvadrat şəklində düzür və kubiki onun ortasına qoyub deyir: “ bu mənim məşınımdır”. Bu dövrdə uşaq əvvəlcədən nə etmək istədiyini elan etdikdən sonra çəkməyə başlayır : “ mən nərdivan tikəcəyəm” və sair.

Uşaqlar əvvəllər əldə etdikləri bacarıqlardan istifadə edərək, keçmiş təcrübələri əsasında artıq özləri oynaya bilirlər. Lakin fəaliyyətinin bütün formalarının gələcək inkişafı, ancaq tərbiyəçinin müvafiq rəhbərliyi şəraitində mümkündür. Tərbiyəçinin uşaqların oyununda iştirakı müxtəlif hallarda müxtəlif olur. Bəzən o, əlverişli şərait yaradır, uşağın oyununun gedişində zəruri olan şeyləri əlavə edir. Başqa halda uşaqla oynayır və ya köməkçi suallarla, söhbətlə oyunun məzmununa bu və ya başqa dəyişiklik edir. Məsələn, “Bəs sənın kuklan harada yaşayır?” sualını verməklə uşaqda yeni hərəkətlər əmələ gətirir. Yaxşı olar ki, uşaq özü oyunaqlardan istifadə etməyin mümkün olan üstünlüyünü yadına salsın. Bu və ya başqa bir şeyi necə qurmağı başa düşsün. Onda təşəbbüskarlıq, yaradıcılıq tərbiyə etmək lazımdır. Çətin hallarda isə tərbiyəçi uşağın köməyinə gəlib, yaddan çıxardıqlarını yadına sala bilər.

Bu zaman tərbiyəçinin təsiri müxtəlif məqsədlər: oyunun mürəkkəbləşməsi və müxtəlifliyi, nitqin və yaddaşın inkişafı, müsbət qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması məqsədlərini güdür. Uşaqların müstəqil oyuna nümayiş etdirən tamaşa-səhnəciklərdə müsbət təsir göstərir. Oyunaqların və başqa əşyaların köməyiylə tərbiyəçi hər hansı bir süjeti tamaşaya qoyur. Bu cür tamaşalar uşaqların oyunu üçün bilavasitə nümunə olur, onların mühitlə tanışlığını genişləndirir, təsəvvürlərini dəqiqləşdirir və nitqini inkişaf etdirir.

Uşaqlarda şən, gümrah əhval-ruhiyyəni saxlamaq, həm də müsbət emosiyaların inkişafına və zənginləşməsinə kömək etmək üçün tərbiyəçi əyləncəli oyunları-gizlənpərc oyunu, şən hərəkətli oyunlar, müxtəlif gülməli oyunlar, qurulanoyunaqların, kukla teatrı personajlarının köməyiylə uşaqların diqqətlərini cəlb edir. Oyunların sujetinin rəngarəngliyi artdığı kimi onların davamlılıq müddəti də artır. 3-4 yaşlı uşaqlar cəmi 10-15 dəqiqə oynayırırsa, 4-5 yaşında 40-50 dəqiqə, böyük məktəbəqədər yaşlılar isə bir necə saat oynamaqda davam edə bilər.

Əgər uşaq kompüter texnologiyası vasitəsi ilə oyunlara cəlb olunursa, valideynlər unutmamalıdır ki, azyaşlı uşaqlara kompüter qarşısında 10-15 dəqiqədən artıq vaxt keçirmək olmaz. Belə oyunların müddəti uşağın yaşına uyğun olaraq qısa olmalıdır.

Uşaqılıq – şəxsiyyətin formalaşdığı ən vacib dövrdür. Bu illərdə uşaq ətraf aləm haqqında ilkin təsəvvürlər qazanır. Oyun uşağı əhatə edən reallıqdır. Məhz aktiv fəaliyyət etmək tələbatı onu oyuna sövq edir. Oyunda uşağın öyrənmə prosesi çox asan və tez baş verir. Bu baxımdan uşaqlar üçün inkişafetdirici oyunlar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, inkişafetdirici oyunlar uşaqların nitqini, diqqətini, yaddaşını, məntiqi təfəkkürünü, yaradıcı təxəyyülünü inkişaf etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Ə.Ə. Qədirov “Uşaqlarda idrak proseslərinin inkişafı” Bakı 1969.
2. Ə.Ə. Qədirov, N.Ə. Xəlilov “Yaş psixologiyası” Gəncə 1999.
3. M. Ağayev, Ə. Sadıqov “Uşaq oyunları” Bakı 1967.
4. M. Ə. Həmzəyev “Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları” Bakı 2003

“TARIX” FƏNNİNİN TƏDRİSİNƏ YENİ YANAŞMA

Mətanət Rizvan qızı Yusifova

Mingəçevir Dövlət Universiteti

metanet.yusifova@mdu.edu.az

Cəmiyyət üzvləri daim tarixlə, tarixi hadisələrlə, tarixi proseslərlə maraqlanırlar. Bu onunla izah olunur ki, insanlar tarixi öyrənməyə ehtiyac hiss edirlər. “Tarix” sözü dilimizə yunan dilindəki “istoria” sözündən keçmiş, “əvvəllər baş vermiş hadisələrin nəqli” mənasını verir. Təsadüfi deyil ki, XVIII əsrə qədər Tarix hekayələr toplusu kimi qəbul olunurdu. Əslində Tarix təbiətin, cəmiyyətin, eləcə də bəşəriyyətin keçmişini və inkişaf prosesini humanitar elmlər çərçivəsində kompleks şəkildə öyrənən bir elmdir.

Tarixi öyrənmək nə üçün vacib sayılır? Bu suala cavab vermək üçün ilk növbədə fənnin funksiyaları ilə tanış olmaq lazımdır. Birinci funksiya dərk etmə funksiyasıdır ki, bu da bəşəriyyət, etnos, dövlət, ictimaiyyət və şəxsiyyət anlayışlarının dərk olunması prosesində vasitəçi rolunu oynayır. İkinci funksiya praktik-siyasi funksiya. Bu funksiya cəmiyyətin sosial yaddaşının, etik normaların, adət-ənənələrin saxlanmasını və ötürülməsini təmin edir; keçmiş, bu günü və gələcəyi uzlaşdırır, yanlış və saxtalaşdırılmış informasiyaları “ələkdən keçirərək” sosial dəyərlərin möhkəmliyini yoxlayır. Üçüncü- tərbiyəvi funksiya. Vətən sevgisi, sadıqlıq, məsuliyyət və s. kimi hissləri aşılaraq ictimai-tarixi şüuru formalaşdırır. Dördüncü və sonuncu funksiya dünyagörüşü funksiyasıdır ki, onun köməyi ilə insan-cəmiyyət münasibətləri təkmilləşir.

Hazırda gənc nəslin Tarixi öyrənmək həvəsinin azalması problemi çox aktualdır. Gənclər daha çox virtual oyun dünyası ilə, sosial şəbəkələrlə maraqlanırlar, kitab oxumaq istəmirlər. Həm orta məktəblərdə, həm də ali təhsil ocaqlarında tədris olunan fənlərə, o cümlədən Tarix fənninə marağı artırmaq haqqında psixoloqlar və pedaqoqlar müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Məsələn, məşhur psixoloq Aelita Markovanın fikrincə, hər hansı bir fənnə maraq yalnız o vaxt yaranır ki, şagirdlər, tələbələr bu fənnin verdiyi biliklərin onlara doğrudan da lazım olacağını və nə dərəcədə, nə vaxt lazım ola biləcəyini dərk edirlər [4].

Hazırkı orta yaşlı nəslin nümayəndələrinin təhsil aldığı dövrdə-sovet təhsil sistemində- “motivasiya” adlandırılan bir problem yox idi. Müasir dövrdə isə pedaqoqların təbircə desək, motivasiyasız təhsil formal prosesə çevrilir, gənclərdə psixoloji cəhətdən “kompleks halı” yaranır. Nəzərə almaq lazımdır ki, motivasiya eyni halda həyat boyu davam etmir, şəraitdən asılı olaraq dəyişir, yəni, tədris prosesinin nəinki formasını, həm də məzmununu dəyişdirərək gəncləri oxumağa, öyrənməyə həvəsləndərmək lazımdır. Elə A.Markova da “Tədrisin motivasiyası” əsərində qeyd edir ki, hər bir şagird, tələbə təhsilə, hansısa fənnə, o cümlədən Tarixə, hər gün yeni nəşə öyrənməyə ehtiyac duymalıdır [4].

A.Markova bir çox psixoloqların bu problem haqqında fikirlərini, məsləhətlərini təhlil edərək bu qərara gəlir ki, tədris prosesində motivasiyanı maraq və sevinc hissləri ilə stimullaşdırmaq lazımdır [4]. Bunun üçün isə sadəcə XXI əsrdə yaşadığımızı xatırlamalıyıq. Qəflətən internetin sönməsi, yaxud da əlimizdən müvəqqəti də olsa, telefonumuzun alınması bizi belə (yəni, orta yaşlı nəslin nümayəndələrini) çıxılmaz vəziyyətə salır, bu halda gəncləri fikirləşək. Əlbəttə, Tarix dərsləri əvvəlki qaydalarla tədris edilə bilər, lakin bu, 3 yaşından telefonla oynayan müasir gənclər üçün maraqsızdır. Demək onları maraqlandırmaq lazımdır, çünki gənclər dərslər zamanı deyilənlərlə maraqlanırlarsa, bir nəticə hasil edilər.

Digər fənlərdə olduğu kimi, Tarix dərslərində də əvəzolunmaz köməkçi interaktiv elektron lövhə hesab edilir. Artıq demək olar ki, zamanla ayaqlaşan müasir tədris ocaqlarının əksəriyyəti belə “ağıllı” lövhə ilə təchiz olunmuşdur. İnteraktiv lövhə iştirakçıların hamısının fəallığını şərtləndirir. Hazırda tələbələrin arasında dərslər danışmaqdan çəkinənlər də var ki, bu üsuldən istifadə məhz onlarda xüsusi maraq oyada bilər. Digər tərəfdən, bəzən gənclərdə göz yaddaşı daha yaxşı inkişaf edir, yenə də bu

lövhədən istifadə daha səmərəli ola bilər. Belə lövhədə hətta asan bir tapşırığı yerinə yetirməklə tələbədə özünə inamı artırmaq, onun daxili motivasiyasını gücləndirmək olar [1].

Son illərdə Tarix fənninin tədrisində interaktiv və praktik baxımdan müxtəlif yeniliklər tətbiq edilir. Məsələn: 1-şagirdlərə tarixi hadisələri canlı şəkildə təsvir etmək üçün interaktiv lövhə ilə yanaşı, həm də rəqəmsal resurslardan istifadə etmək mümkündür; 2- hər hansı bir tarixi hadisə haqqında araşdırma aparmaq, layihə hazırlamaq tapşırıla bilər (bu, ona mövzunu daha dərinlən mənimsəməyə kömək edir, eləcə də tənqidi təhlil bacarıqlarını inkişaf etdirir). Məsələn, onlara real həyatdan götürülmüş, müasir cəmiyyətə təsir edən tarixi problem kimi II Qarabağ müharibəsinin səbəblərini, müharibənin necə başlanmasını və nəticələrini təhlil etmək həvalə oluna bilər; 3- Tarix dərslərində ədəbiyyat, coğrafiya və sosiologiya kimi fənlərlə inteqrasiyalı yanaşma tətbiq edilə bilər ki, bu da tarixi hadisələrin digər sahələrlə bağlılığını anlamaqda şagirdlərə kömək edir; 4- dərslərdə müxtəlif tarixi yerlərə ekskursiyalar təşkil etmək olar. Məsələn, Bakıdakı “Hərbi qənimətlər Parkı” ilə tanışlıq şagirdlər üçün müharibədə əsgər və zabitlərimizin qəhrəmanlıq, igidlik səhnələrinin canlandırılmasına şərait yaradar ki, bu da şagirdlərin Tarix fənninə marağını artırır [3].

Son illərdə gənclərin bu fənnə marağını artırmaq üçün bəzi digər üsullardan da istifadə etmək təklif edilir. Məsələn, psixoloqların, pedaqoqların fikrincə rollu oyunlar vasitəsi ilə müxtəlif tarixi hadisələri öyrətmək olar: müəyyən bir dövrün liderlərini təmsil edərək onların qərarlarını canlandırmaq tələbələrə o dövrün xüsusiyyətlərini, zamanın hökmünü daha yaxşı başa düşməyə imkan verir. Daha bir yanaşma: dərslər zamanı müxtəlif fikirlərin müzakirə olunduğu debatlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür metodlar həm tələbələri aktiv düşünməyə, çəkinmədən öz fikirlərini formalaşdırmağa təşviq edir, həm də eyni zamanda, tarixə fərqli perspektivlərdən yanaşmağa imkan yaradar. Nəhayət, bir yanaşma da ondan idarətdir ki, dərslər zamanı müəllimlə birlikdə əldə edilmiş mənbələrin təhlili aparıla bilər və müxtəlif mənbələrdən alınmış məlumatların doğruluğunu müqayisə etməklə yoxlamaq olar [2].

Beləliklə, Tarix fənninin, xüsusilə də Azərbaycan tarixi fənninin tədrisində əsas məqsəd xalqımızın tarixinin əvvəlki mərhələlərində baş vermiş arzuolunmaz hadisələrin təkrar olunmasını unutmamaq şərti ilə, gənc nəsə bu hadisələrdən düzgün nəticə çıxarmağı öyrətmək bu gün biz Müəllimlərin əsas və vacib məqsədi olmalıdır. İşimizin səmərəliliyini artırmaq üçün, gənclərdə Tarix fənninə maraq oyatmaq, Vətən sevgisini, vətənpərvərlik hisslərini formalaşdırmaq üçün isə, biz Tariximizi zamanın tələbinə cavab verən yeni metodlardan istifadə edərək öyrətməliyik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əsədov S. Tarix dərslərinin tədrisi metodikası təcrübəsindən. Bakı, 2017
2. Mikayıllı B. Yaradıcılıq axtarışları. Bakı, 2015
3. Mikayıllı B. Müasir dərslər: yeni yanaşmalar. Bakı, 2016
4. Маркова А. К. Формирование мотивации учения. М., 2019

TƏHSİLDƏ İDMAN VƏ HƏRBİ TƏLİMLƏRİN İNTEQRASIYASI: GƏNCLƏRİN HƏYATA HAZIRLIĞI

Mübariz Şikar oğlu Şirinov
Azərbaycan İdman Akademiyası
mubariz.shirinov@sport.edu.az

Giriş

Müasir təhsil sistemi gəncləri yalnız biliklərlə təmin etməkdən daha geniş bir missiya daşıyır: onları həyatın müxtəlif sahələrində uğur qazanmağa hazırlamaq, mənəvi və fiziki cəhətdən sağlam, vətənpərvər və məsuliyyətli fərdlər kimi yetişdirmək. Bu məqsədlə təhsil sisteminə idman və hərbi

təlimlərin integrasiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər iki sahə gənclərin fiziki sağlamlığını, psixoloji dayanıqlığını və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün ideal platformalar təqdim edir.

İdman gəncləri sağlam həyat tərzinə təşviq edir, onların əməkdaşlıq, intizam və rəqabət ruhunu inkişaf etdirir. Hərbi təlimlər isə intizamlı davranış, liderlik bacarıqları və çətin vəziyyətlərdə qərar qəbul etmək kimi həyatı əhəmiyyət daşıyan xüsusiyyətləri formalaşdırır. Bu iki yanaşma birgə tətbiq edildikdə, təhsil sistemində integrasiya olunmuş bir model yaradılır ki, bu da gəncləri həm şəxsi həyatlarında, həm də ictimai arenada daha uğurlu olmağa hazırlayır.

Azərbaycanın milli dəyərləri və tarixi, xüsusilə hərbi ənənələri, təhsil sistemində idman və hərbi təlimlərin integrasiyası üçün güclü zəmin yaradır. Vətənpərvərlik, milli kimlik və kollektiv əməkdaşlıq kimi dəyərlər bu integrasiyanın əsas məqsədləri sırasındadır. Bu məqalə, idman və hərbi təlimlərin təhsil sistemində birləşdirilməsinin gənclərin fiziki, mənəvi və sosial inkişafına təsirini araşdıraraq, bu yanaşmanın cəmiyyətin sağlam və lider ruhlu fərdlər yetişdirməsindəki rolunu geniş şəkildə təhlil edəcəkdir.

Təhsil sistemində idman və hərbi təlimlərin əsasları

İdman və hərbi təlimlərin təhsil proqramlarına integrasiya edilməsi çoxşaxəli məqsədlərə xidmət edir. Bu, gənclərin fiziki və mənəvi cəhətdən inkişafını təmin etməklə yanaşı, onların vətəne xidmət ruhunu gücləndirir.

İdmanın tədrisdə rolu – Təhsil prosesində idman, gənclərin sağlamlığını və fiziki inkişafını dəstəkləyən ən vacib komponentlərdən biridir. Bununla yanaşı, idman dərsləri komanda ruhu, əməkdaşlıq, nizam-intizam və sağlam rəqabət hisslərinin formalaşmasına kömək edir. Bu bacarıqlar təkcə idman meydançalarında deyil, həyatın hər sahəsində tətbiq oluna bilər.

Hərbi təlimlərin tədrisə təsiri – Hərbi təlimlər gənclərdə liderlik, məsuliyyət və intizam kimi bacarıqların inkişafına şərait yaradır. Hərbi idman tədbirləri isə gənclərin dözümlülüyünü artırmaqla yanaşı, onları çətin vəziyyətlərdə doğru qərar verməyə və streslə mübarizə aparmağa öyrədir.

İntegrasiyanın əhəmiyyəti – Təhsil sistemində idman və hərbi təlimlərin birləşdirilməsi gənclərin daha balanslı və dayanıqlı fərdlər kimi yetişməsinə kömək edir. Bu yanaşma, həm də onların vətənpərvərlik ruhunun gücləndirilməsinə və sosial bacarıqlarının inkişafına xidmət edir [1].

İdman və hərbi təlimlərin gənclərin fiziki inkişafına təsiri

Fiziki sağlamlıq gənclərin həyatda uğur qazanması üçün əsas şərtlərdən biridir. İdman və hərbi təlimlərin birləşdirilməsi, onların fiziki qabiliyyətlərini artırmaq üçün ideal vasitədir.

Fiziki dayanıqlığın artırılması – Hərbi təlimlər və idman dərsləri gənclərin fiziki dözümlülüyünü artırır. Uzunmüddətli fiziki fəaliyyətlər onların bədən gücünü artırmaqla yanaşı, sağlam həyat tərzinin vacibliyini dərk etməyə kömək edir.

Mütəşəkkil Hərəkət Bacarıqlarının Təkamülü – Hərbi təlimlərdə sıra təlimləri və idmanda keçirilən hərəkət məşqləri gənclərin bədən koordinasiyasını və çevikliyini artırır. Bu bacarıqlar gündəlik həyatda və peşə fəaliyyətində çox vacibdir.

Fiziki Sağlamlıqla Psixoloji Sağlamlıq Arasındakı Bağ – Fiziki sağlamlıq gənclərin emosional və psixoloji dayanıqlığına da müsbət təsir göstərir. Hərbi təlimlər gənclərdə çətinliklərə dözümlülüyü artırır, idman isə stresin azaldılmasına və özünəinamın yüksəlməsinə kömək edir [2].

Vətənpərvərlik ruhunun aşılması

Hərbi təlimlər və idman vasitəsilə gənclərdə vətənpərvərlik hisslərinin aşılması təhsil sisteminin əsas məqsədlərindən biri olmalıdır.

Milli qürurun gücləndirilməsi – Hərbi təlimlərdə və idman yarışlarında iştirak edən gənclər öz ölkələrinin adını ucaldaraq milli qürur hissini gücləndirirlər. Onlar ölkə üçün xidmət etməyin və uğurlar qazandırmağın əhəmiyyətini dərk edirlər.

Qəhrəmanlıq və milli irsin dəyərləndirilməsi – Hərbi təlimlər zamanı gənclərə milli qəhrəmanların hekayələri öyrədilir, idman tədbirlərində isə ölkənin idman uğurları vurğulanır. Bu, onların tarixi irsi və mədəniyyəti daha dərinlən anlamasına kömək edir.

Vətənə xidmət ruhunun formalaşdırılması – Hərbi təlimlər və idman dərsləri vasitəsilə gənclərə vətənə xidmətin dəyəri və əhəmiyyəti aşılır. Onlar yalnız özlərini deyil, həm də cəmiyyətə töhfə verməyi öyrənirlər [3].

İdman və hərbi təlimlərin sosial bacarıqlara təsiri

Təhsil sistemində idman və hərbi təlimlər yalnız fərdi inkişafı deyil, həm də gənclərin sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar yaradır.

Komanda işinin təşviqi – İdman komanda oyunları və hərbi təlimlərdə qrup fəaliyyətləri gəncləri birlikdə işləməyə və kollektiv hədəflərə çatmağa həvəsləndirir. Bu bacarıqlar onların sosial həyatında və gələcək peşə fəaliyyətlərində mühüm rol oynayır.

Liderlik bacarıqlarının formalaşdırılması – Hərbi təlimlərdə liderlik rollarına təyin olunan gənclər, məsuliyyəti öz üzərlərinə götürməyi və düzgün qərarlar verməyi öyrənirlər. İdman isə onlara rəqabət şəraitində lider kimi çıxış etməyi və öz komandasını irəli aparmağı öyrədir.

Əməkdaşlıq və konfliktlərin həlli – İdman və hərbi təlimlər, gəncləri əməkdaşlıq etməyə, anlaşılmaqları dinc yollarla həll etməyə və müxtəlif fikirlərə hörmətlə yanaşmağa təşviq edir. Bu bacarıqlar sosial həyat və peşəkar əlaqələr üçün əhəmiyyətlidir [4].

Hərbi təlimlərdə intizam və düşüncə inkişafı

Hərbi təlimlər yalnız fiziki hazırlıq deyil, həm də gənclərin intizamlı düşüncə tərzinin formalaşdırılmasına xidmət edir. Təhsil sisteminə inteqrasiya edilən hərbi təlimlər gənclərin həm qısa, həm də uzunmüddətli düşüncə tərzlərini inkişaf etdirir.

İntizamın gündəlik həyata tətbiqi – Hərbi təlimlərdə verilən tapşırıqlar gəncləri nizam-intizamlı olmağa öyrədir. Gündəlik rejimə riayət etmək, vaxtı idarə etmək və hədəfə çatmaq üçün davamlı çalışmaq kimi bacarıqlar onların şəxsi və peşəkar həyatlarında müsbət təsir göstərir.

Təzyiq altında düşüncə və qərarvermə – Hərbi təlimlərdə gənclər təzyiq altında effektiv qərar qəbul etməyi öyrənir. Bu, xüsusilə təhsil sistemində gənclərə müxtəlif sosial və akademik problemləri həll etmə qabiliyyətini artırmağa kömək edir.

Analitik və strateji düşüncə bacarığının inkişafı – Hərbi təlimlərdə verilən tapşırıqlar gənclərin analitik və strateji düşüncə tərzini gücləndirir. İdmanla birgə bu təlimlər, onların müxtəlif problemlərə yaradıcı yanaşmalarını təmin edir [5].

Təhsil sistemində hərbi-idman yarışlarının təşkili

Təhsil müəssisələrində hərbi-idman yarışlarının keçirilməsi gənclərin həm fiziki, həm də sosial inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bu tədbirlər onların bir sıra mühüm bacarıqlarını formalaşdırır.

Rəqabət ruhu və motivasiya – Hərbi-idman yarışları gənclərdə sağlam rəqabət ruhunu inkişaf etdirir. Onlar qalibiyyət əldə etmək üçün daha çox səy göstərməyə həvəslənir və məğlubiyyətləri öyrənmə fürsəti kimi dəyərləndirirlər.

Komanda işinin təcrübəsi – Hərbi-idman yarışlarında qrup fəaliyyətləri gəncləri birlikdə işləməyə, bir-birlərinə dəstək olmağa və kollektiv uğur üçün əməkdaşlıq etməyə təşviq edir. Bu təcrübələr onların gələcək liderlik fəaliyyətlərinə hazırlığını gücləndirir.

Milli qürur və hədəf ilə hərəkət etmə – Belə yarışlarda iştirak edən gənclər, öz komandasını və ölkəsini təmsil etdikləri üçün milli qürur hissini daha dərinlən yaşayır. Bu, onların daha məqsədyönlü və məsuliyyətli olmasına kömək edir [6].

Texnologiyanın hərbi və idman təlimlərində rolu

Müasir dövrdə texnologiyanın təhsil prosesinə inteqrasiyası idman və hərbi təlimlərin effektivliyini artırır. Təhsil sistemində texnologiyadan istifadə, gənclərin daha yaradıcı və innovativ şəkildə öyrənməsinə şərait yaradır.

Simulyasiya texnologiyaları – Virtual reallıq (VR) və digər simulyasiya texnologiyaları, gənclərə hərbi təlimlərin təhlükəsiz mühitdə həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Bu, onların çətinliklərə hazırlıq səviyyəsini artırır və real həyatda tətbiq edə biləcəkləri təcrübələr qazandırır.

İnteraktiv idman təlimləri – Texnologiyadan istifadə edərək idman dərsləri daha interaktiv və maraqlı hala gətirilir. Gənclər, idmanın texniki aspektlərini daha yaxşı dərk etmək və öz performanslarını təkmilləşdirmək üçün rəqəmsal platformalardan istifadə edirlər.

Rəqəmsal monitoring və inkişafın izlənməsi – Texnologiya vasitəsilə gənclərin idman və hərbi təlimlərdəki inkişafı daha dəqiq izlənə bilər. Xüsusi proqramlar vasitəsilə onların fiziki göstəriciləri, irəliləyişləri və zəif nöqtələri müəyyən edilir və buna uyğun strategiyalar hazırlanır [2,5].

Hərbi-idman təlimlərinin gənclərin şəxsiyyətinə təsiri

İdman və hərbi təlimlər təkcə fiziki və sosial bacarıqları deyil, həm də gənclərin şəxsiyyətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu təlimlər onların özünüdərk və həyat fəlsəfəsini müəyyənləşdirməkdə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Özünəinamın artırılması – Hərbi təlimlərdə və idman yarışlarında qazanan uğurlar gənclərin özünəinamını artırır. Bu, onların gələcəkdə daha böyük hədəflər qoymasına və çətinliklər qarşısında daha dözümlü olmasına kömək edir.

Məsuliyyətli şəxsiyyətin formalaşması – Hərbi təlimlərdə tapşırıqların yerinə yetirilməsi və idmanda komanda uğurları üçün çalışmaq gəncləri daha məsuliyyətli və məqsədyönlü fərdlər kimi yetişdirir.

Mənəvi dəyərlərin gücləndirilməsi – İdman və hərbi təlimlər vasitəsilə gənclərə dürüstlük, hörmət və ədalət kimi dəyərlər aşılanır. Bu, onların cəmiyyətin faydalı və hörmətli üzvləri olmasına şərait yaradır [1, 4].

Nəticə

Təhsil sistemində idman və hərbi təlimlərin birgə tətbiqi gənclərin hərtərəfli inkişafı üçün güclü bir mexanizm təqdim edir. Bu yanaşma onların fiziki sağlamlığını gücləndirməklə yanaşı, sosial məsuliyyət, intizam, liderlik və vətənpərvərlik kimi mühüm dəyərlərin formalaşmasına töhfə verir. İdman, əməkdaşlıq və rəqabət ruhunu təbliğ edərək gəncləri cəmiyyətin fəal və sağlam üzvləri kimi yetişdirir. Hərbi təlimlər isə onların çətinliklərə qarşı dözümlülüyünü artırır, qərar qəbul etmə bacarıqlarını gücləndirir və milli dəyərlərə bağlılıq hissini daha da möhkəmləndirir.

Məqalədə vurğulanan müxtəlif aspektlər göstərir ki, idman və hərbi təlimlərin integrasiyası gənclərin təhsil sistemindən əldə etdiyi faydaları maksimum dərəcədə artırır. Belə bir yanaşma təkcə fərdlərin deyil, həm də bütöv bir cəmiyyətin inkişafına xidmət edir. Azərbaycanda bu modelin tətbiqi, ölkənin təhsil və müdafiə sahəsində əldə etdiyi uğurları daha da genişləndirəcəkdir. Bu, həm də Azərbaycanın beynəlxalq arenada güclü və möhkəm milli dəyərlərə sahib bir ölkə kimi mövqeyini qorumasına töhfə verəcəkdir.

Gələcəkdə idman və hərbi təlimlərin integrasiyasını daha da gücləndirmək, texnologiyanın bu sahələrdə tətbiqini artırmaq və innovativ yanaşmalarla zənginləşdirmək mümkündür. Belə bir strategiya gənclərin daha intizamlı, yaradıcı və vətənpərvər fərdlər kimi yetişdirilməsinə şərait yaradacaq. Təhsil sistemində bu yanaşmanın davamlı olaraq dəstəklənməsi və inkişaf etdirilməsi, Azərbaycanın gələcək nəsillərinin həm fiziki, həm də mənəvi baxımdan güclü bir təməl üzərində formalaşmasını təmin edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev İlqar, "Azərbaycanda İdman və Milli Dəyərlər", 240 s., 2018
2. Hüseynov Rafiq, "Vətənpərvərlik Təربiyəsi və Təhsil Strategiyaları", 320 s., 2020
3. Quliyev Sabir, "Gənclər və İdmanda Vətənpərvərlik: Tarixdən Müasirliyə", 285 s., 2019
4. Məmmədov Elşən, "Texnologiyalar və Təhsil: Yeni Dövrün Çağırışları", 300 s., 2021
5. Rüstəmov Zəhra, "Milli İdmançıların Uğurları: Cəmiyyətə Təsiri", 260 s., 2017
6. Əhmədov Kamal, "Azərbaycanın Tarixi İdman Ənənələri", 200 s., 2015

TƏHSİL İNNOVASIYALARININ VASİTƏSİ İLƏ “RİYAZİYYAT” DƏRSLƏRİNDƏ KEYFİYYƏTİN YÜKSƏLDİLMƏSİ HAQQINDA

^{1,3}Natəvan Həmdiyyə qızı Kələşova, ^{2,3}İradə Əli qızı Məmmədova

¹natavan.kalashova@mdu.edu.az

²irada.mammadova@mdu.edu.az

³Mingəçevir Dövlət Universiteti

Müasir dünyadakı inkişaf qloballaşma proseslərinin təsiri ilə yeni yüksək mərhələyə çatmışdır. Bəşəriyyət bu gün inkişafın keyfiyyətə yeni – qlobal bilik cəmiyyəti dövrünə daxil olmuşdur. Burada əsas hərəkətverici qüvvə insandır. Onun dünyagörüşü, dəyərlər sistemi, intellekt və tərbiyəsi, əxlaqi-etik münasibətləri müasir şəraitdə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliyə məruz qalır. Qloballaşma məsələləri əsasən qlobal təhsil ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, müasir sivilizasiya yeni bir inkişaf mərhələsinə - informasiyalı cəmiyyətə keçid mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Cəmiyyətin, təhsil sisteminin informatlaşdırılması inkişafın əsas aspektləri olub, sürətli informasiyanın toplanması, yeni texnologiyaların yaradılması, informasiya və hesablama texnikasının inkişafı cəmiyyət və şəxsiyyət səviyyəsində innovasiyaların tətbiqi ilə sıx əlaqədardır ([s. 239 – 244], [2]). Bu texnologiyaların sürətli yayılması bəşəriyyətin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları inkişaf etdirilməsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının vacib göstəricilərindən biridir və bu prosesin zəruriliyi indiki dövrdə daha çox hiss olunur ([s. 353 – 355], [8]). Belə ki, hər hansı bir dövlətin digər dövlətlərlə müqayisədə nailiyyətləri, üstünlüyü yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə etmək gücü ilə qiymətləndirilir. Dünyadakı inkişaf prosesləri və iqtisadi rəqabət ölkələr arasında texnoloji və elmi rəqabətə səbəb olur. XXI zəka əsrində güclü - qüdrətli dövlətin olması üçün onun iqtisadiyyatı, hərbi gücü, sosial durumu, mədəniyyəti dünyanın inkişafetmiş ölkələri səviyyəsində olmasından başqa, eyni zamanda həmin birinci növbədə təhsil sisteminin yüksək səviyyədə olması əsas zəruri şərtidir, çünki hər bir ölkənin iqtisadi inkişafı onun elm və təhsil sahələrinin inkişafından, təhsilin səviyyəsindən asılıdır ([s. 209 – 212], [9]).

Müasir dövrdə qlobal inkişaf tendensiyası tədricən maddi sferadan intellektual sferaya keçidlə müşayiət olunduğundan, bu şəraitdə elm, təhsil və inovasiya ölkənin iqtisadi inkişafının və maddi rifahının əsas amili hesab edilir ([s. 6 – 9], [11]). Buna görə də müasir dünyada biliklər sisteminə yiyələnmiş, həyatı bacarıqlara sahib, sosial-mədəni mühitə istiqamətləndirilmiş, cəmiyyətdə öz yerini müəyyən etmək bacarıqlarına sahib olan insanlara böyük ehtiyac vardır ([s. 239 – 244], [2]). Belə insanların yetişdirilməsi aldıkları təhsil vasitəsi ilə intellektual səviyyələrinin inkişaf etdirilməsi nəticəsində mümkündür.

Təhsil uzunmüddətli, fasiləsiz bir proses olduğundan və bilavasitə hər bir cəmiyyətin əsas sərvəti hesab olunan insan kapitalını yetişdirdiyi üçün onun inkişafı, müasir dövrdə böyük aktualıq kəsb edən məsələlərdən biridir ([s. 6 – 9], [11]).

Təhsil insanın sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin qazanılmasına, əqlin və hisslərin inkişaf etdirilməsinə, dünyagörüşünün və idrak proseslərinin formalaşdırılmasına yönəlmiş məqsədyönlü proses və nəticədir. Təhsil yaşlı nəsillər tərəfindən sosial əhəmiyyətli təcrübələrin daimi olaraq gənc nəsllə verilməsi üçün təşkil olunan və nizamlanan ictimai prosesidir. Bu prosesdə uğurla iştirak etmək isə müasir tələblərə uyğun təhsilə malik olmaqla mümkündür.

İndiki dövrdə cəmiyyət çoxsaylı yeniliklərlə səciyyələnən dinamik dəyişikliklərə məruz qalır. Elmin, texnikanın sürətli inkişafı ilə yeniliklərin tətbiqi bütün sahələrdə olduğu kimi təhsildə də özünü göstərir. Təhsildə innovasiyalar yeni texnologiya və metodların tətbiq olunduğu yeniliklərdir ([s. 101 – 106], [3]). Təhsildə innovasiya dedikdə, müxtəlif yeniliklərin təlim-tərbiyənin məqsəd, məzmun, metod və formalarına tətbiqi, təhsilin iqtisadiyyatı, təşkili və idarə

edilməsində pedaqoq və təhsilalanın müştərək fəaliyyətlərinin yeni biliklər əsasında təşkili nəzərdə tutulur ([1]). O, özündə üç əsas komponenti ehtiva edir: ideya, onun həyata keçirilməsi və ideyanın icrası nəticəsində yaranan müsbət nəticə. Təhsildə innovasiya yeni pedaqoji nəzəriyyə, metodoloji yanaşma, tədris texnikası və təlim prosesi kimi başa düşülür. Bunlar həyata keçirildikdə tədrisdə əhəmiyyətli dəyişiklik yaradır ([s.101 – 106], [3]). İnnovasiya fəaliyyəti innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə həyata keçirilir. Təhsil sisteminin inkişafında innovativ proseslər aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir: təhsilin yeni məzmununun formalaşdırılması, yeni pedaqoji texnologiyaların işlənilib hazırlanması və tətbiqi, yeni tipli təhsil müəssisələrinin yaradılması və s.

Təhsil sistemində müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi dünyanın informasiya cəmiyyətinin sürətli inkişafının zəruri tələblərindən biridir. Təlimin yüksək keyfiyyətli olması isə müasir dövrdə cəmiyyətin inkişafını təmin edən əsas göstəricidir. İndiki dövrdə artıq təhsil sistemi kompüter və telekommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından maksimal dərəcədə istifadə edilməsinə əsaslanmışdır. Tədrisdə yeni texnologiyalardan istifadə edilməsi, öz geniş imkanları ilə təhsil prosesini xeyli asanlaşdıraraq, onu dinamik və çevik edir.

Təhsildə İKT-nin formalaşdırılması istiqamətdə görülməli hər bir iş, atılan hər bir addım gələcək nəslin daha effektiv və məqsəduyğun təhsil almasının başlanğıcıdır.

Təhsil fasiləsiz və dinamik proses olduğundan onun qarşısında duran məqsəd və vəzifələr də daim dəyişir. Təhsilin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də təhsil alanların təfəkkür tərzini inkişaf etdirməkdir. İntellektli insan müasir dövrdə ən mühüm strateji vasitəyə çevrilib. Yeni qurulan təhsildə idraki inkişafın parametrlərini nəzərə almaq, ona imkan və şərait yaratmaq, yaddaş məktəbindən təfəkkür məktəbinə keçmək isə əsas məqsəd hesab olunur ([3, s.90 – 92], [7]). İKT-nin tətbiqi nəticəsində yaranan yeni təhsil sistemi insanların intellektual səviyyəsini dəfələrlə artırmağa, az vaxt ərzində daha çox informasiya mənimsəməyə imkan verir.

Tədrisin keyfiyyətinə bir sıra amillər təsir göstərir. Həmin amillər sırasında müasir təhsil texnologiyalarının xüsusi rolu var. Təhsildə texnologiya məsələləri daim bəşəriyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur. İndiki dövr informasiya ilə zəngin olduğu üçün təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə tədris texnologiyalarının təsiri böyükdür.

Müasir tədris texnologiyaları elmi əsasları olan fəaliyyət sistemidir. Bu texnologiyalar təkcə fəaliyyət sistemi deyil, həm də təlimdə öyrədənə verdiyi informasiyanı əyaniləşdirən, sistemləşdirilmiş materialları öyrənənlərə çatdıran müstəqil və aktiv vasitələrdir. Həmin vasitələr fənnin tədrisini asanlaşdırır, mənimsəməni yüksəldir, təhsilalanların təfəkkürünü daha sürətlə inkişaf edir. Müasir tədris texnologiyalarına əsaslanaraq qurulan dərslər şagirdlərdə oxumağa, öyrənməyə olan marağı daha da artırır, onların təfəkkürlərinin fəallaşmasına, dərslərin maraqlı və yaradıcı olmasına, ünsiyyət bacarığına, sərbəst düşüncə tərzinin formalaşmasına şərait yaradır ([s.306 – 307], [6]).

İstənilən elmin, o cümlədən fənlərin tədris metodikasının metodoloji əsasını idrak nəzəriyyəsi təşkil edir. Bu nəzəriyyə idraka dialektik inkişaf prosesi kimi baxır. İdrak – şagirdlərin yeni bilik əldə etməsi prosesi, əvvəllər məlum olmayanın kəşfi deməkdir. İdrakın mühüm nailiyyətləri şagirdin həmin prosesdə fəal rolu ilə əldə edilir. İdrak fəallığının artırılması dedikdə şagirdlərin təlimə aktiv münasibətlərinin elə təzahür forması, elə fəaliyyəti nəzərə alınır ki, orada şagird könüllü olaraq bütün qüvvə və qabiliyyətlərini səfərbər edir, böyük məsuliyyət hissi ilə və intensiv surətdə işləməklə verilən təlim tapşırıqlarını müəyyən edilən vaxt ərzində yerinə yetirir ([4, s.86 – 90], [4]).

İnkişafın hərəkətedici qüvvəsi bütün dövrlərdə bilik olmuşdur. Lakin o biliklər faydalı və lazımlı hesab edilir ki, insanlar bunlarsız ötüşə bilmir, real həyatda tətbiq edilə bilər və insanlarda zəruri bacarıqların formalaşmasına xidmət edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, daha çox “Riyaziyyat” dərslərində şagirdlərin təfəkkür prosesinin inkişafı üçün şərait yaranır.

Riyaziyyat bəşəri bir elm olaraq bütün sahələrdə gərəkli, bütün insanlar üçün faydalı bir elmdir. Riyaziyyat bütün elmlərin tacıdır – demişdilər ([6, s. 111 – 115], [5]). Heç bir elm sahəsi düşüncəli və məntiqli bir şəxsiyyətin yetişdirilməsində riyaziyyatın imkanları ilə rəqabət apara bilməz. Məlum olduğu kimi, riyaziyyat təliminin başlıca məqsədlərindən biri öyrənənlərin müstəqilliyinin, məntiqi təfəkkürünün və təfəkkür fəaliyyətinin formalaşdırılmasıdır.

Riyaziyyat dərslərində elektron lövhələrdən istifadə edilməsi onun əyaniliyini təmin edən vasitələrdəndir.

Elektron lövhə – dərslərin fəal şəraitində təşkil edilməsini təmin edən qurğulardan biridir. Elektron lövhənin köməyi ilə dərslər prosesini maraqlı, rəngarəng formada qurmaq mümkündür. Elektron lövhə vasitəsilə qurulmuş dərslərə şagirdlər daha diqqətlə qulaq asırlar və beləliklə də onlar tədqiqatçılığa, yaradıcılığa, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün inkişafına şövq edilirlər. Elektron lövhələrin və elektron qurğuların köməkliyi ilə dərslər prosesini həm yeni tədris üsullarına uyğun, həm də daha interaktiv formada keçmək mümkündür. Məqsəd yeni nəslin gələcək üçün daha aktiv, dünyagörüşlü, müasir zamana uyğun inkişaf etdirilməsidir. Elektron lövhədə dərslər təşkil edərkən nümayiş vaxtının müəyyən edilməsi də əsas məsələlərdəndir. Daha çox göstəriləcək təqdimata on dəqiqə vaxt ayrılır. İbtidai siniflərdə isə yeddi və ya on beş dəqiqəyə kimi, maksimum iyirmi dəqiqədən çox olmalı deyil. Çox vaxtın sərf olunması, yorğunluğa və diqqətin dağılmasına səbəb olur. Riyaziyyat dərslərində müasir tədris texnologiyalarından istifadə şagirdlərin passivliyinin aradan götürülməsinə, lazım olan təfəkkür xüsusiyyətlərini formalaşdırmağa, təlim keyfiyyətinin yüksəlməsinə şərait yaradır ([s. 368 – 370], [10]).

Ümumiyyətlə, elektron avadanlıqlar ilə aparılan dərslər uşaqlar üçün çox maraqlı və yaddaqalan olur. Multimedia vasitələri, avtomatlaşdırılmış öyrədici sistemlər, kompüter tədris proqramları, animasiya, illüstrasiyalar uşaqların idrak fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir.

İnteraktiv avadanlıqlar vasitəsilə bütün qeyd olunan fikirlər kompüterdə saxlanıla və ardıcılıqla bərpa edilə bilər. Dərslərdən bir müddətlik müəyyən səbəblərə görə kənarlaşan şagird qısa müddət ərzində keçirilmiş dərslərin izahını izləyib, eyni zamanda müəllimi dinləyə bilər.

Beləliklə, riyaziyyat dərslərində müasir tədris texnologiyalardan istifadə zamanı, müxtəlif üsul və vasitələrin düzgün seçimi və təşkili şagirdlərin idrak fəallığını artıraraq təfəkkürünü dərinləşdirir, biliklərin möhkəmliyini təmin edir, riyaziyyat dərslərində keyfiyyətin yüksəldilməsinə xidmət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasova A., Seyidova Z., Abbasova K., Təhsil innovasiya haqqında. “Təhsil” Elmi – pedaqoji jurnal. Bakı, 2021, <https://tehsiljurnali.az/mektebmuellim/2406-thsil-innovasiyalar-haqqnda.html>
2. Allahverdiyeva L., Qlobal Təhsil və Təhsilin Unifikasiyası. Azərbaycan Respublikası. Naxçıvan Universiteti. Elmi Əsərlər. Naxçıvan. 2023, №1(29). səh.239-244.
3. Bayramova N. Ümumtəhsil məktəblərində innovasiyaların tətbiqinin əhəmiyyəti. Azərbaycan məktəbi. 2023, № 3(704), səh.101–106.
4. Heydərova M.N. Məsələ həlli vasitəsilə ibtidai sinif şagirdlərinin idrak fəaliyyətinin artırılması yolları. Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi Xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt, Cild 14, №4, 2018, səh.86-90.
5. Həsənova L., Riyaziyyat müəlliminin hazırlığında riyazi təfəkkür və pedaqoji funksiyalar. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Təhsil İnstitutunun Elmi Əsərləri, Bakı, cild 84, №6, 2017, səh.111-115.
6. Həsənova Ş.T. Müasir təhsil sistemində pedaqoji texnologiyaların tətbiqi məsələsi. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Sumqayıt Dövlət Universiteti. Magistrantların XIX

Respublika Elmi Konfransının Materialları (15-16may 2019-cu il), Sumqayıt, 2019, III hissə, səh.306-307.

7. Qasımova G.İ., İbtidai siniflərdə riyaziyyat təlimində axtarış və ənənəvi metodlardan istifadə. Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi Xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt, Cild14, №3, 2018, səh.90-92.

8. Məmmədova İ.Ə., İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının cəmiyyətdə və təhsildə əhəmiyyəti. Mingəçevir Dövlət Universiteti. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş “Qlobal Tendensiyalar və Müasir Azərbaycan” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının Materialları (7-8 may 2018 –ci il). Mingəçevir, 2018, səh.353-355.

9. Məmmədov T., Orucova G., Təhsilin keyfiyyətinə təsir edən amillər. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi Əsərlər. Naxçıvan. 2019, №1(98). səh.209-212.

10. Novruzova S.B., İbtidai siniflərdə təlim texnologiyalarından istifadənin səmərəliliyi. Mingəçevir Dövlət Universiteti. “Regional inkişafın təmin olunmasında innovativ tendensiyalar: Reallıqlar və Müasir Çağırışlar” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının Materialları (11-12 dekabr 2020 –ci il). Mingəçevir, 2020, səh.368-370.

11. Zeynalov N.D. Pedaqoji kadr hazırlığının aktual problemləri. Mingəçevir Dövlət Universiteti. Azərbaycanda təhsil siyasətinin prioritetləri: Müasir Yanaşmalar. Elmi Konfransının Materialları (15 -16 dekabr 2017 –ci il). Mingəçevir, 2017, səh.6-9.

XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN QADINLARININ İCTİMAİ FƏALLIĞI

Nuridə Rafiq qızı Quliyeva

BDU-nun Qazax filiali

nuridenuride019@gmail.com

XIX əsrdə Azərbaycanın maarifçilik həyatında misilsiz xidmətləri olan görkəmli şəxsiyyətlər sırasında bir çox qadınların da adı var. Onlardan biri də ədəbiyyatşünas alim, böyük ziyalı Firidun bəy Köçərliyin həyat yoldaşı Badisəba xanım Vəkilovadır. Badisəba xanım Mustafa ağa qızı Vəkilova 1881-ci il martın 2-də Qazax qəzasının Salahlı kəndində anadan olub. Qardaşları Məmməd ağa və İsmayıl ağa Qori Müəllimlər Seminariyasında şuşalı Firidun bəylə birgə oxuyub. Tələbə dostları ilə birgə Salahlıya gələn Firidun bəy Badisəba xanımı görərək bəyənir 1897-ci ildə ailə qururlar. Həyat yoldaşının təhsili ilə Firudin bəy fərdi məşğul olub və onun maarifçi bir şəxsiyyət kimi yetişməsində böyük zəhmət çəkib. Övladı olmayan Badisəba xanımın körpə uşaq görəndə qəlbi göynəyir, gözləri dolurdu. Günlərin birində Firidun bəylə Ağstafadan Qazaxa qayıdırlarmış. Hər addımbaşı cır-cındır içində olan ac-yalavac uşaqlarla rastlaşırlar. Badisəba nəvazişlə bir neçə uşağın saçını sıgalladı, adını xəbər alır. Çoxu yurdsuz-yuvasız idi. Heç valideynlərini də tanımırdılar. Nə ilə dolanırdılar? Badisəba xanım Firidun bəyə üzünü tutaraq; çox yerdə, elə Rusiyada sahibsiz uşaqlara sığınacaq yerləri açırlar. Gəl biz də bir xeyirxah iş görək, məktəb düzəldək. Uşaqları yığmaq mənim boynuma, bina tarmaq isə sənin" (1, s.13). Hacıağa Gümüşüdlü "Badisəba" əsərində (6, Bakı, 1963) yazır ki, şaxtalı qış günlərinin birində Azərbaycanda ilk uşaq evi belə yarandı. Professor Mehdiqan Vəkilov da xatirələrində həmin faktı təsdiq edir: "Qazaxda ilk yetimxana (Uşaq evi) təşkilinin təşəbbüskarları və icraçıları Firudin bəy Köçərli və həyat yoldaşı Badisəba xanım olmuşdur"(5). 1925-ci il mayın 1-də ona Pedaqoji Texnikumu təşkil etmək üçün Zaqatala rayonuna təyinat verildi. Zaqatala Pedaqoji Texnikumu bölgənin adlı-sanlı təhsil ocağına çevrildi. Badisəba xanımın iş üsulu ilə çoxu maraqlanırdı. 1929-cu ilin oktyabr ayında Quba Pedaqoji Texnikumunda bəzi qüsurlar üzə çıxdığına görə maarif komissarlığının əmri ilə Badisəba xanım oraya müdir müavini vəzifəsinə

göndərildi. Qubanın havası ona düşmədiyindən Bakıya qayıtmalı oldu. 1930-cu ildə Şəkidə 2 sayılı uşaq evinin də yaradıcısı və direktoru olur, yüzlərlə kimsəsiz uşağın böyüməsində və təhsil almasında əvəzsiz xidmətlər göstərir. 1930-cu ilin oktyabr ayında müalicədən sonra o, maarif komissarlığının əmri ilə 2 nömrəli uşaq evini təşkil etmək üçün Nuxaya göndərilir. Elə həmin gündən yeni yaranan uşaq” povestində və akademik Bəkir Nəbiyevin “Fəridun bəy Köçərli” monoqrafiyasında öz əksini tapır. Badisəbə xanımın yaradıcısı və direktoru olduğu 2 sayılı uşaq evinə Şəkidə evində direktor işləməyə başlayır. Badisəbə xanım təqribən 25 il burada çalışıb. El arasında böyük hörmət qazanır. Şagirdlərin sayı dörd yüzə çatır. İctimai işlərdə fəal iştirak edir. Bir neçə il dalbadal Şəki Şəhər Sovetinə deputat seçilir, deputat komissiyasına rəhbərlik edir. Badisəbə xanım Vəkilova yorulmaz maarif xadimi əməkdar müəllim adı ilə, “Şərəf nişanı” ordeni və “Qafqazın müdafiəsinə görə” medalı ilə təltif olunur. Onun fəaliyyəti və maarifçilik sahəsində xidmətləri mərhum yazıçı Hacıağa Cümşüdlünün “Badisəbahamı “Badisəbə ananın uşaq evi” deyir. 1945-ci ildə Badisəbə Mustafə qızına əməkdar müəllim adı verilir. 1946-cı ildə “Şərəf nişanı” ordeni ilə təltif olunur.

Azərbaycanın maarifçi xanımlarından biri də Mədinə Qiyasbəyli. Mədinə Qiyasbəyli 1889-cu ildə Qazax qəzasının Salahlı kəndində maarifpərvər Mehdi ağa Vəkilovun ailəsində anadan olub. Mədinə Qiyasbəyli Azərbaycan maarif xadimi, pedaqoq, məktəbdar, jurnalist və tərcüməçi kimi tanınıb. O ilk dini-dünyəvi təhsilini valideynlərindən, sonralar Tiflisdə “Müqəddəs Nina” pedaqoji məktəbində almışdır (4). Daha sonra birillik pedaqoji kursu bitirmiş, müəllimlik şəhadətnaməsi almışdır (1905). Təhsilini başa vurduqdan sonra 17 yaşlarında ikən doğma Salahlı kəndində – öz yaşadığı evdə birsinifli ilk kənd qız məktəbini açmışdır (1906), orada dərs demişdir. Ömrü boyu maarif və mədəniyyətin inkişafına çalışmışdır. Qazax və Gədəbəy bölgələrində məktəb təşkil etmiş, Qazax qəzasında xalq məktəblərinin inspektoru olmuşdur (1918). Bakıya köçəndən sonra burada yaşadığı mənzildə kurslar təşkil etmişdir. Sonra azərbaycanlı qızlar üçün Darülmüəllimat-qız məktəbləri üçün ibtidai sinif müəllimləri hazırlayan ilk pedaqoji təhsil ocağını yaratmışdır. Orta məktəblərdə eləsə də Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda müəllimlik etmişdir. “Şərq qadını” jurnalının yaradıcılarından biri kimi savadsızlığa qarşı mübarizəyə qoşulmuşdur. Tərcüməçilik fəaliyyəti ilə ardıcıl məşğul olmuşdur. 1920-1933-cü illərdə Bakı-Darülmüəllimatının müdiri, Bakı ali məktəblərinin rus dili müəllimi olmuş, milli pedaqoji kadrlar hazırlamışdır.

Artıq XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Bakıda, Şamaxıda, Şuşada, Zaqatalada, Naxçıvanda, Qazaxda, Zərdabda və digər yerlərdə qızlar məktəbləri fəaliyyət göstərməyə başladı. Bütün bu maarifçiliyin nəticəsində bir çox maarifçi qadınlar yarandı və onlar təkcə özləri təhsil almaqla kifayətlənmədilər, qadınların təhsilə yiyələnməkləri yönə bir xeyli işlər gördülər. 1904-cü ildə Leyla Şaxtaxtinski tibb təhsilini davam etdirmək üçün İsveçrəyə getdi. O, Avropada təhsil alan ilk azərbaycanlı qadın idi.

Qadın mətbuatının yaranması XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Elə bir zamana ki, qadın problemi, ona münasibət, insan hüquqlarının qorunması kimi qəliz məsələlər əsrin ilk onilliyində çıxan demokratik ruhlu qəzet və jurnalların əhatə dairəsinə sığmadı, ictimaiyyətin diqqətində olan qadınların maarifləndirilməsi, qadın azadlığı məsələləri qadın mətbuatının yaranması zərurətini doğurub. Azərbaycanda ilk qadın jurnalı 1923-cü il noyabr ayında təsis edilib. Bu jurnal Şərq aləmində qadın azadlığı uğurunda mübarizə aparan, qadınlar arasında ideyalarını yayan ilk qadın jurnalı olmuşdur. Jurnalın ilk redaktoru Ayna Sultanova olmuşdur. Qəzetin adı 1938-ci ildə dəyişərək “Azərbaycan qadını” adı ilə təsis olub. Gülarə Qədirbəyova jurnalın ilk fəaliyyətə başladığı vaxtdan onun səhifələrində çıxış edən müxbir qız olmuşdur. Pəri Həsənzadə isə 1934-1935-ci illərdə jurnalın məsul katibi olmuşdur. “Şərq qadını” məcmuəsinin təsisçilərindən biri və müəllifi idi. Şərq aləmində azadlıq sədaları yayan “Şərq qadını” jurnalı Azərbaycan qadınlarının mübariz tribunasına çevrildi (2, s. 5). İlk sayından artıq qarşısına böyük məqsəd qoyan bu jurnalın ilk redaktoru Ayna Sultanova, redaksiya heyətinin üzvləri Azərbaycanın ilk publisist qadını Şəfiqə xanım Əfəndizadə, görkəmli maarif xadimi Mədinə xanım Qiyasbəyli, qadın hərəkatının mübariz xadimləri Mina xanım Mirzəyeva və Xanımnaz Əzizbəyova olub. “Şərq qadını” 1938-ci il fevral ayından “Azərbaycan

qadını” adı ilə nəşr olunmağa başlayıb. Repressiya nəticəsində həbs edilib sürgünə göndərilmiş görkəmli ictimai-xadim, alovlu publisist, jurnalın redaktoru Gülarə Köylü qızının yerinə qısa müddətdə-1937-1940-cı illərdə o zaman biliyi, təcrübəsi az olan Zəhra Kərimova, Barat Kərimova, Züleyxa Əliyeva redaktor təyin edilib. XIX əsrin ikinci yarısında maarifçilər, ədiblər, nasirlər, siyasi xadimlər, ziyalılar “qadın bir şəxsiyyət kimi azad olmayınca onun problemləri həll olunmaz qalacaq!” ideyasını irəli sürürdülər.

1911-ci ildə ilk qadın jurnalı “İşıq” təsis olundu. Dövrün maarifpərvər ziyalıları Xədicə Əlibəyova Azərbaycan mətbuat tarixində ilk xanım baş redaktor kimi fəaliyyət göstərirdi. 1912-ci ildə Həmidə Cavanşir Tiflisdə keçirilən Zaqafqaziya Pambıqçılarının 13-cü qurultayında geniş məruzə etdi. Bu, Azərbaycan qadınının beynəlxalq yığıncaqda ilk çıxışı idi. 1917-ci ildə Moskva Ümumrusiya Müsəlmanlarının Qurultayında Ə.M.Topçubaşovla birgə Səlimə xanım Yaqubova da iştirak edirdi. Bu, Azərbaycan qadının kişilərlə bir yerdə rəyasət heyətində ilk təmsilçiliyi idi. Şəfiqə Əfəndizadə 1917-ci ildə Cənubi Qafqaz müsəlman qadın müəllimlərinin Kazan şəhərində çağırılmış qurultayına nümayəndə seçilmiş, qurultayda iştirak edərək söylədiyi nitqində Şərq qadınlarının hüquqsuzluğundan danışmış, yeni məktəblərin, teatrların açılmasını tələb etmişdir. Pərixan Sofiyeva 1918-ci ildə öz yaşadığı regionda Gürcüstan Sosialist Federalistlər partiyasını məğlub edərək, bitərəf millət vəkili kimi Gürcüstan parlamentinə daxil olmuşdur. Müsəlman dünyasında ilk seçilən qadın deputatdır. 1918-ci ildə qadınlarımız müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq seçmək və seçilmək hüququ qazandılar.

Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rolunu oynayan Qadınlar hər zaman cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatına dəstək olublar. “Azərbaycan” qəzetinin yazarlarından olan, dövrünün görkəmli ziyalı qadını Şəfiqə Əfəndizadənin jurnalistlik fəaliyyəti ilə tanışlıq zamanı məlum olur ki, o, “Azərbaycan”ın hər nömrəsində dərc edilən yazılarında qadınları, anaları elmə, təhsilə, maarifə, mədəniyyətə səsləmişdir. Şəfiqə Əfəndizadə qəzetin 25 iyun 1919-cu il 211-ci nömrəsində “Vətən bizim anamızdır” adlı məqaləsində yazırdı: “Xanımlar! Həmşərilər! Bu gün Vətən bizim qeyrətimizə, millətin səadəti bizim xariqülədə söylərimizə mərbuddur. Qəlbində həmiyyəti bulunan, nanu-neyməti ilə pərvərdə olduğu Vətəninə qəlbində məhəbbət hiss edən hər bir insan, xüsusən hər bir qadın gücü yetdiyi mərtəbədə vəzifəsini ifadəyə çalışmalıdır”.

İstiqlal aşığı, vətən fədaisi Ş.Əfəndizadə, publisistikasında dövrünün problemlərinə əsl jurnalist mövqeyindən yanaşaraq, vətənpərvər şəxsiyyət kimi problemlərə, xalqın üzləşdiyi çətinliklərə münasibət bildirib. Azərbaycan qadınlarını daim təhsilli, savadlı, dünyagörüşlü görmək istəyən Şəfiqə xanım Əfəndizadə “Analar! Qızlarınızı oxudun!” deyə ilk dəfə qadınlara müraciət edib. [8]. “Azərbaycan” qəzetinin 1918–1919-cu illərdə əməkdaşı olmuş, Qori Seminariyasının məzunu Fərhad Ağazadə də hər məqaləsində xalqın, millətin nəcətini elmdə, təhsildə gördüyünü yazır, yetişən gəncləri təhsil almağa dəvət edirdi. Valideynlərə uşaqlarını məktəbə göndərməyi tövsiyə edirdi.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın ümumtəhsil və peşə təhsil məktəblərinin müəyyən qədər artması, və təhsil müəsislələrinə qadınların cəlb edilməsi nəticə etibarilə marifçi qadınların yetişməsinə səbəb oldu. XIX-XX əsrlərdə inkişaf etməkdə olan Azərbaycan xalq təhsili sisteminin unifikasiyasına gördüyü istiqamət daha böyük əzmlə həyata keçirməyə başladı. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq kənd əhalisi üçün məktəblər meydana gəldi: onlardan birinciləri-Salahlı, Dağkəsəmən, dövlət sərəncamındakı Cəbrayıl, Göyçay-ictimai məktəbləri idi. Beləliklə Azərbaycanın maarifli tarixində maarifçi qadınların bu istiqamətdə rolu böyük olmuşdur. “Şərq qadını” 1938-ci il fevral ayından “Azərbaycan qadını” adı ilə nəşr olunmağa başladığı dövrlərdə Azərbaycanın maarifçi qadınları daha böyük uğura imza atdılar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Ülviyyə Tahirqızı Xalq Cəbhəsi.- 2014.- 26 dekabr.- S.13.
2. Şeymən Şərq.- 2016.- 16 fevral.- S.5
3. Şahverdiyev A.B. Azərbaycan mətbuatı tarixi. Bakı: Təhsil, 2006

4..[https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_qad%C4%B1n%C4%B1_\(jurnal\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_qad%C4%B1n%C4%B1_(jurnal))

5. [Xeyirxah, nəcib əməllər sahibi](#) // *Respublika* : qəzet. — Bakı, 2017. — B. 5 fevral. — № 26. — Səh. 5

6. Hacıağa Gümsüdlü "Badisəba" əsərində (Bakı, 1963)

7. Səməngül Qafarova, Ellada Gərayzadə. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi

8. Şəymən. Azərbaycanın ilk peşəkar jurnalisti: Şəfiqə Əfəndiyeva, Sherq.az. tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2010. –136 səh.

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ NƏZƏRİ TƏFƏKKÜRÜN İNİŞAFINDA PERSEPTİV VƏ ƏQLİ İŞLƏRİN ROLU

Pərvanə İlyas qızı Məmmədova

Gəncə Dövlət Universiteti

pervane_memmedova_1974@mail.ru

Müasir dövrdə informasiya axınının əhəmiyyətli dərəcədə artması təhsil sferasından da təsirsiz ötüşmür, tədris proqramlarının məzmununun elmi biliklərə yiyələnmə tempinə uyğun operativ yenilənməsini çətinləşdirir. Təhsil sistemində aparılan islahatlar onun bütün sahələrini əhatə etsə də, əsas diqqət ibtidai təhsilə yönəlir. Çünki V.A.Krutetski, L.V.Zankov, D.B.Elkonin və başqa məşhur alimlərin də qeyd etdiyi kimi, ibtidai siniflərdə şagirdin intellektual potensialı yığılır, idrak maraqları və təlim fəallığı inkişaf edir.

Kiçik məktəbli yaşı dövrü şəxsiyyətin inkişafı üçün potensial imkanlarla zəngin dövrdür. Məşhur psixoloqlardan L.İ.Bojoviçin, A.A.Lyublinskayanın, L.M.Fridmanın və başqalarının da qeyd etdiyi kimi, məktəbdə müsbət psixoloji mühitin yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb edir [3]. Belə mühitdə təhsil alan şagird məktəbin tələblərinə asanlıqla yiyələnir, bilik qazanma prosesinə aktiv qoşulur.

N.F.Talızina, N.A.Mençinskaya, M.İ.Maxmutov və digərləri təlimdə müvəffəqiyyətsizliyin başlıca səbəbini zəruri təlim vərdişlərinin olmamasında görürdülər [5]. Şagirdə müstəqil öyrənməyi öyrətmək, onu qavranılan obyektə araşdırmağa alışdırmaq, daha dəqiq desək, təlimin subyektinə çevirmək vacibdir. Bu işi reallaşdırmaq üçün ibtidai təhsil mərhələsində şagirdlərdə müstəqil nəzəri dərk etməni formalaşdırmaq lazımdır.

Son illərdə psixoloji ədəbiyyatlarda kiçikyaşlı məktəblilərdə empirik (təcrübi) təfəkkürün əsasında nəzəri təfəkkürün formalaşdırılması probleminə tez-tez toxunulur. Təlimin məzmununa daxil olan qanun və qaydaların anlaşılması nəzəri təfəkkürdən keçir. Psixoloji ədəbiyyatlarda təfəkkürün təsnifatında nəzəri təfəkkürün aşağıdakı növləri ayrılır:

1) obrazlara və təsəvvürlərə əsaslanan obrazlı təfəkkür;

2) anlayışlara, fikirlərə, əqli nəticələrə əsaslanan konseptual, nəzəri təfəkkür.

Nəzəri təfəkkürü təyin edərkən onun bəzi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Hər şeydən əvvəl, refleksiyanın üzərində dayanmaq lazımdır. Refleksiya şagirdin öz hərəkətlərini dərk etməsində ifadə olunur və nəzəri təfəkkürün formalaşmasının əsas faktorlarından biri hesab olunur. Refleksiya üç genetik formada təzahür edir:

1) Refleksiv vasitə: məsələn həllinin konkret, xarakterik prinsiplərinin ayrılması ilə əlaqədardır;

2) Analitik alət: məsələn həllinin ümumi prinsiplərinin tapılması ilə nəticələnir;

3) Sintezedici alət: məsələn həllinin ümumi və xüsusi prinsiplərinin vahidliyinin və tamlığının tapılması ilə əlaqədardır.

Məsələn həlli zamanı onun şərtinin dərk edilməsi uşaqların potensial imkanlarını üzə çıxarır. Nəzəri təfəkkürün inkişafı məsələlərin təqdim olunma forması ilə bağlıdır. Problemin məzmununun düzgün təhlili nəzəri təfəkkürün formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn həllinin ümumi

yol və vasitələrinin ayrılması bütün məsələ sinfinin həllinə köçürülür. Nəzəri təfəkkürün inkişafının daha bir xüsusiyyəti planlaşdırmaqdır. Fəaliyyətin daxili planının işlənilməsi, problemin intellektual (fikrən) reallaşdırılması, daha dəqiqi, psixoloji ədəbiyyatlara Jan Piaje tərəfindən daxil edilən interiorizasiya hadisəsi də nəzəri təfəkkürün inkişafında açar rolunu oynayır. Empirik təfəkkür “cəhdlər və səhvlər” metodu ilə, yəni cisim və hadisələrin ümumi, zahirən oxşar əlamətlərinin qarşılaşdırılması yolu ilə formalaşır. V.V.Davıdovun rəhbərliyi altında aparılan eksperimental tədqiqatlar göstərdi ki, kiçikyaşlı məktəblilərdə nəzəri təfəkkürün elementlərini formalaşdırmaq mümkündür [8].

Kiçikyaşlı məktəblilərdə nəzəri təfəkkürün inkişafı problemini təhlil edərkən məsələnin perseptiv tərəfinə də diqqət yetirmək lazımdır. Təlim materialının perseptiv səviyyədə mənimsənilməsi ilə onun əqli səviyyədə düşünülməsi arasındakı fərq dəqiq təyin edilməlidir. Kiçikyaşlı məktəblilərin perseptiv fəaliyyətinin xüsusiyyətləri hansılardır? Məlum olduğu kimi, gerçəkliyin cisim və hadisələrinin insan beynində bütövlükdə inikasından ibarət olan qavrayış aktı müəyyən əqli işlər tələb edir: obyektin tapılmasına yönəlmiş iş, obyektə məlumat məzmununun ayrılması, eyniləşdirmə işi, kodlaşdırma işi [6]. Bu tərkib hissələrinin aydınlaşdırılması üçün xüsusi təhlil işinin aparılması tələb olunur.

Kiçikyaşlı məktəblilərdə perseptiv fəaliyyətin təşəkkülü bir sıra faktorlardan asılıdır. Tərəfimizdən aparılan eksperimental şəraitdə sadalanan perseptiv işlərin cərəyanının xarakteri təhlil olunmuşdur. Bu zaman qavranılan obyektlərin tanışlıq dərəcəsinin müxtəlifliyi, konturlarının mürəkkəbliyi, ümumiləşdirmə dərəcəsi, müxtəlif modallıqda olması nəzərə alınmışdır.

Tədqiqatlarda şagirdlərin perseptiv işlərinin təşəkkülünün aşağıdakı xüsusiyyətləri təyin edilmişdir:

Kiçikyaşlı məktəbli üçün idrak proseslərinin həm suksessivliyi (detallı informasiyanın mərkəzi görmənin köməyi ilə asta, dəqiq qəbulu), həm də simultanlığı (obrazlı informasiyanın periferik görmənin köməyi ilə tez, panoram qəbulu) xasdır. Simultan olaraq insan siması, təbiət şəkilləri, küçə səhnələri və s. qavranılır. İri həcmli sözlü mətnləri oxuyarkən beyin suksessiv rejimdə çalışır. Əgər eyni informasiyanı həm mətn, həm də qrafik formada təqdim etmək mümkündürsə, sonuncu daha yüksək sürətli anlanmanı təmin edir. Çünki bu zaman qavrayış suksessiv rejimdən simultan rejimə keçir. Qavrayış bu prosesin kifayət qədər avtomatlaşdırılmış dərəcəsinin olması ilə seçilir. Bununla yanaşı, uşaqların əksəriyyəti obyektə anidən dərk etsə də, onun mühüm əlamətlərini ayırd etməkdə çətinlik çəkmişdirlər. Daha doğrusu, fəaliyyətin əməliyyat və məzmun tərəfinin dərk edilməsinin aşağı səviyyəsi müşahidə edilmişdir.

Həmçinin müəyyən edilmişdir ki, uşaqlar obyektlərin onlara məlum əlamətlərinin yalnız az bir hissəsindən dərk olunmuş keyfiyyətdə istifadə edir. Beləliklə, kəskin nəzərə çarpan əlamətin fonunda dərk olunan əlamətlərin kəmiyyəti azalır. Məsələn, uşaq topu gördükdə spesifik əlamətə fokuslanaraq, onun ölçüsünə və rənginə diqqət yetirmir.

Eləcə də müxtəlif modallıqlı perseptiv proseslərin fərqləndirilməsi və dərk edilməsi işləri arasındakı münasibət də müxtəlif olmuşdur. Əqli və perseptiv fəaliyyətin fərqləndirilməsi və dərk edilməsi işlərinə münasibətdə də müxtəlif hallar müəyyən edilmişdir. İstər perseptiv, istərsə də əqli səviyyədə obyektlərin müqayisəsi zamanı kiçikyaşlı məktəblilər kifayət qədər dərk olunmayan əməliyyatlar icra edirlər. Perseptiv işlərin təyin olunan xüsusiyyətləri təlim fəaliyyətində şagirdlərin idrak qabiliyyətlərinin inkişafını təmin edən bəzi şərtlərini müəyyənləşdirməyə imkan verdi [7].

Təlimin ilkin mərhələsində birinci sinif şagirdlərinin kənar əşyalara, müxtəlif modellərə, şəkillərə, sxemlərə diqqət yetirmələri tələb olunur. Tədrisən təlim prosesində şagirdlər əşyaları sözlərlə, ifadələrlə, şifahi təsvirlə əvəz edirlər, əşyaların obrazlarını beyində hifz etməyi öyrənirlər. İbtidai təhsilin sonunda şagirdlər artıq əşyalarla praktik əlaqə olmadan əqli iş aparmağı öyrənirlər. Bu, şagirdlərin intellektual inkişafının yeni mərhələyə keçməsi deməkdir. Məhz bununla şagirdlərdə fəaliyyətin daxili planı formalaşır.

Kiçikyaşlı məktəblilərin qeyd olunan psixi funksiyaları onların idrak fəaliyyətinin müxtəlif növlərini mənimsəmələri ilə sıx əlaqədardır. Bu yaş dövründə təfəkkür inkişafın mərkəzində dayanır, onun sayəsində qavrayış və hafizə intellektuallaşır. Uşaqlar problemin həllində qavrayış, yaddasaxlama və yadasalma ilə bağlı beyin həmləsindən istifadə edirlər. Əqli proseslərin yeni mərhələyə keçməsi və bununla digər proseslərin yenidən qurulması kiçik məktəbli yaşı dövründə psixi inkişafın əsas məzmununu təşkil edir.

Təlim məşğələlərində nəzəri təfəkkürün inkişafına yönəlmiş tapşırıqlar sistemindən mütamadi istifadə olunması şagirdlərin riyazi dünyagörüşünü genişləndirir. Yəni şagirdlərin riyazi hazırlığının keyfiyyəti artır, onlar ətraf aləmin sadə qanunları ilə daha yaxşı tanış olur, riyazi biliklərdən təlim və gündəlik fəaliyyətdə fəal istifadə edirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri / Ə.S. Bayramov. – Bakı: Azərənşr, –1967. –351 s.
2. Qədirov Ə.Ə. Kiçik yaşlı məktəblilərdə mücərrədləşdirmənin inkişafı / Ə.Ə. Qədirov. –Bakı, –1973. –72 s.
3. Бурменская Г., Запорожец А., Эльконин Д., Выготский Л., и др. Хрестоматия по детской психологии [Текст] / Г. Бурменская, А. Запорожец. – М.: МПСИ, 2014. – 656 с.
4. Гололобова, И.М., Сергеева, Б.В. Формирование теоретического мышления младших школьников на уроках математики [Текст] / И.М. Гололобова, Б.В. Сергеева // Педагогические науки. – 2017. – № 6. – С. 203-208.
5. Зак, А.З. Развитие умственных способностей младших школьников [Текст] / А.З. Зак. – М.: Просвещение», 2013. – 318 с.
6. Шиффман Х. Ощущение и восприятие. - СПб.: Питер, 2003.- 928 с.
7. Беспанская-Павленко Е.Д. Система ведущих психических функций детей дошкольного возраста // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Акмеология образования. Психология развития, 2013, том 2, выпуск 3 (7), с.3111-314
8. Давыдов В. В., Громыко Ю. В. Концепция экспериментальной работы в сфере образования // Вопросы психологии. — 1994.- № 6. — С. 31—37.

İNGİLİS DİLİNİN MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ PROBLEM VƏ STRATEGİYALARIN ÖYRƏNİLMƏSİ

Pərvin Sərraf qızı Nəsirova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

nasirovaparvin@gmail.com

İngilis dilini mənimsəməyin problemlərini və strategiyalarını öyrənmək çətin, eyni zamanda faydalı bir fəaliyyətdir. Unikal sintaksisi, lüğəti və tələffüzü ilə İngilis dili mürəkkəb və müxtəlif dil sistemidir. İngilis dili biznes, elm və texnologiya da daxil olmaqla müxtəlif sahələrdə əsas ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən global dildir. Nəticə etibarilə, ingilis dilini mənimsəmək şəxsi və peşəkar inkişaf üçün, xüsusən də ana dili olmayanlar üçün çox vacibdir. Bununla belə, ingilis dilinin geniş yayılmasına baxmayaraq, bir çox öyrənənlər müxtəlif amillərə görə onun mənimsənilməsində çətinlik çəkirlər. Bu tədqiqatın məqsədi ingilis dili olmayanların qarşılaşdığı problemləri araşdırmaq və bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün effektiv strategiyalar təklif etməkdir.

İngilis dili olmayanların üzləşdiyi ən əhəmiyyətli problemlərdən biri tələffüzdür. İngilis dili fərqli sait və samit səsləri ilə unikal fonetik sistemə malikdir və bu, müxtəlif fonetik quruluşa malik dilləri öyrənənlər üçün çətin ola bilər. Bu çətinlik səhv tələffüzə səbəb ola bilər ki, bu da ünsiyyət

problemlərinə səbəb ola bilər və başa düşməyə mane ola bilər. Fonoloji çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün öyrənənlər ingiliscə səslərin dəqiq tələffüzünə diqqət yetirərək sistematik fonetik təlimlə məşğul olmalıdırlar. Bu, dinləmə məşqləri, mimika və yerli danışanlar və ya dil təlimatçıları ilə məqsədyönlü təcrübə vasitəsilə əldə edilə bilər.

Tələbələrin ingilis dilini öyrənərkən qarşılaşdıqları əsas problemlərdən biri də bu dili əhatə edən geniş lüğətdir. İngilis lüğətində təxminən 250.000 söz olduğunu nəzərə alsaq, geniş lüğətə yiyələnmək öyrənənlər üçün çətin ola bilər. Bu problemi həll etmək üçün tələbələr yüksək tezlikli sözlərdən başlayaraq tədricən daha mürəkkəb terminlərə keçərək söz ehtiyatlarını tədricən artırmalıdırlar. Hərtərəfli lüğətin yaradılması ingilis dilində effektiv ünsiyyət üçün çox vacibdir. Qeyri-anadillər tez-tez yeni sözlər əldə etmək və leksikonunu genişləndirmək üçün mübarizə aparır, onların fikirlərini düzgün başa düşmək və ifadə etmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Şagirdlər müxtəlif materialları oxumaqla, söhbətlərdə iştirak etməklə və dil mübadiləsi proqramlarında iştirak etməklə öz söz ehtiyatlarını genişləndirmək imkanlarını fəal şəkildə axtarmalıdırlar. Bundan əlavə, yaddaş kartları, mnemonik cihazlar və söz birləşmələrindən istifadə yeni sözlərin yadda qalmasını asanlaşdırır.

Digər bir ümumi problem ingilis dilini idarə edən mürəkkəb qrammatik qaydalardır. İngilis dilinin qrammatikası çoxlu qaydalar və istisnalarla mürəkkəb ola bilər. Bir çox digər dillərdən fərqli olaraq, ingilis dilində bir neçə nizamsız fel, birləşmə və fəsil var ki, bu da onu mənimsəməyi çətinləşdirir. Bu problemi həll etmək üçün tələbələr mütəmadi olaraq ingilis dilində yazmaq və danışmaq kimi fəal şəkildə məşq etməlidirlər. Tələbələr bu qaydaları anlamaqda və tətbiq etməkdə tez-tez çətinliklərlə üzləşirlər, bu da cümlə quruluşunda və sintaksisdə səhvlərə yol açır. Qrammatik səriştəni təkmilləşdirmək üçün tələbələr ingilis dilinin qrammatik qaydalarını öyrənməyə və onların tətbiqinə məşq etməyə vaxt ayırmalıdırlar. Buna qrammatika kursları, dərslilər və onlayn resurslar vasitəsilə nail olmaq olar. Müntəzəm yazı məşqləri ilə məşğul olmaq düzgün qrammatik istifadəni gücləndirməyə kömək edə bilər. Bundan əlavə, təcrübəli müəllimlərdən məsləhət almaq və ya dil öyrənmə təbiiqlərindən istifadə etmək dəyərli rəy verə bilər və qrammatikanın düzgün istifadəsini möhkəmləndirməyə kömək edə bilər.

İngilis dilinin öyrənənlərin çətinlik çəkə biləcəyi başqa bir cəhəti idiomatik ifadələr və danışiq ifadələridir. Bu unikal ifadələr və kəlamlar istifadə etdikləri mədəni kontekstlə tanış olmayanları çaşdırır. İdiomatik ifadələri daha yaxşı başa düşmək və istifadə etmək üçün tələbələr ingilis dilində kitablar, filmlər və Podcastlar kimi geniş çeşidli materiallarla tanış olmalıdırlar. Bu, ifadələrə alışmalarına və mənalarını daha yaxşı anlamalarına kömək edəcəkdir. Bundan əlavə, ingilis dilinin istifadə olunduğu mədəni konteksti anlamaq effektiv ünsiyyət üçün vacibdir. Məsələn, ingilis və Amerika mədəniyyətlərini öyrənməklə tələbələr dil istifadəsinin nüansları haqqında fikir əldə edə və müəyyən ifadələrə və ya ifadələrə daxil edilə bilən mənənin incəliklərini daha yaxşı qiymətləndirə bilərlər. Həm şəxsən, həm də onlayn olaraq ana dilində danışanlarla ünsiyyət həm də mədəni normalar və gözləntilər haqqında dəyərli məlumatlar verə bilər.

Bu çətinliklərə əlavə olaraq, tələbələr akademik yazı, peşəkar ünsiyyət və yaradıcı yazı kimi müxtəlif kontekstlərdə tələb olunan müxtəlif yazı üslublarına uyğunlaşmaqda çətinlik çəkə bilərlər. Yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün tələbələr mütəmadi olaraq müxtəlif janrlarda mətn yazmağa və müəllimlərdən və ya həmyaşıdlarından rəy almağa çalışmalıdırlar. Bundan əlavə, tipik mətnləri öyrənmək və hər bir janrın Konvensiyaları ilə tanış olmaq tələbələrə yazı qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə kömək edə bilər.

Üstəlik, səlis danışiq ingilis dilini inkişaf etdirmək bir çox tələbə üçün çətin ola bilər. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün tələbələr tez-tez ana dilində danışanlarla ünsiyyət qurmalı, dil mübadiləsi proqramlarında iştirak etməli və ya ingilis dilli klublara qoşulmalıdırlar. Bundan əlavə, Podcastlar, filmlər və müsahibələr kimi müxtəlif kontekstlərdə doğma İngilis dilində danışanların çıxışlarını dinləmək tələbələrə dilin səsi ilə rahatlaşmağa və tələffüzlərini və anlayışlarını yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər.

Dil mədəniyyətlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır və ingilisdilli dünyanın mədəni nüanslarını anlamaq effektiv ünsiyyət üçün vacibdir. Dil öyrənənlər ingilis dilindəki ifadələrin, idiomların və danışmaq dillərinin mədəni kontekstini başa düşməkdə çətinlik çəkə bilər, bu da anlaşılmazlıqlara və ya yanlış şərhlərə səbəb ola bilər. Tələbələrin tez - tez qarşılaşdıqları başqa bir problem ingilis dilinin mədəni kontekstidir. İngilis dili müxtəlif mədəni norma və adətlərə sahib bir çox ölkədə danışıldığından, effektiv ünsiyyət üçün bu fərqləri anlamaq vacibdir. Bu problemi həll etmək üçün tələbələr dil mübadiləsi proqramlarında iştirak etmək və ya ingilis dilli mühitə qərq olmaq kimi mədəni mübadilə fəaliyyətlərində iştirak etməlidirlər. Fərqli mədəniyyətlərlə bu cür Tanışlıq tələbələrə dilin nüanslarını daha yaxşı anlamağa və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edə bilər.

Mədəni nüansları daha yaxşı başa düşmək üçün öyrənənlər səyahət, mübadilə proqramları və ya virtual təcrübələr vasitəsilə özlərini ingilisdilli dünyaya qərq etməlidirlər. Bu yanaşma onlara idiomatik ifadələri, mədəni istinadları və ünsiyyət normalarını daha dərinlən başa düşməyə kömək edə bilər. Bu məqsədlə üçün xarici dildə danışanlar filmlərə baxmaq, onlayn forumlarda iştirak etmək və ya mədəni tədbirlərdə iştirak etmək kimi müxtəlif vasitələrlə ingilisdilli mədəniyyətlərə qərq olmalıdırlar.

Xarici dildə danışanlar çox vaxt rəsmi təhsil və ya qeyri-rəsmi qarşılıqlı ünsiyyət yolu ilə bu dillə kifayət qədər məlumat əldə edə bilmirlər. Bu məhdudiyyətə məruz qalma onların dili mənimsəməkdə irəliləyişinə mane ola bilər və dil əldə etmələrində yubanma ilə nəticələnə bilər.

Məhdudiyyətlərə məruz qalma problemini aradan qaldırmaq üçün öyrənənlər ardıcıl və müxtəlif dil təcrübəsi ilə məşğul olmalıdırlar. Buraya gündəlik söhbətlər, dil dərsləri, oxu materialları, podcastlara qulaq asmaq və ya ingilis dilində videolara baxmaq daxil ola bilər.

İngilis dilini mənimsəmək ana dili olmayanlar üçün çətin bir iş ola bilər, lakin müəyyən edilmiş problemləri həll etməklə və təklif olunan strategiyaları həyata keçirməklə, öyrənənlər dil əldə etmə prosesini əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirə bilərlər. Əsas diqqəti fonetik təlimə yönəltməklə, lüğət ehtiyatını genişləndirməklə, qrammatika ilə məşq etməklə, mədəni immersiyanı yaşamaqla və ardıcıl təcrübədə iştirak etməklə, doğma ingiliscə danışanlar qarşılaşdıqları maneələri dəf edə və qlobal ingilisdilli icmada daha effektiv ünsiyyətçi ola bilərlər.

Nəhayət, ingilis dilini mənimsəmək üçün ən böyük maneələrdən biri motivasiya və ya daimi təcrübənin olmamasıdır. İngilis dilini mənimsəmə problemlərini və strategiyalarını öyrənmək, söz ehtiyatını artırmaq, qrammatikanı mənimsəmək, tələffüzü yaxşılaşdırmaq, mədəniyyəti anlamaq və motivasiyanı qorumaq kimi müxtəlif problemlərin həllinə yönəlmiş çoxşaxəli bir yanaşma tələb edir. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün öyrənənlər real və əldə edilə bilən məqsədlər qoymalı və motivasiyalı qalmaq üçün irəliləyişlərini izləməlidirlər. Bundan əlavə, film izləmək, podcastları dinləmək və ya onlayn müzakirələrdə iştirak etmək kimi müxtəlif öyrənmə fəaliyyətlərinin daxil edilməsi öyrənmə təcrübəsini xoş və davamlı etməyə kömək edə bilər. Bu strategiyaların birləşməsindən istifadə edərək, öyrənənlər qarşılaşdıqları maneələri effektiv şəkildə dəf edə və ingilis dilini mükəmməl öyrənə bilərlər. Bu problemlərin öhdəsindən gəlmək üçün tələbələr aktiv təcrübə, müntəzəm dil tanışlığı və ana dilində danışanlarla ünsiyyət də daxil olmaqla müxtəlif strategiyalardan istifadə etməlidirlər. Bu sahələr üzərində daim işləyərək, öyrənənlər İngilis dili biliklərini daim təkmilləşdirə və ünsiyyətdə daha təcrübəli ola bilərlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Ellis, R. (2002). *The Study of Second Language Acquisition*. Oxford University Press.
2. Krashen, S. D. (1982). *The Input Hypothesis: Issues, Controversies, and New Directions in Language Learning*. Pergamon Press.
3. Long, M. H. (1996). *The Development of the Individual Learner: A Social Constructivist Perspective*. In R. D. B. Keyser & H. T. Klement (Eds.), *Individual Differences in Second Language Learning: Theory and Practice* (pp. 13-40). Gugerheim Press.
4. Lightbrown, P., & Spada, N. (2013). *How Languages Are Learned*. Oxford University Press.

5. Schumann, J. H. (1990). Natural Language Learning and Foreign Language Learning. Lawrence Erlbaum Associates.

RİYAZİYYATDAN MƏSƏLƏ HƏLLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN ŞAĞIRDLƏRİN MƏNTİQİ TƏFƏKKÜRÜNÜN FORMALAŞDIRILMASI VƏ MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNDƏ ROLU

^{1,4}**Sabir Nəriman oğlu Babuşov,** ^{2,4}**Vaqif Şahismayıl oğlu Abdullayev,**

^{3,4}**Könül Hacı qızı Sadıqova**

¹sabir.babushov@mdu.edu.az

²vaqif.abdullayev@mdu.edu.az

³konul.sadiqova.h@mdu.edu.az

⁴Mingəçevir Dövlət Universiteti

Zamanın tələblərindən irəli gələn və tədrisə birbaşa təsir edən yeni qaydalar və onlara uyğun olaraq proqram və dərsliklər hansı formada dəyişdirilsədə, şagirdlərin düşünmə qabiliyyətinin formalaşdırılması təlim-tərbiyə işinin əsas komponentlərindən biri olmuş və indinin özündə qalmaqdadır. Akademik A.V.Poqorelov qeyd edirdi ki, “Orta məktəbi bitirənlərin çox az bir qismi riyaziyyatçı ola bilər. Lakin elə bir şəxs tapmaq mümkün deyil ki, o nə vaxtsa düşünməsin, təhlil etməsin” (Poqorelov A.V. Elementar həndəsə, səh 8).

Son dövrlərdə həm orta ümumtəhsil, həm də ali məktəb proqramlarında aparılan islahatların əsas istiqaməti şagird və tələbələrə düşünməyi öyrətməyə yönəldilmişdir. Sırr deyil ki, şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün formalaşdırılmasında məsələ həllinin əvəzolunmaz rolu və yeri vardır. Bəs şagirdlər hansı məsələləri həll edə bilmir? Aydındır ki, hər kəs məsələ həll etməyi sevir, lakin onların çox az bir qismi məsələ həll edə bilir. Təbii olaraq “Məsələ həll etməyi necə öyrətmək olar?” sualı meydana çıxır. Hər şeydən əvvəl, hansı növ məsələləri şagirdlərin əksəriyyəti həll edə bilir və hansılarını onların bəzilərinə həll edə bilir, mülahizəsini aydınlaşdıraraq. Bizim hər birimiz təlim prosesində “Bu məsələni həll edə bilərik, belə məsələləri həll etmişik” və ya “Bu məsələni həll edə bilmərik, ona görə ki, beləsini sinifdə həll etməmişik” mülahizələri ilə tez-tez rastlaşırıq. Hansı məsələləri şagirdlər çətinlik çəkmədən, müvəffəqiyyətlə həll edə bilir. Aydındır ki, hər hansı məsələni müəllim sinifdə izah edibse və ya dərslikdə həll nümunəsi verilibse, onda bu məsələyə oxşar məsələləri çətinlik çəkmədən şagird həll edə bilir. Belə məsələlərə standart məsələlər deyilir və bu tip məsələlərin həlli üçün əvvəlcədən düstur və ya həll alqoritmi vardır, şagirdlər bu tip məsələləri “müəllim necə edibse, eləcə də sən yaz” prinsipi ilə həll edirlər. Bu tip məsələləri hər bir şagird həll etməyi bacarır, yetər ki, azacıq diqqətli olub həllin gedişini bilsin. Lakin gündəlik həyatımızda, istehsalatda, elmdə və ətrafımızda elə məsələlərlə rastlaşırıq ki, bunların əvvəlcədən həll üsulu bizə məlum olmur. Belə həyati məsələlər təkrar olunmayan qeyri-tip məsələlərdir ki, onlara qeyri-standart məsələlər deyilir. Qeyd edək ki, məsələnin qeyri-standartlığı bu tip məsələnin keçmişdə həll edilib-edilməməsindən asılıdır, onun həllindən asılı deyil. Məsələn: Əgər şagird kvadrat tənliyin köklər düsturunu keçməyibse, onda təklif olunan kvadrat tənlik qeyri-standart, əgər şagird tənliyini həll edibse, ona təklif olunan məsələ artıq standart məsələdir.

Qeyri-standart məsələləri müvəffəqiyyətlə həll etmək üçün şagird düşünməyi, təhlil etməyi, bacarmalıdır. Bunun üçün onun qeyri-standart məsələləri həll etmək üçün yüksək bilik və bacarığı olmaqla yanaşı məsələyə düzgün yanaşma tərzini öyrətməlidir.

Bütün qeyri-standart məsələlərin çətinlik dərəcəsi eyni deyil. Hətta məktəb dərsliklərində verilən qeyri-standart məsələlər çətinlik dərəcəsinə görə bir-birindən fərqlənir.

Gündəlik həyatımızda həll üsulu bizə əvvəlcədən məlum olmayan və ya müəllim tərəfindən həlli üsulu göstərilməyən elə məsələlərlə rastlaşırıq ki, həmin məsələnin dərsliklərdə hansı bölməyə

aid olduğunu çətinliklə təyin edə bilirik. Məsələn: “Ox simmetriyası bölməsinə aid aşağıdakı məsələyə baxaq. İsbat edin ki, “bərabəryanlı üçbucağın yan tərəflərinə çəkilən medianlar kongruentdir”. Belə məsələlər standart məsələlər kimi həll edilməsədə, məsələ ox simmetriyası bölməsində olduğundan simmetriya oxunun xassələrindən istifadə etməklə həll edirlər. Bəzən isə daha mürəkkəb, olimpiada tipli məsələlər içərisində elə qeyri-standard məsələlərlə rastlaşırıq ki, həm məsələnin şərti, həm də axtarılan (məsələnin sualı) aydın olmur. Bu tip məsələlərdə; a) məsələni necə həll edək, b) məsələ riyaziyyat kursunun hansı bölməsinə aiddir, burada hansı teorem və təkliflərdən istifadə etmək lazımdır?, mülahizələri aydın deyil, lakin bunları bilmək hələ də məsələni həll etmək demək deyil. Bu tip qeyri-standard məsələləri həll etmək üçün biz düşünməli və riyazi təfəkkürümüzü məsələyə yönəltməyi bacarmalıyıq.

Məsələnin bir sıra təlim və tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Məsələnin həlli prosesində biz həm də öyrənməliyik: Mühəndislər, iqtisadçılar, rəssamlar və s. peşə sahibləri qarşısına qoyulan məsələlər konkret məqsədə xidmət edir və onlar onu həll edirlər. Bu onların əsas məqsədidir. Digər tərəfdən onların hər biri həll prosesində fikrini daha səmərəli, optimal, əlverişli, qoyulan məqsəddən daha gözəl həllin tapılmasına yönəldir.

Qeyd etdiyimiz digər peşə sahiblərindən fərqli olaraq bizim əsas məqsədimiz məsələni həll etmək deyil. Əsas məqsəd riyazi təlimlə bağlı nələrsə öyrənmək, yeni riyazi fakt və anlayışları bilmək və dərk etmək, yeni riyazi təhlil metodlarını mənimsəmək, müəyyən təcrübə əldə etməklə düşünməyi öyrənmək. Beləliklə məsələ həlli prosesində bizim əsas məqsədimiz təlimyönümlüdür., ona görə də məsələ həlli prosesində müəllim işini yeni bilik və bacarıqların əldə olunmasına yönəltməlidir. Beləliklə məsələ həlli təlimyönümlü olmaqla məsələnin həlli üçün yeni bilik və bacarıqlar formalaşdırmaqla bitməlidir.

Aşağıdakı məsələni həll edək və baxaq görək bu həll bizə nəyi öyrədir.

Məsələ: Düzbucaqlının sahəsi a^2 -na bərabərdir? Düzbucaqlının yarımperimetrinin ən kiçik qiymətini tapın [4. Səh 369].

I üsul: Verilmiş düzbucaqlının tərəflərini x və y , yarımperimetrini p ilə işarə edək. Aydındır ki,
$$\begin{cases} xy = a^2; \\ x + y = p \end{cases}$$

Müxtəsər vurma düsturlarından bilirik ki, $(x + y)^2 - (x - y)^2 = 4xy$, $x + y = p$, $xy = a^2$ olduğundan yazı bilərik ki, $p^2 = (x - y)^2 + 4a^2$. Buradan hökm edə bilərik ki, p^2 ən kiçik qiymətinə $(x - y)^2 = 0$ və ya $x = y$ olduqda alır. Bu halda $p^2 = 4a^2$, $p = 2a$.

Beləliklə aldığımız ki, $x = y$ olduqda yarımperimetr ən kiçik qiymətini alır və həmin qiymət $p = 2a$ -dır.

II üsul: Tutaq ki, düzbucaqlının bir tərəfinin uzunluğu x -ə bərabərdir. Onda onun digər tərəfi $y = p - x$ olar və düzbucaqlının sahəsi $xy = x(p - x) = a^2$ olar. Buradan $px - x^2 = a^2$ və ya $x^2 + a^2 - px = 0$ alırıq. Bu bərabərliyin hər iki tərəfinə $2ax$ -i əlavə edək: $x^2 + a^2 - px + 2ax = 2ax$ və ya $x^2 - 2ax + a^2 - px + 2ax = 0$. Onda $(x - a)^2 + x(2a - p) = 0$ olar $(x - a)^2 \geq 0$ olduğu üçün sonuncu bərabərlik $2a - p \leq 0$ şərti daxilində ödənilə bilər. sonuncudan alırıq ki, $p \geq 2a$ və p -nin ən kiçik qiyməti $2a$ -dır.

III üsul: Tərəfi a olan kvadrata baxaq. Onda onun yarımperimetri $p = 2a$ olar. Kvadrata bir tərəfini m vahid ($a > m > 0$) azaldaq. Alınan düzbucaqlının sahəsinin sabit a^2 -na bərabər olması üçün onun digər tərəfini n vahid ($n > 0$) artıraraq. Məsələnin şərtinə görə $(a - m)(a + n) = a^2 \Rightarrow a^2 + an - am - mn = a^2 \Rightarrow a(n - m) = mn$. $m \geq 0, n \geq 0 \Rightarrow mn \geq 0$ və $a > 0$ olduğundan $n - m > 0$. Digər tərəfdən düzbucaqlının yarımperimetri $p = a - m + a + n = 2a + (n - m)$ olar. $n - m > 0$ olduğuna görə p -nin ən kiçik qiyməti $2a$ -dır.

IV üsul: $\begin{cases} x + y = p \\ x - y = q \end{cases}$ əvəzləmələrini aparaq, burada p yarımperimetr, q isə hər hansı sabitdir.

Sistemi həll etsək alırıq. $x = \frac{p+q}{2}$, $y = \frac{p-q}{2}$. Düzbucaqlının sahəsi $S = xy$ olduğundan $\frac{p+q}{2} \cdot \frac{p-q}{2} = a^2 \Rightarrow p^2 - q^2 = 4a^2$ və ya $p^2 = 4a^2 + q^2$ alırıq.

Ayındır ki, p ən kiçik qiymətini $q^2 = 0$ və ya $q = 0$ olduqda alır və həmin qiymət $p = 2a$ – dır. $q = 0$ olduğu üçün $x=y$ olar.

Məsələnin həlli prosesində biz aşağıdakı teoremi isbat etdik. “Hasili sabit olan iki müsbət ədədin cəmi, bu vuruqlar bərabər olduqda ən kiçik qiymət alır.

Yuxarıdakı mülahizələrə istinad edərək aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

1. Məsələni yenidən təhlil edib onun tipini yadda saxlamaq lazımdır, belə tətbiq məsələləri ilə hər kəs rastlaşa bilər.

2. Məsələ həlli prosesində tam kvadrat ayırma, tərs mütənəsibliyin xassələrindən geniş istifadə etməyi bacarmalıyıq.

3. Məsələ həlli prosesində müxtəsər vurma eyniliklərini yaxşı bilib tətbiq etməyi bacarmalıyıq.

Bu məsələyə uyğun digər tip məsələləri tərtib edə bilərik.

a) İki müsbət x və y ədədinin cəmi $x + y = c$ sabitinə bərabədirsə xy hasilinin ən böyük qiymətini tapın.

b) x və y dəyişənləri uyğun olaraq aşağıdakı qiymətləri alır.

$$x = \{-21, -20, -19, \dots, 17, 18\}$$

$$y = \{-3, -4, -5, \dots, -13, -14\}$$

$x + y$ cəmi neçə müxtəlif qiymət ala bilər. $\partial KQ(x + y) + \partial BQ(x + y)$ cəmini tapın.

Müstəqil həll edin.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. DİM “Riyaziyyat (test toplusu) I və II hissə” - 2023.
2. M.H.Yaqubov və b. “Riyaziyyat (məsələ və misallar)” - 2015.
3. N.Qəhrəmanova M.Kərimov, İ.Hüseynov “Riyaziyyat-9 (dərslük)” - 2023.
4. N.Qəhrəmanova M.Kərimov, İ.Hüseynov “Riyaziyyat-10 (dərslük)” - 2023.
5. В.М.Говоров и др. “Сборник конкурсных задач по математике” – 2006.

TƏHSİL MİLLƏTİN GƏLƏCƏYİDİR

Sara Muradxan qızı Məmmədova

ADPU-nun Ağcabədi filialı

sara2024@mail.ru

"Bu gün müstəqil Azərbaycanın hər guşəsində məktəblər, ali məktəblər təhsil ilinə başlayır. Uşaqlar, körpələr 1-ci sinfə qədəm qoyur, orta təhsil almış gənclər universitetlərin auditoriyalarına daxil olurlar, yay istirahətindən sonra müəllimlər işə başlayırlar. Bu, Azərbaycanın həyatında ən böyük hadisədir. Çünki ölkəmizin əhalisinin demək olar ki, hamısı təhsilə cəlb olunubdur, onların hamısı bunda maraqlıdır. O mənada ki, hər bir ailənin uşağı vardır. Uşaq ya məktəbə, ya da universitetə gedir. Bu iş hər bir valideyn, ailə üçün ən böyük nemətdir. Bu, hər bir ailəyə böyük sevinc hissi gətirir". Bu sözləri 2000-ci il sentyabrın 1-də Ulu öndər Heydər Əliyev yeni dərslərinin başlanması və Bilik Günü münasibətilə keçirilən təntənəli toplantıda çıxışı zamanı səsləndirib.

Azərbaycan tarix boyu regionda öz ziyalıları ilə seçilən ölkə olub. Əzim Əzimzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Lütfi Zadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Fətəli Axundov, Üzeyir Hacıbəyov kimi dahilər məhz bu torpağın yetirməsidir. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan elmi XX əsrdə yüksələn xətlə inkişaf edib. Heydər Əliyevin respublikamıza rəhbərlik etdiyi dövr bu cəhətdən xüsusilə seçilir. Cəmiyyətdə bərabər təhsil imkanlarının yaradılması, ümumiyyətlə, təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi məhz bu illərə təsadüf edir. Ulu Öndər hər zaman təhsil sahəsində mövcud olan nöqsanların həllinə həssaslıqla yanaşırdı: "Elmi idarələrimizin fəaliyyətində hələ ciddi nöqsanlar vardır. Elmlər Akademiyası, bir sıra sahə elmi idarələri elmi-

texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi uğrunda, tamamlanmış işlərin istehsalata tətbiqi uğrunda mübarizədə kifayət qədər əzmkarlıq göstərirlər... Dissertasiyaların heç də hamısı lazımı nəzəri səviyyədə yazılmır. Aspiranturada vəziyyət yaxşı deyildir... Alimlik dərəcəsi alanlar arasında nazirliklərin və digər mərkəzi idarələrin rəhbər işçiləri də az deyildir. Elə etmək lazımdır ki, elmə yalnız onu həqiqətən zənginləşdirməyə, irəlilətməyə qabil olan adamlar gəlsinlər...".

Heydər Əliyev yeni təhsil müəssisələrinin açılmasına, mövcud olanların ən son texnologiyalarla təchiz olunmasına böyük diqqət göstərirdi. Sovet Azərbaycanına rəhbərlik etdiyi illərdə ölkədə 5 yeni ali təhsil müəssisəsi açılıb, ali məktəblərdə təhsil alanların sayı 70 mindən 100 minə qədər artıb, həmçinin 1970-ci ildən başlayaraq hər il 800-900 nəfər gənc SSRİ-nin nüfuzlu ali məktəblərində təhsil almağa göndərilib. Şübhəsiz ki, bu da həmin dövrdə respublikanın milli kadr potensialının daha da gücləndirilməsinə imkan yaradıb.

Ulu Öndər müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrlərdə bu sahədə ciddi islahatlar aparıb. Belə ki, 2002-ci il oktyabrın 4-də ölkə başçısının imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin müvafiq texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında" sərəncamı milli elm və təhsil sisteminin inkişafında vacib amillərdən biri olub. Sərəncama əsasən ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsinin genişləndirilməsinə, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə etibarlı zəmin yaradılıb. Növbəti sərəncam isə "Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair proqramın (2003-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında" 17 fevral 2003-cü il tarixində qəbul edilib. Bu sənəd ölkənin təhsil sahəsində yaranmış problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində müstəsna əhəmiyyətə malik olub.

Ümummilli Liderin adını daşıyan Heydər Əliyev Fondu "Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı" proqramı, "Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb" və "Təhsilə dəstək" kimi layihələr həyata keçirir. Fondun ilk onilliyində "Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı" proqramı çərçivəsində respublika üzrə 32 uşaq müəssisəsi əsaslı şəkildə təmir edilib. Həmçinin "Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb" proqramı çərçivəsində ölkənin müxtəlif bölgələrində 100 mindən çox şagirdin təhsil aldığı 500-ə yaxın məktəb binası inşa olunub və yenidən qurulub. "Təhsilə dəstək" layihəsi çərçivəsində isə respublika üzrə 50-dən çox uşaq bağçası əsaslı təmir olunaraq müasir avadanlıqlarla təchiz olunub. Bununla yanaşı, Fond ölkəmizdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə artan tələbatı da nəzərə alaraq "Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin inkişafı" proqramını həyata keçirməyə başlayıb. Heydər Əliyev Fondunun gördüyü işlər təkcə Azərbaycanda deyil, respublikadan kənarda da uğurla reallaşdırılır. Bu baxımdan Fond tərəfindən Gürcüstanda, Hollandiyada, Misirdə, Rumıniyada, Rusiyada və Pakistanda bir sıra məktəblər yenidən qurulub və əsaslı təmir olunub. Həmçinin ABŞ-ın Merilend ştatındakı məktəblərə interaktiv lövhələrin və əlil uşaqlar üçün müvafiq avadanlıqların alınmasına maliyyə yardımı edilib, Bosniya və Herseqovinanın paytaxtı Sarayevoda görmə qüsurlu və ya zəif görən uşaqlar, həmçinin gənclər üçün mərkəz yenidən qurulub. Gürcüstanın həmyerlilərimiz yaşayan bölgələrindəki, həmçinin Azərbaycanın Qax, Zaqatala və Balakən rayonlarında tədrisin gürcü dilində aparıldığı məktəblərə də mütəmadi olaraq yeni dərslik və tədris ləvazimatları göndərilir.

Təhsil hər bir xalq üçün prioritet məsələdir. Ulu Öndərin layiqli davamçısı İlham Əliyev milli təhsilin inkişafı, dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası istiqamətində mühüm islahatların aparılmasına xüsusi diqqət göstərir və bu istiqamətdə ciddi addımlar atılır. Ölkə başçımızın 2004-cü il avqustun 21-də imzaladığı Fərmana əsasən Azərbaycanın bütün təhsil müəssisələrində dərslər 15 sentyabrdan başlanır və həmin gün ölkəmizdə Bilik Günü kimi qeyd olunur. Artıq 20 ildir ki, uşaqlar, gənclər bu günü sevinc və həvəslə gözləyir, məhz 15 sentyabr üçün xüsusi hazırlaşır. Təhsil ilinin ilk günü kimi qeyd edilən bu tarixdə balaca fidanlar üçün ilk zəng çalınır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Mehdizadə A. Xatirələr. Bakı, 1968, 153 s.
2. Abbas Səhhət. Əsərləri 2 cildə. 2-ci e. Bakı: Azərnəşr, 1976.

3. N. İsayev. Abbas Səhhət və xalq maarifi. Bakı: Nurlan, 2001.
4. İnternet məlumatları.
5. www.anl.az
6. www.clb.az

DİL TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV ÜSULLARDAN İSTİFADƏ ZAMANI YARANA BİLƏCƏK ÇƏTİNLİKLƏR

Zeynəb Qasım qızı Əhmədova

Sumqayıt Dövlət Universiteti

zeyneb.ehmedova@sdu.edu.az

Giriş

Dil tədrisi, xüsusilə son illərdə, ənənəvi tədris metodlarından daha innovativ yanaşmalara keçid edir. Bu dəyişikliklər təhsil sistemində daha effektiv nəticələr əldə etməyi hədəfləyir, həmçinin tələbələrin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün yeni yollar açır. Innovativ tədris üsulları, ənənəvi yanaşmaların çərçivəsindən çıxaraq, texnologiyalardan, interaktiv metodlardan və təcrübə əsaslı öyrənmədən istifadə edir. Lakin, bu üsulların tətbiqi zamanında müxtəlif çətinliklər və problemlər ortaya çıxır. Bu məqalədə, dil tədrisində innovativ üsulların tətbiqi zamanı qarşılaşılan əsas çətinliklər analiz ediləcək və bu çətinliklərin aradan qaldırılması yolları müzakirə ediləcəkdir.

1. Innovativ tədris üsullarının təsnifatı və əhəmiyyəti

Dil tədrisində innovativ üsullar, müxtəlif pedaqoji yanaşmalar və texnoloji vasitələrdən istifadəni əhatə edir. Bu üsulların məqsədi tələbələrin dil bacarıqlarını ən yüksək səviyyəyə çatdırmaq, onların kommunikativ bacarıqlarını inkişaf etdirmək və dərsləri daha interaktiv və əyləncəli etməkdir. Aşağıdakı innovativ tədris üsulları xüsusilə diqqət cəlb edir:

Texnologiyadan istifadə: İnternet, kompüter proqramları və mobil tətbiqlər dil tədrisinin effektivliyini artırır. Məsələn, dil öyrənmə proqramları, onlayn dərslər və video dərslər tələbələrə daha geniş resurslardan istifadə etməyə imkan verir.

Flipped Classroom (Tərs Sinif): Bu yanaşma tələbələrə dərslər materiallarını evdə öyrənməyi və sinifdə müzakirə etməyi təklif edir. Bu metod, tələbələrin müstəqil öyrənmə bacarıqlarını artırır [2].

Problem-əsaslı öyrənmə (PBL): Bu üsul tələbələri real həyatda qarşılaşdıqları problemlərlə tanış edir və onları müzakirə edərək problem həll etməyə təşviq edir. Bu, tələbələrin dil bacarıqlarını real dünya kontekstində tətbiq etmələrini təmin edir [1].

Kommunikativ yanaşma: Dil öyrənməni daha təbii və interaktiv etmək məqsədini güdür. Bu yanaşmada əsasən tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqə və dialoq üzərində fokuslanır [6].

2. Innovativ tədris üsullarının təcrübəyə tətbiqi və çətinliklər

İnnovativ metodların tədrisə daxil edilməsi, bir çox üstünlük təmin etsə də, müəyyən çətinliklərlə üzləşə bilər. Aşağıda bəzi əsas çətinliklər təqdim olunub:

2.1. Müəllimlərin peşəkar hazırlığı və bacarıqları

Dil tədrisində innovativ metodlardan istifadə etmək üçün müəllimlərin bu üsulları mənimsəməsi və tətbiq etməsi vacibdir. Ancaq bir çox müəllim, yeni texnologiyaların və metodların tətbiqi üçün lazımlı hazırlıq keçməyib və bu, dərslərin keyfiyyətini mənfi təsir edə bilər. Müəllimlər, yeni metodlar və texnologiyalar barədə kifayət qədər məlumatlı olmadıqda, onları dərslərinə effektiv şəkildə daxil edə bilmirlər [3].

2.2. Texnoloji çətinliklər

Texnologiyanın tətbiqi dil tədrisində böyük üstünlüklər yaratsa da, texniki problemlər qaçılmazdır. İnternetin zəif olması, proqram təminatının səhv işləməsi və ya avadanlıq çatışmazlığı

kimi məsələlər dərs prosesinin səmərəliliyini azalda bilər. Bu cür çətinliklər, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha çox müşahidə olunur [4].

2.3. Tələbə mərkəzli yanaşmanın qarşısındakı maneələr

Innovativ üsullar tələbə mərkəzli yanaşmaları təşviq edir. Lakin, bəzi tələbələr bu cür yanaşmaları qəbul etməkdə çətinlik çəkə bilər. Onlar daha ənənəvi və müəllim mərkəzli tədris metodlarına öyrəşmiş ola bilərlər və bu dəyişiklikləri qəbul etməkdə, xüsusilə texnoloji vasitələrlə işləməkdə çətinlik çəkə bilərlər [5].

2.4. Vaxt və resursların məhdudluğu

Innovativ üsulların tətbiqi daha çox vaxt və əlavə resurslar tələb edir. Tələbələrin, xüsusilə çoxsaylı işləri və digər dərsləri olan bir mühitdə, yeni metodları öyrənmək və tətbiq etmək üçün kifayət qədər vaxtları olmaya bilər. Həmçinin, texnologiya və digər resurslar tələb edən üsullar üçün maliyyə və resurs çatışmazlığı problemi ortaya çıxa bilər [7].

2.5. Yerləşdirmə və müəllim-tələbə əlaqəsi

Innovativ üsulların tətbiqi dərslərin yerləşdirmə və müəllim-tələbə əlaqələrini dəyişdirə bilər. Məsələn, "flipped classroom" metodunda müəllim dərsə daha az vaxt ayırır və əsasən tələbələrə özlərini müstəqil şəkildə inkişaf etdirməyə imkan verir. Bu, bəzi tələbələr üçün çətinlik yarada bilər, çünki onlar müəllimdən daha çox dəstək gözləyirlər [2].

3. Çətinliklərin həlli yolları

Dil tədrisində innovativ üsulların tətbiqi zamanı yaranan çətinlikləri aşmaq üçün bir neçə həll yolu mövcuddur:

Müəllimlərin təlimi: Müəllimlərin innovativ üsulları tətbiq etməyə hazır olması vacibdir. Müəllimlər üçün mütəmadi olaraq peşəkar inkişaf kursları təşkil olunmalı, yeni texnologiyalar və metodlar barədə məlumatlandırma həyata keçirilməlidir [3].

Texnoloji infrastrukturunu gücləndirmək: Təhsil müəssisələri, tələbələrin və müəllimlərin texnoloji vasitələrdən səmərəli şəkildə istifadə etməsi üçün infrastruktur yaratmalı, avadanlıq və proqram təminatını yaxşılaşdırmalıdır.

Tələbə mərkəzli yanaşmanın tədricən tətbiqi: Yeni yanaşmaların tətbiqi zamanla və mərhələlərlə həyata keçirilməli, tələbələrə adaptasiya etmək üçün müvafiq dəstək verilməlidir.

Maliyyə və resurs dəstəyi: Innovativ tədris üsullarının tətbiqinə sərf olunan vaxt və resurslar nəzərə alınaraq, təhsil sistemində əlavə maliyyə dəstəyi təmin edilməlidir.

Nəticə

Dil tədrisində innovativ üsulların tətbiqi təhsil sahəsində mühüm inkişaf imkanları yaratsa da, bu prosesin qarşısında bir sıra çətinliklər mövcuddur. Müəllimlərin hazırlığı, texnoloji problemlər, tələbə mərkəzli yanaşmanın çətinlikləri və məhdud resurslar bu çətinliklər arasında yer alır. Lakin düzgün strategiyalar və dəstək ilə bu çətinliklər aradan qaldırıla bilər və dil tədrisi daha effektiv, əyləncəli və müasir hala gələ bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Barrows, H. S. (1996). Problem-based learning in medicine and beyond: A brief overview. *New Directions for Teaching and Learning*, 1996(68), 3-12.
2. Bergmann, J., & Sams, A. (2012). *Flip your classroom: Reach every student in every class every day*. International Society for Technology in Education.
3. Gok, T. (2018). Innovations in language teaching and learning: New approaches, new strategies. *Journal of Language Teaching and Research*, 9(1), 25-35.
4. Jones, A. (2013). Teaching with technology: What are the challenges? *International Journal of Educational Technology*, 5(2), 110-118.
5. Kumaravadivelu, B. (2003). A postmethod perspective on English language teaching. *World Englishes*, 22(4), 539-550.

6. Littlewood, W. (2004). The communicative approach to language teaching. Cambridge University Press.

7. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and methods in language teaching. Cambridge University Press.

COP29: AZƏRBAYCAN ÜCÜN AÇILAN YENİ İMKANLAR

Səlminaz Cavanşir qızı Mahmudova

ADPU-nun Ağcabədi filialı

mahmudovas123@gmail.com

Dünyanın ən böyük beynəlxalq konfransı – COP29-da 100-dən çox dövlətin nümayəndəsi iştirak etdiyi üçün və bir çox göstəricilərinə görə kifayət qədər yüksək səviyyəli tədbir hesab olunur. Xüsusilə ətraf mühitin mühafizəsi, ekologiya, yaşıl enerji sahələrində ixtisaslaşan qurumların təmsilçilərinin qatıldığı mötəbər tədbirdə hər bir dövlətin özünəməxsus formada pavilyonu olur. İqlim dəyişmələrinə həsr edilmiş sonuncu COP28 konfransı bizim üçün həm də ona görə əlamətdar oldu ki, orada növbəti tədbirin 2024-cü ildə məhz Azərbaycanda keçirilməsi ilə bağlı çox ciddi qərar qəbul olundu. Əslində BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası Azərbaycan üçün həm də siyasi baxımdan önəm daşıyır. [1]

Onun sözlərinə görə, konfrans həm siyasi, həm enerji sektorunun, həm də miqrasiya sahələrinin inkişafı nöqtəyi-nəzərindən çox vacib tədbirdir: “İqlim dəyişmələri ilə bağlı konfransların, sessiyaların keçirildiyi dövlətlərdə sonrakı mərhələlərdə məhz həmin sahələrdə çox ciddi irəliləyişlərin olduğunu müşahidə edirik. BMT-nin böyük güclərini özündə ehtiva edən dövlətlərin təmsil olunduğu konfrans qərar verən tərəflərin həmin tədbirin keçiriləcəyi şəhərə və ya dövlətə göstərdiyi etimadın bariz nümunəsidir. Yəni, Azərbaycanla bağlı BMT səviyyəsində mövcud olan etibarlı tərəfdaş mövqeyi ölkəmizin kifayət qədər siyasi nüfuzundan irəli gələrək hörmət əsasında formalaşır. Azərbaycanın digər qurumlarda və ya təşkilatlarda təmsilçiliyini, xüsusilə də Qoşulmama Hərəkatını buna nümunə olaraq göstərə bilərik. Ölkəmizin bu təşkilata sədrliyi əvvəlcə üç il olmuşdu. Sonra Azərbaycanın rolunu nəzərə alaraq müddət bir il də artırılmışdı. BMT-nin say etibarilə ikinci nüfuz sahibi olan platformasında Azərbaycanın rəhbər orqanlarında təmsil olunması ölkəmizə olan rəğbətdən qaynaqlanan mövqedir. Bu, beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən dəstəklənir. Həmin tədbirin respublikamızda keçirilməsinə qərar verilməsi böyük etimadın göstəricisi olmaqla, ölkəmizin global problemlərin həllində məsuliyyətli və etibarlı tərəfdaş mövqeyini təsdiqləyir”. [2]

Siyasi nöqtəyi-nəzərdən konfransın ölkəmizdə keçirilməsi beynəlxalq münasibətlər sistemində məhz Azərbaycanın rolunun daha da inkişafına və onun yerinin güclənməsinə gətirib çıxaracaq: “Çünki Azərbaycanda, yəni, Cənubi Qafqaz bölgəsində yaşıl ərazinin yaradılması önəmlidir. Vaxtilə ölkəmizin beşdəbir hissəsi işğal altında qalanda Ermənistan orada boz zona yaratmışdı. Bu zonada işğalçılıq siyasəti nəticəsində respublikamızın florası və faunası məhv edilmişdi. Eləcə də Azərbaycanın mədəni irsi, mədəni abidələri, şəhər, qəsəbə, kəndləri dağıdılıb, kənd təsərrüfatı ziyan görmüşdü. Arıq torpaqlarımız 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində işğaldan azad olunub. Azərbaycanın həmin ərazilərdə alternativ, yaşıl enerjilər, karbohidrogen və karbon qazlarından azad olan seqmentlər üzrə inkişaf etdirilməsi yanaşmasının ortaya qoyulması faktiki olaraq yaşıl enerjiyə yeni münasibətin sərgilənməsindən və həmin sahədə siyasətin formalaşmasından xəbər verir. Məhz bu səbəbdən də vaxtilə boz zona olan əraziləri yaşıl zonaya çevirmək niyyətində olan Azərbaycan üçün 29-cu sessiyanın ölkəmizdə keçirilməsi olduqca vacibdir. [3]

Odur ki, həmin mötəbər tədbirin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili”ndə keçirilməsi nəticəsində Azərbaycan özünün ən müsbət tərəflərini dünyaya çatdırmağa biləcək. Eyni zamanda, ölkəmiz həmin istiqamətlər üzrə yaxın bir neçə 10 illiyə hesablanmış yeni siyasətin formalaşdırılması üçün çox

əlverişli imkanlar qazanacaq. Yəni bu baxımdan düşünürəm ki, konfrans çox əhəmiyyətli tədbirdir. “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili”ndə isə Azərbaycanın bütün dövlət, özəl qurumları bu və ya digər formada birbaşa və ya dolası ilə adıçəkilən proseslərdə fəal iştirak etməklə dövlətin bununla bağlı mövcud siyasətinə də dəstək vermiş olacaqlar”.

Ölkəmiz qlobal iqlim dəyişikliyinə dair məsələlərin müzakirəsində yaxından iştirak etmək imkanı qazanmaqla həm də bu sahədə beynəlxalq siyasətin formalaşmasına təsir göstərir. Azərbaycan Prezidentinin təşəbbüsü ilə ölkəmizdə ətraf mühitin qorunmasını nəzərdə tutan zəruri qanunvericilik sistemi formalaşdırılmış, səmərəli institusional mexanizmlər yaradılmışdır. Prezident İlham Əliyevin 2010-cu ili ölkəmizdə “Ekologiya ili” elan etməsi ekoloji problemlərin həllinə böyük diqqət və həssaslıqla yanaşmağın bariz nümunəsidir.

Azərbaycan Prezidentinin 2023-cü il 25 dekabr tarixli Sərəncamı ilə 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan olunması ölkəmizin iqlim dəyişmələrinin fəsadlarına qarşı mübarizəyə öz töhfəsini verməklə böyük iradə nümayiş etdirdiyini bir daha göstərir.

Hesab edilir ki, COP29-un Azərbaycan üçün müxtəlif sahələrdə faydaları olacaq. COP29 Azərbaycanın istixana qazı emissiyalarını azaltmaq üzrə öhdəliklərini yerinə yetirməsinə kömək edəcək. Bu isə ölkənin ekoloji vəziyyətini yaxşılaşdıracaq, havanın keyfiyyətini artıracaq. Nəticədə iqlim dəyişikliyinə təsirlərini azaltmağa kömək edəcək. Azərbaycan istixana qazı emissiyalarını 2050-ci ilə qədər 40% azaltmağı məqsəd qoyub. Bu da Paris Sazişinə uyğun olaraq qlobal iqlim məqsədlərinə töhfə verəcək.

Bu konfrans nəticəsində turizm sektoru canlanacaq. Tədbir yeni investisiyaların və texnologiyaların cəlb olunmasına şərait yaradacaq, yaşıl enerjinin inkişafını təşviq edəcək. Ölkənin beynəlxalq əlaqələri, diplomatiyadakı mövqeyi daha da möhkəmlənəcək.

Azərbaycana qlobal diqqətin yönəldilməsi regionun üzləşdiyi xüsusi ekoloji problemlər haqqında məlumatlılığı artıracaq. Su qıtlığı, biomüxtəlifliyin itirilməsi kimi problemləri ön plana çıxarmaqla, COP29 bunların həlli üçün resursların ayrılmasını artırmaqla bilər. COP29 işğaldan azad edilən ərazilərdəki ekoloji problemlər üçün də vacibdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə bərpa işləri həyata keçirilir və bu işlər həm də COP29 Azərbaycanın öhdəliklərinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Dünyanın ən böyük beynəlxalq konfransı – COP29-da 100-dən çox dövlətin nümayəndəsi iştirak etdiyi üçün və bir çox göstəricilərinə görə kifayət qədər yüksək səviyyəli tədbir hesab olunur. Xüsusilə ətraf mühitin mühafizəsi, ekologiya, yaşıl enerji sahələrində ixtisaslaşan qurumların təmsilçilərinin qatıldığı mötəbər tədbirdə hər bir dövlətin özünəməxsus formada pavilyonu olur. İqlim dəyişmələrinə həsr edilmiş sonuncu COP28 konfransı bizim üçün həm də ona görə əlamətdar oldu ki, orada növbəti tədbirin 2024-cü ildə məhz Azərbaycanda keçirilməsi ilə bağlı çox ciddi qərar qəbul olundu. Əslində BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası Azərbaycan üçün həm də siyasi baxımdan önəm daşıyırlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 29 dekabr 2012-ci il. № 800.
2. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı. 3. Abdurahmanov F. (2023). Building a sustainable future with wind energy: Azerbaijan’s ambitious plans for Karabakh. Uppsala University Department of Earth Sciences, Campus Gotland. P. 4, 6.
3. Alizada N. (2022). Yeşil enerji bağlamında Karabağın enerji potansiyeli. Araştırma makalesi. Avrasya incelemeleri dergisi. S. 2.

İNKLÜZİV TƏHSİLDƏ PEDAQOJİ DƏSTƏYİN ƏHƏMİYYƏTİ

Sevda Aydın qızı Xaspoladova

Azərbaycan Dillər Universiteti

sevdaxaspoladova61@mail.ru

Təhsil demokratik cəmiyyətin əsas sütunlarından biri olaraq yalnız bilik və bacarıqların öyrədilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də sosial proseslərə təsir edərək dəyərlər sisteminin formalaşmasına və qorunmasına xidmət edir. Elmi-texniki tərəqqinin mənimsənilməsində mühüm rol oynayan təhsil, demokratiya və humanizm prinsiplərinə əsaslanaraq, cəmiyyətdə sosial bərabərliyin təmin edilməsinə zəmin yaradır. Təhsil dini, milli, cinsi, irqi, əqli və fiziki fərqliliklərindən asılı olmayaraq, hər bir fərdi bərabərhüquqlu bir üzv kimi qəbul edir və bu yanaşma sosial inklüzivliyin və humanist dəyərlərin təşviqini təmin edir.

Müasir dövrdə bu prinsiplər inklüziv təhsil modelləri vasitəsilə öz əksini tapır. Inklüziv təhsil, cəmiyyətin bütün üzvlərinin bərabər imkanlardan faydalanmasını təmin etməklə, sosial diskriminasiyanın qarşısının alınması və harmoniya yaradılmasını əsas məqsəd kimi qəbul edir. Təhsil sistemi yalnız fərdi inkişafı deyil, həm də cəmiyyətin demokratik prinsiplər əsasında təşkili və davamlılığını təmin edir. Inklüziv təhsil, sosial ədalət prinsiplərinin reallaşdırılmasında mühüm vasitə olaraq çıxış edir və demokratik cəmiyyətin inkişafını dəstəkləyir.

Müasir dövrdə inklüziv təhsil, cəmiyyətin humanist dəyərlərinə əsaslanaraq, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların normal inkişaf edən həmyaşıdları ilə birgə təhsil almasını təmin edən proses kimi formalaşmışdır. Bu yanaşma, hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onların təhsil hüquqlarını qorumağa və cəmiyyətə integrasiyasına şərait yaratmağa yönəlib. Inklüziv təhsilin uğurlu həyata keçirilməsi üçün pedaqoji dəstək mühüm rol oynayır. Inklüziv təhsil, hər kəsin bərabər hüquqlara malik olduğu bir mühitdə, fərdi ehtiyaclara uyğun tədris şəraiti yaratmağı hədəfləyir. Bu proses sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların:

- *fərdi inkişafını təmin etmək,*
- *sosial integrasiyasını dəstəkləmək,*
- *cəmiyyətin bir hissəsi olduqlarını hiss etdirmək kimi əsas məqsədləri özündə birləşdirir [5, s. 40-46].*

Inklüziv təhsilin mahiyyəti, əlilliyi olan uşaqların normal inkişaf edən həmyaşıdları ilə birlikdə təhsil almasını təmin etməkdir ki, bu da onların sosial integrasiyası və inkişafına mühüm töhfə verir. Bu yanaşma, yalnız təhsil almanın təşkilini deyil, həm də cəmiyyətin hər bir üzvünün hüquq bərabərliyinə əsaslanan mühitin formalaşmasını əhatə edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və "Təhsil haqqında" Qanunu inklüziv təhsil konsepsiyasının tətbiqi üçün hüquqi baza yaradır [1]. Bu sənədlərdə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların digərləri ilə bərabər təhsil alma hüququ təsbit edilir. Belə bir yanaşma, təhsilin insan hüquqlarına əsaslanan universal prinsip kimi qəbul edilməsinə söykənir. Inklüziv təhsil konsepsiyası, hər bir uşağın fərdi ehtiyac və imkanlarını nəzərə alaraq, onların təhsilə bərabər çıxışını təmin etməyi hədəfləyir. Belə ki, konsepsiya aşağıdakı əsas vəzifələri özündə ehtiva edir:

1. Bərabər hüquqların təminatı - sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların heç bir ayrı-seçkilik olmadan təhsil alma hüququna malik olması qanunla qorunur. Bu, onların cəmiyyətin tamhüquqlu üzvü kimi qəbul edilməsinə şərait yaradır.

2. Fərdi yanaşma - hər bir uşağın təhsil ehtiyaclarının fərqliliyini nəzərə alaraq, tədris proqramlarının və metodlarının uyğunlaşdırılması tələb olunur. Bu, uşaqların potensialının maksimum dərəcədə inkişaf etdirilməsinə imkan yaradır.

3. Təhsilə əlçatanlığın təminatı - təhsil müəssisələri fiziki, sosial və texnoloji baxımdan əlçatan olmalıdır. Xüsusi texniki avadanlıqlar və uyğunlaşdırılmış dərs materialları təmin edilməlidir.

4. Cəmiyyətə inteqrasiya - inklüziv təhsil, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların həmyaşıdları ilə birlikdə təhsil almasını təşviq edir. Bu, sosial inteqrasiyanı gücləndirir və uşaqlar arasında empatiya, hörmət və əməkdaşlıq kimi dəyərləri formalaşdırır.

5. Müəllim və mütəxəssis dəstəyi - təhsil müəssisələrində müəllimlərin və digər mütəxəssislərin (pedaqoq, psixoloq və loqoped) hazırlığına xüsusi diqqət yetirilməlidir [4, s.151-152].

Azərbaycanda inklüziv təhsil siyasəti, beynəlxalq standartlara uyğun olaraq, hər bir uşağa keyfiyyətli təhsil almaq üçün bərabər imkanlar təqdim etməyi və onların cəmiyyətə inteqrasiyasını dəstəkləməyi hədəfləyir. Bu yanaşma insan hüquqlarına əsaslanan təhsil sisteminin güclənməsinə xidmət edir. Xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqların ümumi təhsil mühitinə inteqrasiyası yalnız inklüziv yanaşmanın hərtərəfli tətbiqi ilə mümkün olur. Bu prosesin effektivliyi üçün xüsusi pedaqoji dəstək və fərdi yanaşma çox vacibdir. Pedaqoji dəstək aşağıdakı məsələləri əhatə etməlidir:

1. Müəllimlərin hazırlığı

- Müəllimlərə xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqlarla işləmək üçün təlimlər keçirilməlidir.
- Müxtəlif inkişaf pozuntuları və onların xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilməli və müvafiq tədris metodikası öyrədilməlidir.

2. Fərdi tədris planı

- Hər bir uşağın ehtiyaclarına uyğun olaraq fərdi tədris planı hazırlanmalıdır.
- Bu plan akademik, sosial və emosional inkişafı əhatə etməlidir.

3. Pedaqoji dəstək qrupu

- Məktəbdə xüsusi pedaqoqlar, loqopedlər, psixoloqlar və digər mütəxəssislərdən ibarət dəstək qrupu olmalıdır.

- Bu qrup müntəzəm olaraq uşağın inkişafını izləməli və dəstəkləməlidir.

4. Uyğunlaşmış tədris mühiti

- Təhsil müəssisəsində fiziki və emosional maneələrin aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülməlidir.

- Məsələn, uşaq üçün rahat girişi təmin edən rampa, xüsusi avadanlıq, vizual və sensor dəstəklərdən istifadə olunmalıdır.

5. valideynlərin prosesə cəlb edilməsi

- valideynlər inklüziv prosesə fəal şəkildə cəlb edilməlidir.
- Onların dəstəyi və tövsiyələri uşağın adaptasiyasını asanlaşdırır.

6. Şagirdlər arasında maarifləndirmə

- Məktəb icması daxilində inklüziv dəyərləri təşviq edən tədbirlər keçirilməlidir.
- Uşaqlar arasında həmrəylik, empatiya və əməkdaşlıq ruhu formalaşdırılmalıdır [4, s.151-152].

Yuxarıda qeyd olunan prinsiplərdən çıxış edərək, inklüzivliyin humanist cəmiyyətin formalaşmasında mühüm vasitə olması açıq şəkildə görünür. Bu yanaşma, fərdlərin bərabər hüquqlarını və imkanlarını təmin edərək, qloballaşan dünyada inkişafın davamlı və dövrün tələblərinə uyğun olmasını təmin edir.

Pedaqoji dəstək, uşaqların əqli, fiziki, sosial və emosional inkişafını dəstəkləmək məqsədilə tətbiq edilən sistemli yanaşmadır. Xüsusilə inklüziv təhsil mühitində bu dəstək sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsil prosesinə uyğunlaşmasını təmin etməklə yanaşı, onların reabilitasiyasını da təşviq edir. Bu yanaşma, hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətlərini və tədris ehtiyaclarını nəzərə alaraq, təhsil prosesinin fərdiləşdirilməsinə şərait yaradır və beləliklə, xüsusi ehtiyacları olan uşaqların potensiallarının maksimum səviyyədə üzə çıxmasına imkan verir.

Pedaqoji dəstəyin əsas komponentlərindən biri, uşaqların emosional vəziyyətinin sabitləşdirilməsi və onların özünəinam hissəsinin artırılmasıdır. Bu yanaşma sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların həmyaşıdları ilə birgə təhsil almasını asanlaşdırmaqla yanaşı, onların sosial adaptasiyasına da mühüm töhfə verir. Pedaqoji dəstək təkcə uşaqlara deyil, həmçinin onların valideynlərinə və

müəllimlərinə də yönəlmişdir. Valideynlərin və müəllimlərin maarifləndirilməsi, inklüziv təhsil mühitinin səmərəli tətbiqində və davamlılığının təmin olunmasında həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşma, eyni zamanda cəmiyyətdə humanist dəyərlərin möhkəmləndirilməsinə və sosial ədalətin təmin edilməsinə şərait yaradır.

Inklüziv təhsil mühitində pedaqoji dəstəyin tətbiqi sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyasını, sosial adaptasiyasını və ümumi inkişafını təmin edir. Pedaqoji dəstəyin məqsəd-yönlü tətbiqi, hər bir uşağın öz potensialını tam şəkildə reallaşdırmasına şərait yaradaraq, onların cəmiyyətə inteqrasiyasını asanlaşdırır və inklüziv cəmiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu dəstək, inklüziv təhsil mühitinin inkişafına və səmərəliliyinin artırılmasına töhfə verən əsas komponentlərdən biri kimi nəzərdən keçirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, 12 noyabr 1995-ci il.
2. Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanunu, 2009
3. Форлин, К, Чемберс, Д. Подготовка педагогов к инклюзивному образованию: углубление знания ведет к новым вопросам. // Азиатско-тихоокеанский журнал образования педагогов. - 2011. - Вып. 39, № , с.17 - 32.
4. Н.М.Назаровой. Специальная педагогика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / под ред.– М. : Академия, 2008. с.151-152.
5. Юдина Т.А., Алехина С.В. Исследования по проблемам социальной и образовательной инклюзии лиц с интеллектуальными нарушениями [Электронный ресурс] // Современная зарубежная психология. -2015, № 2, с. 40-46.
6. https://psyjournals.ru/journals/jmfp/archive/2014_n3/72696
7. <https://inclusion24.ru/webinars/rol-spetsialnogo-pedagoga-v-inklyuzivnom-obrazovanii/>
8. <http://www.az.undp.org/content/dam/azerbaijan/docs/publications/sustainabledevelopment>
9. <http://www.unesco.org/education/wef/enconf/Jomtien%20Declaration%20eng.shtm>

ŞƏXSİYYƏT HİSS VƏ EMOSİYALARINI NECƏ DÜZGÜN İDARƏ ETMƏLİ

Telli Rəhim qızı Cabbarova

Gəncə Dövlət Universiteti

ziyacabbarli@mail.ru

Dünyada baş verən bülünk zorakılıqlar, təcavüzkarlıqların kökündə şəxsiyyətin uşaq vaxtı keçirdiyi mənfi hiss və emosiyaları dayanır. Emosiyalar subyektiv xarakter daşıyır. Ağrı verən emosiyalardan (qəm, qorxu) qurtulub həzz verən emosiyalara yetişmək (səadət, sevinc) cəhdi bütün canlılar üçün nə qədər universal xarakter daşısa da, subyektiv olaraq qalır. Çünki bir insanda sevinc və ya kədər, yaxud qorxu və heyran yaradan durumlar, digəri üçün fərqli emosiyalar yarada bilər.

Koqnitiv fəaliyyətdə emosiyalarsız keçinmək mümkün deyildir. Əgər emosiyaların motivasiya ilə sıx əlaqədar olduğunu nəzərə alsaq, o zaman, motivasiyasız fəaliyyətin mümkün olmadığını deyə bilərik. Çünki motivasiya və ya məqsədə yönəldən koqnitiv-emosional hal olmadan, fərdin bir şəxsiyyət kimi formalaşması mümkün deyildir. İstənilən fəaliyyət prosesi hiss və emosiyalardan qaynaqlandığı üçün, onları cəmiyyətin və sivilizasiyanın əsas təkanverici gücü hesab edə bilərik. Qorxu hissi insan təbiətinə xas olan narahatedici psixoloji duyğuların ən əzabvericisidir. İnsan həyatına, bəlkə də qorxu kimi birbaşa və güclü təsir edə bilən ikinci bir hiss yoxdur. Etiraf etməliyik ki, həyatı qorxusuz təsəvvür etmək qeyri- mümkünür. Bu hiss şəxsiyyətindən, ictimai mövqeyindən asılı olmayaraq hər bir şəxsin həyatının ayrılmaz hissəsidir. İnsanların yaşamaq istəmədikləri emosiya da məhz qorxudur. Elmi araşdırmalar da məhz bunu sübut etməkdədir. Amerika psixoloqu İzard

Kerral 1971-ci ildə Amerika, İngiltərə, Almaniya, İsveç, Fransa, Yunanıstan və Yaponiyada tədqiqatlar aparmışdır. Sorğuda iştirak edən insanlar gündəlik həyatlarında daha çox kədər, qəzəb, ikrah hislər keçirdiklərini etiraf etmiş, bununla yanaşı qorxu hissindən daha çox çəkindiklərini və yaşamaq istəmədiklərini qeyd etmişlər. Belə bir ərəb deyimi vardır: "Övladı ölmüş ana gecə yatsa da, təhdid olunmuş şəxsin anası əsla yata bilmir" .

Qorxudulan insan ən çox psixoloji gərginlik yaşayan insandır. Bu gərginliyi başqa heç bir hiss yarada bilmir.

İnsan daxilindən keçirdiyi bir çox hissi izah edə bilmir. Bu, bəzən də başqa hislərin fonunda baş verdiyindən insanın mövcud duyğunu düzgün izah etməsi biraz da çətinləşir. Bir çox hallarda bəzi emosiyalar bir-birinə çox yaxın xüsusiyyətlərə malik olur. Bu vaxtda insan probleminin hansı duyğudan qaynaqlandığını ayırd edə bilmir. Ona görə bəzi emosiyaları bilməkdə fayda var.

İlk hiss **təşvişdir**. Bu hiss sinonimləri təlaş, həyəcan və narahatlıqdır. Təşviş hissi insanın gələcəyi ilə əlaqəli olan hadisələr, işlər barəsində, hələ baş verməmiş və ya baş verməsi az ehtimal olunan anlaşılmaz təhlükələr zamanı yaranır. Nəticədə də insanda qeyri- müəyyənlik, nigarançılıq hissi yaranır. Bu zaman insan nəyinsə baş verəcəyini hiss etsə də, nə baş verəcəyini dəqiq deyə bilmir. Təşviş zamanı insan deyir: "Ürəyim sıxılır, nəyə görəsə bərk narahatam, sanki tikan üstündə oturmuşam, elə bil nəsə baş verəcək, heç özümə yer tapa bilmirəm, üzərimdə sanki ağır bir yük var" və s. Təşvişin daha dəqiq nə olduğunu qorxu hissi ilə təşviş hissini arasındakı fərq zamanı daha dəqiq biləcəyik.

Təşviş və qorxu bir-birinə çox yaxın olan hislərdir. Əslində təşviş müəmmaya yönəlmiş bir hisdir. Bir çox hallarda onu yaradan səbəb ümumi və qeyri- müəyyəndir. Təşviş zamanı insan sanki müəmmalar içində qərar tapır. Qorxunu yaradan obyekt isə anlaşılan və konkretidir. Məsələn, ilan gördükdə, üzərinə qəfil maşın gəldiyində insan məhz qorxu hissi keçirir. Qorxudan fərqli olaraq təşvişdə nigarançılığın yönəldiyi obyekt, adətən insan üçün tam məlum deyildir. Amerikan psixoloq Karen Xorki həm qorxunun, həm təşvişin kökünü təhlükə ilə əlaqələndirsə də, qeyri- müəyyənliliyi təşvişin xarakterik xüsusiyyəti kimi göstərmişdir.

Sözsüz ki, təşvişi yaradan müəyyən şərait olmuşdur. Bu zaman insanın əsas narahatçılığı, qarşılaşdığı təhlükə, düşdüyü şərait səbəbiylə deil. Daha çox gələcək aqibətinin necə olacağına bilməməsi səbəbiylədir. Məs: bir nəfər etdiyi cinayətə görə məhkəmədə cavab verməlidir. Məhkəmə davam etdiyi müddətdə insan güclü həyəcan, təşviş hiss müşayiət edir. Düzdür, bu təşvişin qaynaqlandığı səbəb məlumdur, lakin insan ilk növbədə taleyinin məlum, qeyri- müəyyən olmasına görə nigərindir. Məhkum azadlıqdan məhrum edildikdə artıq onun təşvişi, qorxuya çevrilir. Çünki artıq təhlükənin obyektı məlumdur. Bu müəyyənlik onu qorxudur. Qorxunun davamlılığı onun yaranma səbəbinə bağlıdır. Yaranma səbəbi aradan qalxan kimi qorxu tez bir zamanda yox olub gedir. Psixi pozğunluqları olan insanlarda görsənən nevroitik təşviş isə aylarla hətta günlərlə davam edə bilər. Qorxu isə kəskin yüksəlmə və sürətli enişlə müşahidə olunan emosiya sıçrayışıdır. Qorxu hissi bir qədər davamlı olsa da, təşviş hissi kimi uzun müddətli ola bilmir. Qorxu əsasən fiziki, təşviş isə mənəvi cəhətdən qoruyan psixi müdafiə sistemidir. Məs: insan qaranlıqda küçədə keçdiyi zaman arxadan biri qəfildən səslənir. Bu zaman insan ani olaraq bir hiss keçirir. Bu qorxudur. Buradakı qorxu hissi fiziki zərər təhlükəsi ilə üzləşə biləcəyinə görə yaranır. Kütlə qarşısında çıxış etmək istəyən insanın keçirdiyi hiss isə təşvişdir. Burada insan fiziki zərər gözləmir. Sadəcə olaraq, insanların ümidlərini doğrulda bilməyəcəyini düşündüyündən təşviş içindədir. Qeyd olunması digər bir xüsusiyyət də insan bəzən həm təşviş, həm də qorxu hissini eyni bir obyektə göstərə bilər. Məs: Ölüm. Bu hislərin hər ikisi subyektivdir. Bu səbəbdən təşviş hissini yaranma səbəbi hər kəsdə fərqlidir. Çünki təşviş hissini yaranma səbəbi insanın söykəndiyi mənəvi dəyərlərdən, özünü qiymətləndirmədən, mühüm bildiyi fərdi və sosial amillərdən asılıdır. Bu iki hiss fərqliliyinə baxmayaraq, onların hər ikisinin əsasında həyəcan və gərginlik mövcuddur. Ona görə təşviş ilkin olaraq mövcud olan, qorxu isə sonradan yaranan törəmə hisdir.

Fobiya ilə qorxunun fərqi - Fobiya sözü latın sözü olub, qorxu mənasını ifadə edir. Psixiatriyada fobiya dedikdə, adətən, qorxu hissinin patoloji olaraq şiddətli formada özünü göstərməsi başa düşülür. Fobiya qorxunun daha kəskin forması olduğu üçün insanın onu özündən uzaqlaşdırması elə də asan deyildir. Fobiyalar zamanı insan qorxu obyektindən başqa heçnə düşünə bilmir. Onun üçün ancaq bir düşüncə vardır: Qorxu. Buna görə də qorxunun bu növünə əlçəkməzsarışan qorxular adını da vermişlər. Vaxtında müalicə olunmazsa, fobiyalar daha da kəskinləşə və acı nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu halları yaşayan insanlar bir çox hallarda öz qorxularının əsassız olduğunu anlasalar da, özləri ilə bacara bilmirlər. Bəzi fobiyalar zamanı insan sudan, müxtəlif növ heyvanlardan, fərqli əşyalardan vahimələnməyə başlayır. İnsanların keçirdiyi bu cür qorxu hisləri onların iradəsindən asılı olmayaraq yaranmaqdadır. Eramızdan V əsr əvvəl " Tibbin atası" olan Hippokrat özünün "Epidemiya" adlı əsərində idarə olunmaz klinik qorxular təsvir etmişdir. [1]

İnsan psixologiyası çox qəliz sistem olduğuna görə qorxuya adətən, iki fərqli formada reaksiya verir. Qorxu insanda bəzən simpatik, bəzən parasimpatik sinirləri qıcıqlandırır. Parasimpatik zamanı ürək döyüntüləri azalır, insanın ürək döyüntüləri artır, təzyiqi yüksəlir, dərisinin rəngi qızarır, hərəkətililiyi çoxalır. Hər bir şəxs müxtəlif temperamentinə malik olduğuna görə qorxunu müxtəlif cür qəbul edir. Psixologiyada qorxunun müxtəlif təsnifatı mövcuddur. Qorxunu təbii və nevroitik (patoloji) olaraq iki yerə bölmək olar. Təbii və ya patoloji qorxu ətrafda insanı hədələyən təhlükələrə insan psixikasının müdafiə reaksiyasıdır. Bu cür qorxuların insanda olması normaldır. Bunlar təbii qorxudur. İnsana özünü müdafiə etməli olduğunu bildirir. Qorxu hissi insanda azalan zaman təhəvvür, çoxalan zaman isə fobiya və patoloji qorxu yaranır.

Psixoterapevtlər bu iki növ qorxunu bir-birindən ayırd etməkdən ötrü bəzi əlamətlər müəyyən etmişlər:

1. Patoloji qorxular zamanı təhlükə obyektini real deyil. Şəxs təhlükə mənbəyi hesab etdiyi obyektin əsassız olaraq həddindən artıq şişirdir.

2. Təbii qorxu insanın psixikasının özünü qorumasından irəli gəlir.

Tanınmış tarixi şəxslərin həyatını araşdıran zaman onların belə müxtəlif növ fobiyalardan əziyyət çəkdiklərinin şahidi oluruq. Məs: Vətəndaş müharibəsinə son qoyaraq, Roma imperiyasının əsasını qoymuş Qay Oktavian qaranlıqda yalnız qalmaqdan dəhşətli dərəcədə qorxarmış. Döyüş meydanında şücaətililiyi ilə ad qazanmış I Napoleon pişikdən qorxarmış. Pişiklərə qarşı fobiya, həmçinin, Adolf Hitler də əziyyət çəkirmiş.

Fobiyaların mənşəyi barədə geniş araşdırmaları ilə tanınan psixoterapevt Zigmund Freyd çox gülməli və qəribə fobiya əziyyət çəkirdi. O, qatara gecikməyindən qorxardı. Amerikanın keçmiş prezidenti Corc Buş atlardan qorxur. Bu siyahını daha da artırmaq olardı, biz bu qədər ilə kifayətləndik.

Təhəvvür hissi - Bu hiss heç bir şeydən qorxmama hissidir. Təhəvvürə tutulmuş insanı heç bir həyatı təhlükə qorxutmur. Təbii qorxu normal hisdir. Psixikamızda müdafiə yaradır. Təhəvvürə tutulmuş insanın məhvi çox yaxındır. Buradan məlum olur ki, əslində mütləq olan qorxmamaq özü də bir psixoloji xəstəlikdir. Bu insanlar əxlaq alimlərinin təbiri ilə desək müalicə olunmalıdır. Aristotela görə qorxmayan insanı şücaətli hesab etmək olmaz. Təhlükə qarşısında tələssiz duran ya dəlidir, ya axmaq. Aristotela görə şücaət qorxmaq lazım olan şeyləri, qorxmaq lazım olmayan şeylərdən ayırd edə bilmək bacarığıdır.

Cəsarət göstərmək və qorxu keçirməmək başqa anlayışlardır. [2]

Qorxuların 500, 700 və daha çox fobiya növü mövcuddur. Onlardan ən geniş yayılmışı sosiofobiya. Bu qorxuya tutulmuş insanlar daim cəmiyyətdə səhv hərəkət edəcəklərindən, qınalacaqlarından qorxur.

Spesifik fobiya - müəyyən obyekt və situasiyaya qarşı hədsiz qorxu hissi keçirməkdir. Daha çox görülən spesifik fobiyalar, heyvanlar, böcəklər, yüksəklik qorxusu, lift qorxusu, təyyarəyə minmək, qan görmək və ya infeksiya və s. bunlardır.

Bəzi fobiya terapiya ilə müalicə oluna bilər. Onun müalicədə məqsədi insanın qaçma davranışının qarşısını almaq və müəyyən vəziyyətlərdə ortaya çıxan təşvişi azaltmaqdır. Onlara terapiya zamanı koqniiv-bihevioral terapiyadan istifadə olunur. Terapiya qrupları, ailə terapiyası və fərdi psixoterapiya tətbiq olunur. Müalicənin müddəti xəstəliyin şiddətindən asılı olur. Əgər bunların qarşısı alınmasa panik atak gətirib çıxarır.

Panik atak - qorxuların şəxsə anidən hücum etməsi halıdır. Nevroloji pozulmadır. Panik atak ani başlayır və get-gedə şiddətlənir. Uzun müddət ərzində toplanan və ya qəfil baş qaldıran qorxular şəxsi əhatə edərək bir müddət öz əsirinə çevrilir. Panik atak bəlli bir hadisədən sonra və ya səbəbsiz şəkildə ortaya çıxmaqla da ola bilər. Panik atak qorxu və narahatlıq halında üzə çıxır. Əlamətləri 10-15, bəzən 20-30 dəqiqəyə qədər öz qüvvəsini itirmir. İnsanı fərdi qorxularını, narahatlıqlarını, tətbiq biləcək üzlərlə situasiya zamanı meydana çıxmaqla da ola bilər. Yəni panik atak konkret bir hadisə zamanı deyil, şəxsin individual psixoloji vəziyyətinə uyğun olaraq yaranır. Güclü bir travma və ya stressdə panik atak gətirib çıxara bilər.

Bəzən panik atakların ağırlaşması zamanı daha doğrusu patoloji vəziyyətlərdə həmin şəxs halüsinasiya görməyə başlayır.

Halüsinasiya - şübhəli hər hansısa bir şeyin varlığına inanma vəziyyətidir. Bu, ruhi xəstələrdə qarşılaşan bir vəziyyətdir. Bu olduqca ciddi bir problemdir. Belə ki, bu narahatlığın nizamlı hala gəlməsi vəziyyətində insan ictimai həyat və psixoloji baxımdan təsirlənə bilər. Bəş duyğunun hər birinin halüsinasiyası ola bilər. Halüsinasiya zamanı insan bir xəstəliyinin olduğunu bilmədən, gördüyü, eşitdiyi, hiss etdiyinə tamamilə inanır.

Normal kəslərdə həddindən artıq fiziki və ruhi yorğunluq, qocalıq zamanı yuxuya gedərkən və oyanarkən görülən həndəsi formalar və ya rəngli obyektlərin görülməsi normal qəbul edilir. Bunlar halüsinasiya hesab olunmur. Həddən artıq reallaşan stress, həyəcan, yorğunluq və s. obyektin parlaq, rəngarəng və ya müxtəlif formalarda görülməsinə səbəb ola bilər. Bəzi faktorlarla bağlı olaraq inkişaf edən vəziyyətlərdə görülən gerçəkdən kənar hadisələr halüsinasiya deyil.

Əsasən halüsinasiya ruhi xəstələrdə psixozlarda, şizofraniyada, psixonevrozlarda sıx rast gəlinir.

Hallüsinasiyanın növləri:

Təməl olaraq optik halüsinasiyalar: əslində mövcud olmayan kiçik və ya hərəkət halında obyektlərin görülməsidir ki, bu məsələ delirium vəziyyətində meydana çıxır.

Akustik halüsinasiyalar: Ümumiyyətlə, şizofreniya xəstələrində olmaqla bərabər, əksər hallarda özünü təhqir etmək, şərh gətirmək və ya əməllərin verilməsi kimi səslərin eşidilməsinə rast gəlinir. [3]

Hiss və emosiyalarımızı əsasda ağrı verici emosiyalarımızı düzgün idarə etməliyik ki, insanlarda gələcəkdə sağalmaz şəxsiyyət pozulmasına gətirəcək xəstəliklərə çevrilməsin. Belə hallar olduqda mütləq uşaqlar və böyüklər ixtisaslı mütəxəssislərdən psixoloq və psixiatrlardan mütləq hər yaşa görə kömək dəstək almalıdırlar. Uşaq şəxsiyyətinin sevinc bəxş edəcək hiss və emosiyalarla böyüdülməsi cəmiyyətimizin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası ensiklopediyası
2. E. Fronim "İnsan və Cəmiyyət" kitabı
3. Nadir İsmayilov "Psixiatriya"
4. M. Həmzəyev və F. Seyidov-Psixologiya (Bakı, 2007)
5. Rövşən Abdullaoğlu "Qorxular" kitabı

MÜASİR İNFORMASIYA TEKNOLOGİYALARI TƏLƏBƏLƏRİN İDRAK FƏALİYYƏTİNİ AKTİVLƏŞDİRMƏK VASİTƏSİ KİMİ

Yaqut Novruz qızı Abbasova

Gəncə Dövlət Universiteti

abbasova_yaqut@mail.ru

Giriş

Müasir təhsil məkanında informasiya texnologiyaları tədris prosesinin ayrılmaz hissəsinə çevrilib, bu gün müəllim və tələbələr arasında öyrənmə və qarşılıqlı əlaqə yanaşmalarını əsaslı şəkildə dəyişib. İnteraktiv platformalar, elektron kitabxanalar, təhsil tətbiqləri və multimedia mənbələri kimi rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi məlumat əldə etmək, işləmək və təqdim etmək imkanlarını xeyli genişləndirdi. Bu texnologiyalar çox sayda tədris materialına giriş imkanı verir və daha strukturlaşdırılmış və vizual hala gətirir.

İT-nin təhsilə inteqrasiyasının əsas istiqamətlərindən biri təhsil jurnallarının yaradılması və inkişafıdır. Tələbələr və müəllimlər üçün nəzərdə tutulmuş bu cür nəşrlər təkcə aktual məlumat mənbələri deyil, həm də müzakirə və fikir mübadiləsi platformalarıdır.

Rəqəmsal texnologiyanın daxil edilməsi ilə müasir təhsil jurnalları istifadəçilərə müxtəlif məlumat vermə formatlarını dəstəkləyən interaktiv materiallar təqdim edir: mətn məqalələri, multimedia elementləri, elmi tədqiqatlara hiperlinklər və müntəzəm olaraq yenilənən, internet vasitəsilə asanlıqla əldə edilə bilən informasiya bazası. Bu cür texnologiyalar təhsilin rəqəmsal transformasiyası şəraitində, ənənəvi təhsil formaları hibrid və distant formatlara yol verdikdə xüsusi aktualıq qazanır. İnformasiya texnologiyaları tələbələrin öyrənmə motivasiyasını artırmaqla yanaşı, müstəqil tədqiqat bacarıqlarını da inkişaf etdirməyə imkan verir. Onlayn testlər, simulyasiyalar və animasiyalar kimi interaktiv tədris materiallarına giriş öyrənmə prosesini daha əyləncəli edir və öyrənilən materialın daha dərinlən başa düşülməsinə köməklik edir [6, s.40].

Bundan əlavə, təhsil jurnallarında İT-dən istifadə müəllimlərə və tələbələrə fəal peşəkar icmanı dəstəkləməyə, təcrübə mübadiləsi aparmağa və müasir elmi nailiyyətləri müzakirə etməyə kömək edir. Bu, tənqidi düşüncənin inkişafı və təhsil prosesində fəal iştirak üçün xüsusilə vacibdir. Eyni zamanda, rəqəmsal jurnallar təhsil yeniliklərini sisteməlik şəkildə izləmək üçün vasitələrə çevrilir və müasir cəmiyyətin tələblərinə cavab verən yeni pedaqoji yanaşmaların tətbiqinə imkan verir.

Nəticələr və müzakirə

Təhsilin rəqəmsallaşdırılması şəraitində müasir informasiya texnologiyalarının (İT) istifadəsi tələbələrin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə kömək edən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir [4, s.61-67].

Müasir İT-lər elektron dərsliklər, interaktiv platformalar, video mühazirələr, simulyasiyalar və öyrənmə təcrübəsini daha çevik və əyləncəli edən digər vasitələr kimi müxtəlif rəqəmsal alətlərdir.

İT-nin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların statik öyrənməni dinamik və interaktiv prosesa çevirmək qabiliyyətidir. Elektron dərsliklərin və interaktiv platformaların istifadəsi tələbələrin tədris materialını dərinlən mənimsəməsi üçün şərait yaradır. Bu texnologiyaların köməyi ilə bir çox nailiyyətlər mümkündür:

Aktiv qavrayışı stimullaşdıran daha maraqlı tədris materiallarının yaradılması. Hiperlinklər, animasiyalar və videolar kimi interaktiv elementlər tələbələrin diqqətini cəlb edir və materialı daha yaxşı başa düşməyə və mənimsəməyə kömək edir.

Distant təhsil şəraitində və əlçatmaz bölgələrdən olan tələbələr üçün xüsusilə vacib olan distant kursların təşkili. Materialların mövcudluğu və dünyanın hər yerindən təhsil almaq imkanı daha çox tələbənin müasir təhsil mənbələrindən faydalanmasına imkan verir [3, s.45-48].

Testlər və interaktiv tapşırıqlar kimi avtomatlaşdırılmış bilik nəzarət sistemlərindən istifadə. Bu sistemlər biliklərin avtomatik qiymətləndirilməsini təmin edir, tələbələrə real vaxtda nailiyyətləri barədə rəy almağa və təhsil trayektoriyalarını tənzimləməyə imkan verir.

Elmi-metodiki jurnallar tələbə və müəllimlər arasında təcrübə və bilik mübadiləsində mühüm rol oynayır. Bu cür nəşrlərdə İT-nin tətbiqi qarşılıqlı əlaqə və məlumat mübadiləsi üçün yeni imkanlar açır. Multimedia elementləri ilə təchiz olunmuş təhsil jurnalları yalnız materiala dərin bir daldırma təşviq etmir, həm də vizual təqdimatını təmin edir.

Elmi məlumat bazalarına videoların, qrafiklərin və hiperlinklərin nəşrlərə daxil edilməsi öyrənənlərə yeni bilikləri daha səmərəli mənimsəməyə və qabaqcıl elmi nailiyyətlərlə tanış olmağa imkan verir [5, s.74-77]. Tələbə və müəllim anketlərinin nəticələrinin təhlili göstərdi ki, İT-dən istifadə öyrənmə motivasiyasına və müstəqil işləməyə müsbət təsir göstərir. Sorğuda iştirak edən tələbələrin əksəriyyəti qeyd ediblər ki, təhsil platformaları vasitəsilə mövcud olan interaktiv materiallar onların öyrənməyə marağını artırır, çünki məlumat daha əlçatan və vizual şəkildə təqdim olunur. Bundan əlavə, rəqəmsal alətlər tələbələrə əlavə məlumat tapmağa, həmçinin maraq doğuran mövzularda biliklərini dərinləşdirməyə imkan verir ki, bu da onların müstəqil öyrənməsinə kömək edir.

Müəllimlər, öz növbəsində, tədris materiallarının tələbələrin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması prosesində İT-nin rolunu müsbət qiymətləndirirlər. Moodle və ya Blackboard kimi öyrənmə idarəetmə sistemləri (Learning Management Systems) materialı çətinlik səviyyələrinə görə fərqləndirərək asanlıqla təşkil etməyə imkan verir. Bundan əlavə, müəllimlər qeyd edirlər ki, İT-ni birləşdirən interaktiv təhsil jurnalları sayəsində tələbələrə mürəkkəb məlumatları daha effektiv şəkildə ötürə bilirlər və mövzuları öz templəri və formatları ilə öyrənmək imkanı verirlər [1, s.116-119].

Nəticə

Təhsil jurnallarında informasiya texnologiyalarının istifadəsi tələbələrin idrak fəaliyyətinin intensivləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, təhsil mövzularını daha dərinləndirən başa düşmək və tədrisdə müstəqilliklərini artırmaq üçün şərait yaradır. İT -dən istifadə edərək hazırlanan interaktiv materiallar tələbələrə məlumatları daha yaxşı qavramağa imkan verir, öyrənmə prosesini daha əyləncəli və məhsuldar bir təcrübəyə çevirir. Bu texnologiyalar təkcə öyrənmə motivasiyasına köməklik etmir, həm də müəllimlərə bilikləri daha səmərəli ötürməyə kömək edir ki, bu da təhsil məkanının davamlı rəqəmsallaşması şəraitində xüsusilə aktuallaşır. Təhsil jurnallarında informasiya texnologiyalarının potensialından maksimum yararlanmaq və tədrisin keyfiyyətini daha da yaxşılaşdırmaq üçün bunlar tövsiyə olunur:

1. Tələbələrin müvafiq, sübut edilmiş və faydalı məlumatlara çıxışını genişləndirmək üçün İT-dən istifadə edərək təhsil jurnallarını dəstəkləmək və inkişaf etdirmək Bu, təhsil məzmununun yüksək keyfiyyətini qoruyacaq və coğrafi mövqeyindən asılı olmayaraq tələbələr üçün bərabər təhsil almaq şəraiti yaradacaqdır.

2. Tələbələrin tədqiqat qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə yönəlməmiş uyğunlaşdırılmış tədris proqramları yaratmaq üçün rəqəmsal təhsil mənbələri ilə işləmə metodlarını təkmilləşdirmək. Proseslərin optimallaşdırılması və interaktiv elementlərin tətbiqi dərin öyrənməyə və tənqidi düşüncənin inkişafına kömək edəcəkdir.

3. Təhsil fəaliyyətində İT-dən istifadə sahəsində müəllimlərin sistemə inkişaf etdirilməsini təmin etmək. Bu, yüksək səviyyədə pedaqoji bacarıq və bilik aktuallığını qorumaq və müəllimləri yeni rəqəmsal alətlərə uyğunlaşdırmaq üçün lazımdır ki, bu da onlara daha səmərəli inteqrasiya etməyə imkan verəcəkdir.

Bu tövsiyələr tədris prosesinin yaxşılaşdırılmasına, tələbələrin müstəqilliyinin inkişafına və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün müasir texnologiyaların fəal tətbiqinə yönəldilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Беззубенко, Н.С. Использование информационных технологий как фактора активизации познавательной деятельности студентов. [Текст] Дисс. кандидата педагогических наук:- Тула, 2006.- 206 с.
2. Захарова, И. Г. Информационные технологии в образовании [Текст]: Учебное пособие для студ. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. - 192 с.
3. Лебедева, Т.Н. Миндоров, Н.И. Информационные технологии в обучении. [Текст] - Уч. пособие. Пермь, 2008.
4. Скаковская Л.Н. По пути модернизации образовательного процесса / Л. Н.Скаковская, Н. А.
5. Лучинина, В.В. Мигаль // Высшее образование в России. 2010.Ном 3.
6. Федотова, Е.Л. Информационные технологии в науке и образовании: Учебное пособие М.: ИД ФОРУМ, НИЦ ИНФРА-М, 2013. 336 с
7. Электронное образование на платформе Moodle. [Текст] Гильмутдинов А.Х., Ибрагимов Р.А., Цивильский И.В.— Казань: КГУ, 2008. – 169 с.

DİL TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV ÜSULLARDAN İSTİFADƏ ZAMANI YARANA BİLƏCƏK ÇƏTİNLİKLƏR

Zeynab Qasım qızı Əhmədova

Sumqayıt Dövlət Universiteti

zeyneb.ehmedova@sdu.edu.az

Giriş

Dil tədrisi, xüsusilə son illərdə, ənənəvi tədris metodlarından daha innovativ yanaşmalara keçid edir. Bu dəyişikliklər təhsil sistemində daha effektiv nəticələr əldə etməyi hədəfləyir, həmçinin tələbələrin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün yeni yollar açır. Innovativ tədris üsulları, ənənəvi yanaşmaların çərçivəsindən çıxaraq, texnologiyalardan, interaktiv metodlardan və təcrübə əsaslı öyrənmədən istifadə edir. Lakin bu üsulların tətbiqi zamanında müxtəlif çətinliklər və problemlər ortaya çıxır. Bu məqalədə, dil tədrisində innovativ üsulların tətbiqi zamanı qarşılaşılan əsas çətinliklər analiz ediləcək və bu çətinliklərin aradan qaldırılması yolları müzakirə ediləcəkdir.

1. Innovativ tədris üsullarının təsnifatı və əhəmiyyəti

Dil tədrisində innovativ üsullar, müxtəlif pedaqoji yanaşmalar və texnoloji vasitələrdən istifadəni əhatə edir. Bu üsulların məqsədi tələbələrin dil bacarıqlarını ən yüksək səviyyəyə çatdırmaq, onların kommunikativ bacarıqlarını inkişaf etdirmək və dərsləri daha interaktiv və əyləncəli etməkdir. Aşağıdakı innovativ tədris üsulları xüsusilə diqqət cəlb edir:

Texnologiyadan istifadə: İnternet, kompüter proqramları və mobil tətbiqlər dil tədrisinin effektivliyini artırır. Məsələn, dil öyrənmə proqramları, onlayn dərslər və video dərslər tələbələrə daha geniş resurslardan istifadə etməyə imkan verir.

Flipped Classroom (Tərs Sinif): Bu yanaşma tələbələrə dərslər materiallarını evdə öyrənməyi və sinifdə müzakirə etməyi təklif edir. Bu metod, tələbələrin müstəqil öyrənmə bacarıqlarını artırır [2].

Problem-əsaslı öyrənmə (PBL): Bu üsul tələbələrə real həyatda qarşılaşdıqları problemlərlə tanış edir və onları müzakirə edərək problem həll etməyə təşviq edir. Bu, tələbələrin dil bacarıqlarını real dünya kontekstində tətbiq etmələrini təmin edir [1].

Kommunikativ yanaşma: Dil öyrənməni daha təbii və interaktiv etmək məqsədini güdür. Bu yanaşmada əsasən tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqə və dialoq üzərində fokuslanılır [6].

2. Innovativ tədris üsullarının təcrübəyə tətbiqi və çətinliklər

Innovativ metodların tədrisə daxil edilməsi, bir çox üstünlük təmin etsə də, müəyyən çətinliklərlə üzləşə bilər. Aşağıda bəzi əsas çətinliklər təqdim olunub:

2.1. Müəllimlərin peşəkar hazırlığı və bacarıqları

Dil tədrisində innovativ metodlardan istifadə etmək üçün müəllimlərin bu üsulları mənimsəməsi və tətbiq etməsi vacibdir. Ancaq bir çox müəllim, yeni texnologiyaların və metodların tətbiqi üçün lazımlı hazırlıq keçməyib və bu, dərslərin keyfiyyətini mənfi təsir edə bilər. Müəllimlər, yeni metodlar və texnologiyalar barədə kifayət qədər məlumatlı olmadıqda, onları dərslərin prosesinə effektiv şəkildə daxil edə bilmirlər [3].

2.2. Texnoloji çətinliklər

Texnologiyanın tətbiqi dil tədrisində böyük üstünlüklər yaratsa da, texniki problemlər qaçılmazdır. İnternetin zəif olması, proqram təminatının səhv işləməsi və ya avadanlıq çatışmazlığı kimi məsələlər dərslərin prosesinin səmərəliliyini azalda bilər. Bu cür çətinliklər, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha çox müşahidə olunur [4].

2.3. Tələbə mərkəzli yanaşmanın qarşısındakı maneələr

Innovativ üsullar tələbə mərkəzli yanaşmaları təşviq edir. Lakin, bəzi tələbələr bu cür yanaşmaları qəbul etməkdə çətinlik çəkə bilər. Onlar daha ənənəvi və müəllim mərkəzli tədris metodlarına öyrəşmiş ola bilərlər və bu dəyişiklikləri qəbul etməkdə, xüsusilə texnoloji vasitələrlə işləməkdə çətinlik çəkə bilərlər [5].

2.4. Vaxt və resursların məhdudluğu

Innovativ üsulların tətbiqi daha çox vaxt və əlavə resurslar tələb edir. Tələbələrin, xüsusilə çoxsaylı işləri və digər dərsləri olan bir mühtidə, yeni metodları öyrənmək və tətbiq etmək üçün kifayət qədər vaxtları olmaya bilər. Həmçinin, texnologiya və digər resurslar tələb edən üsullar üçün maliyyə və resurs çatışmazlığı problemi ortaya çıxa bilər [7].

2.5. Yerləşdirmə və müəllim-tələbə əlaqəsi

Innovativ üsulların tətbiqi dərslərin yerləşdirmə və müəllim-tələbə əlaqələrini dəyişdirə bilər. Məsələn, "flipped classroom" metodunda müəllim dərsləri daha az vaxt ayırır və əsasən tələbələrə özlərini müstəqil şəkildə inkişaf etdirməyə imkan verir. Bu, bəzi tələbələr üçün çətinlik yarada bilər, çünki onlar müəllimdən daha çox dəstək gözləyirlər [2].

3. Çətinliklərin həlli yolları

Dil tədrisində innovativ üsulların tətbiqi zamanı yaranan çətinlikləri aşmaq üçün bir neçə həll yolu mövcuddur:

Müəllimlərin təlimi: Müəllimlərin innovativ üsulları tətbiq etməyə hazır olması vacibdir. Müəllimlər üçün mütəmadi olaraq peşəkar inkişaf kursları təşkil olunmalı, yeni texnologiyalar və metodlar barədə məlumatlandırma həyata keçirilməlidir [3].

Texnoloji infrastrukturunu gücləndirmək: Təhsil müəssisələri, tələbələrin və müəllimlərin texnoloji vasitələrdən səmərəli şəkildə istifadə etməsi üçün infrastruktur yaratmalı, avadanlıq və proqram təminatını yaxşılaşdırmalıdır.

Tələbə mərkəzli yanaşmanın tədricən tətbiqi: Yeni yanaşmaların tətbiqi zamanla və mərhələlərlə həyata keçirilməli, tələbələrə adaptasiya etmək üçün müvafiq dəstək verilməlidir.

Maliyyə və resurs dəstəyi: Innovativ tədris üsullarının tətbiqinə sərf olunan vaxt və resurslar nəzərə alınaraq, təhsil sistemində əlavə maliyyə dəstəyi təmin edilməlidir.

Nəticə

Dil tədrisində innovativ üsulların tətbiqi təhsil sahəsində mühüm inkişaf imkanları yaratsa da, bu prosesin qarşısında bir sıra çətinliklər mövcuddur. Müəllimlərin hazırlığı, texnoloji problemlər, tələbə mərkəzli yanaşmanın çətinlikləri və məhdud resurslar bu çətinliklər arasında yer alır. Lakin düzgün strategiyalar və dəstək ilə bu çətinliklər aradan qaldırıla bilər və dil tədrisi daha effektiv, ağıl və müasir hala gələ bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Barrows, H. S. (1996). Problem-based learning in medicine and beyond: A brief overview. *New Directions for Teaching and Learning*, 1996(68), 3-12.
2. Bergmann, J., & Sams, A. (2012). Flip your classroom: Reach every student in every class every day. International Society for Technology in Education.
3. Gok, T. (2018). Innovations in language teaching and learning: New approaches, new strategies. *Journal of Language Teaching and Research*, 9(1), 25-35.
4. Jones, A. (2013). Teaching with technology: What are the challenges? *International Journal of Educational Technology*, 5(2), 110-118.
5. Kumaravadivelu, B. (2003). A postmethod perspective on English language teaching. *World Englishes*, 22(4), 539-550.
6. Littlewood, W. (2004). The communicative approach to language teaching. Cambridge University Press.
7. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and methods in language teaching. Cambridge University Press.

QARABAĞA QAYIDIŞ: QARABAĞ ABİDƏLƏRİNDƏ ERMƏNİ TƏCAVÜZKARLIĞI

Zümrüd Nağı qızı Qəhrəmanova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
zumrud.q@mail.ru

Bəşəriyyətin, sivilizasiyanın ən qədim mədəniyyətlərin ilkin ocaqları sırasında tarixi Azərbaycan torpaqları durur. Xüsusən də Qarabağ ərazisi ən qədim insanın yaşayış məskənləri olmuşdur və ən qədim sivilizasiya ocağıdır. Buna görə də maddi mədəniyyət abidələri ilə daha da zəngindir..

Qafqaz mədəniyyətləri içərsində, Azərbaycanda qorunub saxlanan qədim Alban dövlətinin özünəməxsus təkrarolunmaz maraqlı mədəniyyəti, incəsənəti həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Qafqazda yaşayan digər xalqlar da qədim alban mədəniyyətindən uzun illər faydalanaraq, özlərinin memarlıqlarının və mədəniyyətlərini inkişaf etdirmişlər. Lakin bəziləri bu gözəllikdən mənəvi zövq almaq onu olduğu kimi yaşatmaq əvəzinə ona düşmən kəsiliblər. Ancaq bədnam qonşumuz ermənilər daim bizim maddi mədəniyyət abidələrimizə təcavüz ediblər, saxtakarlıqlar edib özlərinə məxsus olmayan tarix yazmaq istəyiblər.

XIX əsrdə ermənilər köçüb yerləşdikləri Azərbaycan torpaqlarında alban –xristian abidələrini məhv etməyə çalışmış, sonradan bunun fayda verməyəcəyini anlayaraq bu abidələri özünəkiləşdirmək istəyiblər. [Qarabağ suallar və faktlar. Səhifə 70.Bakı 2005]. Ermənilər tərəfindən ən çox mənimsənilməyə məruz qalan qədim alban-türk və elecdə xristianlığa qədərki dövr və xristianlıq dövrü memarlıq abidələridir.Bu da ondan irəli gəlir ki, bu tipli abidələr üzərindəki xristian dinin rəmz və simvolları eləcə də daş və divar rəsmləri içərsindəki buna bənzər rəsm nümunələrini əsas götürərək bunları erməniləşdirməyə çalışırlar [İsmayılov F., Ağayev Ə. Alban mədəniyyətinə erməni təcavüzü, s.23. Bakı 2007]. Hətta ermənilər bəzi abidələrin ümumi görünüşünü dəyişərək yeni formaya salmağa çalışmışlar.Laçın rayonunda Kosalar kəndindəki “Ağoglan”sovməsini və Şuşa şəhərindəki kilsəni göstərə bilərik.

Ermənilər hətta Azərbaycanın müxtəlif dövrlərində yaşamış görkəmli adamları belə erməniləşdirmək istəyiblər.Misal olaraq, Qarabağ Xaçın knyazı Həsən Cəlalı erməni knyazı kimi təqdim edirlər.Əslində Xaçın knyazlığı Mehranilərə mənsub olan Həsən Cəlalın dövründə 1215-1261 ci illərdə yüksək inkişaf mərhələsinə çatan knyazlıq olmuşdur.

Ermənilər Alban monastırlarını Qriqoryan dini kilsələri kimi yəni qədim erməni monastırları kimi təqdim edərək yalan təbliğatlar yayıblar. Albaniyada IV-VII əsrlər tikinti mədəniyyəti xristian arxitekturası tipində yaradılmışdır. Albaniyada xristianlıqla əlaqədar olaraq maddi mədəniyyət abidələri, memarlıq abidələri bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Alban xristianlığının ilk dövrü üçün xarakterik kilsə tikintisi uzunsov ibadət zalı olan birnefli məbədlərdən ibarət olmuşdur. Bu məbədlərin uzunsov ibadət zalının şərq qurtaracağında yarımdairəvi mehrab hissəsi yerləşirdi. Bu növ məbədlərin üstü ikiqatlı sadə daşla örtülürdü. Belə məbədə misal kimi Ağdamdakı məbədləri göstərə bilirik Govurqalanı göstərmək olar [Hacıyev, Q.Ə. Bərdənin yerləşdiyi ərazi və onun təbiə-coğrafi xüsusiyyətləri // Bakı: Tarix və onun problemləri, – 2000, № 2, – s.26-31]

Albaniyanın xristianlıq tikintisi üslubunda “dairəvi məbədlər” deyilən xüsusi memarlıq geniş yayılmışdır. Erkən orta əsrlərdə Albaniyada 30 dan çox monastr olmuşdur. Onlarından çox hissəsi Qarbağda yerləşir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, bədnam qonşularımız alban abidələrini, alban xaçlarını özünəkiləşdirmək istəyiblər. Ancaq alban abidəsi ilə erməni abidəsi arasında fərqlər var. Alban xaçları erməni xaçlarından fərqlidir. Burada söhbət üzərində xristianlığa qədər mövcud olmuş dini ayinlərin simvolikası əks olunmuş, xristian və müsəlman qəbirləri və yazılı abidə daşlarından gedir. Alban xaç daşları üzərindəki obrazlar çoxlu yüzilliklər keçdiyinə görə əvvəlcə iki, sonralar üç din hakimiyyəti altında toplanmış harmonik olaraq yüzlərlə mümkün yazılı daşların üzərində əks olunmuş ayin simvolikasıdır. Buradan aydın olur ki, bütün özünəməxsus, orijinal və köklü fərqi olan xaçdaş, başdaş və nişandaş erməni xaçından fərqlidir. Xaçdaşlarda başlıca cəhət odur ki, onlar təkcə xaç deyil, məqsədli bədii icra olunmuş yazılı daş obrazdır. Öz mənasına görə bu xaçlar xristianlığa qədərki dini ayinlərlə bağlıdır və həyat ağacının-xaçın təsvirinə yaxınlaşır. Alban xaçı xristianlığa qədərki inamların və kainatın dərkətmənin əlamətlərini özündə cəmləşdirən işarələrə malikdir. Onun bütün kompozisiyaları göylə yerin əlaqəsi, günəş, işıq və məhsuldarlıq simvolu kimi əks olunmuşdur [Vahidov, R.M. Govurqalada arxoloji qazıntılar // R.M. Vahidov. AMM, VI cild, – Bakı: 1965 s. 167–180]

Həmçinin, Ermənilərin təcavüzünə məruz qalan günahsız insanlarla bərabər, həm də tarix və memarlıq abidələrimiz olmuşdur. Həm antik, həm erkən orta əsr həm də orta əsrlər və müasir dövr abidələrimiz erməni təcavüzkarları tərəfindən dağıdılmış və özünəkiləşdirilməyə çalışılmışdır.

İrəvan qalası, Keçi qalası, Sərdərabad qalası, Torpaq qala, Gümrü qala, Ağca qala, Kafır qalası, Urud qalası, Qalabürcü qalası, Axtala qalası və s. qalaları misal göstərmək olar. O cümlədən İrəvan qəzasında 42 məscid, Üçmüədzin qəzasında 33 məscid, Zəngəzur qəzasında 35 məscid ermənilərin əli ilə dağıdılaraq yerlə yeksan edilmişdi. [3, s. 37]

Son illər erməni “tədqiqatçısı” H. Petrosyan, Ağdam şəhərindən 10 km şimalda, e.ə I əsrdə Tiqrən tərəfindən salınmış Tiqranakert şəhərinin tapılması ilə bağlı cəfəngiyyət dolu məlumatlar vermişdir. 1751-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan Şahbulaqda tikdirdiyi qalanın xarabalıqlarını qədim Tiqranakert adlandıran, H. Petrosyan görünür ki, antik dövr abidəsi ilə son orta əsr abidəsini ayıra bilməyəcək qədər savadsızdır. Sonra daha bir biabırçı hadisə baş verdi ki, ekspedisiya üzvləri qazdıqarı çalalara müasir texnikanın köməyi ilə yonulmuş mişar daşları düzüblər. Ermənilərin çəşqınlığı o yerə çatmışdı ki, onlar nə etdiklərini unudaraq özlərinin xaç nümunələrini daşların divarları üzərində deyil, hörgü daşlarının alt oturacaqları üzərində oymuşdular. Onlar bu qazıntı şousunu 2007-ci ilin may 18-də yenidən təkrar etmişdilər. Ancaq torpaqlarımızın erməni vandallarından azad olunması ilə onların bu istəkləri ürəklərində qaldı.

Cənab prezident, Ali baş komandan İlham Əliyevin, “Dəmir yumruq” əməliyyatı ilə, Müzəffər Azərbaycan ordumuzun torpaqlarımızı işğalçılardan azad etməsi ilə erməni vandallarının torpaqlarımızda qeyri-qanuni olaraq apardıqları arxeoloji qazıntılara son qoyuldu, dünya və Qafqaz tarixində xüsusi yeri olan Albaniyanın tarixinin total şəkildə saxtalaşdırılmasının və məhv olunmasının qarşısını aldı.

İkinci Qarabağ müharibəsində şanlı qələbədən sonra yaranan reallıq göz önündədir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası ilə bağlı həyata keçirilən bütün tədbirlər Prezident İlham Əliyevin

sərəncamı ilə təsdiq edilmiş, 2022-2026-cı illəri əhatə edən “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”na əsasən reallaşdırılır. Həmçinin, Qarabağ işğaldan azad edildikdən sonra qədim yaşayış məntəqələrindəki tariximizin, mədəniyyət abidələrimizin yenidən bərpa edilməsi sahəsində böyük işlər görülür. Bu ərazilərdə dağıdılmış olan memarlıq abidələrinin yenidən qurulması və bərpası hazırda Azərbaycan memarlarının mühüm yaradıcılıq fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Azərbaycanın mədəni irs nümunələri ilə zəngin olan Qarabağ ərazisində Daş dövrü insanların yaşayış yeri kimi bütün dünyada tanınan “Azıx mağarası”, “Tağlar mağara düşərgəsi” (Xocavənd rayonu, Paleolit dövrü), “Çalağantəpə yaşayış yeri” və “Leylantəpə yaşayış yeri” (Ağdam rayonu, Enolit dövrü), “Üzərliktəpə yaşayış yeri” (Ağdam şəhəri, Tunc dövrü), “Xocalı kurqanları” (Xocalı rayonu, Tunc-İlk dəmir dövrü), Niftalı kurqanları (Cəbrayıl rayonu, Tunc dövrü) və s. arxeoloji abidələri də dünya əhəmiyyətli irs nümunələridir və həmin ərazilərin qorunması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazisi müxtəlif dövrlərə aid memarlıq tikililəri ilə də zəngindir. Biz burada dünya əhəmiyyətli “Xudavəng” (XIII—XVII əsrlər) və “Gəncəsər” (1238-ci il) monastırları, “Qulu Musa oğlu türbəsi” (1314-cü il), 11 və 15 tağlı Xudafərin körpüləri (XI, XIII əsrlər), “Şuşa Tarix-Memarlıq Qoruğu” (XVIII—XIX əsrlər) və s. abidələrin adlarını qeyd edə bilərik. Sözsüz ki, işğaldan azad edilən ərazilərdə yerləşən abidələr yuxarıda qeyd olunanlarla yekunlaşmır. Respublika ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin son siyahısında (2001-ci ildə təsdiqənmiş) vaxtilə işğal altında saxlanılan ərazilərdə 706 abidə dövlət qeydiyyatında olmuşdur. [12]

Burada maddi-mədəni irsimiz olan memarlıq abidələrinin qorunması və bərpası ilə bağlı müxtəlif qərar və tədbirlər həyata keçirilir. Bərpa-quruculuq işlərinin təşkilində çevikliyi və səmərəliliyi təmin etmək üçün işğaldan azad olunmuş ərazilərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəsi vəzifəsi yaradılmışdır. Möhtərəm Cənab Prezidentimiz İlham Əliyevin apardığı uğurlu daxili və xarici siyasəti nəticəsində Azərbaycanın döyünən ürəyi Qarabağ maddi-mənəvi sərvətlərinə, tarixinə qovuşaraq cənnətməkəna çeviriləcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Hacıyev, Q.Ə. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti // Qarabağ: suallar və faktlar // Q.Ə.Hacıyev. – Bakı: Nurlan, – 2004, – 182 s.
2. Hacıyev, Q.Ə. Bərdənin yerləşdiyi ərazi və onun təbii-coğrafi xüsusiyyətləri // Bakı: Tarix və onun problemləri, – 2000, № 2, – s.26-31
3. İsmayılov.F, Ağayev Ə. Alban mədəniyyətinə erməni təcavüzü.səhifə23.Bakı 2007
4. Xəlilov, M.C. Albaniyanın xristian abidələri (IV-X) / M.C.Xəlilov. – Bakı: – 2011, – 344 s.
5. Xəlilov, M.C. Albaniyanın ilk orta əsr maddi-mədəniyyəti //–Bakı: Azərbaycan arxeologiyası, – 2007. № 1–2, – s. 38-54.
6. Xəlilov, M. Albaniyanın yaşayış yerləri (IV–X əsrlər) Bakı: 2010. – 284 s.
7. Vahidov, R.M. Govurqalada arxeoloji qazıntılar // R.M.Vahidov. AMM, VI cild, – Bakı: 1965 s. 167–180
8. Əliyev, T.R. Qarabağın tarix və mədəniyyət abidələrinə qarşı terror // – Bakı: Azərbaycan arxeologiyası jurnalı, – 2007, №3-4, – s. 105-114.
9. Məmmədov A. Gəncəbasarın alban dövrü xristian abidələri / A.Məmmədov / Elmi red. V.Əliyev, V.Kərimov. – Bakı: Ağrıdağ, 2000. – 55 s.
10. Məmmədov T. Qafqaz Albaniyası IV-VII əsrlərdə.Bakı-2006.
11. Məmmədova F.C. Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası / F.C.Məmmədova. – Bakı: Azərneşr, – 1993, –262 s.
12. <https://socialresearchjournal.az/index.php/2022/11/28/postmunaqishe-medeni-irs/>

İBTİDAİ SİNİFLƏRİN “RİYAZİYYAT” DƏRSLİKLƏRİNİN TƏHLİLİ

Lətifə Qəribə qızı Cəlilova

ADPU-nun Quba filialı

letife-celilova83@mail.ru

İnformasiya bolluğunda olduğumuz bir dövrdə gələcəyimiz olan şagirdlərə nəyi öyrədəcəyimizi düzgün müəyyənləşdirmək ən çətin və məsuliyyətli bir məsələdir. “Hansı biliklər gələcəyimiz olan şagirdlərdə həyati bacarıqlar formalaşdırır bilər?” sualı daim tədqiqatçıları və praktik müəllimləri düşündürüb. Deməli, hər şey təhsilin məzmununun düzgün müəyyənləşdirilməsindən və ümumtəhsil məktəblərdə tətbiq edilməsindən asılıdır. Ümumi təhsil standartlarında nəzərdə tutulan məsələlər şagirdlərə öyrədilməlidir. Təhsilin məzmunu standartlar şəklində verilir. Standartları ölçmək mümkün olduğundan riyaziyyat fənninin təlimində şagirdlərin qazandığı bilik və bacarıqların səviyyəsini müəyyənləşdirmək mümkündür. Məzmun standartı dövlət tərəfindən müəyyənləşdirildiyindən onun tətbiqi zəruri və məcburidir. Çünki bunlar şagirdlərin müəyyən təhsil səviyyəsində (məsələn, ibtidai təhsil səviyyəsində) riyaziyyat fənni üzrə müəyyənləşdirilən bilik və bacarıqlarına verilən tələblərdir.

İbtidai təhsil səviyyəsində riyaziyyat fənni üzrə məzmun aşağıdakı prinsiplərə uyğun yaradılır:

- 1) sadədən mürəkkəbə;
- 2) məntiqi ardıcılığa;
- 3) xronoloji ardıcılığa;
- 4) həyatla əlaqəliyə;
- 5) integrativliyə;
- 6) riyaziyyat fənninin xüsusiyyətlərinə;
- 7) təhsilalanların yaş və fərdi xüsusiyyətlərinə;
- 8) konsentrikliyə.

Deməli, ibtidai təhsil səviyyəsində riyaziyyat üzrə səriştəyönlü məzmunun hazırlanması vacib məsələdir. Riyaziyyat üzrə fənn kurikulumu (fənn proqramı) yuxarıda sadalanan prinsiplərnəzərə alınaraq qurulmalıdır.

2006-cı ildə təsdiq edilən “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum)” çərçivə sənədi əsasında ayrı-ayrı fənn kurikulumları, o cümlədən riyaziyyat fənn kurikulumu hazırlanmış və 2008/2009-cu tədris ilindən tətbiqinə başlanılmışdır. 3 iyun 2010-cu ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 103 nömrəli qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları” [1] təsdiq edilmişdir. Riyaziyyat fənn kurikulumunun strukturu və məzmunu isə müvafiq sənəddə öz əksini tapmışdır.

İbtidai təhsil səviyyəsində riyaziyyat fənni şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün formalaşdırılmasında, mühakimələrinin və dərk etmə qabiliyyətlərinin yüksəldilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Təlim tapşırıqlarının icrası prosesində təhsilalanların məntiqi mühakimə yürütmək bacarığının, intuisiyasının, fəza təsəvvürlərinin inkişafı təmin olunur. Burada induksiya, deduksiya, ümumiləşdirmədən, konkretləşdirmədən, təhlil və tərkibdən, sistemləşdirmədən, mücərrədləşdirmədən, analogiyayaratma qdan istifadə edilir ki, bu da şagirdlərin məntiqitəfəkkürünü inkişaf etdirməklə yanaşı, onlarda diqqəti, hafizəni və nitqin inkişafını təmin edir. Riyazi tapşırıqların həlli zamanı qazanılan təcrübə şagirdlərdə səmərəli düşünmə vərdişlərini inkişaf etdirir, onlarda fikri bacarıqların (dəqiqlik, yığcamlıq, aydınlıq, tamlıq) inkişafını təmin edir. Ümumiyyətlə, riyaziyyat təhsilalanların zəhnini inkişaf etdirməklə, şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşdırmaqla yanaşı onlarda həyati bacarıqların yaranmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Riyaziyyat üzrə ibtidai təhsil səviyyəsində təlim nəticələrinin reallaşdırılmasının təmin olunmasında məzmun xətti vacib rol oynayır. Təhsilalanların mənimsəməli olduqları məzmunun

dolğun təsviri və sistemləşdirilməsi məzmun xətləri ilə bağlıdır. Azərbaycanda ümumtəhsil məktəblərində riyazi təhsilin məzmun xətləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- “1) ədədlər və əməllər;
- 2) cəbr və funksiyalar;
- 3) həndəsə;
- 4) ölçmə;
- 5) statistika və ehtimal” [4].

Riyazi fənlər üzrə məzmun standartları sinifdən-sinfə keçdikcə dəyişdiyi halda məzmun xətləri əsasən stabil qalır. Məzmun xətləri bu məqsədlə müəyyənləşdirilir ki, riyaziyyatın tədrisi prosesində müəllimlər ayr-ayrı siniflərdə həmin məzmun xətlərinə eyni səviyyədə əhəmiyyət versinlər.

Bu məzmun xətləri üzrə təlim nəticələri, eyni zamanda riyaziyyat təlimi prosesində formalaşdırılan fəaliyyət xətləri (problemlərin həlli, mühakiməyürütmə və isbat etmə, ünsiyyətqurma, əlaqələndirmə, təqdimetmə), siniflər üzrə təlim nəticələri, tədrisin forma və metodları, qiymətləndirmənin üsul və vasitələri verilmişdir. Bu proqrama keçidi əsaslandıran əsas şərtlərdən biri də məhz riyaziyyat təlimi zamanı şagirdlərdə müvafiq səriştələrin formalaşdırılmasının təmin edilməsidir ki, onlar öz əksini “Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)”nın təsdiq edilməsi haqqında” [21] sənəddə tapmışdır.

Mövcud ibtidai sinif riyaziyyat dərslərlərindəki tədris vahidlərinin (bölmələrin) qurulmasına baxdıqda zəruri prinsiplərin o qədər də nəzərə alınmadığının şahidi oluruq. Tədris olunan bölmələr təhlil olunarkən müəyyən olunur ki, bu bölmələrdən şagirdlər tərəfindən daha rahat anlaşılan və mənimsənilən, məktəb dövrünə kimi ən çox biliyə malik olduqları “Həndəsi fiqurlar” bölməsidir.

Təhlilə cəlb etdiyimiz ibtidai siniflərin riyaziyyat dərslərləri “Ədədlər və əməllər” bölməsi ilə başlayır. Ədəd anlayış olaraq ibtidai sinif şagirdi üçün mücərrəddir və bu mücərrəd bölmə ilə tədris ilinə başlayarkən şagirdləri mücərrədliklərlə yükləyirik. Növbəti bölmə isə “Cəbr və funksiyalar” adlanır ki, burada da mücərrədlik və mürəkkəblik vardır. III bölmə isə “Həndəsə” adlanır. “Həndəsə” bölməsi daha tez anlaşılan və əyaniliklə zəngin olan bölmədir, şagirdlərə həndəsi fiqurlar daha çox tanışdır. Deməli, şagirdlər iki ağır və mücərrəd bölmədən sonra daha əyani və asan bölməyə keçir. Bu isə bir boşluq yaratmaqla yanaşı, asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə prinsipinin pozulması ilə nəticələnir.

Təhsilin məzmunu fənn kurikulumunda (təhsil proqramında) layihələndirilsə də, tədris resurslarında öz əksini tapır. Bu səbəbdən də dərslər tədris prosesində zəruri və hələlik yeganə mənbə olaraq qalır. Dərslərlərin fənn kurikulumları əsasında tərtib edilməsinə ciddi fikir verilir. Bu da səbəbsiz deyil. Gələcək nəsillər zəruri bilik, bacarıq və vərdişlərin əhəmiyyətli bir hissəsini məhz tədris resurslarından (dərslər, dərslər vəsaiti) alırlar və bu əsasda formalaşırlar. Dərslərlər dövrün tələblərindən və cəmiyyətin paradigmalardan asılı olaraq zaman-zaman təkmilləşir, yeniləşir və mükəmməlləşirlər.

İbtidai siniflər üçün riyaziyyat dərslərləri XX əsrin 30-80-ci illərində rus metodist alimləri tərəfindən yazılmış və Azərbaycanda onun tərcüməsindən istifadə edilmişdir. Həmin dərslərlər dövrün tələblərinə uyğun tərtib edilsə də zaman-zaman mütəxəssislər tərəfindən tənqid olunmuş və təkmilləşdirilmişdir.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində metodistlər tərəfindən ibtidai sinif şagirdləri üçün yeni nəsil milli dərslərlər hazırlanmışdır. Azərbaycan yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra ilk dəfə olaraq milli dərslərlərin tərtibinə başlandı. Müəlliflər ənənəvi dərslərlərin təsirindən uzaqlaşma bilmədiklərində hazırlanan dərslərlərin ömrü uzun olmadı. Hazırlanan dərslərlərdə ([N.Sadiqov, Z.Osmanov “Riyaziyyat-1”, Maarif, Bakı-1997; N.Sadıxov, Ə.Əliyev, Z.Osmanov, Ə.Əliyeva, N.Abbasov. “Riyaziyyat-2” [3], Təhsil, Bakı-1997; Ə.Əliyev [5], A.Nuruşov Riyaziyyat-3, Maarif, Bakı-1997; Ə.Əliyev, A.Nuruşov Riyaziyyat-4, Maarif, Bakı-1997]) milli ruh, Azərbaycan Respublikasının atributları, milli adət-ənənələri, milli xüsusiyyətləri öz əksini tapmamışdı. Ona görə də ciddi tənqidlərə məruz qaldı, ibtidai sinif müəllimlərinin iştirakı ilə “dəyirmi masa”lar və ciddi

müzakirələr keçirildi. Riyaziyyat dərsləkləri ilə bağlı tənqidi yazılar Z.Qaralov, Ə.Osmanlının müəllifliyi ilə “Kiçik riyaziyyatın böyük bəlaları” [2] adlı kitabda öz əksini tapmışdır.

Bundan sonra yeni nəsil dərsləklərin ([Z.Qaralov, Z.Osmanov, V.Məmmədov “Riyaziyyat-1” [13], Pedagogika, Bakı-2006; Z.Qaralov, Z.Osmanov, V.Məmmədov “Riyaziyyat-2” [14], Pedagogika, Bakı-2006; Z.Qaralov, Z.Osmanov, V.Məmmədov “Riyaziyyat-3” [15], Pedagogika, Bakı-2006; Z.Qaralov, Z.Osmanov, V.Məmmədov “Riyaziyyat-4” [16], Pedagogika, Bakı-2006]) tətbiqinə başlanıldı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dərsləklər [13; 14; 15; 16] 2008-ci ilədək ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərinin istifadəsində olmuşdur. Bu dərsləklər də əvvəlki dərsləklər kimi ibtidai riyazi təhsilin qarşısına qoyulmuş məqsədlərin əldə edilməsinə tam cavab vermirdi. Bundan əlavə kurikulumla əsaslanan təhsilə keçidlə əlaqədar ibtidai siniflərin bu riyaziyyat dərsləkləri elmi, pedaqoji, metodiki tələblərə cavab vermirdi. 2008-ci ildən kurikulumla əsaslanan dərslək komplektlərinin tətbiqinə başlanılmışdır. N.Qəhrəmanova, C.Əsgərova, L.Qurbanovanın “Riyaziyyat 1” [17], N.Qəhrəmanova, C.Əsgərovanın “Riyaziyyat 2” [18], N. Qəhrəmanova, C.Əsgərova, L.Qurbanovanın “Riyaziyyat 3” [19], N.Qəhrəmanova, C.Əsgərovanın “Riyaziyyat 4” [16] dərsləkləri nəşr edildi.

Təhsil Nazirliyi dərslək islahatında keyfiyyətin yüksəldilməsini, keyfiyyətli dərslək məsələsinin prioritet sahə kimi inkişaf etdirilməsini əsas hədəflərdən hesab etdiyindən keyfiyyətli dərsləklərin hazırlanması və nəşrinə yeni tələblər verdi. Bu məqsədlə Təhsil Nazirliyinin nəzdində Dərslək Şurası yaradıldı, dərsləkləri qiymətləndirmə meyarları müəyyənləşdirildi. Dərslək hazırlığı sahəsində Türkiyə, ABŞ, Koreya, Hollandiya, Finlandiya və Çin ölkələrinin təcrübəsi öyrənilirdi.

2008-2020-ci illərdə N.Qəhrəmanovanın müəllifliyi və rəhbərliyi ilə hazırlanan ibtidai siniflər üçün “Riyaziyyat” dərsləkləri [17, 18, 19, 20] şəxsiyyətli istiqaməti ilə seçilsə də mükəmməl deyildi, fənn kurikulumunda nəzərdə tutulan bütün standartları təlim prosesində realizə etmək mümkün olmurdu. Həmin dərsləklərlə də bağlı pedaqoji mətbuatda xeyli tənqidi yazılar verilmişdir. Həmin dərsləklərdə rast gəlinən nöqsanları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) terminoloji səhvlərə yol verilməsi, anlayışların təhrif edilməsi;

İbtidai siniflərin riyaziyyat dərsləklərində müəlliflər tərəfindən “yeni” anlayışlar daxil edilir ki, bunların nə tədris, nə də elmi əhəmiyyəti yoxdur. Nümunə üçün I sinif “Riyaziyyat” dərslisində «10-luq blok», «ədədin ikiqatı», «ədəd ailəsi», «geriyə sayma», «toplama, çıxma ifadəsi», «əməllər dəsti» kimi «qondarma» anlayışlar verilir. II sinif dərslisində “təklilər mərtəbəsidəki ədədlər toplanaraq” ifadəsi yalnız olaraq “təklilər toplanaraq təklilər mərtəbəsinə, onluqlar isə onluqlar mərtəbəsinə yazılır” ifadəsi kimi yazılmışdır. “Təklilər cəminin 10-dan kiçik olduğu hal” ifadəsində “təklilər cəmi” səhv ifadədir. Bunu sadəcə olaraq “onluğu aşmamaqla” kimi adlandırmaq olardı. Dərslinin 23-cü səhifəsindəki 4-cü tapşırıqda “...onluq və təklilər mərtəbələri eyni olan” ifadəsi “onluqlar və təklilər mərtəbələrinin rəqəmləri eyni olan” kimi işlədilməlidir; Dərslinin 20-ci səhifəsindəki 5-ci tapşırıqda “irəliyə, geriye” kimi yox, “düzünə, tərsinə” kimi işlənməlidir. Bu tip qüsurlar 25, 26, 91, 114-cü səhifələrdə təkrar olunur. Dərslinin 42-ci səhifəsində “Pullarımız” mövzusunun tədrisində “pul vahidləri” öyrədilərkən “Qəpik pullar” anlayışı səhv olaraq “metal pul vahidləri” kimi verilmişdir. Dərslinin 67-ci səhifəsində həndəsə elmində qəbul olunmuş terminlər və anlayışlar təhrif edilmişdir. Məsələn, «çoxüzlü», «fırlanma fiqurları». Hər birinin elementləri və müvafiq adları vardır. Üz, til, təpə – çoxüzlünün elementləridir. Çoxüzlünün “düz üzü” və ya “əyri üzü” anlayışları yoxdur. Fırlanan cisimlərin (fiqurların) da “düz və ya əyri üzü” anlayışları yoxdur. Dərslinin 69-cu səhifəsində mövzunun izahı elmi səviyyədə aparılmamışdır. Belə hesab edilib ki, şagirdlər başa düşməz.

Təbii ki, koordinat sistemi, koordinatlar, nöqtənin müstəvi üzərində vəziyyətinin müəyyən edilməsi, iki nöqtə arasındakı məsafə və digər anlayışlar şagirdlər üçün çətinidir. “Yenilik” xatirinə təhrif olunmuş anlayışlarla (“koordinat şəbəkəsi”, “ədədlər cütü”, “koordinat cütü”, qeyri-müəyyən istiqamətlər – “ondan yuxarı”, “ondan aşağı”, “ondan sağa” və s.) bu mövzunu II sinifə gətirməyin nə mənası var? Mövzu nəinki II sinif üçün, hətta IV sinif üçün də uyğun deyil. III sinif dərslisinin 65-

ci səhifəsində “Müstəvi fiqurlar açıq və qapalı olur” ifadəsi qüsurludur. Şəkildə üçbucaq, dairə və sınıq xətt verilib. Sınıq xətt açıq müstəfi fiqur deyil, həndəsi fiqurdur. İzahda da üçbucaq, dairə «qapalı fiqurlar» haqqında söhbət açılır, “açıq fiqur” sınıq xətt haqqında isə yox.

2) riyaziyyat dərslərlərində müvafiq terminologiyadan istifadənin qeyri-sabitliyi;

II sinfin dərslərlərində xeyli belə qüsurlara rast gəlmək mümkündür. Səhifə 40-ın 2 və 3-cü tapşırıqlarında adlı ədədlərin yazılışlarında ölçü vahidləri qısa şəkildə yazılır. Dərsləyin 82, 83, 84, 85, 87, 125, 128, 141-ci səhifələrində verilən tapşırıqlarda səhvlərə yol verilir. Məsələn, kütlə vahidi qram əvvəl «qr» kimi, sonra «q» kimi işarə olunur. Vurma işarəsi əvvəl “x” kimi, sonra “•” kimi işarə olunur və s.

II sinifdə səhifə 21 və 34-də “10-luq yaranmayan hal”, “10-luq ayrılmayan hal” kimi ifadələr riyazi terminologiyada “onluğu aşmamaqla” kimi işlənir. I sinif də isə bu anlayış “10-a tamamlamaqla” kimi ifadə olunmuşdur.

3) riyaziyyat dərslərlərində elmi səhvlərə yol verilməsi;

II sinfin dərsləyində səhifə 90-da vurma əməli tərifə uyğun deyil. $4+4+4=12$ və ya 4 ədədi 3 dəfə təkrar olunduğundan $4 \cdot 3 = 12$ olmalıdır. Hər bir qrup təkrar olunduğu sayı vurulmalıdır. Bu səhv dərsləyin 92, 93, 101-ci səhifələrində təkrar olunur. Bunlar fikrimizcə, elmi və metodiki cəhətdən səhv yanaşmadır.

4) yeni mövzuların, anlayışların nəzəri cəhətdən tam izah edilməməsi;

I-IV sinif riyaziyyat dərslərlərində riyazi anlayışların nəzəri cəhətdən izahı mükəmməl deyil və xeyli elmi səhvlərə yol verilir. Məsələn, ədədlərin keçilməsində say aksiomu gözlənilmir, vurma və bölmənin mənası tam açıqlanmır, ədədlərin vurma cədvəli tərtib olunmur, koordinat müstəvisi düzgün şərh olunmur, qalıqlı bölmənin öyrədilməsində hər bir komponentin tapılması, yoxlanılması prosesi və istənilən ədədə bölmə zamanı hansı qalıqların alınması bir qayda kimi araşdırılaraq təqdim olunmur, növbəti mövzuların keçilməsinə keçid yaradılmır. və s.

1) dərsləyin məzmununun metodik cəhətdən düzgün tərtib olunmaması; tədris metodikasının səthi və sistemsiz xarakter daşması;

II sinif riyaziyyat dərsləyində səhifə 52-dəki 4-cü tapşırıq dəyişənə aid olduğu halda, dəyişən mövzusu keçilmir. Bu fakt 63-cü səhifədə (çalışma 1), 75-ci səhifədə (çalışma 1) təkrar olunur, əslində «dəyişən» mövzusu II sinifə aid material deyildir. II sinif riyaziyyat dərsləyində səhifə 129-da (çalışma 4) hissəyə aid tapşırıq verilib, bu yanlış yanaşmadır, “Hissə” mövzusu III sinifə aid olduğu halda II sinifdə ona aid tapşırıq vermək düzgün sayıla bilməz.

2) dərsləyin tərtibinə verilən didaktik prinsiplərin gözlənilməməsi;

Riyaziyyat təlimində tətbiq olunan didaktik prinsiplər- müvafiqlik (asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə, məlumdan məchula), şüurluluq və fəallıq (məzmunun dərk edilməsi, materialdan müstəqil istifadə etmə bacarığı), sistematiklik və ardıcılıq (təsəvvürdən anlayışa, bilikdən bacarığa, bacarıqdan vərdişə), biliklərin möhkəmləndirilməsi (keçilən mövzulara aid təkrar tapşırıqların verilməsi) gözlənilmir.

3) dərslərlərdə riyazi anlayışların daxil edilməsində varisliyin gözlənilməməsi;

Dərsləkdə cədvəldənkənar vurma və bölmə, şifahi hesablamakeçilmədən yazılı hesablama keçilir. I sinifdə birrəqəmli ədədlərin sütun şəklində yazılı hesablanması aparılır ki, bunu da doğru hesab etmək olmaz. Bu misallar II sinifdə yazılı hesablama ilə aparılır, yəni sütun şəklində. Şifahi hesablamaya aid misallar verilmir. Bu qayda ilə biz şagirdlərə şifahi hesablamayı öyrətmək çox çətinidir. I sinifdə $3+2=5$ yazılışının sütun şəklində verilməsi doğru hal deyil. Burada şifahi və yazılı hesablama arasında fərq aydın görünür. Bu yazılışların hansı hesablamağa aid olduğu bilinmir.

II sinifdə 22-ci səhifədə keçilməyən mövzuya aid tapşırıqlar verilir. Bu tapşırıqların aid olduğu mövzu isə 44-45-ci səhifədə təqdim olunur. “Sətir” və “sütun” anlayışlarının izahı 95-ci səhifədə verilir.

4) riyaziyyat kursunun məzmununa yeni daxil edilən statistika və ehtimal məzmun xətti ilə bağlı tədris materialının qeyri-bərabər paylanması;

Belə ki, ehtimala aid variasiyalı məsələlərin həllinə çox az yer verilir. Sırf ehtimal nəzəriyyəsinin elementlərini özündə əks etdirən məsələlərin tipində müxtəliflik yoxdur, digər variantlı tapşırıqlar növbəti siniflərdə davam etdirilmir.

Statistikaya aid materiallar çox verilsə də məqsədi düzgün açıqlanmır. Şagirdə hesablama bacarıqlarını formalaşdırılması üçün şərait yaradılmır və s.

1) siniflər üzrə tədris tapşırıqlarının düzgün paylanmaması;

Tədris tapşırıqları siniflər üzrə təsnifata görə düzgün bölünməyib. Verilən məsələlər həm azdır, həm də systemsiz təqdim olunub. I-III siniflər üzrə riyaziyyat dərsliklərində məsələnin növləri öyrədilmir. IV sinifdə isə riyaziyyat dərsliyində bütün bunları yerləşdirmək mümkün deyil: ya dərs saati çatmır, ya şagirdlər çox yüklənir.

2) riyazi biliklərin formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malik olan məsələ həlli dərslikdə systemsiz verilir, məzmunu etibarilə siniflər üzrə düzgün bölünmür.

3) dərslikdən valideynlərin və şagirdlərin müstəqil istifadə imkanları çox aşağıdır.

Dərsliklərdə məsələ həlli ilə bağlı zəruri izahatlar verilmir. Bunlar da bu və ya digər səbəbdən dərsdə iştirak etməyən şagirdin sərbəst və müstəqil şəkildə ev tapşırıqlarını həll etməyə imkan vermir.

Bunlardan əlavə, dərsliklərdə verilən tədris tapşırıqlarının şərtləri də qüsurludur, çox vaxt isə şagirdləri yaş və bilik səviyyələri ilə uyğunsuzluq təşkil edir. Dərsliklərdə verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsində hətta ibtidai sinif müəllimlərinin özlər belə çətinliklərlə qarşılaşırlar ki, bunlar da nəticədə şagirdlərdə müstəqil işləmə bacarıqları formalaşdırmır, şagirdlər riyazi biliklərə dərinlən yiyələnmə bilmirlər. Bununla yanaşı ibtidai sinif şagirdləri fənn kurikulumunda nəzərdə tutulan təlim nəticələrini əldə etməkdə çətinlik çəkirlər.

Təhlil zamanı məlum olmuşdur ki, I-IV siniflərin riyaziyyat dərsliklərində mühakimə, düşünmə və məntiqi əməliyyatlardan istifadə etməklə həll edilən məsələlərin, başqa sözlə, bilavasitə şagirdlərin idrak fəallığının artırılmasına istiqamətlənmiş məsələlərin sayı olduqca azdır. Bundan əlavə müəllim üçün metodik vəsaitlərdə məsələ həlli vasitəsilə şagirdlərin idrak fəallığının artırılması ilə bağlı heç bir metodik mülahizələr yoxdur. Məktəb təcrübəsinin öyrənilməsindən əldə olunan nəticələr ibtidai siniflərdə məsələ həll etmək bacarığının formalaşdırılması, məsələ həlli vasitəsilə şagirdlərin idrak fəallığının artırılması üçün didaktik imkanların araşdırılmasının və onların təlimin keyfiyyətində səriştəyönlü təhsilin təsirinin öyrənilməsinin məqsədmüvafiqliyini bir daha təsdiq edir. Səriştəyönlü təlim şəraitində riyazi təhsilin strukturunun təhlilindən məlum olur ki, ibtidai riyaziyyat dərsi yeddi əsas mərhələdə həyata keçirilərsə daha effektiv nəticələr əldə etmək mümkündür. Dərsin həmin mərhələlər üzrə ardıcıl şəkildə təşkil olunması şagirdlərin ibtidai riyazi bilikləri daha asanlıqla mənimsəməsində mühim rol oynayır.

Bu qüsurlar şəxsiyyətyönlü məzmunun şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə mane olur. Dərsliklərdəki qüsurların səbəbi müxtəlifdir. Onları fikrimizcə, aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- müəlliflərinin kurikulumun tələblərini nəzərə almadan dərslikləri hazırlaması;
- dərsliklərin hazırlanmasında fənn kurikulumlarını hazırlayanların iştirakına qadağa qoyulması, dərslik müəlliflərinin heç bir təlim və seminarlarda iştirakının təmin edilməməsi;
- dərslik yazmaq üzrə təcrübəsi olan mütəxəssislərin bu prosesdən uzaqlaşdırılması, dərsliklərin hazırlanmasının nəşriyyatlara tapşırılması;
- dərslik müəlliflərinin fənn kurikulumunun xüsusiyyətlərini, dərsliklərin tərtibinə verilən tələbləri bilməməsi, məzmun xətləri üzrə verilmiş təlim nəticələrinin tədris vahidləri şəklində qura bilməməsi səbəbindən dərsliklərin məzmununda çoxsaylı elmi və metodik qüsurlara yol verilməsi;
- dərsliklərin məzmunun düzgün qurulmaması, yeni məzmunun heç bir eksperimentdən keçirilmədən birbaşa məktəblərdə tətbiq edilməsi;
- kurikulumun tətbiqi ilə bağlı ibtidai sinif müəllimləri ilə elmi-metodiki hazırlıq işinin düzgün qurulmaması;

- dərslərlərin hazırlanmasında milli təcrübədən daha çox tərcümə ədəbiyyatına üstünlük verilməsi.

- müəlliflərin Azərbaycan dilində riyazi terminologiyanı zəif bilmələri və s.

Azərbaycan Respublikasında ibtidai siniflər üçün hazırlanan riyaziyyat dərslərlərinin qonşu ölkələrdən Rusiya Federasiyası və Türkiyə Cümhuriyyətində istifadə olunan dərslərlə ümumi müqayisəsinə də toxunmaq istədim.

Rusiya Federasiyasının ibtidai siniflərində tədris olunan riyaziyyat proqramı ilə Türkiyə Respublikasının ibtidai siniflərində tədris olunan riyaziyyat proqramı müqayisə olunarkən bölmələr oxşar olsa da bölmələrin sıralanmasında və çalışmaların tərtibatında böyük fərq müşahidə olunur. Rusiya Federasiyasının ibtidai sinif riyaziyyat dərslərlərində mücərrədlik və tapşırıqlara uyğun təsvirlərin kasadlığı eyni ilə ölkəmizdə tədris olunan ibtidai sinif riyaziyyat dərslərlərində də müşahidə olunur. Görünən odur ki, 30 ildən artıqdır müstəqilliyimizi qazansa da təhsil sistemimiz hələ də Rusiyanın təsirindən çıxıb bilmir.

Türkiyədə tədris olunan ibtidai sinif riyaziyyat dərslərlərinə nəzər saldıqda bunun tamam əksi müşahidə olunur. İstər ibtidai sinif riyaziyyat dərslərlərinin ümumi tərtibatı, istərsə də ayrı-ayrı bölmələrin və tapşırıqların təsvirlər və sxemlərlə müşayiət olunması mövzuları və tapşırıqları şagirdlər üçün daha anlaşılan səviyyəyə gətirir.

Məktəb təcrübəsinin öyrənilməsindən əldə olunan nəticələr ibtidai siniflərdə məsələ həll etmək bacarığının formalaşdırılması, məsələ həlli vasitəsilə şagirdlərin idrak fəallığının artırılması üçün didaktik imkanların araşdırılmasının və onların təlimin keyfiyyətində səriştəyənlü təhsilin təsirinin öyrənilməsinin məqsədmüvafiqliyini bir daha təsdiq edir. Səriştəyənlü riyazi təhsilin məzmununun hazırlanması həmişəkindən daha aktual və zəruridir. Bu səbəbdən də Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunda Tədris Resursları Mərkəzi yaradılıb. Mərkəzin əsas funksiyaların biri də ibtidai təhsil səviyyəsi üçün yeni nəsil dərslərlər, o cümlədən riyaziyyat dərslərləri hazırlamaqdan ibarətdir. Bu dərslərlər ehtiyat dərslərlər adlandırılır. Hesab edilir ki, yeni nəsil riyaziyyat dərslərləri ibtidai təhsil səviyyəsində təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə verməklə yanaşı, şagirdlərin təlim nəticələrinin və müəllimlərin inkişaf səviyyələrinin yüksəlməsinə ciddi təkan verəcək. Dərslərlər valideynlər üçün də əlçatan olacaq ki, bunun da nəticəsində onları tədris prosesinə cəlb etmək mümkün olacaq. 2018/19-cu dər ilindən respublikada I siniflərdə yeni (ehtiyat) dərslərlərin tətbiqinə başlandı. “Azərbaycan dili” və “Riyaziyyat” dərslərləri ölkənin 123 sinfində pilot layihə kimi tətbiq olundu. 3000-ə yaxın uşaq pilot layihəyə cəlb olundu. Sonrakı illərdə ehtiyat dərslərlər konsepsiyası genişləndi, “İngilis dili” fənni üzrə də ehtiyat dərslərdən istifadə olundu.

2020/2021-ci tədris ilindən məktəblərimizdə ehtiyat dərslərlərin kütləvi tətbiqinə başlandı. Yeni məzmun yaradılarkən xarici təcrübə, təhsildə müasir yanaşmalar öyrənilib, fənn kurikulumları, pedaqoji prinsiplər öyrənilib. *“Ehtiyat dərslərlərin strukturu, təlim metodikası, müasir metodoloji yanaşmalar və digər konseptual prinsiplər ümumiləşdirilərək xüsusi sənəd formasında hazırlanıb”*. Bu dərslərlərdə beynəlxalq qiymətləndirmənin tələbləri nəzərə alınmış, hansı ki, qiymətləndirmədə həmin bacarıqlar yoxlanılır.

2020/2021-ci dər ilinin sonu ehtiyat dərslərlərin tədris olunduğu siniflərlə bərabər təsadüfi seçilmiş ənənəvi dərslərlərlə tədris aparılan siniflərdə qiymətləndirmə prosesi aparıldı. Nəticələrin müqayisəsi və təhlilləri zamanı məlum oldu ki, ehtiyat dərslərlərlə tədrisi təşkil olunan siniflərin şagirdləri daha uğurlu nəticə göstərmiş. Sual oluna bilər ki, bu dərslərlərin ənənəvi dərslərlərdən fərqi nədir? Hər şeydən əvvəl qeyd olunmalıdır ki, yeni riyaziyyat dərslərləri səriştəyənlü məzmun baxımından daha münasibdir. 1-ci sinif “Riyaziyyat” dərsləri (müəllifləri Mənsur Məhərrəmov, Günay Hüseynzadə, Solmaz Abdullayeva, İlham Rüstəmov) ənənəvi dərslərdən ciddi surətdə fərqlənir. Dərslərin tərtibində müəlliflərin beynəlxalq təcrübəyə və müasir təlim texnologiyalarına istinad etməsi aydın görünür. Dərslərin bədii tərtibatı və illüstrasiyaları yüksək səviyyədədir. Dərslər bölmələrə, bölmələr də mövzulara ayrılmışdır. Mövzuların öyrənilməsi “Öyrən – möhkəmləndir – tətbiq et” modelinə əsaslanır. Hər bir dər araşdırma- müzakirə, öyrənmə, bələdçi, müstəqil iş, məsələ

həlli mərhələlərindən ibarətdir. Hər bir dərs zamanı öyrəniləcək mövzular “Açar sözlər” rubruki ilə tanışlıqdan başlanır. Sonra şagirdlər onlara təqdim olunan “Araşdırma-müzakirə” rubrikinə keçir, mövzuya aid verilənləri araşdırıb müzakirə edirlər.

“Araşdırma-müzakirə” şagirdlərin riyazi fikirlərini formalaşdırmağa imkan verir, onlarda riyazi səriştələr yaradır, dərstdə daha fəal iştiraka həvəsləndirir. Şagirdlərə təqdim olunan şərti işarələr, diaqramlar, oxlar, şəkillər, məsələlər dərkətmənin inkişafı üçün şagirdlərə düzgün istiqamət verir.

Öyrənmə yeni bilik və məlumatların izahıdır. Dərsin gedişi şagirdləri fəal iştiraka cəlb etmək üçün mümkün qədər sadə və vizual olaraq təşkil edilir.

Bələdçi rubrikində mövzu izahının əsasını təşkil edən riyazi bilik və bacarıqları mücərrədləşdirən nümunə və həlləri (şəkil və modellər) yer almışdır. Şagirdlər bunları əvvəlcə təhlil edir və ya müəllimin açıqlamasına qulaq asırlar, daha sonra isə özləri izah edirlər. Ardınca şagirdlərin öyrəndiklərini tətbiq etmələri üçün müvafiq tapşırıqlar və qapalı suallar verilir.

Müstəqil iş rubrikində nümunə kimi verilmiş tapşırığın həllini nəzərdən keçirərək şagirdlərin onu sərbəst şəkildə həll edə biləcəklərini və qazanılması nəzərdə tutulan müvafiq bilik və bacarıqları qüvvələndirəcək az sayda tapşırıqlar təqdim olunur. Bu, müəllimə formativ qiymətləndirmə aparmağa kömək edir.

Məsələ həlli rubrikində hər bir mövzu üçün ən azı bir məsələ həll etmək fəaliyyətinə yer verilir. Problem həlletmə bacarıqları (səriştələri) qoyulan problemin mərhələlərlə həll edilməsi şəklində formalaşdırılır. Dərslərdə şagirdlərin riyazi dildən istifadə edərək ünsiyyətqurma qabiliyyətinin inkişafı üçün müxtəlif fərqli formalar təqdim olunmuşdur. Məsələn: Şagirdlər model, şəkil, sxem, qrafik, cədvəl, simvol və s. istifadə edərək riyazi fikirlərini edirlər. Gündəlik danışiq dilini riyazi dil və simvollarla, riyazi dili isə gündəlik danışiq dili ilə əlaqələndirirlər. Riyaziyyatın simvol və terminlərindən səmərəli şəkildə istifadə edirlər. Riyazi anlayışları, əməlləri və situasiyaları müxtəlif formalardan (konkret model, şəkil, sxem, qrafik, cədvəl, simvol və s.) istifadə edərək ifadə edirlər. Riyazi dili inamla işlədirlər. Bütün bunlar şagirdlərdə riyazi dilin istifadəsinə müsbət münasibət aşılayır. Dərslərdəki nümunələr riyazi anlayış, mövzu və fikirlər arasında əlaqə qurma, digər fənn və gündəlik həyatla bağlı situasiyaları riyaziyyatla əlaqələndirmə, şagirdlərin mühakiməyürütmə və isbatetmə, əsaslandırma bacarıqlarının və səriştələrinin inkişafına xidmət edir. Deməli, dərslər şagirdləri riyaziyyatın öyrənilməsinə həvəsləndirir, özünəinam yaradır, problemin həlli zamanı səbrli olmağı öyrədir, riyazi səriştələrin real həyatda əhəmiyyətini göstərir.

2-ci sinif “Riyaziyyat” dərsləri (Z.İsayev, M. Məhərrəmov, G.Hüseynzadə, S. Abdullayeva, İ.Rüstəmov) də maraqlı struktura malikdir [8]. Dərslər 1-ci sinifdə keçilənlərin təkrarı ilə başlayır. Bu da keçilənləri möhkəmlətməyə imkan yaradır. Şagirdlər əldə etdikləri riyazi bacarıq və səriştələri daha da təkmilləşdirirlər. Dərslərdə bütün məzmun xətlərinin reallaşdırılması üçün demək olar ki, yetərinə maraqlı tapşırıqlar var. Ancaq statistika və ehtimal məzmun xəttinə aid tapşırıqların sayı nisbətən azdır və həm də çox sadədir. Toplama və çıxmaya aid verilən məsələ və misallar, keçilən mövzunun tətbiqinə xidmət edən material kifayət qədərdir. Tapşırıqların əksəriyyəti yaradıcı təfəkkürün inkişafına yönəlmişdir. Dərslərdə situasiya məsələlərinə geniş yer verilib. Məsələ həllinin izahı göstərilir. Məsələni *anla, plan qur, həll et, yoxla* kimi addımlarla həllinə aid maraqlı tapşırıqlar var. “Dəfə çox”, “dəfə az” kimi anlayışların mənimsənilməsinə aid yaradıcı tapşırıqlar çoxdur. Hər fəslin əvvəlində “Açar sözlər” başlığı altında veürilən riyazi terminlər şagirdlər tərəfindən maraqla qarşılır. Və bu bölmədə keçilən yeni mövzuya diqqəti yönəldir. Dərslərin sonunda sözlüyün olması da çox yaxşıdır. Şagirdlər hər dəfə orada araşdırma aparıb riyazi terminlərin mənalarını tapırlar. Həndəsi fiqurlar, ölçmələr, pullara aid maraqlı və situativ tapşırıqlar var. Ümumilikdə dərslər maraqlı və rəngarəng tərtib olunub. Lakin burada da müəyyən qüsurlara yol verilib:

1. Belə ki, I sinif “Riyaziyyat” dərslərinə 100 dairəsində ədədlər daxil edilib. Bununla da konsentrlər üzrə ədədlərin öyrədilməsi prosesi pozulub. Yenilik xətrinə atılan bu addım hesab edirəm ki, uğursuz alınıb. Çünki I sinifdə 20 dairəsində, II sinifdə 100 dairəsində, III sinifdə 1000 dairəsində, IV sinifdə isə 1000000 dairəsində ədədlər üzərində müxtəlif hesablama əməliyyatlarının aparılması

kifayətdir. 100 dairəsini I sinfə daxil etməklə, IV sinifdə 1000000 dairəsindən daha yüksək ədədlər ayrıca öyrədilmir. Həmişə IV siniflərdə milyon əsas götürülməklə çoxrəqəmli ədədlər üzərində hesablama bacarıqları uşaqlara öyrədilib. İkincisi məsələ ondan ibarətdir ki, I sinifdə 100 dairəsində mövzuların öyrənilməsinə ayrılan vaxt 20 dairəsindən onluğu aşmaqla toplama və çıxma əməllərinin yerinə yetirilməsinə ciddi şəkildə əngəl törədib. Belə ki, 100 dairəsində yazılı toplama və çıxma əməli yalnız onluğu aşmamaqla öyrədilir. Bu da eynilə 10 dairəsində hesablama prosesidir. Çox vacib olan 20 dairəsində onluğu aşmaqla toplama və çıxma əməlinin yerinə yetirilməsinə az vaxt ayrılıb və 11, 12, 13, ... 19 alınan hallar üzrə toplama əməli ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməyib. Eksperiment zamanı II sinfin diaqnostik qiymətləndirilməsini təhlil edərkən, şagirdlərin bu mövzunu tam mənimsənilmədiyi aşkar olundu.

2. Əvvəlki “Riyaziyyat” dərsliklərində olduğu kimi hazırkı dərsliklərdə məsələ həlli yenə də səthi verilib. I sinifdə öyrədilən sadə məsələlərin növləri pərakəndə şəkildə, həm də bütün növlər verilmədən keçilir.

Riyazi səriştələrin formalaşdırılmasında məsələlərin böyük rolunun olması danılmaz faktır. II sinif Riyaziyyat dərsliyinin I və II hissələrində aparılan təhlillər zamanı məsələlərə çox az yer verildiyi və verilən məsələlərin əksəriyyətinin isə hesab məsələləri olduğu müəyyən olundu.

Dərslikdə bölmələrin əvvəllərində verilən ilk səhifələrdəki [7, s.17, 10, 19] şəkillərlə bağlı verilən suallar şagirdlər üçün daha maraqlı və anlaşılandır. “Verilən şəklə uyğun məsələ qur və həll et” tipində məsələlərə yer vermək şagirdlərdə həyatla riyaziyyat arasında əlaqə qurmaq səriştəsi formalaşdırır [8, s. 31].

Dərsliyin II hissəsinin 46-cı səhifəsində verilən 5-ci tapşırıqda qəpiyin dəsmal ilə gizlədilməsi uyğun deyil, qəpiyin dumanlı təsvir edilməsi, ya da ümumiyyətlə verilməməsi daha uyğun olardı.

Qeyd edim ki, dərslikdə məsələlərə uyğun verilən təsvirlər şagirdlər üçün şərtin anlaşıqlı olmasına kömək edir.

III sinif “Riyaziyyat” dərsliyinin təhlil olunarkən oxşar problemlərlə üzləşilir. Məsələ həllinə çox az yer verilmiş, verilən məsələlərin əksəriyyəti məntiq və düşünmə tələb etməyən sadə hesab məsələləridir.

49-cu səhifədə verilən 11-ci məsələnin şərtində “Şəklə əsasən məsələ qur.” Qeyd olunsu da verilən şəkil deyil sxemdir.

3. Dərslikdə verilən başlıqların (araşdırma - müzakirə, öyrənmə, bələdçi, müstəqil iş, məsələ həlli) şagirdlərə aidiyyəti olduğundan burada verilməsinə ehtiyac yoxdur. Eyni zamanda, araşdırma - müzakirə başlıqları altında verilən nəzəri biliklər mücərrəddir və həmin yaş şagirdlər üçün anlaşılan deyil. Məsələn: “*İkirəqəmli ədədi onluq və təkliklərə ayıraraq ədəd üçlüyündə təsvir etməklə də cəmi tapmaq olar. Bu zaman təkliklər və onluqlar ayrı-ayrı toplanır, sonra isə onların cəmi tapılır*” [7, s. 22].

Həmin dərsliyin 33-cü səhifəsində də həmin formada izaha rast gəlinir. “*İkirəqəmli ədədlə birrəqəmli ədədin toplanması*” mövzusunə uyğun oyun formasında verilən araşdırma-müzakirə şagirdlər üçün anlaşılan deyil [7, s. 70].

Qeyd edim ki, III sinif “Riyaziyyat” dərsliyinin təhlili zamanı da yeni mövzuların izahında mücərrəd və anlaşılmaz cümlələr qurulduğu müəyyən olundu. Məsələn: [9, s. 31] “*Üçrəqəmli ədədlərin toplanması*” mövzusunun izahı zamanı abakadan istifadə uğurlu deyil. [9, s. 50] “*Üçrəqəmli ədədlərin çıxılması*” mövzusunun izahı zamanı “*Abakada çıxma zamanı təkliklər milindəki aşuqların sayı çıxılanın təkliklərindən çox və ya bərabərdirsə, uyğun sayda aşuq kənara qoyulur*” kimi qurulan cümlə çox mücərrəddir və III sinif şagirdi üçün anlaşılmazdır.

Yeni dərsliklərdə izahlara yer çox ayrıldığından məsələ və misallara yer az verilir. Nəzəri materiallar isə olduqca uzun və mürəkkəb cümlələrlə verilib.

4. 2-ci sinfin dərsliyində statistika və ehtimala aid tapşırıqların sayı həm az, həm də çox sadədir.

Qeyd edim ki, hazırlanan yeni dərsliklərdə də sadədən mürəkkəbə prinsipi pozularaq məzmun xətlərindən ən əyanisi, anlaşılan olan “Həndəsi fiqurlar” II yarımildə tədris olunur. Riyaziyyat dərsliklərinin və proqramının “Həndəsi fiqurlar” məzmun xətti ilə başlaması daha uyğun olardı.

Yeni dərsliklərin sonunda verilən sözlüklər isə bəzi anlayışların şagirdlər üçün anlaşılmasına kömək edir. III sinif Riyaziyyat dərsliyinin II hissəsinin sonunda verilən simvollar, ölçü vahidlərinin qısa yazılışı və aralarındakı əlaqə də şagirdlər üçün faydalıdır.

4-cü sinif “Riyaziyyat” dərsliyinin 1-ci hissəsində [11, s. 7, 19, 33, 75], [12, s. 5, 35, 45] səhifələrdə şəkillərə əsasən verilən suallar şagirdlər üçün maraqlı və düşündürücüdür. Bu cür tapşırıqlara çox yer vermək lazımdır.

4-cü sinif dərsliyində “Fikirləş” adı altında verilən suallar və tapşırıqlar [11, s. 13, 15, 38, 43, 47, 61, 64, 79, 86, 87, 95] və [12, s. 14, 19, 20, 21, 46, 48, 51, 55, 56, 59] maraqlıdır və şagirdləri fikirləşməyə məcbur edir.

Məlumatverici məsələlərə 4-cü sinif Riyaziyyat dərsliklərində yer verilməsi [11, s. 14, 17, 18, 24, 27, 30, 37 və s.] arzulanan haldır. Məlumatlandırıcı məsələlər şagirdlərdə məsələ həll etmə bacarığı formalaşdırmaqla yanaşı öz məzmunu ilə şagirdlərə müəyyən elmi məlumatları çatdırır.

Yeni dərsliklərə tənlik anlayışının daxil edilməsi və tənlik qurmaqla məsələ həllinə yer verilməsi şagirdlərdə məsələ həllində tənliklə işləmək bacarığı formalaşdırır. Tənlik qurmaqla məsələ həll etmək şagirdlərdə şüurlu mənimsəməni formalaşdırmağı təmin edir.

Çox təəssüf ki, verilmiş sxemə və şəklə uyğun məsələ qurmağı tələb edən məsələlərə cəmi bir yerdə rast gəlinir [11, s. 32]. Bu cür məsələlər şagirdlərdə məsələ qurma bacarığı və həyatda rast gəldikləri situasiyaları məsələyə çevirmək bacarığı formalaşdırır.

Həndəsi fiqurlar bölməsi digər siniflərin dərsliklərində olduğu kimi 4-cü sinif Riyaziyyat dərsliyində də 6-cı bölməyə salınıb. Həndəsi fiqurlar bölməsi maraqlı və düşündürücü tapşırıqlarla başlayır [11, s. 75]. Düşünürəm ki, 4-cü sinif şagirdlərinə qaydaları və tərifləri hazır şəkildə təqdim etməkdənsə, müəyyən tapşırıqların və çalışmaların həlli prosesində müəllimin köməyi ilə həmin qaydaların və təriflərin müəyyənləşdirilməsi daha faydalıdır və şagirdlər tərəfindən şüurlu şəkildə mənimsənilir. Hazır şəkildə təqdim olunan təriflər və qaydalar şagirdlər tərəfindən şüurlu mənimsənilmir, yalnız əzbərlənir.

“Bucaq. Bucağın ölçülməsi.” mövzusunda [11, s. 81] araşdırma müzakirə üçün verilən tapşırıq maraqlı və düşündürücüdür. Həndəsi ornamentlər yeni mövzu olaraq proqrama daxil edilmişdir və şagirdlər üçün maraqlıdır.

Yeni 4-cü sinif dərsliklərində kəsrlər üzərində əməllər, kəsrlərin ixtisar edilməsi, kəsrlərin müqayisəsi, onluq kəsrlər, qarışıq kəsrlərlə bağlı mövzuların proqrama daxil edilməsi yaxşı olsa da, nəzəri materialların mürəkkəbliyi şagirdlər üçün anlaşılan deyil [12, s. 9].

Dərslikdə verilən məsələlərin təsvirlərlə olması şagirdlərə məsələlərin məzmunlarını anlamalarına kömək edir. Məsələ həlli üsulları şəkil çəkməklə, tənlik qurmaqla, cədvəl qurmaqla, məntiqi əsaslandırmaqla, məlumatları təhlil etməklə, tam-hissə modeli ilə, oxşar daha sadə məsələlər həll etməklə, sondan əvvələ qayıtmaqla dərslikdə ayrı-ayrılıqda izah edilir və hər həll üsuluna uyğun məsələlər üzərində iş aparılır [12, s. 28-34].

“Pullar” bölməsində [12, s. 35] “Dəyişən və dəyişməyən xərclər” mövzusu [45, s. 40] daxilində “kredit” anlayışının izahının verilməsi və kreditlə bağlı məsələlərin dərsliyə daxil edilməsi arzulanan haldır.

“Ölçmə” bölməsində Uzunluq, Perimetr, Sahə, Həcm, Zaman, Sürət mövzularına aid məsələlərə yer verilməsi bu mövzuların şagirdlər tərəfindən şüurlu mənimsənilməsinə şərait yaradır.

4-cü sinif “Riyaziyyat” dərsliyində sxem və şəkillərə uyğun məsələ qurmaqla bağlı çalışmaların daxil edilməsi, situasiya və qeyri-standart məsələlərə yer verilməsi şagirdlərdə verilən bilgilərin səriştələrə çevrilməsi üçün faydalı olardı.

Dərsliklərdə valideynlərin məzmunu başa düşməsi və övladlarına tapşırıqların həllində evdə kömək etmələri üçün tövsiyələr verilir ki, bu da müsbət hal kimi dəyərləndirilə bilər. Hədəf yeni

dərslilər vasitəsi ilə məktəblilərin beynəlxalq qiymətləndirmədə nəticələrinin yüksəldilməsinə nail olmaqdır.

Riyazi səriştə əldə etmək üçün şagirdlər əsas konsepsiyaları anlamağı, prosedur və alqoritmləri tez və dəqiq izləməyi, problemləri həll etmək üçün bir neçə strategiyadan istifadə etməyi, düşüncələrini çatdırmağı bacarmalı, riyaziyyatın əhəmiyyətini anlamalı və onu öyrənə biləcəyinə inanmalıdırlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları: [Elektron resurs] / <https://e-qanun.az/framework/19682>
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. / <https://president.az/az/articles/view/9779>
3. Abbasov, N.R. Riyaziyyatın ibtidai kursunun təlimi prosesində şagirdlərin ümumi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi: /pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2005. – 25 s.
4. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər): / https://www.Arti.edu.az/nodupload/editor/files/3_Riyaziyyat-Kurikulum.pdf
5. Əlizadə, Ə.Ə. Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu. / Ə.Əlizadə, İ.H.Sultanova – Bakı: ADPU, – 2008. – 173
6. Həsənov, İ. Kurikulum / İ.Həsənov, A. Rüstəmov, N.Babayeva – Bakı: Mütərcim, – 2020. – 232 s.
7. İsayev, Z. Riyaziyyat 2: ümumi təhsil müəssisələrinin 2-ci sinifləri üçün Riyaziyyat fənni üzrə dərslik [1-ci hissə] / Z.İsayev, M.Məhərrəmov, G. Hüseynzadə, S.Abdullayeva, İ. Rüstəmov – Bakı: CN Poliqraf MMC, –2022.–84 s.
8. İsayev, Z. Riyaziyyat 2: ümumi təhsil müəssisələrinin 2-ci sinifləri üçün Riyaziyyat fənni üzrə dərslik [2-ci hissə] / Z.İsayev, M. Məhərrəmov, G. Hüseynzadə, S.Abdullayeva, İ. Rüstəmov – Bakı: Təhsil NP MMC, –2021.–74 s.
9. İsayev, Z. Riyaziyyat 3: ümumi təhsil müəssisələrinin 3-ci sinifləri üçün Riyaziyyat fənni üzrə dərslik [1-ci hissə] / Z.İsayev, M. Məhərrəmov, G. Hüseynzadə, İ. Rüstəmov, X.Qasımova – Bakı: CN Poliqraf MMC, –2022.–88 s.
10. İsayev, Z. Riyaziyyat 3: ümumi təhsil müəssisələrinin 3-ci sinifləri üçün Riyaziyyat fənni üzrə dərslik [2-ci hissə] / Z.İsayev, M. Məhərrəmov, G. Hüseynzadə, İ. Rüstəmov, X.Qasımova – Bakı: Radius MMC, – 2022.– 79 s.
11. İsayev, Z. Riyaziyyat 4: ümumi təhsil müəssisələrinin 4- cü sinifləri üçün Riyaziyyat fənni üzrə dərslik [1-ci hissə] / Z.İsayev, M. Məhərrəmov, G. Hüseynzadə, S.Abdullayeva, X. Qasımova – Bakı: Şərq-Qərb ASC.–2023.–104 s.
12. İsayev, Z. Riyaziyyat 4: Ümumi təhsil müəssisələrinin 4-cü sinifləri üçün Riyaziyyat fənni üzrə dərslik [2-ci hissə] / Z.İsayev, M. Məhərrəmov, G. Hüseynzadə, S. Abdullayeva, X. Qasımova – Bakı: Şərq-Qərb ASC, –2023.–80 s.
13. Qaralov, Z.İ. Riyaziyyat: ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün dərslik / Z.Qaralov, Ə. Osmanlı, V. Məmmədov –Bakı: Pedaqogika,– 2006. – 127 s.
14. Qaralov, Z.İ. Riyaziyyat: ümumtəhsil məktəblərinin 2-cü sinfi üçün dərslik / Z.İ.Qaralov, Ə. Osmanlı, V.Məmmədov – Bakı: Pedaqogika, –2008.– 207 s.
15. Qaralov, Z.İ. Riyaziyyat: ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinfi üçün dərslik / Z.Qaralov, Ə.Osmanlı, V.Məmmədov –Bakı: Pedaqogika, –2006. –159 s.
16. Qaralov, Z.İ. Riyaziyyat: ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün dərslik / Z.Qaralov, Ə.Osmanlı, V.Məmmədov – Bakı: Pedaqogika, –2006. –159 s.
17. Qəhrəmanova, N. Riyaziyyat 1. ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün riyaziyyat fənni üzrə dərslik / N.Qəhrəmanova, C.Əsgərova, L.Qurbanova – Bakı: Radius, – 2019. – 151 s.

18. Qəhrəmanova, N. Riyaziyyat 2: ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinfi üçün Riyaziyyat fənni üzrə dərslik / N.Qəhrəmanova, C.Əsgərova, L.Qurbanova – Bakı: Radius, –2018.– 143 s.
19. Qəhrəmanova, N. Riyaziyyat 3: ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinfi üçün "Ri-ya-ziyyat" fənni üzrə dərslik / N.Qəhrəmanova, C.Əsgərova, L.Qurbanova –Bakı: Radius,–2016. –152 s.
20. Qəhrəmanova, N. Riyaziyyat 4: ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün dərslik / N.Qəhrəmanova, C.Əsgərova – Bakı: Bizim kitab, –2016. –159 s.
21. “Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 3 iyun tarixli 103 nömrəli Qərarında dəyişiklik edilməsi barədə // <https://e-qanun.az/framework/46052>

“YENİ DÖVRDƏ TƏHSİL VƏ TƏDQIQAT FƏALİYYƏTİ: REALLIQLAR VƏ ÇAĞIRIŞLAR”

mövzusunda

II BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN MATERIALLARI

I CİLD

13-14 dekabr 2024-cü il

MİNGƏÇEVİR

*Konfrans materiallarında
verilən məlumat və faktlara görə
müəlliflər məsuliyyət daşıyırlar*

Yığılmağa verilib: 20.12.2024

Çapa imzalanıb: 27.12.2024

Format: 60 x 84 1/16

F.Ç.V. 38